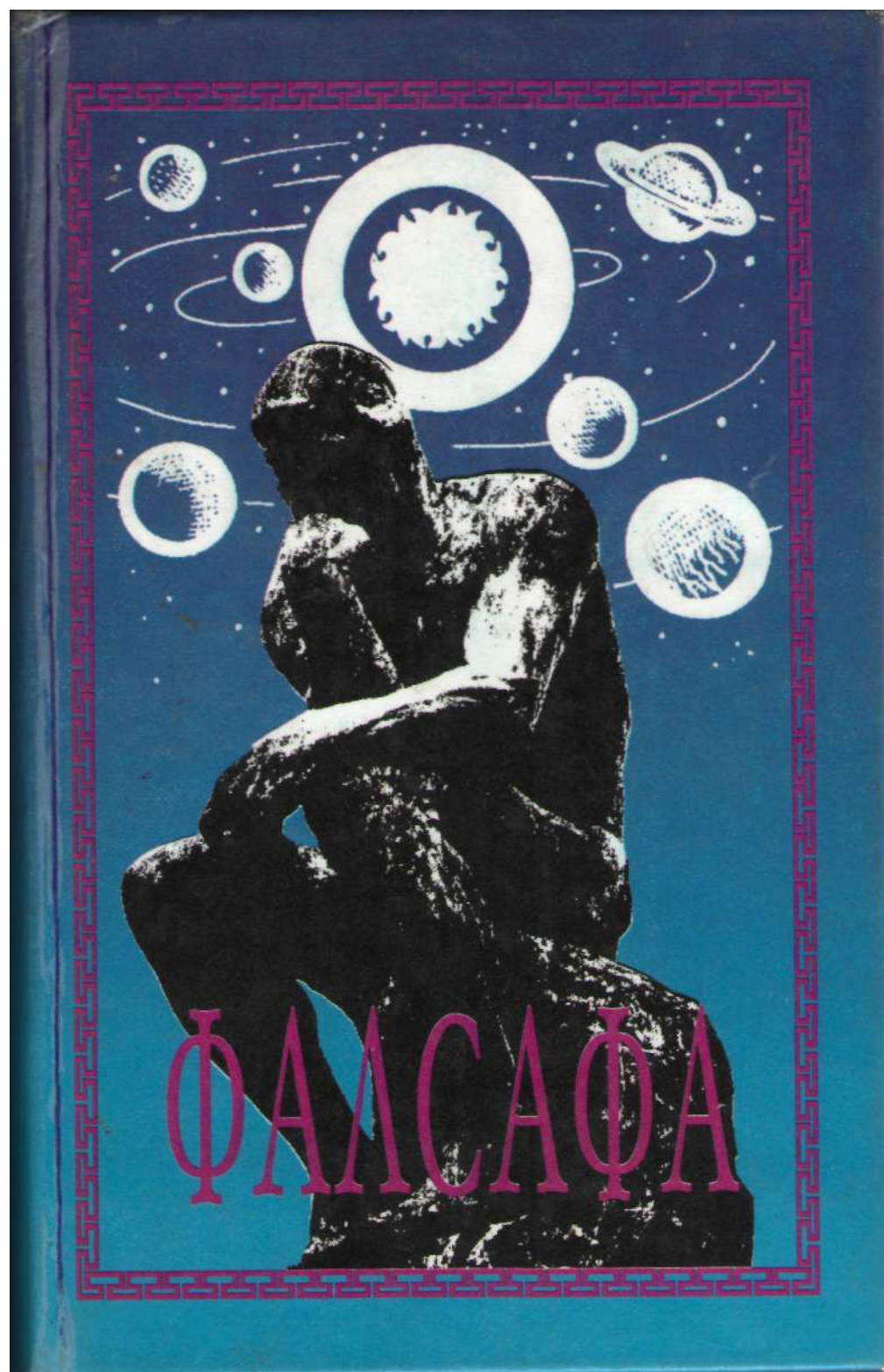




ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
Ф_ДЯ> МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ,
' МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

ФАЛСАФА

(ўқув қўлланма)

Э. Ю. Юсуповнинг умумий таҳрири остида

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ - 1999

«ФАЛСАФА» ўқув қўлланмаси куйидаги муачлифлар томонидан ёзилди: фалсафа фанлари номзоди, доц. Ш. А. Азизов (олтинчи бўлим 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11-параграфлар), проф. А. Т. Аюпов (иккинчи бўлим 8-параграфи, проф. И. Р. Рахимов билан ҳаммуаллифликда, саккизинчи бўлим), фалсафа фанлари доктори, проф. А. М. Жалолов (ўнинчи бўлим 3, 4, 5-параграфлари), фалсафа фанлари номзоди А. Зоҳидов (иккинчи бўлим 2, 3, 4, 7-параграфлари), фалсафа фанлари доктори, проф. Ф. Ю. Исмоилов (бешинчи бўлим), фалсафа фанлари номзоди, доц. Б. И. Исқандеров (иккинчи бўлим 1, 5, 6-параграфлари), ЎзРФА мухбир аъзоси, фалсафа фанлари доктори, проф. С. Ш. Шермухаммедов (олтинчи бўлим 9-параграфи, доц. А. Очилдиев билан ҳаммуаллифликда), фалсафа фанлари номзоди, доц. А. Хожибоев (биринчи бўлим 1, 2, 3-параграфлари, учинчи, тўртинчи, еттинчи, тўккизинчи бўлимлар), фалсафа фанлари номзоди, Ў. Юсупов (ўнинчи бўлим 1, 2-параграфлари, Э. Юсупов (кириш, биринчи бўлим 4, 5, 6-параграфлари, олтинчи бўлим 10-параграфи), фалсафа фанлари доктори, проф. Б. О. Тўраев (учинчи бўлим 3- параграфи, доц. А. Хожибоев билан ҳаммуаллифликда).

Уқув қўлланмасини таҳрир этиш ва нашрга тайёрлашда фалсафа фанлари доктори, проф. М. А. Абдуллаев, фалсафа фанлари доктори, проф. Ф. Ю. Исмоилов, проф. А. Т. Аюпов, проф. И. Р. Рахимов иштирок этдилар.

Фалсафа: (Ўқув қўлланма) /Э.Ю.Юсуповнинг уму-
мий таҳрири остида. — Т.: «Шарқ», 1999. — 496 б.

Сарл. олдида: ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо
Улуғбек номидаги Тошкент Давлат университети.

ББК87

КИРИШ

Ўзбекистан давлат мустақиллигига эришгач, барча ижтимоий фанлар каби фалсафа фанининг ҳам муаммоларига муносабат ўзгарди. 70 йидан ортиқ вақт давом этган совет тузуми шароитида муҳим, мураккаб фалсафий муаммолар устида эркин фикрлашга, минглаб йиллар давомида шаклланган ва ривожланган фалсафий мерос ва қадриятлар ҳолисона ўрганилишига йўл қўйилмади. Марксизм ғоялари фалсафа тараққиётининг энг олий босқичи, унинг пайдо бўлиши эса фан соҳасидаги революция деб қаралиб келинди. Яқка мафкура, турғун дунёқарашни тарғиб қилиб, синфийлик ва партиявийлик принципларини ўзининг асосий мезони қилиб олган, тоталитар сиёсий тузумга хизмат қилиб келган марксча фалсафа жамият тараққиёти талабларига зид бўлиб, кишиларнинг тафаккур салоҳияти қотиб қолган ақидалар доирасида чекланиб, чегараланиб қолишига олиб келди. Мустақил илмий, ижодий тадқиқотлар ўрнини ақидапарастлик, тоталитар тузум сиёсатини, авторитар ғояларни тарғиб этиш эгаллади. Натижада асрлар давомида инсон ақлий салоҳиятининг юксак чўққиси сифатида қараб келинган фалсафанинг жамият тараққиёти, инсон билимлари, маънавияти юксалишидаги ўрни, аҳамияти торайиб қолди.

Мустақил тараққиётимиз яратган шароитлар, эҳтиёжлар ва имкониятлар фалсафага умуминсоний қадрият сифатида ёндашиш, жамият тарихида шаклланган барча фалсафий таълимотларни бир-бири билан узвий боғланган маънавий жараён сифатида қараш, Шарқ фалсафаси, жумладан, Ўрта Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикр тарихи ва анъаналарини чуқур ёритиш, халқимизнинг ҳозирги кундаги мустақил тараққиёти, истиқболи билан боғлиқ бўлган назарий, амалий муаммоларини ҳолисона ўрганиш ва умумлаштириш заруриятини юзага келтирди.

,-фалсафий мерос ва қадриятларни ўрганишда миллий, минтақавий маҳсуллик ва калондимоғликка бери-

лиш илмий, маънавий заифликнинг белгисидир. Барча фалсафий таълимотлар оламни билиш, фан ва амалиёт ютуқларини илмий умумлаштиришнинг бир-бири билан боғланган турли йўллари ва усуллариidir. Табиат, жамият, инсон ва унинг маънавияти тахлили тарихида уларнинг ўзига хос ўрни ва аҳамияти бор. Шу сабабли материализм ва идеализмни бир-бирига қарама-қарши қўйиш, уларни прогрессив ва реакцион синфларнинг мафкураси, дунёқараши сифатида таърифлаб, бирини ижобий, иккинчисини салбий деб баҳолаш илмий тафаккур мезонларига зиддир. Фалсафа конкрет тарихий даврларда, шароитларда турли даражада ривожланган яхлит фан ҳисобланади. Фалсафа инсон билимларининг оддий йиғиндисидир эмас, балки уларни ақлий умумлаштириш асосида шаклланган ҳулосалар тизимидир. Инсон фалсафий тафаккур орқали ўз моҳиятини, борлиқдаги ўрнини англайди, авлодлар қолдирган мерос, ўзининг, ўз даврининг амалий, илмий ютуқларини фалсафий умумлаштириб оламни бир-бири билан боғланган, тараққиётда бўлган жараён сифатида англайди, истиқбол режаларини белгилайди. Фалсафа тафаккур маданияти, инсоният ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий тараққиёти тарихининг умумлашган ифодасидир. Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов кўрсатиб ўтганидек «ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади».¹

Инсон маънавий камол топиб, жамият, фан ва техника ривожланиб боргани сари фалсафий умумлашмаларга бўлган эҳтиёж ҳам кенгаяди, чуқурлашади. Бу эса фалсафага янгича, ижодий ёндашиш заруриятини келтириб чиқаради.

Фалсафага янгича ёндашиш — инсониятнинг қўп асрлик тарихий тараққиёти жараёнида шаклланган, инсон ақли-заковатининг етук маҳсули бўлган фалсафий мерос ва қадгъятларни чуқур, ҳолисона ўрганиш, уларни давримизнинг долзарб муаммолари билан боғлаб ривожлантириш, мустақил Ўзбекистон тадрижий тараққиётининг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий муаммоларини яхлит таҳлил қилиш, кишиларнинг янги дунёқарашини шакллантиришдир.

Янги фалсафа, биринчидан, барча фалсафий таълимотларни ўз ичига олиб ўрганиши; иккинчидан, турли

¹ *Ислоҳ Каримов*. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, 1998, 5-бет.

хил дунёқарашлар ва фикрлар хилма-хиллигига, хур-фикрлиликка асосланиши; учинчидан, миллий заминга, умуминсоний кадриятларга таяниши; тўртинчидан, мустақиллик муаммолари тахлилини ўзининг бош мақсади деб билиши, синфийлик ва партиявийликни ҳамда ақидапарастликни бутунлай рад этиши билан аввал амалда бўлган марксча фалсафадан тубдан фарқ қилиши лозим.

Янги фалсафа инсоният тарихий тараққиёти давомида яратилган маънавий маданиятнинг узвий таркибий қисми, инсоннинг ўзига ва борлиққа бўлган муносабати ҳақидаги қарашларининг бир бутун тизими бўлмоғи, инсон камолотига ва бутун жамиятнинг ижтимоий, маънавий юксалишига хизмат қилмоғи зарур.

Хар бир даврнинг маънавий камолоти даражаси унинг фалсафий ғоялари тизимида ўзининг аниқ ифодасини топган ва топмоқда.

Фалсафий кадриятлар давлатлар, халклар ва миллатлар ўртасидаги ўзаро дўстлик, ҳамкорлик, ҳамжихатлик, бирлик ва тотувликни таъминлашга, комил инсон шахсини тарбиялашга, мустақилликни янада мустаҳкамлашга, ёшларимизда янгича, эркин, ижодий тафаккур салоҳияти шаклланишига, фан ва маданият тараққиётига илмий методологик замин бўлмоғи керак. Бу вазифаларни у минглаб йиллар давомида шакланган, миллий, ҳудудий, диний чегаралар билан чекланмаган, ҳаёт синовларидан муваффақиятли ўтиб сайқалланган умуминсоний фалсафий кадриятларга таяниб бажариши мумкин.

Фалсафанинг юқорида баён қилинган моҳияти ва аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда ушбу ўқув қўлланмаси Олий ўқув юртлари талабалари учун ёзилди.

Ўқув қўлланмаси фалсафага янгича ёндашиш бора-сида қўйилаётган илк қадамлардандир.

Фалсафа совет тоталитар тузуми даврида энг кучли деформацияга учраган фанлардан биридир. Шу сабабли унинг муаммоларига янгича ёндашиш ҳам умуминсоний фалсафий мерос ва кадриятларни ҳолисона ўрганиш асосида аста-секин амалга ошади. Бундан кейин тайёрланадиган ҳар бир дарслик, ўқув қўлланмаси ушбу муаммони қадамба-қадам тўғри ҳал этиб боришга имкон беради, деб умид қиламиз. Фалсафа муаммоларини ҳал этишда вақтинчалик эҳтирос ва ҳиссиётларга берилмай, сабр-тоқат, ақл-заковат билан бамаслаҳат, ҳолисона йўл тутмоқ керак. Фалсафани сиёсатга мос-

лаштиргандан кўра сиёсатни илмий фалсафий кадриятлар билан кенгрок боғлаш жамият ва инсон тафаккури тараққиёти учун фойдали бўлади. Фалсафани тор синфий, сиёсий мақсадларни, авторитар ғояларни оқлаш ва асослаш қуролига айлантириш ҳеч қачон ижобий натижа бермаган, бермайди ҳам.

Қўлланманинг нашр этилиши, унда ўртага қўйилган мавзулар муҳокама қилиниши Олий ўқув юртларида фалсафа фанининг ўқитишнинг яма ҳам такомиллашган режаларини тузишга имкон беради.

Ушбу ўқув қўлланмасини яратишда Тошкент Давлат университети гуманитар факультетлари фалсафа кафедраси аъзолари, Республика Фанлар академияси Фалсафа ва ҳуқуқ институти ходимлари ва бошқа Олий ўқув юртларида ишлайдиган олимлар иштирок этдилар.

Ўқув қўлланмаси бўйича ўз фикр ва мулоҳазаларини билдирган ҳамкасб дўстларга беҳад миннатдорчилик билдирамиз. Фалсафа бўйича давримиз талабларига мое келадиган янги дареликлар ва ўқув қўлланмалари яратиш ҳаммамизнинг бурчимиздир. Фалсафа умуминсоний кадрият сифатида ёшларнинг янги дунёкараши шаклланишида, илмий, ижодий тафаккур салоҳияти ривожланишида катта аҳамият касб этади. Бу эса жамият тараққиёти маънавий омиллари мустаҳкамланишининг асосий шартларидандир.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ижтимоий-гуманитар фанларнинг жамият тараққиётидаги ўрни ва аҳамияти устида алоҳида тўхтаб қуйидаги фикрларни айтган эди: «Фаннинг вазифаси келажагимизнинг шакли-шамойилини яратиб бериш, эртанги кунимизнинг йўналишларини, табиий қонуниятларини, унинг қандай бўлишини кўрсатиб беришдан иборат, деб тушунаман. Одамларга мустақилликнинг афзаллигини, мустақил бўлмаган миллатнинг келажаги йўқлигини, бу табиий бир қонуният эканини исботлаб, тушунтириб бериш керак. Фан жамият тараққиётини олға силжитувчи куч, восита бўлмоғи лозим».¹

Бу фикрлар фалсафа фани учун ҳам методологик аҳамиятга эга.

¹ *Ислом Каримов*. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарк» нашриёт-матбаа концерни Бош тахририяти, 1998, 25-бет.

I Бўлим.

ФАЛСАФА, УНИНГ ЖАМИЯТ ХАЁТИДА, ИНСОН МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИДА ТУТГАН ЎРНИ

«Фалсафа» атамаси асли қадимги юнон тилидан олинган «филио» (севмоқ) ва «софос» (донишмандлик) сўзларининг бирикувидан иборат бўлиб, унинг луғавий маъноси — «донишмандликни севиш», демакдир.

Абу Наср Форобий ҳам ўзининг «Фалсафанинг маъноси ва келиб чиқиши ҳақида» деб номланган аса-рида «фалсафа» атамасининг юнон тилидан келиб чйкқанлигини таъкидлайди.

Жамият маънавий тараққиётининг дастлабки давр-ларида фалсафа инсоннинг олам ҳақидаги барча билим-ларини ўз ичига олган. Кейинроқ, фалсафа кенгрок мазмунга эга бўлиб, мустақил фан сифатида шаклланади ва ривожланади. У табиат, жамият ва инсоннинг моҳия-ти ҳақидаги энг умумий билимларни ўзида ифодалаб, инсонни борлиққа бўлган муносабатининг методологик асосларини белгилаб беради, табиат, жамият ва тафак-кур тараққиётининг энг умумий муаммоларини ўргана-ди ва фалсафий дунёқарашни шакллантиради.

Фалсафа инсоннинг ўз моҳиятини англаши, бор-лиқнинг турли соҳаларига оид бўлган ходиса ва воқеа-лар ҳақида, уларнинг туб моҳиятини ифодалайдиган умумий хулосалар чиқариши демакдир. Фалсафий та-факкур оламдаги нарса ва ходисаларни фикрда умум-лаштириб, мавхумлаштириб, ўзаро боғлиқликда ва ри-вожланишда ўрганиб, уларнинг моҳиятини чуқурроқ ва тўлароқ билишдир. Фалсафа фанлар ичидаги фан-дир, тафаккур маданиятидир.

Кишилар қадим замонлардан бошлаб борлиқ, дунё, табиат нима, улар қандай тузилган, борлиқнинг асоси-да нима ётади, инсоннинг ўзи нима, у дунёга қандай қарайди, каби саволларга жавоб беришга ҳаракат ки-либ келганлар. Фалсафий тафаккур инсоннинг ўз-ўзи-

ни англашидан бошланади, унинг олам ҳақидаги билимларини умумлаштириш асосида ривожланиб боради. Ватандошимиз, шарқда машҳур бўлган файласуф Азизиддин Насафий шундай деган: «Эй дарвеш, улут оламнинг аввалу охири, зохиру ботини, моҳият ва шакллари англаб етиш учун ўзингнинг моҳиятингни, зоҳир ва ботинингни англаб еткин. Бундан бошқа йўл йўқ»¹.

Инсон билишининг объекта бўлган олам чексизлиги сабабли, бу саволларга жавоб бериш имконияти ҳам чексиздир. Бу саволларга жавоб излаш бизнинг кунларимизгача давом этиб келмокда, бундан кейин ҳам давом эта беради.

Бугунги кунда бу масалалар қаторига яна бошқа муаммолар келиб қўшилмокда. Инсоният ўзи вужудга келтирган цивилизацияни сақлаб қола оладими, инсониятнинг йўл қўйган ҳатоларидан келиб чиқаётган умумбашарий муаммоларни қандай ҳал қилиш мумкин, инсониятнинг келгуси тараққиёт истикболи қандай бўлади, деган саволлар ҳам шулар жумласидандир.

Бу муаммолар ҳар доим инсон ўзи яшаб турган дунёни тўғри билишини, ўзининг дунёдаги ўрнини тўғри белгилашини, жамият тараққиётининг истикболини тўғри тасаввур қилишини талаб қилади. Кишилар бу муаммоларни ҳал қилиш учун фалсафий фикр юрита бошлайдилар. Кишилар борликни ва унга бўлган ўзларининг муносабатларини ўргана бориши, уларнинг ўз турмуш тажрибалари асосида онгли ва онгсиз равишда ҳосил қила борган тасаввурлари ва қарашлари мияларида қайта ишланиб, ўзига хос турли хил дунёқарашни ҳосил қилади.

1. ДУНЁҚАРАШ ТУШУНЧАСИ, УНИНГ МОҲИАТИ, СТРУКТУРАСИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Дунёқараш тушунчасини турлича изоҳлаш, тушунтириш ва таърифлаш мумкин. Дунёқараш — бу, аввало, инсон ўзини ва дунёни зарурий равишда англаши, тушуниши, билиши ва баҳолаши натижасида юзага келган ҳулосалари, билимлари асосида шаклланган умумлашмалар тизимидир. Бу жихатдан дунёқараш дунёнинг инсон онгидаги ўзига хос инъикоси бўлиб,

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул ҳақойик. Форсийдан Нажмидин Комилов таржимаси. Т., «Камалак», 1995, 5-бет.

инсон ўз-ўзини ва дунёни англашининг алохида шаклидир. Дунёқараш, шу билан бирга, инсоннинг ўзига ва уни қуршаб турган борликка бўлган муносабатларини ифодалайдиган муайян қўникмалари, малакалари, билимлари, ҳамда дунёни амалий ва назарий ўзлаштириши ҳамдир. Хуллас, у инсоннинг дунёни сезиши, идрок этиши, тасаввур қилиши, тушунишидан тортиб, унинг дунёдаги ўз ўрни ва ролини белгилаши, ўзини ва дунёни ўзгартиришининг умумий маънавий заминлари ҳамдир.

Дунёқараш ижтимоий-тарихий характерга эга. Бу жиҳатдан ҳар бир даврнинг, ҳар бир авлоднинг, ҳар бир ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос дунёқараши мавжуд. Шунга кўра дунёқараш ўзига хос алохида, махсус ва умумий хусусиятларга эга бўлади.

Дунёқарашнинг ижтимоий ўз-ўзини англаш сифатидаги хусусияти шуки, у муҳим ҳодиса ва воқеаларга кишиларнинг ўз ҳаётий мақсад ва манфаатлари асосида, уларнинг шахсий ёки ижтимоий мавқеларидан келиб чиққан ҳолдаги муносабатларининг ифодаланишидир. Шунга кўра дунёқараш инсоннинг дунёни қундалик онда акс эттиришигина бўлмай, балки уни қайта ўзлаштириши натижаси сифатидаги билимлари ҳамдир.

Дунёқарашнинг ўзига хос махсус хусусияти шуки, унда мифология, дин, фалсафа, фан, сиёсат, ҳуқуқ, санъат, ахлоқ ва шу каби ижтимоий-маънавий ҳодисалар мужассамлашган ҳолда инъикос этган бўлади. Шунинг учун дунёқараш инсоннинг дунёни ва ўз-ўзини англаши йўлидаги бир бутун қарашларининг йиғиндисидеб эмас, маънавий фаолиятининг махсус бир шакли сифатида ҳам қаралади.

Дунёқарашнинг умумий хусусияти шуки, у инсонни дунёни ва ўзини англаши, тушуниши, билиши ва баҳолаш усули бўлиши жиҳатдан унинг ҳар қандай моддий ва маънавий фаолиятида ўз ифодасини топади.

Дунёқарашнинг таркибига борлиқнинг оддий ҳиссий ва аклий инъикоси сифатида ҳосил бўлган сезги, идрок ва тасаввурлардан тортиб, назарий тафаккурда мантикий жиҳатдан қайта ишланиб ҳосил бўлган мифологик, диний, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлокий, эстетик, бадиий ва илмий билимлар, нуктаи назарлар, ишонч ва эътиқодларнинг барчаси қиради. Дунёқараш, шу билан бирга, кишиларнинг қундалик турмушидаги оддий ҳаётий-амалий малака ва қўникмаларини, улар-

нинг билиш ва баҳолашга оид йўл-йўриқлари, ишонч ва эътиқодлари, ният ва мақсадларини, идеал орзу ва умидларини, ҳуллас, амалий ва илмий билимларининг жамини ўз ичига олади. Дунёқараш ўз ичига яна кишилардаги хурофий, афсонавий, ғайри илмий нуқтаи назарларни, салбий, реакцион қарашларни ҳам олади. Дунёқараш юқоридаги санаб ўтилганларнинг оддий йиғиндиси бўлмай, балки уларнинг мантиқий бирлигидир. Дунёқарашга кирган бу элементларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши билан бирга, унинг таркибида бир бутунликни ҳосил қилади ва умумий бир мазмунни ифодалайди.

Ҳар бир киши ҳаётий фаолияти жараёнида улғайиб бориши билан унинг муайян дунёқарашни ҳам шаклланиб, таркиб топа бошлайди. Унинг маълум бир барқарор шаклга келиши билан инсон шахе сифатида қўри-на бошлайди. Акс ҳодда шахе бўла олмайди. Муайян жамият доирасидаги дунёқарашлар мажмуаси унинг эътиқодини ташкил этади.

Дунёқараш ўзига хос ворислик ва давомийликка ҳам эга. Тарихда босиб ўтилган ҳар бир даврда яшаган авлодлар томонидан ҳосил қилинган дунёқарашни танқидий ўрганиб, уларнинг муҳим, ижобий томонларини ўзлаштириб олиш жуда муҳимдир. Ўтган авлодлар томонидан яратилган дунёқарашлар ҳар бир янги авлод дунёқарашининг шаклланишида маънавий замин вазифасини бажаради.

Умуман, дунёқараш — инсониятнинг ўтмиши, ҳозирги ва келажакдаги ҳаёти шароитларининг англаб олинган кадриятлари тизимидан иборатдир. Дунёқараш кишиларнинг турмуш тарзлари ва ҳаётий мавқеларини, уларнинг ахлоқ-одоб меъёрларидан тортиб бир бутун маданияти ва маънавиятигача бўлган барча жиҳатларни ўзида мужассамлаштирган бўлади. Шу сабабли дунёқарашда бутун инсоният ҳаётига оид маънавийликдан баҳраманддик, инсоният ҳаётининг мазмунини англаш тажрибаси жамулжам бўлиб, унинг таракқиётида доимо эскириб қолган нималардандир воз кечиш, нималарнидир авайлаб асраш ва янги пайдо бўлган тасаввурлар, қарашлар ва билимларни қабул қилиб олиб, уларни янада ривожлантириб бориш муҳим ўрин тутди.

Жамият ривожланиб бориши билан инсоннинг амалий ва назарий билиш фаолияти, ҳуллас, бир бутун дунёқарашни ҳам такомиллашиб боради. Инсоният та-

рихига назар ташлар эканмиз, унинг дунёкараши, яъни, дунёни юзаки, содда, чекланган тушунишдан бошлаб, ўзининг мифологик, диний ва фалсафий боскичларига томон ривожланиб борганлигининг гувоҳи бўламиз. Шу асосда дунёкарашнинг тарихий шакллари вужудга келади.

2. ДУНЁКАРАШНИНГ ТАРИХИЙ ШАКЛЛАРИ

Жамият тараққиёти билан инсоннинг амалий ва назарий билиш фаолияти ҳам ривожланиб бориб, дунёкарашнинг янги-янги тарихий шакллари пайдо бўлади. Бунда дунёкараш оддий, кундалик ондан тортиб мифологик, диний ва фалсафий дунёкарашларга томон ривожланиб боради. Мифологик, диний ва фалсафий дунёкарашлар дунёкарашнинг тарихий шакллари ташкил қилиб, улар бир-биридан фарқ қилади.

а) Мифологик (афсонавий) дунёкараш.

Мифологик дунёкараш ижтимоий тараққиётнинг бошланғич боскичларига хос бўлиб, инсон дунёни тушунишининг ўзига хос оддий усули, яъни хаёлий инъикоси сифатида пайдо бўлган.

Мифологик дунёкараш воқеликнинг хаёлий инъикоси сифатида асосан қадимги давр кишилари учун характерлидир. Бу дунёкараш ўз ифодасини кўпроқ қадимги даврларда яратилган нақлларда, ривоят ва афсоналарда топган. Бу ривоятлар ва афсоналар ижтимоий тараққиётнинг дастлабки даврларида, унинг турли боскичларида пайдо бўлиб, уларда тасвирланган образлар афсонавий қаҳрамонлар, худолар, ёвуз кучлар бўлишган. Қадимги кишилар бу афсона ва ривоятларда табиат ва жамиятнинг турли ходиса ва воқеаларини умумлаштириб, уларни хаёлий шаклларда тасвирлаганлар. Бу билан уларга бўлган муносабатларини билдирганлар ва олам ҳақидаги қараш ва тасаввурларини тартибга туширишга ҳаракат қилганлар.

Мифологик дунёкарашнинг хусусияти шуки, унда ҳамма нарса ва ходисалар бир-бирининг иштирокчиси сифатида тасвирланади. Бунинг натижасида бир хил буюмларнинг сифатларини иккинчи хил буюмларга бемалол кўчириш мумкин бўлади. Мифологик дунёкарашда табиат кучлари алоҳида жонли вужудлар кўринишида жонлантириб тасвирланади. Мифологияда бир хил нарсаларнинг хоссалари иккинчи хил нарсаларга бемалол кўчирилганлиги сабабли, у хаёлотга кенг йўл

очиб беради. Натижада, унда тасвирланган образлар ҳар қандай ўзгаришлар қилиши ва жасоратлар кўрса-тиши мумкин бўлади.

Ҳар бир халққа ўзининг узоқ тарихий ўтмишига оид жуда кўп ривоятлар ва афсоналар мавжуд. Уларда бу халқнинг ижтимоий ҳаёти, турмуш ва тафаккур тарзла-ри, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий-маънавий муносабатлари ҳаёлий тарзда акс эттирилади, улар афсо-навий қаҳрамонлар қиёфасида ёвуз кучларга қарши ку-раш олиб борадилар. Оқибатда, бу курашларда доимо адолат ва ҳақиқат тантана қилади. Бундай ривоятлар ва афсоналар дастлабки пайтларда халқ оғзаки ижоди на-муналарида, кейинчалик ёзувнинг пайдо бўлиши билан тараккий этган халқларда ўзига хос адабий-бадиий асар-ларда ўз ифодасини топади. Буни биз Ўрта Осиё халқла-ринингафсона-асотирларида ҳам яққол кўрамиз. Қа-димги Ўрта Осиё халқлари яратган кўпчилик афсоналар ва ривоятларга яхшилик билан ёмонлик, нур билан зул-мат ўртасидаги кураш характерлидир. Уларда айтилиши-ча, гўё табиатда Қуёш ва Сувдан иборат улуг ва яратувчи кучлар, ҳамда зулмат ва кулфатдан иборат офат келти-рувчи кучлар бор эмиш. Бу икки куч — икки олам сифа-тида доимо бир-бири билан курашади. Масалан, «Авес-то» тарихий ёдгорлигида айтилишича икки олам — яхшилик ва ёмонлик оламлари бўлиб, яхшилик оламига Ахура Мазда (Хурмуз), ёмонлик оламига Ангра Маню (Ахриман) бошчилик қилади. Ер юзи уларнинг курашла-ри ва тўқнашуви майдонига айланади. Ниҳоят, яхшилик (Нур) ёмонлик (Зулмат) устидан ғалаба қозонади.

Умуман, мифологик дунёқарашда ифодаланган ри-воятлар ва афсоналар ўз мавзулари жиҳатдан турли-тумандир. Уларнинг баъзилари дунёнинг пайдо бўли-ши, унинг тузилиши, табиат ва жамият ходисаларининг юз бериши, дунёнинг бошқарилиши, ундаги нарсалар ва ходисаларнинг ўзаро муносабатлари, боғланишлари-га оид бўлса, иккинчи хиллари эса инсоннинг пайдо бўлиши, яшаши, ҳаёти, дунёдаги ўрни, ишлари, табиат кучлари билан олиб борган курашлари, маънавий камо-лат сари интилишлари, ниҳоят, унинг ўлиши ва шу қабилага бағишланган. Шундай қилиб, ривоят ва афсоналар қандай мавзуга ва қандай соҳага оид бўлма-син, барибир улар афсонавий онг даражасидаги қадим-ги-ибтидоий жамият кишилари қарашларининг асоси бўлган мифологик дунёқарашни ифодалайди. Бу дунё-қараш қадимги дунё кишиларининг ўша даврга хос

дунёни ўзларича тушуниши, идрок қилиши, уни изохлаши ва баҳолаши сифатида турли вазифаларни бажарган. Бу дунёқарашда интеллектуал момент аниқ эмоционал, ҳиссий, поэтик, метафорик ҳолатларда ифодаланганлиги туфайли, инсонни қуршаб турган дунёдаги нарса ва ҳодисалар инсоний сифатлар ва хусусиятлардан келиб чиқиб баҳоланади ва тушунилади. Шу жиҳатдан образли қилиб, мифологи к дунёқарашни инсониятнинг гўдаклик дунёқараши, дейиш мумкин. Инсониятнинг гўдаклиги ривож натижасида мифологик дунёқарашдан дунёқарашнинг янги тарихий шакллари: диний ва фалсафий дунёқарашлар келиб чиқади.

б) Диний дунёқараш.

Дунёқарашнинг иккинчи тарихий шакли — диний дунёқарашдир. Диний дунёқараш — оламдаги воқеа ва ҳодисалар сабабларини илоҳий кучлар, олдиндан белгиланган максадлар билан боғлаб тушунишдир.

Мифологик дунёқарашда барча ҳодиса ва воқеаларнинг сабаби афсонавий кучлар ҳисобланса, диний дунёқарашда уларнинг ўрнини турли динларга хос бўлган ҳудолар ва илоҳий қудратлар олади. Диний дунёқараш ҳам инсоннинг олам моҳиятини билишидаги ўзига хос бир йўл, бир босқичдир. Диний дунёқарашнинг шаклланиб бориши билан дин келиб чиқади.

Дин воқеликни ўзига хос акс эттирувчи ижтимоий ҳодисадир.

Диний дунёқарашнинг муҳим жиҳатларини диний туйғу, диний ақидаларга ишониш, сиғиниш, диний эътиқод ва шу қабилар ташкил қилади.

Диний дунёқарашнинг бошланғич элементи — бу диний туйғудир. Диний туйғу — бу кишиларнинг табаррук ва азиз, деб тасаввур қилинадиган мавжудотларга, муқаддаслаштирилган буюмлар, шахслар, жойларга, бир-бирларига, ўз-ўзига, шунингдек, илоҳий мазмунда талқин этилган табиат ва жамият ҳодисаларига муносабатларида пайдо бўладиган ҳиссиётдир. Диний туйғу туғма бўлмайди, у киши ёки кишилар яшайдиган ижтимоий ва руҳий шарт-шароитлар асосида вужудга келади. Диний туйғу кишидаги ҳис-ҳаяжон, кечинма, руҳий ҳолат билан боғлиқ бўлади. Шунини айтиш керакки, ҳар қандай ҳис-ҳаяжон, руҳий кечинма диний туйғунини туғдиравермайди. Бу ҳис-ҳаяжон ва руҳий кечинмалар қачонки маълум диний тасаввурлар, диний ғоялар ва қарашлар билан қўшилиб, маълум йўналиш, маълум маъно касб этган тақдирдагина диний

туйғуга айланади. Бу жиҳатдан диний туйғу ҳам ўз физиологах асослари ва рухий хоссаларига эга. Кишиларнинг турли хиссиётлари: кўркиш, дахшатга тушиш, шодлиги, завкланиши, умиди ва умидсизлиги, муваффақият ва мағлубият каби ҳолатлари уларнинг диний тасаввурлари ва тушунчалари, диний ғоялари ва қарашлари билан қўшилиб, маълум маъно ва мазмун касб этгандан кейингина диний туйғуга айланади.

Диний дунёқарашнинг иккинчи элементи — бу диний ақидалардир. Диний ақидалар ўз мазмуни билан дунё ва ундаги воқеа-ҳодисаларни илоҳий эътиқод асосида тушуниш билан боғланган тасаввурлар ва тушунчалардир. Масалан, бундай ақидаларнинг намунаси сифатида ислом динининг еуннийлик мазҳабида шаклланган иймон талабларига оид ақидаларни кўриб чиқиш мумкин. Улар: Оллоҳнинг ягоналиги, фаришталарнинг мавжудлиги, диний китобларнинг муқаддаслиги, пайғамбарларга ишониш лозимлиги, охиратнинг борлиги, тақдирнинг илоҳийлиги, ўлгандан кейин қайта (қиймат куни) тирилиш мумкинлигидир.

Диний дунёқарашнинг навбатдаги элементи — бу бирон буюмга, нарсасга, ҳайвон ёки дарахтга, кишига ёки, ниҳоят, худога сиғинишдир. Сиғиниш содда ёки мураккаб бўлиши мумкин. Сиғинишнинг содда кўриниши — кишиларнинг кундалик ҳаётида илоҳий кучларга тоат-ибодат қилишидир. Сиғиниш диний тасаввурлар ва ғояларни ифода этувчи, илоҳий кучларга, илоҳий объектларга қаратилган, яқка ёки жамоа бўлиб бажариладиган рамзий хатти-ҳаракатдир. Масалан: таъзим қилиш, тиз чўқиш, сажда қилиш, бош эгиш, қўл қовуштириш, чўқиниш, тоат-ибодат қилишлар сиғинишнинг содда кўринишларидир. Номоз ўқиш, Қуръон ўқиш ва ўқитиш, қурбонлик ва ҳудойи қилиш, диний байрамларни нишонлаш сиғинишнинг мураккаб шакллари. Сиғиниш билан кишидаги рухий эҳтиёж қондирилади.

Сиғиниш диний эътиқод билан чамбарчас боғлиқ. Диний эътиқод диний дунёқарашнинг энг муҳим элементи бўлиб, у ғайри табиий кучлар ва илоҳий мавжудотларга, диний тасаввур ва тушунчаларга, диний ғоялар ва қарашларга сўзсиз ишонишдир. Диний эътиқод диний туйғуни, динга ва худога ишонишни, дин муқаддас, деб қарайдиган нарсаларга сиғинишни келтириб чиқаради. У диндор кишиларнинг хис-туйғуларини, уларнинг рухий кечинмаларини, ҳулқ-атворларини белгилаб беради. Диний эътиқод динга ишонувчи ки-

шиларнинг бутун ҳиссий ва ақлий-интеллектуал жиҳатларини камраб оловчи маънавий ҳодисадир. Диний эътиқоднинг диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, муҳокама қилмасдан, ҳақиқатлигини амалда текширмасдан ишониш лозим бўлган талаблари мавжуд бўлади. Бу — мутаассибликдир. Хуллас, диний дунёқараш борлиқни, табиат ва жамиятни, инсонни, унинг онги ва тафаккурини илоҳий кучлар ва шу қабиларнинг хоҳиш-иродасига ва куч-қудратига боғлаб тушунтиради ҳамда шу асосда дунёнинг ўзига хос илоҳий-руҳий манзарасини яратади.

Илоҳий кучларга, ғайри табиий нарсаларнинг қудратига ишониш, илоҳий шахсларга сифиниш кишилар онгида аста-секин худо ҳақидаги тасаввурнинг пайдо бўлишига олиб келади. Худо — деярли барча динларда ва диний таълимотларда бош объект бўлган олий илоҳий қудратдир, кучдир. Барча диний таълимотларда худо ўз хоҳишига кўра дунёни — бутун борлиқни, унинг барча қўринишларини яратганлиги ва идора қилиши айтилади. Худони ўта такомил топган, мукамал, олий ва ғайри табиий илоҳий куч сифатида қараш диний дунёқарашнинг асосий белгисидир. Диний дунёқарашнинг шаклланиши ва таракқиёти худо тўғрисидаги диний таълимот — илоҳиёт (теизм)ни вужудга келтиради. Илоҳиётда «худо» тушунчаси фақат диний тушунча бўлмай, балки фалсафий тушунчага ҳам айланади. Худо тушунчаси илоҳиётда барча нарсаларнинг ижодкори, адолат ва ҳақиқатнинг олий тимсоли, ҳамма умуминсоний қадриятларнинг яратувчиси сифатида талкин этилади.

Диний дунёқарашнинг такомиллашиши натижасида кишилар ҳаётида ҳар доим учраб турадиган дунёвий муаммолар ҳам илоҳий туюла бошлайди.

Нихоят, диний дунёқарашга кўра бутун борлиқ олам, табиат, жамият, инсоннинг ўзи ҳам Худо томонидан яратилган, унинг ижоди маҳсули, ҳамма жойда ва ҳамма нарсада худонинг иродаси ҳукмрондир. Диний дунёқарашга кўра, дунё: «бу дунё» ва «у дунё»дан иборатдир. «Бу дунё» инсонлар вақтинча яшайдиган ўткинчи, алдамчи дунёдир. «У дунё» эса инсонлар вафот этгандан кейин уларнинг руҳлари яшайдиган бирдан-бир ҳақиқий боқий ва абадий дунёдир. Шунинг учун инсон бу ёлғончи ва ўткинчи дунё деб ўзининг «у дунё»сини унутмаслиги, «охират»ни ўйлаши керак, дейилади.

Диний дунёқарашда худодан кўрқиш, худо ғазабидан сакланиш ҳам муҳим ўрин тутadi. Худодан кўрқиш — бу диний ақидаларни, диний принциплар ва қарашларни бузганлиги учун олий буюк зот — Худонинг гуноҳкор инсондан ўч олишига ишониш билан боғлиқ хис-туйғудир. Диний таълимотларда айтилишича, диний ақидаларга, диний тамойилларга заррача бўлсада хилоф иш қилиш, худога шак келтириш инсонга охиратда дўзах азобини беради. Бу ҳам дунёвий муаммоларга ўзига хос ёндашишга йўл очишнинг бир усулидир. Хуллас, диний дунёқараш ўзининг инсон ҳаёти билан чамбарчас боғлиқлиги, инсоннинг хис-туйғу, қувонч ва ташвишларига, ишонч ва умидларига бевосита алоқадорлиги, эътиқодга устун даражада эътиборини қаратиши билан дунёқарашнинг бошқа типларидан ажралиб туради.

Афсонавий, диний дунёқарашни фалсафий дунёқарашдан бутунлай ажратиб ташлаб бўлмайди. Улар инсон тафаккури салоҳиятининг бир-бири билан боғланган шаклларшхир, босқичларидир.

Мустақил Ўзбекистонда динга нисбатан янгича муносабат шаклланди. Бу — динни инсон маънавий камолатининг муҳим таркибий қисми, омили, деб қарашдир. Қуръони Карим, ҳадислар, шариат қоидаларида ўртага қўйилган ғоялар ҳозир ҳам комил инсон шахсини тарбиялашда катта аҳамиятга эга. Лекин динга, кишиларнинг эътиқодига муносабат Ўзбекистон Конституциясида белгиланган виждон эркинлиги мезонларига таянади. Республикамиз Конституциясининг 31-моддасида бу ҳақда шундай дейилади: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларнинг мажбуран сингдирилишига йўл қўйилмайди».

Конституциянинг бу моддаси инсон маънавий камолати масалаларига адолатли, демократия асосларида ёндашишнинг ифодасидир. Диний дунёқараш умуминсоний қадриятларнинг, дунёвий билимларнинг барча томонлари билан боғланганида жамият маънавий камолатига катта таъсир кўрсатади.

в) Фалсафий дунёқараш.

Дунёқарашнинг навбатдаги шакли фалсафий дунёқарашдир. Фалсафий дунёқараш дунёни, борликни ақлий жиҳатдан умумлаштириб тушунтирувчи назарий қарашлар тизимидир. У диний дунёқарашдан фарқли

равишда, инсоннинг аклий-интеллектуал фаолиятига кўпроқ эътибор беради. Шу сабабли фалсафий дунёкарашга ҳар доим хур фикрлилик, фикрий теранлик каби хусусиятлар хосдир. Фалсафий дунёкараш — бу аслида мантикий таҳлил ва умумлаштиришлар, мантикий муҳокамалар ва ҳул оса чиқаришлар, мантикий исботлар ва раддиялар асосида назарий фикр юритишлар орқали дунёни, борлиқни тушуниш, тушунтириш, баҳолаш ва изоҳлашдир. Фалсафий дунёкараш кўр-кўрона эътиқодлар, ҳаёлий образлар тўғрисидаги тасаввурлар ва тушунчаларга эмас, балки инсоннинг борлиққа муносабати тўғрисидаги эрқин, танқидий ва айни вақтда умумий аклий мушоҳадаларига, назарий умумлашмаларига асосланади. Фалсафий дунёкарашда инсон табиатнинг бир қисми сифатидагина эмас, балки алоҳида ўзига хос борлиқ сифатида қаралади. Фалсафий дунёкарашда «ташқи» ва «ички» дунёлар, «табиий борлик», «инсоний борлик»лар бир-бирларидан фарқ қилинади. Инсонни қуршаган ҳодисалар дунёси, яъни «ташқи» дунё, инсоннинг онгига таъсир қилади, унда акс этиб, инсон маънавий дунёсини ташкил этади. Бу «ташқи» ва «ички» дунёлар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ ва айни вақтда улар бир-бирларидан фарқ қилади. Улар ўртасидаги муносабатлар фалсафий дунёкараш мазмунини ташкил қилади. Ҳуллас, дунёкараш тизимида фалсафий дунёкараш энг ривожланган, маълум даражада мукаммал дунёкараш ҳисобланади. Бир бутун борлиқнинг турли кўринишлари: табиат, жамият, инсон, унинг онги, моддий ва маънавийликни ўзида назарий жиҳатдан умумлаштириб акс эттирувчи умумий тушунчалар тизими фалсафий дунёкарашни ташкил этади ва унинг кўламини белгилаб беради. Фалсафий дунёкараш бошқа дунёкарашларнинг муҳим умумий томонларини ўз ичига олади.

Фалсафий дунёкараш шаклланиши ва ривожланишига афсонавий (асотирий), диний дунёкарашнинг таъсири бўлганини инкор этиб бўлмайди.

Фалсафий дунёкараш доимо инсоннинг муайян мақсадга қаратилган, амалий ва назарий фаолияти билан уйғунлашган энг умумий тушунчаларида ифодаланади.

Фалсафий дунёкарашнинг шаклланиши ва ривожланиши фалсафа фанининг пайдо бўлиши билан узвий боғлиқ ҳолда юз беради. Зотан фалсафий дунёкарашнинг асосини фалсафий қарашлар ва тасаввурлар ташкил этади.

3. ФАЛСАФАНИНГ БАҲС МАВЗУСИ ВА УНИНГ МУАММОЛАРИ

Фалсафий дунёкарашнинг шаклланиши фалсафий қарашларнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлганидек, ўз ўрнида шаклланган дунёкараш ҳам фалсафий тафаккур таракқиётига самарали таъсир этади. Фалсафа ижтимоий онгнинг назарий негизи сифатида ўзининг тамойиллари ва қовдаларини мантикий муҳокамалар, назарий умумлашмалар ва назарий хулосалар асосида ишлаб чиқади. Шу тарзда фалсафа борлиқни бир бутун ва яхлит ҳолда умумлаштириб ўрганувчи назарий қарашлар тизимидан иборат.

Фалсафа фан сифатида бундан 3 минг йил илгари қулдорлик тузуми даврида, ақлий меҳнат жисмоний меҳнатдан ажрала бошлаган бир шароитда инсоннинг объектив борлиққа ва ўз-ўзига бўлган муносабатлари тўғрисидаги назарий билимлар тизими шаклида пайдо бўлади. Фалсафанинг пайдо бўлишида жамиятдаги сиёсий, иқтисодий ва маданий таракқиёт муҳим роль ўйнайди. Чунки, фалсафа ижтимоий онгнинг алоҳида ўзига хос шакли сифатида жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаёти билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиб, уларни ўзида акс эттиради.

Фалсафа жамиятнинг ижтимоий эҳтиёж ва манфатлари, ғоявий-сиёсий қарашлари, умуман, унинг моддий ва маънавий ҳаёти билан алоқадор бўлиб, ижтимоий борлиқни акс эттиради ва ўз ўрнида унга фаол таъсир кўрсатади, ўзининг тамойиллари, қонун ва категориялари орқали янги ғоя ва назариялар, ижтимоий идеаллар, маънавий қадриятлар шаклланишига ёрдам беради.

У фан сифатида борлиқни, яъни табиат, жамият, инсон ва унинг тафаккури таракқиётининг энг умумий муаммоларини ўрганади.

Фалсафий билимлар доираси жуда кенг бўлиб, уларнинг таркибига қуйидагилар қиради: а) онтология — борлиқ ҳақидаги қарашлар; б) социология — жамият ҳақидаги қарашлар; в) гносеология — борлиқни билиш муаммолари; г) логика — инсон тафаккури қонунлари ҳақидаги қарашлар тизимларидир. Шунингдек, ахлоқийлик ва ғўзаллик ҳақидаги билимлар тизими ўз ичига оладиган этика ва эстетика ҳам фалсафий билимлар қаторига қиради.

Фалсафа фан сифатида юқоридаги билимлар билан боғлиқ бўлган барча муаммоларни ўз ичига олади, у

бир бутун борлиқ таракқиётининг энг умумий томонларини муайян фалсафий тамойиллар, қонунлар ва категорияларда ифодалайди.

Фалсафа пайдо бўлиши билан мантикий муҳокама-лар, таҳлиллар, аклий хулоса чиқаришлар ва исботлар асосида афсонавий ва диний қарашлар назарий жиҳатдан қайта ишланиб, уларга илмий мазмун берила бошлайди. Шу асосда улардан фарқ қиладиган мустақил фан таркиб топа бошлади. Бу фан дунёга, унда юз берадиган воқеа ва ҳодисаларга, инсон ва унинг жамиятда тутган ўрнига бўлган муносабатларни ўрганадиган билимлар тизими сифатида пайдо бўлади. Фалсафий қарашларнинг ривожланиб бориши фақат мифологик ва диний қарашларни ўзгартириб қолмасдан, балки оддий кундалик онгнинг кам чегараларини бузиб, маданиятнинг қимматли ютуқларини ўзида муҳассамлаштирувчи маънавият соҳасининг бир тури — умуминсоний қадриятлар тизимига айланиб боради.

„' Фалсафанинг пайдо бўлиши қадимги дунё халқларининг маънавият соҳасидаги юксалишида янги бир босқич бўлди. Унинг пайдо бўлиши билан фалсафий тафаккур дунё ҳақидаги кўпдан-кўп маълумотларнинг оддий фикрий йиғиндисидан иборат бўлмай, балки дунё, борлиқ ўз асосига кўра бир бутундир, инсон жамият таракқиётининг ҳал қилувчи омилидир, деган мантикий муаммони ифодалай бошлайди. Фалсафа эса билимларнинг алоҳида, ўзига хос, «ҳамма нарсаларни бир бутун ҳолда олиб, уларнинг энг умумий муаммоларини ўрганувчи» билим соҳасини ифодалай бошлайди. Ана шу соҳанинг билимдонларини эса файласуфлар деб аташ бошладилар.

Фалсафа фани фақат борлиқни бир бутун ҳолда олиб ўрганиш ва тушунтириш билан чекланмай, у инсоннинг ўзини ҳам бир бутун ҳолда олиб, унинг табиати ва моҳиятини, инсон ҳаётининг маъно ва мазмунини, унинг ўз ҳаётини ақлга мувофиқ қилиб қуришга қаратилган мақсадларини, орзу-умидлари ва ижтимоий идеалларини ҳамда эҳтиёжлари, манфаатларини ҳам ўрганади.

Маълумки, оламни, унда мавжуд бўлган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг ҳолати ва ҳаракати, моҳияти ва табиатини бошқа фанлар ҳам ўрганади. Улар эришган ютуқлар бирликда инсоннинг дунё тўғрисидаги яхлит билимлари тизимини ташкил қиладди. Ҳар бир фан дунёни турли томондан, турли усуллар ёрдамида ўрганади. Натижада, бу фанлар дунё ҳақида бир-биридан

фарқ килувчи ва айни вақтда бир-бирини тўлдирувчи турли хил билимларни ҳосил қилади.

Дунёни ўрганувчи турли хил фанлар тизимида фалсафа алоҳида ўзига хос ўринга эга. Бунинг сабаби шуки, фалсафа барча фанлардан фаркли равишда, дунёни бир бутун ҳолда олиб, унинг энг умумий томонларини, алоқадорлик ва боғланишларини кенг камровли фалсафий умумлашмалар асосида очиб беради. Шу асосда у бир бутун дунё ҳақида, унда инсоннинг тутган ўрни ҳақида, инсоннинг дунёга ва ўзига бўлган муносабатларига оид энг умумий қонунлар, категориялар, принциплар ва усуллар тизимини ишлаб чиқади.

Фалсафа кўп қиррали, умумий ижтимоий-маънавий билимлар тизимидир. У ҳам фан, ҳам ижтимоий онгнинг алоҳида назарий шаклидир. Фалсафа фан сифатида борлик, табиат, жамият, инсон, унинг тафаккури моҳияти ва тараққиётининг энг умумий муаммоларини ўрганади. Фалсафа ижтимоий онгнинг назарий шакли сифатида, жамиятдаги ижтимоий ва маънавий манфаатлар, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний, илмий қарашлар, барча табиатшунослик, ижтимоий ва гуманитар фанлар билан — ҳуллас, жамиятнинг бир бутун моддий ва маънавий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқдир. Жамиятнинг ижтимоий борлиғи билан бевосита боғлиқ бўлган фалсафа ижтимоий онга фаол таъсир кўрсатади.

Тарихнинг турли даврларида фалсафа нима ва у нима ижтимоий ўрганади, деган саволларга турли мутафаккирлар турлича жавоб бериб келганлар. Бунинг ўзига хос бир қанча сабаблари бўлган, албатта. Инсониятнинг ижтимоий амалиёти ва маънавияти ривожланиб бориши билан фалсафанинг баҳс мавзуси, унинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳам доимо ўзгариб борган. Шу сабабли ҳар бир даврда борлиқни, табиатни, инсон ҳаёти ва жамиятни тушунишда турли хил фалсафий қарашлар пайдо бўлиб борган. Ижтимоий-тарихий даврларнинг турли босқичларида фалсафа сиёсат, иқтисодиёт, фан ва маданият, санъат ва адабиёт, шунингдек, дин билан, ҳуллас, жамиятнинг маънавий ҳаёти билан бевосита боғлиқ бўлган. Айни вақтда унинг жамиятдаги роли ўзгариб борган. Фалсафий қарашларнинг ривожланиб бориши жараёнида турли хил оқимлар ва йўналишлар келиб чиқади.

Динлар ҳам фалсафий тафаккурнинг ўзига хос шакли, босқичидир. Шу сабабли муқаддас диний китобларда ҳам фалсафий фикрларнинг ўзига хос маълум бир тизимини кўрамиз.

Фалсафа тараккиётида муайян умумий назарий қарашларни ишлаб чиққан мутафаккирларнинг бир қисми ўзининг эътиборини табиатга, уни тушунтириш ва изохлаб беришга қаратганлар. Бунга Лукреций Кернинг «Нарсаларнинг табиати тўғрисида», Аҳмад ал-Фарғонийнинг «Астрономик рисоалар», ал-Хоразмийнинг «Васая: аз-Зижжи мумтахана», Ж. Брунонинг «Оламнинг ва дунёнинг чексизлиги», Г. Галилейнинг «Дунёнинг икки системаси тўғрисида суҳбат», Дидронинг «Табиатни баён қилиш ҳақида фикрлар», П. Гольбахнинг «Табиат системаси», Ҳегелнинг «Табиат фалсафаси», А. Герценнинг «Табиатни ўрганиш ҳақидаги хатлар» ва Ф. Энгельснинг «Табиат диалекти-каси» асарларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу мутафаккирлар ўз асарларида Ер, Қуёш ва юлдузларнинг, ҳуллас, Коинотдаги жисмларнинг пайдо бўлиши, уларнинг табиати ва моҳияти ҳақидаги космологик ва космогоник муаммоларни ёритишга уринадилар. Уларнинг фалсафий қарашлари марказида табиатдаги нар-
 • саларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, емирилиши, бошқа нарсаларга айланиши, нарса ва ҳодисаларнинг биринчи асоси ҳақидаги фикрлар ётади. Ҳамма нарсанинг биринчи ибтидоий асосини қидириш, нарса ва ҳодисаларни ана шунга суяниб изохлаш, уларни бир бутунга бирлаштириб ўрганишга интилиш — бу мутафаккирларнинг фалсафий қарашлари моҳиятини ташкил этади. Уларнинг фалсафий изланишлари натижа-сида табиат фалсафаси майдонга келади.

Биртурух мутафаккирлар диққатини инсон, инсон ҳаётининг маъноси ва мазмуни, унинг дунёда тутган ўрни, табиатга ва жамиятга бўлган муносабатлари муаммолари ўзига жалб қилади. Улар инсон ҳаётининг маъноси ва мазмунини нима белгилайди, инсоннинг дунёдаги ўрни қандай, инсон дунёни била оладими, фалсафа инсонни қайси жиҳатдан ўрганади?, каби саволларга жавоб излаганлар. Бу муаммолар ҳақида турли даврларда яшаган мутафаккирлар турли хил фикрлар юритганлар ва кўплаб асарлар ёзганлар. Бунга Арастунинг «Этика»си, Ибн Синонинг «ат-Тадобару манозил» (Давлатни бошқариш), Юсуф Хос Хожиб-нинг «Қутадғу билик», Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»лари, Амир Темурнинг «Тузуқлар»и, Эразм Роттердамскийнинг «Христиан жангчиси қуроли», Т. Гоббс-нинг «Инсон табиати», Б. Спинозанинг «Илоҳий-сиёсий трактат» ва «Ақл камолоти ҳақида трактат»,

А. Гельвецийнинг «Инсон хақида», И. Кантнинг «Осмон умумий табиий тарихи ва назарияси», «Соф аклни танқид»и, Ҳегелнинг «Рух фалсафаси», Л. Фейербахнинг «Христианликнинг моҳияти» асарлари мисол бўла олади. Бу асарларнинг муаллифлари ўз даврдаги илмфан асосида инсоннинг бошқа мавжудотлардан туб фарқлари, моҳияти, ҳаётининг маъноси ва мазмуни, бу ёруғ оламдаги ўрни, ўлими ва абадийлиги каби муаммоларни ёритганлар.

Инсон билимлари орта боргани сари жамият, унинг моддий ва маънавий ҳаёти, ижтимоий муносабатлар, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий муаммолар ҳам мутафаккирларнинг эътиборини ўзига жалб қила бошлаган. Натижада, мутафаккир-файласуфлар бу соҳада ҳам тадқиқотлар олиб бориб, жамият хақида кўплаб асарлар яратадилар. Буларга Афлотуннинг «Давлат», «Қонунлар», Арастунинг «Сиёсат» асарини, Форобийнинг «Фозил шаҳар аҳолиси», «ас-Сийаса ал мадания» (Сиёсат ил ми), Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Ибн Мискавайхнинг «Жаҳон халқлари тарихи», Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Бурхониддин ал-Марғинонийнинг «ал-Хидоя», Т. Гоббснинг «Гражданин тўғрисида», Локкнинг «Қонунларнинг руҳи тўғрисида», Ҳегелнинг «Тарих фалсафаси» ва «Ҳуқуқ фалсафаси», каби асарларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу асарларда, ўз даври нуктаи назаридан келиб чиққан ҳолда, бир бутун жамият, унинг моддий ва маънавий ҳаёти, жамиятнинг ижтимоий тузилиши, унинг базиси ва устқурмасига оид назарий қарашлар ўртага ташланади. Улар ўз асарларида ижтимоий ҳодисаларнинг турли томонларини ўрганиш билан бирга, адолатли жамият хақидаги, тенглик ва озодлик хақидаги ғояларни ўртага ташлаганлар.

Шундай қилиб, фалсафа инсоният маънавий маданиятининг мустақил бир соҳаси сифатида шаклланиб, унинг таркиб топиши узоқ давом этган.

Биринчи бўлиб фалсафани назарий билишнинг алоҳида бир соҳаси сифатида қараган файласуфлар — Афлотун ва Арастудир. Улар фалсафа деганда нимани тушунамиз ва у нимани ўрганади деган саволга: «Фалсафа — бу инсоннинг дунё ва ўзи тўғрисидаги ҳамма билимларини ўз ичига олувчи фан»дир деб жавоб беришади. Букж мутафаккир Абу Носир Форобий ҳам фалсафанинг моҳияти ва аҳамияти хақида шундай деган эди: «Мавжудот хақидаги билим қўлга киритилса,

шу ҳақда таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунилса, ишончли далил-ҳужжатлар асосида шу нарса ҳақида мияда бир турли ишонч ва тасаввурлар пайдо бўлса, мана шу маълумотга дойр фанни фалсафа деймиз».¹ Фалсафани бундай тушуниш ўз даври учун, унинг ривожланиш даражаси учун тўғри эди.

Кейинги даврларда ҳам фалсафа жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти билан боғлиқ ҳолда ривожланиб борди. Фалсафадан секин-аста айрим билим соҳалари ажралиб чиқа бошлайди. Бу жараён узок давом этиб, дастлаб фалсафадан математика, геометрия, астрономия (милоддан илгари II—I асрларда ва янги эранинг I—II асрларида), кейинчалик геология, геодезия, тиббиёт, фармакология (X—XIV асрларда), механика (XV—XVI асрларда), физика, кимё, биология, физиология (XVI—XVIII асрларга келиб), яна бир оз кейинроқ эса гуманитар ва ижтимоий фанлар (XVIII—XIX асрлар давомида) ажралиб чиқиши жараёни рўй берди. Фалсафадан ажралиб чиққан аниқ фанлар ўзларининг дастлабки босқичларида хали асосан фактлар тўплаш, уларни тартибга солиш ва умумлаштириш, маълум турларга, гуруҳларга ажратиш билан шуғулланади. Улар даставвал табиат, инсон ва жамият муаммоларининг ҳар бир соҳасини алоҳида-алоҳида, бошқа соҳалар билан боғланмаган ҳолда ўргандилар.

XVI—XVIII асрларда фалсафанинг баҳс мавзуси дунёнинг турли томонларини алоҳида-алоҳида ўрганаётган аниқ фанлар ўртасидаги алоқадорлик ва боғланишларни ўрганиш ва текширишдан иборат деб қарала бошлади. Шу туфайли бу давр файласуфлари барча аниқ фанларни яна қайтадан гуруҳ-гуруҳ қилиб бirlaштириб, инсон билимларининг ҳаммасини ўзида камровчи фалсафий тизимларни туза бошлайдилар. Натижада, фалсафага фанларнинг фани, ёхуд фанлар қомуси сифатида қарала бошланади. Бунга Ҳегелнинг фалсафий системаси — табиат фалсафаси, тарих фалсафаси, рух фалсафаси, ҳуқуқ фалсафаси ва логикаси (мантик)ни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Маълум системалардан иборат бўлган бу давр фалсафаси бошқа аниқ фанларга нисбатан «фанлар фани» даъво-

¹ Лбу Носир Форобий. Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари. Т., «Камалак», 1993, 183-184-бетлар.

си билан майдонга чиқади. Ҳали табиат, жамият, инсон ва унинг тафаккурига оид билимлар етарли эмасди, шунингдек, улар ўртасидаги алоқадорлик ва боғланишлар ҳам етарлича очилмаганди. Ҳали инсон билимларида чала жойлар кўп бўлган бир вақтда фалсафанинг «фанлар фани» даъвосини қилишга ҳақи бор эди. Чунки фалсафа бу даврда инсоният билимларидаги бу чала жойларни мантикий мулоҳазалар йўли билан тўлдира бошлаганди. Бу давр файласуфлари шу йўл билан дунёнинг турли соҳалари ўртасидаги алоқа ва боғланишлар, материянинг тузилиши ва хоссалари ҳақида башоратомуз фаразларни ўртага ташлай бошлаган эдилар. Масалан, ўша давр файласуфларидан И. Кант фалсафанинг баҳс мавзуси ва унинг ўрганиши лозим бўлган муаммоларини биринчи бўлиб тўғри таърифлашга уринган эди. Бу давр фалсафасида кейинчалик илмий равишда тасдиқланган гениал гумонлар билан бирга, фанлар тараққиётига тўсқинлик қилган кўпгина уйдирмалар ҳам бўлган.

XIX асрнинг ўрталарига келганда, аниқ фанлар соҳаларида бир қатор илмий кашфиётлар қилинганлиги, табиат, инсон ва жамият ўзaro бир-бири билан алоқадорлигининг янги томонлари очилиши натижасида борлиқнинг умумий манзарасини илмий равишда тасвирлаб бериш мумкин бўлди. Натижада, табиат, инсон ва жамиятнинг умумий манзарасини фақат мантикий мулоҳазалар йўли билан тасвирлаб келган фалсафий таълимотлар ўрнига янгича фалсафий таълимотлар юзага келади. Фалсафий таълимотлар конкрет фанлар эришган ютуқларни бир-бири билан боғлаб умумлаштирадилар ва янги методологик хулосалар чиқариш имконига эга бўладилар. Бу фалсафанинг ўзи учун ҳам, бошқа барча аниқ фанлар учун ҳам ижобий аҳамиятга эга бўлади.

Демак, фалсафа инсоният тарихий тараққиети давомида яратилган маънавий маданиятнинг бир қисми бўлиб, инсоннинг ўзи ва борлиқ тўғрисидаги бир бутун дунёқараши тизимидан иборатдир. Уз моҳияти ва мазмунига кўра фалсафий билимлар умуминсоний маънавий кадриятлар тизимига киради. Фалсафа инсон муаммосини ўзининг асосий ўрганиш мавзуси ҳисоблаб, унинг ўзига, борлиққа муносабатини фалсафанинг бош масаласи деб қарайди. Шу сабабли унинг асосий мақсади ҳам инсон манфаатларига хизмат қилишдан иборатдир.

Фалсафанинг вазифаларидан яна бири — ёшларда фалсафий тафаккур маданиятини шакллантиришдан иборатдир. Шу сабабли ҳам бугунги кунда фалсафа фани олдида миллий мустақиллик ғоялари билан суғорилган назарий тафаккур маданиятини шакллантириш вазифаси турибди. Фалсафани сиёсат ва мафкура таъсирига тушириб, уларга бутунлай боғлаб қўймаслик мақсадга мувофиқдир. Энг аввало, фалсафа фандир. Шунга кўра унинг тамойиллари ва асосий қоидалари умумбашарий мазмунга эга. Демак, сиёсатнинг тўғрилиги ва ҳаққонийлиги унинг қай даражада фалсафий негизга эга эканлиги билан боғлиқ.

Хозирги замон фалсафасининг назарий манбаасини инсоният томонидан яратилган барча фалсафий таълимотлар ташкил қилади. Унинг илдизлари эса шу пайтгача табиий-илмий, ижтимоий-гуманитар фанлар қўлга киритган ютуқларга бориб такалади. Фалсафа инсон ва жамиятнинг маънавий камолати учун хизмат қилади ва айни вақтда инсон ва инсониятнинг тарихий тажрибасига суянган ҳолда ўзгариб, ривожланиб, янгиланиб боради.

Янги фалсафа ўзининг динга бўлган муносабатини адолатли асосда белгилайди. Бу фалсафа динни қоралаш, бутунлай инкор этиш ўрнига, уни инсоният маданий тараққиётининг маҳсули, борлиқни тушунтиришнинг ўзига хос бир услуби деб қарайди ва унинг инсоният маънавий камолатида ўйнаган ва ўйнайдиган ролини очиқ эътироф этади.

Мустақил Ўзбекистоннинг қарор топиши ҳам ҳозирги кунда мустақилликни мустаҳкамлашга хизмат қиладиган, умуминсоний ва миллий кадриятларга, Шарқ фалсафаси ва ислом дини фалсафий-ахлоқий таълимотларига асосланувчи, халқимизнинг янги тафаккурига мое қиладиган мазмун ва моҳиятга эга бўлган фалсафани яратиш талабини қўймоқца. Бу фалсафа умуминсоний кадриятлар устуворлигини, эътироф этиш билан бирга, Шарқ халқлари, хусусан, Ўрта Осиё халқлари буюк мутафаккирлари томонидан яратилган фалсафий қарашлар ва ислом дини фалсафий-ахлоқий таълимотига асосланиб, истиқлол ғоялари билан уйғунлашиб, Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти олдида турган муаммоларни ечишга ёрдам бериши, ёшларда янгича тафаккур маданияти шаклланишига хизмат қилмоғи лозим.

4. ФАЛСАФАНИНГ ЖАМИЯТ ҲАЁТИДАГИ РОЛИ ВА АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Ўтмишдаги барча фалсафий таълимотлар доимо жамият ҳаётида муҳим роль ўйнаб келган. Улар ўз табиати ва характери жиҳатдан хилма-хил бўлиб, жамиятда гишиб етилган назарий муаммоларни амалий жиҳатдан ҳал қилишда муҳим ўрин тутган.

Маълумки, жамият тарихида содир бўлган ҳамма ижтимоий, сиёсий ва маданий инқилоблар ғояси дастлаб илғор мутафаккирларнинг фикрларида етилади. Капитализмнинг қарор топиши ва буржуа инқилобига тайёргарлик даврида йирик Ғарб файласуфлари, гарчи ҳар хил изчиллик билан бўлсада, феодал қарамлигига, табақавий имтиёзларга қарши олиб борган курашларни назарий асослаб ва уларнинг истиқболини кўрсатиб берганлар. Улар феодализмга қарши курашиш учун барча ижтимоий кучларни тайёрлаш ва бирлаштиришга, жамиятшунослик ва табиатшунослик билимларини ривожлантиришга ўзларининг катта ҳиссаларини қўшди.

Бундан ташқари, фалсафа ижтимоий воқелик билан узвий боғлиқ ҳолда жамиятга, унинг ижтимоий борлиғига доимо фаол таъсир қилиб, янги ғояларни назарий жиҳатдан шакллантириб боради. У ижтимоий онгнинг назарий шакли сифатида ўз қоидаларини ақлий, интеллектуал жиҳатдан асослаш билан жамият ҳаётида алоҳида ўрин тутди.

Фалсафанинг жамият ҳаётидаги вазифаси юқорида айтилганлар билан чекланмайди. Унинг асосий вазифаси жамиятда бажарадиган функцияларида янада аниқроқ намоён бўлади. Фалсафанинг бундай функциялари қуйидагилардир: 1) дунёқарашлик функцияси; 2) методологик функция; 3) гносеологик функция; 4) ижтимоий функциялари; 5) аксиологик функция ва ҳ. к.

Фалсафа ўз тадқиқот мавзуси сифатида инсоннинг моҳияти, жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий муносабатларнинг асослари ва сабаблари, борлиқ, материя, табиат таракқиётининг энг умумий муаммоларини ўрганади. У бунда инсон тафаккури ва билишига оид энг умумий тушунчалар системаси билан иш қўради. Булар ичида энг муҳимлари — инсон, борлиқ, материя, онг, тафаккур, хосса, муносабат, ўзгариш, ривожланиш, сабаб ва оқибат, тасодиф ва зарурият, бутун ва бўлак, элемент ва структура ва бошқа-

лардир. Фалсафанинг бу категориялари дунёдаги, табиат ва жамиятдаги нарса ва ходисаларнинг энг умумий томонларини, боғланиш ва алоқадорликларини инъикос эттиради. Фалсафа, шу билан бирга, инсон билишининг энг умумий универсал принципларини ҳам ишлаб чиқади. Фалсафа ўзининг бу категориялари тизими ва универсал принципларини дунёни бир бутун ҳолда олиб, унинг энг умумий томонларини ўрганиш асосида ҳосил қилади. Фалсафанинг бу методологик умумлашмалари инсоният фаолияти, билимлари тизимининг ҳамма соҳаларига, уларнинг бутун мазмунига сингиб кетган бўлади. Борлиқнинг турли томонларини ўрганувчи алоҳида фанлар ўзлари эришган ютуқларни изоҳлашда, улардан умумий хулосалар чиқаришда фалсафий методологик умумлашмалардан фойдаланишга муҳтож бўладилар. Аниқ фанлар ўз тадқиқотида ҳеч қачон умумий хулосалар қилолмайдилар. Аниқ фанлар ривожлангани сари фалсафий методологик умумлашмаларнинг аҳамияти ҳам ортиб боради.

*Умунан, аниқ фанлар тараққиётида фалсафанинг роли катта. Баъзан шундай бўладики, аниқ фанлар ўз ривожланиши жараёнида мураккаб муаммоларга дуч келадилар. Улар бу мураккаб муаммоларни фалсафий умумлашмаларсиз ҳал қила олмайдилар. Бундай пайтларда фалсафа уларга маълум йўл-йўриқ топишда, бу қийинчиликларни енгишда ёрдамга келади. Бундай ҳолларда ҳам фалсафанинг методологик функцияси намоён бўлади.

Фалсафанинг гносеологик функцияси қуйидагичадир. Фалсафа дунёни билиш муаммосини ўрганар экан, ўзининг умумий методларини ишлаб чиқиб, инсон билишининг бир бутун умумий назариясини ҳам яратади. Шу асосда инсон билиш фаолиятининг пайдо бўлиши, унинг ривожланиш тенденциялари ва энг умумий қонунларини очиб беради. У фан, инсон амалий тажрибасида ҳосил бўлган билимларнинг ҳақиқатлигини текширувчи мезонларни ҳам тадқиқ этади.

Фалсафа дунёни билишнинг энг умумий қонунларини кашф этиш билан чекланмай, инсон олдига, аввало, ўзини англаш ва сўнгра борлиқни ўзгартириш масаласини ҳам қўяди. Дунёни билиш асосида инсоннинг ўзи ҳам ўзгариб, сўнг дунёни ўзгартириши мумкинлигини назарий жиҳатдан асослайди.

Кишиларда фалсафий фикр юритиш малакасини ҳосил қилиш инсон тафаккури маданиятининг равна-

кида, унинг турли-туман амалий ва назарий масалаларни ҳал қилишида катта роль ўйнайди. Бундай ҳолларнинг барчасида фалсафанинг гносеологик функцияси намоён бўлади.

Фалсафанинг методологик ва гносеологик функциялари аҳамиятини кўпчилик табиатшунос олимлар тўғри тушуниб, бу ҳақда ўзларининг қимматли фикрларини билдирганлар.

Фалсафа умуминсоний маънавий маданиятнинг бир қисми сифатида ижтимоий ҳодисалар — сиёсат, ҳуқуқ, ахлоқ, санъат, дин ва фан билан ҳамбарчас боғлиқдир. Фалсафий муаммоларнинг асосий моҳияти — инсон ва унинг борлиққа муносабатини кўрсатиб беришдан иборатдир. Бунда фалсафа, биринчидан, инсонни дунёни билишнинг субъекти сифатида ўрганади, Иккинчидан, фалсафа инсонни универсал субъект сифатида ўрганади. Учинчидан, фалсафа айни шу субъектнинг объектга муносабатини ўрганади. Бунда фалсафанинг вазифаси объектлар дунёси билан субъектларни бирлаштирувчи умумийликни топишга қаратилган бўлади. Ва нихоят, фалсафа субъектнинг дунёни билишида асосий таянч бўладиган назарий, умумий принципларни асослаб беради.

Фалсафа инсон ижтимоий-тарихий тажрибасининг ҳамма шакллари, яъни амалий ўзгартувчанлик, билувчанлик ва қимматдорлик фаолиятларини мувофиқлаштириш вазифаларини ҳам бажаради. Уларнинг бир бутун ҳолда, муайян тизим сифатида тушунилиши ижтимоий ҳаёт ривожининг муҳим шартидир. Масалан, олиб борилаётган сиёсат тўғри бўлиши учун у фан, ахлоқ ва ҳуқуқ нормаларидан келиб чиқиши лозим. Ҳуқуқий жиҳатдан таъминланмаган, илмий жиҳатдан асосланмаган, гуманистик ахлоқ нормаларидан келиб чиқмаган, халқларнинг миллий, диний жиҳатдан ўзига ҳослигини эътироф этмайдиган сиёсатнинг истиқболи бўлмайди, у пировард оқибатда инқирозга маҳкум бўлади.

Жамият ҳаётининг ҳозирги шароитида фалсафанинг аксиологик функцияси¹ ҳам кўпроқ аҳамият касб этмоқда.

Фалсафа инсон ҳаётининг моҳиятини, яшашининг асосий мазмунини, турмушдаги кадр-қиммати ва жа-

¹ *Аксиология* (يونونча: аксиокс — кадрли, қимматдор, логия — таълимот) қадриятлар ҳақидаги фалсафий таълимотдир.

миятда тутган ўрнини гуманистик тамойиллар, прогрессив, ижтимоий идеаллар, кадриятлар нуктаи назаридан тушунтиради. Инсоният бошига хавф солаётган жажон термоядро уруши эҳтимоли кучайган, экологик вазият бузилиб кетган, энергия ресурслари тугаётган, жамиятда иқтисодий, сиёсий ва маънавий тангликлар кучайган ҳозирги шароитда бунинг аҳамияти каттадир. Барча муаммоларга тарих сабоклари ва инсониятнинг истикболи масалаларини эътиборга олиб ёндошиш ҳам фалсафий тафаккурнинг ифодасидир. Фалсафанинг аксиологик функцияси шунда намоён бўлади.

Ижтимоий ҳодисаларни диалектик тушуниш фалсафанинг функциялари ўзгармас, деб қарашга барҳам беради. Ҳатто «инсон ва табиат», «одам ва олам», «инсон ва жамият» каби фалсафий муаммолар ҳам ўзгариб, ривожланиб боровчи жараён сифатида қараладиган бўлди. Фалсафа инсоннинг ижтимоий моҳиятини очиб бериш билан бирга, унинг табиатга муносабатини, жамиятнинг табиат билан чамбарчас боғлиқлигини ҳам асослаб беради. Инсон табиатга уни ўзига бўйсундириш, устидан ҳукмронлик қилиш мақсадидагина муносабатда бўлмасдан, келажакни ўйлаб оқилона ёндашиши лозим. Чунки, табиат инсон учун фақат моддий бойликлар манбаи бўлиб қолмай, балки унинг маънавий эҳтиёжи, рухий олами, ҳиссиёт дунёсини қондирадиган сарчашмадир. Табиатни англаш туфайли инсон ўзини бу ёруқ оламнинг олий неъматини эканлигига ишонч ҳосил қилади. Бу ишонч унда маънавий бой, руҳан пок бўлиш эҳтиёжини туғдиради. Ана шундай интилиш унда ҳаётга бўлган муҳаббатни шакллантиради.

Фалсафа қадим даврлардан бошлаб кишиларнинг ақлий салоҳияти ўсишида, назарий тафаккури қарор топишида, ахлоқий камолатида муҳим роль ўйнаб келган. Фалсафани ўрганиш кишиларда фақат назарий фикр юритиш қобилиятинигина шакллантириб қолмай, балки уларнинг кенг фикр доирасига эга бўлиши, ахлоқий жиҳатдан камол топиб, юксак савияли бўлишга ҳам олиб келган. Фалсафанинг бу функцияси мустақил Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги шароитида янада равшанроқ ўз ифодасини топмокда. Фалсафа кишиларни юксак ғоявийлик, мустаҳкам эътиқодлилик руҳида тарбиялашда, уларда илмий дунёқарашни қарор топтиришда муҳим роль ўйнайди. Фалсафани ўрганиш ва уни эгаллаш кишиларга табиат ва жамиятда содир бўладиган реал жараёнларни, воқеа-ҳодисаларни чуқур

билиш учун, уларни илмий таҳлил қилиш, тўғри баҳолаш, тўғри умумлаштириб, ҳаётий хулосалар чиқариш учун жуда катта аҳамиятга эга.

Фалсафа ёш авлодни порлоқ турмуш учун курашувчи, ўз истикболларини тўғри белгиловчи қилиб тарбиялашга қўмаклашувчи таъсирчан тарбиявий воситадир. У ёшларда онгли фаолиятни, ташаббускорликни, интизомни, инсонпарварлик ва ҳақиқий ватанпарварликни шакллантиради. У ёшларнинг эътиқодига назарий асос бўлиб хизмат қилади.

Фалсафани чуқур ўрганиш кишилар ижтимоий тараққиёт йўналишини тўғри тушуниши ва унинг истикболини кўра билиши, ҳозирги кунда мамлакатимизда содир бўлаётган мураккаб ўтиш жараёнининг моҳиятини тўғри англаб олишларига ҳам имкон беради. Фалсафа ёшларда фақат ўз миллатига ҳурматнигина эмас, балки инсонпарварлик, миллатпарварлик, байналминалчилик эътиқодини ҳам тарбиялайди, барча халқлар ва миллатларга нисбатан қардошлиқ туйғуларини шакллантиришга ёрдам беради.

Демак, фалсафа тор профессионализмга, фикрий маҳдудликка барҳам беради, у кишига кенг қўламли фикр юритишга имкон бериб, уни фикрий саёзлик, енгил-елпи муҳокамалардан сақлаб, кенг ва чуқур ақлий мушоҳадалар қилишга ўргатади. Уни чуқур ўрганиш инсонда фалсафий маданиятнинг шаклланишига олиб келади.

Умуман, фалсафа инсоннинг ўзини ва дунёни билиш, уни назарий ўзлаштириш ва ўзгартиришнинг кучли қуролидир. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, фалсафанинг тамойиллари қонун ва қоидалари абадий, ўзгармас, қотиб қолган ғоялар эмас, балки жаҳият тараққий этиши билан, ижтимоий амалиётнинг янги-янги ютуқларига, кишиларнинг тарихий тажрибасига суянган ҳолда ўзгариб, ривожланиб ва бойиб боради.

5. ФАЛСАФАГА СИНФИЙ ЁНДАШИШ ВА УНИНГ ЧЕКЛАНГАНЛИГИ

Умумжаҳон фалсафий фикри тараққиёти ўтган асрнинг 40-йилларида ишчилар синфининг дунёқараши деб ном олган фалсафанинг шаклланишига олиб келди. Бу фалсафанинг келиб чиқиши, унинг яратувчилари фйқрича, ишчилар синфининг инқилобий ҳаракати тажрибасини, ижтимоий фанлар, ҳамда табиат илми-

нинг янги далиллари умумлаштириш асосида содир бўлди. Тўғри, Маркс билан Энгельс Оврупаннинг Қадимги Юнон донишмандларидан тортиб то XVIII аср охири ва XIX аср бошларида ижод қилган мутафаккирлар эришган барча ютуқлардан фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Натижада, ўша даврнинг бир қанча долзарб ижтимоий-фалсафий муаммолари К. Маркс ва Ф. Энгельс асарларида ўз ифодасини топди. Хусусан, билиш назарияси («Анти Дюринг»), табиат илмининг фалсафий муаммолари («Табиат диалектикаси»), жамият тараққиёти масалалари («Капитал», «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши») ва шунга ўхшаш бир қанча соҳаларда диққатга сазовор фикрлар мавжуд.

Марксча фалсафанинг келиб чиқишида XIX асрнинг биринчи ярмида табиатшунослик фанларида қўлга киритилган йирик кашфиётлар ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Бу кашфиётлар туфайли барча қотиб қолган нэрсалар янгиланиб турувчи, ҳаракатсиз нарсалар ҳаракат қилувчи, мангу деб ҳисобланган нарсалар ҳаммаси ўтқинчи бўлиб чиқди, табиатнинг доимо ўзгариб, ҳаракат қилиб туриши исботланди. Оламнинг моддий бирлигини илмий-фалсафий таҳлил этиш учун янги имкониятлар юзага келди. Натижада, диалектик материализм ўша йилларда маълум тарихий давр учун аҳамиятга эга бўлган таълимот сифатида шаклланди.

К. Маркс капитализм тараққиётининг дастлабки даврларига хос бўлган ижтимоий, сиёсий, иқтисодий зиддиятларни ҳам таҳлил этди, ишчилар синфи тобора қашшоқлашиб боришининг сабабларини очиб берди.

Марксча таълимот бир асрдан кўпроқ вақт давомида жаҳондаги сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий, мафкуравий жараёнларга ҳам таъсир этди ва синфий курашлар, инқилобий тўнтаришларнинг назарий асоси сифатида қаралди.

Лекин, XX аср бошлари ва ўрталаридаги инсониятнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий тараққиёти, фан ва техника соҳасидаги янги ютуқлар марксча фалсафанинг қўплаб ҳулосалари ва башоратлари ҳаётий эмаслигини кўрсатди.

Аввало шунини таъкидлаш лозимки, марксча фалсафа асосан кишиларни кескин, мурасасиз синфий курашга чорловчи таълимот сифатида юзага келган эди. Марксизмда фалсафанинг асрлар давомида ривожланган ил-

мий, назарий умумлашмалари, умуминсоний кадриятлар сифатида шакллланган адолатпарварлик, инсонпарварлик билан боғланган прогрессив ғоялари тор сиёсий мақсадлар соясида қолиб кетди. Кишилик жамияти бир-бирига бутунлай қарама-қарши бўлган сиёсий гуруҳларга бўлиб ташланди. Мурасасиз синфий курашлар жамият тараққиётининг ҳал қилувчи ягона омили сифатида кўрсатилди.

Марксча фалсафа социализм, коммунизм қуришга қаратилган фаолиятнинг назарий асоси деб таърифланиши ҳам уни ўта сиёсий таълимот сифатида шаклланиганини кўрсатди. Марксча фалсафанинг сиёсийлашуви уни инсониятнинг ижтимоий, моддий, маданий тарихини, фан ва амалиёт соҳасида қўлга киритилган ва киритилаётган ютуқларни ҳолисона, илмий ўрганиш ва умумлаштириш имконидан маҳрум этди.

К. Маркс «Фейербах ҳақидаги тезислар»ида «Файласуфлар олами турлича изоҳлаб келдилар, ҳолос, лекин ғап, уни ўзгартиришдадир», деган фикрни ўзи яратган фалсафий қарашлар тизимининг асосий мақсади сифатида ўртага қўйди. Бу фикр фалсафанинг моҳияти, баҳс мавзуи, амалий аҳамияти масаласига бир ёклама ёндашишнинг ифодаси эди. Холбуки, фалсафанинг мазмуни ва аҳамияти инсоннинг моҳияти, борлиққаги ўрнини ўрганиш, унинг амалий фаолияти, билимлари яқунларини илмий-назарий ҳулосалар, ахлоқий кадриятлар асосида умумлаштириш, дунёқарашни шакллантиришдир. Фалсафа ўзининг бутун тарихи давомида фанлар ичидаги фан, амалиёт ва илмий тадқиқотлар методологияси, тафаккур маданияти сифатида инсоннинг конкрет билимларини умумлаштириб, олам ҳақида бир бутун тасаввур, тушунча ҳосил қилишга, жамият ҳаётини адолат, инсонпарварлик меzonлари асосида ривожлантиришга методологик асос бўлди. Фалсафа асрлар давомида кишиларни инсонпарварлик, адолатпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилди. Француз файласуфи Жан Жак Руссо айтганидек, «одамни файласуф қилишдан аввал, уни инсон сифатида тарбиялаш керак. Бу уни бошқаларга ёмонлик қилмасликка ўргатишдан бошланади»¹.

Марксизм асосчилари ўтмиш фалсафий, илмий меросига ҳам муайян сиёсий мақсадлардан келиб чиққан ҳолда ёндашдилар.

¹ Руссо Ж. Ж. О причинах нравственности. СПб. 1907. С. 22.

К. Маркс Ҳегелнинг диалектикасини, қарама-қаршиликлар, зиддиятлар кураши, миқдор ва сифат ўзгаришлари, инкорни инкор қилиш тўғрисидаги ғояларини, бошқа фалсафий хулосаларини ўрганиб, юксак баҳолаган бўлса ҳам, улардан асосан жамиятни зўрлик йўли билан ўзгартиришга қаратилган сиёсий мақсадларини асослаш йўлида фойдаланди. Бу катта фалсафий методологик аҳамиятга эга бўлган Ҳегель диалектикасига бир томонлама, тор синфий мақсадлардан келиб чиққан ҳолда субъектив ёндашишнинг белгиси эди. К. Маркс Ҳегель диалектикасидан қарама-қаршиликлар, зиддиятлар кураши ҳақидаги фикрларни олиб, ундаги айният (уйғунлик, томонларнинг ўзаро бир-бирини тақозо этиши) каби муҳим фундаментал методологик ечимни сояда қолдирди. Бу эса Маркс таълимотида диалектика муаммолари бир томонлама талқин этилишига сабаб бўлди. XX аср ўрталарига келиб, капитализм XIX асрдаги катаклизмдан холос бўлиб, жамиятни ирсонпарварлаштириш, ижтимоий адолатни тиклаш, тараққиёт суръатларини тезлаштириш йўлига ўтиб олгач, бу бирёкламалик яна ҳам кўпроқ аён бўлиб қолди. Бундай шароитда марксизм кўрсатган йўлдан бориш жамиятни янги ҳалокатлар гирдобига олиб келиши аниқ эди.

Марксча фалсафа шаклланишида Фейербах таълимотининг таъсири ҳам катта бўлган. Лекин К. Маркс Фейербахнинг ғояларини ўрганиб, унинг кўп томонларини ўз таълимоти таркибига киритган бўлса ҳам, фалсафий антропология муаммолари таҳлилини ғайри илмий деб баҳолади. Фейербахнинг, одамлар синфий, миллий, ирқий тафовутлари, диний эътиқодларидаги фарқларига қарамай, бир-бирини севиши, ҳурмат қилиши, ҳамкор ва ҳамдард бўлиши лозимлиги тўғрисидаги ғояси инсониятни кескин, шафқатсиз синфий курашларга, диний эътиқодларни оёқ-ости қилишга чорловчи марксистик таълимотнинг мезонларига мос келмас эди.

Марксизм фалсафаси асосчилари Ҳегель диалектикаси рационал мағизини, Фейербахнинг материя ҳақидаги таълимотининг ижобий томонларини ижодий, танқидий ўрганиб, диалектик материализм таълимотини яратганликларини бутун жаҳонга эълон қилган эдилар. Ҳақиқатда бўлса, борлиқнинг умумий моддий заминларини тан олиш, оламдаги барча нарсалар ўсишда, ўзгаришда, ривожланишда эканини кўрсатиш энг қадимги фалсафий таълимотларга ҳам хос бўлган.

Борлїкни яхлит билишга интилган файласуфлар унинг умумий боғлиқликда ва алоқадорликда, ўсишда ва ўзгаришда эканини, бу жараёнлар қарама-қаршилиқлар кураши асосида бўлишини инкор этмаганлар. Борлиқнинг диалектик моҳиятини Тан олиш Шарқ фалсафасига ҳам хос бўлган. Шу сабабли ҳам диалектик материализм деб номланган марксча таълимот асрлар давомида шаклланиб ривожланиб келган фалсафий қарашларнинг ўзига хос бир синтези эди холос.

Жамиятнинг шаклланиши ва ривожланиши масаласини ёритувчи кўплаб ижтимоий фалсафий таълимотлар ўтмишда ҳам бўлган. Бу таълимотларда жамиятнинг моҳияти, кишилар ўртасидаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий муносабатлар шаклланиши, маданият ривожланиши масалаларини ёритиш катта ўрин олган. Шу сабабли Маркс яратган тарихий материализм ҳам жамият ҳақидаги узоқ тарихий тараққиёт давомида шаклланиб, ривожланиб келган қарашларнинг ўзига хос сиёсий, ғоявий мақсадлар асосида тартибга солинган синтези эди. Нари борса, бу таълимот жамият тараққиётининг моҳияти ва истикболлари ҳақидаги мунозарали бир концепция эди холос.

Француз файласуфи Жан Жак Руссо айтганидек, «Жамиятни ўрганаётган барча файласуфлар унинг табиий ҳолатини ҳам билишга ҳаракат қилганлар. Лекин уларнинг бирортаси ҳам бунинг сирийни англай олмаганлар»¹. Шу жиҳатдан олиб қараганда, К. Маркс яратган тарихий материализмнинг ақидаларини мутлоқлаштириш хатодир. Жамият доим такомиллашиб, ривожланиб турганлиги сабабли, бу жараёнлар ҳақида тугалланган таълимотлар яратиш ҳам мумкин эмас.

Тарихий материализм фалсафий эмас, балки сиёсий, мафкуравий қарашлар, мақсадлар тизими сифатида юзага келди. Жамият тарихини сунъий равишда муросасиз синфий, сиёсий курашлар майдони сифатида қараш, капитализмнинг ҳалокати, социализм ва коммунизмнинг жаҳон миқёсида узил-кесил ғалаба қилиши муқаррар эканини кўрсатишга уриниш, шу асосда ишчилар синфини буржуазия билан муросасиз курашга, ўз диктатурасини ўрнатишга чорлаш, жамиятнинг эволюцион тараққиёти имкониятларини, моддий ва маънавий жараёнлар нисбатини бир ёклама ёритиш тарихни материалистик тушуниш асосида ётган бош мақсадлардир.

¹ Руссо Ж. Ж. О причинах нравственности. СПб. 1907. С. 25

Машхур француз тарихчилари Ж. Тьерри, Ф. Гизо, Ф. Минье асарлари, табиатшунослик фанлари соҳасидаги айрим кашфиётлар, айникса, энергиянинг сакланиши ва бир турдан иккинчи турга ўтиши конунининг кашф этилиши, Дарвин нинг эволюцион таълимоти ва бошқалар ҳам марксча фалсафанинг шаклланишига таъсир этди. Бу кашфиётлар дунёнинг моддий асосларини, унда содир бўлаётган жараёнларнинг бир-бирига боғликлиги, алоқадорлиги, ўсиши ва ривожланиши, тирик табиатнинг моҳияти ва ўзига хос хусусиятларини чуқурроқ билиб олишга имкон берди. Лекин марксча фалсафага асос бўлган, ўта сиёсатлаштирилган мақсадлар тарих фани, табиатшунослик фанлари ютуқларидан ҳам мукаммал объектив илмий хулосалар қилишга имкон бермади.

Марксча фалсафа шаклланаётган шароитда капиталистик жамиятга хос бўлган зиддиятлар ҳам кескинлаша бошлаган эди. Капитализмнинг дастлабки босқичларида қишлоқлардан шаҳарга кўчиб келган аҳоли, шаҳар хунарамандлари ва кичик савдогарлар ёлланма ишчиларга айланиб қашшоқлашгани, уларнинг ижтимоий-сиёсий, иктисодий аҳволи тобора оғирлашиб боргани ҳам тарихий фактдир. Шу сабабли XIX асрнинг 30 йилларидаёқ ёлланма ишчиларнинг буржуазияга қарши ўз ҳаққи, ҳуқуқи учун олиб борган кураши ҳам кучайди. 1831—1834 йилларда Франция - нинг Лион шаҳрида, 1848 йилда Германияда бўлиб ўтган ишчиларнинг кўзғолонлари, Англиядаги чартистлар ҳаракати шулар жумласидандир. К. Маркс бу жараёнларни чуқур ўргангани ва таҳлил этганини инкор этиб бўлмайди. Лекин, марксизм асосчилари ўша даврдаги кўзғолонларни ўрганиб, сабокларини умумлаштириб, пролетариат капитализмнинг гўрковидир, капитализмни афдариб, социализм, коммунизм қуришга қодир бўлган ягона сиёсий кучдир, деган хулосага келдилар. Уларнинг фикрича, капиталистик жамиятдаги сиёсий кураш муқаррар равишда пролетариат диктатураси ўрнатилишига олиб келади. Бу хулосалар тарихий тараққиётнинг моҳияти ва истикболини сохталаштиришга, сиёсий, синфий мақсадлар йўлида амалга оширилаётган ҳар қандай зўравонликларни, қонли курашларни оклашга олиб келди. Зўрлик билан амалга ошириладиган сиёсий тўнтаришлар капитализмдан социализмга ўтишнинг асосий йўли сифатида талқин этилади.

Шундай хулосаларга асосланган К. Маркс Германияда мавжуд бўлган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий муносабатларга қарши очик қураш эълон қилди. Унинг фикрича, моддий кучни фақат моддий куч билан қўприб ташлаш мумкин. Германия ўз озодлигини фақат пролетариатнинг қўлидан олади, деган қатъий фикр ҳам шундай хулосалар жумласидандир.

Кейинроқ бориб, бу хулосалар бутун жаҳоннинг таракқиётига асос бўладиган умумий илмий ғоя сифатида кенг тарғиб этилди. Пролетариат зўрлик билан, ўз диктатурасини ўрнатиш орқали «тенгсизлик ва адолатсизликни йўқ қилишга қодир бўлган сиёсий куч» экани, янги фалсафа эса унга хизмат қилмоғи лозимлиги кўрсатилди. Марксча фалсафа пролетариатнинг дунёқараши, жамиятни инқилобий ўзгартиш йўлидаги назарий қуроли сифатида таърифланди. Бу эса минглаб йиллар давомида умуминсоний қадрият сифатида шаклланган ва ривожланган фалсафанинг моҳияти, мазмуни, аҳамияти масаласига нотўғри, бир томонлама ёндашишнинг кўриниши эди.

Фалсафанинг барча муаммоларига партиявийлик, синфийлик мезонлари асосида ёндашиш бу фанни ўта сиёсийлаштиришга, моҳияти ва аҳамиятини сохталаштиришга, умуминсоний қадриятга айланган ғоялар, хулосалар, методологик умумлашларни ҳаёт воқеийлигидан узоклаштиришга олиб келди. Тор синфий мақсадлар ва манфаатлар доираси билан чекланган марксча фалсафа ўзининг бутун тарихи давомида умуминсоний қадрият даражасига кўтарила олмади.

Жамият тарихининг барча даврларида фалсафа инсоннинг моҳияти, борлиқдаги ўрни, амалий фаолияти, олам ҳақидаги билимларини умумлаштириб, янги методологик хулосалар, йўлланмалар чиқарувчи фан сифатида ривожланиб келган. Бундан 25 аср муқаддам яшаган машҳур Хитой файласуфи Конфуций ҳам фалсафий билимларнинг аҳамияти устида алоҳида тўхтаб, «билиш — бу инсонни билишдир», деган эди. Шарқ фалсафасида инсон, унинг моҳияти, манфаатлари, инсоний муносабатларнинг мезонлари масаласи катта ўрин олгани ҳам тасодиқий эмас, албатта.

Марксча таълимотда фалсафанинг брш масаласи, баҳс мавзуси муаммоси ҳам сохталаштирилди. Материя билан онг ўртасидаги муносабат фалсафанинг асосий масаласи сифатида таърифланди. Бу эса фалсафанинг баҳс мавзусига бир ёклама ёндашишнинг кўри-

ниши эди. Материя билан онг ўртасидаги муносабатни ўрганиш фалсафанинг бош масаласи эмас, балки бу фан ўрганаётган муаммоларнинг бир томонидир. Материя бирламчи, онг иккиламчидир деган хулоса ҳам сўнгги даражадаги мутлоқ ҳақиқат эмас, балки оламнинг моҳияти ва асоси ҳақидаги фалсафий хулосаларнинг бир кўринишидир.

Материя бирламчи, онг иккиламчи деган ғоя мутлоқлаштирилиб, жамият ҳаётига тадбиқ этилиши яна ҳам чалкаш хулосаларга олиб келди. К. Маркс ўзининг «Немис идеологияси» номли асарида кишилар тарихни яратиш учун, аввало, яшаш воситаларига эга бўлиши, яъни озик-овқат, кийим-кечак ишлаб чиқаришлари, уй-жой қуришлари керак деган фикрни ўртага қўйди. Бундан ижтимоий ҳаётнинг асосий, ҳал қилувчи омили моддий ишлаб чиқаришдир деган хулоса келиб чиқади. Бу ғоя эса, ўз навбатида, ижтимоий борлиқ бирламчи, ижтимоий онг иккиламчи, яъни унинг пассив инъикосидан бўлак нарсаси эмас деган хулосага олиб келади. Бу хулоса жамият ҳаёти ва тараққиётини марксча таҳлил этишнинг ягона, исбот талаб қилмайдиган методологик асоси сифатида кўрсатилди. Натижада, маънавий омилларнинг, инсон аклий салоҳияти, ижодий имкониятларининг жамият тараққиётидаги ўрни ва аҳамияти камситилди. Индивид онгги, миллий онгнинг жамият тараққиётига қандай таъсир кўрсатиши масаласи фалсафий муаммолар доирасидан чиқариб ташланди. Кишилар жамиятда содир бўлаётган сиёсий, ижтимоий, иктисодий, маданий жараёнларнинг пассив иштирокчиси ва кузатувчиси сифатида таърифланди.

Фалсафа тарихида минглаб йиллар давомида шаклланиб, ривожланиб келган, бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган турли таълимотлар сунъий равишда материализм ва идеализм оқимларига бўлиб юборилди, улар ўртасидаги тафовутлар мутлақлаштирилиб, жамиятда рўй берган ва бераётган сиёсий воқеалар ва ҳодисалар синфий курашларнинг мафкуравий ифодаси деб кўрсатилди. Бу ҳам фалсафа тарихини сохталаштириш ва ўта сиёсийлаштиришдан бошқа нарсаси эмас эди. Материализм илғор, тараққийпарвар кучларнинг дунёқараши, идеализм эса реакцион кучларнинг мафкура-си сифатида кўрсатилди. Натижада, сиёсий тафаккурнинг таъсири ва таъйиқи фалсафий таълимотларга баҳо беришда ҳам ўз ифодасини тодди. Инсониятнинг илмий, маънавий, ижтимоий камолотига қаста ҳисса

кўшган олимлар, жумладан, Ўрта Осиёлик кўплаб мутафаккирлар, сунъий равишда материалистлар сафига қўшилди. Холбуки, материалистик ва идеалистах таълимотлар бир-бирини бутунлай инкор этувчи қарашлар эмас. Улар оламдаги моддий, маънавий жараёнларнинг ўзига хослиги, бирлиги ва боғликлигини тўлароқ билишга имкон берадиган фалсафий таълимотлардир. Мутлақ материализм ёки мутлақ идеализм позициясида туриб, чексиз олам, ундаги моддий ва маънавий жараёнларнинг моҳияти ҳақида фалсафий умумлашмалар қилиш мумкин эмас. Албатта, жамият тараққиётининг турли босқичларида, айниқса, бурулиш давларида юзага келган фалсафий қарашларда илғор ва қолоқ, эскича томонлар ҳам бўлган. Бу тараққиёт муаммоларига турлича ёндашишнинг белгисидир. Лекин уларни қолоқ ва эски синфларнинг дунёқараши, манфаатлари билан айнан тенглаштириб бўлмайди. Машхур ҳинд файласуфи С. Радхакришнан ўзининг «Ҳиндистон фалсафаси» номли асарида шундай деган эди: илмий тарихий таҳлил усули биздан ўзаро мунозара қилаётган фалсафий мактабларнинг бири томонига ўтиб олишни эмас, балки уларга нисбатан объектив, холис ёндашишни талаб қилади.

Фалсафа тарихини синфий, сиёсий мезонлар билан ўлчаш кўплаб муаммоларни бирёклама баҳолашга олиб келди. Жаҳон халқлари фалсафий фикри тараққиётидаги марксча мезонларга мое келмайдиган кўплаб таълимотлар идеалистик, метафизик қарашлар сифатида таърифланиб, бутунлай ўрганилмади, ёки уларга бирёклама баҳо берилди. Инсон моҳияти ва унинг руҳий оламини ўрганишга катта эътибор берган Шарк фалсафасини холисона ўрганиш имкониятлари ҳам чеклаб қўйилди. Ғарб фалсафаси, Россияда XIX аерда ривожланган айрим файласуфларнинг таълимотлари хаддан ташқари бўрттириб кўрсатилди. Бунинг сабаби уларнинг айрим фикрлари марксизм ақидаларига бироз бўлсада мое келиши эди.

Марксча фалсафанинг динларга бўлган муносабати ҳам фалсафий тафаккурнинг тарихи ва назариясини холисона тушунишга имкон бермади. Дин халқ учун афъюн, бидъат, хурофот деб талкин этилиши инсоният маънавияти шаклланиши ва ривожланишида диннинг ўрни ва ролини тўғри, илмий холис баҳолаш йўлидаги энг катта гоъвий тўсиқлардан бири бўлди. Марксизм асосчилари барча динларга ана шундай бир томонлама

муносабатда бўлдилар. Уларнинг инсоният маънавий камолоти, фалсафий фикрлар тараққиётидаги ўрни ва аҳамиятини сохталаштирдилар. Бу эса совет тоталитар тузуми шароитида мамлакатда чуқур томир отган маънавий инкирознинг сабабларидан бири бўлди. Холбуки, ҳар бир дин инсон маънавиятининг бир шакли, фалсафий тафаккур тараққиётининг муайян босқичларидир. Инсоннинг моҳияти, ҳаёти ва максадини талқин этувчи теран фалсафий ғоялар барча динларда мавжуд. Бундай ғоялар Буддизмда, Ислом фалсафасида яққол кўзга ташланади. Буни кўр-кўрона инкор этиш фалсафий кадриятларни ҳолисона, тўғри тушуниш йўлидаги катта тўсиқдир. Динларни эътибордан четда қолдириб, фалсафий таълимотлар тарихини, уларнинг ўзига хос шакллари хам тўғри тасаввур этиб бўлмайди. Динни инкор этиш ёшларнинг дунёкараши шаклланишига салбий таъсир этишини совет тузуми даври тажрибаси тўла исботлаб берди.

Марксча таълимотда инсоннинг моҳияти, рухий дунёси, эҳтиёжлари, максадлари, эркин фаолияти, кадр-қиммати, миллий рух, шаҳе масаласини чуқур ўрганишга эътибор берилмади. Инсон ва жамият тўғрисида кўп гапирилса ҳам, ҳар бир шахнинг индивидуаллиги, эҳтиёжлари, имкониятлари, истеъдоди ва қобилияти, манфаатлари масаласи сояда қолиб кетди. Ҳар бир шаҳе ўз хоҳиши ва иродасига эга бўлмаган, юқоридан берилган топшириқларни кўр-кўрона бажарувчи куч сифатида қаралди. Совет тузуми даврида чексиз ҳокимиятни ўз қўлига олган раҳбарлар одамлар нималар ҳақида ўйлаши кераклиги ҳақида кўрсатмалар бердилару, лекин улар қандай ўйлаётгани билан қизикмадилар. Бу ишда кўзланган максад инсонларни ўйламайдиган, мустақил фикрламайдиган итоаткор қўлларга айлантириш эди. Натижада, инсон ўз-ўзини англаши, миллий онг шаклланиши масаласини ўрганиш муаммоси ҳам фалсафий таълимотлар тизимида кирмади. Ҳақиқатда эса, инсон аввал ўзини англайди, шу асосда бошқаларни, бутун жамиятни англаб, улар билан муносабатга қиради. Ишбилармонлик, тadbиркорлик, манфаатдорлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик, миллатпарварлик, иймонлилик, инсофлилик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, оилапарварлик сингари фазилатлар инсон ўз-ўзини, кейин бошқаларни англаши натижасида шаклланади. Ўз-ўзини англаган инсон ўз фаолиятига бошқаларнинг муносабатини, жамият

яратган ахлокий, ҳуқукий мезонларни ҳисобга олиб, виждон ва иймон билан баҳо бериш имконига эга бўлади. Буларсиз ҳаёт фалсафасини тасаввур этиш қийин, албатта.

Марксча фалсафада халқ оммаси тарихни яратувчи куч сифатида кўрсатилгани маълум. Лекин бу яратувчилик, марксча фалсафа нуктаи назарида, демократия, конунчилик, адолат, тенглик, тенгҳуқуқлик, ошқоралик, фикрлар турли-туманлиги шароитида амалга ошадиган ижодий, манфаатли меҳнат эмас, балки юқоридан берилган буйруқларни, ҳукмрон якка партиянинг мавҳум режаларини кўзини юмиб, кулоқни қар қилиб бажаришдан иборат, деб талқин этилди. Совет тузуми даврида мамлакатнинг иқтисодий ривожланишида, маданий ҳаётида кўплаб ишлар қилингани маълум. Булар ҳаммаси халқнинг меҳнати билан бажарилди. Лекин бу ишларнинг асосида муайян манфаат билан боғланган онгли меҳнат эмас, балки сиёсат даражасига кўтарилган оммавий ташаббуслар, мажбурий меҳнат ётганини ҳам инкор этиб бўлмайди. Очиғини айтганда, турғун иқтисодий муносабатларга, сиёсий, мафкуравий тазйиққа асосланган совет тоталитар тузуми омманинг ижодий яратувчилик фаолиятини қучайтормади, балки сусайтириб юборди. Одамларнинг меҳнатга, мулкчилик шаклларига бўлган муносабатида, бу борадаги тажриба, анъана ва малакаларида чуқур деформация юз берди. Мамлакатда кетма-кет бўлиб турган иқтисодий ўпирилишлар, қўшиб ёзишлар, халқнинг моддий турмуш шароитлари тобора ёмонлашиб бориши одамлар манфаатдорликни англаб, ижодий меҳнат қилиш имконидан маҳрум бўлиб қолганининг оқибатидир. Натижада, 80-йилларнинг охирига келиб мамлакатдаги вазият ниҳоятда оғирлашди.

Мулкчилик муносабатлари масаласи ҳам марксча фалсафада тарихий тараққиёт сабоқларидан ажралган ҳолда таҳлил этилди. Мулкчиликнинг турли шаклларига, уларнинг имкониятларига ақидапарастларча ёндашиш социалистик жамиятнинг қучли инқирозга олиб келган сабаблардандир. Социалистик мулкчиликнинг аҳамияти ва имкониятларини мутлақлаштириш, хусусий мулкчиликни чеклаш ва чегаралаш жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий тараққиётига салбий таъсир этди. Одамларда меҳнат маҳсулотидан, унинг сифатидан манфаатдорлик билан боғлиқ бўлган интилишлар қучаймади. Меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқарилган

махсулотнинг сифати тобора пасайиб борди. Натижада, катта хомашё захираларига, арзон ишчи кучига эга бўлган мамлакат жаҳон бозоридаги рақобатга бардош бера олмай қолди. Давлат мулкига айлантирилган корхоналарда ҳам сон кетидан қувиб, сифатига эътибор бермай қўйилди. Бу ҳам корхона ишчилари қўр-қўрона режани бажаришга интилиб, махсулотнинг сифатига, техника, технология, хомашёдан унумли фойдаланиш масалаларига эътибор бермай қўйганининг оқибати бўлди. Саноат ишчилари ва мутахассисларда ҳам давлат мулкига нисбатан тежамкорлик билан муносабатда бўлиш масъулияти шаклланмади. Колхоз мулки — жамоа мулки деб эълон қилинган бўлса ҳам, бутун совет тузумида бирорта колхозчида жамоа мулки — менинг ҳам мулким, деган тушунча шаклланмади. Хусусий мулкчиликнинг барча шакллари чекланиши ва таъқиқланиши жамиятдаги иқтисодий қийинчиликларни яна ҳам оғирлаштириб юборди. Хусусий мулкчилик, тadbиркорлик ва ишбилармонлик чекланиши инсон омилининг жамият тараққиётидаги ўрнини ҳам заифлаштирди. Манфаатсиз қилинган меҳнат бирор ерда ҳам самара бермади. Сиёсий шиорлар асосида ташкил этилган «стахановчилик», «юз центнерчилик» ҳаракатлари ҳам узоқ самара бермай, кенг қўламли қўзбўямачиликларга йўл очди. Натижада, республикалар, корхоналар, колхозлар ва совхозлар кетма-кет ғалаба рапортлари бериб турсалар ҳам, мамлакатнинг иқтисодий ахволи, меҳнаткашларнинг турмуш шароитлари тобора оғирлашиб борди. Бундай вазият жамоа мулкига асосланган социалистик тараққиёт йўлига ўтиб олган барча мамлакатларда юз берди.

Совет тоталитар тузуми емирилганидан кейин айрим социалистик мамлакатлар ўз иқтисодий сиёсатларида сезиларли бурилиш ясади. Хитой Халқ Республикасида, асосан, жамоа мулкчилик сақланиб қолса ҳам, маълум соҳаларда хусусий мулкчиликка, ишбилармонлик ва тadbиркорликка, хорижий инвестициялар мамлакат иқтисодиётига кириб келишига йўл очиб берилиши оғир иқтисодий бўҳроннинг бир қадар олдини олишга имкон берди.

Қарама-қаршиликлар, зиддиятлар муаммоси талқини ҳам асосан жамиятдаги синфий, сиёсий, мафкуравий курашлар билан боғланди. Антагонистик қарама-қаршиликларни бўрттириш, уларни мурасасиз сиёсий қучлар ўртасидаги муносабатларнинг ифодаси си-

фатида талкин элТш жамият ҳаётининг моҳияти ва таракқиёти сабабларини нотўғри тушунтиришгэ олиб келди. Қарама-қарши кучлар ўртасидаги зиддиятлар муқаррар тўқнашувларга, инқилобий тўнтаришларга олиб келади, деган ғоя синфлар, турли ижтимоий-сиёсий кучлар ўртасидаги ихтилофларни сунъий равишда кучайтиришга, уларни қонли ихтилофларга томон буриб юборишга йўл очди. Ижтимоий зиддиятларни ҳал этишда, консесус (келишиш, муросаю-мадора) йўлининг имкониятлари камситилди, ёки бутунлай инкор этилди. Натижада, жамият таракқиётининг моҳияти ва имкониятлари ҳаспўшланди. Инсониятнинг ҳозирги таракқиёти, муваққил Ўзбекистонда тадрижий йўл билан амалга оширилаётган ўзгаришлар антагонистик зиддиятларни кескинлаштириш, инқилобий сакрашларни амалга ошириш йўли билангина жамиятнинг илгарилама ривожланишини таъминлаш мумкин, деган фикрлар бутунлай ҳато эканини кўрсатмоқда. Ҳозирги таракқиёт йўли турли ижтимоий гуруҳлар, табақалар ўртасидаги тафовутларни бўрттирмаслик, уларни кескин синфий қурашга эмас, балки муросага, бирлашиб, ҳолислик билан, инсонпарварлик қадриятларига таяниб, мавжуд зиддиятларни тинч йўл билан ҳал этишга қорлашдир. Қонли урушлардан, сиёсий ихтилофлардан қарчаган инсоният учун бундан бошқа йўл йўқ.

Марксча фалсафанинг жиддий нуқсонларидан бири, давлат ва миллатларнинг барҳам топиши тўғрисидаги таълимотдир.

Давлат — жамият иқтисодий, сиёсий таракқиётининг зарурий оқибатидир. Кишилиқ жамияти мавжуд экан, ундаги иқтисодий, сиёсий, ижтимоий муносабатларни бошқариш зарурияти ҳам доим бўлади. Таракқиёт жараёнида, муайян шароит ва имкониятлар асосида давлатнинг функцияси, шакллари ўзгариб туриши мумкин. Лекин кишилиқ жамиятини муайян бошқарув тизимисиз тасаввур этиб бўлмайди. Агар давлат бўлмаса, ҳар қандай жамоатчилик таъсири ва назорати ҳам жамиятни бошқариш учун етарли асос бўла олмайди.

Марксизм асосчилари давлатнинг барҳам топиши масаласини коммунизмнинг жаҳон миқёсидаги узил-кесил ғалабаси билан боғлашга ҳаракат қилган эдилар. Коммунизмнинг узил-кесил ғалабаси ҳаёлий бир фараз бўлганлиги учун давлатнинг барҳам топиши

ғояси ҳам шундай тасаввурлар доирасидан чикиб кетмади. Совет тузуми даврида давлатнинг бархам топиши тўғрисидаги таълимот иттифоқчи республикалардаги давлат тизими мустаҳкамланишига, мустақил миллим давлатлар ташкил топишга йўл қўймаслик мақсадларида қўлланилди.

Миллатларнинг бархам топиши ва қўшилиб кетиши тўғрисидаги таълимот эса майда этник гуруҳлар, мустамлака ва қарам халқларнинг ҳукмрон йирик миллатлар таркибига синггиб кетишини назарий асослашдан бошқа нарса эмас эди. Совет тузуми шароитида шундай шовинистик мақсадлардан келиб чиққан ҳолда рус бўлмаган миллатларнинг миллий онги ўсишига, маданияти, тили, бошқа этник хусусиятлари ривожланишига тўсқинлик қилинди. Бу ўринда ҳам кенг тарғиб этилган фалсафий ғоялар остида аниқ сиёсий мақсадлар ётганини кўриш мумкин. Пролетар интернационализм ғоялари ҳам шу мақсадларга хизмат қилди.

Марксча фалсафа ижодий ривожланиб боровчи фан деб кўрсатилган бўлса ҳам, унинг янгилиниши имкониятлари мавҳум, қотиб қолган ақидалар, авторитар ғоялар, КПССнинг сиёсий кўрсатмалари чегарасида қолиб кетди. Олимларнинг вазифаси янги «дохийлар» айтган фикрлар, партия органлари ҳужжатларида кўрсатилган йўл-йўриқларни шарҳлашдан иборат бўлиб қолди. Бу чегаралардан чиқиш эса ревизионизм, марксизм таълимотидан чекиниш, партия сиёсатида хилоф иш тутиш деб баҳоланди. Шу сабабли ҳам 70 йилдан кўпроқ вақт ичида марксча фалсафанинг «ижодий ривож» олдиндан белгиланган фалсафий, сиёсий мезонлар чегарасидан чиқа олмади. Бир ярим аср мукаддам шаклланган ақидалар, ғоялар, давлат, партия органларида катта мансабларни эгаллаб турган «дохийлар», партия съездлари, марказий комитет қарорлари марксча ижодий тафаккурнинг энг сўнгги ютуғи сифатида талкин этилди. Фалсафа фани ривожланиши ҳам юқоридан белгилаб берилган назарий андозалар чегарасида қолиб кетди. «Ривожланган социализм», «социализмнинг узил-кесил ғалабаси», «совет халқи», «умумхалқ давлати» сингари тушунча ва ғоялар ана шундай сохта андозалардан эди. Турлича фикрлар, қарашлар эркинлигини чеклаш, барчани бир хил фикрлашга мажбур этиш марксча фалсафани инкирозга олиб келган асосий сабаблардан бири эди. Фалсафий фикрлар-

да турғунлик ҳолати кучайишига В. И. Ленин, И. В. Сталиннинг асарлари ҳам таъсир этди. Булар фалсафий тафаккурнинг бутун совет тузуми даврида, барча социалистик мамлакатларда таназзулга юз тутганининг яққол ифодаси эди.

Инсон тафаккури тараққиётига нисбатан бундай ақидапарастларча ёндашиш табиатшунослик, жамиятшунослик фанларига нисбатан ҳам кенг қўлланилди. Марксизмнинг назарий ақидалари доирасига сиғмайдиган янги кашфиётлар реакцион, буржуа мафкураси деб эълон қилинди. Генетика, кибернетика, тилшунослик, иктисод фанларига нисбатан бўлган муносабат юқоридаги фикрларимизнинг исботидир. Бу ўринда янги илмий ғояларни танқид қилиш билан чекланмай, уларнинг ижодкори бўлган буюк олимлар қатағон қилинди, турмаларга ташланди, айримлари жисмонан йўқ қилинди. Маънавиятнинг миллат ва мамлакат тараққиётидаги ҳал қилувчи ролига катта аҳамият берган маърифатпарвар алломалар Бехбудий, Фитрат, Абдулла Авлоний, Мунаввар Қори, фан тараққиёти ва маданий меросга ҳолисона ёндашган академиклардан Д. Лихачев, Л. Келдиш, М. Дубинин, А. Сахаров, Ҳ. Абдуллаев, И. Мўминов ва бошқалар тақдири фандаги сиёсий қатағончиликнинг ёрқин мисолидир.

Жаҳон тараққиёти Маркс башорат қилган йўлдан бормади. Ҳалокатга маҳкум деб топилган капиталиетик жамият ўзининг ички зиддиятларини тадрижий йўл билан баратараф этиб, фан ва техника ютуқларига таяниб, иктисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий тараққиётнинг янги босқичига кўтаридди. Капитализмнинг гўркови деб таърифланган ишчилар синфи ҳам мурасасиз эҳтирослар гирдобига ботмай, капиталистлик жамият ичида ўзининг сиёсий, иктисодий муаммоларини ҳал этиш имконига эга бўлди. Башорат қилинган жаҳон инқилоби учқуни алангага айланмади, балки аста-секин сўниб борди. Айрим мамлакатларда бўлиб турган иш ташлашлар ҳам асосан иктисодий талаблар доираси билан чекланиб, соғлом ва маданий курашлар шаклини олди. Ривожланган мамлакатлардаги давлат ҳокимияти ҳам барча ижтимоий табақаларнинг манфаатларини муштарак ҳал этиш йўлидан бормоқда. Демократия, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ишлари ҳам тобора яхшиланиб, такомиллашиб бормоқда. Хусусий мулкчиликка асосланган жамиятда ижтимоий, иктисодий, маданий тараққиётнинг тез суръатларини

таъминлаш, тенглик ва тенг ҳуқуқликка асосланган демократик жамият, ҳуқуқий давлат қуриш, кишиларнинг моддий ва маънавий турмуш шароитларини тобора яхшилаб бориш миллим зиддиятлар ва синфий ихтилофларга аста-секин барҳам бериши мумкинлигини тарих сабоклари яна бир бор кўрсатди. Жаҳон тажрибасининг бу сабоклари ҳозир мустақил Ўзбекистонда ҳам ижодий, конкрет шароитларни ҳисобга олиб, амалга оширилмоқда.

Марксизм асосчилари томонидан жамият тараққиётининг капитализм емирилганидан кейин юзага келадиган энг илғор ижтимоий шакли деб таърифланган тоталитар сиёсий тузум тарих синовларидан ўта олмади. Пролетариат диктатураси сифатида зўрлик билан ўрнатилган, ниҳоят, бориб якка партия ва чексиз ҳокимиятни ўз қўлида тўплаган раҳбарларнинг диктатурасига айланган совет тузуми тақдир жамият тараққиёти ҳақидаги марксча таълимотнинг хато ва бирёқламалигини кўрсатувчи тарихий далилдир. Социалистик демократия, барча миллатлар, фуқароларнинг тенглиги ва тенг ҳуқуқлиги, «ривожланган социализм», «умумхалқ давлати», «социализмнинг асосий иқтисодий қонуни» ҳақидаги ғоялар сароб сингари осмонда муаллақ бўлиб қолди.

Зўравонлик билан ўрнатилган ва зўравонликни ўз сиёсатининг асосий йўли сифатида танлаб олган сиёсий тузум бир мамлакат халқинигина эмас, балки жаҳондаги айрим мамлакатлар халқлари бошига ҳам кўппаб мусибатлар келтирди. Очиқ қатағон сиёсати таъсири остида даҳшат ва қўрқувда, тоталитар тузумда яшаган кишилар оғир иқтисодий, маънавий бўҳронларни ҳам бошидан кечирдилар. Жаҳондаги энг даҳшатли умумий қирғин қур^{о.л.а} Рини ўз қўлида тўппаб, бутун инсониятни қўрқув остида ушлаб турган улкан мамлакат ўз ички зиддиятлари таъсирида аста-секин тадрижий йўл билан ҳалокат сари борди ва ниҳоят, тарих сахнасида тушиб кетди. Ташки таъсир асосида социалистик тараққиёт йўлига ўтишни режалаштирган Ҳабашистон, Ангола, Конго, Яман, Лаос, Комбоджа сингари мамлакатлар катта иқтисодий, сиёсий бўҳронлар гирдобига қолиб, ўз тараққиёти истикболи режаларини жаҳон тажрибасини ва ўз имкониятларини ҳисобга олиб янгидан қўриб чиқдилар. Бу мамлакатлардаги барча бўҳронлар совет тузуми тажрибасини ўз мамлакатига қўр-қўрона қўллашга интилиш натижасида со-

дир бўлган эди. Шимолий Корея ва Кубада социалист-тах тараққиёт йўлидан боришни зўрлик билан, кўзни юмиб, хаёлий акидаларга таяниб амалга ошириш сиёсати хануз давом этмокда. Бундай йўл мамлакатдаги вазиятни кескинлаштирмокда, оғир иктисодий ахволда қолган, ҳуқуқлари паймол этилган омманинг норозиликлари кучайишига сабаб бўлмокда.

Марксча таълимотнинг тарих имтиҳонларидан ўта олмаганлиги жаҳондаги коммунистик партияларнинг обрўсини ҳам тушириб юборди. Унлаб йиллар давомида мамлакатдаги йирик сиёсий куч бўлган Италия, Франция коммунистик партиялари ўз мавқеини йўқотди, омма уларнинг сиёсий шиорларига ишонмай қўйди. Амалга ошириб бўлмайдиган, «ҳамманинг тенглиги, бахтли-саодатли бўлиши» кўзда тутилган ширин орзу-хаёллар жамияти — коммунизмни мутаассибларча, қатағон ва зўрлик билан амалга оширишга қаратилган назарий ғоялар ва амалий ишлар ижобий натижа бермаганлиги ижтимоий тараққиёт қонунлари ва йўллари ҳақидаги марксча таълимотнинг нафақат обрўсини тушириб юборди, балки бу таълимотнинг назарий жиҳатдан мунозарали, амалий жиҳатдан ўта ҳалокатли эканини жаҳон афкор оммаси олдида исботлади.

II Бўлим.

ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР РИВОЖЛАНИШИНИНГ БОСҚИЧЛАРИ ВА ТАРИХИЙ ШАКЛЛАРИ

Жамият тараққиёти натижасида кишиларнинг ҳаётий фаолиятлари кенгайиб, ақлий заковати ҳам бойиб боради. Бинобарин, уларнинг фалсафий дунёқараши ҳам тарихий даврнинг инъикоси сифатида жамият тараққиётининг муҳим омилига айланади. Шу сабаб инсоният тараққиётининг турли даврлари фалсафанинг турли шакллари пайдо бўлишига олиб келади.

1. КАДИМГИ ХИНДИСТОН, ХИТОЙ ВА ЮНОНИСТОНДАГИ ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

Ўлк фалсафий фикрлар қадимги Ҳиндистон, Хитой ва Юнонистонда келиб чиққан.

Қадимги Ҳиндистондаги фалсафий мактаблар асосан икки туркумга бўлинади. Бири Ведалардан келиб чиққан ва унга суянувчи мактаблар, иккинчиси Ведаларни тан олмайдиган, уларни рад этувчи мактаблар. Ведаларни тан олувчи ва уларга суянувчи мактабларга веданта, миманса, санкхья, ньяя ва вайшешика мактаблари киради. Ведаларни тан олмайдиган фалсафий мактабларга жайнизм, буддизм ва чорвак мактаблари киради. Уларнинг айримлари билан танишиб чиқайлик.

Ведалар таълимотини талқин этувчи дастлабки диний-фалсафий мактаблардан бири миманса ва веданта ҳисобланади. Бу иккала мактаб ҳам Ведаларни муқаддас китоблар деб билади ва кишилардан ҳаётда уларга тўла амал қилишни талаб қилади. Бироқ уларда диний қарашлар билан бир қаторда соф фалсафий масалалар ҳам кўтарилади. Масалан, миманса мактаби билиш масалаларига катта эътибор қаратган. Унда ҳиссий билиш ва унинг манбаи, мантиқ масалалари кўтарилади.

Веданта мактаби намоёндалари жон билан худони ўзаро муносабати масаласига эътибор қаратадилар. Веданта мактабининг фалсафий таълимотини ишлаб чиқишда Бадаарияна деган файласуф катта хизмат қилган. Жон ва худонинг ўзаро муносабати масаласида бу мактаб вакиллари иккига бўлинган. Мадхва тарафдорлари

худо ва жон тамоман мустакил нарсалардир деб ўргатса, Шарката тарафдорлари бунга тескари фикрни, яъни худо ва жон бирдир деган қарашни илгари сурганлар.

Ведаларни шарҳлаш ва ундаги ақидаларни фалсафий жиҳатдан асослашда санкхья мактаби алоҳида ўрин тутди. Бу мактабнинг асосчиси Капила ҳисобланади. У тахминан милоддан аввалги 600 йилларда яшаган. Санкхья мактаби икки бошланғични — моддий ва рухий бошланғични эътироф этади. Санкхья мактабининг таълимотига кўра, биз яшаб турган дунёдаги ҳамма нарсалар моддийдир. Бироқ моддийлик билан бир қаторда дунёнинг рухий асоси ҳам бор. Санкхья мактаби бу рухий асосни Пракхрити деб атайди. Пракхрити дунёдаги ҳамма нарсанинг асоси. У абадийдир.

Билиш масаласига келганда санкхья мактаби кишининг сезги аъзоларини ва ақлнинг ролини инкор этмаса ҳам Ведалар таълимотига катта аҳамият беради. Санкхья мактабининг вакиллари Веда ақидалари дунёнинг моҳиятини очиб беришга ёрдам беради деб уқдирадилар.

Иккинчи туркумга кирувчи мактаблар ичида жайнизм ва чорвак фалсафаси диққатга сазовордир.

Жайнизм фалсафий мактабининг асосчиси Вардхамана ҳисобланади. У милоддан аввалги VI асрда яшаган бўлиб Ғолиб — Жина деган тахаллус билан машҳур бўлган. Унинг издошлари жайничилар деб аталганлар.

Жайничилар борлиқни иккига — тирик ва нотирик дунёга бўладилар. Нотирик табиатга улар моддийликни кйритадилар. Моддий нарсаларнинг ҳаммаси бўлинмас майда заррачалардан ташкил топган. Нотирик табиатга жайничилар яна макон, вақт, ҳаракат кабиларни ҳам кйритадилар.

Тирик табиатга, жайничилар фикрича, жон киради. Жоннинг асосий хусусияти онглиликдир. Онглилик, жайничилар таълимотича, турли жонларда турлича даражада бўлади. Жон ўз табиатига кўра мукаммал нарса бўлиб, унинг имкониятлари чексиздир. Бироқ жон тана билан боғлангандир. У эҳтирослар, хоҳиш-истаклар доирасига тушиб қолган. Бу эса, унинг имкониятларини чеклаб қўйган. Шунинг учун ҳақиқий билим, жайничилар таълимотича, жонни танадан халос бўлишига ёрдам қилиши керак.

Қадимги ҳинд фалсафасида чорвак мактаби алоҳида ўрин тутди. Чорвак фалсафаси милоддан аввалги VI асрларда келиб чиққан. Чорвак фалсафаси намоёндала-

рининг таълимотича, олам моддийдир. Моддий дунё эса тўрт унсур — сув, ҳаво, тупроқ ва ўтдан ташкил топган. Органик табиат ва шу жумладан инсон ҳам ана шу моддий унсурларнинг бирикмасидан иборат. Инсоннинг ўзига хос хусусияти шундаки, у аввало ақлли мавжудотдир. Чорвак таълимотича, инсон ўз ақли ва сезги аъзолари ёрдамида ташқи дунёдаги нарса ва ҳодисаларни билишга қодир. Чорвак мактаби кўпгина фалсафий муаммоларни ўртага ташлади ва уларни ҳал қилишга уринди. Бу қадимги Ҳиндистонда фалсафий фикр анча ривожланиб келганлигидан далолат беради.

Қадимги Хитой ҳам ижтимоий-фалсафий фикр дастлаб вужудга келган ва таракқий этган мамлакатлардан бири эди. Қадимги Хитойда ижтимоий-фалсафий фикр милоддан аввалги VII асрларда вужудга кела бошлаган. Қадимги Хитойдаги ижтимоий-фалсафий фикр тарихида Конфуцийнинг (551—479) қарашлари алоҳида ўрин тутди. У қадимги Хитойдаги ижтимоий-фалсафий фикрнинг ривожига катта ҳисса қўшган. У қадимий ёдгорликлардан ҳисобланган «Қўшиқлар китоби», «Баҳор ва куз» каби китобларни тузишда қатнашган. Конфуцийнинг ўзи «Афоризмлар»и билан машҳурдир. Яратувчи илохий кучни тан олган Конфуций «кишиларнинг ҳаёти тақдирга боғлиқ, бойлиқ ва улўғлиқ эса Илоҳ томонидан берилади» деб уқиради.

Конфуцийнинг фалсафий қарашларида ахлокий масалалар марказий ўрин тутди. «Ҳамма одамлар ўз табиатиға кўра бир-бирларига ўхшайдилар, тарбияға қараб улар бир-бирларидан фаркланадилар», «янгини билиш учун эскини ўрганиш керак», «мулоҳазасиз таълимот фойдасиздир, таълимотсиз мулоҳаза бўлмайдир», деган фикрлар Конфуцийнинг ахлоқ ҳақидаги таълимотида асосий ўрин олган.

Конфуций қарашларида Ли деган тушунча алоҳида аҳамият касб этади, Ли — тартиб, қоида деган маънони англатади. Ли бўлмаса жамият раванқ топмайди. Тартиб, қонун-қоида ҳар қандай жамият ривожининг омилидир. Конфуций Ли тушунчасини ҳатто илохийлаштиришға бориб этади.

Кейинчалик қадимги Хитойда конфуцийчилар таълимотиға қўшилмаган моистлар мактаби вужудга келади. Бу мактабнинг асосчиси Моцзи (Мо Ди) ҳисобланади. У милоддан аввалги 479—400 йилларда яшаган. Унинг фиркича инсон ўз ҳаёти давомида ило-

хий куч белгилаган коидаларта мое холда яшаши керак. Уларга амал қилган кишини Илоҳ бахтиёр қилади, амал қилмаганларни жазолайди. Шуниси диққатга сазоворки, Мшзи урушларни қоралайди, давлатлар ўртасидаги тинч-тотувликни қўллаб қувватлайди.

Моистларнинг фалсафий қарашларида билиш билан боғлиқ масалалар ҳам кўтарилади. Улар инсоннинг бутун билимлари сезги аъзолари билан тафаккурнинг ўзаро бирлиги натижасида вужудга келишини таъкидлайдилар.

Қадимги Хитойдаги йирик фалсафий мактаблардан бири даосизм мактаби эди. Дао — қонун, йўл деган маънони биддиради. Даосизм мактабининг асосчиси Дарцзи ҳисобланади (милоддан аввалги VI аерда яшган). Лаоцзи ва унинг шогирдлари оламнинг моддийлигини, моддий дунё табиий қонуният — дао асосида тўхтовсиз ҳаракат ва ўзгаришда эканлигини қайд этдилар. Даоистлар қадимги Хитой фалсафасида биринчи бўлиб моддий дунёдаги ҳамма нарсалар қар^ама-қаршиликдан иборат эканлигини эътироф этдилар. Даоистлар моддий дунёни билиш мумкинлигини, билиш сезгилардан бошланиб тафаккур билан яқунланишини кўрсатиб беришга ҳаракат қилдилар. Улар билишдан мақсад оламнинг моҳиятини, яъни даони билишдан иборат деб таъкидладилар.

Йсдимги дунёда фалсафий фикр тараккий этган мамлакатлардан бири Юнонистон эди. Қадимги юнон фалсафаси милоддан олдинги VI аерда, ибтидоий жамоа тузуми қуддорлик жамияти билан алмашган даврда вужудга келди. Қуддорликнинг вужудга келиши, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожини Юнонистонда шаҳар-давлатларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Юнон шаҳар-давлатлари савдо ва саноат маркази ҳамда маданий таракқиётнинг муҳим омилларидан бири бўлди. Қадимги Юнонистонда фалсафа ижтимоий ҳаётнинг инъикоси сифатида табиат тўғрисидаги билимлар билан боғланиб бир бутун дунёқарашни ўзида мужассамлантирган эди.

Қадимги юнон фалсафий фикри дастлаб кичик Осиё ғарбидаги. Иония оролида вужудга келди ва ривожланди. Милет Иония денгизи қирғоғида жойлашган йирик шаҳар бўлиб, Юнонистон билан Эрон, Миср, Вавилония ва Қора денгиз мамлакатлари ўртасидаги савдо ва маданий алоқаларнинг маркази эди. Милет фалсафий мактабининг асосчилари — Фалес,

Анаксимандр ва Анаксименлардир. Милет мактабига мансуб файласуфлар учун содда дунёқараш характерлидир. Бу уларнинг борлиқ ҳақидаги таълимотида яққол ўз ифодасини топди. Юқорида номлари тилга олинган Милет мактабининг намояндалари борлиқ асосига муайян бир моддий унсурни қўядилар. Масалан, Фалес сувни, Анаксимандр апейронни (чексиз, чегарасиз моддий нарса), Анаксимен эса ҳавони. Уларнинг фикрича, оламдаги барча нарсалар мана шу моддий унсурларнинг турлича ҳолатидир. Шуниси ахамиятлики, улар оламнинг моддийлигини ва мангулигини эътироф этганлар.

Бу қарашлар кейинчалик Гераклит томонидан ривожлантирилган. У Кичик Осиёнинг Эфес шаҳрида дунёга келган (милоддан олдинги 530—470 йиллар). Гераклит Милет мактаби намояндаларидан фарқли ўлароқ, оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг сабаби — ўт (олов) деб таъкидлади. Оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг чексизлигига, турли туманлигига, Гераклитнинг фикрича, бошланғич ўтнинг мангу ҳаракати ва ўзгариши сабабчидир. Бирок, унинг фалсафасидаги энг қимматли фикр ҳаракат, таракқиёт ҳақидаги ғоя ҳисобланади. Гераклитнинг фикрича, олам доимий ҳаракат жараёнидан иборат. Оламда доимий, ўзгармас бирон нарса йўқ, ундаги ҳамма нарса ўсиб, ўзгариб боради. Оламдаги бундай доимий жараённи Гераклит дарёдаги сув оқимиға ўхшатади. Унинг фикрича, оқиб турган дарёға икки марта тушиб бўлмайди. Иккинчи марта тушганда олдинги сувлар аллақачон оқиб кетган бўлади. Бу — диалектика ҳақидаги дастлабки ғоялардандир. Олам диалектикаси тўғрисидаги бу тасаввур Гераклит томонидан тўғри ифода этилган бўлиб, у ҳамма нарса бор ва шу вақтнинг ўзида йўқ, чунки ҳамма нарса оқиб туради, ҳамма нарса ўзгариб боради, ҳамма нарса доим вужудга келади ва йўқолиб кетади деган қарашдан келиб чиқади.

Мана шу даврда атомистик дунёқараш ҳам вужудга келади. Қадимги Юнонистондаги атомистик дунёқарашнинг асосчйлари Левклипп ва Демокрит ҳисобланади. Масалан, Демокрит оламнинг асоси атомлар (майда, бўлинмас, моддий заррачалар) ва бўшлиқдан иборат, турли-туман нарса ва ҳодисалар шу атомларнинг турлича қўшилишидан ташкил топган деб таъкидлайди. Демокрит моддий наргаларни доимий ҳаракатда эканлигини ҳам уқдириб ўтади.

Демокрит атомистик ва детерминистик ғояларини ўзининг космогоник назариясига ҳам татбиқ этди. Атомлар ўзларининг фазодаги тартибсиз ҳаракатлари жараенида, бир томондан, ўзаро тўқнашиб, бир-бирини парчалаб боради. Иккинчи томондан, бир-бирига қўшилиб, тупроқ, сув, ҳаво, ўтдан қуюн шаклида ҳаракатланувчи кўп дунёларни вужудга келтиради. Демокритнинг космогоник таълимоти (айникса, ер ва унда ҳаётнинг пайдо бўлиши масаласида) гарчи содда бўлса-да, катта илмий аҳамиятга эга эди.

Демокритнинг билиш назарияси ҳам маълум илмий аҳамиятга эга. Унинг фикрича, билиш объекти моддий олам бўлиб, онгимиз эса моддий оламнинг сезгилар орқали акс эттирилишидан иборатдир.

Демокритнинг атомистик таълимоти кейинчалик Эпикур томонидан ривожлантирилди.

ч/ Қадимги Юнонистонда руҳни, ғояни оламнинг асоси сифатида талқин этувчи фалсафий қарашлар ҳам вужудга келиб, ривожланиб борди. У ердаги Демокрит ва Эпикур қарашларидан фарқ қилувчи фалсафанинг асосчилари Пифагор, Сукрот, Афлотунлар ҳисобланади.

Қадимги Юнонистонда бундай дунёқарашни ривожлантириб, уни дастлаб муайян тизим ҳолига келтиришга ҳаракат қилган файласуф Афлотун эди. Афлотуннинг фалсафий қарашлари, асосан, унинг «Базм», Теэтет», «Федон» номли диалогларида, сиёсий қарашлари эса, «Давлат» ва «Қонунлар» номли асарларида баён этилган.

Афлотун таълимотича, оламда «ғоялар дунёси» бирламчи бўлиб, моддий дунё эса унинг маҳсули, сояси-дир. «Ғоялар дунёси» замон ва маконга боғлиқ бўлмай, манту, ҳаракатсиз, ўзгармасдир, у — хақикий дунёдир. Моддий дунёдаги нарса ва ходисалар замон ва маконга боғлиқ бўлиб, ўткинчи табиатга эга. Чунки, улар вужудга келади ва йўқолади. Афлотун нуктаи назарича, «ғоялар дунёси»да энг олий ғоя — яхшилик ва бахт ғояси — худодир. Бошқа ғояларнинг ҳаммаси у билан боғлиқ.

Ҳақиқатда эса Афлотун таъкидлаган «умумий ғоялар» моддий дунёдаги нарсалар тўғрисидаги инсон тушунчаларидир.

Афлотуннинг билиш назариясида ҳам муҳим таъмонлар бор. Унинг таълимотича, «ғоялар дунёси» билиш объектидир. Моддий дунё, нарсалар тўғрисидаги

тасаввурларимиз эса хиссий билиш оркали пайдо бўлади. Хиссий билиш эса, Афлотуннинг фикрича, ҳақиқат эмас. Моддий нарсаларнинг бошланғич асоси, моҳияти бўлган «ғоялар дунёси»ни фақат соф тафаккур оркали билиш мумкин.[^]

Афлотун қадимги юнон фалсафасининг энг йирик намояндаси ҳисобланади. Унинг таълимоти ўрта асрда ва, айниқса, ҳозирги замон фалсафасидаги турли оқимларнинг назарий асоси бўлиб келмоқда.

Афлотун фалсафий қарашларини биринчи бўлиб танқид қилган унинг ватандоши, фалсафа ривожига катта ҳисса қўшган мутафаккир Арасту ҳисобланади (милоддан олдинги 384—322 йилларда яшаган). У сермахсул файласуф бўлиб, унинг айрим асарлари бизнинг давримизгача ҳам етиб келган. Арастунинг йирик асарлари «Метафизика» (ёки «Биринчи фалсафа»), «Физика», «Жон тўғрисида», «Аналитика», «Категориялар», «Сиёсат», «Риторика» ва бошқалардир.

Арасту Афлотуннинг «ғоялар» назариясини асоссиз "деб ҳисоблайди. Шуниси диққатга сазоворки, Афлотун таълимотини танқид қилиш билан бирга, Арасту умуман унга қарши чиқа бошлади. Унингча, моддий олам абадий ва объектив характерга эга бўлиб, у ҳеч қандай Афлотун «ғоя»сига муҳтож эмас. Табиат эса моддий асосга эга бўлган нарсалар йиғиндисидан иборат, у ҳар доим ҳаракатда ва ўзгаришдадир. Арастунинг билиш назарияси ҳам муҳим аҳамиятга эга. Афлотуннинг билиш назариясини рад этиб, Арасту Демокрит билан бирга, моддий дунё билишнинг предмети ва сезгиларимизнинг объектив манбаи эканлигини назарий асослаб беришга ҳаракат қилди.

/^Арастунинг ва умуман қадимги юнон файласуфларининг ҷамият ва инсон ҳақидаги қарашлари ўша даврдаги ҳукмрон иҷтимоий муносабатларга боғлиқ эди. Улар ҷамиятга нисбатан бўлган қарашларида қулдорлик тузумини мустаҳкамлашга уринадилар. Юнон файласуфларининг таълимотича, ҷамиятнинг қул ва қул эгаларига бўлиниши, қулдорларнинг ҳукмронлиги ва қулларнинг қуллиги табиий ҳолатдир. Қуллар бошдан қул бўлиб туғилганлар, шунинг учун ҳам улар ҷисмоний ҷихатдан бақувват, ҷисмоний меҳнатга қобилиятлидирлар. Қуллар ўз табиатларига кўра ахлокий фазилатлардан маҳрум ва яхшиликка уқувсиз кимсалардир. Ахлокий фазилатлар, яхши фаолият фақат эркин кишиларга, қул эгаларига ҳосдир.

Лекин қадимги юнон фалсафасининг бу чекланган томонини ҳисобга олмаганда, у ижтимоий фикр тараққиётида янги босқич бўлди. Қадимги юнон файласуфлари фалсафанинг кўп масалаларини янгича ёритишга катта ҳисса қўшдилар. Шуни ҳам қайд этиш керакки, қадимги юнон фалсафасининг хилма-хил шаклларида кейинги фалсафий таълимотларнинг илдизлари куртак ёза бошлаган эди.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, баён қилинган таълимотларда фалсафий тафаккурнинг илк кўринишлари ўзининг ифодасини топган эди. Шу билан бирга, стихияли тарзда воқеа ва ҳодисаларга диалектик ёндошиш ҳам вужудга кела бошлади. Қадимги файласуфлар фалсафанинг кўп масалаларини ўртага ташладилар ва уларни ўша вақтдаги инсон ақлий тараққиёти ва унинг имконияти даражасида ҳал қилишга уриниб келдилар.

2. ҚАДИМГИ ТУРОНДА ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Қадимги Турон заминида дастлабки диний-фалсафий қарашлар милoddан олдинги УШ-У асрлардаёқ шакллана бошлагани маълум. Бу даврда Турон зами-нида ижтимоий муносабатлар анча ривож топади. Ўша даврларда бу минтақада яшаган халқлар юнон тарихчилари томонидан скифлар деб аталса, эрон манбаларида саклар деб номланган. Бу халқлар, қабилалар, элатлар асосан деҳқончилик, хунармандчилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар. Деҳқончиликнинг ривож топиши асосида дастлабки маданий, хунармандчилик, савдо марказлари — шаҳарлар вужудга кела бошлади. Милoddан олдинги даврлардаёқ қадимги турк, хоразм ва сугд алифбоси пайдо бўлади. УШ-У асрларда маҳаллий элатлар, халқларнинг бой маънавий мероси шакллана бошлайди.

Турон заминида юзага келган адабий ёдгорликларда ҳам жамиятда вужудга келган ижтимоий тенгсизликлар, иқтисодий зиддиятлар акс этган. Милoddан аввалги VI асрдан то милoddнинг III асригача бу ерда зардуштийлик ва у билан боглик бўлган дуалистик дунёқараш тарқалган эди. Зардуштийлик фақат дин бўлиб қолмай, балки ўша даврнинг ҳукмрон мафкура-си, ижтимоий-сиёсий, ахлокий-фалсафий қарашларининг ифодаси сифатида кўрина бошлайди.

Зардуштийликнинг назарий асоси «Авесто» адабий ёдгорлигининг мазмунига кирган диний-фалсафий ғоялар милoddан илгариги бир канча асрлар давомида тўпланган ва ривожланган. Искандар Зулкарнайннинг босқинчилик урушлари даврида «Авесто»нинг кўп қисми йўқолган. Аршакийлар даврда унинг қолган қисми тартибга солинган, «Авесто»нинг бизгача етиб келган қисми қайтадан таҳрир этилди. «Авесто»ни Эрон, Турон халқлари маънавий ҳаётининг кўп томонларини ўзвда акс эттирган қадимий диний-фалсафий, маданий ёдгорлиги дейишга асос бор.

«Авесто»да қадимги кишиларнинг табиат ва уни билиш йўллари ҳақидаги тасаввурлари умумий тарзда ифода этилган. Унга кўра коинот ер, океан, осмон ёруғлик ва жаннатдан иборат. Учта денгиз билан боғланган Ер океан билан қўралган думалоқ шаклда тасвирланади. (Олимларнинг тахмини бўйича бу — Каспий, Қора ва Ўрта Ер денгизларидир). Ернинг охири, Ранга (Волга), Инд ва Тигр дарёлари ҳисобланади. «Авесто»да Марв шаҳри дунёнинг маркази сифатида кўрсатилган. Шуниси характерлики, унда Ой ва Қуёш худо Ахура Мазданинг танаси сифатида тасвирланади.

«Авесто»да афсонавий тасаввурлар билан бир қаторда кишиларнинг ҳаётий тажрибалари ҳам ўз ифодасини топади. Бу айниқса, тиббиётга қарашли маълумотларда яқдол кўринади. Китобда инсон ва жамият, ижтимоий муносабатлар ҳақида қизиқарли маълумотлар ҳам берилган.

Зардуштийликнинг жамият тарихи тўғрисидаги ғоялари Таврот ва Қуръондаги тасаввурларга жуда яқин бўлиб, унда биринчи одам Илмадир. Бошқа одамлар ундан тарқалган. Илманинг ҳукмронлик даври олтин давр ҳисобланади. У даврда одамлар ўлим нималигини билмаган. Худо Ахура Мазда абадий баҳорни яратади. Натижада одамлар бахтли ва фаровон яшадигар. Лекин бир пайтга келиб одамлар гуноҳ иш қилиш кўядилар, яъни таъқиқланган молнинг гўштини ейдилар. Шунда ахраманью («Ахриман») худосининг қаҳри келиб одамларга қор ва совуқни юборган. Илма одамлар ва молларни совуқдан сақлаб қолиш учун уй қуриб, унга барча тирик нарсалардан бир жуфтдан жойлаштирган. Шундан кейин тарихнинг биринчи даври — олтин даври тугаб, иккинчи даври — яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги қураш даври бошланади. Учинчи давр — инсоният-

нинг келажаги давридир. Бу даврда қадимги одамларнинг бахт-саодат, адолатли жамият ҳақидаги орзу-умидлари ушалади. Яхшилик ва ёмонлик ўрта-сидаги курашда Худо Ахура Мазда ёлиб чиқиб, бахтли ҳаёт салтанати қарор топади, ўлганлар тирилади, гуноҳкорлар жазоланади. Зардуштийликда ўша даврнинг ҳуқуқий ва ахлоқий қарашлари ҳам ўз ифодасини топганди. Зардуштийликнинг ахлоқ мажмуасида меҳнатсеварлик, адолат, ҳалоллик, яхшилик асосий ўринни эгаллайди. «Авесто»да ибтидоий даврдан феодал давргача бўлган ахлоқий қоидалар ўз аксини топган. Зардуштийликнинг ахлоқий асосини учта нарса — эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал ташкил этади.

Яхши фикр Ахура Мазда худосининг хислати (рамзи), ёмон фикр эса Анхра-манью худосининг хислати ҳисобланади. Зардуштийлик жамиятда одамлар тинч яшаши, бир-бирига самимий муносабатда бўлиши, бир-бирига ёрдам қилиши ғоялари тарафдори бўлиб, шафқатсизлик, зўравонлик, шуҳратпарастлик, ҳасад қилиш, тўхмат, жahlга йўл қўйиш, ваъдага вафосизлик каби иллатларни қоралайди.

«Авесто»да меҳнат инсон камолоти ва ахлоқий соғломлигининг манбаи сифатида улуғланади. Бу фикрларнинг илдизини «Авесто»даги яхшилик ва эзгулик яратиш учун киши меҳнат қилиши, ўз қўллари билан моддий ноз-неъматлар яратиши зарурлиги тўғрисидаги ғоялардан изламоқ лозим. Инсон, дейилади унда, меҳнат қилгандагина худонинг иноятига ноил бўлади. Бу билан зардуштийлик оддий меҳнаткаш инсонни улуғлайди. «Авесто»да меҳнат аҳлини улуғлашга бағишланган «Дехкончиликнинг фойдаси ҳақида» деган махсус бўлим ҳам бор. Бу бўлимда шундай дейилади: Моддий, дунёни, ҳақиқатни яратувчи заминдаги энг муҳтарам манзил қайси гўшадир, нимадир, деган саволга Ахура Мазда шундай деб жавоб беради: «Порсо инсон уй тиклаб, оловга ва оиласига, хотини ва фарзандларига ўрин ажратиб берса, ем хашаги кўп бўлиб, чорва ва итлари тўқ яшаса, уйида ноз-неъматлар муҳайё бўлиб, хотин ва фарзандлари фаровон яшаса, уйида эътиқоди собит, олови алангали, бошқа нарсалари ҳам мўл-кўл бўлса, ўша манзил муҳтарамдир. Кимки ўнг қўли ва сўл қўли билан ерга ишлов берса, меҳнат қилса замин раҳматига мушарраф бўлажак».

Зардуштийлик таълимотига кўра, дехкончилик меҳ-

нати эзгулик намоён бўлишининг асосий шакли бўлиб, Ахура Мазда шахсиятида мужассамлашган қонунга бўйсунтирилади. «Кимки ғалла экса олижанобдир... Ғалла эккан киши эзгулик уруғини сочади. Ахура Мазда эътиқодни кучайтиради, эътиқодни мустаҳкамлайди...» Бу вазифанинг бажарилиши, ўз аҳамиятига кўра, дуо ўқиш, юзлаб қурбонлик қилишдан аълодур. Экин эқмок ёвузликни ер юзидан тугатмоқ демакдир. Чунки «буғдой ўстирилса, девларни қора тер босади, совурилган буғдой тайёр бўлса, девлар заифлашиб қолади, ун тайёр бўлса девлар нола-фиғон чекишади... Девларни мағлуб этиш учун хонадонда хамиша унли овқат бўлиши лозим. Бу овқатни егандан сўнг улар жуда кизишиб кетишади ва қоча бошлашади».¹

«Авесто»да меҳнатнинг жуда катта моддий ва маънавий томонларига эътибор берилибгина қолмасдан, балки ахлокий асослари ҳам назарда тутилади. Зеро, зардуштийлик ахлоқи нуқтаи назаридан саховатли бўлиш учун инсонга биринчи ғалда меҳнат қилиш, ўз қўли билан ноз-неъмат яратиш зарур. Шу боисдан зардуштийлик динида ишёкмаслик ҳамма нуқсонларнинг қони, деб қораланиши ҳам бежиз эмас.

«Авесто» тадқиқотчиларидан бири А. О. Маковельскийнинг фикрича, «эзгу фикр» — ниятнинг яхшилиги, яқинларга нисбатан яхшилик қилиш, зарур бўлганда мадад беришга тайёрлик, кишилар бахти-саодати учун ёвузликка қарши курашга ҳозирлик руҳидаги ўй-фикр, барча билан тинч ва тотув яшашга интилиш ва шу қабилидир. Инсон бошқаларга нисбатан бахиллик қилмаслиги лозим. Эзгу фикрлар эса жаҳолатга тесқаридир, чунки жаҳолатда киши эзгу ниятларини йўқотади, бурч ва адолатни унутади, ўйламай иш қилади».²

Зардуштийлик таълимотида эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амалнинг бирлиги дейилганда фақирларга меҳрибонлик, инсонпарварлик, кишига иснод келтирадиган ишлардан, бировга ҳасад қилишдан, ўғрилик, талончилик, ўзгалар молини ўзлаштиришдан, зинога берилишдан, бировларнинг дилини оғритишдан ўзини тийиш ва ҳоказолар тушунилган.

Шунингдек, зардуштийликда инсоний бурч фақат

¹ Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литературы. Изд. Наука, М., 1972. С. 52.

² Маковельский А. С. Авесто. Изд. АН Азербайджанский ССР. Баку, 1960, С. 100.

ахлокий йўл-йўриқдарни ўзлаштиришдан иборат бўлибгина қолмасдан, балки оилавий турмуш, яхши ёр ва фарзанд тўғрисида ҳам ўйдаш эканлиги таъкидланади. Умуман зардуштийликда оилавий бурч ва фарзанд тарбияси масаласи алрхида ўрин тутади.

Зардуштийликда Урта ва Якин Шаркдаги ҳуқукий қарашлар ҳам ўз ифодасини топган. Қадим замонлардан бери кишиларнинг жамиятдаги муносабатларини тартибга солиб турувчи урф-одатлар ва ахлокий қоидалар мавжуд бўлган. Зардуштийликда улар Ахура Мазда худоси номидан илохий қонун даражасига қўтарилади. «Авесто»да ҳуқукий қоидалар тартибли тарзда ифода қилинган бўлмаса ҳам ўша даврнинг ҳуқукий муносабатлари тўғри акс эттирилган. Ҳуқукий соҳалар жиноят, фуқаролик, оила, ер-сув ҳуқуқи кабиларга ажратилган. Қадимги даврда ҳам, асарда тасвирланганидек, суд жазоси ўзининг шафқатсизлиги билан ажралиб турган.; Жазолаш воситаси сифатида ўт, қиздирилган темир ва бошқа нарсалар қўлланилган. Айбдорларга қамчи билан уришдан тортиб ўлим жазосигача берилган. Ахлокий қоидалар сингари ҳуқукий қоидалар ҳам Авестода диний рух билан суғорилган. Улар ҳам худо томонидан ўрнатилган бўлиб, бош ҳакам сифатида Ахура Мазданинг ўзи кўрсатилади.

Шаклланган ва ривож топган қадимги шарқ жамияти асослари милоднинг II—III асрларига келиб аста-секин емирила бошлайди. Унинг заминиде феодал муносабатлар ривож топади. Бу жараённинг мураккаб ва зиддиятли кечиши ўша даврлардаги фалсафий қарашларда ҳам акс этди. Шунинг оқибатида зардуштийликдан янги оқим — монийчилик келиб чиқади. Бу таълимотнинг асосчиси Моний деган киши бўлиб, у 216—217 йилларда Ботлда туғилган ва 276 йилда Жундишопур шаҳрида қатл этилган. Моний ўз даврида яхши маълумотга эга бўлган, У форс ва оромий тилида диний ва ахлокий масалаларга бағишланган бир қанча рисоалар ва китоблар ёзган. Бироқ улар бизнинг давримизгача етиб келмаган. Моний, ҳатто «монийлик ёзуви» деб аталган алифбо ҳам яратган. Унинг айрим белгилари бугунги кунда ҳам мавжуд.

Моний таълимотича, оламда нур дунёси — яхшилик ва зулмат дунёси — ёвузлик мавжуд. Улар ўртасида абадий кураш боради. Лекин пировард натижада яхшилик тантана қилиши, инсон ўз хулқи ва бутун ҳаёти билан ёруғликнинг зулмат билан курашига ёрдам бери-

ши ва яхшилиқнинг тантанаси учун хизмат қилиши керак.

Моний таълимоти қулдорлик давлатига, шунингдек, ҳукмрон динга қарши қаратилганлиги учун унинг тарафдорлари қаттиқ қувғинга дучор бўлдилар.

V асрнинг охири ва VI асрнинг бошларида Ўрта Осиё ва Эронда кучайиб бораётган зулмга қарши Маздак бошчилигида халқ қўзғолони қўтарилади. Бу ҳаракат аёвсиз равишда бостирилади. Маздакнинг ўзи эса дахрийликда айбланади. Лекин маздакизмни бутунлай йўқ қилиб юбориш мумкин эмас эди. Чунки, халқ унда ўзининг қўп асрлик орзу-умидларининг амалга ошиши йўлини қўрар эди.

Маздакчилар мафқураси жамоа ерларини босиб олишга қаратилган ҳаракатни ва деҳқонларнинг қарамлигига қарши курашишни ҳимоя қилишга қаратилган эди. Маздак таълимоти зардуштийликдаги ёруғлик ва жаҳолат, яхшилиқ ва ёвузлик курашининг дуалистик ақидаларидан келиб чиқадиган фалсафий қарашларга ҳам асосланар эди. Лекин соф фалсафий ва диний масалалар маздакчиликда қатта ўрин тутмайди. Унда ижтимоий масалалар биринчи ўринда туради.

Маздак таълимотича асосий ёвузлик — бойликка ҳирс қўйиш ва камбағалликдир. Булар ғаразғўйлик, бир-бирини кўролмаслик, қасос олишнинг сабабларидир. Ижтимоий адоватларга қарши кураш ҳасадгўйлик, бир-бирини кўра олмаслик, қасос олишни бартараф этишнинг, ҳаққий инсоний муносабатларни вужудга келтиришнинг йўли — худога тоат-ибодат қилишдир.

Шундай қилиб, Маздак таълимотида ижтимоий зулмга қарши кураш муқаддас вазифа сифатида талқин этилади ва унга диний тую берилади. Аини пайтда адолатсизликнинг асосий манбаи бўлган адоватга қарши қаратилган халқ ҳаракатининг қонунийлиги тасдиқланади. Маздакчиликнинг туб мақсади мулккий тенгликни ўрнатишдан иборат эди. Бу тенглик барча моддий бойликларга бирга эгалик қилиш деб тасаввур қилинади. Маздакчилар жамоага асосланган ҳолда ҳар бир киши мулкка тенг эга бўлиши керак деб ҳисоблайдилар.

Тенглик ғояси — маздакчилар таълимотининг асосий негизидир. Маздакчиликда хусусий мулкка эгалик қилишда ҳаммани тенглаштириш мақсадида бойлик-

ларни тенг таксимлашга асосий эътибор берилади. Бу тенглаштириш ғояси дунёнинг барча бойликлари одамларга бир хил даражада таксим этилсин деган қоидага таянади. Маздақчиликнинг бу ғоясини шоир Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома» асарида қуйидагича ифодалайди:

Бойлик, бечоралик бўлмасин токим,
Тенглик бўлсин жаҳон мулкида ҳоким.
Бир ҳолда яшасин қашшоқ билан бой,
Қашшоққа ҳам булсин, ошу нон, уй-жой.

Маздақчилик ўзининг кейинги тараққиётида суёт диний-ахлоқий таълимотдан феодал давлатнинг асосий таянчларига қарши қаратилган фаол ғоявий кучга айланиб борди. Халқ оммаси, асосан дехқонлар ва хунармандлар ўртасида кенг тарқалган ва қўллаб-қувватланган маздақчилик Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларида ижтимоий-фалсафий фикрларнинг кейинги тараққиётига маълум даражада таъсир кўрсатди.

Лекин буни амалга ошириш учун Маздақ тақлиф этган зўравонлик, инкилоб йўли нотўғри эди. Турон ва Эрон халқлари ўзининг бутун тарихи давомида тадрижий тараққиёт йўлидан борганлар.

Монийчилик ва маздақчилик зардуштийликнинг турли мазҳаблари ҳисобланган.

Милоддан аввалги II ва I асрларда Турон заминида буддизм ҳам кенг тарқалган. Туркистоннинг Марв, Балх, Термиз, Сишоқ, Кува, Косон, Самарқанд, Бухоро каби шаҳар ва вилоятларида ҳам буддачилик таълимоти ақида ва маросимларини ишлаб чиқишда, уларни бошқа Шарқ мамлакатларида тарғиб этишда алоҳида ўрин тутган марказлар бўлган.

Буддачиликнинг жаҳон динига айланишида қадимги хитой сулолалари сарой солномачарида «юэчжэ» деб аталган 5 та қатта туркий уруғ асос солган Кушонлар салтанати, унинг шаҳаншоҳлари — Каджула Кадфис, Вима Кадфис, Канишка, Васудева ва бошқалар халқилувчи роль ўйнаганлар.

Милоддан аввалги I аср ва милоднинг IV—V асрлари орасида Ўрта Осиё, Турон-Эрон, Шимолий Хиндистон, Кавказнинг Осиё этакларидан «Садди чин»-гача бўлган ҳудудни ўз ичига олган Кушоншоҳлар салтанати Махаяна буддачилигини ўзининг ғоявий эътиқоди, мафқураси деб эълон қилган эди. Шарқ

мамлакатлари тарихига оид илмий адабиётларда буддачилик Ҳиндистонда милоддан аввалги VII—VI асрларда тарқалгани кўрсатилади. Бироқ бу даврларда буддачиликнинг хинаяна номли оқими кенг тарқалган эди. Хинаянанинг бош ғояси — фақат жуда кибор, мўътабар табақага мансуб буддавий азиз-авлиёларгина Нирвана саодатига эриша олади. Шу сабабли бу таълимот Ҳиндистоннинг ўзида ҳам кенг томир ота олмади.

Манбаларнинг хабарларига қараганда кушонлар салтанатининг асосчиси, буюк шаҳаншоҳи Канишка Кадфис томонидан Панжобнинг Жаландхар шаҳрида чакирилган буддачиларнинг умумжаҳон Жомеъ-йиғинида «Махаяна — ҳамма учун бирдек улғў йўл» давлат дини ва мафқураси деб эълон қилинган (милоддан авв. 78 йил). Канишка учун кушонлар салтанатини бирлаштирувчи диний мафқура ва айни пайтда диний эътиқод эркинлиги сиёсатини юргизиш ҳаёт-мамот масаласи эди. Чунки, кушонлар салтанатига кирган ҳадқлар буддавий эътиқоддан ташқари қадимги туркий Тангри эътиқодига, зардуштийлик ва бошқа қўллаб диний эътиқодларга сиғинар эдилар. Бу халқларни бирлаштириш учун уларнинг эътиқодларини ўзида омўхта қилган, диний эҳтиёжи ва манфаатларини қондира оладиган, унинг эвазига кушоншоҳлар салтанатига хайрихоҳлигини қозонтирувчи расмий мафқура зарур эди.

Махаяна таълимотининг ақидавий анъаналарига, маросимчилиги ва ижтимоий асосига жиддий ўзгаришлар киритилди.

«Нирвана»га (яъни «мутлақ маъсудлик, эзгулик-жаннатийлик ҳолати») шу дунёнинг ўзида ҳам эришиш мумкин. Нирванага фақат нуфузли, илоҳийлик ва муқаддаслик иқтидори соҳиблари — будда авлиёларигина эмас, балки маънавий-руҳий покланиш, тозаланиш йўлига кирган, қомилликни олий ва эзгу мақсад қилиб олган барча одамизод эришиши мумкин.

Буддачиликнинг махаяна шакли кушоншоҳларнинг расмий давлат дини деб эълон этилгандан сўнг Канишка, Вима Кадфис, кейинги кушаншоҳлар уни амалда ривожлантириш, бошқа халқлар ўртасида кенг ёйиш учун салтанатнинг Балх, Марв, Термиз, Самарқанд, Бўҳоро, Шош-Илоқ, Туркистон, Сайрам, Қува, Косон, Уш, Узғанд, Қошғар ва бошқа шаҳарларда қўлдан-қўл ибодатхоналар қурдилар, буддачиликка оид китоблар тарқатилди.

Кушонларнинг дастлабки пойтахтларидан бири деб тахмин қилинаётган ҳозирги Каттакўрғон ёки Шахрисабз атрофларида дэси ёки (хитойча То-Си) «Дэси рухи» деб аталувчи диний тавоф маркази бўлган. Бу қадимги туркийлар сиғинган «аждоқлар рухи» маъбудасининг будда эътиқодига мослаштирилган шакли бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас.

Таникли археологлардан бири, профессор Б. Я. Стависский буддачиликнинг Узоқ Шарққа кенг тарқалиши асосан Турон, Туркистонлик авлиё роҳибларнинг хизмати эканлигини қайд этади. Мазкур авлиё роҳиблар янги «вагн»ларга асос солганлар ва муқаддас сураларни шахсан кўчирганлар, уларни маҳаллий тилларга таржима этганлар ва шархлаганлар. Ана шундай авлиё-роҳиблар орасида Тармита (Хитойча айтилиши «Дами» — Термиз)лик Дхармамитранинг номи тилга олинади. Марвлик Анъ Ши Гаох, Самарқандлик Кан Сэн-Хуэй, Тошкент — Илоқ воҳасидан Бо Шлипотол, Шрилитра, Лақай туркларидан Дхарманандинлар ҳозирги эранинг III—V асрлари ораллигида яшаб ижод этганлар. Туронлик авлиё-роҳиблар буддавий сутралар матнини шархлаганликлари, бу иш билан нафақат Узоқ Шарқдаги, балки Ўрта Осиёдаги ибодатхоналарда ҳам шуғулланганликларини Ўзбекистон ҳудудида топилган янги археологик топилдиқлар тасдиқламоқда.

Буддачиликнинг диний-фалсафий таълимоти асосида тўртта қоида ётади. Булар қуйидагилар: дунёда қийналиш, азоб-уқубат мавжуд, ҳар қандай қийналишнинг ҳам сабаби бор, қийналишдан қутулиш мумкин, қийналишдан қутулишга олиб чиқувчи йўл бор.

Қийналиш деганда буддачилик нафақат инсонни, балки барча тирик мавжудотнинг пайдо бўлишидан йўқолишигача бўлган жараёنни тушунади. Бироқ буддачилик таълимотига кўра, инсон ҳаётда қийинчиликдан қутулиши мумкин. Қутулиш деганда буддачилик инсонни ўз истакларидан воз кечишини, шу билан бирга тўла хотиржамлик, осойишталик, мутлоқ маъсудлик (Нирвана) ҳолатига эришишни тушунади.

Инсон ҳар томонлама пок бўлиши (бу «ахимса» деб аталади), ўзида энг олижаноб фазилатларни мужассамлаштириши лозим. Унинг ҳар бир характери, ўзгача муносабати фақат эзгулик нуктаи назаридан баҳолангандагина, бутун ҳис-туйғусини, фикр-ўйини Буддага

каратиб, қалбан Илоҳ билан яшаганда, у мутлак маъсудлик ҳолатига эришиши мумкин.

Албатта, буддачилик таълимотининг бу томони ҳаётда кўп қийинчиликларни бошдан ўтказаётган Меҳнаткаш, бечора фуқароларнинг диққатини ўзига тортарди, уларда ҳаёт оғирлигини енгил қилиш истагини уйғотиб, пировард натижада буддачиликка топинишига олиб келарди. Буддачилик кенг қулоқ ёйишининг сабабларидан бири ҳам шунда бўлса керак.[^]

Шундай қилиб, милоддан анча олдин Ўрта Осиёда диний, ижтимоий-фалсафий қарашларнинг дастлабки куртаклари вужудга келди. Бу ижтимоий фалсафий фикрлар диний руҳда бўлса ҳам, ўша давр кишиларининг олам, инсон, унинг ҳуқуқи ва ахлоқи ҳақидаги қарашларини ўзида акс эттирди.

3. ЎРТА АСРЛАРДА ЎРТА ОСИЁ, ЎРТА ВА ЯҚИН ШАРҚ, МАМЛАКАТЛАРИДА ИЖТИМОЙИЙ-ФАЛСАФИЙ, ДИНИЙ ФИКРЛАР ТАРАҚҚИЁТИ

VIII—XIII асрларда Ўрта Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрлар ўз тараққиётининг гуллаб яшнаган даврини кечирди. Бу жараёнга Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги илмий, фалсафий, ижтимоий-сиёсий, диний таълимотлар ҳам катта таъсир кўрсатди. Умуман олганда ўша даврларда Ўрта Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги ижтимоий-фалсафий фикрлар бир-бири билан боғланган яхлит жараён сифатида ривожланди. Унда қадарийлар, муржиъалар, мутазила ва Каломдан иборат рационалистик ва инсонпарварлик йўналишдаги диний-фалсафий оқимлар, тасаввуфнинг орифлик таълимоти тарафдорлари, «соф араб-мусулмон фалсафаси» — машшайунлар (Киндий, Яхъё ибн Ади, Насриддин Тусий, Ибн Бажжа, Ибн Туфайл, Ибн Рушд), Демокритнинг эмпирик табиатшунослик фалсафаси йўналишидаги табиийунлар (Жобир, Эроншахрий, Розий, Беруний, Абу-л-Баракот), амалий сиёсат, давлат ва ахлоқ фалсафаси (Абу Ханифа, Абу Юсуф ал-Хирожий, Мавардий, Форобий, Ибн Мискавайх, Ибн Сино, Кайковус, Низомул-Мулк, Насриддин Тусий, Саъдий, Ҳофиз), мантикшунослик ва ҳозирги семантик мантик фалсафаси йўналишидаги фалсафа (Матта ибн Юнус, Юханна бинни Хайлон, Форобий, Абу Сулаймон Мантикий

ас-Сижжистоний, Ибн Сино, Насриддин Тусий, хуруфийлар, Мир Сайд Шариф Журжоний), фан, фалсафий ва диний таълимотларни қиёсий ўрганувчилар (Ибн ан-Надим, Абу Абдуллоҳ Котиб Хоразмий, Абдулкарим аш-Шаҳарастоний, Байхақий, Ибн Халликон, Ибн аби Усайбиъа, ал-Форисий ал-Фаҳрий) каби оқимлар таъсири катта бўлди.

а) Урта аср Шарқ фалсафасининг диний, илмий асослари.

Ислом тарқалиб, мустаҳкамланган VII—VIII асрларда мусулмон маданияти асосан Қуръонни ёд олиш, ўрганиш, шарҳлаш, уни воъизлик, хотиблик орқали тарғиб ва ташвиқ этиш, Муҳаммад салоллоҳу алайҳа васалламнинг ҳаёти ва хатти-ҳаракатлари, энг муҳим кўрсатмалари тўғрисидаги Ҳадисларни тўплаш, системалаштириш, шарҳлаш, уларнинг ишончли (сахих) иснодларини топиш, тарихлар (Ибн Ҳишом, Ибн Исҳоқ, Ибн Саъд, Ал-Вокидий Сира ва Тарихлари) ўқиш етакчи бўлган, тафсирлаш тузишга киришилган. Малина, Макка, Куфа, Басра, Дамашк, Бағдод ва бошқа шаҳарларда дастлабки мусулмончилик диний-маданий ва меъморчилик обидалари (Байтул-Ҳикма, пайғамбар қабри, Каъба ибодатхонасини — яъни Байтуллоҳни таъмирлаш, масжид, макбаралар, шахидлар қўйилган муқаддас жойлар) вужудга кела бошлаган эди.

Куфа ва Басрада араб тили нахви ва сарфи мактаблари (Ҳалил ибн Аҳмад, Мусанна, Сибавайҳий ва бошқалар), мусулмончилик жамоасининг маданий ҳаёти, ақидалари, маросим ва талабларини ўрганиш кенг ривожлана бошлаган эди. Таҳорат, тавоф қилишнинг, ҳажга боришнинг сон-саноксиз тартиблари, кийим-кечак, шахсий, оилавий ҳаёт ва жамоатчилик ўртасида ўзни тутиш, давлат арконлари, маъмурлар билан муносабатлар, раъийятнинг бурч ва мажбуриятларини ипидан-игнасиғача баён қилиш, рўза, закот қоидалари, маъракаларни ўтказиш тартиботлари ишлаб чиқилди.

Ислом динининг фалсафий ғоялари ривожланишига Шарқ-халқларининг исломдан оддинги ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳам таъсир этди.

IX—X асрларда эса имомлар Абу Ҳанифа, Ибн Анас, Абу Юсуф, Муҳаммад аш-Шайбон, Шофеъий, Ибн Ханбаллар мужтаҳидлик кўрсатиб, ислом ва шариатдаги асосий тўрт мазҳабларни туздилар. Имомлар Ибн Можа, Абу Довуд, Абу Иса ат-Термизий, Исмоил

Бухорий, Насабий ва бошқа мўтабар сиймолар пайгамбар ҳадисларини йиғиб, системалаштириб, уларнинг иснодларини, саҳихларини аниқлаб, илмий тадқиқ қилдилар. Айни пайтда Табарий, Саъолибий, Фаҳриддин Розий, Замахшарий, Байзовий, Абдурахмон ал-Ижжий ва бошқалар Куръон тафсирчилигини санъат даражасига кўтардилар. Мусулмон маданиятининг энг муҳим қисми — диний қавмлар, мазҳаб ва оқимларни, турли мафкуравий-ғоявий таълимотларни қиёсий ўрганишда Ибн Ан-Нодим, Хоразмий, ал-Воситий Фарғоний, Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарий, Бағдодий, ан-Навбаҳтий, Беруний, Ибн Ҳазм, Муҳаммад аш-Шаҳарастоний, Муҳаммад аш-Шаҳризурӣ, Муҳаммад ал-Фаҳрий ва бошқалар асосли илмий-назарий натижаларга эришдилар.

Бундан ташқари, Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарий, Абу Мансур Матуридий Самарқандий, Бокиллоний, Абу Ҳомид ал-Ғаззолий, Фаҳриддин Розий, Абдурахмон ал-Ижжий, Саъдуддин Тафтазоний, Абу Ҳафс-Умар ан-Йаеафӣй ва бошқа қатор ақоидлар исломнинг илоҳиёт фалсафасини — Каломни ишлаб чиқиб, шариат ақидавий — дунёқараш асосларига, шарт-шароит, таракқиёт суръатларига мослаша оладиган йўналиш бердилар. Бу эса Ислом, Калом «хукмронлик қилган» ўрта аср мусулмон маданияти, маънавий ҳаёти, айниқса диний мафкураси ўз даври учун мисли кўрилмаган ғоя ва қарашлар, эътиқодларнинг тенг мавқеълиги (мафкуравий плюрализми), эътиқодий бағри кенглик ва сабртоқатлилиқ, хурфикрлилиқни тўғдирди. Шу эътиқодий бағри кенглик туфайли ал-Наззом, Жохиз, Абу-ал-Аъло ал-Мааррийларнинг ўз эътирофларига кўра, мусулмонун-ғабр, несторию-яхудий, буддачию-манихейлар бир мажлисда, бир дастурхон атрофида еб-ичиб, каттиқ мунозара қилиб, ҳақиқатни аниқлашда маърифатли бахс-мунозаралар олиб бора олганлар.

Мана шундай жиддий методологик ва мафкуравий кенг қамровлилиқ туфайли мусулмон фалсафасининг диний компонентида ҳам дунёвий-рационалистик ва инсонпарварлик майллари кучайди, умумбашарий аҳамият қасб эта бошлади. Ислом Калом и яҳудий ва насоро динлари, жаҳон диний-фалсафий фикри, маданияти, маънавий ҳаётига, Ғарбий Оврўпо илоҳиёт фалсафаси таракқиётига жуда катта таъсир кўрсатди. Хусусан Абу Мансур Матуридий ас-Самарқандий, Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарий, Абу-л-Қохир ал-Бағдодий,

Абу Ҳомид ал-Ғаззолийлар Улуғ Альберт, Фома Аквинский, У. Оккам, В. Овернский, Сигер Барабантский ва бошқалар учун мўтабар маънавий устозлар саналган. Умуман, рационализм ва инсонпарварлик майларининг қайтадан жонланишига, Уйғониш даврининг асосий ғоялари бўлиб қолишларига туртки берганлар.

Шу билан биргаликда, мусулмон маданиятининг, ислом ва шариатнинг сиёсий давлат тузуми концепцияси (ал-Мавардий), ҳуқукий системаси — Шариат (Қудурий, Ўзгандий ал-Фарғоний — «Қозихон», Марғиноний — «Ҳидоя») ишлаб чиқилиб, нихоясига етказилди (XII аср). Жаҳон ҳуқуқшунослигида катта ўрин тутган, мусулмон дунёси ҳуқуқчилиги системаси — Шариатни балоғат даражасидаги мукамалликка етказган «Бурхон-уд-дин» (яъни «Ислом ва шариатнинг рад қилиб бўлмайдиган, мутлақ исботи») фахрли унвони соҳиби Абу-л-Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абу-л-Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиноний (Ваф. 1097 йил)дир. Марғиноний машҳур **ҲУҚУҚ** шунослар сулоласидан етишиб чиққан, Риштон, Марғинон, Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда Нажмуддин Абу-л-Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий, Ибн Маъоз «ас-Садри аш-Шаҳид» Хусомиддин Умар ибн Абдуллоҳ ибн Умар ва Абу Умар ибн Усмон ибн Али-ал-Пойкандий каби энг буюк фақиҳлардан фикҳни ўрганган. Ҳадис илмини улуғ муҳаддис Абу Иса ат-Термизий (Ваф. 892 йил) ҳадислари асосида Зиёуд-дин Абу Муҳаммад Саъйид ибн Асъад даврасида, ҳамда ал-Ҳасан ибн Али ал-Марғиноний қўлида ўрганган ва аста-секин фикҳ илмига ўтган. Унинг улуғ фақиҳ бўлиб етишишида Шариат назариётчилари Абу Ҳанифа, Муҳаммад аш-Шайбон, айникса Имом ал-Қудурий (Ваф. 1029 йил) ва унинг «ал-Муҳтасар» номли шариатда жуда мўтабар ҳисобланадиган манбавий китоби асосий рол ўйнаган. Унинг асосий асарлари: «Нашр ал-мазҳаб», «Китаб ут-Тажнис», «ал-Мазид», «Китаб-ул-фараиз», «Муҳтарат-ун-навазил», «Мансих-ул-ҳажж», «Шарх-ул-Жомеъ-ул-кабир», «Бидаят-ул-мубтадий», (8-жилд), унинг муҳтасари ҳисобланмиш 4 жилдлик «ал-Ҳидоя фил-фуруъ» ёки «ал-Ҳидоя фи-ш-шарх-ул-бидая»лардир.

«Ал-Ҳидоя» ўрта асрларда ҳам, ҳозирги кунларда ҳам нафақат Шариат Қомуси, Қонун чиқариш асоси, балки умуман ҳар қандай ҳуқукий таълим ва таҳсил

нинг ибтидоси сифатида шариатдаги ханафия ҳуқуқий мактабига эргашувчи, унга амал қилувчилар учунгина эмас, балки Шариатдаги барча мазҳаблар учун ҳам андазавий манбаадир.

«Ал-Ҳидоя» ва умуман ўзининг бутун ҳуқуқий-илмий меъросида Марғиноний Шариат ҳуқуқчилигини системалаштириб, қуйидаги йўналишларда назарий-методологик ечимлар беради: 1. Ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини ўрганиш. 2. Мулкчиликнинг турли шакллари — вақф, давлат, хусусий ва шахсий мулкчилик шакллари, умуман молиявий фаолиятнинг конституциявий асосларини ўрганиш. 3. Жиноят ва жазонинг ижтимоий ва ҳуқуқий ходисалар сифатидаги ҳуқуқий мақомини тадқиқ этиш. 4. Фуқаролик ҳуқуқи назарияси ва амалиётини ўрганиш. 5. Қозилик ва процессуал қоидалар тартиботи, тизими ва таркибини ўрганиш ва ҳ. к.

Марғинонийнинг ва умуман Шариатнинг ҳуқуқий меросини, демократик қадриятлари ва анъаналарини ўрганиш мустақилликка эришган миллатимизда сиёсий онг, маданият, ҳуқуқий хотирани тиклаш, қонунчилик тўғрисида ҳалқимиз, миллатимизга ҳос бўлган зукколик, оқиллик ва қатъийликни жонлантиришга ва демак, ҳозирги замон ҳуқуқий ҷамиятини қуриш ишига ҳам хизмат қилади.

Ўрта аср мусулмон ҷамияти, давлати, оиласи, умуман раъийяларнинг сиёсий ва маданий, ижтимоий, ахлоқий ҳуқуқий муносабатлари, дунёвий қадриятлари, талаб ва мажбуриятларига сиёсий, ҳуқуқий, диний асослар яратиб берилди. Эндиликда ислом фақат диний эътиқоднигина эмас, балки умуман мусулмон ҷамияти фуқароларининг турмуш тарзи, руҳияти, қадриятлари, онги ва тафаккури, ҳуқуқий-ахлоқий муносабатларининг мажмуъаси сифатида ўзининг жуда кенг ижтимоий, илмий, тарбиявий, ахлоқий, маданий-коммуникатив функцияларини бажара бошлади. Ҳозирги исломдаги замон, шарт-шароитларга мослаша олиш қобилиятининг ғоявий-гносеологик илдиэлари айни мана шу олиб қаралаётган даврда шаклланган.

Ўрта Осиё, Урта ва Яқин Шарқ халқлари умуминсоний маданиятининг, умуман ўрта аср мусулмон ҷамиятининг ижтимоий, миллий, маданий бир бутунлиги Қуръони Карим, Ҳадиси шариф ва Ҳидояи муқаддасдаги қуйида келтириладиган суралар, оятлар, ҳадислар, шариат кўрсатмаларида ўз аксини топган.

Қуръони Каримда марҳамат қилинади: «Бандаларимга айтгинки, улар энг гўзал сўзлардан сўзлашсинлар». «Дарҳақиқат, Биз Одам болаларини азиз-мукарам қилдик ва уларни барру-бахрда-қуруқлик ва денгизда чиқариб қўйдик, ҳамда уларга ҳалол-пок нарсалардан ризку-рўз бердик ва уларни ўзимиз яратган жуда кўп жонзотлардан афзал-устун қилиб қўйдик»; «Зинога яқинлашманглар! Чунки бузукликдир — энг ёмон йўлдир»; «... ўлчаган вақтларингизда ўлчовни тўла тўқис қилинглар ва тўғри тарозида тортинглар!»; «Ер юзида кибр-хаво билан юрмагин! Чунки сен ҳаргиз ерни тешиб кетолмайсан ва бўй-бастда тоғларга етолмайсан» (ал-Исро-53; 70; 32; 35; 37). «...молини қариндош-уруғларига, етим-есирларга, мискин-бечораларга, йўловчи-мусофирларга, тиланчи-гадоларга ва қулларни озод қилиш йўлида берадиган..., аҳдлашганларида аҳдларига вафо қилувчилар ва хусусан оғир-енгил кунларда ва жангу-жадал пайтида сабр-тоқат қилгувчилар яхши кишилардир»; «Одамларни алдаб фитнага солиш ўлдиришдан ёмонроқдир...» «Оллоҳ байъни ҳалол, судхўрликни ҳаром қилган» (ал-Бақара-177; 191; 219-220; 275); «Оллоҳ иймон келтириб, яхши амаллар қилган зотларга эса ажрларини комил суратда берур, Оллоҳ зулм қилгувчиларни севмайди»; «Оллоҳ бандаларига зулм қилувчи эмасдир» (Ол-Имрон — 57; 182). Булар чуқур инсонпарварликни ифодаловчи маънавий кадриятлардир.

Қўриниб турибдики, Қуръони Каримда мусулмонлар жамоаси турмуш тарзи, руҳияти, бурч ва мажбуриятларини, одоб-ахлоқ маданиятини, ҳуқуқий муносабатларни биринчи навбатда инсонпарварлик ва анчагина ҳаётий самаралилик нуктаи-назаридан аниқлаб берибди. Айни пайтда, Қуръони Каримда барча ижтимоий-оилавий-интим муносабатлар — инсоннинг Оллоҳга ва бошқа инсонларга бўлган муносабатлари ана шу юксак Инсонпарварликни рўёбга чиқаришга қаратилган адолат асосида қурилиши, адолатга Оллоҳнинг ҳам, инсонларнинг ҳам бирдек риоя этиши зарурлиги ғояси қатъий ифодаланган.

Шу билан бирга, Қуръони Каримда Муҳаммад саллоллаҳ алайҳи васалламнинг барча араб ва араб бўлмаганларни ҳақ, маърифат йўлига бошлаш, айниқса, мусулмонликни қабул қилмаган қавм ва миллатлар билан бўлган муносабатларни Ақд, Инсонпарварлик ва адолат юзасидан қуришдан иборат улуғ вазифаси кўрса-

тилган. «Бас, ўзинг яхши билмаган нарсa ҳақида асло Мендан сўрамагин... Мен сенга жоҳил нодонлардан бўлмасликни буюраман» (Худ-46); «Динга зўрлаб (кири-тиш) йўқдир. (Зеро) ҳақ йўл залолатдан ажраб бўлди»; «Оллоҳ мўминларнинг дўстидир. Уларни қоронғу зулматлардан ёруғлик-нурга чиқаради» (Бақара — 256; 257) «Динсиз кимсалар бир-бирларига дўст-ҳамкор-дирлар». «Агар (шу ҳукмга) амал қилмасангизлар, ерда фитна ва катта фасод бўлур» (Анфол-73): «(Эй Мухаммад), агар мушриклардан биронтаси сиздан ҳимоя сўраса, бас, уни ҳимоя қилинг, токи Оллоҳнинг каломини эшитсин. Сўнг уни ўзи учун тинч бўлган жойга етказиб қўйинг. Бу уларнинг билмайдиган қавм бўлганлари учундир» (Тавба-6); «Ҳар бир миллат учун пайғамбар бўлур» (Юнус-47); «Агар парвардигорингиз хоҳласа эди, бутун Ер юзидаги барча кишилар иймон келтирган бўлур эдилар. Ахир сиз одамларни мўмин бўлишга мажбур қилурмисиз. Оллоҳнинг изну-иро-дасисиз, ҳеч бир жон мўмин бўла олмас» (99—100-Юнус):»... биз сизларни ўзингиз истамаган ҳолда мажбур қилаолаимизми?!... Ва мен иймон келтирмаган кишиларни қувмайман ҳам» (Худ-28-29): «Пайғамбарлар зиммасида фақат очик-ойдин етказиш бордир»: «(Эй Мухаммад), Парвардигорингизнинг йўли — динига донолик ва чиройли панд-насихат билан даъват қилинг! Улар билан энг гўзал йўлда мужодала-мунозара қилинг» (Наҳл-35; 125); «Айтинг»: (Бу Куръон Парвардигорнинг томонидан (келган) Ҳақиқатдир. Бас, хоҳлаган киши иймон келтирсин, хоҳдаган кимса кофир бўлсин» (Каҳф — 29); «(Эй инсонлар), сизларнинг миллатингиз — динингиз, ҳақиқатда бир диндир» (Анбиё-92)

Бу инсонпарварлик ва ҳаётий йўналиш моҳиятан ва айниқса амалий жиҳатдан Мухаммад саллоллоҳ алайҳа вассаламнинг муҳим кўрсатмалари, ўғит ва йўл-йўриқлари ҳамда турмуш тарзи, одат ва қилиқлари ҳақидаги энг мўътабар Ҳадис Шарифларда ўз ифодасини топ-тан.

Ҳадиси Шарифларда мусулмон жамоаси ҳаётининг барча томонлари бўйича муфассал кўрсатмалар бор. Биз улардаги маданият, илм-фан, фалсафа тараққиёти учун катта аҳамиятга эга бўлганларини кўрсатиб ўта-миз.

«Илмни Чинда бўлса ҳам қидириб топ»; «Олимнинг сиёҳи шаҳид конидан аълороқдир»; «Илм олиш хар-

бир мусулмон эр ва хотин учун фарздир»; «Илмни мушриклар оғзидан бўлса ҳам ўрганинглари»; «Илмга бешиқдан то қабрга киргунларингча интилингиз»; «Ер юзидаги уламолар бамисоли осмондаги юлдузлар каби-дир. Ерда ҳам, сувда ҳам уларга қараб йўл топилади. Юлдузлар ботса, йўлчилар адашиши мумкин»; «Илмни ўрганиш ҳар бир мўмин учун фарздир. Илм толиби учун ҳамма нарса ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам гуно-хини сўраб истиффор айтади»; «Ёшлиқда олинган би-лим тошга ўйилган нақш кабидир»; «Менинг-назарим-да ибодатга қараганда илмнинг фазилати ортиқдир. Диндаги энг яхши хислат — бу тақводорликдир»; «Илмга нисбатан гўё чўпон каби посбон бўлинглари, лекин илмни фақат ривоят қилувчи бўлманглари»; «Ки-ши илм бобида нафақат ўзидан юқори ёки тенгдошларидан, балки ўзидан паст бўлганлардан ҳадис олмагун-ча етук муҳаддис бўла олмайди»; «Мен илмни хорлаб султон амирлар эшигига олиб бормаيمان. Агар амир-га илм керак бўлса, болаларини уйимга ёки масжидим-га юборсин!» (Кейинги икки хабар Исмоил Бухо-рийнинг ўз сўзларидир). Буларга Қуръони Каримдаги қуйидаги кўрсатмаларни қўшсак илм-фан, маърифат, маданиятга интилишга нақадар катта аҳамият берил-ганлигини билиб оламиз. Қуръони Каримда марҳамат қилинади: «Оллоҳ таолло сизларнинг ораларингизда эътиқодчилар ва билим ато қилинганларни афзал қи-лади: «иймон келтирганлар, билимдонлар — ҳақиқат Оллоҳдан эканлигини биладилар» (Мужодала — 12).

Бундан ташқари Ҳадиси Шарифларда турли қавм, миллатлар, динларга тааллуқли кишиларнинг Оллоҳ олдидаги тенглиги, уларга нисбатан, умуман кишилар ўртасидаги муносабатларни адолат, инсонийлик асоси-да қуришга, одоб-ахлоққа оид кўрсатмалар ҳам бор. «Қора танли халқларни ҳам дуст тутаверинглари, зеро улардан учтаси жаннат аҳлининг улугларидан бўлур-лар: Лукмони Ҳаким, Нажоший, Муаззин Билол Хаба-ший», «Тангри наздида энг маъқул жиҳод — золим подшоҳга айтилган ҳақ сўздир»; «Енглари, ичинглари, са-дақа қилинглари, аммо исрофгарчиликка ва фаҳрга ўт-манглари»; «Ҳар бир нарсани бузувчи офати бордир. Диннинг офати «ёвуз ҳокимлардир»; «Ҳеч ким ҳеч кимдан ортиқ эмас. Ортиқлик фақат дину диёнатда ва солиҳ ишларда бўлиши мумкин. Беҳаё сўзловчи, ба-хил, қўрқоқ одам учун бошқа ёмон сифатлар иккинчи даражалидир»; «Кимки бирор мўминга озор берса, гўё

у менга озор берган бўлади»; «Золимнинг золимлигини билиб туриб, унга ёрдам бериш учун у билан бирга юрган одам исломдан чиқиб қолади». Бу фикрлар инсон, унинг кадри-қиммати масаласи ислом фалсафасида асосий ўрин олганини кўрсатади.

б) Ислом ва шариатда ижтимоий фалсафа муаммолари.

VIII—XIII асрларда шаклланган ва ривожланган мусулмон ижтимоий фалсафаси ўзининг маълум дунёвий адолат, инсонпарварликни қарор топтиришга, маърифатпарварлик, демократик бошқарув усуллари рўёбга чиқаришга йўналганлиги билан мусулмон маданиятининг таркибий қисми ва энг муҳим ютуқларидан бири бўлди.

Маълумки айрим кишиларда шўролар давридан қолган тафаккур ва мафкура андозаларига кўра, Шарқда, шу жумладан ўзбек халқида сиёсий онг, маданият ва миллий мафкура аъаналари, демократик ҳуқуқий талаб, бурч, қафолатлар, тартиботлар бўлмаган деган тарихан асоссиз тасаввурлар бор.

Туркистонда ислом дини келмасдан авваллари ҳам, ислом келганидан сўнг ҳам анча юксак такомилга эришган сиёсий онг, маданият ва мафкура аъаналари, демократик ва инсонпарварлик қадриятлари мавжуд бўлганлигини таъкидлаб ўтмоқ керак.

1. Илк исломда илоҳий-наслий ҳокимият ўрнига Сунна (Қонун)га асосланган ҳокимият, бошқариш усулини мусулмон жамоаси ўзининг эркин иродасини намоён қилиб, қатъий тарзда жорий этган. Хулофои рошидийнлар — Абу Бакр ас-Сиддиқ, Умар ибн Ҳаттоб, Усмон ибн Аффон ва Али ибн Абу Толиб — Сунна қонунига биноан халифа этиб сайланганлар.

2. Муҳаммад саллоллоҳ алайҳа вассаллам теократик ҳокимият ўрнатган, деган ҳақсиз, кўпинча асоссиз, мунозарали фикр мавжуд. Аслида Муҳаммад саллоллоҳ алайҳа вассаламнинг Суннага қатъий риоя қилишдан ташқари, ўзлари бажарган дунёвий ҳокимият (Амир ал-муслимийин) ва диний ҳокимиятни (Имом-ул-мўминийин) жуда аниқ фарқлаган ҳолда, функционал ҳокимият шакллари сифатида юргизган.

3. Имомлар Абу Ҳанифа, Шофеъий, Абу Юсуф, Муҳаммад аш-Шайбон ва бошқалар томонидан ишланган Раъй, Қиёс, Ижмоъ ва Истихсон каби рационалистик ва инсонпарварона принциплар мусулмонлар жамиятидаги ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ҳамда давлат-

ни куриш ва бошқаришга, иктисодий аҳволга оид муносабатларни тартибга солишда кенг қўлланила бошлаган. Бу кейинчалик ал-Мавардий («ал-Ахкам ас-Султонийя»), Кудурий («Мухтасар»), Бурхониддин ал-Марғиноний («ал-Хидоя»), Ғаззолий («Насихат-ул-мулк») ва бошқа мусулмон сиёсат назариётчилари томонидан Ислом, Шариатнинг сиёсий маданияти, тафаккур, давлат қурилиши ва бошқарилишига оид асосли назариялар даражасида балоғатга етказилди.

4. Қолаверса, кейинги даврларда ҳам Ислом ҳеч қачон ўз қўлида мутлақ ҳокимиятни тўпламаган, балки доимо ҳукмдорлар ёнида жамиятнинг Ахлоқий Қонуни ролини ўйнаган, маърифий, тарбиялаш ва меҳр-шафқат, инсонпарварликка даъват қилувчи вазифаларни бажарган.

Демак, булардан қуйидаги умумлаштирувчи хулосага келса бўлади: Ислом мафкурасида, кадрияларида, мусулмончилик турмуш тарзи, руҳияти, онгида муайян мутассиблик майллари мавжуд бўлиб келганлигига қарамадан (бу ҳозирги замоннинг барча машҳур динларига бирдек хос) тарихан Исломда доимо демократии: майллар (Сунна, Раъй, Қиёс, Ижмоъ, Истихсон ва ҳ. к.), Шариат арконлари, талаб ва таъқиқларида эса адолат, инсоф ва қонунийлик, инсонийлик етакчи, устувор мавқеъига эга бўлган, зўрлик, зулмнинг йўли кесилиб, бир томонлама беҳад бойиш ёки қашшоқланишнинг олди олинган (Закотнинг қонунийлиги, Рибонинг таъқиқланганлиги, Баъйнинг Ҳалол, яъни ҳалол ишбилармонликнинг рағбатлантирилганлиги ва ҳ. к.). Ислом, Шариат инсон олдида оқилона тадбиркорлик, ишбилармонлик қилишнинг кенг имкониятларини очиб берган ва рағбатлантириб турган, инсоннинг ўз шаънига муносиб яшаши шарт-шароитларини вужудга келтириб, мусулмон жамиятининг бутун ўрта асрлар мобайнида динамик ривожланиши, Ғарбдан ҳар соҳада устун бўлиб қолишини таъминлаган. Мусулмон дунёсининг XVII—XVIII асрлардан сўнг тараққиётда орқада қолиб кетиши эса феодал мулкчилик муносабатларининг Шарққа хос ички тараққиёти қонуниятлари билан изоҳланади.

5. Ҳозирги пайтда авж олдирилаётган «мусулмон фундаментализми» Ислом, Шариатнинг имкониятлари, салоҳиятини идрок қила олмаслик, моҳиятини тушунмаслик ёки тушунишни истамаслик оқибатидир. Бошқа томондан эса шуни ҳам ёддан чиқармаслик ло-

зимки, «мусулмон фундаментализм!!» деб қаралувчи ҳозирги кундаги ҳодисалар мусулмон дунёсига нисбатан Ғарбнинг зулми, адолатсизлиги, мустамлакачилик ва талон-тарож сиёсати, иккиюзламачилигига жавобан вужудга келган. Демак, «мусулмон фундаментализми» Ғарбнинг ўзи эккан «зироат» — зўрлик, адолатсизлик ва риёкорлик сиёсатининг қонуний ҳосиласидир.

Туркистонда тоҳирийлар, сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар, хоразмшоҳлар диний-сиёсий, ҳуқуқий устамонлик қўрсатиб, амалда халифалик марказидаги ҳокимиятдан мустақил бўлиб олганлар, ўз ҳудудларида юқорида таъкидлаб ўтилгандек «маърифатпарвар ҳокими мутлақ» сиёсатини юргизганлар, маҳаллий халқларнинг қадимги давлатчилиги, ҳуқуқий онги, тафаккури анъаналарини қайтадан тиклаб олишга муайян даражада муваффақ бўлганлар.

Тоҳирийларнинг халифаликни номигагина тан олиб, амалда ўз халқининг қадимги давлатчилиги анъаналарини тиклашга уринганликлари, маҳаллий аҳолининг ижтимоий-сиёсий ва маънавий фаоллигини кўтариш, «маърифатпарвар ҳокими мутлақ» сиёсатини юритиб, ички ва ташқи сиёсатни олиб боришда Мовароуннаҳр халқлари давлатчилиги анъаналарини тиклаб олишга муваффақ бўлган эдилар.

Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари мусулмон маданиятидаги сиёсий мустақиллик, демократик, инсонпарварлик ва рационализм майллари қорахонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар, хоразмшоҳлар даврида (XI—XII асрлар) сиёсий-давлатчилик анъаналарини қўллашда маҳаллий, туркий давлатчилик анъаналарига асосланганликлари, шунингдек феодал мулк эгаллиги Иктани ривожлантириб, араб халифалигидаги «Ер-мулк Оллоҳники» деган принципдан четлашиб, Шарқда биринчи бўлиб Оврўподагидек феодал, помещчик ер эгаллигини жорий қила бошлаганликлари каби муҳим иқтисодий-сиёсий жараёнларда ўз ифодасини топган.

Ўрта асрлардаги мусулмон фалсафасининг яна бир муҳим қисмини диний-мазҳабчилик ҳаракатлари — шийъа-исмоилийлар, тасаввуф, мутазила оқимлари билан боғлиқ илм-фан, фалсафа, бадиият, маданият ташкил этгани маълум.

Маълумки, шийъалар ҳаракати ва таълимоти Сунна тарафдорлари билан халифалик диний-сиёсий ҳокимияти учун кураш жараёнида пайдо бўлган ва ислом

оламида жуда эрта ва кенг — Макка-Мадинада, Яманда, Бахрайнда, Ирокца, Миср ва Шимолий Африка қирғокларида, Эронда, Мовароуннахр ва Хуросонда тарқалган эди¹. Шийъалар ўз ақидавий таълимотлари ва маросимчилиги асосида ўз жамоаси турмуш тарзи, урф-одатлари, маросим ва маракалари, шароитлари, диний ва дунёвий қадриятларини шакллантирганлар. Куръон, Ҳадислар, Сираларни ўзига хос талқин этадиган илм-фан, фалсафа, бадиият, маданиятни вужудга келтирганлар.

Исмоилийлар тўрт босқичли таълим-тарбия тахсиллини ишлаб чиққанлар. Бу таълимотга неоплатонизм, зардуштийлик, буддачилик, манихейчилик, несторий насороларнинг маданияти, диний мазҳабчилик эътиқодлари катта таъсир кўрсатган. Бу айниқса тўрт босқичли таълим-тарбия тахсили жараёнини босиб ўтишда ўзлаштириладиган билимлар, фалсафий таълимотларда неоплатонизмнинг орифона судур (файзи илоҳий) — мистик эманация назариясининг кенг қўлланилишида кўзга ташланади.

Мовароуннахр, Хуросон ва Эрондаги илк исмоилийлар даъватчилари — Марвазий ва Нахшабийлар кўпгина табиатшунослик ва фалсафий фанлардан яхши маълумотга эга бўлган, юксак маданиятли, сиёсий уddaбурон кишилар бўлганлар. Исмоилийлар ўз таълимотларини ишлаб чиқиш, тарғиб ва ташвиқ қилишда беихтиёр илғор маданият, рационализм анъаналари, табиий-илмий, фалсафий билимларнинг кенг тарқалишига, кенг халқ оммасига етиб боришда ижобий роль ўйнаганлар. Бундан ташқари исмоилийлар ўз жамоасини, Мовароуннахр, Хуросон ва Эрон, Ирокчага чўзилиб кетган «тоғ қалъа — давлатлари»ни тузиб, расмий исломга, диний мутассибликка қарши очик сиёсий қураш олиб бориб, ўзига хос эркин ва дунёвий, диний ва инсоний маданиятни муқобил суръатда илгари сура олган эдилар. Мазкур дунёвий, диний ўзига хос маданият, жамоа ўзининг ўта сўл ижтимоий моҳияти исмоилийлар таъсирида ёки уларнинг қўлларида бўлган жойларда ижтимоий адолат ва тенглик ғояларини амалда жорий этишга йўналганлиги учун ҳам оддий меҳнаткашлар, қуйи табақалар орасида жуда катта эътибор қозонганлар.

в) Тасаввуф: унинг тариқатлари ва муаммолари.

¹ Петрушевский И. П. Ислам в Иране. Л., ЛГУ., 1966, С. 276-310; 350-376.

Тасаввуф ва тасаввуф фалсафаси Туркистон, Хуросон ва Эрон, умуман Урта ва Яқин Шарқ халқлари диний-фалсафий тафаккурининг энг муҳим ва ўзига хос қисмини ташкил қилади.

Буюк тасаввуфчилар Иброҳим Ибн Адҳам, Абу Йазид Бистомий, Мансур ал-Халлож, Абу Бакр ибн Муса ал-Воситий ал-Фарғоний, ас-Сулабий, Абу Сайд ибн Абул-хайр ал-Мехоний, Бобо Қўхий, Бобо Тоҳир, ал-Қушайрий, Ансорий, Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Румийлар ўрта асрларда Туркистон, Хуросон ва Эронда етишиб чиққанлар. Бундан ташқари, бу даврда араблардан етишиб чиққан Зуннун Мисрий, Ҳасан ал-Басрий, Тустарий, Маккий, Жунайд, Мухосибий, Сари Сақатий, Харроз, Қассоб, Ибн ал-Фарид, Ибн ал-Арабий ва бошқа мутафаккирлар орифчилик ва тасаввуф маданиятини ривожлантирганлар, унинг мажозий фалсафаси, бадиият, дарвешлик амалиёти, анъаналарини, қадриятларини шакллантирганлар.

Одатда илмий-оммабоп, фалсафа тарихи, шарқшунослик ёки адабиётшунослик нашрларида тасаввуфчиларни у ёки бу даражада, аммо албатта ваҳдат-ул-вужудчи, яъни пантеислар сафларига қўшадилад. Аслида Маъруф Кархий, Сари Сақатий, Хорис ал-Мухосибий, Абдуллох Ансорий, Абу Ҳамид Ғаззолий, Шаҳобиддин Сухравардийларнинг «ваҳдат-ул-вужуд» таълимотлари Оллохнинг Ҳақлиги, бирлигини тасаввур қилишда расмий «аҳли сунна ва жамоа эътиқоди» К^р^они Карим, Ҳадисларда қандай бўлса, шундайлигича олинадил, ундан узоқдашмайдил.

Бошқа томондан эса, Мухий-ид-Дин ал-Арабий, Фаридуд-Дин Аттор, Жомий ва Навоийларнинг «ваҳдат-ул-вужуд» таълимотлари, гарчи ўзида кучли пантеистик майлларни акс эттирсада ва Оллохтаолонинг дунё билан алоқасини, боғлиқлигини эътироф этсаларда, фақат Оллох таолонинг борлиги, унинггина Ҳақ эканлигини тан олиш ғояси устувордир. Демак, тасаввуфнинг бу вакиллари муътадил пантеизм позициясида турганлар.

Жунайд ал-Бағдодий, Абу Йазид Бистомий, Иброҳим ибн Адҳам, Айнул-Қуззот Ҳамадоний, Яссавий, Хожа Абдуҳолик Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Машраб, Бедилларнинг «ваҳдат ул-вужуд» таълимотларида эса тасаввуфда «ғулу» бошланишига сабаб бўлган Оллох таолонинг Ҳақ вужуди билан ўткинчи, яратилган нарсалар дунёси вужудида айнан, жисмоний бир-

лик эмас, мохиятий бирлик тўғрисидаги ғоя илгари сурилади. Демак, инсон маърифат ва риёзатлар чекиб, ўзининг вужудидаги ана шу илоҳий мохиятни кашф этсаю, уни ярқиллатиб (ишракат) бошқаларга зиё бера бошласа, ана шундай суфийларга Оллоҳ таолога «етишиш», унинг «васлига муяссар бўлиш» шарафи иноят қилиниши тўғрисидаги муҳим диний-фалсафий ва амалий аҳамиятли хулоса чиқариш имкониятлари вужудга келади. Бу «ғулу» (ғалво) туғдирувчи ғоя тасаввуфда Оллоҳ таоло олдидаги обиднинг аҳволи (Холи), орифларнинг Оллоҳ таоло билан гўёки «қўшилиб кетиши» (Жаъм), «бирлашиб кетиши» (Иттиҳад), ҳатто Оллоҳ таолонинг бирон авлиё-ориф вужудига дўниши (наزل), унинг «киёфасида кўриниши» (Хулул) ҳаёлларини — соддарок қилиб айтилганда, худолик даъволарининг юзага чиқишига, тасаввуф билан Ислом, мусулмон жамоаси, Шариат ўртасидаги муносабатларнинг зиклашувига, Халлож, Айн-ул-Куззот, Насимий, Бадриддин Симавий, Машраб ва бошқаларнинг қатл этилишига, Бистоний, Ибн ал-Аърабий, Жалолиддин Румий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Муҳаммад Иқбол каби тасаввуф мутафаккирларни қуфр, бидъат ва «худо-сиз»ликда «айбланишларига» олиб келди.

Тасаввуф фалсафасининг ўзига хослиги ундаги худо тўғрисидаги ваҳдат-ул-вужуд, ваҳдат-ул-мавжуд ва ваҳдат-ул-шуҳуд — яъни ваҳдатнинг (худонинг) ўзлигида, дунёда ва шахсда намоён бўлиш тўғрисидаги орифий пантеистик¹ таълимоти, худога етишиш (васл), унинг маърифатга эришишнинг алоҳида жазава (экстатик — арабча «шатх») — «ўзидан кетиш» йўли, (шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат) амалиёти билан белгиланади, чунки тасаввуф ўзидаги ана шу асосий ғоя ва принципларга кўра мусулмон фалсафасининг ҳукмрон ва белгиловчи, йўналтирувчи расмий ислом ақидавий таълимоти ва маросим талабалари, шариат кўрсатмаларидан анча-мунча четлашадиган, юксак орифий ва айни пайтда хурфикрли тафаккурини вужудга келтирган эди. Ана шунинг учун ҳам тасаввуф ижтимоий-

¹ Илмдан узок лоф-қофларга кўра, пантеизм худо билан олам, моддий дунёни ва руҳни моддий бир деб тушуниш, худо билан дунё вужудининг моддий қушилиб кетиши эмиш. Ҳолбуки Ҳегель ўз даврида пантеизм термини худо билан оламнинг мохиятий, илоҳий бирлигини акс эттира олмайди, боз устига мазкур бирликни ҳар хил талкин этишга, хусусан, барча моддий дунёни илоҳийлаштирилишига сабаб бўладиган «ғалати» тушунчадир. деб талкин этишга, хусусан, барча моддий дунёни илоҳийлаштирилишига сабаб бўладиган «ғалати» тушунчадир деб ҳақли кўрсатган эди.

фалсафий тафаккур тараккиётида кўпгина илғор ва осийлик таълимотларини, шу жумладан пантеизм ва деизм шаклларида ифодаланган содда дунёвий, умум-башарий кадриятларини, инсонпарварлик, кжсак рухийлик, табиат ва инсонни севиш майлларини ифода-лаш учун қулай восита бўлиб хизмат қилган.

Тасаввуф орифлик, зохидлик ва дарвешлик, гўша-нишинлик, риндлик ҳаракатлари сифатида аввал бо-шиданок, бойишга интилиш, адолатсизлик, зўравон-лик каби қатор ижтимоий маразларни қораловчи, ин-сонларнинг худо олдидаги тенглиги, камбағал фақир-бечораларга инсоний муносабатда бўлиш кераклиги тўғрисидаги демократик характердаги ақидаларга эга эдики, бу тасаввуф ва у билан боғлиқ маданиятга яқ-қол ифодаланган умуминсоний ва эркин фикрлик йў-налишини берар эди. Шунинг учун ҳам тасаввуф кенг халқ оммаси орасида, қуйи табақалар орасида кенг ва чуқур ижтимоий заминга эга эди.

Л. Массинъон, Е. Э. Бертельс, А. Арберри, М*. Смит, Л. Гардэ, С. Х. Наср, Г. М. Керимов, В. Наумкин, Н. Комилов ва бошқа шарқшуносларнинг тасаввуф ҳақида олиб борган тадқиқот ишлари шуни кўрсатадики, ўрта асрлардаги тасаввуф шаҳарлардаги ҳунарманд-қосиблар, маърифатчи зиёлилар билан яқиндан боғланган, уларнинг иқтисодий манфаатлари-ни ифодалар ва катта ер эгалари зўравонлигига, адо-латсизликларига қарши йўналган эди.

Расмий диний мутассиблар тазйиқи мутасаввуфлар-ни ўзларининг илғор фикрларини халқ турмуши, тили ва рухиятидаги мажозий ифодаларда илғари суришга мажбур қилар эди. Мутасаввуфчилар ишлаб чиққан ўзига хос маъжозий бадиият, тушуниш қийин бўлган иборалар уларга ниқоб вазифасини ўтар ва бу маъжо-зий тил ёрдамида мутасаввуфлар диний мутассибликка зид, инсон руҳининг эркинлиги тўғрисидаги энг ашад-дий, сўл қарашларни ҳам кўпчилик орасида бемалол айта олар эдилар. Умуман, бу давр мутасаввуфларнинг таълимотлари халқ ҳаётига яқинлиги, зўравонлик, зулм ва ҳақсизлик, адолатсизлик ва қонунбузарликларни қораловчи майллари билан ажралиб турар эди.

Тасаввуфдаги муқаррар демократик талаблар, катта ер эгаларига, рухонийларга танқидий кўз қараш тасав-вуфни маънавий ҳаёт, маданиятнинг энг кенг ва омма-вий оқимга, ўша давр. шароитида энг яшовчан таъли-мотга айлантирди. Тасаввуф маданияти, ундаги диний

ақидавий таълимотдан четлашувчи, шариат талаб ва таъқиқларига бефарқ қарашга ундовчи ғоялар ва амалиёт VIII—XIII асрларда диний мутаассиблик мавқеъининг сусайишига, машшойиун (Шарқ аристотелизм, перипатетизм) ва табиийун (Шарқда Демокрит натурфалсафасига ўхшаш эмпирик, тажрибавий билимларга асосланувчи фалсафий оқим)нинг ақидачилиқ, ғайбни билиш даъвосини қилувчи узлатга кетиш, ғайри табиий мўъжизалар, бидъат-хурофотларга жиддий зарба беришига хизмат қилди. Тасаввуф айниқса, расмийлаштирилган диний мутаассибликка, бидъат ва хурофотларни расмий Ислоҳ, Қалом нуқтаи-назаридан қонунлаштириб тарғиб ва ташвиқ қилувчи руҳонийларга жиддий хавф солар эди.

Тасаввуфнинг ана шу оппозицион томонлари, ундаги демократик талаблар машҳур акрид ва тасаввуф назариётчиси Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғаззолий «Хужжат-ул-ислом» томонидан унинг «Ихёёи-улум-ад-дин» (Диний илимларнинг тирилтирилиши) номли асарида расмий ислоҳ, Қалом, Шариат ҳукмрон гуруҳлар манфаатларига мослаб қайта ишлаб чиқилди ва тасаввуфнинг орифликка, нариги дунёга, худога интилиш каби ғоялари янада ривожлантирилди. Шудавердан бошлаб тасаввуф маълум даражада аста-секинлик билан диний мафкуранинг таркибий қисмига айлана борди.

Бироқ, тасаввуф ўзининг руҳий қамолотга, маърифатга эришиш, инсонийлик, эзгулик, халқпарварликка қақириш, ҳақсизлик ва зулми қоралаш майлларини Имом Ғаззолийнинг юқоридаги саъий-ҳаракатлар даврида ҳам, ундан кейин ҳам сусайтирмади, балки кейинги ўрта асрларнинг ўзида Айн-ул-Қуззот Ҳамадоний, Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Ибн ал-Арабий, Нажмиддин Кубро, Фаридиддин Аттор, Фаҳриддин ал-Ироқий, Жалолиддин Румийлар тимсолида янада авж олдирди, юксакликка қўтарди.

Султон ал-Машшойих Аҳмад ибн аш-Шайх ал-Иброҳим ал-Яссавий Туркистонийнинг ҳикматларида қуйидагича ҳалложона сатрларни ўқишимиз мумкин:

Мансур айтур «Ана-л-Ҳаққ», эранлар иши барҳақ,
Муллолар айтур ноҳақ, кўнглига ёмон олиб,
Айтмагил «Ана-л-Ҳаққ» деб, кофир бўлдинг Мансур деб,
Қуръон ичра юлдуз деб, ўлдирдилар қўблашиб,
Билмадилар аналҳаққнинг маънисини,
Қол аҳлига ҳол илмини ҳақ қўрмади муносиб.

«Аш-Шайх-и вали-тарош» ва «Таммат-ул-Кубро» («Авлиёлар тарошловчи, яъни тайёрлаб чиқарувчи Шайх» ва «Энг буюк хотима») фахрли унвонлар соҳиби Аҳмад ибн Умар Абу-л-Жанноб Шайх Нажмуддин ал-Кубро ал-Хиваки ал-Хоразмийда (ваф. 1121-й) куйидаги ҳақиқий сўфиёна мисраларни ўқишимиз мумкин:

... Чун ишқ дилга лиммо-лим тўлса дилни дардли қилади.
Марднинг дилидаги дард мардни мард қилади...
... Ишқ майидан сенинг дилинг маёт бўлади,
Ва фироқ оёқларидан сенинг дилинг паст бўлади...
... Имонингни минг бор талкин қиламан:
Кофирликда бош, мусулмонликдан эса асар йўк!...
... Бори умр яқин ва чиройли (нарсаларни) талаб қилади.
Мендаги бор ва яширин (нарсаларни) яна талаб қилади.

Баҳовуддин Нақшбанднинг ҳаёт тарзи, дунёқараши ва тасаввуфдаги ўрни, нақшбандийлик тариқатининг халқимиз, миллатимиз тарихий тақдирларида ўйнаган роли жуда катта эгитимий-фалсафий, сиёсий ва ахлоқий аҳамиятга эгадир. Солиҳ Ибн Муборак ал-Бухорийнинг «Анис-угтолибийн ва уддат-ус-соликийн фи манобиби Хожа Баҳовуддин», Муҳаммад Порсонинг «Рисолат-ул-қудсия», шунингдек «Мақомоти Нақшбандия» номли китобида, Фаҳриддин Али Сафийнинг «Ра-шоҳот-ул-аъйн-ул-хаёт» каби нақшбандия борасида қимматли манбавий маълумотлар берадиган асарларда Баҳовуддин Нақшбанд 1318 йили Бухоро яқинидаги «Қасри хиндуён» («Қасри орифон») қишлоғида туғилиб, 1389 йили шу ерда вафот этганлиги, диний-орифий таълимоти, пирлари ва шогирдлари, уч бора қилган Хаж сафарлари ҳақида муҳим маълумотлар учрайди. У Қасри орифонда, Бухорода, Самарканд, Қарши ва бошқа шаҳарларда ошиғич таҳсил курган, жуда ёшлигидан бошлаб ўзининг увайсий-орифий қобилиятларини намоён қилганлиги учун ўз даврининг кўтгина фозилу-орифларидан, шу жумладан Амир Саййид Кулол, Хожа Абдуҳолик Ғиждувоний, Аҳмад Яссавийларнинг халифалари, хусусан Шайх Қусам ва Шайх Ҳалил Оталардан таълим олди, улар қўлида орифий ижтиҳодларда бўлди. Манбаларда Баҳовуддин Муҳаммаднинг оила курганлиги, бироқ кейинчалик Ҳазрати Ҳизрнинг рубёдаги кўрсатмаси билан аҳли-аёли билан маслакий хамнишинлик мавқеида яшаганлиги каби хабарлар учрайди. Хожа Баҳовуддин Нақшбанд Юсуф Ҳамадо-

нийдан ибтидо олувчи, Хожа Абдуҳолик Ғиждувоний шаклантира бошлаган «Хожагон» ёки «Алонийя» йўналишидаги Нақшбандия тариқатини вужудга келтира бошлаган. Нақшбанд дунёкараши, тариқатини ақидалари, илдишлари ва асослари, ғоявий манбаалари, ҳамда амалий талаблари мухтасар олинганда қуйидагилардан иборат:

1) Туркистонда қадимдан давом этиб келган орифлик, зохидлик, жаҳоншумул инсонпарвар маънавий анъаналар, хусусан, буддавий ва исломий орифий-авлиёлик анъаналари-Дхарамитра, Дхарамандин, Анъ Шигао, Кан-сэн-хуэй, Моний, Иброҳим ибн Ддхам, Муҳаммад ал-Воситий ал-Фарғоний ва бошқалар;

2) ал-Ҳаким ат-Термизийнинг азиз-авлиёлар тўғрисидаги таълимоти;

3) Исломидаги Абу Бакр ас-Сиддиқ-разий Оллоҳ анху! га боғланувчи ундан бевосита Муҳаммад саллоллоҳ алайҳа вассаломга туташувчи, расмий исломнинг «аҳли сунна ва жамоа» тоифаси эътироф этадиган увайсийлик анъанаси;

4) Юсуф Ҳамадоний, Ғиждувоний, Яссавий, Шайх Қусам ва Шайх Ҳалил Ота номлари билан боғланувчи бевосита тасаввуфий анъаналар.

Нақшбандийлик тариқатини қуришдаги Баҳовуддин Муҳаммаднинг асосий хизматлари қуйидагилардан иборат:

1. Тариқатнинг орифлик ақидалари мажмуъи-таълимотини акс эттирувчи 8 та «Қалима-қудсий»га яна учта умдани қўшиб, ниҳоясига ва тақомилга етказган. «Қалимаи-Қудсия» шундай қилиб қуйидаги 11 умдани (принципни) ўз ичига олади: булар 1. «Хуш дар дам» — солиқ доимо зийрак, Оллоҳ таолога илтижода бўлиши даркор; 2. «Назар бар қадам» — инсон ҳар бир босган қадами, ҳатти-ҳаракатини кузатиб, идрок этиб бориши лозим; 3. «Сафар дар Ватан» — фикри таважжухда, руҳоният ва шуурда Ватанни қатта маънода би-лиш, тарихий хотирага эга бўлиш; 4. «Ҳилват дар анжуман» — яъни солиқ доимо «Дил ба ёру, даст ба қор» шиорига амал қилиш, жамоат билан қанчалик бирга бўлса, Оллоҳ таолога Сидқни ҳам унутмай, диққат ва иродани йиғиб, масъулиятда кун кечириш; 5. «Ёд қард» — бир дақиқа бўлсада Оллоҳ таолони унутмай, унга Сидқни ёдда тутиш; 6. «Бозгашт» — доимий орифий муножаатларда юриш; 7. «Нигоҳдошт» — солиқ ҳаёли бир мақсадга — Оллоҳ таолога диққатини йўнал-

тирган, бенихоя хотиржам бўлиши лозим; 8. «Ёддошт» — Оллоҳ таолони қалбан, дилда зикр этиш, такоррлаш асносида, ҳар сония, ҳар онда шуури ўзида бўлиши; 9. «Вуқуфи замони» — инсон, солиқлар ўз ҳаётларида замон қандай кечаётганлиги, сиёсат, жамият ва давлат қай аҳволда эканлигидан огоҳ, керак бўлса масъул бўлмоқлари зарур; 10. «Вуқуфи адади» — инсон, солиқлар, уларга умр, ҳаёт Оллоҳ таоло томонидан бир марта берилиши, хайрия ва эзгу ишлар қилишлари лозимлиги, умрнинг бирор дақиқасини бўлса ҳам бекорга ўтказмай касб-ҳунар ўрганишлари, фойдали ишлар билан шуғулланишлари, жонларини ҳар дақиқа-сонияда топишишга тайёр туришлари, бу борада ўзларига ҳисоб беришлари, ғафлат ва лоқайдликда бўлмасликлари лозим; 11. «Вуқуфи қалби» — қалбида Оллоҳ таоло нақшланганми ёки йўқ, солиқ, ҳар бир инсон ана шундан воқиф бўлиши, доимий зикри ҳафийда, яъни ички муножаатларда умр кечиришлари зарур.

2. Баҳовуддин Нақшбанд «зикри ҳафий»ни, яъни тинч, сокин ички муножот шаклида Оллоҳ таолони, унга бўлган Сидқни зикр қилишларини илк бор тасаввуфдаги зикрнинг асосий шаклларида бири сифатида қарор топтирган;

3. Табиатга, барча тирик жонзотлару-ўсимликларга, ҳайвонлару инсонларга бирдек мутлақ эзгулик, меҳр-шафқат кўрсатишдек орифий талабни Баҳовуддин Нақшбанд илк бор бани башарият ва Коинот, борлиқнинг умумий ва бирдан-бир фундаментал принципи даражасига кўтарган;

4. Нақшбандийлик тариқатининг ички таркибий бўғинлари тартиботлари ва амалий маросимларини мукамалликка етказган, уни расмий ислом, шариат билан зиддиятга киришмайдиган ҳолга, балки улар билан мукамал уйғунлик ҳолатини Имом Ғаззолий концепцияси асосида рўёбга чиқарган;

5. Нақшбандийлик Хожа Аҳрор Валий Ҳазратларидан сўнг унга жаҳоншумул-минтақавий йўналишларда: I. Туркистон, Хуросон ва Эрон; II. Ҳинд-Кашмир, Жанубий-Шарқий Осиё, Арабистон, Шимолий Африка, Ғарбий-Шимолий Турк (Босна-Харсекгача); Болкондалар Кафкозда; III. Урол орти, Олтойлар ва Шарқий Туркистон йўналишларида ривожланди. Хожа Аҳрор Валий нақшбандийлик тариқатини жамият, халқимиз тарихий тараққиётида энг фаол ижтимоий-сиё-

сий кучга айлантирди. Бундай ижтимоий-сиёсий фаоллик, а) баъзй Накшбандий шайхларнинг (Накшбанднинг ўзи, Шайх Хованд Тахур, Ҳожа Ахрор, Махдуми Аъзам Саййид Аҳмад Мавлоно Жалолиддин Ҳожаги Косоний-ал-Фарғоний ва бошқа сиймолар) тимсолида; б) нақшбавдийлик тариқатининг ўзини бир бутун ташкилот сифатида, асосий ижтимоий-сиёсий куч сифатида майдонга чиққанлигида (Имом Шомил ҳарблари, «Дукчи Эшон», яъни Асадилло Эшон нақшбандий кўзғолонида, Ўрта ва Яқин Шарқда ва бошқа жойлардаги миллий-озодлик курашларида ғоявий-сиёсий раҳнамо ва етакчи куч ролини ўйнаганлигида), иймони, эътиқоди мустаҳкам, меҳнатсевар инсон шахсини тарбиялашда кўринади.

Баҳовуддин Накшбанд таълимоти ва тариқати фақат тарихий ходиса бўлиб қолмай, ҳозирги кунда ҳам нафақат тасаввуф, Калом, Ислом ва Шариат дунёси тараққиётида, балки бутун инсониятнинг тарихий-маънавий камолотида сезиларли таъсир кўрсатмоқда;

1. Оврўпо, Африка, Ўрта ва Яқин Шарқ, Ўрта Осиё, Жанубий-Шарқий Осиёнинг мусулмон халқларининг миллий-озодлик курашларида фаол иштирок этмоқда.

2. Мазкур халқлар орасида, умуман, мусулмонлар дунёсига кириб келаётган минтақалар, мусулмонлашётган халқлар, миллатлар ва элатлар орасида илм-маърифат тарқатмоқда, инсонпарварлик ёрдами кампанияларида фаол иштирок этмоқда;

3. Ўрта Осиёнинг ўзида Туркистон халқининг асосини ташкил этувчи узбек ва тожик миллатларининг ривожланишида, уларнинг анъанавий миллий қиёфаси, рухияти, тафаккури, онги, кадриятлари, турмуш тарзи, маросим ва маъракаларининг вужудга келиши, шаклланишига таъсир ўтказиш билан чекланмай, халқимизнинг ҳозирги бўҳрондан чиқиб кетишига, ўз ўзини англашига, ҳаёти, турмуш тарзини, маънавиятини изга солишда замонавий ижобий конструктив роль ўйнамоқца ва бундан кейин ҳам унинг таъсири ортиб боради. Чунки, Баҳовуддин Накшбанд дунёқараши, тариқатининг асосий ғояси — диний ва умуминсоний кадриятларни устувор санаш, уларга риёя қилиш, Ер юзида инсоннинг мўъжаз, аммо тўлақонли бахт-саодатини, яъни ҳақиқий инсонпарварликни қарор топтиришдир.

Хуллас, Баховуддин Нақшбанд, нақшбандийлик тариқатининг дунёдаги муслимий ва орифий 12—14 та жаҳоншумул эътироф этилган тариқатлардан бирининг қурувчиси сифатида тасаввуфнинг XIV—XX асрлар оралиғидаги ўрни фавқуллоддир.

Халқимиз, миллатимизнинг миллий-маданий ўзлигини англашида, ижтимоий-миллий бир бутунлигини тиклаш, демак республика мустақиллигини мустаҳкамлашда ҳам унинг аҳамияти бор.

г) Мўътазила ва Калом фалсафаси.

Урта Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари маданиятининг муҳим қисмини қадарийлар, муржиълар ва мўътазила ҳаракати, уларнинг таълимоти, рационалистик ва маърифатпарвар маданияти, қадриятлари ташкил этади. Агар VII—IX асрларда мўътазила, қадария ва муржиълар таълимоти асосан халифалик маркази атрофларида — Куфа, Басра, Дамашк, Боғдод каби шаҳарларда Васил ибн Ота, Хузайл Аллоф, Наззом, Жохиз, Киндий, Муаммар, Жаҳм ибн Сафвон, Жуб•баъий, Ибн Хошимлар томонидан ривожлантирилган бўлса, IX асрларнинг иккинчи яримида Бағдоддан қувғин ва таъкиб қилинди ва X—XIII асрларда Эрон, Хуросон ва Туркистонда ўзининг иккинчи гуллаган даврини бошдан кечирди.

X асрдаёқ Абул-Қосим Самарқандий ва Абу Мансур Матуридий ас-Самарқандийлар Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида қадарийя, муржиъа ва мўътазила таъсири ортиб бораётганлигидан ташвишга тушиб, уларга қарши қаттиқ мунозаралар олиб борган. XI аср бошларида Рай шаҳри козиқалони этиб тайинланган Қози Абдужаббор даставвал Ашъарий издошларидан бўлсада, кейинчалик мўътазила тарафига ўтди ва уларнинг йўлбошчиси бўлиб қолди. Қози Абдужаббор маърифатпарварлиги, маданиятчилиги, ҳақгўйлиги, одамийлиги, илм-фан, аклий билимларга, мантикий исбот усулларига мойиллиги билан ажралиб турарди. У ислом ақидалари, шариат талаб ва таъқиқдарига қўрқўрона эътиқод қилишни эмас, ҳар қандай билимни, ҳақиқатни мантикий далиллар ёрдамида химоя қила билишни талаб қилар эди.

Шунингдек, хоразмлик олимлар Абу Мудар Махмуд бинни Жарир ад-Даббий ал-Исфохоний, Абул-Қосим ибн Умар аз-Замахшарий, Имом Тожиддин Муҳаммад Абду-ул-Карим аш-Шаҳарастонийлар мўътазила таълимотини очикдан-очик тарғиб ва ташвиқ қилиб, фалса-

фадаги рационалистах йўналишни юксак чўққига кўтарганлар.

Абу Мудар кучли табиб ва араб тили сарфи ва нахви тадқиқчиси бўлиб, ўзининг билимдаги даражаси беҳад юкори бўлганлиги учун уни «Фарид-ул-аср» ва «Вахид-уд-даҳр» (яъни «даҳр ва давроннинг яктоси») фахрли номлари билан улуғлаганлар. У Хоразмда, Жужонда, Урганчада шогирд толиблар йиғиб, жуда кучли мутазила мактабига асос солган. Замахшарий Абу Мударнинг энг сеvimли ва қобилиятли шогирди бўлиб, ундан мўтазила эътиқодини ҳам қабул қилган ва бу эътиқодига бир умр содиқ қолган. Тазйикларга қарамасдан Замахшарий ўзининг мутазила вакили эканлигини ҳеч қачон яширмаган ва тарихчиларнинг хабарига қараганда ўзининг мутазилий эканлигини очиқ-ойдин эътироф этган. «Менинг сочларимни оқартган, — деган эди у, — узлуксиз китоб ўқиш ва саёхатлардир».¹

Замахшарий ўзининг араб тили сарфи ва нахви, Қуръон тафсирларига бағишланган машхур асарларида рационализмни — ақлий билимларни, мантикий далилларни кўр-кўрона эътиқоддан устун қўйган. У илм-фандаги ва Қуръон тафсирчилигидаги билимлари учун «Устод-ул-араб ва аҷам», «Фаҳр-ул-Хоразм», «Жориллоҳ» ва бошқа дақиқ номлар қозонган.

Абдулқарим аш-Шаҳарастоний эса ўзининг диний ва фалсафий мазҳаблар, оқимлар ва таълимотларга бағишланган машхур асари «ал-Милал ва-н-Нихал»да илмий ҳолислик, ҳақиқатга риёоят қилиш, рационализм, мантиқ принципларига қаттиқ риёоят қилгани ҳолда, фалсафа ва дин ўртасидаги фарқ ва умумийлик томонларни босиқлик билан тушунтириб баён этади, диний таълимотлар, бидъатчи мазҳаблар, бошқа динлар ва файласуфлар таълимотини, жумладан Ибн Сино фалсафасини тўлалигича, ҳеч ўзгартирмасдан, бидъат ва кофирликда айбламасдан баён қилади.

Абул-Ҳасан ал-Ашъарий билан бир қаторда исломнинг илоҳиёт фалсафаси — Калом — илм-ул-ақоидга, матуридия мазҳабига Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ансорий ал-Ҳанафий ал-Мутақаллим ал-Матуридий ас-Самарқандий (853—944) асос солган.

¹ Халидов Б. З. Замахшарий (О жизни и творчестве). Семитские языки. М., 1965, С. 550.

Унинг асосий асарлари: 1. Китаб-ут-Тавҳид; 2. Китаб ул-Мақолот; 3. Китаб ради-л-аваил-л-Адилла-ли-л-Каъби; 4. Китаб ал-баян-ва-л-мутазила; 5. Китаб таъвилат-ул-Қуръон; 6. Шарҳ «Фикҳи Акбари аввал-вас-с-саъний»дир. Матуридий «Китаб-ут-тавҳид» асарида шундай ёзади: «...Инсон ўз хатти-ҳаракатларида соҳиб ихтиёрдир, хайр ва шаррни (яхшилик ва ёмонликни) фарқловчи ақлга эга. Инсон ўз ақлига таяниб ва ўз иродасига кўра хайрли ёки шарр (ёмон) ишларни қилишга рағбат кўрсатади ва демак, ана шунинг учун у Охиратда ё савоб (муқофот), ё ақоб (жаъзо, укубат)га ноил бўлади... Бизнинг Таъоло тўғрисидаги билимларимиз аршу-аълоданми ёки ақдданми? — деб берилган саволга Матуридий «Ақддан», деб жавоб берган.

Матуридий ва Ашъарийларнинг Каломдаги мазҳаблари ўртасидаги тафовут ва фарқлар моҳиятий бўлмай, Калом усулларини ва фуруъларини қўллашдаги тартибот ва амалиётга алоқадор бўлган. Шунинг учун ҳам ҳар иккала мазҳаб расмий Исломи, яъни «Аҳли сунна ва жамоа» этиқоди арконларини назарий асослаб берувчи таълимот, бутун мусулмон дунёсининг этиқодий мафкураси сифатида эътироф этилган. Ашъарийлар ва матуридий ўртасидаги этиқодий тафовутлар 13 тага етиб борган, шундан 6 таси маънодаги фарқ бўлса, 7 таси лафздаги фарқлардир.

Маълумки, Имом-ул-Аъзам Абу Ҳанифа ҳазратларининг ақоиди исломияда тутган йўли айна «аҳли сунна ва жамоа» йўли эди. Имом Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарий Оллоҳ таоло иродасини мутлақ деб, Оллоҳ таоло хоҳиш-иродаси билан вужудга келган ҳар бир нарса «хайрли» эканлигини, Охиратдаги савоб ва ақоб «ахлоқий асосга эга эмаслиги» тўғрисидаги фаталистик макъбани эътироф этган. Бироқ, Имом-ул-Аъзам Абу Ҳанифа ҳазратлари ва ул ҳазратга эргашган Имом Матуридий ва унинг мазҳаби инсон ўз хатти-ҳаракатларида соҳиб ихтиёрдир, яъни ирода эркинлигига эга, хайр ва шаррни бир-биридан ажратиб берадиган ақлга эга ва инсон ўз ақлига таяниб, ўз иродасига кўра хайрли ва шарр (ёмон) ишларни қилишга рағбат кўрсатади. Ва демак, ана шунинг учун у Охиратда ё савобга, ё ақобга (жазо, укубатларга) ноил бўлади, деган муҳим ижобий, инсонпарвар макъеида турган.

Матуридийлар: «Мен ҳаққ аст рост мўминман!» дейиш керак деган бўлсалар, Ал-Ашъарий издошлари: «Мен — иншо Оллоҳ, яъни худо хоҳласа мўминман!»

дейиш керак, деб ҳисоблаган. Бирок, матуридийлар эътиқодига кўра «худо хохласа» деган иборада Оллоҳ таоло қудрати, илми ва иродасига шубҳа туғилиши мумкинки, бу залолатнинг бошидир.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярмидаги ислом ислохчилари Саййид Аҳмадхон, Шайх Саййид Жамолиддин ал-Афғоний, Муҳаммад Абду, Ғаспирали Исмоилбей, Ализода Бей, Юсуф Окжўра, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурахмон ал-Кавокибий ва бошқалар янги даврда мусулмон дунёсини қолокликдан олиб чиқишнинг исломий ва шаърий асосларини қидирганларида айни Имом Абу Мансур ал-Матуридий таълимотига, унинг Каломи усуллари ва фуруъларига мурожаат қилиб, товар, процент, қарз ва барча пул муомаласига, яъни капиталистик муносабатларнинг гуркираб ўсишига йўл очадиган машхур фатволарни берганлар.

Каломнинг кейинги даврдаги энг машхур назариётчиларидан бири Хужжат-ул-Ислом Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғаззолий (1059—1111) «Жомеъ-ул-Калим фи-л-илм-ул-Калом», «Ал-Мункид мин ад-Далол», «Ихёи улум аддин» («Диний илмларнинг тирилтирилиши») ва бошқа шох асарларида Калом фалсафасини балоғатга етказган. Ғаззолий ўзининг «Минхож-ул-обидийн» асарида Калом илми, унинг зарурлиги ва вазифалари тўғрисида қуйидагиларни ёзган эди: «...Илм қуйидаги мулоҳазаларга кўра ибодатдан илгари туриши керак: дин буюрган ибодатларни саҳиҳ бажариш учун мазкур арконларни чуқур билиш, уларни қандай бажариш ва кимга бағишлашни яхши билиш керак бўлади. Бўлмаса, ўзинг ким ёки нима эканлигини билмаган нарсага қандай ибодат қиласан?! Бундай ибодатнинг санамларга ёки бутга қилинган ибодатдан нима фарқи бор?!...»

«...Обид фақат билиш туфайлигина ҳақиқий обид бўла олади... Илм Оллоҳ таоло олдида ҳақиқий кўрқувни туғдира олиши ва айни пайтда нажотга бўлган умид бахш этиши туфайли фойдалидир. Кимки Оллоҳ таолони яхши билмаса, унинг Улуғ ва Аъзимлигига ҳам имон келтирмаган бўлади. У (Оллоҳ таоло) илм туфайли билинади ва улуғланади...»; «Инна тансира вал-Оллоҳ йансирикум!», яъни «(Сиз) ўзингизга ёрдам қилсангиз, Оллоҳ ҳам сизларга ёрдам қилади!».

д) Табиатшунослик илмлари фалсафаси.

Урта Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқда VIII—XIII асрларда ривожланган «ҳаётбахш хурфикрли» фалсафа-

нинг ғоявий-назарий асосини, табиий-илмий замири-ни табиатшунослик фанлари тараққиёти соҳасидаги оламшумул ютуқ ва кашфиётлар ташкил этди. Ана шу илғор ва ривожланган табиатшунослик даставвал буюк табиатшунослар Жобир ибн Ҳайён, Эроншахрий, ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Жавҳарий, Амаюрий ат-Туркий ал-Фарғоний, Абу Комил, Абул-Вафо Бузжоний, Марвазий, Абул-Маъшар ва бошқалар томонидан ривожлантиридди.

«...Муҳаммад Хоразмий алгебра фанининг асосчидир, — деб ёзади О. Ф. Файзуллаев. У фан тарихида биринчи бўлиб квадрат тенгламалар типларини ва ҳар бир типни ечиш методларининг таснифини (классификациясини) берди. «Алгебра» сўзининг ўзи унинг томонидан кашф этилган мазкур тенгламаларни ечиш методи «алжабр» билан боғлиқдир. Хоразмий ҳисоблаш жараёнларига мантиқ методларини қўлади ва ривожлантирди, алгебраик ва геометрик нисбатлар ўрта-сидаги алоқани аниқлаб берди, баъзи геометрик қонунларни кашф этди. Математик Винер асос солган кибернетиканинг назарий ва мантикий асосини Хоразмийнинг алгоритмлар назарияси ташкил этади. «Алгоритм» сўзининг ўзи эса «ал-Хоразмий» демакдир.

Оврўпода XVI асргача фалакиёт илми бўйича асосий дарслик бўлиб Аҳмад Фарғонийнинг «Илми нужум асослари» хизмат қилган. Бу асар муаллифини эса Алфраганус, деб билишган. Ҳозирда кенг қўлланилаётган тригонометрик функциялар назариясини яратишда Аҳмад Марвазий муайян роль ўйнаган. Мантиқ тараққиётида, риёзиётнинг фалсафий масалаларини, мусиқа илмининг математик назариясини ишлаб чиқишда Абу Наср Форобийнинг хизматлари катта. Ҳамид Хўжандий, кейинчалик «Фермининг улуғ назарияси» деб ном олган назарияга муҳим ҳисса қўшган. Аллома Абул-Ҳасан Мансур куб тенгламаларни ечиш методларини ишлаб чиққан.

Тарих, риёзиёт, фалакиёт, илми хиёл (механика), табиёт, маъданшунослик, геодезия, сайдана (фармакогнозия), фан тарихи, — Шаркнинг энциклопедик акд эгаси бўлмиш Абу Райҳон Беруний ўз ҳиссасини қўшган фан соҳасининг тўла бўлмаган рўйхати ана шундан иборат.»¹

¹ Файзуллаев О. А. Проблемы противоречия в трудах классиков естествознания и философии Средней Азии, Т., «Фан». 1974, С. 4—5.

Умуман олганда, Туркистон заминида яшаган олимларнинг табиатшунослик, аниқ фанлар соҳаларидаги ютуқларига, техника ва амалиёт, моддий ишлаб чиқариш соҳаларидаги кашфиётларига, жаҳон маданияти, цивилизацияси тараққиётига қўшилган буюк хиссасига кейинги даврларда яшаган кўплаб мутафаккирлар, олимлар юксак баҳо берганлар.

«Табиат диалектикаси»нинг «Мукаддима»сида Ф. Энгельс арабларнинг фавқуллода муҳим, бироқ тарқок ва беҳосила барбод бўлиб кетган кашфиётлари — ўнлик санок системаси, алгебра асослари, рақамларнинг ҳозирги замонга хос ёзилиши ва «ал-кимё»га юксак баҳо берган. Шарқдан келаётган беҳисоб кашфиётлар тўғрисида гапириб Ф. Энгельс, бу ютуқлар нафақат юнонлар адабиётларини, денгизчилик кашфиётларини импорт қилиш ва тарқатиш имконини, балки уларга мислсиз катта қўлам ва тез суръатларда ривожланиш имконини берди, деб ёзади.

Жаҳоншумул кашфиётлар қаторида эса кўчаларни ёритиш 370-йилларда, ёзув перолари, шамол тегирмонлари (1000 й.), ғилдиракли соатлар, магнит ниналари ҳам бўлган.

VIII—XIII асрлардаги мусулмон табиатшунослиги, фани ва техникаси рационализмга сиғиниш, фан, фалсафа билан шуғулланиш ва кашфиётлар очишни бирданбир мақсад деб қараш, амалиёт ва тажрибавий фанларнинг қўламини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, улардан ҳасётга яроқли амалий натижалар, қуроллар, асбоблар ва ҳосилаларни қўлга киритишга йўналтирилганлиги билан ажралиб турарди. «Биз ҳам ниманидир билиб олишимиз, кейин ниманидир қила олишимиз учун», деган шиор, ироклик фан тарихчилари С. М. Салем ва Н. С. Абдулвахҳоблар фикрича, фаннинг ижтимоий вазифаларини ва илмий билимларни жамият учун хизмат қилдириш мақсадида фойдаланиш зарурлигини кўрсатади.

Илмий тадқиқотлар тажрибага асосланган бўлиши кераклиги тўғрисидаги ғояни Жобир ибн Хайён ўзининг «Етмиш китоб», «Заҳарлар ҳақида китоб», «Концентрациялар ҳақида китоб», «Солиштирмалар ҳақида кичик китоб» асарларида илгари сурган. «Табиёт фанлари ва алхимия билан шуғулланувчиларнинг бурчлари, — деб ёзган эди Жобир, — муттасил меҳнат қилиш ва тажрибалар ўтказишдир. Илм фақат шулар ёрдамида қўлга киритилади».

Жобир ибн Хайён биринчилардан бўлиб, сунъий

равишда тирик мавжудотларни «яратиш» мумкинлиги ғоясини ҳам илгари сурган. Фаннинг бундай соҳасини у «сунъий яратиш ҳақидаги фан» деб атаган. «Бундай фан, — деб ёзган эди Жобир, — умуман бўлиши мумкин, чунки ҳар қандай тирик мавжудот табиат кучларининг ўзаро таъсири оқибатидир. Табиат эса, муайян нарсаларни вужудга келтирар экан, сири тарозулар тўғрисидаги фан очиб бериши мумкин бўлган муайян қонунларга бўйсунди» (Е. А. Фролова).

Илм-фанга сиғиниши мусулмон маданиятининг ажралмас хусусияти сифатида жуда эрта бошланган. Ж. Сартоннинг хабар беришича, VIII аср бошида уммавий халифаларидан Ҳолид бин Язид бин Муавийя «фалсафа тоши»ни кидириб, халифаликдан воз кечган ва ўзининг қолган умрини фанларни, химияни ўрганишга бағишлаган.¹

Ўрта аср фалакиёт илмининг асосий тадқиқот, тажриба қуроли астуриб Иброҳим ал-Фазарий томонидан юлдузлар, коинотдаги жисмларнинг жойланиши, улар ораларидаги масофаларни ўлчаш учун ясалган (IX аср). Секстант, яъни ҳаракатланувчи квадрант эса Муса ибн Шокир ўқиллари томонидан ясалган ва унинг ёрдамида 832 йилда Бағдоднинг жуғрофий кенглиги, эклиптиканинг эгриланишини аниқлаб берилган. Улар баъзи содда механизмларни, автоматик қурилмаларни (юк кўтариш ва тушириш, каналлар, тўғонлар, шлюзларда сувни кўтариш ва тушириш, денгиз сатҳининг, сувнинг кўтарилишини ўлчайдиган, бошқариб турадиган қурилмалар қурганлар. Андалусиялик Ибн Фирнас-механик эса (IX аср) шиша фабрикасини қурган, метроном ихтиро қилган ва учиш аппарати (асбоби)ни ясашга уринган,² қанотга ўхшаш асбоблар ёрдамида қисқа масофага учиб ерга қўнишга муваффақ бўлган. 1010 йилда Жавҳарий ҳам учишга уринган. Ўрта аср араб-мусулмон илм-фан, техника тараққиёти тадқиқотчиси А. Мецнинг аниқлашича³, у қушлар қанотлари юзаси ва танасининг оғирлиги ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга ва демак, учишнинг физикавий қонунларни ишлаб чиқишга уринган.

¹ Сартон Ж. Фан тарихига муқаддима. Бостон., 1927, 1-жилд, 495-бет. (инглиз тилида).

² Леу Г. Очерк истории средневекового материализма. М., ИИЛ., 1962, С. 57-60.

³ Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1973, С. 161.

XI—XII асрларда эса Арасту механикасига танкидий ёндошиб, табиатшунослик ва фалсафага «Майллар» тушунчасини киритган, Ибн Сино қарашларини ривожлантирган Абу-л-Баракаг ал-Бағдодий механик ҳаракат ва ўзаро таъсирнинг асоси «инерция» тушунчасига ва бутун олам механикасини яратишга деярли яқин келиб қолган эди. Абу-л-Баракат механикаси кейинчалик Оврўпода «импетус» назарияси ва Ньютон механикасининг вужудга келишида муайян даражада роль ўйнади.

Механиканинг ривожланиши эса денгизчилик ишлари такомиллашишига, кемалар ва қайиқларнинг юк ва одам ташиш ҳажмининг оширилишига, узок масофалар — океан, денгизлар ва дарёларда йўловчи ва юк ташиш кемачилигининг ривожланишига, денгиз хариталари, лоцияларнинг бениҳоя такомиллашувига, компаснинг ихтиро қилинишига олиб келди.

VIII—IX асрларда Ибн Ваххрб ва Исмоилвайхлар, ака-ука Аҳмад ва Абдуссамад Ибн Жаъфар каби маллох (капитан) — кемачилар, X—XI асрларда Хавашир ал-Орикийлар, Табрувайхий, Муъирийлар машҳур бўлган бўлсалар, XII асрларга келиб «денгиз шерлари» унвони соҳиблари, лоцманлар Ибн Шазан, Саҳл ибн Абан, Лайс ибн Қахланлар «оилавий» — бутун-бутун авлодлари билан кемачилик қилиб Тинч, Ҳинд океанлари, денгизларда кезиб юрганлар, денгизларда ҳукмронлик қилганлар.

Ана шу юксак тараққий этган денгизчилик ва лоцманлик маданияти кейинчалик XIV—XVI асрларда океанлар, денгизлар, хусусан Ўрта Ер денгизининг жаҳон тан олган «Денгиз шерлари» Аҳмад ибн Мажид, Сулаймон ал-Маҳрий, Сайид Али Чалабий Раъислар каби араб, форс ва турк маллохларини, ал-Амир-л-Бахр (адмирал)ларини етиштириб чиқарди. Биринчи Оврўполик денгиз сайёҳатчиларини денгизчилик илмига, лоцияларга қараб кемани бошқаришга, узок ерларга денгиз саёҳатларини олиб боришни ўргатганлар, уларга Ҳиндистон йўлини очиб берганлар ва бу ишидан қаттиқ пушаймон бўлган (Аҳмад ибн Мажид)лар ҳам ана шулар эдилар.¹

Буларнинг ҳаммаси, ўз навбатида, фалакиёт илмининг ютуқлари билан қўшилиб, жуғрофия, механика, денгизчилик илмлари ривожда сифатий сакрашларга,

¹ Қаранг: Аҳмад ибн Мажид. Книга пользы об основах и правилах морской науки. I—III-жидлар. М., 1985 йил. *Сейди Али Раис*. Миръотул мамолик (Мамлакатлар кўзгуси), Тошкент, «Фан», 1963. ..

оламшумул илмий-жуғрофий ва астрономик кашфиётларини амалга оширишга олиб келди.

Агар X асрда Ибн Руста «Ер — шар шаклида, у ўз ўқи атрофида айланади», деган қарашларни илгари сурган бўлса, Эратосфендан сўнг мусулмон олимлари Халифа Маъмун буйруғи билан ал-Хоразмий бошчилигида Синжор тоғлари воҳасида Ер меридианининг эгилиш бурчагини аниқдаб, Ер шарининг катталигини (айланасининг узунлигини) илмий ўлчаш, ҳисоблашга эришдилар.

Шри-Ланкада араб фалакиётчилари белгилаб олган «Жанубий Қутб» — «Арин минораси» билан боғлиқ картографик асарлар, шунингдек, Берунийнинг «Китаб ал-Қонун ал-Масъудий» қомуси Христофор Колумбии кейинчалик «Ернинг ноксимон шаклда эканлиги» ва шу билан бирга, «Арин минораси» рўпарасида — Ғарбий ярим шарда Шарқий ярим шар қарама-қаршисида ундан юксакроқ марказ борлиги тўғрисида хулоса чиқаришига олиб келди. Акад. И. Ю. Крачковскийнинг ибораси билан айтганда: «Қарангки, қанчалик тааж-жубланмайлик, ишониб-ишонмайлик араб жуғрофия назарияси Янги дунё (Америка) нинг кашф этилишида муайян роль ўйнади»¹

Кимёда Жобир, Розий, Беруний, Ибн Сино, Ҳазиний ва бошқалар назарияни эксперимент, тажрибалар ўтказиш билан қўшиб олиб бориб, миқдорий тадқиқотларга йўл очиб, «алхимикларнинг эликсир тўғрисидаги хурофотларини бартараф этишга йўл очган бўлсалар» (Э. И. Хольмъярд), Розий кимёвий асбоблар, кимё фани ва техникаси тушунчаларининг ҳозирги замон фани тушунчаларига деярли яқинлаштирган эди. Тиббиётда турли жаррохдик асбоблари — нозик кесувчи наштарлар (скальпел), жаррохдикдан сўнг яра, ичак ва териларни тикиш ниналари (аз-Захравий), уларни газак олмаслиги учун қайта ишлашда керак дорилар жуда хилма-хил қилиб тайёрланар эди. Масалан, Абу Бакр ар-Розий биринчи бўлиб вабони эмлашга, жуда яхши эшилган қўй ичаги билан жароҳатларни тикиш ва битириб юборишга эришган эди (У. И. Каримов). Ўша даврлардаёқ инсон ташриҳини (анатомиясини) ўликни ёриб ўрганиш орқали тасаввур қилинган, тирик мавжудотларда бир-бутун қон айланиш мажмуи борлигини яхши билганлар.

¹ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. 4. М., 1957, С. 71.

Юкорида айтиб ўтилганидек, бу даврда мунаж-жимлик асбобларини ва механик, математик курол-ларни тайёрлаш кенг йўлга қўйилган бўлиб, Харрон-да — кадимдан юддузларга сиғиниб келганлар юртида энг аниқ фалакиёт ва риёзиёт асбоблари, қурилмала-ри тайёрланар эди, энг аниқ тортадиган «Харрон та-розулари» халқ оғзидан тушмас эди. Бу даврда сув, шамол ва чиғир тегирмонлари Шарқий Туркистондан Мағрибгача бўлган жойларда, қоғоз ишлаб чиқариш ҳам шу минтакаларда кенг йўлга қўйилган эди. Айниқса, Самарқанд, кейинчалик эса Қўқон қоғози машхур эди. Бу ерларда тоғ-кончилик, металлургия ва маъдан казиб олиш, қайта ишлаш, тўғонлар, сув ом-борлари, ариқлар, шлюзлар, осма понтон кўприклар, шахарларда сув қувурлари, Шарқий Туркистонда эса табиий газни сопол, бамбук қувурлари ёрдамида кун-далик эҳтиёжлар учун фойдаланиш йўлга қўйилган эди. М. Ерзиннинг кузатиш ва тадқиқотлари шуни кўрсатадики, Шарқий Туркистонда милоннинг III ас-ридан бошлаб ксилографик ва ҳаракатланувчи ёғочга ўйилган шрифт (набор) усулларида китоб босиш йўл-га қўйилган.¹ Бундан ташқари, порохдан турли мак-садларда фойдаланилган, компас эса денгизда ва ку-рукликдаги саёҳатларда қўлланила бошланган. Ана шуларни назарда тутиб, инсон ақли, иродаси қудрати, улар ортида табиат кучларининг қудратини назарда тутиб, Абу Машъар Машаллох «Табиат ҳамма нарс-адан қудратлидир», деган хулосага келган. Бу хулоса ҳам кейинчалик оврўполиклар (Ф. Бэкон) томонидан ўзлаштирилиб, янги давр илм-фани, техника тарақ-қиётининг асосий шиорларидан бири — «Билим — куч ва қудратдир!» ибораси пайдо бўлди.

Табиатшуносликнинг энг муҳим ва жаҳоншумул ютуқларидан бири Ибн ал-Хайсам томонидан асос со-линган ва ривожлантирилган оптика (X аср) фанининг вужудга келиши бўлди. «Унинг шоҳ асари «Оптика», — деб ёзади, С. Х. Наср, — бу соҳадаги Урта аср тадқи-котларининг энг сарасидир, Ғарбда Бэкон, Витело ва Кеплерларнинг оптика бўйича асарларига ҳамда му-сулмон олимларининг кейинчалик ёзилган асарларига таъсир кўрсатган. Алхазен (Ибн ал-Хайсам) шунинг-дек, кўз ташрихи (анатомияси) ва касалликларини ўр-

¹ Қаранг: *Ерзин М.* Из истории уйгурского книгопечатания. «Вопросы истории и культуры уйгуров». Алма-Ата, «Наука», 1987. С. 52—64.

ганишга жуда катта ҳисса қўшди».¹ У нурнинг турли ойналардаги аксланиши, ярқиллашишини ўрганиб шиша шар сегментининг предметни катталаштириб кўрсатиш хоссасини кашф этди. Унинг тадқиқотлари натижалари асосида кейинчалик узокни кўриш трубалари ва телескоплар, кўзойнакларни ясаш усуллари ишлаб чиқилди.

Бу даврда назарий жуғрофия ва тарих соҳаларида Хоразмий, Ибн Серапиондан ташқари Табарий, Масъудий, ал-Истахрий, Макдисий, Жайхоний, Наршоҳий, Балъамий, Байҳакий, Ибн Руста, Ибн Хордабех, Гардизий ва бошқалар ижод қилишган. Табиатшунослар оламнинг худо яратганидан сўнг ўзининг барча намоён бўлиш шакллари, ўз ички тараққиёти қонуниятлари, ҳаракати давомида азалий ва абадий ривожланиш ва тараққиётда, аввал ва охирсиз, чексиз-чегарасиз эканлигини (Розий, Беруний) исботлашга ҳаракат қилдилар.

Коинотдаги юлдузлар, сайёраларнинг ҳаракатини чуқур ўрганиш, Ернинг ҳаракатда ва шар шаклида эканлиги, китъалар ва денгизларнинг жойлашуви, силжиш ва ўзгариши Ер қаъридаги жуда катта геологик ҳаракатларга боғлиқ эканлиги (Ибн Сино «аш-Шифо»), Африка ортида ер шарининг мувозанатини саклаб турувчи қуруқлик (Китъа) бўлиши кераклиги тўғрисидаги «кўз кўриб, кулоқ эшитмаган», эркин ва довюрак фикр ва ғоялар ва, ниҳоят, Ер ҳажми ва меридиани бўйича узунлигининг аниқланиши, шу асосда Ернинг сферик ифодаси — глобуснинг яратилиши (Беруний) ўз даври илм-фани, фалсафаси, техникаси ва амалиёти тараққиёти учун инқилобий аҳамиятга эга эди. Бу ғоялар нафакат Шаркнинг ўзи учун, балки Ғарбий Оврўтто ва умуман ҳозирги замон илм-фани, фалсафаси, техникаси, ижтимоий тараққиёти учун, ҳозирги замонга хос илмий тафаккур усулининг шаклланиши учун ҳам фундаментал аҳамиятга эга бўлди.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, Ўрта Осиё умуман, бутун ўрта аср Ўрта ва Яқин Шарқ фани, маданияти коинот, табиат ва инсон тўғрисидаги илғор табиий-илмий ва ижтимоий қарашлар тараққиётини сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариб юборди. Шарқ мутафаккирлари «юнон риёзиёти, фалакиёти ва тиббиёт фанларининг тор асосларини емириб юбориб, алгебра

¹ Каранг: *Нур*. С. Ҳ. Исломда илм-фан ва цивилизация. Харвард. 1968, 50-бет (инглиз тилида).

ва тригонометрия, шунингдек оптика фанларининг асосларини курдилар», деб ёзган эди Ж. Бернал.

Табиий-илмий тасаввурларнинг тобора чуқурлашиб бориши, оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлигини пайқаш, аниқ фанлар соҳаларида олиб борилган фундаментал тадқиқотларда (Жобир — кимёда; Розий — кимё ва тиббиётда; ал-Хоразмий, ал-Фарғоний — математика ва астрономияда; Беруний — фалакиёт, геодезия, маъданшунослик, Ибн Сино — тиббиёт ва манзил-шаҳар сиёсатида) мазкур алоқадорликларнинг қонуний ва бузил маъ эканлигининг тасдиқлана бориши, олам, табиат ва инсоннинг келиб чиқиши тўғрисидаги ўрта аср хурофотларига зид илмий қарашлар системасини — эволюцион дунёқараши (пантеистик ва деистик)ни шаклланишига олиб келди. Эволюционизм анъаналари Жобир, Эроншаҳрий, Жохиз, Масъудий, Розий, «Ихван-ус-Сафо»чилар ва Қазвиний таълимотларидан айниқса, яққол ифодаланган бўлиб, ҳаётнинг жонсиз (анорганик) табиатдан, жонли табиатга, ундан ҳайвонот оламига ўтганлигини ва ниҳоят, ҳайвонот оламидан инсоннинг ажралиб чиққанлиги, ҳатто одамнинг маймун билан уруғдошлиги тахмин қилинар эди.

Бу эволюцион назария биринчи бўлиб Форобий томонидан илгари сурилди ва табиий-илмий таълимот сифатида асослаб берилди. «Минераллар, — деб ёзган эди Форобий, — дастлабки унсурларга энг яқин ва энг оддий аралашмалардан вужудга келадилар: уларнинг унсурлардан ажралиши, ҳали унча катта эмас. Усимликлар мураккаброқ ва (демак) унсурлардан анча ажралган аралашмалардан келиб чиқади ва улар муайян даражада қўп сонлидир. Ақлсиз ҳайвонлар эса ўсимликлардан ҳам мураккаброқ аралашмадан (яъни ҳайвонот оламидан) келиб чиқади». Бу эволюцион назария Ибн Сино, Абу-л-Баракот ва Қазвиний (унинг «Ажойибул-махлоқот» асари бизгача етиб келган)ларнинг ўсимликлар, ҳайвонот оламига бағишланган фундаментал асарларида эмпирик табиатшунослик, фалсафий нуқтаи назардан далилланди ва янада ривожлантирилди.

Одамнинг табиат эволюцияси натижасида ҳайвонот оламидан келиб чиққанлиги тўғрисидаги, одамнинг инсонга айланишида биофизиологик ва ижтимоий амалиётнинг ролини жуда ишонарли гипотеза шаклида (Ибн Синонинг «Хай ибн Яқзон» — яъни «Уйғоқ, Тирик угли» ва Ибн Туфайлнинг худди ана

шу номдаги асари) илгари сурилиши том маънода фан, фалсафа, ижтимоӣ тараққиёт учун, дунё ва унинг қонунларини янгича тафаккур қилиш усули, ҳозирги замон маъносидаги дунёқарашнинг шаклланишига, рационализм ва инсонпарварлик майллари-нинг қучайишига олиб келди.

Эволюцион дунёқарашнинг муҳим томони шунда эдики, ундан инсоннинг барча руҳий, аклий ва маънавий хусусиятлари инсон танасининг табиӣ-физиологик ҳолати, имконияти билан белгиланади, деган содда, табиӣ-илмий дунёқараш нуктаи-назари келиб чиқар эди. Яъни табиатшунослик дунёқараши нуктаи-назаридан туриб моддий оламнинг киши онги билан, борлиқнинг тафаккур билан, табиатнинг рух билан ҳам-барчас боғлиқлиги, бирлиги қийинчиликлар билан бўлсада, бевосита эътироф этилган эди. Бу ҳақда ал-Ғаззолий бундай деб ёзади: «Улар (яъни табиатшунослар) инсоннинг фикрлаш қобилияти унинг мижозига боғлиқ ва бу қобилият мижоз йўқ бўлиши билан йўқ бўлган ва ҳалок бўлади деб ўйлайдилар».¹

Шуни таъкидлаб ўтиш муҳимки, ўша давр маданияти, фани, фалсафаси ва ижтимоӣ тараққиёти учун инкилобий аҳамиятга молик бўлган мазкур назарий ҳулосалар оддий, эмпирик тадқиқотлар натижалари, қўзатилган далил (факт)лар бўлиб қолмасдан, фалсафий жиҳатдан талқин этилар, изоҳланар ва ўз даврининг илмий дунёқараши сифатида йўналтирилар эди. Масалан, Форобийнинг издошлари, ҳаммаслақларидан бири Ҳаким Адиб Исмоил Хиравийнинг (табиатшунослик, тиббиётга дойр асарларини бир неча бор қуйдириб юборишган, унинг ўзининг жонига ҳам бир неча бор қасд қилганлар) аниқ фанлар соҳасидаги тадқиқотлари ва мантикий исботлаш усулларига очиқдан-очиқ жоҳиллик муносабатида бўлган Абдуллоҳ Ансорий қаттиқ касал бўлиб қолганида даволашнинг ҳеч иложини тополмай Адиб Исмоилга мурожаат қилган. Шунда Исмоил Хиравий Ансорийнинг пешобидан касалини аниқлаб, дорилар ва муолажа тадбирларни ёзиб берган. Яна, «унга бориб айтинлар, китоб қуйдириш эмас, илм ўрганиш керак!»² — деб танбех ҳам берган.

¹ *Тазали. Избавляющий от заблуждения. С. Н. Григорияннинг «Из истории философии Средней Азии и Ирана VII—XII в. в.» китобида, М., 1960, 222-бет.*

² *Низомий Арузий Самарқандий. Нодир хикоятлар (мажмау-наводир). Т., 1985, 86-87-бетлар.*

VIII—XIII асрларда табиатшунослик фалсафасининг тараккий этганлиги, табиатни тадқиқ этишда ақл ва мантик, эмпиризм ва рационализм принципларининг кенг қўлланилиши табиатшунослик соҳасидаги илгари сурилган далил ва кашфиётларни, эмпирик хулосаларни дунёкараш нуктаи-назаридан қайтадан қўриб чиқиш, баҳолашни талаб қилар эди. Бу эса табиатшуносларнинг ҳар бир хулосасини ақидачиликка, кўркўрона хурофотга қарама-қарши қўяр, хурофотларни ақлий билиш, амалиёт жиҳатларига кўра шубҳага олиш, танқид қилиш, таъсир доирасини чеклаб боришга йўл очар эди.

Табиатшунослик шу қадар юксак ривожланган ва фалсафа фани билан чамбарчас боғлиқ, маънавий ҳаёт даражаси шу қадар юқори эдики, бу ҳар бир табиатшуносни ўз тадқиқотларидан албатта фалсафий-дунёкараш нуктаи-назаридан хулосалар чиқаришга мажбур қилар эди.

ж) Машшоийюн ва табиийюн фалсафаси.

Ўрта Осиёдаги ўрта аср илм-фани, табиатшунослиги, фалсафий фикрининг илмий дунёкараш аҳамиятига молиқ ақлий рационалистик ва инсонпарварлик ғояларига, уларнинг Оврўподаги ўрта аср христиан узлатчилишни бартараф этиш, илм-фан, рационализм ва инсонпарварлик юксак ривожига бағоят ҳаққоний ва тўғри, илмий ҳолис баҳони оврўполик фан, фалсафа тарихи тадқиқотчилари ҳам бердилар.

Агар **VIII—IX** асрларда фалсафа халифалар, султонлар, амирлар саройларида бевосита баҳс-мунозаралар, ҳинд ва юнон фалсафасидан таржималар қилиш ва уларга шарҳлар ёзиш жараёнида ривожланган бўлса, **X—XIII** асрларда мадрасаларда, «Дор-ил-Хикма», «Дор-ил-Илм», «Дор-ит-Тибб»ларда, Бишр ибн Матта, Юханна ибн Хайлон, Иброҳим ал-Марвазий, Форобий, Ибн Синоларнинг давралари каби «давра»ларда, фалсафий мактабларидаги мунтазам таҳсил, юксак савияли баҳс-мунозара санъати, академик тадқиқотлар жараёнида, файласуф-олимлар ўртасидаги очиқ ва ёзма фалсафий баҳс-мунозараларни уюштириш шаклида ривожланди. Фақат баъзи истисно ҳоллардаги фалсафий таълимотлар, масалан, «Ихвонус-сафо»чилар ёки исмоилийлар, ҳуруфийлар фалсафаси яширин (ботиний) кўринишда мавжуд бўлган, «Расоил» (Послания) — комусий мажмуъилар тарқатиш орқали тарғиб ва ташвиқ этилган. Айни шу даврда фалсафа, файла-

суфлар ҳокимлар олдида, умуман жамоатчилик, халқ назарида катга обрў ва нуфузга ҳам эга бўлганлар.

Бундан ташқари, фалсафанинг илмий-тушунчалари, юксак такомилга эришган, фалсафий фанлар юқори назарий-методологик даражада тасниф (классификация) қилинган. Бу ўринда Форобийнинг «Ихсо ал-улум», Ибн Синонинг «Ақсом улум ал-ақлийя», Абу Абдуллох Котиб Хоразмийнинг «Мафотих-ул-улум», Фахриддин Розийнинг «Жомеъ-ул-улум» каби асарларини эслаш кифоядир. Фалсафа аҳолининг анча-мунча зиёли, маърифатли қатламлари, қосиб-хунарманд, савдогарлар, сайёҳлар, сиёсатчилар ўртасида кенг тарқалиб улгурган эди. Айни пайтда фалсафадаги ўта сўл қарашлар, ғоя ва таълимотлар мажозий (символик) тил, тушунчалар ва ибораларда, бадийий образларда ҳам ифодаланган.

Даврнинг ўта қизғин, суронлигига қарамасдан, Ўрта Осиё файласуфлари илм-фан, фалсафанинг энг фундаментал — борлик, субстанция, материя ва унинг атрибутлари, ҳаракат қонуниятлари ва физикавий механизм, жон, рух, онг, тафаккур, фозил жамият, қомил инсонни шакллантириш каби абадий ва доимо долзарб муаммолар, мавзулар устида ишлаганлар, «жуда муҳим» илмий-фалсафий ютуқларга эришганлар.

Шарқ фалсафаси асосчиларидан бири Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий (800—879) фалсафа фанининг заруригини исбот қилишга уриниб, уни табиат ва жамият ҳодисаларини тушунтириб берадиган илм, борликни билишнинг муҳим қуроли деб билади. У, фалсафанинг душманлари ҳам фалсафага мухтождирлар, деб уқтиради. Ал-Киндий фалсафанинг заруригини уқтирибгина қолмай, балки фалсафанинг вазифаси нимадан иборат, инсон ўз идроки билан нарса ва ҳодисаларнинг асл моҳиятини билишга қодирми,— деган саволларга ҳам жавоб беришга ҳаракат қилади. Фалсафа, дейди у, бошқа фанлар сингари нарса ва ҳодисаларнинг сабабларини текширади. Номалум ҳақиқатнинг сабабини топиш орқалигина унинг моҳиятини билиш мумкин.

Ал-Киндийнинг фикрича, олам тўғрисидаги бутун ҳақиқатни бир мутафаккирнинг ўзи тўлиқ тушуниб, эгаллаб етолмайди. Ҳақиқат неча-неча асрлар давомида қанча-қанча мутафаккирлар томонидан тўпланиб келинган билимлар мажмуасидан иборат. Бир одам-

нинг умри қанчалик узун, акли қанчалик кучли, тий-ран, илмий изланишлари қанчалик чуқур бўлмасин, у қанчалик кўп меҳнат қилмасин, барибир, у олам тўғ-рисидаги бор ҳақиқатнинг ҳаммасини тўлиқ англаб етолмайди. Бунинг учун, дейди у, юзлаб, минглаб йил-лар, неча-неча авлодларнинг матонатли изланишлари, ўткир фикрлари зарур бўлади.

Деистик ва пантеистик дунёқарашга асосланган Ро-зий, Форобий, Беруний ва Ибн Сино каби мутафак-кирлар диний ақидачиликка, илоҳиётчиларнинг фалса-фаси — Каломга соғлом ақл, илм-фан, мантикий нук-таи-назаридан туриб ёндашар эдилар. Улар мутлақ ҳа-қиқатларни беришга даъво қилувчи мутакаллимлардан фарқли ўлароқ ақидалар, билимларни мажозий ақлий талқин, шарҳ қилиб, ҳақиқатнинг илмий ҳолисона ха-рактери, сабаб-оқибат занжирига асосланувчи манти-кий тафаккур ёрдамида ҳам қўлга киритилиши мум-кинлигини кўрсатиб, инсон ўз акли, илм-фан, фалса-фа ёрдамида ҳақиқатни тадқиқ қилишга ва қидириб топишга ҳақли эканлигини исботлашар эди.

Диний ақидачиликнинг ўзини илм-фан, маданият, фалсафани тарғиб қилишга жалб қилишнинг ўзи бўлмас эди, албатта. Бунинг учун диний-ақидавий мафкуранинг ўзини ақлий ва мажозий талқин қилиш, уларни ақл, илм-фан, фалсафа далиллари билан тўқнашмайдиган ҳолга келтириш, уларнинг таракқиётига хавф солмайдиган қилиб талқин этиш, яъни расмий ҳукмрон диний ақида-лардан четга чиқувчи илғор ғоялар ва қарашларга эга бўлган бир бутун дунёвий фалсафа, маданиятини вужуд-га келтиришни талаб қилар эди.

Розий, Форобий, Беруний ва Ибн Сино каби мута-факкирлар олам, инсон ва худонинг ўзаро муносабатла-рини фақат креационалистик ва тақдирчилик нуктаи-назардан изохлаш ўрнига, пантеистик ва деистик таъли-мотларни, қарашларни илгари сурган эдилар. Розий ва Беруний наздида худо бор, у қачонлардир оламнинг яратилишида туртки, воситачи бўлган, кейинчалик эса уни ўз холига қўйиб, олам ўз қонунларига биноан яшай бошлаган, ривожланган ва абадийдир. Розий фикрича, худо дунёнинг асосида ётувчи, беш асоснинг (хаюла, макон, замон ва жон) бири, уларни ўзаро туташтирувчи, уларга ҳаракат, ҳаёт бағишловчидир. Беруний «Геоде-зия» асарида худони, олам қонуниятларининг амал қи-лишига, инсонни яхши яшашига қўмаклашувчи куч сифатида тушунтирган. Умуман, Жобир, Эроншахрий,

Розий, Беруний, Абу-л-Баракот каби мутафаккирлар худонинг иродаси ва яратувчилик фаолиятини оқилона мақсад, адолат ва эзгуликни амалга оширувчи йўналишида талкин этганлар.

Форобий, Ибн Мискавайх, Ибн Сино каби мутафаккирлар худо, олам ва инсоннинг ўзаро муносабатларини Арасту фалсафасининг сабаб-оқибат гринциглари, неоплатонизмнинг эманация (судур, файзи илохий) назариясидан фойдаланган ҳолда тушунтириб, худо ва олам, табиат, инсон ўзаро қарама-қарши, мутлақо бегона борлиқлар эмас, балки бир вужудият (борлик)нинг бир-бирига боғлиқ, ўзаро бир-бирини такозо этувчи икки томонларидир, худо-вожиб-ул-вужуд-борлиқнинг сабаби, моҳияти, олам, табиат инсон мумкин-ул-вужуд, яъни оқибат деб қараганлар. Демак, олам, табиат, инсон ва худо ўртасида моҳиятий, зарурий боғлиқлик мавжуд, улар яхлит, бир бутун борлиқни ташкил этадилар. Худо азалий ва абадий экан моддий олам, табиат ҳам ўзининг барча кўринишлари моҳиятида азалий ва абадийдир.

Форобий, Ибн Сино каби мутафаккирлар фикрича, илохий моҳиятга эга бўлган инсон яшайдиган дунё ҳақиқийдир. Шунинг учун инсон шу дунёда инсонлик ва ақл талабларига риоя қилган ҳолда яшаши, ҳақиқий моддий ва маънавий бахт-саодатга эришиши керак. Ана шунда ундан келажак авлодларга яхши хотира, маънавий мулк қолади ва у келгуси авлодлар хотирасида яхши одам, фозил-етук киши, Комил Инсон сифатида абадий яшайди. Агарда киши ўзининг жисмоний ва маънавий қобилиятларини, табиатини меҳнат, таълим-тарбия, касб-ҳунар, санъатларни эгаллаш орқали такомиллаштирмаса, ундан келгуси авлодларга ёмон, жохил киши, деган хотира қолади ва у кишилар хотирасидан ўчиб, йўқ бўлиб кетади. Бу — жуда катта бахтсизликдир. Форобий ва Ибн Сино фикрича, диний ақидалар худди ана шу ҳақиқий бахтга эришиш ёки бахтсизликни мажозий ифодалаб, гўёки инсон нариги дунёда бўлади, қиёмат куни тирилтирилади, дахшатли сўроққа тутилади, ўз қилмишларига яраша жазо ёки савоб олади деб ифодаляйдилар ҳолос. Аслида бу, уларнинг фикрича, жохил, билимсиз мутаассиб кишиларга олам, инсон ҳаётининг маъноси тўғрисидаги илмий ва ҳаётий ҳақиқатларни уларнинг тасаввурларига мослаб диний афсона, ривоят, хикоя, эртақ, масаллар ва ҳ. к. шаклларда етказишдир. Пайғамбарлар ҳикмат

ва сиёсат соҳиби бўлганлар, инсониятни ана шу йўл билан инсонийлик ва ҳақиқат йўлига олиб чиқишга уринганлар деган «пайғамбарлик фалсафасини» Форобий ва Ибн Синолар илгари сурганлар.

«Пайғамбарлик фалсафаси» нуктаи-назаридан туриб, Форобий бидъат, хурофотга ботган кишиларнинг нариги дунё, ундаги дўзах азоблари тўғрисидаги тасаввурларини акли алмойи-жалмойи бўлиб қолган кампирлар ва акли ожизларнинг босинқираш, алахсирашларидир деб тушунтирган. Бунини илоҳиёт, диний мафкура манфаатларига зид деб, тўғри тушунишни истаман имом Ғаззолий эса «шу пайтгача бирон-бир мусулмон бундай кофирликка журъат этмаган эди», деб Форобий ва Ибн Синони куфрга кетишда айблаган.

Розий, Форобий, Беруний ва Ибн Сино ўз ижодларида илоҳий илҳом нури ёрдамида ғойибни билишни, сохта авлиёлик ва мўъжизакорликларни ўз даври учун жуда ҳам илмий асосли шубҳа остига ола билганлар. «Билим»нинг бундай сохта йўлларига инсон ўз умрини бағишламаслиги, ақлий, ҳиссий билиш ва амалий тажрибага асосланган илмий ҳақиқатгина уни самарали ва бахтли ҳаёт кечиришига имкон беришини таъкидлаганлар. Бироқ мутассибчилик у вақтда кучли бўлганлиги учун улар «ҳақиқатнинг икки ёкламалиги» тўғрисидаги таълимотни илгари сурганлар.

Уларнинг фикрича, ҳақиқат гарчи битта бўлсада, унга эришиш йўли икки томонламандир. Биринчи илмий билиш, ақл ва мантиқ далиллари йўли — бу таълим ва таҳсил олган, ақлли, илмли кишилар учун, иккинчиси эса — мажозий ифодалар, ривоят, ҳикоя ва масаллар йўли. Кейинги йўл хурофий китобларда баён этилган, кўр-кўрона эътиқодга ўргатилганлар йўли, илмий ҳақиқатларни тўғридан-тўғри қабул қила олмайдиганлар, мажозий қабул қила оладиган, тасаввур қила оладиганлар йўлидир. Бу икки ҳақиқат назарияси диний ва дунёвий билимларни, илм-фан, фалсафа билан илоҳиёт чегараларини ажратиб бериш, уларнинг ўзаро тўқнашмасдан, мустақил ривожланишларини таъминлашда, фан ва фалсафанинг жамиятдаги ролини қўтаришда жуда муҳим роль ўйнади.

VIII—XIII аср Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий-сиёсий қарашлари жамият, давлат ва инсоннинг шахсий ҳаётида ҳукмрон табакалар, авлиёлар, пайғамбарлар ўйнайдиган ролни ақлий, инсонпарварлик нуктаи назаридан ҳал қилишга имкон берарди. Худо

оламдаги тақдири — азални моҳиятан билганлиги, уни ўзи ўрнатганлигига қарамай, олам ва ундаги ишлар, шу жумладан, инсон иродаси ва фаолияти ўткинчи, ўзгарувчи бўлганлиги учун уларни билиш, уларга аралашшдан юқори туради. Бунинг устига, дунёнинг ишларига бирор-бир шаклда аралашиб, уларни ўзгартириб, бузиб-тузиб туриш худонинг донолиги ва адолатлигига зид экан, оламда, табиат ва инсон ҳаётида табиат қонунлари, инсон ҳаётида эса унинг ақли, эркин иродаси ҳукмронлик қилади. Бу эса пайғамбарлар, файласуфларни инсоният ҷамиятини фозил ҷамиятга (мадина), инсоннинг ўзини эса Комил Инсонга айлантириш, тарбиялаш, уларга маънавий раҳбарлик қилишларини тақозо этади. Форобий, Розий, Беруний, Ибн Сино каби мутафаккирлар пайғамбарлар ва файласуфлар инсоният ҷамиятини фозил ҷамиятга, инсонни эса Комил Инсонга айлантиришлари зарурлиги, бу уларнинг илоҳий ва инсоний бурчлари, миссияси эканлиги ғоясини олдинга сурганлар.

4. АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, СИЁСИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИ

Амир Темури ва унинг авлодлари қурган Темурийлар салтанати Она Ватанимиз тарихида мавжуд бўлган давлатчилик анъаналарининг бевосита, юксак ворисий давоми эди.

Темури, Шохрух, Умар Шайх Мирзо, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур қурган салтанатлар Туркистонда азалдан давом этиб келган туркий цивилизация, илм-фан, маданият, диний-фалсафий, бадиий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий фикр, давлатчилик, идора ва бошқариш, қонунчилик тизимларининг янада тезкор ва узлуксиз тараққий этишини таъминлади.

Амир Темури ва темурийлар қатъий сиёсий ирода билан амалга оширган иқтосъ ва сюрғол мулкчилик, идора ва бошқариш тизими аста-секин ўз самарадорлигини йўқота бошлаган феодал ишлаб чиқариш усулига янгидан «жон ато қилиб», янги иқтисодий, маъмурий, ҳарбий-сиёсий кўтарилишни вужудга келтирди. Ўрта Осиё, Туркистондаги ана шу янги иқтисодий, ҳарбий-сиёсий барқарорлик, кўтарилиш инсоният цивилизацияси тараққийоти йўналиши устувор қадриятларини белгилай бошлади.

Мана шу ҳал қилувчи, белгилувчи иқтисодий, ҳарбий-сиёсий салоҳият, иқтидорнинг шаклланишида Амир Темурнинг фавқуллодда ақлу-заковати, пўлат иродаси, янги савияга кўтарган ҳарбий-сиёсий маданияти, планетар қўламдаги тафаккури асосий тамал тош ролини ўйнади.

Жаҳон илмий адабиётида Соҳибкирон Амир Темур, Шохрух, Улуғбек, Бобур ва бошқа темурийзодларнинг жаҳон тарихи, цивилизацияси, илм-фан, маданият ривожигаги ўрни ва аҳамиятига чуқур, илмий ҳолис баҳо берилган.

Амир Темурнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, давлатни қуриш ва бошқариш, халқаро дипломатик муносабатлар, қўшничилик, барқарор ҳамкорлик, сулҳпарварлик сиёсати, ҳақсизликни бартараф этиш мақсадида урушлар олиб бориши, урушларнинг олдини олиш, мамлакатнинг иқтисодий фаровонлиги, обод-маъмурияти асослари, қонунчилик, қонун устуворлиги, қонун олдида барчанинг тенглиги, қонуннинг инсонпарварликни рўйбга чиқаришдаги аҳамияти, Ясо, Тузуқлар ва Шариатни, барча Қонун тизимларига ҳурмат ва риоят, эътиқодий бағрикенглик, сабр-тоқатлилик ва тезкор ҳаракатчанлик, илмий-маънавий, диний-ориғий кадриятларни юксак тутишга оид концепциясини унинг замондошлари ҳам, кейинги давр олимлари ҳам, турли мамлакатлар, айниқса Узок Шарқ-Хитой ва Ғарбий Оврўпо (Франция, Испания, Италия) сиёсатчи, элчи ва саёхатчилари, илм-фан, маданият, арбоблари юксак баҳолашганлар. Қўплаб тарихчилар уни жаҳон цивилизацияси, тарихи, маданиятида янги давр очган, инсоният ижтимоий тараққиётига янги нишонлар, устувор кадриятлар берган фавқуллодда шаҳе деб баҳолаб келишмоқда. (Л. Керен, Исмоил Ока, Б. Ф. Манц, С. Жамалуддин ва бошқалар).

Туркий дунё тарихи, ҳозирги замон тарих илмининг забардаст вакиллари проф. З. В. Тўғон, В. В. Бартольд, А. Якубовский, И. Мўминов ва бошқа олимлар Амир Темурнинг тарихдаги ўрни ва аҳамияти, унинг ижтимоий-сиёсий ва давлат қуриш, бошқариш, қонунчилиқка оид қарашларига бир бутун, илмий ҳолис баҳо беришга уринганлар.

Шўролар даври тарихчилигида, айниқса XX аернинг 40-йилларидан сўнгра ёзилган тарих китобларида Амир Темур ва темурийларнинг роли тамомила салбий, зулм ва даҳшат, жохиллик, босқинчилик тимсоли сифатида баён этилган.

Холбуки, Амир Темурнинг Ўрта Осиёда марказлашган давлат тузиш, минтакавий ва жаҳон сиёсатини юргизиш, адолатли ва зулмга чек қўйувчи урушлар олиб бориш, савдо-сотик, ободончилик, қурилиш, яхши қўшничилик, элчилик, айниқса, илм-фан, маданият ва конунчилик соҳасидаги фаолияти ва мероси, жуда хилма-хил ва бой эканлиги маълум.

Бунинг устига, Ибн Арабшоҳнинг Амир Темурни саводи йўқ, оми деб талкин этишга уринишларига қарамай Соҳибқироннинг жуда кенг, чуқур ва атрофлича ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий қарашлар соҳиби эканини, ўз замонасининг анча-мунча юқори даражада саводли кишиси бўлганлигини қайд этиш ўринлидир.

Алишер Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис» асарида Соҳибқирон жуда фавқулудда илмий ёки диний-сиёсий муаммолар бўйича мунозара мавзуси бўлган китоб ёки хабар, элчилик номаларини дарҳол қадимги туркий «уйғурча хат» ёзув тилига таржима қилдирганлиги, уларнинг мазмуни билан оғзаки танишиш билан чекланмасдан, шахсан ўзи ўқиб чиқиб, бир хулосага келишга уринганлиги тўғрисидаги хабари унинг арабчада бўлмаса-да форс-тожик, турк тилида саводли бўлганлиги тўғрисида қатъий хулоса чиқаришга имкон беради.

Бундан ташқари, Шаркдаги ҳукмронлик, сиёсий фаолият анъанаси ҳам саводсиз, оми одамнинг бирон-бир тарзда сиёсат, ҳукмронликка келишини тамоман истисно қилар эди.

Ҳафиз Абру ва бошқа тарихчилар хабарларига Қараганда Амир Темур тарихий асарлар, Шарқ ва умуман жаҳон тарихи, сиёсати, диний таълимотлар, мазҳаблар муаммолари, шеърят бўйича ҳар томонлама, чуқур билимга эга бўлиб, Қуръони Карим, Ҳадислар ва тафсирлардан, машҳур тарихчи, шоирлар асарларидан ўз ўрнида фойдалана олган.

Ҳар ҳолда Амир Темурнинг ижтимоий-сиёсий, ҳарбий-дипломатик, диний-ахлоқий, илмий-фалсафий, конунчилик, маданий қурилиш соҳаларида қолдирган мероси, тажрибаси жуда буюк аҳамиятга эга.

Бизгача Амир Темур меросидан «Тузуки Темурий» ёки «Малфузоти Темурий» номли муҳим асари, Соҳибқироннинг ҳаёт йўли ёки «Таржимаи холи», унинг «Васияти», сон-саноксиз фармон, буйруқ ва кўрсатмалари, ўғиллари, яқинлари, саркардалари, уламо-фозиллар билан, масалан машҳур мантиқшунос файласуф олим

Мир Сайид Шариф Журжоний ва бошқалар билан, мутасаввуф шайхлар билан атрофлича ёзишмалари, Франция, Англия, Испания кироллари, Турк султони Боязид Йилдирим ва бошқа шахслар билан элчилик номалари, мактуб ёзишмалари матнлари етиб келган.

Санаб ўгилган мазкур матнларни бевосита Амир Темур ўзи айтиб туриб ёздирган, ёки унинг кўрсатмаси, буйруклари асосида тузилган.

Уларда Амир Темурнинг буюк интилишлари, ўз тарихий миссиясини чуқур англаганлиги ва уларни амалга оширишга фавқулодда зукколиги ва пўлат ирода билан интилиб, изчил амалга оширганлиги, унинг ижтимоий сиёсат, ҳарбий, диний фалсафий қарашлари, дунёқараши ўз даврига адекват экани кўринади.

Сокибқирон давлатни бошқариш, идора қилиш, барқарорликни таъминлашда Пири Абу Бакр Тойободий ўғити билан қуйидаги 4 умдага: 1) кенгаш; 2) машварату-маслахат; 3) катъий қарор, тadbиркорлик ва хушёрлик; 4) эҳтиёткорлик талабларига амал қилган. Бу унинг қуйидаги фикрларида яққол кўринади: «давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тadbир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим..., ўз ўрнида қилинган тadbир билан саноксиз лашкар қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, беҳисоб лашкарни енгиб бўлур..., ғолиб бўлмоқлик тангрининг мадади ва бандасининг тadbири биландир».¹

Амир Темур ўзининг дастлабки сиёсий фаолияти даврида салтанат қуриш, унинг бирлиги, мустақиллиги ва барқарорлигини мустаҳкамлаш, таъминлаш соҳасида ўзининг, фавқулодда шахсий салоҳиятини, иқтидорини намоён қилганлигини кўрамыз. У Туркистонда эндигина ўз ҳокимиятини ўрната бошлаган даврларда, ҳокимиятга шерикчилик қилишни, ўз мустақиллигига эга бўлишни истаган амирлар, беклар унга: «бу давлатга баримиз шерик бўлганимиздан кейин, уларни ҳам давлатга шерик деб билайлик» деганларида, Амир Темур бу қув таклифда ўз салтанати асосларига болта урувчи зарбани илғаб, уларнинг сўзига қулоқ осмасдан мақсади йўлидан қайтмади. «Уларнинг гаплари менинг салтанат юритишимдаги ғайратимга таъсир қилмади, ўзимча кенгашидимки, «Худо битта, унинг шериги йўқ-

¹ *Темур тузуклари*. Т., Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1991, 15-бет.

лир», ўзларини давлат щериги билиб, менга бўйси-нишни истамаган амирларни турли тадбирлар ишла-гиб, ўзимга итоат эттириш»¹ йўлини қилдим, дейди. Бу биринчи навбатда, ўз амакиси Амир Хожи Барлос би-лан ракобат кураши олиб бориб, уни ўзига иттифокчи •эпишида, Амир Хусайннинг сиёсатини, унинг оқибат-ларини олдиндан курган ҳолда бартараф қилишида, у билан ҳокимиятни эгаллаш даврида иттифокчи бўлиб, охири-оқибатда ҳалол-пок сиёсий-ҳарбий ракобатга хиёнат билан жавоб берганида эса унга муносиб ва адолатли зарбалар бериб, ҳокимиятдан четлатиш ва қатл қилишда, бошқа амир-беклар билан бўлган жуда тифиз ва мураккаб муносабатларида намоён бўлади.

Амир Темур ижтимоий-сиёсий қарашларининг иккинчи муҳим жиҳати унинг бир томондан расмий Ислом, Шариат билан, иккинчидан бидъат мазҳабла-ри, масалан шийа-исмоилийлар, сарбадорлар, хуру-фийлар билан жуда мураккаб муносабатлари эди. Амир Темур расмий Ислом, Шариатни қўллаб-қув-ватлаш борасида «тангри таоло дини ва Муҳаммад Мустафо шариатига дунёда ривож бердим, ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим», деб ўз дав-лати қурилишининг биринчи асосларини — тузуки асосларини таъкидлайди.²

Бошқа томондан эса, Эронда, Озарбайжон ва бош-қа жойларда шийалар, хуруфийларни қаттиқ таъқиб, қатағон этгани ҳолда, Сурия ва Ироқда шийалар кучи-дан ўз урушлари муваффақиятини таъминлашда уста-лик билан фойдаланди.

Учинчидан, сарбадорлар ижтимоий-сиёсий ҳарака-ти билан ҳамкорлик қилиш Амир Темур ҳокимиятга келишида ҳал қилувчи босқич бўлиб, бунда Соҳибқи-рон Самарқанд сарбадорлари ғоявий раҳнамоларидан Мавлонозодани ўлимдан сақлаб қолишдек хатарли ҳатти-ҳаракатларга журъат қилганки бу унинг дин, ли-ний мазҳабларга бўлган муносабати ўта мураккаб ва айни пайтда ҳозирги кун нуктаи-назаридан ибратомуз, ўрганса бўладиган аҳамиятга эга бўлганлигини кўрса-тади.

Амир Темурнинг динга бўлган муносабатидаги фун-даментал асос — қорахонийлар, хоразмшоҳлар даврида давлат ишларига дин арбобларининг фаол аралашиши

¹ *Ўша жойда*, 34—35-бетлар.

² *Ўша жойда*, 53-бет.

тамойилини кесиб, динни давлатдан ажратиш талабининг конун даражасига қўтарилганлигидир. Амир Темур ўз сиёсатини юритишда турли аслзода рухонийлар — Саййид Барака, Тойободий, Шамсиддин Куллар фатволари, дуоъи-фотиҳаларини олишга интилан бўлсада, у расмий Ислом, Шариат вакилларини энг муҳим давлат сиёсати, ҳарбий-диштоматик қарорлар қабул қилишга аралаштирмаган. Бунда у Чингизхондан келаётган туркий-мўғулий анъана — бирон динни алоҳида нуфузли мавқеъига қўймасдан ҳаммасига баб-баробар ҳурмат, эҳтиром сиёсатини юргизиш йўлидан борган.

Амир Темур сиёсий-ҳукукий қарашлари, сиёсатининг бош ғояси «Рости русти» умдаси бўлиб, бу «Кучкудрат, #||гидор-адл-инсофда», деганидир. Соҳибкирон, «давоят агар дину-ойин асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукухи, қудрати ва тартиби йўқолади», дейди. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшарким, уни қурган ҳар кимса, назарини олиб қочади. Ёҳуд қасу-нокас тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги-тўсиғи йўқ уйга ўхшайди. Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом, тура ва тузук асосида мустаҳкамладим. Салтанатни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеъа ва ишни тура ва тузук асосида бажардим¹, дейди. Бу ҳозирги Ўзбекистан мустақиллигига эришган кунда биз танлаб олган асосий тамойиллардан бири — қонуннинг устуворлиги умдаси билан мутлақо ҳамоҳангдир.

Айни пайтда Амир Темурга хос фавқулодда даҳо қонун устуворлиги масаласида ҳам ўзини кўрсатган. Қонунчилик соҳасида барча даврлар, халқлар, мамлакатлар қонуншуносларини ҳамон ҳайрат ва таажжубга солиб келаётган, унинг давлат, салтанат қуриш сиёсати муваффақиятини таъминлаган хурофот ва таъссубларсиз, турфа фикрлар, қарашларга эътиқодий бағри кенг муносабатда бўлиш қобилияти ўзини намоён қилган.

Амир Темур қанчалик тақводор, асл мусулмон бўлмасин қонунчиликнинг турли тизимлари — диний ва дунёвий томонлари борлигини, уларни ҳисобга олиш кераклигини жуда тўғри англаган. Амир Темур қонунчилик тизими деганда фақат Шариат қонунчилигини

¹ *Темур тузуқлари*. Т., Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991, 57-бет.

эмас, балки бошқа халқлар қонунлари, урф-одатлари, хусусан туркий-мўғил Ясо, Тузук қонунларини ҳам тушунган. Уларни баробар олиб қараган, ҳар бирини ўз ўрнида, тақозо этган шароитда аниқ-функционал вазифа ва имкониятларига қараб фойдаланган. Масалан, Шариат қонунчилигидан иқтисодий, фуқаролик, маънавий маданият, халқаро муносабат масалаларида кенг фойдаланган бўлса, Ясо ва Тузуклардан сулоланинг қонуний эканлигини асослаш, мамлакат ва қўшинни қисм-фавжларга ажратиш, урушлар олиб бориш, муқофот ва жазо беришда, ҳарбий соҳаларда кенг қўллаган. Соҳибқирон, «Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, ким тутиб олса ясо бўйича жазолансин. Кимки бировнинг молини зўрлик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг молини золимдан қайтариб олиб эгасига топширсинлар. Агар кимда ким тиш синадирса, кўзни кўр қилса кулок ва бурун кесса, шароб ичса, зино ишлар қилса девондаги шариат қозиси ёки ахдос қозисига олиб бориб топширсинлар. Шариатга оид ишларни ҳал этишда ислом қозиси ҳукм чиқарсин. Урф-одат ишларини эса ахдос қозиси тафтиш қилиб, сўнг менинг арзимга етказсин»¹ деган.

Плюрализм, этикодий бағри кенг ҳуқуқий-қонунчилиги сиёсатини юргизишда Амир Темур Имому Аъзам Абу Ҳанифа, Шофеъийлар, ал-Мавардий асос солган ислом давлати, жамиятида дин давлатдан, халифа султонликдан функционал ажратилиши, бунда ҳам қонунга риоя қилиниши, қонун, адл-инсоф устуворлиги умдасига амал қилган. «Худонинг мулкида адолат билан иш тутгил... Мамлакат қуфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди»², деган эди.

Зулм қилмаслик, қонун устуворлигини таъминлашда Амир Темур ишни аввало ўзи, яқин атрофдагилар, давлат арбобларининг мазкур қонунга риоят қилинишини таъминлашдан бошлаганлиги, хусусан Мироншоҳ, Халил Султон, Искандар Мирзо каби ўз ўғил ва неваралари борасида, баъзи амир ва беқлари фаолияти борасида жуда қатъий ва муросасиз бўлганлиги ҳозирги қунимиз учун бениҳоя ибратомуздир.

Амир Темур қонун устуворлиги масаласида бирор айб қилган оддий аскар, фуқарони, «булар оддий ас-

¹ *Темур тузуклари*. Т., Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1991, 74-бет.

² *Ўша жоида*, 93-бет.

кар, фукароку» деб, кўп нарсa уларнинг ирода ва ихтиёрида, имкониятлари доирасида эмаслигини назарда тутиб иш курган. Аммо ёлғон, хиёнат, бебурдлик, но-покликка нисбатан мурасасиз бўлган. Айникса ўз амалини, ҳатто бойлигини суъиистеъмол қилган нафақат алоҳида одамларни, ҳатто бутун-бутун шаҳар, давлат бошликлари ёки жамоаларини жазолаганлиги маълум. Жазони қўллашда ҳам Амир Темур адл-инсоф ва қонун устуворлигидан ташқари, ўз шахсий эҳтиросларига берилиш, айникса ўч олишга берилиб кетишга йўл қўймаган.¹

Хар қандай ҳолатда ҳам Амир Темур фуқаролар арз-додига қулоқ солиш, бировлар кўрсатмаларига ишониб қўя қолмасдан, шахсан ўзи арз-додини тинглаб, керак бўлса атрофлича тафтишдан сўнг энг адолатли, инсофли ҳукмга келишга ҳаракат қилган.

Амир Темурнинг ижтимоий-сиёсий, давлат қурилиши, қонунчиликка оид қарашлари шуни кўрсатадики, у давлатнинг алоҳида фуқаро, жамият олдидagi асосий вазифаси мамлакатда барқарор қонун ва тартиб ўрнатиш, бурч ва қоидаларни, солиқларни бажарилишини таъминлаш, халқнинг тўқ, фаровон яшашининг барча шарт-шароитларини яратиш, аҳолига маломат, захмат, қийинчиликлар эмас, балки унинг аҳволини енгилаштириши лозимлигини тўғри тушунган ва ҳаётда амалга оширишга уринган. Албатта, Амир Темур шахсини бир томонлама муқаддаслаштириш ҳам, қоралаш ҳам керак эмас. Соҳибқироннинг халқимиз, давлатчилигимиз, умуман инсоният олдидagi хизматлари унинг ўта салоҳиятли, фавқулодда ақл-заковат ва иқтидор соҳиби бўлган зот эканлигини кўрсатади.

Амир Темурнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, дунёқараши ва мероси нафақат Ўрта Осиё, Туркистондаги ижтимоий-сиёсий фикр тараққиётида, балки бутун мусулмон Шарқи, жаҳон илмий-фалсафий, сиёсий фикрлари тараққиётида катта аҳамиятга, таъсир кучига эга бўлди.

Амир Темур «Тузуқлари»нинг манбаавий ва илмий ҳолис қиммати ҳақида тўхталадиган бўлсак, уни XIV—XVI ва кейинги асрлар Шарқ, туркий ижтимоий-фалсафий фикрининг энг юксак намунаси бўлган манба деб баҳолаш керак бўлади. Бу ҳулосанинг тасдиғини тарихий апробация ҳам исбот этган. «Темур тузуқлар»и

¹ Ўша жойда, 64-бет.

ниҳоятда махфий, тор доираларда, Темурийзода аслзодалар қўлида XVIII асрларгача фақат қўлёзма шаклда қўлдан-қўлга ўтказиш йўли билан сақлаб келинганлигига қарамай, турли мамлакат ҳукмдорлари, сиёсатчилари ундан фойдаланишни истаганлар. Натижада «Темур тузуклари»нинг асл туркий нусхаларидан бири Ямандаги Турк-усмоний халифалиги ҳокими Жаъфар Пошо кутубхонасида сақланиб қолган. Ана шу нусхадан темурийзода Шох Жаҳонга Мир Абу Толиб ал-Хусайний ат-Турбатий ал-Туркистоний форсий таржимани тақдим этган. Шох Жаҳон эса ўз даврида Деккан музофоти қозикалони, маърифатпарвар Муҳаммад Афзал Бухорий (1651—52 й. вафот этган)га бу форсий нусхани Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»си, бошқа темурийлар архивлари, кундаликлари билан қиёслаб, ориқча қўшилган жойларини чиқариб, асл матнни тиклашни буюрган. Бу матндан кўчирилган «Темур тузуклари» нусхаларини жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари — Франция, АҚШ, Англия ва Россия, Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Миср, Яман каби мамлакатларда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам қўлёзма нусхалар, литографик, тошбосма нашрлари таржима ва шарҳлари мавжуд.¹

Амир Темур ижтимоий-сиёсий қарашларининг маъноси, уларнинг ўрта Осиё, жаҳон ижтимоий-сиёсий фикри тараққиётидаги ўрни унинг ўлим олдидаги «Васияти»да мухтасар ва бутун шавкати билан ифодаланган. У «Биз ким, Мулки Турон, Амири Туркистонмиз. Биз ким, миллатларнинг энг улуғи, Туркнинг бош бўғинимиз»² деган. Соҳибқирон ўғитларида Она Ватанимиз Туркистонга, миллатимизга муҳаббат, унинг шаъни-шавкати учун қайғуриш, бунинг учун масъулиятни чуқур англаш, халқимиз, миллатимизнинг жаҳондаги шаъни-шавкатини юксак тутиш, ардоқлаш каби муқаддас асослар берилган. Бу муқаддас ўғитлар ҳозирги мустақил Ўзбекистон истиклолини асраб-авайлаш, ардоқлаш, ватанпарварлик руҳини кўтариш, Ўзбекистонни ўз мустақил тараққиёт йўлидан олиб боришда маънавий-руҳий асос, қуч-қудратимиз, келажакка битмас-туганмас ишончимиз манбаи эканлигини кўрсатади.

¹ *Темур тузуклари*. Т., Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1997., 5—6 бетлар

² *Амир Темур васияти*. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёт. 1991, 3-бет.

Темурийлар даврида фан, ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққиётига катта таъсир кўрсатган шахслардан бири — буюк олим, давлат арбоби Мирзо Улуғбекдир.

Мирзо Улуғбекнинг давлат арбоби, олим сифатида камол топишида Амир Темур ҳам суюкли бобо, ҳам темурийлар сулоласининг ҳазоротли асосчиси, ҳам узокни кўра олган сиёсатчи, давлат арбоби, катъий иродали, доно ҳукмдор, чапдаст ботир, шижоатли қаҳрамон жангчи сифатида ҳал қилувчи таъсир кўрсатган. Улуғбекнинг ижтимоий-сиёсий, илмий қарашлари шаклланишига отаси Шохруҳ Мирзонинг таъсири ҳам катта бўлган.

Туркий анъанага биноан Амир Темурнинг алоҳида кўрсатмаси билан Улуғбекнинг бутун таълим-тарбияси, жисмоний ва ҳарбий чиниқтириш, сиёсий иқтидорини ўстириш учун, ҳозирги тил билан айтилганда, махсус «хукумат белгилаган тарбиячилар» шуғулланганлар. Амир Темур боргоҳида, ҳарбий қароргоҳида машҳур тарихчилар Улуғбекка қадимги тарихий воқеалар, жангномалар ўқиб берар, уларни шарҳлаб, тушунтирар, йўл қўйилган хатолар, эришилган ғалабаларга нималар сабаб бўлганлигини кўрсатар эдилар.

Улуғбек Амир Темурнинг ҳарбий юришлари, улуғ жангларида жуда эрта қатнаша бошлаган. Чунки, туркий анъанага кўра хон, ҳокон, амирлар ва султонлар, бўлғуси ҳукмдор ва лашкарбошилар ана шу тарзда шаклланар, камол топар эдилар. Таомилга кўра, Улуғбек Темур уюштирадиган барча машварат, Давлат кенгаши — Курултойларда, ҳарбий ва маъмурий давлат ишларини юритишда фаол иштирок этган, муайян вазифаларни бажарган. Улуғбек элчи-дипломатларни қабул қилиш, улар келтирган ҳужжатларни Амир Темур қўлига топшириш, кузатиш маросимлари, келгуси учрашувлар вақти, жойи ва иштирокчиларини аниқлашда иштирок этган. 1404-йилда Амир Темур Улуғбекка Тошкент-Илоқ, Сайрам, Тороз (Жамбул) воҳаларини, Ашпара ва бутун Мўғулистонни суюрғол қилиб берган. Демак, Улуғбек ҳали 10 ёшга тўлмасдан Темур давлати олдида алоҳида, фавқулодда хизматлари учун бу мукофотга сазовор бўлган. 15 ёшида Амир Шохмалик хомийлигида, 17 ёшида эса мустақил Мовароуннаҳр султони бўлди. 1410-йилда отаси Шохруҳ билан унга қарши фитна уюштирган Ўтрорлик Шайх Нуриддин ва Хисорлик Муҳаммад Жаҳонгирлар қўшинига қарши

жанг қилган ва уларни енгган. 1414-йили Хоразмни қайтариб олган. 1424—25 йилларда Мўғулистондаги ўз ноиби Шермухаммадхон итоатсизлик қилганда, унга қарши қўшин тортиб, ғалаба қозонган. Улуғбекнинг биринчи йирик мағлубияти 1427 йили Дашти қипчоқ ўзбеклари хони Бароқхон билан бўлган жангда содир бўлган ва шундан кейинги 20 йил давомида фаол уруш ҳаракатларини олиб бормай, ўз давлатини мустаҳкамлаш билан шуғулланган.

Улуғбек ўзининг «Зижжи Улуғбек» ёки «Зижжи жадиди Кўрагоний», «Бир даража синусини аниқлаш ҳақидаги рисола», «Рисолайи Улуғбек» каби астрономик асарлари билан бир қаторда «Торихи улус арбаъа», унинг мухтасари «Шажараъи атроқ», нақоралар билан ижро этиладиган бир неча мусиқий асарлар ҳам қолдирган. Навоий ва Абу Тохирхўжа кўрсатишларича, шеърлар ҳам ёзган, тиббиёт масалалари билан жиддий қизиққан. Крлаверса фалакиётчилар, риёзиётчилар, барча илм вакилларининг Давра (Академия)сини шакллантирган, унинг ишида ўзи ҳам фаол иштирок этган.

Мирзо Ҳайдар Дуғлатнинг «Торихи Рашидий»сида: «Мирзо Улуғбек тарихнавис донишманд эди (ва) «Тўрт улус» (тарихи)ни (ҳам) ёзиб қолдирган эди» деб кўрсатилган.

«Торихи улус арбаъа» ва «Шажараъи атроқ»да баъшарият тарихи энг қадимги даврлардан бошлаб баён этилади. «Торихи улус арбаъа» ўз унвони, «Муқадди-ма»си, 3 фасл, 3 мақола, майда боблардан иборат. Унда пайғамбарлар тарихи, шажараси, туркий-мўғулий сулолалар — Чиғатой, Жўжи, Ботухон ва Улуғ Қоон Мункэхон улуслари тарихи, улар билан темурийлар сулоласининг муносабатлари, шараф ва нуфузлари ҳақида қимматли маълумотлар берилади.

Мазкур асарларда Улуғбекнинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий қарашлари, давлат қурилиши ва уни бошқаришга оид муносабати ўз ифодасини топган. Бунда айниқса Туркий-мўғулий Ясо-Тузуқларнинг қўлланилиш кўлами билан мусулмон ҳуқуқи — Шариат қонунчилигининг қўлланиш ва таъсир кўламининг ўзаро муносабати диққатга сазовордир.

Улуғбек бир томондан, чуқур эътиқодли бир мусулмон ҳукмдор сифатида албатта ўз давлатининг, умуман темурийлар сулоласининг мусулмон қавмлари олдидаги обриси, шаъни-шавкатига нисбатан бирон бир шубҳа туғдирмаслик учун Ҳутбадан тортиб то элчилик но-

малари тузиш, турли фармонлар, козилар фатволарини «ипидан игнасиғача» Шариатга мувофиқ бўлишини таъминлар эди. Қолаверса мусулмон ҳуқуқи ўзининг батафсил ва мукамаллиги, ҳокимиятни мустаҳкамлаш, раъийятни итоатда тутишда қўл келиши туфайли ҳам шундай қилган. Шариат Ясо ва Тузукларга нисбатан қатор устунликларга эга эди ва энг муҳими, психологик ва эътиқодий жиҳатдан мусулмонлар учун мақбул эди.

Бошқа томондан эса темурийлар анъанасига кўра ҳарбий ишда, армияни куриш ва бошқаришда, фавқулодда ҳолларда Ясо ва Тузукларга риоя этган. «Тузуклар» гарчи муаммоларнинг диний, дунёвий тахлили асосда ёзилган бўлишига карамай дунёвий қонунчилик тизими мазмунида тузилган эди. Хон, амирларни кўтариш, милк (мамлакат)ни ворислар ўртасида тақсимлаш, солиқ олиш, маъмурлар фаолиятини ташкил этиш, армияни ташкил этиш (аскарликка олишдан тортиб то зобит, қўмондонлар нуфуз ва мақомларини белгилаш, уларнинг моддий-маиший таъминоти, нафақа, рағбатлаш ва жазо белгилаш, қатл ва ҳ. к.ларгача) «Тузуклар» асосида олиб борилган эди.

Маълумки Улуғбек султонлигининг охириги икки йилида темурийлар салтанати таназулининг жиддий аломатлари намоён бўла бошлаган эди. Ташки хавф ўзини кўрсата бошлади. Ана шу даврларда Туркистондаги энг таъсирли мафкуравий уюштирувчи куч — Ислом, Шариат ва тасаввуф тариқатлари ўз сиёсий нишонлари (курси)ни янгидан бош кўтариб, қучайиб келаётган куч — Шайбонийлар фойдасига ўзгартираётган эди.

Бу Улуғбек ҳали иқтидорда бўлган кезларда бўлиб ўтган қуйидаги воқеада ўзини яққол кўрсатган эди. Машҳур тарихчимиз Абу Тохирхўжа ўзининг «Самария» китобида шохидлик беришича — «...бир кун Саййид (Ошиқ) Мирзо Улуғбек олдида жуда қаттиқ тил билан ваъз айтди. Улуғбек Мирзо: «Эй, Саййид! Мен ёмонроқму, Фиръавн» деб сўради. Саййид: Фиръавн — деб жавоб берди». Мирзо (Улуғбек) яна: «Сиз яхшироқмусиз, ё Мусо» деганда, Саййид: «Мусо алайҳиссалом!», — деб жавоб қайтарди. Сўнгра Улуғбек Мирзо айтди: «Тангри таоло Мусога яратилмишларнинг энг ёмони бўлган Фиръавнни тўғри йўлга ундаганда, «Қаттиқлик билан аччиқ сўзламагил, балки

юмшоқ ва чучук тил билан гапирган», деб буюрди. Энди сиз Мусодан ортиқроқ бўлмай туриб, Фиръавндан ёмонроқ бўлмаганим ҳолда-қаттиқ тил билан гапирасиз?» Саййид бу сўзни эшитгач сўкут қилди ва индай олмасдан хайрон бўлиб қолди...»¹

Улуғбекка таънаю-дашном беришга журъат этган Саййид Ошиқ ўта машҳур тақводор мусулмон, воъиз-Ҳотиб, обрўли дин арбоби бўлибгина қолмай, ўз сиёсий ориентациясини Темурийлардан шайбонийлар ҳокимиятини тан олишга қараб ўзгартираётган расмий Ислом, Шариат ва тасаввуф вакили эди.

Саййид Ошиқ Улуғбек томонидан илгари сурилаётган, замонасидан анча илгарилаб кетган «дунёвий сиёсат юргизиш», илм-фан тараққиётига катта эътибор бериш, дин, илоҳиёт ва хурофотнинг мутлақ иқтидорини оқилона чеклаш, оқилона йўлга солиб юборишга интилишларга қарши эди.

Вазият қанчалик сиёсий, диний-мафкуравий жиҳтларига кўра жуда қалтис бўлишига қарамай, Мирзо Улуғбек мантиқан жуда кучли, лўнда, гўзал ва ҳозиржавоб, айни пайтда диний-эътиқодий қарши эътирозга ўрин қолдирмайдиган қилиб вазиятдан чиқа олган, сиёсий ва руҳоний маданиятнинг юксак намунасини кўрсатган.

XV ва ундан кейинги асрларда Туркистондаги ижтимоий, фалсафий фикр ривожда Алишер Навоийнинг мероси муҳим ўрин тутати.

Навоий дунёқараши асосларини унинг «вахдат-ул-вужуд» (пантеизм) таълимотига қўшган ҳиссаси, Қалом, шариатга, тасаввуфга бўлган муносабатининг фавқулодда жиҳатлари, орифлик дунёқараши ва ахлоқий-дидактик позицияси, сиёсат, давлат, фозил жамият, оила, Комил Инсон ва шахе тўғрисидаги бир-бутун назариялари ташкил этади.

Навоий дунёқараши, ижоди ва фаолиятининг яна бир ўзаги унинг туркий халқларининг жаҳон тараққиётидаги ўрни ва тарихий миссияси тўғрисидаги ўйлари, туркий тилимизнинг бутун Турон заминга сочилиб кетган сўз, лаҳжалари бойликларини тўплаш, уни адабий тил, илм-фан, фалсафа ва юксак санъат тили даражасига кўтариш соҳасидаги саъйи-ҳаракатларида ўз ифодасини топган.

¹ Лбу Тоҳирхўжа. Самария. «Мерос» тупламида. Т., «Камалак», 1991, 41—42-бстлар.

Бирок, ижтимоий-фалсафий, бадий фикр тараққиётини ўрганиш соҳасида кенг урф бўлган тадқиқот андозаларига кўра Шарқ мутафаккирларининг фозил жамият, Комил инсон тўғрисидаги дақиқ қарашлари, таълимотлари кўпинча илм даражасига етмаган, ёки жуда бўлмаганда ҳаёлпарастлик ғоялари сифатида юзаки, вульгар социологик талқин этилган ва бу қисман ҳозир ҳам сақланиб қолмоқда. Бу, айниқса Низомий, Жомий, Навоий ва бошқа алломаларнинг Одил подшо (Комил инсон) концепцияларини тушуниш ва талқин этишда яққол кўзга ташланади.

Шўролар давридаги жамият манфаатларини шахе, алоҳида олинган инсон манфаатларидан устун қўйишдан иборат «тажрибамиздан» маълум бўлмоқдаки, шахснинг манфаатларини, унинг дунёқараши, ҳаётий позицияси, орзу-умидларини ҳисобга олмасдан туриб, унинг шаънини менсимасдан ёки бутунлай оёқ ости қилиб, ерга уриб ҳеч нарсага эришиб бўлмас экан. Мустақилликка эришган ҳозирги кунларимизда шахе, инсоннинг шаъни, миллий қадриятлари, яъни кенг қўламдаги Инсон омилининг ролини фаоллаштириш зарурлигини тушуниб ета бошладик.

Навоий ўзининг Одил подшо, фозил жамият тўғрисидаги қарашларида Низомий, Жомий каби мусулмон маданияти, фалсафасининг тамал тошларини қўйган, Абу Наср Форобий, Ибн Мискавайх, Ибн Сино ва бошқа Шарқ арастучилари-перипатетикларининг, яъни машшоиййунлар илгари сурган фозил шахар (алмадинат-ул фозила), Фозил Раъис, Комил Инсон таълимотларидан келиб чиққан.

Маълумки, Форобий Сайф-уд-давлатнинг давлатини, Шайх-ур-Раъис Ибн Сино ўз даври подшоши Алоъ-уд-давланинг давлатини Фозил шахарга, уларнинг ўзларини эса Комил Инсонларга айлантиришга уринганлар. Навоий ҳам «Хамса» ва бошқа асарларидаги орзу-хаёллар, Одил подшо, одил давлат тўғрисидаги ғоялар билан чекланмай, Хусайн Бойқаро давлатини — Одил давлатга, унинг ўзини эса Одил подшоҳга айлантиришга қаттиқ уринган, бу йўлда ўзининг бутун кучи, сиёсий иқтидори, нуфузи ва иродасини, сиёсий мавқеъини сарфлаган. Гап ҳар икки ҳолда ҳам ғоянинг нотўғри ёки «ғайриилмийлигида» эмас, балки бу ғояларни амалга ошириш имконини берадиган жамият юксак ишлаб-чиқариш — «табиий-тарихий тараққиёт босқичига» эришмаганлигидадир.

Энди Навоийнинг суфийлиги масаласига келайлик. Албатта Навоий ўз даврининг кишиси сифатида ўрта аср мусулмон маданияти, руҳияти, онги ва тафаккури, кадриятлари руҳида тарбияланган, ва, демак, ўша ҳаёт тарзи ва маданиятнинг ўзаги бўлмиш тасаввуф таълимотидан четда шаклланиши, ундан тамомила фориғ бўлиши мумкин эмас эди. Навоий амалда айнан ана шундай тахсил ва тарбия топганлиги, айникса, Фариддин Атторнинг «Мантиқ-ут-тайр»ига ихлос қўйганлиги, нақшбандийчилик таълимотини чуқур билганлиги ва Жомий билан биргаликда ва унинг етакчилигида Хўжа Убайдуллоҳ Ахрор, Абдуллоҳ Ансорий ва бошқа пирларга қўл берганлиги юқоридаги фикрни тасдиқлайди.

Навоийнинг умуман Нелом, Калом, Шариат, айникса тасаввуфдаги эгаллаган мавқеъининг ўзига хослиги шундаки у нақшбандийликнинг ҳаётбахш фалсафаси орқали суфизмдаги энг инсонпарвар, ҳаётда, инсондаги эътиқодий поклик ва тозаликни сезувчи, кадрловчи ва ҳаётни, инсонни кадрлашга, Инсон шаънини юксак тутиш, химоя қилишга чақирувчи маломатия таълимотига маънавий жиҳатдан онгли равишда эргашган ва ўзининг бутун ҳаёти давомида унинг кадриятларига ғоявий риёя қилган.

Маълумки маломатия энг аввало дин, тақво, тасаввуф ахлларини, шунингдек мусулмон жамоасининг бошқа аъзоларини икки туб масалада: 1) эътиқодда кибрга, риёкорликка ва беҳад даъволарга йўл қўйишда; 2) амалий ҳаётда эса бойлик, зеби-зийнатга, хирс-ҳавога берилишда, камбағалларга зулм қилиб сидкни (Оллоҳ олдида олган ўз мажбурият ва бурчни) бузишда маломат қилган.

Эътиқоддаги кибрга суннийларнинг такаббурлиги, риёкорликка эса шиъаларнинг жанжалкашлиги, беҳад даъвога эса тасаввуфдаги Хулул, Жаъм ва Иттиҳад даъвогарларининг «кароматлари», «мўъжизалари»ни маломатия вакиллари мисол келтирганлар. Навоийнинг ҳаёти, ижоди ва фаолиятитишнинг бирор дақиқасида, ҳатто ўз асарларида ўзининг мусулмончилигидан кибрланиш у ёқда турсин, ҳатто буни алоҳида таъкидлаган ҳам. Эътиқодда ҳокисор-обид мавқеини тутган. Риёкор шайхлар, «азиз-авлиёлар» ва бошқаларни Навоий қандай танқид қилганлиги эса «Маҳбуб-ул-қулуб» ва бошқа асарларидан маълум.

Эътиқоддаги беҳад даъволарга Навоий маломат

тийя даври мутафаккирлари Ибн Сурайж, Ибн Ота, Абу Жаъфар (хаммаси VIII—IX асрлар) ва «Хужжат ул-Ислом» Абу Хомид ал-Ғаззолий, ҳамда Шаҳобиддин Абу Хафс Умар Сухравардий (XIII — аср) сингари ўзининг «Лисон-ут-тайр» асарида қуйидаги мисраларни ёзган:

«Сен доғи бу даъвойи изхор айлама,
Нафсий муставжаб дор айлама.
Мастроқ чун тушмиш эрди жом анго,
Йук эди бу нағмадин ором анго».

Бу мисраларда маломатия йўлининг асосий ғоялари ёритиб берилган.

Демак, Навоий ўзининг исломга бўлган эътиқодини расмий «аҳли сунна ва жамоа» сингари пеш қилмаганидек, Оллоҳ васлига етиш — яъни «вахдат лофи»ни даъвосини қилувчи ўта сўл мутасаввуфлардан ҳам ўзини четга олган.

Оллоҳ учун жиҳодга «лаббай»! деб жавоб бериш, жиҳоднинг бутун азоб-уқубатларию, машаққатини, ҳатто бу йўлда шаҳид бўлишни онгли тарзда ўз бўйнига олиш, мусулмон мамлакатларининг турли ерларидан Фаластин, Византия ва Кавказ чегараларига салбчилар билан жанг қилиш учун етиб келиш, фидоийлик қилиш, камситилган, эзилган, хўрланган ва ҳақоратланганларни, ҳакиру-қашшоқларни, ожизу-нотавонларни бебош маъмурлар, ҳокиму-мухтасиблар, қози ва миршаблар, бой ва судхўрлар зулми, зўравонлиги ва адолатсизликларидан химоя қилиш, кутқариш, уларнинг қўлидан ажратиб олиш, яъни оддий қора халқни ҳақ-ҳуқуқлари учун жувонмардлик қилиш (аҳли футувва) маломатийянинг асосий амалий шиорларидан бири бўлган. Машхур Мансур ал-Ҳаллож Талаконда, файласуф Абу-л-Баракот ал-Бағдодий Кавказда, Нажмиддин Кубро Хоразмда мўғулларга қарши ана шундай футувват кўрсатиб жиҳод урушларида қатнашганлар.

Навоийнинг илм-маърифат йўлида ёшлигидан жуда каттиқ жаҳд қилганлиги, халқ, эл-юрт осойишталиги йўлида Хусайн Бойқаро давлатини мустаҳкамлаш, «Ҳаққ ва Адолат» учун ҳам қалам, ҳам қилич билан «ўта ва сувга кириб» хизмат қилганлиги, тўплаган мол-мулкдан эл-юртга ош бериб, кўприклар, шифоналар, мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, қарвонсарой-равотлар, мақбаралар, боғ, хиёбонлар қурдирганлиги, оила қурмай, тоқ ўтганлиги, умри интихосида

бойликларини хизматчилари, етим-есир, камбағалларга бўлиб берганлиги, қулларини озод қилиб юборганлиги асл «ахли футувва» ахлидан эканлигини кўрсатади. Юқорида келтирилган ва таҳлил қилинган далиллар, мулоҳазалар Навоийнинг бутун ҳаёти ва эътиқоди маломатийя маслаги талабларига зимдан риоя қилинган ҳолда кечганлигини тасдиқлайди. Унинг Пири Жомий ҳам зимдан, қисман бўлсада, ана шундай мавқеида турган.

Бироқ, Навоий Пири Нурандан фарқли ўлароқ тасаввуфнинг на назарий ва на амалий жиҳатларини ишлаб чиқиш, ривожлантиришни ўзининг бирдан-бир ҳаётий мақсади қилиб олган эмас эди. Навоий узлатга ҳам кетмаган, бирон янги суфийлик концепциясини ҳам илгари сурмаган ва янги бир тариқатга ҳам асос солмаган. Демак, Навоий том маънода тасаввуф ёки тақво — зуҳд вакили бўлмаган. Навоий ўзида Форобий, Ибн Мискавайх, Шайх-ур-Раъислар асделаб берган Комил инсоннинг Оқиллик, Сахийлик, Ифбатлилик, Шижоатлилик, Поклик, Меҳршафқатлилик, Харом-халиш ва риёкорликлардан, инсон шаънини ерга урувчи разолат ва қабохатлардан узоқлик сифатларини мужассам қила олган, ўзининг бутун онгли ҳаёти давомида Комил инсонлик синовидан ўтган эди.

Айни пайтда Навоийнинг Комил инсон концепцияси бир қадар ўзига хосликларга ҳам эга.

Навоийнинг Комил инсон тўғрисидаги таълимотининг асосий аспекти куйидагилар: аввало, Комиллик, Навоий фикрича, инсоннинг инсонлик табиати, имконияти ва маънавияти чегараларидаги комиллик бўлиб, бунинг олий босқичи Оллоҳ таоло моҳияти ўз вужудида мавжуд бўлганлиги учун Оллоҳ таоло мукамаллиги, жиљоси, зиёсини ярақлаган ойнадек акс эттира олиши, уни туйиши ва буни тан олишидир.

Бироқ, Навоий фикрича инсон зотидан фақат жуда нодирларигина ана шу Оллоҳ таоло нурини ярақлатиб акс эттиришга дош бера олади, чидай олади. Кўпинча инсонлар бу даражага эришгач ё ўзларини йўқотиб, махв бўладилар, ё бўлмаса кибрланиш, беҳад даъволарга ўтадилар. (Мансур Ҳаллож каби орифлар ана шундай даъвога йўл қўйганлар).

Ҳолбуки, денгиз томчиси сувлар йиғиндиси бўлса ҳам, томчи ҳеч вақт денгиз бўла олмайди. Ярақлаган ойна инъикос бўлувчини аниқ, айнан ўзидек қилиб

акс эттирмасин, унинг аслидек бўлаолмаганидек инсон ҳам ўзини илохийлаштириши мумкин эмас. Демак, инсоний камолот инсон борлиғи, зоти чегараларидадир.

Айни пайтда инсоннинг ўзи табиий мавжудлиги доирасида ўз нафси, руҳияти, ўзлигини била борсагина — ўзлигини билиш орқали Худони «билиш», «васлига» муяссар бўлишга етади, гўё садаф соф гавҳарга (субстанция-илохий вужудга) айланади. Бу сўзнинг маъносини Навоийнинг қуйидаги мисраларидан кўриш мумкин.

«Мунда зохир бўлди сирри «мин араф»,
Ким, қурубтур гавҳар ўлмоғлиғ садаф».¹

Нафсни, ўзликни билиш йўли рамзий имолар йўли бўлиб, бутун коинот, табиат, мавжудот, инсонни ўраб турган борлиқ ана шу рамз-ишоралардан иборат. Ана шу рамз, имо-ишоралар, қанчалик қийин, машаққатли, тушуниш қийин бўлмасин, риёзат чекиш билан равшанлашади.

Риёзатнинг вазифаси хайвоний сифатларни йўқ қилиш, махв этишдир.

«Чун риёзиёт рофиъ айтиб рухоният,
Салиб бўлчю кимсадин нафсоният.
Қолмағой рухониятдин ўзга ҳеч,
Сен таҳлифдин бу маъни ичра кеч».²

Бунинг учун инсондан ўзида ёмон хулқни, фиръавнлик даъвосини, ғазаб ва паст сифатларни бартараф этиши, покланиши талаб этилади. Мана Навоийнинг ўз битиклари:

«Бордур инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқин этса бартараф.
Бўлмаса Фиръавнлигинг бераво,
Қолмас ондин жуз сифоти Мусо.
Ё шараф ганжига топиб ахиллик,
Солиб қилса сийрати Бу Жаҳллик.
Шаън анго бўлур Ҳабибуллоҳдек,
Буд ила нобуд оғоҳдек».

¹ Алишер Навоий. Лисон-ут-тайр. (Танкидий матн). Т., «Фан», 1965, 188-бст.

² Алишер Навоий. Лисон-ут-тайр. (Танкидий матн). Т., «Фан», 1965, 188-бст.

³ Ўша жойда, 188-бет.

Навоийнинг буюк инсонпарварлиги қуйидаги гўзал мисраларда ҳам яққол кўзга ташланади:

«Зотинг ажмолига тафсилсен,
Ҳам вужуд ашколига таъвилсен.
Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен, ўзунгдин истагил.
Турфа қушсен равзаи нахлистонидин,
Пок тоирсен, шараф бўстонидин».

Яъни инсон, Навоий талкинида, Оллоҳ таоло зотининг мухтасар тафсилидир. Шу туфайли инсон зоти ўзини билиб, борлиқ мушкулларини тушуниб етувчидир. Инсон гўё жаннат боғидан келган ажойиб, гўзал қуш ва шанъ-шараф бўстонида пок домондир.

Инсонда илоҳий мукаммалликка етишиш, Комил бўла олиш имкониятлари тўла ва мукаммал бўлиб, унга риёзиётлар (машаққатлар) чекиш оркали эришилади. Навоий бу ҳақда шундай деб ёзади:

«Сенда бил қувват-ул-мавжуд эрур,
Феълға келса даво максуд эрур.
Кобил этмай ўзни, гар қилувчи сўз,
Зоҳир этсанг, дор ила солмоққа туз».²

Яъни инсон, сенда ҳам ёмон феъл имконият тарзида мавжуд, агар ёмон феълни тузатсанг мақсадга эришасан, дейди мутафаккир шоир. Агар бу йўлда ўзингни қобил этмай, пасту-баланд сўз айтсанг дор сен ейдиган туз бўлур — осилишинг турган гап.³

Айни пайтда Навоий бу риёзиётни рамз, имо ишораларда ифодаланганлигидан уни кишилар бирданига, тўппа-тўғри англашлари қийин бўлади, деб уқиради.

Бу бир қатор руҳий ва амалий муаммолар, қийинчиликларни келтириб чиқаради. Биринчидан, рамз, имо-ишоралар, зоҳирий белгилар дунё ишлари пардаси остидаги ботиний (яширин, ички) илоҳий субстанциал моҳият яширин қолавериши мумкин. Иккинчидан, рамз, имо-ишораларни айнан қабул қилиб ва тушуниб инсонлар ўзларини илоҳийлаштириб юборишлари —

¹ Ўша жойда, 188-бет.

² Алишер Навоий. Лисон-уг-тайр. (Танкидий матн.) Т., «Фан», 1965, 189-бет.

³ Алишер Навоий. Лисон-уг-тайр. (Насрий баён.) Т., «Фан», 164-бет.

куфр кетишлари, ўзларини қобил этмай, пасту-баланд сўзлар айтсалар дорга осилишлари ҳам мумкин. Учинчидан эса, ана шу рамз, имо-ишоралар пардаси остидаги илоҳий моҳиятни бмлишга ўта олмаслик жоҳил, маърифатсиз қолавериш, одамни комил инсон бўла олмаслигига сабаб бўлиши мумкин. Ана шу сўнгги ҳолатни назарда тутиб буюк мутасаввуф Аҳмад Яссавий, Мансур Халлож рамз, имо-ишораларидаги яширин илоҳий моҳиятни ифодаланишини тушуниб етолмаган ва Халложни дорга осиб, қатл этган замона зўрлари, жоҳил, мутаассиб руҳонийларга нисбатан

Билмадилар муллолар «Анал-ҳаққ!»нинг маънисин,
Қол аҳлига ҳол илмин ҳаққ кўрмади муносиб»¹

деб каттиқ таънаю-дашномлар қилган эди.

Аҳмад Яссавий назарида рамзий имо-ишораларни, маърифат йўлини нафақат бир киши, балки бир қанча гуруҳлар, ҳатто бутун бир ҷамият ҳам тушуна олмаслиги мумкин. Аниқроғи, уларнинг жоҳиллиги туфайли Оллоҳ таоло борлиқнинг илоҳий моҳиятига етишишни уларга, яъни расмийатчи оддий инсонларга муносиб кўрмади. Яъни қол аҳлига рамзу-ишоралар тилини, улар остидаги маънони тушуна олмайдиган — ҳолнинг, яъни худо маърифатида етиш маъносини илғашни муносиб кўрмаслиги мумкин.

Алишер Навоийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари, инсонпарварлик ғоялари тарихий анъаналарнинг юксак давоми, келажакдаги ҷамият маънавий камолатининг муҳим омили бўлди.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483—1529) темурийлар сулоласининг энг буюк вакилларида бири, Ҳиндистонда «Буюк мўғуллар»¹ салтанатини қурган, туркий, араб-мусулмон, форс-тожик, ҳинд маданияти, бадий-фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлокий ва диний-тасаввуфий фикрига катта ҳисса қўшган мутафаккирдир.

Бобурнинг ҳаёт йўли икки катта даврга бўлинади.

Биринчи давр — 1506-йилгача бўлган Туркистон даври. Бу даврда у Фарғонада тахтга ўтириб, кейин теурийлар орасидаги тарқоқлик майлларини бартараф этиш, сулола иқтидорини Шайбонийлар ҳужумидан саклаб қолиш учун жуда каттиқ мурасасиз кураш олиб

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлардан намуналар. «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси» VIII—XV асрлар», 2 жилдлик. 1-жилд, Т., «Ўқувпедашр», 1941, 40-бст.

борди. Аммо, ўз тараққиётининг авж буржидан ўтган теурийлар сулоласи бу пайтга келиб Туркистонда, Ўрта Осиёда Амир Темурдан қолган буюқ салтанат-марказлашган давлатни сақлаб қоладиган аҳволда эмас эди. Сулола вакиллари Амир Темурнинг буюқ салтанатининг ҳар бир бўлагиди, ҳатто кичик-кичик бекликлар ҳудудларида ҳам ўзаро низо, уруш-жанжаллар билан банд бўлиб, мамлакат тобора иқтисодий жиҳатдан заифлашиб борарди. Уни ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ўнглайдиган сиёсий қуч — сулоланинг вакиллари стратегик аҳволини бутун салтанат миқёсида тасаввур эта оладиган, жуда қаттиқ сиёсий иродага эга, армияни, давлат иқтисодий-сиёсий иродасини ана шў умумий манфаат учун бир ерга йиғиб, қатъий тартиб-интизом ва ўта мобил (ҳаракатчан)лик — чапдастлик билан ҳимоя қилишдан иборат объектив тарихий заруриятни аңглайдиган соҳиб иқтидорлик салоҳиятига эга эмас эди.

Тийхга 12 ёшида ўтирган Бобур Шайбонийхон билан ҳал қилувчи жанглари олиб борган, 1500—1506 йилларда бори-йўғи 20—23 яшар ёш бир йигит эди. Теурийларга ҳос ҳарбий салоҳият, уруш санъатини, ўта чапдастликни эгаллаганлигига қарамай Бобурнинг катта тажрибаси йўқ эди.

Ҳолбуки, бу пайтда Шайбонийхон ёши улў, ниҳоятда тажрибали моҳир саркарда сифатида шўҳрат топан, катта қўшинни салтанат қуриш, қўшни мамлакатларга бошлаб боришда қўзи пишган, хотиржамлик билан иқтидори ўз ривожининг авж буржигида қўтарилаётган давлат раҳнамоси бўлган етук зот эди.

Иккинчи даври — 1506 йиддан кейинги Афғонистон ва Ҳиндистон даври.

Бу даврда Бобур нафақат сиёсатчи, сулола асосчиси, ақилли ҳарбий лашкарбоши, балки жуда иқтидорли олим, исломий илмлар, шариат, ҳамда тасаввуф ирфони, тариқатлар билимдони, мухлиси, буюқ сўз устаси, шоир, воъиз эди. Унинг ижтимоий-фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, бадий-ахлоқий, ирфоний қарашлари у қолдирган жуда бой маънавий мерос — Девонлари, «Бобурнома» асари, Шариат асослари баёни бўлган «Мубайян» рисоласи, бадийят назарияси бўйича «Аруз рисоласи», Хўжа Аҳрор Валий «Рисолаи волидия»сининг туркий назмий баёни, муסיқа, лашкаркашлик бўйича рисоалар, у ўзи яратган

ва қўллай бошлаган махсус алифбо «Хатти Бобурий», туркий-мўғулий қонунчилик анъанасида тузилган «Тузуқоти Бобурий»лар бизгача етиб келган. Бундан ташқари Бобурнинг «Васияти», ўғиллари, қизлари, яқинлари билан, Пир шайхлар, сиёсатчилар, бошқа давлат раҳбарлари билан олиб борган ёзишмалари, элчилик номалари, вақфлари, сон-саноксиз Улуфа, Суюрғол, фармон, ёрлик нишонлари ҳам бизгача етиб келган.

Бобурнинг ижтимоий-фалсафий, бадий-ахлоқий, сиёсий ва ҳуқуқий, ирфоний, ислоҳчилик қарашлари ниҳоятда кенг камровли, чуқур, ўз даврдан илгари кетган инсонпарвар, илм ва ақл муҳиби дунёқарашини ифодалар эди. Бобур дунёқарашининг бош йўналишлари инсонпарварлик, илм-маърифатпарварлик, санъатсеварлиги, бадийят, шеър санъатлари, ватанпарварлиги — ўз Ватанни севиш, қўмаш ва айни пайтда бошқа халқлар, миллатлар, диний эътиқодларга эътиқодий бағри кенглик, ҳурмат муносабатида бўлиш, қонунни, ҳуқуқ анъаналарини устун санаш, пок зотлар, азиз авлиёлар, улар қайси дин жамоадан бўлмасин, олдида ўзини ҳокисор тутиш, юксак шижоатлилиқ, мардлик, ахлоқий поклик, хайр ишларни қилишдир.

Буларнинг энг ёрқин намуналарини биз унинг асарларида ҳам, айниқса машҳур «Васиятнома»сида қўришимиз мумкин. У валиъаҳд этиб эълон қилган катта ўғли Хумоюнга қуйидаги васиятлар, ўғитларни қолдирган: «Биринчидан, ҳамиша мазҳабий таассубдан ҳазар қилғил, халқнинг диний жавабларию хурофий расм-русмларини назарда тутгил. Халқ айирмачилигидан саклангил. Ҳар бир тоъифанинг ўзига хос риоятида бўлуб, инсоф йўли билан муомалада бўлгил;

Иккинчидан — ҳўкуз ўлдурмоғдан чекингил (ҳиндлар эътиқодида муқаддаслиги учун), халқнинг қўнглида ўзингга ўрин касб айлоғил. Эҳсон йўли билан халқ санга мутеъ бўлсунлар;

Учинчидан, ҳеч бир қавмнинг маъбудини бузмагил, барча мазҳаблар кишилари билан, шоҳ ва раёят орасидаги риштаннинг дўстона бўлмоғи учун ҳар бир ҳолатда инсофга риоят қилгувчи бўлгил. Шунингдек бўлса мамлакатда ўзаро ишонч ва омонликлар барқарор бўлғай;

Тўртинчидан — зулм ўрнига, исломнинг нашъу-намоси (гуллаб яшнаши) ва қмлич ўрнига лутф-эхсон ҳосил қилиш яхшироқ, аълороқ бўлгай;

Бешинчидан — Сунний ва шийа ихтилофларидан узоқ тургил, бунингдек сўзлар исломнинг заъифлашувига боъис бўлгай;

Олтинчидан — ўз раъиятларининг хусусий аҳволлари, турли мавсум-фасллардан бохабар бўлуб, солих-такводорларни айниқса назардан қочирмагин, токи мамлакатинг заифлик ва касалликлардан ҳимояланган бўлсин».¹

Бобурнинг юқоридаги ғоялари юксак инсонпарварлик, эътиқодий бағри кенглиги, адолатпарварлик, қонунни, инсоғ шаънини юксак тутиш нишонларига қўра ҳозирги Ўзбекистон миллий мустақиллик мафкурасининг устувор қадриятларига, ҳозирги ижтимоий тараққиётнинг асосий йўналиши ва мақсадларига тамомила ҳамоҳанг эканлигини кўрсатади.

Бобур дунёқарашининг, ундаги янгиликка, эзгуликка интилишнинг яна бир муҳим қирраси, бу унинг тасаввуфга, унинг турли сулук ва тариқатларига муносабатидир. Гап шундаки Амир Темур ва унинг ўғиллари тақводор суннийлар сифатида бирон-бир тасаввуфий оқимга алоҳида эътимод кўрсатмаганлар, дин, тариқат аҳлини катта сиёсатдан маълум масофада ушлаб турганлар. Бу жиҳатдан Бобур ҳам Темур каби изчил йўл тутган. Айни пайтда Бобур дин ва тариқат аҳлини давлат ишларига аралаштирмаган бўлсада, аммо Аҳмад Яссавийга буюк ҳурмат кўрсатган, унга макбара бино қилган бобоси Амир Темур каби қўплаб тасаввуф тариқатлари, сулуклари аҳлига хайрихоҳлик, айниқса Нақшбандия тариқати вакиллари Пирӯ-Валий Хўжа Аҳрор, унинг муриди Мавлоно Муҳаммад Қози, Сайид Аҳмад Хожаги Қосонийлар этагидан тутган, уларни турли йўл билан иқтисодий, ҳуқуқий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турган.

Бобурнинг отаси Умар Шайхнинг Хўжа Аҳрор Валийга ирода силсиласи бор эди. Отаси изидан Бобур ҳам Хўжа Аҳрор Валийга ирода нишонини кўрсатиб, доимо у зоти бобаракот авлодларига, яқинларига таъзим ва иқромда бўлар, буни бирор соат ёки дақиқа ёдидан чиқармас эди, деб ёзган Хасан Нисорий Бухорий ўзининг «Музаққири аҳбоб» тазкираси-

¹ Абдулҳай Ҳабибий. Бобуршоҳ. Таъриф. 1978, 51—52-бетлар.

да. Бобур Ҳазрати Махдуми Аъзам Хожаги Косонийга ихлос билан бир мунча олтин-кумуш назрниёз юборган.

1520 йилда Бобур «Рисолаи аруз» асарини Алишер Навоийнинг «Меъзонул-авзон» асари асосида ёзган. Бу асар, Нисорий таъкидлашича, гўё бир даре, туркий тилдаги шеър санъати қонуниятлари ва таҳлили, усулларининг энг яхши тадқиқотидир.

Бундан аввал Бобур «Мубаййан» номли асарини шариатдаги Имоми Аъзам фикҳи асослари ҳақида ёзган. Бу китоб Фаҳрий Харавий эътирофига кўра ханафийа фикҳи бўйича энг мукаммал асардир. Бу асар «Фикҳи Мубаййан» ёки «Фикҳи Бобурий» номида машҳур бўлиб, у ўғли Комрон Мирзога бағишланган. У нафақат шариат муаммоларини, балки умуман дин, ижтимоий-ахлоқий масалаларни ўз ичига олган муҳим манбадир. Бу китобга Бобур саройида қароргоҳида Мунший бўлиб хизмат қилган Шайх Зайн томонидан «Шарҳи мубаййан» номида шарҳ ёзилган.¹ Бу китобнинг ўзбекча нусхаларидан бирига ёзилган «Хотима»да «Мубаййан» рисоласида «ундаги бирор хатоси бўлса, мени бохабар қилинсун!» деб Туркистонлик факих, уламоларга мурожаат мактуби юборганлиги тўғрисидаги хабар бизгача етиб келган.

Юқоридагилар Туркистон замини, унинг аҳли илмларига Бобур нафақат бир Ватан фарзанди сифатида, балки Ислом, Шариат, фалсафа, маданият, илми-ирфон борасида бир мукаддас ўчоқ деб қараганлиги, катта ҳурмат билдирганлигини кўрсатади.

Бобур тузган «Рисолаи волидия» асари ҳам унинг фалсафий, илмий-ирфоний, ижтимоий, ахлоқий қарашларида алоҳида ўрин тутади. Асар 1528 йилда, Бобурнинг, отасининг Нақшбандийя — Хожагония тариқатига, хусусан Хўжа Аҳрор Валий Фукаротийга ақди иродатини ифодалаш учун, Пирнинг «Рисолаи волидийя»сини туркий назм билан баён этган. Бу китобда ҳатто Бобурнинг «Убайдуллоҳ тадбирлари туфайли шох бўлдим», деган эътирофи мавжуд.

Хуллас, теурийлар даври маданият, санъат, адабиёт сингари ижтимоий, сиёсий, фалсафий фикрлар тараққиётида ҳам ўзига хос бир босқич бўлди.

¹ Абдулҳай Ҳиббий. Бобуршоҳ. Таъриф. 1978, 27—28-бетлар.

5. ЎРТА АСР ВА УЙҒОНИШ ДАВРИДА ҒАРБИЙ ОВРЎПАДАГИ ШАКЛЛАНГАН ВА РИВОЖЛАНГАН ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

Ўрта асрнинг асосий хусусияти шундан иборатки, бу даврда Ғарбий Оврўпада христиан дини аста-секин ҳукумрон мафкурага, дунёқарашга айланиб боради. Дин билимнинг барча соҳаларини, шу жумладан, фалсафани ҳам ўзига бўйсундиради. Петр Домини ибораси билан айтганда, фалсафа «илоҳият хизматчиси»га айланиб қолади. У бутун кучини христиан динининг акидалари тўғри эканлигини исботлашга сарф қилиши лозим эди. Бу фалсафа — «схоластик»¹ фалсафа», деган номни олди.

Схоластик таълимотни бир яхлит тизимга келтирган файласуф Фома Аквинский ҳисобланади. У кейинчалик католик черковининг пири, деб расмий равишда эълон қилинган эди. Фома Аквинскийнинг фикрича, дунёнинг мавжудлиги худога боғлиқ. У — биринчи са-
* баб ҳисобланади. Фома Аквинский худонинг мавжудлигини нарсаларнинг мавжудлигидан келтириб чиқаришга ҳаракат қилади. Бу борада Фома Аквинский Арасту фалсафасидан, унинг мазмун ва шаклнинг ўзаро муносабати ҳақидаги таълимотидан усталик билан фойдаланади. Аквинский фикрича, материя шаклга боғлиқ бўлмаган ҳолда, алоҳида мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бироқ шакл материядан алоҳида яшаши мумкин. Бу билан Аквинский моддий нарсалар олий шакл — худога боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин эмас, деган ғояни исботлашга уринади. Ф. Аквинский моҳият ва мавжудлик категорияларига суяниб, худонинг мавжудлигини сабабият категорияси ёрдамида асослашга ҳаракат қилади. Ҳамма нарса ва ҳодиса ўз сабабига эга, сабабларнинг сабаби эса худодир. Ф. Аквинский ғояларнинг нарсаларга нисбатан бирламчи эканлигини ҳам эътироф этди.

Шу даврнинг схоластик фалсафасида «универсалийлар», бошқача айтганда, умумийликнинг яқкаликка муносабати масаласи биринчи ўринга чиқади. Бу масалада номиналистлар билан реалистлар ўртасида кизғин тортишув кетади. Реалистлар умумий тушунчалар (универсалийларни) яқка нарсаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд эканлигини, пировард натижада, унинг худо би-

¹ Схоластик — латинча сўз бўлиб «мактаб» деган маънони англатади.

лан боғлиқ эканлигини эътироф этадилар. Бундан бутун борлиқ илоҳий моҳиятнинг намоён бўлишидан иборат, деган хулоса келиб чиқади. Масалан, Ансельм Кентрберийский (1033—1109), умумий моҳият сифатида ифодаланувчи абадий, ягона худо реал мавжуддир, дейди. Моддий оламдаги барча нарсалар шу умумий моҳиятдан келиб чиққандир. Табиатдаги турли-туманлик худонинг ижодкорлик қудратининг намоён бўлишидир.

Номиналистлар бунга қарама-қарши мавқеда турадилар. Улар умумий тушунчалар (универсалийлар) якка нарсаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин эмас деб уқдирадилар. Уларнинг фикрича, умумий тушунчалар якка нарсаларнинг номларидир. (Лотинча «номина» сўзининг маъноси ҳам «ном» демакдир). Масалан, номиналист Росцелин (1050—1112) фикрича, умумий тушунчалар ҳиссий нарсаларни белгилаши у ёқда турсин, балки умуман мавжуд эмасдир. Умумий тушунчалар одамлар томонидан якка, алоҳида нарсаларга бериладиган номлардир. Фақат якка алоҳида нарсалар мавжуддир.

XIV ва XVI асрлар Ғарбий Оврўпада Уйғониш даври ҳисобланади. Бу даврда, дастлаб Италияда, сўнгра Оврўпадаги бошқа мамлакатларда феодализм бағрида капиталистик ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожига табиат илмини, фалсафани тараққиётга олиб келди. Бу даврда астрономия, математика, механика, физика, жуғрофия, физиология соҳасида олиб борилаётган илмий изланишлар янада кучайди. Табиат билимнинг ягона манбаи ва тараққиётининг асоси бўлиб қолди. Буларнинг ҳаммаси инсон ақлини ўрта аср схоластикасидан озод қилишни, унинг эътиборини табиий-илмий билишнинг муаммоларига қаратишни талаб қиларди. Ана шундай шароитда Ўрта аср схоластикасини инкор этувчи, инсоннинг ақл-заковатини улуғловчи фалсафий қарашлар вужудга кела бошлади. Бундай қарашларнинг дастлабки ифодаси сифатида Николай Кузанскийнинг (1401 — 1461) таълимотини кўрсатиш ўринлидир. У ўзининг бир қатор илғор фалсафий ғоялари билан кўзга кўринди. Аввалом бор, унинг «борлиқ» ҳақидаги таълимоти диққатга сазовордир. Схоластик фалсафа «борлиқ» деганда худони тушунган бўлса, Кузанский борлиқдаги барча нарсани тушунади. «Борлиқ— бу ҳамма нарсадир», дейди у. Кузанскийнинг бу фикри ўз моҳияти билан пантеистик табиатга эга бўлиб, диний-схоластик таълимотга зид эди.

Н. Кузанский илгари сурган ғоялар Н. Коперник ва Галелео Галилейнинг қарашларига зўр таъсир кўрсатди. Хусусан, Кузанскийнинг «бепоёнлик», «чексизлик» ҳақидаги ғоялари Н. Коперник томонидан гелиоцентрик ғояни асослашда катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг ҳамма нарсанинг бирлиги ҳақидаги пантеистик ғояси Жордано Брунонинг пантеистик фалсафасини келтириб чиқарди.

Шундай қилиб, Уйғониш даврининг асосий хусусиятлари табиёт фанларининг янада ривожланиши, фалсафанинг схоластикадан воз кечиб табиатга яқинлашиши, адабиёт ва санъатда инсонпарварлик ғояларининг кучайиши билан белгиланади.

6. ОВРЎПАДА ЯНГИ ДАВР ФАЛСАФАСИ

Маълумки, XVII аср охири ва XVIII асрда бир талай Ғарбий Оврўпа мамлакатлари, хусусан, Голландия, Англия, Франция капиталистик тараққиёт йўлига ўтди. Капиталистик тараққиёт тажрибавий билимларга эҳтиёжни янада ошириб юборди. Бу эса моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларни чуқур ўрганиш, табиат қонунларини билиш заруриятини туғдирди. Шундай шароитда фалсафа инсоннинг амалий ҳаёти ва фаолияти учун зарур бўлган объектив ҳақиқатни очиб берувчи фан деб қарала бошлайди. Ўрта аср фалсафаси фойдаланиб келган умумназарий қоидалар ва услублар нотўғри, кишиларни адаштирувчи таълимот деб эълон қилинади ва тадқиқотнинг янги усуллари, ҳақиқатни билишнинг янги йўллари яратиш масаласи қўндаланг қилиб қўйилади.

Ан^е У олижаноб ишга бел боғлаган файласуфлардан бири Ф. Бэкон (1561—1626) бўлди. У фалсафанинг асосий масаласи билишнинг янги илмий услубини яратишдир деб чиқди. Шу муносабат билан Бэкон фаннинг предмети ва вазифасини қайта кўриб чиқади. Бэкон фикрича, илмий билишнинг мақсади — инсониятга фанда келтиришдир. Шундагина у ўз вазифасини оқлайди. Барча фанларнинг вазифаси инсоннинг табиат устидан ҳукмронлигини мумкин қадар кўпроқ таъминлашдир, дейди мутафаккир. Билим — бу кучдир, деган шиор ҳам Ф. Бэконга мансубдир. Бэконнинг буюк хизмати шундаки, у илмий билишнинг тажрибага асосланган услубини ишлаб чиқди. Унинг фикрича, фаннинг ҳулосалари факат рад этиб бўлмайдиган

далиллардан келиб чиқиши керак. Бэкон томонидан
^^^Офтанган индуктив усул кузатиш, анализ қилиш, тақ-
қослаш ва эксперимента асосланади. Лекин тажриба-
да ишончли билимга эришиш учун инсон ўз онгидаги
зарарли шарпалардан озод бўлиши лозим. Уларни Бэ-
кон «уруғ шарпаси», «ғор шарпаси», «бозор шарпаси»,
ва «театр шарпаси» деб атайди.

Уруғ шарпаеи — бу кишилик уруғига тегишли бў-
либ, унинг натижасида одамлар ўзларининг субъектив
хусусиятларини табиат предметларининг хусусияти деб
карайдилар.

Ғор шарпаси — бу кишиларнинг олам тўғрисидаги
нотўғри тушунчасидир.

Бозор шарпаси — бу кўп тарқалган сўзларни нотўғ-
ри ишлатиш натижасида вужудга келган тушунчалар-
дир.

Театр шарпаси — ҳурматли кишиларнинг айтганла-
рига кўр-кўрона амал қилишдир.

Бэкон инсонни қўраб турган моддий дунё турли
туманлигини ва уни билиш ҳам чексиз эканлигини
қайд этади.

- Агар Бэкон илмий билишнинг тажрибага асослан-
ган индуктив услубини ишлаб чиқиб, фанга катта
ҳисса қўшган бўлса, унинг замондоши француз мута-
факкири Р.Декарт (1596—1650) эса, аксинча, илмий
билишнинг дедуктив услубига ўз эътиборини қарата-
ди. Декарт дунёни билишда биринчи ўринга ақлни
қўяди. Буни унинг, «мен фикрлар эканман, мен мав-
жудман» деган машҳур сўзлари тасдиқлайди. Декарт
фикрича, фалсафанинг биринчи масаласи — бу ишонч-
ли билимга олиб борадиган услуб масаласидир. Уни
ишлаб чиқишни Декарт ўз олдига вазифа қилиб қўя-
ди. Декарт ишлаб чиққан илмий билишнинг дедуктив
услуби аналитик ёки рационалистик ҳам деб аталади.
Декартнинг дедуктив услуби қуйидагиларни талаб эта-
ди: 1) Ҳақиқат деб фақат ақд нуқтаи назаридан аниқ,
равшан ва шубҳасиз бўлган хулосаларни қабул қи-
лиш; 2) ҳар бир мураккаб муаммоларни таркибий
қисмларга бўлиб ўрганиш; 3) билиш жараёнида маъ-
лум ва исбот қилингандан номаълум ва исбот қилин-
маганга бориш; 4) тадқиқот мантикий халқаларидан
бирортасини ҳам тушириб қолдирмасликдир.

Декарт билишнинг бу услубини қўлаш фаровон
хаёт учун кишиларга катта имкониятлар яратиб бери-
шига ҳеч шубҳа қилмади. Бироқ Декартнинг ақл кучи-

га таянган билишнинг дедуктив услуби унинг «туғма ғоялар»ни тан олишга олиб келди. Бу тажриба орқали олинган ғоялар эмас, балки одам туғилиши билан унинг миясида олдиндан бўлган ғоялардир. Унга худо ғояси, сонлар ва шакллар ғояси, шунингдек, айрим умумий тушунчалар киради. Декарт уларни умумий ва зарурий билимнинг шарти сифатида қарайди. Бу эса унинг илмий дедуктив билиш услубига рахна солиб туради.

Бунӣ эътиборга олмаганда, Декарт Бэкон сингари фалсафанинг илмий масалаларини ишлаб чиқишда ўз даврида катта ютуқларга эришди.

Пекин шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, Бэкон ва Декарт томонидан яратилган билишнинг ҳар икки услубини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ёки уларнинг ҳар бирининг аҳамиятини камситиш нотўғри бўлур эди.

Янги давр фалсафий фикрида ўртага қўйилган муҳим муаммолардан бири — **субстанция** масаласи эди.

Шу даврда бу масаланинг турлича ечимини кўрамиз. Масалан, Декарт руҳий ва моддий субстанция мавжудлигини кўрсатди. Руҳий субстанциянинг энг муҳим белгиси бўлинмаслик бўлса, аксинча, моддий субстанциянинг белгиси унинг чексиз бўлинувчанлигидир. Руҳий субстанциянинг асосий атрибутлари — бу тафаккур ва қўламлилиқдир. Унинг қолган атрибутлари — тасаввур, ҳиссийлик, хоҳиш, фикрлаш модулари бўлса, моддий субстанциянинг атрибутлари бу шакл, ҳолат, ҳаракат ва тортилувчанлиқдир.

Шундай қилиб, Декарт субстанция масаласини дуалистик мавқедадан туриб ҳал қилади.

Голландиялик файласуф Б. Спиноза (1632—1977) Декарт дуализмига материалистик монизмни қарши қўяди, яъни руҳийлик ва моддийликни ягона бир субстанция сифатида талқин этади. У онгимиздан ташқарида объектив равишда мавжуд бўлган, сабабчи кучга муҳтож бўлмаган ва ўзига ўзи сабабчи бўлган ягона моддий субстанцияни эътироф этади. Бироқ Спинозанинг субстанция ҳақидаги бу фикри пантеистик табиатга эга. Чунки у худони моддий дунёга қориштириб юборади ва табиатни ўзини ўзи яратувчи худо деб атади.

Шу даврнинг йирик мутафаккирларидан бири Г. Лейбниц (1646—1716) ҳисобланади.

Ўзининг субстанцияларнинг қўп хиллиги ҳақидаги таълимотини ўртага қўяди. Лейбниц фикрича, субс-

танциялар жуда хилма-хилдир. Уларни Лейбниц монадалар деб атайди. Лейбниц таълимотича, монадалар оддий бўлиб, улар қисмларга бўлинмайди. Бу билан Лейбниц монадалар моддийлик хусусиятига эга эмаслигини, шунинг учун унга кўламлик ёт эканлигини таъкидлайди. Фақат моддий нарсаларгина кўламликка эга бўлиб, бўлакларга бўлинад. Шунинг учун кўламлик эмас, фаолият монадаларнинг хусусиятидир. Фаолият нима, деган саволга Лейбниц, кўламлик билан изохлаб бўлмайдиган тасаввур, идрок, интилишга ўхшаш рухий нарсадир, дейди. Уни Лейбниц оддий субстанцияларнинг асосий хусусияти деб атайди.

Агар монадаларга сезгилар хос бўлса, улар жонлар деб аталади. Монадаларга ақл хос бўлса, улар рухлар деб аталади, дейди Лейбниц. Лейбниц фикрича, монадалар ўз фаолиятларини аниқ ва равшан ифодаланиш даражасига қараб бир-бирларидан фарқ қиладилар. Онглилик ва ақллилик монадалар қанчалик тараққий этгйнлиги даражасини билдирувчи мезон ҳисобланади.

ч/Янги давр фалсафасида XVIII аср француз мутафаккирларининг қарашлари алоҳида диққатга сазовордир. XVIII аср француз фалсафасининг асосий вакиллари П. Гольбах (1723—1789), Д. Дидро (1713-1784), К. Гельвеций (1715-1771), Ж. Ламетри (1709—1751) ҳисобланади. Уларнинг таълимотича, ҳамма нарсалар — материядир. Материя майда молекула ва атом заррачаларидан ташкил топган. Атомлар эса — материянинг бир хилдаги бўлинмас, майда заррачаларидан иборатдир. XVIII аср француз файласуфларининг ютуқларидан бири шуки, улар ҳаракатни материянинг ажралмас хусусияти, деб таъкидладилар. Бироқ улар ҳаракатни тушунишда механистик даражадан юқори кўтарила олмадилар. Ҳаракат, уларча, предмет ёки ходисаларнинг фазода оддий ўрин алмашуvidан иборатдир.

Француз файласуфлари дунёни билиш мумкинми, деган саволга ҳам ижобий жавоб бердилар. Улар ўзларининг билиш назарияларида Ж. Локкнинг сенсуалистик¹ ғояларига суяндилар. Улар билиш сезишдан иборатдир, сезишнинг манбаи эса объектив реалликдир, деб уқдирдилар.

¹ Сенсуализм — латинча содлан олинган бўлиб, еезги, ҳис, деган маънони билдиради. Билиш назариясида у бир йўналиш бўлиб, сезгиларимизни билимларимизнинг бирдан-бир манбаи деб қарайди.

Француз файласуфлари билиш жараёнида аклнинг ролини ҳам тан оладилар. Уларнинг фикрича, тафаккур сезгиларни қўшиш, йиғиш, солиштириш қобилиятдан иборатдир.

Француз файласуфлари ижтимоий ҳодисаларни тушунишда ҳам бир қатор янги ғояларни илгари сурдилар. Жумладан, уларнинг фикрича, киши ижтимоий муҳитнинг махсули, ижтимоий муҳит қандай бўлса, киши ҳам шундай бўлади. Улар инсон, унинг манфаати, бахти, эрки масалаларига ҳам эътиборни қаратдилар. Француз файласуфларининг фикрича, бахтга иншилиш киши ҳуқ-атворининг табиий асосидир. Бўлажак жамиятнинг асосий вазифаси ҳамма кишиларни адолатли равишда бахт ҳуқуқи билан таъминлашдир. Француз файласуфлари ўз даврлари учун илғор бўлган «ижтимоий шартнома» назарияларини илгари сурдилар. Бу назария давлат ва жамиятнинг келиб чиқиш сабабини табиий зарурият асосида тушунтиради. Шунларга қўра, уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари фалсафий фикр тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

\\ Немис классик фалсафасининг асосий вакиллари И. Кант, И. Г. Фихте, Ф. Р. Шеллинг, Г. Ф. Гегель ва Л. Фейербахлардир. Улар фалсафадаги турли оқимларга мансубдирлар.

— Фалсафий фикр тараққиётига катта ҳисса қўшган немис классик фалсафасининг вакиллари И. Кант, Г. Гегель ва Л. Фейербах ҳисобланади. Шунинг учун уларнинг дунёқарашига батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Немис классик фалсафасининг асосчиси И. Кант (1724—1804) ўз замонасининг долзарб назарий муаммолари билан шуғулланган олимдир. Кант диалектика ғояларини қайта тиклаган мутафаккирдир. Кант фақат фалсафага эмас, балки умуман фан тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Кантнинг Қуёш системаси катта газ туманигидан келиб чиққанлиги тўғрисидаги гипотезаси ҳозирги пайтгача фалакиёт фанидаги фундаментал илмий ғоялардан ҳисобланади. Кант ўз замонидаги табиётшуносликнинг принципларини фақат қоинотнинг тузилишига эмас, балки унинг тарихига, яъни келиб чиқиши ва ривожланишига татбиқ этишга ҳам уринди. Бу унинг «Осмоннинг умумий табиий тарихи ва назарияси» китобида ўзининг яққол ифодасини топди. Кант ўзининг табиий-илмий қарашлари билан табиатни метафизик тарзда тушунишга чек қўйди.

Кант фикрича, фалсафанинг борлик, ахлоқ ва дин каби муаммолари билан шуғулланишдан аввал инсоннинг билиш имкониятлари ва унинг чегараларини аниқлаб олиш лозим. Шундан келиб чиққан ҳолда Кант кишини ўраб турган ташқи дунёдаги нарсаларни иккига бўлади. Бири — ўз-ўзича мавжуд бўлган нарсалар дунёси, иккинчиси — бизнинг сезгиларимиз акс эттирган нарсалар, ходисалардир. Кант таълимотича, биз дунёни қандай мавжуд бўлса, шундайлигича била олмаймиз, балки унинг ифодаланишини биламиз ҳолос. Кишилар «наrsa ўзида»нинг моҳиятини била олмайди, улар ходисаларнигина билади. Кант фикрича, ходисалар дунёси тартибсиз, у ҳеч қандай қонуният ва заруриятга бўйсунмайди. Инсон билиш жараёнида ходисалар дунёсига тартиб киритади, уни маълум бир вақт ва макон билан боғлаб ўрганади.

Кантнинг фалсафадаги хизмати шундаки, у диалектик ғоялар масаласини кўндаланг қилиб қўйди, оқилона фикрга диалектика ҳос эканлигини яхши тушунди.

Немис классик фалсафасининг энг йирик вакили Г. Ф. Гегель эди. Гегель таълимотича, барча мавжуд нарсаларнинг асосида «мутлоқ ғоя»нинг (у мутлоқ руҳ ҳам деб аталади) ривож ётади. Дастлабки пайтда мутлоқ ғоя «соф борлик» сифатида мавжуд бўлади. Кейинчалик у ривожланиб мазмун жиҳатдан биридан бири бой бўлган тушунчаларни вужудга келтиради. Мутлоқ ғоя ўзининг бутун мазмунини ифода этмагунча ривожланиб бораверади. Мана шу ривожланиш жараёнида мутлоқ ғоя табиатни келтириб чиқаради ва моддий нарсалар тарзида намоён бўлади. Мутлоқ ғоянинг табиат тарзида кўринишидан аввал механик ходисалар вужудга келади, кейин кимёвий бирикмалар ва ниҳоят инсон, жамият пайдо бўлади. Шундан кейин мутлоқ ғоя ўзи учун бегона бўлган моддий қобикдан чиқиб яна ўзининг аввалги шаклида, яъни кишиларнинг онги, тафаккури шаклида яшайди. Инсон онги ривожлангани сари ғоя тобора моддийликдан қутулиб боради. Пировард натижада мутлоқ ғоя ўзининг олдинги ҳолатига қайтади. Энди у соф борлик ҳолатида эмас, балки ўзининг бутун мазмунини ифода этган ва англаб олинган борлик сифатида кўринади.

Гегель ўз фалсафий тизимини (системасини) яратиб мутлоқ ғоя ўзининг бой мазмунини моддий олам — табиат ва жамият сифатида ифода этишини кўрсатар экан, аввало дунё узлуксиз тараққиётда эканлигини

кайд этади. Иккинчидан, мутлоқ ғоянинг тараккиёт жараёнини очиб берар экан, мана шу жараён қарама-қарши томонларнинг қураши орқали содир бўлишини, бунда бир тушунча иккинчи тушунча томонидан инкор этилишини, ўтилган босқич янада юқори даражада так-рорланишини кўрсатиб беради. Албатта, Хегель ҳар доим ҳам ўз диалектик тамойилларини изчил ифода эта олмади. Бу айниқса Хегель диалектикани моддий оламга қўллаганида яққол кўринади. Диалектик тафаккур услубини ва унинг асосий қонунларини тадқиқ этиш билан Хегель фалсафий фикр тараккиётига бебаҳо ҳисса қўшди.

- —[^] Немис классик фалсафасининг сўнгги вакили Л. Фейербах ҳисобланади (1804—1872). У фалсафадаги бошқа йўналишга — материалистик йўналишга мансубдир. Фейербах Хегелнинг мутлоқ ғоясига кескин қарши чиқди. У Хегелнинг мутлоқ ғояси инсон миясидан юлиб олинган ва табиатдан ташқари кучга айлантирилган инсон аклидан ўзга нарса эмаслигини қайд этди. Хегель фалсафаси, Фейербах фикрича, дин билан узвий боғлиқдир. Фейербах фикрича, тафаккур инсондан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин эмас, чунки у моддий нарса — инсон мияси фаолияти билан боғлиқдир, Шунинг учун, дейди Фейербах, тафаккур, онг, иккиламчидир, материянинг, табиатнинг махсулидир.

Хегелдан фарқи ўлароқ, Фейербах дунёнинг асосига табиатни ва инсонни қўяди. Фейербах таълимоти антропологик табиатга эга. Янги фалсафа инсонни, шу жумладан, табиатни фалсафанинг бирдан-бир универсал ва олий предметиға айлантиради, дейди Фейербах.¹

Антропологик принципга содиқ бўлган Фейербах борлиқ ва тафаккур масаласини ҳал қилишда инсон табиатнинг бир қисми бўлиши билан бирга, у аввалом бор, ижтимоий мавжудот, тарихий тараккиётнинг меваси эканлигини, инсоннинг онги ижтимоий муносабатлар билан, ҳаёт шароити билан белгиланишини унутиб қўйди. Бу Фейербах фалсафасининг чекланган томонларидан биридир. Фейербахнинг энг катта камчилиги шуки, у Хегель фалсафасини танқид қилар экан, унинг диалектикасини кўра олмади. Лекин шунга қарамай, Фейербах таълимоти фалсафанинг кейинги тараккиётига сезиларли даражада таъсир кўрсатди.

¹ Фейербах Л. Избр. произв. В 2-х томах. М. 1955, Т. 1, С. 202.

7. ТУРКИСТОНДА XIX АСР ОХИРИ, XX АСР БОШЛАРИДА ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪРИФИЙ ФИКРЛАР ТАРАҚҚИЁТИ

Туркистон халкларининг бой ижтимоий-фалсафий, диний-ахлокий, маданий тараққиётида XIX асрнинг иккинчи ярми, XX аср бйринчи чорагидаги давр ўзининг ниятида сермазмун ва инқилобий суронлилиги, ғоявий-назарий ва мафкуравий ҳаракат шаклларнинг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Бу ҳолат ижтимоий тараққиётнинг ўзига хос йўналиши эди. Айни чоғда Туркистон халқлари Чор Россиясининг мустамлака зулмидан қутулиш, миллий давлатчилигини қуриш, ўз миллий-иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиётига йўл очишга қатъий киришгандилар. Бу жараёнларнинг етакчи кучи — миллий савдо ва саноат буржуазияси ҳисобланиб, у жуда катта қийинчиликлар билан бўлсада, халқимизнинг туб иқтисодий-сиёсий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қиладиган назарий асос — жадидлар маърифатчилигини шакллантириб, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватламokban эди.

Туркистонда жадидчилик, маърифатчилик ҳаракати ўзининг Ўрта ва Яқин Шарқдаги, Қрим, Қозон, Уфа ва Озарбайжондаги қардошлари Сайид Аҳмадхон, Жамолиддин Афғоний, Бутрус ал-Бустоний, Жўржи Зайдон, Муҳаммад Абду, Муҳаммад Кавокибий, Жавод Ҳусайинзода, Имом Ризоуддин ибн Фаҳриддин, Шайх Муса Жоруллоҳ, Ғаспирали Исмоилбей ва бошқаларнинг диний-ислоҳчилик, маърифатчилик ғоялари ва ҳаракатлари таъсирида чуқур сифатий ўзгаришларга учради. Оқибатда, Чор Россиясининг ўзида туркий-мусулмон халкларининг уюшиши ғоясини илгари сурган Ғаспирали Исмоилбей таъсис этган «Таржумон» газетаси платформасида турган, анча-мунча сиёсий таъсирга эга бўлган миллий-озодлик ҳаракати, унинг маърифатчилик мафкураси — жадидчилик вужудга келди. Жадидчилик маърифатчилиги ва мафкураси Туркистондаги анъанавий шарқона, Аҳмад Дониш, Муқимий, Фуркат номлари билан боғлиқ маърифатчиликни халқларнинг демократик ва миллий-ватанпарварлик уйғонишига йўналтирилган умуммиллий мафкураси даражасига кўтарди. Жадидлар асослаб берган ғоявий максадлар Мунаввар Қори, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Завқий, Авлоний, Мулла Қилич, Ҳамза, Айний, Тавалло, Ажзий ва бошқаларнинг таълимотида

умуммиллий, умумтуркий манфаатларни акс эттира олиш, англаб етишга олиб келувчи мафкура даражасига кўтарилган эди.

Агар муаммога тарихий ҳаққонийлик ва илмий ҳолислик билан ёндошилса, ижтимоий ҳаётдаги илғор ғояларга асосланган умуммиллий озодлик кучлари 1917 йил февраль буржуа-демократик инқилоби арафасида Туркистон халклари учун Мухторият (автономия) масаласини конституцион ва амалий-сиёсий жиҳатларга кўра ҳал қилиш йўналишига буриб юбора олган эдилар. Қийинчилик билан бўлсада, Туркистон давлатчилиги ғояси тикланишига эришилиб, аввал Қўқонда Туркистон Мухторияти тузилди. У тезда зўрлик билан қонга ботирилди. 1918 йилда Туркистон Мухтор Иш-тироқиюнчи Шўро Жумҳурияти тузилди. Бу эса, Туркистон халқларининг ҳақиқий маънодаги миллий мустақил давлати эмас эди. Чоризм емирилган бўлса ҳам, мустамлакачиликнинг ва миллий зулмнинг янги шакллари нихоятда каттиққўллик билан ўрнатилди. Бу ҳол миллий озодлик ва мустақилликнинг маърифатчилик йўлини тарғиб этувчи янги ғоялар келиб чиқишига олиб келди.

Бундан ташқари, Туркистонда кучсиз бўлсада анъанавий Шарқ фалсафаси, табиатшунослиги ва тасаввуф оқимлари таъсири ва амалиёти сақланиб келаётган бўлиб, уларни жонлантиришга уринишлар ҳам бўлаётган эди. XX асрнинг 1924-йилгача бўлган даврда Туркистонда Форобий, Ибн Сино, Фаҳриддин Розий, Ғаззолий, Жомий, Навоий ва бошқа мутафаккирларнинг, шунингдек Исломнинг Калом фалсафаси, Шариат ахлокига дойр классик асарлари араб, форс ёки туркий тилларда нашр этилди. Улар орасида Абдурахмон Сайёх, Имом Ризоуддин ибн Фаҳриддин, Абдурахмон Саъдий каби алломалар анча юксак савиядаги ўз тадқиқотларини эълон қилган эдилар. Айниқса, Навоийнинг «Чор Девони», Жомийнинг «Нафохот-ул-Унс» (1914), Хўжа Аҳрорнинг «Рисолат-ул-Харурия», Фаҳриддин Розийнинг «Жомеъ-ул-улум», Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ал-Хидоя» (I—IV жилдлар, ўрис тилида), Имом Ғаззолийнинг «Кимёи саодат» ва бошқа асарлар Тошкентда нашр этилган бўлса, Имом Ризоуддин ибн Фаҳриддин 1911-йилда «Ғаззолий», 1913-йилда «Ибн ал-Арабий» тадқиқотларини Уфа, Оренбург шаҳарларида нашр этди. Уша даврдаги бир қатор умумтурк мажмуъалари — «Шўро», «Вакт» ва бошқа-

ларда ал-Киндий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Ибн Туфайл, Замахшарий ва бошқа мутафаккирларнинг ҳаёти ва маданий мероси ҳақидаги тадқиқотларини эълон қилиш орқали халқ онгига етказишга ҳаракат қилинган эди.

Туркистанда шаклланган жаидчилиқ ҳаракати ва унинг ғоявий меросида мустақиллик, миллий-ватанпарварлик ғоялари умумбашарий демократик қадриятлар билан йўғрилган эди.

Жаидлар маърифатчилигининг фалсафий-назарий заминлари анъанавий ислом, шариат, тасаввуфдан тортиб замонавий Оврўпа позитивист фалсафа усуллари ҳам асосланишидан иборат бўдди. Шунингдек, мустақиллик мафкурасининг энг эзгу ғоя ва қадриятлари нуктаи назаридан, умуминсоний орзулар, ижтимоий адолат ва тенглик жамиятига қараб бориш юзасидан жаидларнинг тутган ижтимоий-сиёсий мавқеи доимо ҳам бир хил бўлавермаган. Аммо, характерли ҳол шундан иборатки, жаидларнинг энг изчил миллий ва демократик мавқеида бўлганлари (Бехбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқ.) коммунистик ақидаларни қатъий инкор этиш йўлида турганлар. Масалан, Муфтий Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон каби жаидчилиқ салафларида миллий мустақиллик ва умумбашарий демократик қадриятлар учун кураши жуда изчил, фаол йўналишда борган. Шунинг учун улар ғожеъий тақдир топишган. Уларни Россия мустамлакачилари ҳам, Бухоро Амири ҳам, большевиклар ҳам, ўрта асрчи мустабид-зўравонлик кучлари ҳам бир хилда шиддат билан қатағон қилганлар.

«Улуғ Туркистон» (1917.12.06)да эълон қилинган «Баёни ҳақиқат» мақоласида Бехбудий: «Билмоқ керакки, ҳақ олинур, берилмайдур. Ҳар бир миллат ва мамлакат халқи ўзининг ҳуқуқи, дини ва сиёсатини ҳаракат, иттифоқ ила бошқалардан олади... Биз мусулмонлар, хусусан Туркистон мусулмонлари истаъимизки, ҳеч бир киши бизнинг дин ва миллатимизга зулм ва таҳдид қилмасун ва бизни ҳам бошқаларга таҳдид қилмоққа фикр ва ниятимиз йўқ. Зотан, динимиз-да мунга монъедир» — деб, ёзган эди.

Шундан олдинроқ 1917 йил 26 мартда ўзининг «Нажот» номда чиқарган газетида Мунаввар Қори Абдурашидхонов «Хуррият олинур, берилмас!» сарлавҳали мақоласида — «Ҳазрат Одам Атодан шу кунгача ҳеч бир давлат ва мамлакатда хурриятнинг берилгани, қон

ва қурбонсиз берилгани тарихларда қўрилмайдур. Балки ҳар замон ва ҳар ерда ҳуррият берилмаган, қурбонлар баробаригагина олинган», деб ёзган эди.

Абдурауф Фитрат эса ўзининг «Сайёҳи ҳинд», «Раҳбари нажот» каби асарларида (Истамбул 1913, 1915) миллий истикдол Оврўпоча маърифат, илм-фан, техника тараққиёти, демократик ҳуқуқий эркинликлар, инсон шаънини юксак тутиш, муҳофаза қилиш кафолатлари орқали қўлга киритилишини Дастурий тарзда ҳар томонлама асослаб берган. Абдурауф Фитрат замонавийлашиш, миллийлашиш ва демократлашиш бора-сида иштирокиюнчиларга хос бир томонламалик ва инсоният шаънига қарши йўялишни четлаб ўта олган.

Яна Фитрат «Ҳинд сайёҳи» асарида шундай фикр-ни айтган: — илгари замонларда туркистонликлар зарур ҳамма молларни ўзлари тайёрлар эдилар, ўзлари сарфлар эдилар, пулни бегона фабрикантлар чўнтагига солма-юнлар. Энди биз орқада, Оврўполилар олдинда, улардан ўтиш учун биз илм-фанда, фабрикачилик ишлари-да илгари кетишимиз зарур. Шунда биз_фақат ўзимиз-нигина эмас, балки бутун туркистонликларни бахтли ва саодатли қилур эдик. Бунинг учун эса Оврўполик-лардек ўқиш, ишлаш, саъий-ғайратда яшаш керак, шундагина туркистонликлар шаъни, миллий истикло-ли таъминланган бўлади.

Абдулхамид Сулаймон Чўлпон ҳам ўзининг барча насрий ва назмий меросида, хусусан «Кеча ва кундуз» романида, «Дўхтур Муҳаммадёрӯф» каби ҳикояларида оврўполашган, мутараққий туркистонлик зиёли, ишбилармон ва истиклолчи тимсолини яратган. Чўлпоннинг Туркистон мадҳидаги шеърлари кейинчалик туркистон-лик истиклолчилар шарқийси (марши)га айланиб кет-ганлигининг сабаби ҳам унда ифодаланган ҳаётбахш фалсафа, миллат ва Ватанга муҳаббат, уни мутараққий мамлакатлар қаторида қўриш орзу-армонлари ифода-ланганлиги эди. Айни ана шу жаҳидчилигимиз раҳно-молари Бехбудий, Мунаввар Қори, Фитрат, Чўлпон ка-би сиймолар туркий халқларнинг мустамлакачилик, империализм ва ўрта асрчиликка қарши қураши жараё-нида анъанавий мусулмон бирлиги — бир қавм, бир умма — мусулмон миллати ўрнига ҳозирги замонавий маънодаги «миллат», «миллатлар» тушунчаларини илга-ри сурдилар, миллий давлатчилик, иқтисод, пул, мил-лий тил, маданият ва анъанани ривожлантириш каби

Туркистон миллий мустақиллик мафкурасининг устивор ғоя ва кадриятларини илгари сурган эдилар. Улар асослаб берган ана шу ғоя ва устивор кадриятлар «Туркистон Мухторияти» ҳукумати, Бухоро ва Хива Халқ жумҳуриятлари, «Алаш-Урда» ҳукуматлари ички ва ташқи сиёсати асосида ётар эди. Қолаверса, кейинчалик «босмачилар», деб аталиб кетган мужоҳидларимиз олиб борган миллий-озодлик курашининг бош мақсади Туркистонни бирлаштириш, миллий давлатчилигимизни қуриш, тилимиз, динимиз, маданият ва анъаналаримизни муҳофаза қилган ҳолда замонавий демократик миллатларнинг йўлига тушиб олиш эди.

XX асрнинг I чорагида шаклланиб келаётган миллий савдо ва саноат буржуазияси мафкурачилари бўлмиш жадидларнинг «Усули қадимчилар»га қарши кураши, маърифатчилиги, мафкураси Туркистондаги ижтимоий-фалсафий тафаккур, сиёсий фикр тараққиётида чуқур из қолдирган. Агар давр ва шарт-шароитнинг ҳалокатлилиги ҳисобга олинса, жадид раҳнаомларимизнинг фавқулодда довжораклик, зукколик ва иқтидор, салоҳият соҳиблари бўлганликларини кўриш мумкин.

Туркистон жадидчилигининг тадрижоти (эволюция)ни ҳам назардан соқит қилмаслик керак. 1914 йилларгача жадидлар асосан мактаб, таълим-тарбия ислохоти, маърифатчилик муаммоларини кўтариб чиққан бўлсалар, 1905 ва 1907 йиллардаги ўрис инқилоблари, 1908 ва 1909 йиллардаги Эрон, Афғонистон, Туркия, араб-мусулмон дунёсидаги аксилимпериалистик миллий-озодлик жараёнлари, Оврўподаги демократлашиш томонга ташланаётган жиддий қадамлар таъсирида Туркистон учун «Миллий Мухторият» идора усули ва демократик тараққиёт йўли — «Мажлиси машварат» (Парламент) йўли талабларини илгари сура бошладилар. Айни чоғда, Мунаввар Қори, Бехбудий, Фитрат, З. В. Тўғонлар бу муаммони назарий асослаб бердилар. Бу борадаги янги ғояларни «Туркистон Мухторияти», Бухоро ва Хива Халқ жумҳуриятлари етакчилари М. Тинишбоев, М. Чўқай ўғли, Жумхураъис Усмонхўжа ва Жумхураъис Ҳожи Паҳлавон Ниёз Ҳожи амалга оширишга уринганлар. Жадидлар ўша даврдаги Осиё, балки Оврўпо ижтимоий-фалсафий ва ҳуқуқий фикри ютуқлари даражасида туриб, Туркистон учун демократик ва айни пайтда тўб миллий манфаатлардан келиб чиқувчи мустақил тараққиёт йўлини кўрсата олганлар.

XX аср бошларида жадидчилик ҳаракати Туркистонда, Бухоро ва Хивада яна кенг кўламда ривожланди. Жадидчилик ҳаракати асосан қуйидаги боскичлардан ўтди:

I. 1885—1895 йилларда Ғаспирали Исмоилбей «Таржумон» газетининг тарқалиши муносабати билан Қўқонда янги жадид усулидаги мактаблар тузиш ҳаракатлари бошланиб, улар аста-секин рус-тузем мактаблари билан рақобатлаша бошлади.

II. Ғаспирали Исмоилбейнинг Туркистонга ташрифи, Бухоро амири билан учрашиш ва жадид усулидаги мактаблар ташкил этиши оқибатида 1893-95 йиллардан 1901-05 йиллар ичида усули жадид мактабларини ташкил этиш оммавий тўе олди деб айтиш мумкин. Энг машхур жадид мактабларидан Бухорода «Жўрабой очган мактаб», Самарқандда Абдулқодир Шақурий, Саидрасул Азизий, Абдувоҳид Мунзим, Мулла Қилич, Тошкентда Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Қўқонда Ҳамза, Наманганда Исҳоқхон Иброт, Сўфизода ва бошқа жадид маърифатчилари очган мактабларни кўрсатиш мумкин.

Бу даврда жадид маърифатчилиги, мактабдорлигининг бош йўналиши асосан янги усулда тезкор таълим-тарбия бериш, савод чиқариш, халқни маърифатли қилиш, зиё тарқатиш йўли билан хурофотлар, қолоқлик ва ўрта аерчилик билан курашишдан иборат бўлди.

III. 1905 йилдан 1914 йилгача бўлган даврда жадидчилик энди мактабдорликдан кенфок ғазетчилик-матбаани йўлга қўйиш, илм-фан, маданият, адабиётни миллийлаштириш доирасига чиқиб олди. Фуқароларнинг миллий манфаатларини Чор Россияси қонунчилиги чегарасида бўлсада таъминланиши зарурлиги, сайлов тизимида фаол иштирок этиш, савдо-сотик, тижорат, умуман ишлаб чиқаришда миллий манфаатларни ҳимоя қилиш етакчи даъватга айлана бошлади. Жадид матбуоти, адабиёти ва театру-санъати ана шу йўналишда жуда фаоллашди, катта ижтимоий-сиёсий таъсир кучига эга бўлди. Айни мана шу даврда кейинчалик сиёсий партиялар, уюшмаларга айланиб кетган камбағал болаларга ёрдам хайрия жамиятлари, уларни илғор мамлакатларга бориб ўқишига ёрдам бера оладиган турли жамғармалар, яширин тўғараклар тузила бошлади.

IV боскичда жадидларнинг ҳаракатлари сиёсий ҳа-

ракат, партия тузиш, миллий матбуотни янада жангоров қилиш билан характерланади. Энди асосий шиор ёки ғоя — «Туркистон Мухторияти» талаби илгари сурилди. Мухториятга эришиш йўллари қуйидагича бўлиши мумкин эди: а) Россиядан тўла ажралиб чиқиш; б) Россия давлатидаги конституциявий федерация таркибида «Миллий-худудий Мухторият»га эга бўлиш; в) Россиянинг унитар федерацияси таркибида фақат миллий маънавий-диний мухториятга эга бўлиш, яъни ислом, шариати талаблари, анъаналари, урф-одатлари ва маросимларини риоя қилиниши талаби билан чекланиш.

Бу давр 1914—1918 йилларни ўз ичига олиб, «Шўро исломия», «Шўро уламо», «Мирваж-ул-ислом», «Мифтох-ул-ислом», «Мифтох-ул-маъориф», «Равнак-ул-ислом», «Иттифок-ул-муслимин», «Турон», «Изчилар тўдаси», «Темур тўдаси», «Эрк социалистик партияси», «Жадид тараққийпарварлар партияси», «Бирлик» уюшмаси, «Чиғатой гурунги» каби фирка, жамият ва уюшмалар тузилган. Фақат Тошкент шахрининг ўзида 200 дан ортиқроқ шундай ташкилотлар мавжуд эди. Шу жиҳатдан мана шудаври жадидчилик ҳаракати ва мафкурасининг энг юқори тараққиёт босқичи, деб айтиш мумкин. Бу давр «Туркистон Мухториятини» тугатиш, жадидлар ва алашўрдачиларни қатағон қилиш, ТАССР эълон қилиниши билан якунланади.

V босқич 1918 йил февралдан 1924 йилгача, яъни Туркистон бўлиниб, парчаланиб ташлангунча бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр жадидлар большевикларнинг зўравонлигига қарамай, бир томондан Шўро ҳукумати ва коммунистлар фиркаси бўғинларига кириб олиш, иккинчидан эса, «Чиғатой гурунги» уюшмасини тузиш орқали бутун таълим-тарбия, маориф ва маданият ишларини ўз қўлларига олишга интилиши билан характерланади. Большевиклар жадидчилик мафкураси ғоя ва қадриятлари учун курашувчиларни жисмонан йўқ қилиш йўлига ўтгач, миллий-озодлик курашининг ёрқин саҳифаларини ташкил этган, тарихда «босмачилик», деб номланган қуроли миллий озодлик кураши бошланди. Ўз-ўзидан тушунарлики, ўша йилларда қучлар нисбати мутлақо тенг эмас эди.

VI босқич 1924 йилдан кейин «миллий жумҳуриятлар» доирасида бўлиб, бу даврда жадидчилик ғоялари ҳали ўлмаган, улар мактаб-маориф ва матбаачилик ва журналистикада анча-мунча фаол бўлсаларда, лекин

уларни зимдан таъкиб қилиш бошланган эди. Аниқроғи, бу даврда жадидлар фаолиятининг ниҳояси кўри-
ниб қолган эди. Шунга қарамай, жадидлар яширин
тарзда бўлсада «Чифатой гурунги» ақидалари, усул ва
воситаларидан келиб чиқиб, миллий онгни ўстириш
соҳасида, айниқса узбек тили ва адабиёти соҳасида,
алифбо масалаларида катта фаоллик кўрсатдилар. Худ-
ди ўша давр жадидлари орасидан Абдулла Қодирий,
Ойбек, Ғафур Ғуллом, Абдулла Қаххор, Усмон Носир,
Амин Умарий, Зиё Сайд, Етим Бобожон, Маннон
Уйғур ва бошқа сиймолар етишиб чиқди. Бу давр
1931-йилда, Иброҳим Лақай Кўрбошининг шаҳид ке-
тишидан кейин ўз ниҳоясига етди.

VII босқич 1931 йилдан 1937-38 йилларгача бўлган
даврни, оқовалари билан ҳисоблаганда, 50 йиллар ўр-
таларидаги таъкиб ва сургунлар даврларини ўз ичига
олади. Бу даврда Мунаввар Қоридан бошлаб, Файзул-
ла Хўжаев, Акмал Икромов, Усмон Носир ва бошқа
саноксиз миллат фидоийлари катағон қурбонлари бўл-
дилар.

Туркистондаги миллатпарварлар Ф. Хўжаев, Турор
Рискулов, Акмал Икромов, С. Ҳожановлар ҳам мил-
лий мустақиллик билан боғлиқ бўлган илғор ғояларни
ўртага қўйдилар. Уларнинг мероси, ижтимоий-сиёсий
фаолияти Туркистонда юксалаётган Миллий Уйғониш
жараёни билан бевосита боғлиқдир.

Т. Рискулов, С. Ҳожанов ва Акмал Икромовлар
Туркистон халқларининг миллий бирлиги иқтисодий
ва маънавий, сиёсий, диний ҳаётнинг барча жабҳалари
ўзаро чамбарчас боғлиқлиги орқали рўёбга чиқишини
кўрсатганлар.

Т. Рискулов Закий Валидий Тўғон билан бирга Ле-
нин бошчилигидаги большевиклар мустабид тузуми-
нинг Туркистонда ҳам синфий кураш ғавғосини авж
олдириш, қутқулашга уринишларига қарши чиқди.
Улар Ленин, Сталин бошчилигидаги сиёсий раҳбарият
мусулмон халқларининг ҳақ-ҳуқуқларини поймол
этаётгани, уларга нисбатан шовинизм сиёсатини давом
этираётганлигини танқид қилдилар.¹ Т. Рискулов Тур-
кистондаги I Ўлка мусулмон ташкилотлари конферен-
циясида сўзга чиқиб (1919, 24—30 май), «Ҳозирги мо-

¹ Проф. З. В. Тўғон. 1920 — сентябр ва 1923 — февралда В. И. Ленин
номига (нусхалари И. В. Сталин, Л. Д. Троцкий, А. И. Рыков ва бошқаларга)
юборилган хат. Қаранг: А. Заҳидов «Озодликка муҳаббат, ёхуд Закий Валидий
Тўғоннинг аччиқ ҳақиқатлари». «Фан ва турмуш», 1991, 8-сон, 22—25 бетлар.

мент» масаласи юзасидан- нутк сўзлар экан, «Шаркка нисбатан ғарбий-оврупо капитализмидагидан фарқ қилувчи миллий-озодлик учун кураш сиёсати олиб борилиши» лозимлигини кўрсатиб ўтди.¹ Масаланинг бу тарзда қўйилиши ўша давр учун муҳим тарихий аҳамиятга эга эди. Т. Рискулов, А. Икромов ва С. Хўжановларнинг бу борадаги фикрларига И. В. Сталиннинг куйидаги эътирозларини келтириш мумкин. У шундай деган эди: «Менинг фикримча, Хўжанов жуда яхши гапирди. Икромов ҳам ёмон сўзламади. Аммо, мазкур ўртоклар нутқларининг баъзи бир фикр, мулоҳаза туғдирувчи бир жойини таъкидлашим лозим. Уларнинг ҳар иккаласи фикрича ҳозирги Туркистон ва Чор Туркистони ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, вывеска ўзгарган ҳолос, Туркистон подшо вақтида қандоғ бўлса, шундоғ қолаверган. Ўртоклар, агар бу чалғиб кетиш бўлмай, яхши ўйланган нутқ бўлса ва агар бу тамомила англанилган тарзда айтилган бўлса, у ҳолда босмачилар тамомла ҳақ, бизлар ноҳақлигимизни тан олишимиз керак бўлади... Агар бу тўғри бўлса, мен ҳеч нарсани тушуна олмаяпман, нима учун сизларнинг ўзларингиз босмачиларга қўшилиб кетмадиларинг?»²

Бу билан Сталин Туркистонда миллий-озодлик ҳаракати томирини қирқиш керак, демокчи бўлди.

Т. Рискулов ва унинг сафдошлари миллий-озодлик учун кураш ғоясини чуқурлаштириб, Туркистонни парчалаб юбориш мумкин эмаслигини кўрсатиб, бу ердаги халкларнинг миллий, диний, тал ва анъанавий умумийлиги асосида Туркистон конфедератив демократик республикасини тузиш ғоясини илгари сурганлар. Шу мақсадда Т. Рискулов Туркистон автоном республика ўрнига «Турк Республикаси», коммунистик партияси ўрнига «Туркий халклар коммунистик партияси» тузиш ҳақида таклиф киритган.³

Т. Риекулов бу ғояларни Туркистон компартияси 3—4 съездлари, ўлка мусулмонлари конференциялари (V) резолюциялари сифатида қабул қилинишига эришган. Бу ғоялар Сталин тавсияси билан шахсан Ленин томонидан кейинчалик бекор Қилинган. Т. Рискулов маҳаллий халкларнинг миллий манфаатларини ҳисобга

¹ Қаранг: *Речь тов. Рискулова*. Комиссия по изучению революционного движения в Туркестане. Т., Туркгосизд., 1922 С. 10.

² *Сталин И. В. Сочинения*. Т. 5. С. 306—307.

³ Қаранг: *Коммунистическая партия Туркестана*. В революциях съездов и конференций. Т., «Ўзбекистон», 1988, 65—67 бетлар.

олиб, Туркистон автоном республикаси Конституциясига ҳам ўзгартишлар киритган. Т. Рискулов ўша давр шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда, Туркистон чегараларини Россия қўшинлари ҳимоя қилиши зарурлигини эътироф этган бўлса ҳам, ўлкада миллий армия тузиш, Россиядан келган ҳарбий қисмлар Туркистондан олиб чиқиб кетилиши зарурлиги ҳақидаги талабларни ҳам илгари сурган эди.

Т. Рискулов ва унинг ҳаммаслаклари маҳаллий туркий халқларнинг тили Давлат тили мақомини олиши лозимлиги ҳақидаги таклифни ҳам илгари сурганлар ва буни Туркистон Конституциясига киритганлар.

Хулоса қилиб айтганда, XIX аср охири XX бошларида Туркистон ижтимоий-фалсафий фикри қуйидаги йўналишда бўлган: а) мавҳум маърифатчилик, кузатувчанлик, қарахтлик ва маддоҳликдан уйғониб, фаоллаша бошлади, ҳаётга алоқадор мазмун, моҳият ва йўналиш касб этди; б) Туркистон ижтимоий-фалсафий фикри ўз миллий давлатчилигимизни тиклаш, тил, дин, анъанавий бирлигимизни сақлаб қолиш, тилимизни юксак илм-фан, фалсафа ва нафис санъат тилига айлантириш, замонавий ва демократик тараққиёт йўлига тушиб олишга интилди; в) таълим-тарбияда янги йўللарни излаш, янги усул мактабларини жорий этиш орқали халқнинг сародлилиги даражасини кўтариш, миллий онгини уйғотишга кўмаклашиш зарурлиги тушунилди; г) мазкур ғоя, мақсад ва устувор вазифаларнинг назарий жиҳатини кўрсатиб бера оладиган етук Туркистон миллий мустақиллик мафкураси юксак фалсафий даражада асослаб берилди ва у халқ онгини бирлаштирувчи, иродасини тарбияловчи сафарбар қучага айланди.

8. ҲОЗИРГИ ДАВРНИНГ АСОСИЙ ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ (XX АСР)

I Маълумки, XX аср инсоният тарихи солномасига мисли кўрилмаган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ўзгаришлар асри сифатида кириб келди. Бунга табиат, жамият ва инсон тафаккурининг деярли барча жабҳаларида эришилган муҳим ютуқлар сабаб бўлди. XX аср охирига келиб анъанавий (классик) тафаккур услуби ўрнига ноанъанавий (ноклассик) тафаккур услуби табиатшунослик, техника ва ижти-

мой фанлар соҳасида шаклланди. |фан ва техникада, кундалик ҳаётда микроолам ходисаларини ўрганиш, сунъий материаллардан, ярим ўтказгич ва компьютер техникасидан фойдаланиш оддий ходисага айланиб қолди. Сунъий моддаларни синтез қилиш, хаттоки, биологик ва ноорганик жисмларни чапиштириш каби мисли қўрилмаган ютуқларга эришидди. Инсон даҳоси" атом, хужайра, генларни жиловлабгина қолмасдан, қоинот сари ҳам дадил қадам ташламоқда. Электроника ва автоматика соҳасидаги эришилаётган кашфиётлар қатор илмий тамойил ва меъёрларнинг эскириб қолганлигини кўрсатди ва уларни қайта қўриб чиқишни тақозо этди. Бу нарса, ўз навбатида, дунёқараш ва методологик вазифани бажариши керак бўлган фалсафа учун ҳам қатор муаммоларни келтириб чиқарди ва унинг олдида ҳам муайян талабларни қўйди.

XX аср ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам мисли қўрилмаган тарихий воқеалар содир бўлди. Улар, табиийки, инсоният маънавий ҳаётида факат акс этибгина қолмасдан, балки чуқур из ҳам қолдирди, кишиларни фалсафий мушоҳада қилишга ундади.

Одатда марксча-ленинча фалсафа Ғарбдаги фалсафий таълимотларга қарама-қарши қўйилиб келинарди. Марксча бўлмаган фалсафий оқимлар факат «танқид» нуктаи назаридан ўрганилар эди. Бу нарса турғунлик даври фалсафаси ва умуман унга хос бўлган мафкура учун характерли бўлган ҳолат эди. Мамлакатда янгилашниш жараёни билан бир вақтда шакллана бошлаган янгича сиёсий тафаккурлаш услубининг таъсири оқибатида номарксча қарашларга бўлган анъанавий муносабатлар ҳам ўзгара бошлади. Тарихий тараккиёт умуминсоний фалсафий қадриятларга эътиборни қучайтиришни тақозо эта бошлади. Бунинг асосий сабабларидан бири табиат, жамият ва инсон тафаккурини илмий билиш борасидаги Ғарб илмининг, методология ва фалсафасининг марксча фалсафага нисбатан илгарилаб кетганидир.

\ Хўш, XX аср фалсафасининг асосий хусусиятларини нимада намоён бўлди?

Шу нарсани эътироф этиш жоизки, жаҳондаги фалсафий қарашлар тўғри қизиқ бўйлаб ривожланмасдан эгри-бугри, маълум пайтда тисарилиш ва илгарилаш кўринишида ривожланди, унда чуқур инкироз, тушкунлик ҳолати ҳам, ижодий кўтаринкилик ҳолатлари ҳам бўлди. \Ху

V «Номарксча» деб аталган фалсафий қарашлар доим изланишда бўди./ Бу ҳолатни шу кунларда ҳам жуда яққол кўриш мумкин. «Номарксча», деб номланиб келган фалсафа турли хусусиятларга эга эди. Бирок уларнинг ичида энг муҳимларинигина ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Бундай хусусиятларни белгилашнинг илмий мезони Ғарб мамлакатлари ички сиёсий, ғоявий, иқтисодий ҳаётини чуқур таҳлил қилиш ҳисобланади.

Хар қандай фалсафа ҷамиятдан, унинг талаб ва эҳтиёжларидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда таркиб топмайди ва ривожлана олмайди. Ақсинча, «номарксча» фалсафа ҳам ғарб ҷамиятининг туб хусусиятларини ўзида ақс эттиради, мазкур ҷамият манфаатларига хизмат қилади. Шунинг учун XX аср фалсафасининг хусусиятларини Ғарб мамлакатларида XX асрда рўй берган иқтисодий, ғоявий-сиёсий, маданий, илмий-техникавий ҳодисалардан келтириб чиқариш ўринлидир.

Бевосита XX аср фалсафасининг асосий кўринишлари масаласига келсак, булар, қуйидаги оқимлардан иборатдир: прагматизм, махизм, экзистенциализм, неопозитивизм, неотомизм ва ҳоказолар. Бу ерда, албатта, феноменология, танқидий рационализм, герменевтика, фалсафий антропология ва шу каби фалсафий оқимларни ҳам эслатиб ўтиш лозим. Постпозитивизм, неокантчилик, неогегелчилик каби фалсафий оқимлар эса у ёки бу даражада ўз классик кўринишларини янги даврга мослашишининг ифодасидир. Шунинг учун юқорида санаб ўтилган турлича янги фалсафий қарашларни XX аср фалсафасининг асосий оқимларига киритиш мақсадга мувофиқдир.

XX асрда ривожланган фалсафий оқимлардан бири прагматизмдир.

Прагматизм юнонча *πραγμα* сўзидан олинган бўлиб «иш», «хатги-ҳаракат» деган маънони англатади. Прагматизмнинг асосчиси йирик америка мутафаккири Чарлз Сандерс Пирс ҳисобланади. Прагматизм ғоялари Пирсдан сўнг унинг ватандошлари У. Жеймс, Ж. Дьюи, шунингдек, буюк Британияда Ф. К. С. Шиллер томонидан ҳам ривожлантирилган.

Прагматизм, Пирс таъбири билан айтганда, шундай фалсафий таълимотки, у тушунча ва эътиқоднинг маъносини аниқлашга ёрдам беради, ғоя ва тушунчалар фақат тадқиқотчи томонидан текширувдан

ўтгандан кейингина муайян аҳамиятга эга бўлади. Узининг «Эътиқоднинг ўрнатилиши» номли асарида (1878—1879) эътиқод ва бурч ўртасидаги фарқни ажратишга уринади. Яъни, биринчиси ҳаракатга ундаса, иккинчиси эса эътиқодга эришиш учун бўлган курашни раъбатлантиради.

Прагматизм учун характерли бўлган хусусият шундаки, у ёки бу объектлар ҳақидаги тушунчаларнинг маъноси ва аҳамияти улар келтириб чиқарган амалий натижалардан қидирилади. Пирснинг машҳур «принципи»га биноан «объект томонидан келтириб чиқарилган оқибат ҳақидаги тушунча мазкур объект ҳақидаги тушунчадир».

Пирс таъбирича, инсон шу даражада ўзининг тажрибаси ва ҳаракати гирдобига кириб кетганки, у пировардида мазкур гирдоб чегарасидан бутунлай чиқа олмайди.

Пирснинг издоши бўлган Жеймс устозининг фалсафий қарашларига ўта ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўлади. Бироқ Жеймс ўзининг «радикал эмпиризмини» яратишда Пирсдан ташқари инглиз мутафаккирлари Ж. Беркли, С. Милл ва бошқа файласуфларнинг ҳам мероеига мурожаат қилди. Хуллас, унинг фалсафий таълимоти бир томондан, прагматизм билан ва иккинчи томондан, позитивизм билан чатишиб кетади. Жеймс ҳақида шу нарсани таъкидлаш лозимки, у фалсафага руҳият орқали қиради. Табиийки, унинг фалсафий таълимотида инсон руҳий фаолиятининг табиатини тадқиқ қилишга уриниш етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Шунинг учун Жеймсни фалсафий муаммолардаги объектив мазмундан кўра субъект билан боғлиқ бўлган томонлари, биринчи галда кишининг сезгилари кўпроқ қизиқтиради. Бироқ Жеймс: «Сезгилар қаердандир пайдо бўлиб бизга мажбуран берилади», — деб айтади. Сезгилар реалликнинг ёки оламнинг маълум бир қисмини ташкил этади. Бундан кўриниб турибдики, Жеймс мазкур мулоҳазалари билан Э. Мах фалсафасига яқинлашади.

Прагматизмнинг яна бир намояндаси Ж. Дьюи (1859—1952)дир. Дьюи фалсафаси учун марказий муаммо — «тажриба» тушунчасидир. Бироқ у «тажриба» тушунчасига бирон бир арзигулик аниқ таъриф бермайди, «тажрибани» ҳаёт тушунчаси билан айнанлаштиради. У «тажриба»да учрайдиган тушунчалар асосида нима ётади, деган саволга онг мазмуни-

ни ташкил этувчи нарсалар бўлса керак, деб жавоб беради.

Дъюи ва умуман прагматизм учун характерли томон шундаки, улар илмий билишда тажрибага катта эътибор беришади. Дарҳақиқат, воқеликни билишда тажриба катта аҳамиятга эга. Бироқ бу тажрибани амалга ошириш йўллари, усуллари ҳам муҳимдир. Тажриба кўр-кўрона тарзда олиб борилиши ёки маълум аниқ далилга асосланиши керакми? Бу -- муҳим аҳамиятга эгадир. Дъюи фалсафасида бу масала очик қолади. У тажриба натижасининг «фойдали» томонига эътиборни қаратади. Дъюи қарашларининг ижобий томони шундаки, у демократик тарзда, яъни ҳар қандай шахсни обрўйсиз, ёхуд қандайдир тажрибагача бўлган уйдирма тушунча ва усулларни ишлатмасдан, тажрибани аётнинг барча соҳаларига дадиллик билан татбиқ этишга, унинг янги қирраларини очишга даъват қилади.

«Прагматизм» асл маънода фойдали фаолиятга ундовчи, «фойдага» қандай қилиб эришиш йўллари ва усуллари ҳақида мулоҳаза юритувчи таълимотдир. «Фонда» тушунчаси прагматизмда «тажриба» ёки «амалиёт» тушунчаси билан айнанлаштирилади.

Прагматизм АҚШ ижтимоий-маданий муҳитининг мевасидир. У АҚШдаги иқтисодий, маънавий эҳтиёжларга хизмат қилади ва уларнинг манфаатларини ифода қилади.

Прагматизм маълум даражада эркин бозор иқтисодиётининг фалсафаси ҳамдир. У бизнес учун, жумладан, ҳар қандай «фойдали» фаолиятни ташкил этиш учун қулай бўлган методологик қурол сифатида Америка ишбилармонлари, менежерлари, сиёсатдонлари ва давлат арбоблари ўртасида кенг ёйилган.

XX асрда кенг тарқалган фалсафий таълимотлардан бири экзистенциализмдир.

Экзистенциализм латинча «экзистенция» ёки инглизча «экзистенсе» сўзидан олинган бўлиб, «мавжудлик», «мавжуд бўлмоқ», деган маънони англатади. Экзистенциализмнинг ватани дастлаб Россия бўлган (Бердяев, Шестов). Бироқ биринчи жаҳон урушидан сўнг экзистенциализм Германияда бирмунча кенг ривожланди. Бунда Хайдеггер, Ясперс ва Бубер каби йирик немис файласуфларининг хиссаси катта бўлди. Экзистенциализм асл маънода XX аср маънавий ҳаётининг эҳтиёжларига жавоб сифатида юзага келди ва ри-

вожланди. Айтиш керакки, XX асрда содир бўлган тушкунлик ҳам, парокандалик ҳам, кўтарилиш ва технологик тараққиёт натижалари ҳам экзистенциализм фалсафасида кўзгудек акс этди.

Экзистенциализм фалсафаси ўта зиддиятли ва мураккаб бўлиб, унда турли-туман фалсафий таълимотларнинг унсурлари мужассамлангандир. Масалан, экзистенциализм таълимотида, бир томондан, Аристотель, Кьеркегор, Паскал фалсафий қарашларининг айрим томонлари ифодаланган бўлса, иккинчи томондан, Ҳегель, Ницше, Достоевский таълимотларидан айрим элементлар ҳам қабул қилиб олингандир. Экзистенциализмнинг ичида атеистик (Сартр, А. Камю, Хайдеггер, Мерло-Понти) ва диний (Марсель, Ясперс, Шестов, Бубер, Бердяев) томонлари ҳам мавжудлиги унинг зиддиятли эканлигидан далолат беради. Бундан ташқари, экзистенциализм таълимотида Гуссель феноменологияси, француз персонализми (Лакруа, Мунье, Недонсель), немис диалектик теологияси (Тиллих, Бульман)нинг таъсири ҳам сезиларлидир.

Экзистенциализм таълимотининг ўзагини «мавжудлик» ёки «мавжуд бўлмоқ» категорияси ташкил этади. «Экзистенция», деганда экзистенциалист файласуфлар кишининг ҳар лаҳзада ҳаёт ва ўлим бўсағасида кечадиган ички кечинмалари ёки «борликда мавжудлик» жараёнини тушунишади. «Борлик» экзистенциалистлар фикрича, на «объект»га, на «субъектга» бўлинувчи, бевосита идрок этилувчи нарсадир.

Анъанавий фалсафадан фаркли ўлароқ, экзистенция килувчи мутафаккир воқеликка субъектив тарзда қараши, яъни воқелик фақат унинг индивидуал мавжудлиги ва эмоционал (эхтиросий) ҳаёти орқали қандай акс этса, унга худжи шундайлигича қараш керак, деб тан олади.

Борлик деганда экзистенциалистлар субъектнинг ўз мавжудлигини ҳис этишни тушунадилар.

Ғарб адабиётида экзистенциализмни эркинлик фалсафаси, деб юритадилар. Ҳақиқий эркинлик инсонга таҳликада, ташвишда, ёлғизликда намоён бўлади. Таҳлика, ёлғизлик, масъулият онгимизнинг сифатини ташкил қилади, чунки бу сифат соф ва оддий эркинликнинг ўзидир (Сартр), инсон ёлғизликда ўз-лигини англайди.

Хуллас, экзистенциалистлар фикрича, киши ўзининг «экзистенциясини» (мавжудлигини) чуқур маъна-

вий зиддият, рухий тушкунлик ҳолатидагина англай олади. Экзистенциянинг бу хусусиятини улар замон орқали ифодалаб, унга чекланганлик хослигини таъкидлашади, яъни «ўлим» мавжудликнинг сўнгги нуқтаси ёки чегараси, деб эълон қилинади. Бироқ экзистенциалистлар шунинг билан бирга, физик вақт билан экзистенциалистик вақт ўртасида сифатий фарқ борлигини ҳам кўрсатиб ўтишади, яъни агар физик вақт фақат чексиз миқдорий ўзгаришлар билан характерланса, экзистенциалистик вақт миқдорий ўзгаришлардан ташқари сифатий ўзгаришларни ҳам ўз ичига олади, дейишади. Демак, экзистенциалистлар вақтда келажакка йўналиш хусусиятини ҳам тан олишади. Бу хусусиятни улар «лойиҳа», «орзу», «умид» каби шахсий-тарихий тушунчалар билан боғлашади.

Экзистенциалистлар макон, вақт, борлик, индивид муаммоларидан ташқари, трансцендентлик (яъни, индивиднинг ўзининг ички кечинмалари чегарасидан четга чиқиши), эркинлик, алоқа, ижод масалалари билан ҳам шуғулланишади. Мазкур масалалар бўйича экзистенциализмнинг юкорида эслатиб ўтилган диний ва атеистик кўринишларининг қарашлари бир-биридан фарқ қилади.

Шундай қилиб, экзистенциализм фалсафасининг моҳияти қуйидагиларда кўринади:

1. Экзистенциализм инсон ҳақидаги фалсафадир. Ижтимоий-сиёсий соҳада эса экзистенциалистларнинг қарашлари бир-бирига қарама-қаршидир. Масалан, Жан-Пол Сартр ва Камю француз қаршилиқ кўрсатиш фронтининг иштирокчилари бўлса, Ясперс, Марсел каби намоёндаларнинг дунёқарашлари ўта либерал характерда бўлган. Маълум даражада Сартр, Камю ва бошқа экзистенциалистларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари Францияда «Янгича сўллар» фалсафий йўналишига қатта таъсир кўрсатган (зўравонликни, чекланмаган эркинликни тарғиб этиш). Ясперснинг қарашлари герман фашизмнинг ғоявий байроғи бўлганлиги ҳам бежиз эмас.

Ўрни келганда шу нарсани таъкидлаш лозимки, айрим экзистенциалистлар (масалан, Жан-Пол Сартр) фалсафий фаолиятларининг сўнгги даврларида, гарчи ўз таълимотларидан воз кечишмаса-да, маълум даражада пушаймон бўла бошлашган. Масалан, экзистенциализмнинг зўрликни оқлаши, кишининг мазкур ҳолатда маънавий жавобгарлик ҳиссидан «озод» бўлиши

хакидаги карашлари уларни шубҳага солган. Экзистенциализм қанчалик оммавийликка интилмасин, у ҳам қатор «изм»лар каби тарихан чекланган фалсафий йўналишдир.

2. Экзистенциализм фалсафасида ижобий томонлар ҳам мавжудлигини кўрсатиб ўтмоқ лозим. Буни айниқса Жан-Пол Сартрнинг бадиий ижодида кузатиш мумкин.

Жан-Пол Сартр йирик француз публициста, драматурги ва жамоат арбоби сифатида мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтди. У фаолиятини 30-йилларда кечган даврида кўпроқ субъективист, феноменолог сифатида ижод қилган бўлса, иккинчи жаҳон урушида фашизмнинг инсониятга қарши қаратилган ҳатти-ҳаракатлари унинг кўзини очди. Натижада, у индивидуал экзистенциянинг ҳолати ташқи муҳитга, жамиятдаги ҳукмрон сиёсатга, мафкурага ҳам боғлиқ эканлигини англаб ета бошлайди. У 1946 йилдаги бир маърузасида экзистенциализм — бу гуманизм, деб эълон қилди. Унинг бу чиқиши тушқунликни тарғиб этувчи экзистенциалистлар қарашларига зид эди. Қатор асарларида, жумладан, «Пашша» номли пьесасида у гуманизм руҳида бўлган ижтимоий масъулият ҳақида бадиий образ яратди.

Жан-Пол Сартр ҳаётининг кейинги даврида тинчлик учун, уруш хавфини йўқотиш, халқлар ўртасида яхши муносабатлар ўрнатилиши учун курашди, гуманизм тарафдори бўлиб фаолият кўрсатди. АҚШни Япониянинг Хиросима ва Нагасаки шаҳарларини атом бомбаси ёрдамида яксон қилиши уни чуқур ўйга толдирди, инсониятни ҳар бир миллат, халқ учун, уларнинг яшаши учун маънавий масъулияти борлиги ҳақида гапиришга ундади, у «мавжудлик» факат индивиднинг тор чегарадаги мавжудлигинигина эмас, балки жамият, инсоният доирасидаги мавжудлиги билан ҳам боғлиқ эканлигини англади. Шундай қилиб, Жан-Пол Сартр фаолиятининг кейинги давларида гуманист — ватанпарвар сифатида танилди.

XX аср фалсафасида диний оқимлар ҳам салмоқли мавкега эга бўлган. Улардан бири — неотомизмдир.

Неотомизм XIII аср италян файласуфи Фома (Томасо) Аквинскийнинг (1225—1274) фалсафий-диний таълимоти бўлган томизмни XX аср воқелигида тиклашга уринувчи фалсафадир.

Неотомизмнинг маънавий ва сиёсий ҳомийси Рим католик черкови ва унинг марказий ҳокимияти Вати-

кан ҳисобланади. Неотомизм аслида ўтган асрда кур-так ёза бошлаган эди. Ҳатто Рим папаси Лев XIII 1879 йили неотомизмни Рим католик черковининг расмий мафкураси деб ҳам эълон қилди. Неотомизмнинг тарафдорлари ғоятда кўпчиликни ташкил қилади. У асосан Италия, Англия, Франция, Испания, Польша, Скандинавия ва шунингдек Лотин Америкаси мамлакатларида кенг тарқалган бўлиб, айрим маълумотларга кўра 600 млн. дан зиёд кишини бирлаштиради. Неотомизм тарафдорлари Белоруссия, Украина ва Болтиқ-бўйи мамлакатларида ҳам учрайди.

Неотомизмнинг асосий кўзга кўринган вакиллари Францияда Э. Жилсон, Маритен, Италияда У. Падовани, Ф. Олджати, К. Фабро, Германияда А. Демф, И. Лоц, М. Грабман, В. Бруггер, Белгияда эса Д. Мерсье, А. Дондейн, Л. де Реймекер, Ван Стенбергенлар ҳисобланади.

Неотомизм таълимотига кўра, илм ва диний эътикод бирликда бўлади. Диний эътикод ва илмий билимлар бир-бирлари билан тўғри бирлаштирилса, улар бир-бирига зид келмайдигина эмас, балки бир-бирларини тўлдиради ҳам. Дин ва илм аслида битта мақсадга олиб боровчи икки йўлдир. Мазкур мақсад тарзида неотомистлар худони билишни, уни танишни назарда тутишади. Эътиқоднинг манбаи, неотомистлар фикрича, худонинг амридир. Инсон ақлий билишининг манбаи эса унинг тафаккуридир. Агар барча дунёвий нарсаларнинг, жумладан инсоннинг «яратувчиси» худо бўлса, демак, уни тафаккури ҳам Оллоҳ томонидан ҳадя этилган. Шунинг учун инсон ақл-заковатининг ягона мақсади — худонинг марҳаматини англаш, уни билишдир. Фалсафа ҳам бундан мустасно эмас. Фалсафа ва диннинг ўзаро муносабати хусусида неотомистлар «фалсафа — илоҳиятнинг хизматкоридир», деб таъкидлашади. Бундан кўриниб турибдики, неотомистлар фалсафани дин билан боғлашга уринадилар, уни илоҳиётга хизмат қилдирмоқчи бўладилар. Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ҳозирги замон ислом таълимотида динни илм билан боғлашга, табиий-илмий кашфиётларни исломий ақидалар билан асослашга уриниш ҳоллари ҳам кучайиб бормоқда.

Неотомистлар моддий реаллик билан бир қаторда, рухий реалликни ҳам тан олиш лозимлигини талаб қилишади. Неотомистлар фан ва динни бир-бирига мослаштирар эканлар, христианликнинг фақат католик

мазхаби принципларинигина асос қилиб олишади. Нео-томистлар илмий билишнинг чегараси бор деб айтишади. Уларнинг фикрича, илмий билишнинг мазкур чегараси табиатдаги нарса ва ҳодисалар олами-дир. Илмий билиш учун диний ақидалар табиати қоронғидир. Чунки диний ақидалар инсон ақлий билимидан юқоридир. Шунинг учун ақлий билиш диний эътиқодга нисбатан қуйи босқичдир. Инсон ақл-заковати ҳудони билишга қодир эмас. Инсон фақат у яратган моддий оламнигина била олади. Моддий олам ҳодисаларини билиш орқалигана инсон «яратгучи»нинг қудрати ва иродасини била олади.

Неотомизм фалсафаси шу кунларда ҳам барҳаётдир. У XX аср фалсафа оламида прагматизм, экзистенциализм каби катта таъсир кучига эга.

XX асрда кенг тарқалган фалсафий таълимотлардан яна бири неопозитивизмдир.

Неопозитивизм, яъни янги позитивизм, XX аср фалсафасининг ғарб мамлакатларида энг кенг оммалашган ва илмий-маънавий муҳитда катта таъсир кучига ва мавқеига эга бўлган фалсафий оқимдир.

Неопозитивизмнинг ғоявий отаси кўзга кўринган Австралиялик мантиқшунос ва физик олим Мориц Шлик (1892—1936) ҳисобланади.

Неопозитивизмнинг расмий шаклланиши 1920 йилларнинг бошларига тўғри келади. Вена университетининг кўзга кўринган математиклари, физиклари, социолог ва иқтисодчилари Мориц Шлик раҳбарлигида, «Вена тўғараги» деган уюшмани тузишади. Бу тўғарақда бирорта ҳам профессионал файласуф иштирок этмаса-да, улар ўша даврнинг фани учун умумий бўлган методологик муаммолар билан шуғулланишган. Улар кўтариб чиққан методологик муаммолар Австриядагина эмас, балки қатор Оврўпа мамлакатларида, ҳаттоки Америка Қўшма Штатлари илмий зиёлиларининг ҳам диққатини ўзига тортади. Дастлаб унинг катнашчилари ўз қарашларини «мантикий эмпиризм», «илмий эмпиризм» ва «мантикий позитивизм», деб аташади. «Эмпиризм» дейишга сабаб шунда эдики, улар билишимизнинг чегараси фақат «тажриба» орқалигана маълум бўлади дейишади «Позитивизм» дейишларининг сабаби — улар Мах, Пирсон ва бошқаларнинг қарашларини асос қилиб олишларидадир. «Мантикий» дейишларининг сабаби эса улар эмпирикларнинг қўпчилигидан фарқ қилган ҳолда XX асрда «мантикий тафаккур»да

содир бўлган инкилобга катта аҳамият беришганларидадир. «Илмий» дейишларининг сабаби эса улар фақат илмий методларнигина тўғрилигини тан олишади. Уларнинг фикрича, фақат фан методларигина ташқи олам ҳақида тўғри маълумот бера олади.

Тўғаракнинг шаклланишига айниқса Л. Витгенштейннинг таъсири катта бўлди. Унинг 1921 йилда ёзилган «Мантикий-фалсафий рисола» номли асари неопозитивизм фалсафасининг мазмунини ифодалаб берган эди.

Неопозитивизмнинг фалсафий таълимоти моҳиятига келсак, у асосан уч кўринишда намоён бўлади. Биринчи кўриниш — «мантикий позитивизм» номи билан машҳур бўлиб, «Вена тўғараги»нинг илк шаклланиши даврлари билан боғлиқдир. «Мантикий позитивизм»нинг маъноси шундаки, неопозитивистлар XIX аср охири ва XX аср бошларида шакллана бошлаган янги фан соҳалари — математик мантик, семиотика ва бршқа формал фан соҳаларига ортиқча баҳо беришади. Уларни фикр юритишининг мантики тахминан қуйидагича: агар инсон билиши тафаккур асосида содир бўлса, демак, у тушунчалардан фикрлаш воситаси тарзида фойдаланади. Тушунчалар эса нарсаларнинг тимсоллари, белгиларидир. Билишнинг асосий мақсади мазкур тимсолларнинг маъносини аниқлашдан иборатдир. Неопозитивистларнинг намоёндалари Р. Карнап ва Г. Рейхенбах кўрсатишича, тафаккур киши тажрибасига ижодий эркинлик бағишлайди. Бунинг натижасида тафаккур оламда мавжуд бўлмаган нарсалар ҳақида ҳам тушунча яратиши мумкин. Бу билан улар айрим дедуктив фанлар, жумладан, математиканинг ижодий имкониятларига катта баҳо бериб юборишади.

«Мантикий позитивизм»нинг асосий гносеологик хатоси шундан иборатки, улар математика ва мантик фанлари ишлатадиган символ ва белгиларни кишининг хиссий тажрибасидан бутунлай ажратиб қарашади. Ҳар бир белги, символ остида инсоннинг хиссий-мантикий фаолияти (амалиёт) ётганини англашмайди.

Улар математика ва мантик фанларини фалсафа фанидан устун қўйишга интиладилар, яъни улар фалсафа абстракт тушунчалар асосида эмас, балки илмий билиш, тушунча ва символларнинг мантикий таҳлили билан шуғулланмоғи керак деб даъво қилишади. Шундай қилиб, «мантикий» позитивистлар фалсафанинг дунёқараш ва методологик вазифаларини инкор эти-

шибгина қолмай, умуман фалсафани мантиқ ва математикага «қурбон» қилишади.

Неопозитивизмнинг яна бир қўриниши «лингвистик таҳлил» фалсафаси номи билан машҳурдир.

Неопозитивизм фалсафасининг мазкур қўриниши тахминан XX асрнинг 30-йилларида пайдо бўлади. «Лингвистик таҳлил» фалсафаси асосан Англияда, шунингдек АҚШда шаклланди.

«Лингвистик таҳлил» фалсафаси «мантиқий позитивизм» фалсафаси билан анча яқин бўлиб, методологик нуқтаи назардан битта асосга эга. Агар «мантиқий позитивизм»да неопозитивистлар асосий эътиборни тимсол ва белгиларни мантиқий зиддиятларидан (яъни фалсафий абстракциялардан) халос этишни, илмий билишни математик мантиқ ва математика тамойиллари каби ихчам ва аниқ атамаларга қўчиришга даъват этишган бўлса, «лингвистик таҳлил» фалсафасида эса улар илмий «тил»ни кундалик турмуш «тили» даражасига яқинлаштиришни асосий мақсад қилиб қўйишади. Бу билан гўёки тадқиқ этиладиган объектнинг бевоситалигини унинг қўргазмалиги билан, яъни ҳиссий образи билан яқинлаштиришга эришилар эмиш. Бундай майл умуман нафақат неопозитивизм, балки экзистенциализмга ҳам хос нарсадир. Илмий (назарий) билиш билан кундалик (эмпирик) билиш ўртасидаги фарқни йўқотиш, илмий тушунчалар табиатини кундалик турмуш онги (ёки тили) тушунчалари даражасига туширишга уриниш «лингвистик таҳлил» фалсафасига хос хусусиятдир. Бундан соддарок баён қилиш учун Л. Витгенштейн «тил — ўйиндир», деб айтади. Бу «ўйин», гўёки «лингвистик белги»лар ёрдамида амалга оширилар эмиш. Агар «мантиқий позитивист»лар илмий тилдан ҳар қандай онтология (борлик ҳақидаги тушунчалар)ни ва фалсафани чиқариб ташлашга, илмий билишнинг математик символлар тилига ўтказмоққа уринишган бўлса, «лингвистик таҳлил» тарафдорлари эса «илмий тил»ни «кундалик турмуш тили» даражасига тушириш, уни мавҳум табиатга эга бўлган тушунчалардан «халос» қилишни асосий мақсад қилиб олишади. Масалан, «лингвистик таҳлил» фалсафасининг вакили Ж. Остин кундалик турмуш тилидан ҳар қандай фалсафий тушунчалари и чиқариб ташлашга ундар экан, инглиз тилидаги «ўйламоқ», «идрок этмоқ», «қўрмоқ» каби сўзлар устида ўйлаб қўришни таклиф қилади. Бир сўз билан айтганда, «лингвистик таҳлил» фалсафаси вакиллари-

нинг асосий мақсади илмий ва кундалик билиш соҳасидан ҳар қандай фалсафани суриб чиқаришдир.

Умуман олганда, неопозитивистлар XX аср фанида содир бўлган радикал (туб) ўзгаришларни, янгича илмий тафаккур услубини фан ва техникавий ижодиётда ўрнатилишини ўз фалсафий қарашлари асосида талқин қилишади.

Неопозитивизмнинг яна бир кўриниши конвенционализм ва физикализмдир.

Конвенционализмнинг маъноси шундан иборатки, унда гўёки илмий тадқиқот учун қўлланиладиган атамалар «конвенция» (яъни келишув, шартлашув) ёрдамида фанда буткул «эркин» қабул қилинади, деган тезис асосий тамойил қилиб олинади. Масалан, логиканинг бошланғич символлари орқали ёки математик аксиомалар ёрдамида умуман янги натижаларни олиш мумкинлиги конвенционализм учун асос қилиб олинади. Бунинг устига, айрим назарий хулосалар математика ва математик мантикда турлича теоремалар ва аксиомалар ёрдамида турли йўллар билан олиниши факти конвенционалистлар томонидан янгича талқин қилинади. Гўёки бундай илмий билимлар олишнинг бошланғич тушунчалари батамом шартли бўлиб, улар олимлар ўртасида маълум келишув орқали яратилар эмиш.

Физикализм эса XX асрнинг 20-йилларининг охири ва 30-йилларда пайдо бўлди. Унинг вакиллари асосан йирик австриялик физиклар Р. Карнап, О. Нейрат, Г. Фейгл, Ф. Франк ва А. Айер (инглиз математиги) қабилар ҳисобланади. Физикализм таълимотининг асосий маъноси шундан иборатки, гўёки қандайдир универсал тил ёрдамида барча фанларни бирлаштириш мумкин. Бундай универсал тил вазифасини, физикалистлар фикрича, фақат математик, физика фани бажара олади. Физикалистлар 30-йилларнинг ўрталарида Оврупадан АҚШга кўчиб ўтишади ва Американинг Беркли, Чикаго ва бошқа университетларида ўз тадқиқотларини ривожлантириб, ҳаттоки «Умумлаштирилган билимлар қомуси»ни яратишга ҳам уринишади. Бироқ бундай орзулар тўла амалга ошмади. Улар бир неча мақолалар эълон қилиш билан чекланидилар. Чунки, улар ўз хулосаларини асослашда субъект учун қулай ва маъқул бўлган тил воситаларининг бирлигидан келиб чиқишади. Хулоса қилиб айтганда, физикалистлар конвенционалистлар каби воқеликни формал

акс эттиришга катга эътибор беришади, ҳар қандай расмий тизимни, жумладан илмий назариянинг объектив мазмунини ўзларича баҳолаб, инсон билиши билан боғлиқ бўлган турли воситаларга баҳо бериб, уларни мутлақлаштирадилар.

Шундай қилиб, неопозитивизм қандай кўринишга эга бўлмасин, уларнинг моҳияти бирдай бўлиб қолаверадими, яъни неопозитивистлар ўзларича қандайдир ижобий характерда бўлган ораликдаги фалсафий таълимотни яратмоқчи бўлишади.

Неопозитивизмнинг ижобий томонлари ҳам эътиборга сазовордир. Бу, биринчи галда, улардаги ҳурфикрлилик, илмий билишнинг янги томонларини кидиришга уринишларида, анъанавий методлардан четга чиқишга ҳаракат қилишларида кўринади. Неопозитивизм тарафдорларининг бундай уринишлари зое кетмади. Ғарб илмида бундай методология таъсирида кибернетика, генетика, семиотика, ахборот назарияси, бионика каби турли фан тармоқлари вужудга келди. Мантиқий позитивизм, лингвистик таҳлил фалсафаси автоматика, телемеханика ва компьютер-созликка катта ҳисса қўшди, башарият олдида инсон аклий фаолиятини моделлаштириш ва формаллаштириш мумкинлиги ҳақидаги муаммоларни келтириб чиқарди ҳамда уларни ҳал этиш йўллари кўрсатишга ёрдам берди.

Неопозитивизм ва семантиканинг мантик, лингвистика, математик мантик соҳасидаги фикрлари анча фойдали эканлиги исботланди. Бу ерда фан ва фалсафанинг аниқликка, бир маъноликка интилиши ўз ифодасини топган. Неопозитивизм вакиллари фан соҳаларида анча фойдали натижаларга эришганлар. Улар гуманитар ва ижтимоий фанлар соҳасига илмий-техник инқилоби ютуқларини киритишда анча ишлар қилдилар. Гуманитар, умуман инсон тўғрисидаги фанларнинг математикалашуви, формаллашувида уларнинг катта ҳиссалари бор.

Неопозитивистларнинг кўпчилиги гуманизм, демократияни ёқлаб, авторитар ҳокимиятни, тоталитар давлатларни танқид қилдилар. Масалан, машҳур инглиз мутафаккир олими Б. Рассел изчил равишда тинчлик ва демократияни тарғиб қилган ва унга эришиш учун курашган файласуфдир.

Непозитивист К. Р. Поппер тоталитаризмга қарши курашиб, совет тузуми давридаги «ёпиқ жамият»ни,

Сталин репрессияларини ўз вақтида танқид қилган эди.

¹ /-XX аср фалсафий таълимотларида Герменевтика деб номланган йўналиш ҳам шаклланди.

«Герменевтика» юнонча сўз бўлиб, «изохлайман», «тушунтираман», деган маънони беради. Герменевтика афсонавий юнон худоси Гермес номидан олингандир. Ривоятларга кўра, худо билан осий бандалар ўртасидаги мулоқотни амалга оширувчи, худо иродасини одамларга етказувчи махсус кишилар бўлган эмиш. Қадимги юнон файласуфи Платон шу хусусда тўхталиб, ўзининг «Ион» номли диалогига худоларнинг иродасини изохловчи кишилар — бу шоирлар деб ёзади. Хуллас, ўша даврларда кохинлар айнан ўшандай «талқин қилувчи» вазифани бажаришган. Оддий кишилар тушунмайдиган ёзувларни (масалан, Таврот ва ҳ. к.) маъносини изохловчи киши «герменевист» ҳисобланган.

Ҳозирги замон фалсафий герменевтикаси ривожланиши ва XX асрнинг етакчи фалсафий таълимотларидан бирига айланишининг туб ғносеологик сабаби техниканинг жуда катта ютуқларини мантикий талқин қилиш муаммолари билан боғлиқдир. XX асрга келиб инсон тафаккури макројисмларни билишдан микројисмларни ҳам билиш босқичига ўтди. Фан мантики ва методологияси ўзгарди, янгича меъёр, идеал ва парадигмаларга эҳтиёж сезилди. Кишининг воқеликни инъикос эттириши билан боғлиқ бўлган бу жараёнда илмий символ ра белгиларнинг маъноси (семантикаси), уларга инсоннинг муносабати (прагматика) масаласи тобора илмий билиш соҳасида кескин қилиб қўйила бошлади⁷ Иккинчи томондан, давримизнинг навқирон фан⁸ - ки&*рнетиканинг тараққиёти қатор лингвистик, мантикий, механик, психологик, техник ва ахлоқий муаммоларни ҳам келтириб чиқарди. Инсон ахлоқий фаолиятини моделлаштириш, инсон мияси вазифасининг техникавий андозасини яратиш, машина билан инсон мулоқотини ташкил этиш муаммолари шулар жумласидандир.

Герменевтика шу маънода XX аср илмий ва техникавий тараққиётида тасодифий ходиса бўлмай, мазкур тараққиёт тақозосидан келиб чиққандир.

Герменевтика узок тарихий ўтмишга, тарихий ривожланиш босқичларига, ҳал этилувини кутиб турувчи қатор муаммоларига эга. Электроника, микроэлектро-

ника, компьютерсозликнинг ривож, информацион жамият ва маданият тараққиётини герменевтика ютуқларисиз тасаввур этиш кийиндир.

Шуни мамнуният билан таъкидлаш лозимки, герменевтика масалалари психологлар, мантикшунослар ва файласуфлар томонидан кейинги ўн йилликда кенг тадқиқ этилмоқда.

XX аср 80 ва 90-йиллари Ғарб фалсафаси ҳақида гапирганда, бу даврнинг, яъни шу кунларнинг етакчи ижтимоий таълимотлари устида ҳам тўхташ лозим бўлади. Яқин кунларгача йирик Ғарб социологлари У. Ростоу, А. Тойнби, Ж. Белл, Г. Маркузе, О. Хаксли, Ж. Оруэл ва А. Тоффлернинг назариялари ғайриилмийликда айбланиб келинар эди. Қўплаб мамлакатлар мустақил тараққиёт йўлига ўтиши Ғарб технологиясигагина эмас, балки маънавий ютуқларига ҳам қизиқиш уйғотди. Ғарб ва Шарқ мамлакатлари, халклари ўртасида яқинлашув бошланди. У. Ростоунинг 60-йилларда машҳур бўлган «конвергенция», яъни капитализм ва социализмнинг баъзи томонларини бир-бирига қўшиш мумкинлиги ҳақидаги назарияси маълум даражада исботлана бошлади.

Айтиш керакки, Ғарб фалсафаси умуминсоний фалсафий мероснинг факат бир томонидир. Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ, Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларининг XX аср фалсафаси биз учун ҳали очилмаган қўриқ ҳисобланади. Демократияга, умуминсоний кадриятларни ўрганишга интилиш эҳтиёжи, шубҳасиз, XX аср фалсафаси ҳақида тўлароқ тасаввур олиш имкониятини яратмоқда. Бирок, бу имкониятлар, мавжуд манбалар ҳозирги шарқ мамлакатларида ривожланган фалсафий таълимотларни чуқур ва атрофлича ўрганиш учун етарли эмас.

XX аср рус фалсафаси ҳам *пта* мураккаб даврларни бошдан кечирди.

Россияда XX аср фалсафасида диний оқимлар билан бирга табиёт илми билан боғлиқ ҳолда космизм ҳам кенг тарғиб қилинган эди. Рус космизмида инсон ва космос бирлиги, инсоннинг космик табиати ва инсон фаолиятининг космик доираси тан олинарди. Олимлардан Н. Ф. Федоров, В. С. Соловьев, Н. А. Умов, К. Э. Циолковский, В. И. Вернадский асарларида бу масалалар чуқур баён қилинган.

Россияда XIX аср охири ва XX аср бошларидаги фалсафий қарашлар тараққиётига марксча фалсафа ҳам таъсир кўрсатди.

Россияда марксизм фалсафасини тарғиб қилишда В. Г. Плеханов катта роль ўйнади. Аммо марксизм фалсафасининг кейинги тақдири асосан В. И. Лениннинг назарий ва амалий фаолияти билан боғлиқдир.

Ҳап шундаки, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида ижтимоий ҳаёт соҳасидаги каби табиат илмида ҳам муҳим силжишлар бўлган эди. Рентген нурлари, радиактивлик ҳодисаси, электронларнинг очилиши фақат табиат фанига тааллуқли бўлмай, балки бу кашфиётлар бир қанча муҳим фалсафий муаммоларни ҳам қайта қўриб чиқишни тақозо этарди.

Янги тарихий давр ва табиат илми тараққиётининг янги босқичи билан тақозо қилинган бу вазифаларни бажаришга уриниб, В. И. Ленин бир қанча асарлар ездди. В. И. Ленин материя ва онг тўғрисидаги марксча таълимотни асослаб беришга уринди, инъикос назарияси, билиш жараёнида амалиётнинг роли, онгнинг ижодий фаоллиги ва шунга ўхшаш масалаларни таҳлил қилишга ҳаракат қилди. Аммо фаннинг назарий муаммоларини ўта сиёсийлаштириш табиатшуносликнинг қўплаб ютуқларини ҳолисона умумийлаштиришга имкон бермади.

Ленин ўз асарларида тарихни материалистик тушунишнинг бир қанча муаммоларини, хусусан, тарихий тараққиётнинг объектив қонуниятлари, моддий бойликлар ишлаб чиқариш ижтимоий тараққиётнинг асоси эканлигини, тарихда халқ оммаси ва шахснинг роли тўғрисидаги ва шунга ўхшаш бир қанча масалаларни ёритишга ҳаракат қилди. Ижтимоий тараққиётнинг барча масалаларита пролетариат манфаатлари нуктаи назаридан қараш тарихий жараёнларни сохталаштиришга олиб келди.

Ленин меросида фақат ўз даврига тегишли бўлган, тарихда тасдиғини топмаган масалалар ҳам мавжуд. Айниқса фалсафанинг синфийлиги, партиявийлиги масаласи бир томонлама бўрттириб юборилганлиги умуминсоний қадриятларга айланган жаҳон фалсафий меросига, жумладан, Ғарб ва Шарқ фалсафасига нисбатан нотўғри муносабат шаклланишига олиб келди. Лениннинг миллий масала ва миллий муносабатларга оид асарларида ҳам кўп ўта сиёсийлаштирилган томонлар мавжуд.

В. И. Ленин вафотидан кейин унинг фалсафий мероси атрофидаги қураш масаласи адабиётда анчагина кенг ёритилган бўлсада, бу соҳада ҳам анчаги-

на мунозарали томонлар мавжуд. Сталин шахсига сиғиниш даврида жамият тараққиётига оид кўп фактлар сохталаштирилган, воқеалар бузиб ёритилган эди. Социализм қуриш ишидаги бузилишлар, иқтисодий, социал-сиёсий, маънавий соҳадаги сохталиклар фалсафа соҳасида ҳам ўз ифодасини топди.

30—40 йилларда ташкил топган иқтисодий жараёнлар, сиёсий ташкилотлар ва уларнинг фаолияти ижтимоий онгда, илмда социализмнинг асосий моҳиятини ташкил этувчи характерли томонлари қилиб кўрсатилар ва мутлақлаштирилар эди. Бу хулосалар эса ижтимоий фанларга баҳслашиб бўлмайдиган догма сифатида киритилиб, назарий фикрни ижодий тараққий эттиришга тўсик бўлиб қолди. «ВКП(б) тарихи қисқа курси» ва унинг «Диалектик ва тарихий материализм», деб аталган тўртинчи боби бунинг яккол мисолидир. Ана шундай шароитда кимки янги илмий муаммоларни кўтариб чиқса, татбиқ қилишга уринса, у социализм душмани деб эълон қилинар эди. Натижада, ижтимоий фан вакиллари орасида социалистик жамиятни танқидий таҳлил қилиш мумкин эмас, деган фикр кенг ёйилган эди.

Шахсга сиғиниш даврида раҳбарликнинг маъмурий-буйруқбозлик усули, догматизм ва масаланинг моҳиятини тушунмай, илм-фан ишларига аралаштиришдан бошқа фанлар каторида ижтимоий фанлар ҳам жуда катта зарар кўрди. Бу ерда иккинчи жаҳон урушидан сўнгги йилларда қабул қилинган қатор қарорлар ногўрилигини эсга олиб ўтиш кифоядир (қоспомолитизмга, генетикага қарши кураш, биология ва тилшунослик соҳасидаги қарорлар). Тарихдан маълумки, шахсга сиғинишни қоралаган КПССнинг XX съезидан сўнг ижтимоий фанларда бир қадар жонланиш бошланди. Воқеликни танқидий таҳлил қилувчи асарлар пайдо бўлди. Лекин кўп ўтмай, яна ижтимоий фанларнинг вазифасини белгилашда буйруқбозлик, уларни бажаришда догматик усуллар текиштирила бошланди. Ижтимоий фанлар керакли ахборотлардан маҳрум қилинар, уларнинг тавсиялари эътиборга олинмас, илмий изланиш цитаталарни шарҳлаш билан чекланиб қўйилар эди. Натижада, ижодий изланиш, ҳақиқатга эришиш ўрнига ижтимоий фанлар воқеликни мақтовчи маддохга айланиб қолди. Шу жумладан, фалсафа ҳам маъмурий-буйруқбозлик аппаратининг, турғунлик даврининг хизматкорига айлантирилган эди.

^Ҳозир ижтимоий фанлар ўзига хос бир даврни бошидан кечирмоқда. Ижтимоий фанлар ва айниқса, фалсафа соҳасида илмий изланишларга бўлган талаб жуда ошиб кетди. Ҳозирги даврнинг долзарб масалалари: мустақилликни мустаҳкамлаш, иқтисодий ислохотлар ўтказиш, сиёсий тизимни қайта қуриш, жамиятни янгилаш ва демократлаштириш, миллий муносабатларни такомиллаштириш ва янгича фикрлашни шакиллантириш каби масалалар янгича илмий таҳлил қилишни талаб қилмоқда.

Шу билан бирга, фалсафанинг турғунлик йилларида ҳаётдан, амалиёт эҳтиёжларидан узоқлашиб қолганлигини, бу ҳол ҳам фалсафага, ҳам амалиётга катта зарар келтирганлигини таъкидлаб ўтмоқ зарур. Ҳозирги давр, янгилашни ва илмий-техника инқилоби илгари сураётган вазифалар фалсафанинг янада такомиллашиб боришини тақозо этмоқда.

Бошқа фанлар соҳасида бўлгани сингари, фалсафада ҳам ижтимоий амалиёт ва фан далиллари асосида аниқ ишлаб чиқиши, ривожлантирилиши зарур бўлган анчагина масалалар бор.

Жаҳон тараққиётининг ҳозирги бурилиш даври талабларидан келиб чиқадиган жуда кўп назарий муаммолар ҳам ўз ечимини кутмоқда. Республикамиз мустақиллигини мустаҳкамлашнинг вазифалари, унинг ўзаро боғлиқ жиҳатлари (сиёсий, иқтисодий, илмий-техника, социал, маънавий-маданий ва рухий) янада чуқур ва ҳар томонлама фалсафий таҳлил қилинмоғи зарур.

Жамиятимизнинг долзарб сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий муаммоларини илмий таҳлил қилиш, уларни ҳал этиш юзасидан асосли тавсиялар, ишончли иқтисодий ва ижтимоий чамалашмалар ишлаб чиқиш тараққиётнинг ҳозирги босқичида ижтимоий фанларнинг ва шу жумладан, фалсафа фанининг ҳам кечиктириб бўлмайдиган вазифасидир.

III бўлим.

БОРЛИҚ ҲАҚИДАГИ ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1. БОРЛИҚ МУАММОСИНИНГ ФАЛСАФИЙ МАЗМУНИ. БОРЛИҚ КАТЕГОРИЯСИ

Фалсафа ўрганадиган қайси бир масалани олмайлик, у борлиқ муаммоси билан боғлиқ эканлигини кўрамиз. Ҳақиқатан ҳам, борлиқ, унга муносабат масаласи фалсафий қарашларда марказий ўринни ташкил қилади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки, борлиқ муаммоси фалсафадаги ҳар қандай дунёқараш ва методологик муаммоларнинг асоси ҳисобланади. Дарҳақиқат, турли дунёқарашлар ўртасидаги баҳслар борлиқ муаммоси атрофида юзага келаётган тортишувларга, яъни борлиқ азалдан мавжудми, ёки у мутлақ руҳ томонидан яратилганми, деган масалага бориб такалади.

Хўш, борлиқ ўзи нима? Нима учун борлиқ тушунчаси фалсафа пайдо бўлганидан бери файласуфлар эътиборини ўзига жалб қилиб келади? Бу саволларга жавоб бериш учун биз борлиқнинг инсон ва инсонлар ҳаёти билан боғлиқ реал илдизларини ёритишимиз лозим.

Маълумки, қадим-қадим даврлардан бери кишилар ўзларини қуршаб турган табиат ва жамият, инсон ва умуман инсоният ҳақида, хусусан, ўзлари ҳақида ҳам ўйлай бошлаганлар. Улар табиат ва жамият, ўз ҳаётларида содир бўлиб турган турли-туман ўзгаришларни кузатганлар, бу нарсалар улар кўз ўнгида объектив реаллик сифатида гавдаланган: яъни улар бор, мавжуд, лекин вақт ўтиши билан йўқ бўлади, яъни мавжуд бўлмай қолади; аксинча, баъзи йўқ нарсалар пайдо бўлади. Шулар асосида кишиларда мавжудлик ва йўқлик ҳақида қарашлар пайдо бўла бошлаган.

Кишилар ўзларининг ҳам дунёга келиши (пайдо бўлиши), яшаши ва нихоят, йўқликка айланиши каби жараёнларни кузатганлар, улар ҳақида ҳам ўйлай бошлаганлар. Шулар асосида кейинчалик динларда «бу дунё» ва «у дунё» (нариги дунё), яъни кишиларнинг реал ҳаётлари кечадиган дунё ва вафот этиши билан уларнинг руҳлари борадиган дунё тўғрисида тасаввурлар пайдо бўла бошлаган.

Кишилар ўзларининг кундалик тажрибалари асосида фикр юритиб, ўзлари яшаётган дунёнинг айнан ҳозир мавжудлигига, унинг ўзларидан олдин ҳам мавжуд бўлганлигига, ўзлардан кейин ҳам мавжуд бўлишига, ўзларининг эса ўткинчи, вақтинча яшаб, сўнг дунёдан ўтиб кетишларига ишонч ҳосил қила бошлаганлар. Бу ишончлари асосида уларнинг «борлик» ва «йўқлик» ҳақидаги қарашлари пайдо бўлади.

Дунёнинг мавжудлиги, яъни борлиги тўғрисида баҳс юритган файласуфлар бу масалага турлича ёндашганлар: уларнинг баъзилари, дунё аввал ҳам бўлган, ҳозир ҳам мавжуд, бундан кейин ҳам мавжуд бўлади, дейишса; бошқалари, дунё аввал мавжуд бўлмаган, у худо ёки рух томонидан яратилган; дунёдаги ҳамма нарсаларни, хусусан, инсонни ҳам, худо ёки рух яратган, шундан буён улар мавжуд, дейишган. Учинчи хил мутафаккирлар эса, дунё яралишига худо фақат сабабчи бўлган, холос, у шундан буён ўзи мавжуд, ўзи ривожланади, деган қарашни илгари суришган.

Фан ва амалиёт тараққиёти натижасида дунёнинг яратилганлиги, унинг фазо ва вақтда чегараланганлиги, чекланганлиги тўғрисидаги олдинги қарашлар аста-секин дунёнинг яратилмаганлиги, чексиз ва чегарасизлиги, шу билан бирга, унинг бир бутунлиги, доимийлиги, абадийлиги тўғрисидаги қарашлар билан алмашилиб борган. Бу борада кишилар ўзларининг ўткинчи, вақтинчалик ҳаётлари билан чексиз ва абадий мавжуд бўлган дунёни, ўз даври кишиларининг ҳаёти ва ишлари билан ўзларигача бўлган ва ўзларидан кейин келадиган авлодларнинг ҳаёт ва фаолиятлари ҳақидаги қарашларни таққослаш орқали фикр қилиш натижасида уларда доимийлик ва ўткинчилик ҳақида тушунча ва қарашлар пайдо бўлган.

Дунёнинг абадийлиги ёки ўткинчилиги, унинг макон ва замонда чекланган ёки чексизлиги тўғрисидаги қарашлар инсоният тарихида дастлаб афсоналар ва диний қарашларда, кейинчалик фалсафа ва бошқа фанларда ифодаланиб, муҳокама қилиниб келинган. Бу муҳокамаларнинг ҳаммаси пировард оқибатда борлик муаммосига бориб тақалаверган. Уларнинг барчасининг мантиқий ҳулосаси шуки, дунё доимий, абадийдир. Аммо шу абадий дунёдаги барча нарсалар, турли-туман жонсиз ва жонли организмлар, инсонлар ва уларнинг фаолияти ҳатто, бир бутун жамият ҳам, шубҳасиз, вақтинча, ўткинчидир. Демак, борлик абадий, аммо ундаги барча

нарсалар ўзгаришда ва ривожланишда; бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга, бир турдан иккинчи турга ўтишда, чунки улар бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди.

Борлиқ муаммосининг бутун илдизи, маъноси ва мазмуни шундаки, бир бутунлик сифатидаги борлиқнинг доимий мавжудлиги ва уни ташкил этган нарсаларнинг: табиат, инсонлар, жамият ва уларнинг фаолиятларининг ўткинчилиги зиддиятли бирликни ташкил қилади. Бундан шу нарса маълум бўладики, борлиқ муаммосини фалсафада ўрганиш дунё «ҳозир, шу ерда мавжуд», деган қарашдан бошланиб, бу қарашлар бир бутун дунёнинг чексиз ва доимий мавжудлиги, ундаги нарса ва ҳодисаларнинг, шу жумладан, инсонларнинг ҳам, вақтинчалиги ва ўткинчилиги тўғрисидаги қарашларга томон ривожланиб борган. Бу борлиқ тўғрисидаги фалсафий муаммонинг биринчи томонидир.

Борлиқ муаммосининг фалсафий таҳлили шуни кўрсатадики, дунё бир бутун, абадий мавжуд, лекин уни ташкил этган нарсалар ўз мавжудлиги жиҳатидан ҳар хил, ўткинчидир. Бир бутунлик сифатидаги дунё ундаги мавжуд нарсалардан ажралмасдир. Бир жиҳатдан, бу бир бутун дунё билан уни ташкил қилган нарсалар, ҳодисалар ва мавжудотлар ўртасида фарқ бўлса; иккинчи жиҳатдан, дунё ўзини ташкил қилган нарсалар, мавжудотлар билан ажралмас бирликдаги бутунликни ҳосил қилади. Бундан борлиқ тўғрисидаги фалсафий муаммонинг дунёнинг бирлиги масаласи билан боғлиқ бўлган иккинчи томони келиб чиқади.

Кишилар ўзлари фаолият кўрсатадиган дунёда яшар эканлар, ўз фаолиятларида доимийликни ўткинчи нарсалар билан боғлашга, бир бутун дунё билан ундаги ҳар хил нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги объектив муносабатларни билишга киришадилар. Улар ўзлари ҳам дунёдаги турли-туман нарсалардан ва уларда амал қиладиган қонуниятлардан фойдаланган ҳолда турли-туман нарса ва ҳодисаларни янгидан яратиб, улардан ўз ҳаётларида фойдаланадилар.

Шу билан бирга, кишилар ўз кундалик амалий, ижтимоий фаолиятларида дунёдаги нарса ва ҳодисалар билан, ўзларини қуршаб турган табиат ва жамият билан ҳам муайян муносабатларда бўлиб, дунёдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларнинг баъзилари улар онгидан, хоҳиш-иродасидан ташқарида, уларга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд эканлигига, бошқа нарса ва ҳодисалар эса уларга, улар онгига, хоҳиш ва иродаларига боғлиқ

холда мавжуд бўлишига ишонч ҳосил қилиб борганлар. Улар бу жараёнда табиат билан жамият, ўзлари билан ўзгалар, инсон билан табиат, инсон билан жамият, инсон билан унинг онги, инсон билан инсон, моддий нарсалар билан маънавий нарсалар, тана билан жон (РУХ) ўртасида умумий бирлик, алоқадорликларни аниқлаш билан бирга, улар ўртасида муҳим фарқлар борлигини ҳам билиб борганлар. Бора-бора улар инсоннинг ўзида ҳам тана билан рух (жон), табиийлик билан ижтимоийлик бир-бирларидан ажралмаган ҳолда мавжудлигини, бирлигини ҳам била борганлар. Лекин кишиларнинг борлиқ муаммосини фалсафий англаши уларнинг дунёнинг бирлигини илмий тушуниши эмас, балки унинг зарурий асосларини излашдан иборат бўлади. Чунки дунёнинг борлиги унинг бирлиги учун зарур шарт бўлса-да, дунёнинг бирлиги унинг борлигида эмас эди. Дунёнинг ҳақиқий бирлиги унинг моддийлигидадир, унинг моҳиятидадир.

Шуни айтиш керакки, борлиқ тушунчаси бунда моддийликдан ташқари маънавийликни ҳам ўз ичига олади. Бу жиҳатдан инсон онги ҳам, барча онгли ва онгсиз фаолиятлар ва онг маҳсулотлари, маънавий-рухий ҳодисалар ҳам борлиқ тушунчаси таркибига қиради. Чунки, онг ҳеч қачон англаган борлиқдан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас, кишиларнинг турмуши эса улар ҳаётининг реал жараёнларидадир. Бу борлиқ тўғрисидаги фалсафий муаммонинг учинчи томонини ташкил этади.

Демак, борлиқ кенг маънода энг умумий тушунча сифатида бир бутун дунё ва ундаги нарса ва ҳодисалардан тортиб, инсон ҳаёти, онги, кишилар фаолиятининг барча объектив ва субъектов шароитлари, ҳатто жамиятда содир бўладиган бутун жараёнлардан иборат ҳамма реалликларни ўз ичига олади. Борлиқ тушунчаси фалсафий жиҳатдан жуда кенг маънода бир бутун реаллик сифатида тушунилади. Шу сабабли унга, юқорида айтилганлардан ташқари, инсон ҳали ўзлаштириб, билиб улгурмаган нарсалар, табиат ҳодисалари ҳам, табиат бойликларидан фойдаланган ҳолда инсоният яратган барча нарса ва ҳодисалар, жараёнлар ҳам, кишиларнинг ижтимоий ҳаётлари ҳам, уларнинг ўзлари, фикрлари, ғоялари, қарашлари; улар яшайдиган жойлар, улар меҳнат қиладиган корхоналар, ўқийдиган ва ишлайдиган ташкилотлар ҳам, жамиятдаги барча ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, мафкуравий, ҳуқуқ

маънавий муносабатлар ҳам киради. Бинобарин, ҳар бир кишининг ҳаёт фаолияти унинг ўзи учун ҳам, атрофдаги кишилар учун ҳам маълум реаллик ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳар бир киши ўз танаси, ўз руҳига, ўз ўтмиши, бугуни ва келажагига ҳам, бошқа кишиларга ва умуман, бутун жамиятга ҳам маълум реаллик сифатида муносабатда бўлади.

Кишилар, ўз фаолиятларида табиий бойликлар билан бир қаторда маънавий бойликларни ҳам яратадилар. Фалсафада бу моддий ва маънавий бойликлар ҳам алоҳида ўзига хос реаллик характериға эға бўлган борлиқ сифатида қаралади. Демак, моддий нарсға ва ходисалар билан бир қаторда, маънавий ходисалар ҳам борлиқ тушунчаси таркибига киради.

Умуман, борлиқ муаммосини тадқиқ этишда фалсафа кишиларнинг амалий, маънавий-ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий, диний ва шулар қаби фаолиятлариға ва билимлариға асосланади. Бунда борлиқ категорияси у билан узвий боғлиқ бўлган «мавжудлик», «реаллик» ва бошқа шулар қаби бир қатор фалсафий категориялар ёрдамида ўрганилади. Фалсафа борлиқ тушунчасини энг умумий тушунча сифатида ўзига бошланғич категория қилиб қабул қилади.

Пекин борлиқ категориясини фалсафаға бундай бошланғич категория қилиб киритишға эътироз билдирувчилар ҳам мавжуд. Улар борлиқ категорияси нарсаларнинг конкрет хоссаларини ифодаламаслиги сабабли уни фалсафадан чиқариб ташлаш керак, деган ғояни ил ғари суради. Бу эътирознинг нотўғрилиги шундаки, фалсафий категориялар нарсаларнинг конкрет белгиларини эмас, аксинча, дунёдаги энг умумий алоқадорликларни, энг умумий томонни, яъни ҳамма моддий ва маънавий предмет ва ходисаларнинг реаллигини ифодалайди. Баъзилар эса, борлиқ, аввало, мавжудлик орқаи ифодаланар экан, борлиқ категориясини ишлатишға эҳтиёж йўк, чунки «борлиқ» тушунчаси билан «мавжудлик» тушунчаси айнан бир нарсадир, дейишади. Гап шундаки, борлиқ фалсафий категория сифатида фақат мавжудликнигина ифодалаб қолмасдан, балки мавжудликка нисбатан умумийроқ ва кенгроқ мазмунға эға бўлган реалликни биддиради.

Демак, фалсафада борлиқ категорияси дунё, табиат, инсон, жамият, инсон онги, унинг индивидуаллашган ва моддийлашган кўринишларининг шунчаки мавжудлигини эмас, балки улардаги умумий характерға эға

бўлган реалликка хос энг умумий алокадорликни ифодалайди. Бинобарин, дунё, ундаги нарса ва ходисалар ўзларининг барча хусусиятлари ва хоссалари билан бирликда мавжуд бўлиб, улар ўз реалликлари билан умумий бирликка эгадир, улар ўртасидаги умумий алокадорлик борлик категориясида ифодаланади.

Борлик тушунчаси фалсафий категория сифатида билишнинг юқори босқичи — абстракт тафаккургагина хос бўлиб, фикрлаш жараёнида кишилар бу тушунча орқали дунёдаги алоҳида нарсалар, уларнинг конкрет белгилари ва хоссалари ҳақида эмас, балки дунёдаги барча нарсалар, воқеа ва ходисалар, жараёнлар ўртасидаги энг умумий томон — уларнинг реаллиги ҳақида фикр юритадилар.

Борлик категорияси ва унинг ўзига хос хусусиятларидан ҳамда унинг фалсафада тутган ўрнидан келиб чиқиб, тўғри фикр юритиш бизни бир қатор соҳаларда хатоларга йўл қўйишимизнинг олдини олади. Масалан, борликни нарсаларга ёки фикрнинг мавжудлигига ўхшатиш унчалик тўғри бўлмаганидек, уни фақат моддий нарсаларга нисбатан қўллаш ёки аксинча, уни фақат маънавий нарсалар: соф фикр, ғоялар, фақат онг ва унинг махсулларига нисбатан ишлатиш ҳам хатодир.

Борлик категорияси фалсафий категориялар ичида бошланғич категория бўлиб, ўтмишдаги ва ҳозирги даврдаги жуда кўп файласуфлар ўз қарашларини бу категория орқали ифодалашади. Шу туфайли фалсафада борлик тўғрисида алоҳида таълимот мавжудлиги ҳақидаги масала атрофида қизғин мунозаралар давом этиб келмоқда. Фалсафий адабиётларда борлик ҳақидаги таълимот онтология, деб аталиб, ўзининг категориал статусига эгадир, деган фикр кенг қўлланилмоқда.

2. БОРЛИҚНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ

Борлик ўзининг мавжудлик шаклларига кўра хилма-хилдир. Ҳўш, бу шакллар қандай кўринишларда мавжуд?

Авваламбор, бизни қуршаб турган яхлит, бир бутун дунё, энг умумий борлик бўлиб, у кўпдан-кўп реал мавжуд нарсалардир.

Бу нарса ва ходисаларнинг ҳар бири ўзига хос, бошқаларида мавжуд бўлмаган томонлар, хусусиятларга ҳам эга. Лекин инсон ўз фаолиятида уларни билиш жараёнида борлиқнинг бу турли кўринишларидан келиб чи-

киб, умумлаштиришга, гурухлаштиришга, муайян яхлит тизимларга бирлаштиришга киришади. Шунини айтиш керакки, бунда инсон якка, айрим нарса ва ходисаларни уларга нисбатан катгарок бутунликка бирлаштириб, ҳар бир якка, айримликнинг мавжудлик хусусиятига эътибор берган ҳолда, уларнинг борлиқ кўриниши, усули ва мавжуд шароитларидаги ўхшашликлардан келиб чикиб, уларни турли гуруҳларга, турларга ажратади. Дунёдаги барча мавжуд нарса ва ходисаларни улар борлигининг кўринишларига кўра, турли шаклларга ажратиш ва бирлаштириш кишиларнинг кундалиқ ҳаётидаги оддий жараёнлардир, чунончи улар ўз амалий фаолиятларида ўзлари англамаган ёки англаган ҳалда, борлиқнинг турли шакллари ўртасидаги умумийлик ва фарқларга, албатта, эътибор берадилар. Борлиқ шакллари билишда уларни фарқлаш, ажратиш кишиларнинг амалий фаолиятида, дунёни тушунишида муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун фалсафий муаммоларни ўрганиш борлиқ категориясининг мазмунини ўрганишдан, борлиқнинг асосий шакллари таҳлил қилишдан бошланади.

Шунини айтиш керакки, фалсафада, борлиқнинг шакллари муаммосига турлича ёндашишлар мавжуд, масалан, материализм ўз эътиборини моддий борлиқка қаратиб, уни бирламчи, белгилувчи, деб ҳисоблайди. Идеализм эса, одатда, борлиқнинг маънавий шакллари алоҳида эътибор беради, у маънавий борлиқ шакллари бирламчи, белгилувчи, деб эътироф этади.

Ҳозирги фалсафий адабиётларда файласуфлар борлиқ шакллари дастлаб бир-биридан фарқ қилувчи ва айни вақтда бир-бири билан ўзаро алоқадорликда бўлган қуйидаги турларга ажратмоқдалар:

1. Инсондан, унинг онгидан ташқарида объектив реаллик сифатида мавжуд бўлган нарсалар, ходисалар, жараёнлардан иборат моддий борлиқ.

2. Фақат инсон, унинг онги билан боғлиқ субъектив реаллик сифатида мавжуд бўлган фикрлар, ғоялар, қарашлар тарзидаги маънавий борлиқ.

Борлиқнинг бу турлари ўртасидаги фарқ нисбийдир, чунки улар бир-бирларига ўтиб туришади. Шу билан бирга, уларнинг ҳар бири ўз навбатида яна бир қанча шакллар, кўринишларга бўлинади.

Инсонни қуршаб турган табиат, табиатни ташкил қилган турли нарса ва ходисалар, барча ноорганик ва органик моддалар олами, ўсимликлар ва ҳайвонот

дунёси, инсоният, кишиларнинг ўзи ва уларнинг ўзаро ижтимоий муносабатларидан ташкил топган жамият — буларнинг барчаси моддий борлиқ кўринишларидир. Шунга кўра моддий борлиқни қуйидаги конкрет турларга ажратиш мумкин:

1. Табиий борлиқ ёки табиат борлиғи.
2. Инсоний борлиқ ёки инсон борлиғи.
3. Ижтимоий борлиқ ёки жамият моддий борлиғи.

Моддий борлиқнинг бу турларининг ҳар бири ўз табиатлари жиҳатидан яна бир неча кўринишларга бўлинади. Уларни бундай кўринишларга бўлишнинг ўзи нисбийдир, чунки уларнинг ҳеч бири соф ҳолда эмас, бири иккинчиси билан, иккинчиси учинчиси билан ва ҳоказо аралашиб кетгандир.

Маънавий борлиқ инсон онги билан боғлиқ барча маънавий ҳодисалар: фикрлар, ғоялар, қарашлар, ижтимоий онг шакллари, инсон ва жамиятнинг бир бутун маънавий-маданий ҳаётидир. Шу жиҳатдан маънавий борлиқнинг қуйидаги икки кўриниши фарқ қилинади:

1. Индивидуаллашган маънавий борлиқ.
2. Обьективлашган маънавий борлиқ.

Борлиқнинг бу юқорида кўриб ўтган турлари ва шакллари, уларга хос хусусиятларни тушуниб олиш учун уларнинг ҳар бири устида алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтмоқ мақсадга мувофиқдир.

а) Табиий борлиқ ва унинг кўринишлари.

Табиий борлиқ ўзаро боғлиқ, лекин бир-биридан фарқ қилувчи қуйидаги икки кўринишдан иборатдир:

1. Табиатдаги нарса ва ҳодисаларнинг, жисм ва жараёнларнинг асл табиий борлиғи.

2. Табиатдаги нарса ва ҳодисалар асосида инсон томонидан яратилган нарсаларнинг табиий борлиғи.

Табиий борлиқнинг биринчи кўриниши инсонгача, инсондан ва унинг онгидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган нарса ва ҳодисалар, жараён ва ҳолатларни ўз ичига олган табиатдир. Бу баъзи адабиётларда «бирламчи табиат» деб ҳам аталади. «Бирламчи» табиат моддий борлиқнинг шакли сифатида инсонгача мавжуд бўлган, инсондан ва унинг онгидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлгани учун ҳам, алоҳида реаллик кўринишидаги борлиқ ҳисобланади. Табиий борлиқнинг бу шакли инсон фаолиятининг дастлабки шарти сифатида инсонгача обьектив мавжуд бўлган табиатдаги нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларга хосдир.

Бирламчи табиат борликнинг алохида ўзига хос реал шакли сифатида, аввало, у инсонгача, ундан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд, деб таърифланар экан, бу таъриф қуйидагилардан келиб чиқади:

Биринчидан, инсон табиат тўғрисида фикр юритар экан, унинг инсонгача, олдин ҳам реал мавжуд бўлганини, инсон ва унинг онги табиат тараққиёти ва жамиятнинг пайдо бўлиши билан пайдо бўлгандан кейин ҳам, абадий ва азалий бўлиши тўғрисидаги фикрлар кўпдан-кўп фактлар, тажриба ва илмий далиллар асосида, қолаверса, қачонлардир яшаган, ҳозир яшаётган кишиларнинг шахсий-амалий тажрибалари, ҳаётий қузатишлари ва назарий хулосалари томонидан исботланганлигидир.

Иккинчидан, «бирламчи табиат» инсондан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, инсон эса унинг махсули эканлиги, инсон усиз яшай ва фаолият кўрсата олмаслиги, ҳатто «бирламчи» табиатсиз бирон бир нарса ярата олмаслигидир. «Бирламчи» табиатни ташкил этувчи нарса ва ҳодисалар объектив реаллик сифатида, инсонга боғлиқ бўлмаган ўз қонунлари асосида ўзгаради, тараққий этади, ўз-ўзини яратади. Бу «бирламчи табиат» маконда чексиз, замонда абадийдир, у ҳамма ерда доимо мавжуд. Инсон шу «бирламчи табиат» материаллари асосида амалий фаолияти ва онги билан «иккиламчи» табиатни Яратади.

«Иккиламчи» табиатнинг вужудга келиши инсонга, «бирламчи табиат»га, ундаги нарса, ҳодисалар ва жараёнларга, уларнинг қонуниятларини инсоннинг билишига боғлиқдир. «Иккиламчи табиат» ўз мавжудлик шакллари ва реаллик шароитларига кўра, унинг юзага келиши, яшаши жиҳатдан ўзининг юзага келишида асос бўлган «бирламчи табиат»га ўхшайди. Лекин шу билан бирга, «иккиламчи табиат» ўзининг вужудга келиши, яшашида инсон меҳнати ва билими билан боғлиқлиги жиҳатдан «бирламчи табиат»дан фарқ ҳам қилади. Аниқ қилиб айтсак, «иккиламчи табиат» инсон пайдо бўлгандан кейин инсон томонидан яратилади, шу жиҳатдан у инсон фаолияти ва онгининг махсулидир. «Иккиламчи табиат» нарса ва ҳодисалари ижтимоий ҳаётда инсон эҳтиёжини қондириш зарурияти, ижтимоий турмушда бирон бир функцияни бажариш зарурати туфайли яратилади. Масалан, бизнинг асосий ёзув қуролимиз бўлган ручкани олайлик. Ручка ўз ма-

териалига кўра «бирламчи табиат» ресурсларига оид. Уни қайта ишлаб, унга ўз меҳнати ва онгини сарфлаб, инсон уни «иккиламчи табиат»га айлантириб, ўзининг ёзув қуролини яратган.

Умуман, «иккиламчи табиат» нарса ва ходисалари «бирламчи табиат» материаллари, инсон меҳнати, онги, билими ҳамда шулар асосида яратилган нарса ва ходисаларнинг ижтимоий функцияларининг ажралмас бирлигидан иборатдир.

«Бирламчи» ва «иккиламчи» табиатлар борлиғи ҳақидаги фикрларимизни қуйидагича якунлаш мумкин: улар ўзаро алоқадорликда бўлиб, бир томондан, бири билан умумийликка, ўхшашликка, бирликка эга бўлса, иккинчи томондан, бир-бирига нисбатан маълум фарқларга ҳам эга.

«Бирламчи табиат» маконда чексиз, замонда абадий ва доимий борлиқ бўлса, «иккиламчи табиат» инсон мавжудлиги билан, унинг фаолияти ва онги билан, бир бутун жамият билан боғлиқ ҳолда мавжуд бўлади, у фазо ва вақтда ибтидога ва интиҳога эга.

«Бирламчи табиат» инсон унда яшаб, уни билиб бораётган битмас-туганмас чексиз дунё (олам) бўлса; «иккиламчи табиат» эса инсон табиат қонунларини билиб олиши туфайли, улар асосида яратган нарса ва ходисалар, жараёнлар дунёсидир.

«Иккиламчи табиат», бир томондан, «бирламчи табиат» каби, объектив, реал борлиқ бўлиб, у инсон онгидан ташқарида мавжуд бўлса, иккинчи томондан, у инсонга боғлиқ ҳамдир, чунки унда кишиларнинг мақсадлари, ғоялари, билим ва меҳнатлари мужассамлашган бўлади. «Иккиламчи табиат» «бирламчи табиат» ва кишилик (инсон) борлигини боғловчи, улар чегарасидаги борлиқ бўлиб, табиий борлиқнинг ўзига хос шакли сифатида «бирламчи табиат» борлиғига нисбатан ҳам, инсон борлиғига нисбатан ҳам нисбий мустақил борлиқдир.

Борлиқнинг ўзига хос шаклларида яна бири — бу инсон борлиғидир.

б) Инсон борлиғи.

Инсон борлиғи алоҳида киши борлиғи ва бутун инсоният борлиғи кўринишларида мавжуд бўлиши жиҳатдан ўзига хосдир. Бироқ бу инсон борлиғида табиат ва жамиятдаги ҳамма нарсалар учун умумий бўлган томонлар, хусусиятлар ҳам мавжуддир. Бу жиҳатдан инсон борлиғи ўз табиати ва моҳиятига кўра энг му-

раккаб борлиқ шаклидир, у ҳамма борлиқ шакллари-нинг маълум томонларининг диалектик бирлигини на-моён этади.

Инсон борлиғида, аввало, инсоннинг табиат тараққиётининг махсули сифатида табиий борлиқнинг ҳар икки шаклига оид томонлар билан бирга, ижтимоий-тарихий тараққиёт махсули сифатида унда ижтимоий ва маънавий борлиқнинг ҳам барча шаклларига хос томонларнинг йиғиндиси мужассамлангандир.

Фалсафий нуктаи назардан қараганда, инсон, даставвал, табиатнинг энг олий тирик мавжудотидир. Инсон мавжудлигининг асосини инсон танасидаги ҳаёт ташкил қилади. Инсоннинг танаси бунда табиий жисм сифатида бошқа табиий жисмлар билан бир хил, улар эга бўлган барча хусусиятларга эгадир, яъни у ҳам пайдо бўлиш, ўсиш, ривожланиш, улғайиш, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш ва шу каби хусусиятларга эга. Бу танада ҳам, биринчи навбатда, ҳаёт жараёни, яъни оксил таначаларининг яшаш усули — моддалар алмашиш жараёни кечиши лозим.

Инсон танаси бунда табиатдаги барча нотирик ва тирик жисмларда амал қиладиган қонунларга бўйсунлади. Лекин бу инсоннинг жонли танасининг ўзи ҳали инсон борлиғини ташкил қилмайди. Чунки, инсон борлиғи, аввало, алоҳида кишининг индивидуал борлиғи ва бир бутун инсоният борлиғи шаклларида мавжуд бўлади.

Алоҳида кишининг индивидуал борлиғи эса дастлаб тана ва рухнинг бирлигидан иборат бўлиб, у шу алоҳида кишининг индивидуал ҳаёти ва фаолияти, унинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари, яшаши, хис-туйғу ва фикрлари, мақсад ва истаклари, умид ва орзулари, ўз-ўзини англаши, дунёни билиши, индивидуал онги ва тафаккури, нарсаларга, кишиларга, табиат ва жамиятга алоҳида муносабатларининг жамини ўзида қамраб олади.

Бир бутун инсониятнинг борлиғи эса кишилиқ жамиятининг бутун ҳаёти: унинг ўтмиши, ҳозир ва келажигига оид моддий ва маънавий турмуши, ишлаб чиқариши, ижтимоий муносабатлари, ижтимоий онг ва ҳоказоларидан иборатдир.

Инсон борлиғи бу жиҳатдан ҳам табиат, ҳам жамият ва ҳам руҳият қонунларига бўйсунлади.

Инсон борлиғи ҳар бири ўзича нисбий мустақил бўлган инсон мавжудлигининг жиҳатлари қуйидагилар билан характерланади:

Инсон, даставвал, ҳис килувчи ва фикрловчи жонли танага эга бўлган алоҳида реал табиий индивид сифатида мавжуддир. Шу билан бирга, инсон, тирик табиатнинг Бото 8арт§ турига оид, унинг эволюцияси туфайли келиб чикқан алоҳида, ўзига хос ноёб бир мавжудот ҳамдир. Инсоннинг бу ноёблигини унинг рухий дунёси ташкил қилади. Лекин, инсон, айни вақтда, ижтимоий-тарихий тараққиётнинг маҳсули бўлган ижтимоий мавжудот ҳамдир. Булар инсон мавжудлигининг ўлчови сифатида инсон борлигининг бошланғич характерли белгиларидир.

Инсон борлиғи борлиқнинг бир бутун бирлигида қандай аҳамиятга эга ва унда қандай ўрин тутати? — деган масала файласуфларни доимо қизиқғириб келади. Оддий қараганда, инсон, унинг қаёти поёнсиз ва чексиз дунёда арзимас бир нарсаси, қисқа, оддий лавҳага ўхшаб туюлади. Аслида эса бундай эмас. Инсон дунёда фақат мавжуд бўлиб қолмасдан, балки у ўз-ўзини англайди, ўзи яшаётган дунёни билади, ва унга таъсир қилади; дунёни ва ўзини ўзлаштириб, ўзгартириб боради; маънавий ижодиётда иштирок этади. Инсон бунда, аввало, ўз борлиғини билиш учун, ўз борлиғи учун қайғуради. У бир бутун борлиқ тизимида ўзининг зиддиятли ролини англаб олиши, ўз борлиғи ва дунё борлиғи олдида ўз масъулияти, жавобгарлигини сезиши, ҳис қилиши муҳимдир. Инсон учун яна ҳам муҳимроқ нарсаси — бу ҳар бир кишининг ўзи ва бутун инсоният тақдири учун инсон зоти ва инсоният цивилизацияси олдидаги масъулиятини тўғри англашидир. Бунда кишининг маънавий юксаклиги ва ақли расолиги муҳим роль ўйнайди. Чунки ҳар бир алоҳида кишининг ҳаёти, фаолияти, унинг ўзи учун ҳам, бошқа ҳамма кишилар ва бутун жамият учун ҳам реал ҳаёт, реал фаолиятдир. Бундаги ҳар бир кишининг ўз танаси, ўз руҳияти, ўтмиши, ҳозир ва келажаги бошқа киши ва кишилар танаси, руҳияти, ўтмиши, ҳозир ва келажагига нисбатан алоҳида реаллик; алоҳида кишининг индивидуал онги, ҳис-туйғулари ва фикрлари ҳам ўз-ўзига, бошқа кишилар, бир бутун инсоният онгига, ҳис-туйғу ва фикрларига нисбатан ҳам реал борлиқдир. Шунинг учун ҳам киши онгида унинг атрофидаги бутун борлиқ билан бирга, унинг ўзининг индивидуал борлиғи ҳам ўз-ўзини англаш сифатида акс этган бўлади. Киши онгида нафақат табиий нарсалар, шу билан бирга, барча маънавий-ғоявий нарсалар ҳам унинг амалий ва наза-

рий фаолиятида ўзлаштирилиб, ҳақиқий ўзига хос реалликни касб этади. Бу ўз табиатига кўра маънавий борлиқ, дейилади.

в) Маънавий борлиқ.

Маънавий борлиқ аслида инсон борлигининг бир кўриниши бўлиб, у индивидуал ва ижтимоий онг жараёнларини ўз ичига олувчи маънавийлик, маънавий қадриятлар ва маънавий бойликлардан иборатдир.

Тарихда содир бўлган ва бўладиган қўпчилик воқеа-ҳодисалар, инсон ва инсониятнинг келажаги, кишиларнинг ҳаёти ва тақдири қўп жихатдан маънавийлик, маънавий бойликлар билан боғлиқлиги барчата аёндыр. Шу нуқтаи назардан маънавийликни борлиқнинг ўзига хос бир шакли сифатида алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Маънавийлик инсон ва инсониятнинг нодир фазилати бўлиб, у инсон руҳияти билан чамбарчас боғлиқдир. Маънавийлик — бу қўп қиррали онг ва онгсизлик жараёнларини ўз ичига олувчи инсоннинг кундалик ҳаёт тажрибалари, унинг табиат, атрофдаги кишилар ва жамият билан бўлган муносабатларида ҳосил қилган малакалари, кўникмалари, унинг шахе сифатида шаклланиши давомида эгаллаган ахлокий, сиёсий, ҳуқуқий, диний, фалсафий қарашлари, шунингдек, фанларни ўрганиш асосида олган билимлари, бадий, техник ва илмий ижодларининг йиғиндиси ҳисобланади.

Маънавийликни, яъни маънавий борлиқни унинг мавжудлик шаклларида келиб чиқиб, икки турга бўлиб ўрганиш мумкин. Уларнинг биринчиси — индивид онги ва руҳияти билан боғлиқ бўлган индивидуаллашган маънавий борлиқ бўлса, иккинчиси — индивид онги ва руҳиятидан ташқари, уларга боғлиқ бўлмаган объективлашган маънавий борлиқдир.

Индивидуаллашган маънавий борлиқнинг ташувчиси бу индивид онги ва руҳиятидир. Улар индивид — алоҳида киши миясининг ҳоссалари бўлиб, инсон борлигининг ажралмас қисмларидир. Конкрет кишининг ҳис туйғулари, ички руҳий кечинмалари, орзу-истаклари, хотираси, таассуротлари, фикрлари, ҳаёллари, қарашлари, ғоялари, индивидуал онг ости ва онгсизлик жараёнлари индивидуаллашган маънавий борлиқнинг элементларидир. Индивидуаллашган маънавий борлиқнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда содир бўладиган жараёнларнинг мавжудлигини бевосита ташқаридан туриб сезиш, кузатиш, билиш мумкин эмас.

Уларни илғаш, ҳис қилишнинг бирдан-бир йўли — индивиднинг (конкрет кишининг) ўз онгида, ўз рухиятида юз бераётган жараёнлар тўғрисида ўз-ўзига ҳисоб беришидир. Фан соҳасида ҳали киши миясида содир бўладиган онг фаолияти ва рухий жараёнларни бутунлай тўлалигича билиш, қайта тиклаш ёки қайд қилиб қўйишга ҳозирча эришганимиз йўқ. Биз шу пайтгача, одатда, уларнинг субъектив таассуроти биз учун қолдирган табиий ёки ижтимоий аҳамиятга эга бўлган айрим қисмлари, кўринишларини ажратиб олиб, қайд қилиб келамиз, ҳолос.

Индивидуаллашган маънавий борлиқнинг ўзига ҳос хусусияти яна шундаки, унга ҳос жараёнлар индивиднинг дунёга қилиши билан пайдо бўлади ва оламдан утиши билан бирга йўқолади.

Индивидуаллашган маънавий борлиқнинг хусусиятларини асосан психология фани ўрганади. Маънавий борлиқнинг бу кўриниши ҳозиргача онг ҳақидаги фанларда, хусусан, фалсафада нисбатан кам тадқиқ қилинган, тадқиқ қилинган бўлса ҳам, унга кўпроқ билвосита ёндашиб, киши онгидаги жараёнларни унинг хатти-ҳаракатларидан келиб чиқиб изохлаганлар.

Хуллас, индивидуаллашган маънавий борлиқни алоҳида борлиқ сифатида ўрганилар экан, инсон борлиғидан, умуман, бир бутун олам борлиғидан алоҳида ажратиб қарамаслик керак. Чунки, бир бутун оламсиз инсон бўлмаганидек, инсонсиз онг ҳам, индивидсиз индивидуаллашган борлиқ ҳам бўлмайди, у индивиднинг индивидуал рухий-ижтимоий ҳаёти фаолиятида намоён бўлади.

Маънавий борлиқнинг иккинчи кўриниши — бу объективлашган маънавий борлиқдир. Бу борлиқда индивид онгида пайдо бўлган ғоялар, қарашлар, фикрлар ундан ташқарига чиқиб объективлашади, реаллашади, моддийлашади. Натижада, улар индивидуал онгдан ташқарида яшай бошлайди. Объективлашган маънавий борлиқнинг ўзига ҳос хусусияти шундаки, у субъект онгидан — индивидуал онгдан чиқиб, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда объективлашгандан сўнг, табиий ва сунъий тиллар материалларида, ижтимоий онг ва унинг шаклларида, масалан, муайян санъат асарлари ва маданият обидаларида ифодаланган ғоялар, қарашлар, назария ва таълимот шаклларида тарихий тараққиёт давомида ривожланиб, такомиллашиб боради ва асрлар оша инсониятга хизмат қилиб, сақланиб туради.

Объективлашган маънавий борликнинг бир кўриниши бу тил (нутқ)дир. Тил (нутқ)да онг фаолиятининг бир қисми реаллашади, индивидуал онгдан ташқарига чиқиб, объективлашади. Чунки, тил реаллашган онгдир. Тилда онг махсули — фикр моддийлашади: у товушлар ва сўзларда, гаплар ва баён қилинган нутқларда ифодаланади. Дастлаб индивидуал онгда пайдо бўлган ғоялар ва фикрлар энди товуш ва сўзлар, жумла ва гаплар, матнларда онгдан ташқаридаги реаллик сифатида мавжуд бўладилар. Шу реалликлар туфайли инсоният маданиятни яратади, шу реалликлар туфайли моддий ва маънавий маданият бойликлари вужудга келади ва авлоддан-авлодга ўтиб, уларга хизмат қилиб, инсонни маънавий жихатдан бойитиб боради.

Инсоният яратган барча моддий ва маънавий маданият ёдгорликлари, китоблар, формулалар, лойиҳалар, моделлар, ранглар, куйлар, ноталар, рақслар — ҳамма ҳаммаси индивидуал маънавийликнинг объективлашган, моддийлашган кўриниши, объективлашган маънавий борлиқдир. Бу объективлашган маънавий борлиқнинг мавжуд бўлишида хотира алоҳида роль ўйнайди. Ҳозирги фан ва техника тараққиёти даврида хотирада сақлаш ва ундан фойдаланишда электрон машиналар «хотираси» муҳим аҳамият касб этмоқца. Биз олдин ашула тексти ва музыкаларимизни грампластинкаларга, кейинчалик магнитофон ленталарига, ҳозир эса видеомагнитофон ленталарига ёзиб қўйиб, истаган пайтда уларни қўйиб, ҳам эшитиб, ҳам кўришимиз мумкин.

Демак, объективлашган маънавий борлиқ ҳам инсониятнинг маънавий-моддий ҳаётида, маданият, фан, санъат, адабиётнинг пайдо бўлиши, цивилизациянинг ривожланишида жуда катта роль ўйнайди.

г) Ижтимоий борлиқ.

Борлиқнинг яна бир шакли — бу ижтимоий борлиқдир. Ижтимоий борлиқ индивидуал, якка шахе ва жамият борлиғининг бирлигидан иборат борлиқдир. Ижтимоий борлиқ дейилганда, индивидуал якка шахе ва жамият ҳаётининг ҳамма томонлари эмас, балки уларнинг фақат моддий ҳаёти тушунилади. Жамият моддий ҳаёти эса кишиларнинг ўз ҳаётлари жараёнида уларнинг иродаларига боғлиқ бўлмаган ишлаб чиқариш муносабатларидан, бу ишлаб чиқариш муносабатларининг жамини ўз ичига олган жамиятнинг иқтисодий тизими, реал базисидан иборат бўлади. Жамиятни илмий тушунишга кўра, ижтимоий борлиқ, яъни мод-

дий ҳаётни ишлаб чиқариш усули жамият ҳаётининг социал (ижтимоий), сиёсий ва рухий жараёнларига сабабчи бўлади. Демак, ижтимоий борлиқ деганда фалсафада бир бутун жамиятнинг моддий ҳаётини, моддий неъматлар ишлаб чиқариши ҳамда ишлаб чиқариш жараёнида кишилар киришадиган моддий муносабатларни тушунамиз. Ижтимоий борлиқ ижтимоий онг билан ҳамбарчас боғлиқдир, улар бир бутун жамият ҳаётининг икки — моддий ва маънавий томонларини ташкил қилади (Бу масалалар кейинги мавзуларда ёритиб берилган).

Шуни айтиш керакки, борлиқ муаммосини фалсафий тадқиқ қилиш унинг субстанция муаммоси билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

3. ФАЛСАФАДА СУБСТАНЦИЯ МУАММОСИ

Субстанция¹ дейилганда фалсафада дастлабки вақтларда борлиқ, табиат, жамият, инсон ва бир бутун дунёдаги барча нарса ҳамда ҳодисаларнинг асосини ташкил этадиган моддий ёки рухий бирламчи нарса тушунилан.

Қадимги давр материалист файласуфлар сувни, ҳавони, оловни, атомларни, яъни моддаларнинг бирон турини субстанция, деб тушунганлар. Ўрта аср Шарқ фалсафаси намояндалари: ал-Киндий, ар-Розий, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд ўз фалсафий қарашларида субстанция ҳамма нарсанинг моддий асоси, уларнинг моҳияти, деб қараганлар.

Айрим файласуфлар субстанция, деб бутун мавжудликнинг асоси бўлган мутлақ ғояни, руҳни ёки субъект онги ва шу кабиларни тушунишади. Масалан, қадимги юнон мутафаккирларидан Пифагор субстанция, деб сонларни тушунади. Платон эса ғояни, ғояларни субстанция деб қарайди. Немис классик фалсафасининг вакили И. Кант субстанцияни «у шундай бир доимий нарсани, фақат унга нисбатангина ҳамма вақтли ҳодисаларни аниқлаш мумкин» — дейди. И. Кант фикрича, субстанция — тажриба маълумотларини синтезлаштирувчи тафаккурнинг априор шаклидир.

Ҳегель эса «мутлақ ғоя», «мутлақ руҳ»ни субстанция, деб қараб, уни нарсаларнинг муҳим, ўзгарувчан,

¹ Субстанция (лотинча — субстантия, моҳият) фалсафада нарсаларнинг моҳияти тўғрисидаги тушунча.

ривожланувчи томонларининг яхлитлигидир, мазкур томонларда бу яхлитлик уларнинг мутлақ инкор этилиши, яъни, мутлақ қувват ва шу билан бирга, ҳар қандай мазмуннинг бойлиги сифатида очилади», — дейди. У субстанцияни «мутлақ ғоянинг ривожланиш жараёнида муҳим босқич», «ҳар қандай ҳақиқий тараққиётнинг негизи», деб таърифлайди. Ҳегелда субстанция айтилиши бир вақтда ҳам ривожланувчи ғоя — ибтидо, ҳам субъект, яъни ўз-ўзини туғдирувчи асос, ҳам шу ривожланишнинг моменти сифатида қаралади.

Файласуфларнинг ягона асос тўғрисидаги қарашлари монизм¹ таълимотини келтириб чиқарган.

Файласуфлар орасида дунёнинг асосини бир нарса эмас, балки икки нарса: ҳам ғоя (руҳ), ҳам материя ташкил қилади, деювчилар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, янги замон фалсафасида француз файласуфи Рене Декарт субстанция муаммосини қараб чиқар экан, у, дунёнинг асосида ҳам материя, ҳам ғоя (ёки руҳ) ётади, дейди. Бундай қараш дуализм², деб аталади. Дуализм таълимотининг тарафдорлари дунёнинг асосида бири-бирига боғлиқ бўлмаган ҳам материя, ҳам руҳ (ғоя) ётади, улар ўртасида ҳеч бир умумийлик йўқ, дейишади.

Субстанция муаммосини ҳал қилишда монистик ва дуалистик қарашлардан фарқли ўлароқ плюралистик қарашлар ҳам мавжуд.

Плюрализм³ таълимоти нуктаи назарича, дунёнинг асосини яқка бир нарса эмас, балки кўп нарсалар ташкил қилади. Дунёдаги бутун мавжудотлар ягона бир ибтидога эга бўлмаган кўпдан-кўп, ҳар хил асослардан ташкил топгандир.

Илмий фалсафий таълимотлар ва ҳозирги замон фанлари эришган ютуқлари маълумотларига кўра, моддий борлиқ доимий ҳаракатда бўлган материянинг турли шаклдаги кўринишидир.

4. МАТЕРИЯ ВА УНИНГ МАВЖУДЛИК ШАКЛЛАРИ

Моддий оламнинг асосида ётувчи умумий моҳият-ни ахтариш фалсафада материя ҳақидаги тасаввурлар-

¹ *Монизм* (юнонча — монос, яқка, бир дегани) — дунёнинг асоси битта, деювчи таълимотдир.

² *Дуализм* (лотинча — дуа, икки дегани) — дунё асосида икки нарса, ҳам материя, ҳам ғоя ёки руҳ ётади, деювчи таълимот.

³ *Плюрализм* (лотинча — плюрал кўплик дегани) — дунёнинг асосида кўп нарсалар ётади, деювчи таълимот.

нинг ривожланишига сабабчи бўлди. «Материя» «моддий унсур»га нисбатан ҳам, «атомлар»га нисбатан ҳам, «праматерияга» нисбатан ҳам кенгрок, умумийроқ бўлиб, борлиқнинг объектив реал шаклини ифодаловчи, энг умумий тушунчадир.

Ҳақиқатдан ҳам, умуман материя — бу тушунча, абстракция, фикрнинг махсулидир, чунки, оламда «умуман материя» учрамайди, балки материянинг конкрет кўринишлари учрайди. Умуман, ҳамма вақт материя конкрет объектлар кўринишида учрайди. Шундай қилиб, файласуфлар барча моддий объектларга хос хусусиятларни умумий тарзда ифодалаш учун қўллайдиган тушунча бу «материя»дир.

Материянинг фалсафий учта муҳим жиҳати бор. Булар: биринчидан, материя тушунчаси фалсафий категория эканлиги, иккинчидан, бу категория объектив реалликни, моддий воқеликни ифода этиши, учинчидан, материяни билиш мумкинлигининг таъкидланишидир. Материянинг бу фалсафий тушунчаси материянинг муайян кўринишларини, унинг тузилиши ва хоссаларини ўрганишда методологик аҳамият касб этади.

Материя ўзининг мавжудлигини беҳисоб хоссалари, хусусиятлари орқали намоиш қилади. Турли хил фанлар бу хусусиятларни тадқиқ этади. Табиатшунослик ва аниқ фанлар материянинг у ёки бу конкрет хусусиятини, ўзларининг тадқиқот объектлари доирасига қиравчи хоссаларинигина ўрганади. Материянинг энг умумий хосса ва хусусиятларини фалсафа фани ўрганади. Материяни инсон томонидан билиш унинг муайян хусусиятларини ўрганишдан бошланади. Бунинг учун эса атрофимизни ўраб турган моддий объектларнинг тузилиши ва хоссаларини билишимиз керак бўлади.

а) Моддий объектларнинг тузилиши.

Бизни хилма-хил кўринишдаги, шаклдаги, турли-туман хоссали моддий объектлар, ходисалар ўраб олган. Улар турли хил хусусиятларга эга ва турли тарзда тузилгандир. Бир пайтлар барча жисмлар материянинг бўлинмас шакли — атомлардан ташкил топган, деган тасаввур ҳукмрон бўлган эди. Бугунги кунга келиб, атомларнинг ўзлари ҳам мураккаб тузилганлиги тўғрисидаги илмий фаразлар ўз тасдиғини топди.

Ҳозирги замон фанларининг ҳулосаларига кўра, атрофимиздаги ҳар қандай жисм молекулалардан ташкил топган, молекулалар эса атомлардан ташкил топган.

Атомлар мураккаб шаклдаги ўзак нейтрон, позитрон, яъни ядро ва электрон қобиклардан ташкил топган. Водород атомининг ядроси битта протондан ташкил топган. Мураккаброқ атомларнинг ядроси эса бир канча протон ва нейтронлардан ташкил топади. Протон ва нейтронлар эса кварклар ва уларни туташтириб, бир-бирига боғлаб турувчи глюонлардан (глюон — латинча — ялШП18 — елим сўзидан олинган бўлиб, елимловчи маъносини англатади) ташкил топгандир. Протон ва нейтронлар нуклонлар (лотинча — ядро, ўзак) ҳисобланади, нуклонлар ва гиперонлар (юнонча — устида, юқори) дан ташқари барионлар ва адрионлар (юнонча: адгоз — оғир)дан иборат бўлади. Булар оғир заррачалар сифатида кучли ўзаро таъсирлар майдонида бўлиб, адронлар (юнонча: адгоп — кучли) группасига мансубдир.

Анорганик ва органик моддалар бир-биридан молекулаларининг тузилиши, ўзаро жойлашиш тартиби, тизими билан фарқ қилади. Жонли организмлар эса мураккаб шаклдаги органик моддалардан ташкил топган бўлади. Жонли организмларнинг таркиби ҳужайра ва ҳужайра системаларидан иборатдир. Ер шарини қуршаб турувчи биосферани бир бутун жонли вужудли система, деб олиш мумкин. У микроорганизмлар, ўсимликлар, ҳайвонлар ва инсонлардан ташкил топган бўлиб, бу мавжудотлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликлар мажмуаси биосферанинг тирикчилигини таъминлайди. Одам ва унинг аклий фаолияти таъсирида вужудга келган янги борлик эса ноосферани ташкил этади.

Жонсиз табиат ҳақда гапирилганда, аввало, Койнотдаги алоқадорликлар назарда тутилади. Ер ва унинг табиий йўлдоши Ой биргаликда Қуёш атрофини бир йидда тўлиқ бир марта айланиб чиқади. Қуёш биосферанинг муҳим ҳаётий манбаи сифатида уни ёруғлик, иссиқлик ва электромагнит нурлари билан таъминлайди. Ер ўқининг ўз орбитасига нисбатан оғма жойлашганлиги Ердаги фаслларнинг алмашишига ва унда турли хил иқлим минтақаларининг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Демак, Ердаги барча ҳаётий жараёнлар Ер, Қуёш ва Ой ўртасидаги ўзаро алоқалар билан боғлангандир. Қуёшнинг атрофида ердан ташқари яна бошқа сайёралар, уларнинг йўлдошлари, астероидлар, кичик планеталар, метеоритлар ва кометалар ҳаракатланиб туради. Буларнинг ҳаммаси биргаликда Қуёш системасини ташкил этади. Қуёш системаси ва

бошқа қуёшли юлдузлар системаси миллионлаб юлдузларни ўз ичига олувчи Галактика (сомон йўли) таркибига киради. У дисксимон шаклда бўлиб, ўртача диаметри 94,6 млн. ёруғлик йилига тенгдир. Галактика-мизга 30 тача галактикани бирлаштирувчи галактикалар киради. Галактикалар тўпи^эса галактикаларнинг бир бутун мажмуасига киради. Ўта катта галактикалар мажмуаси ўзига 10 мингдан зиёд галактикани бирлаштиради. Ўта катта мажмуалар эса Коинотнинг янада умумийроқ бўлган бошқа бирикмаларига киради. Буларнинг ҳаммаси биргаликда Коинотнинг таркибий элементлари ҳисобланади.

Бу системалар табиий-илмий фанлар томонидан тадқиқ этилади. Фалсафа фани бундай системаларни фалсафий жихатдан умумлаштириб, материянинг сифатий ва миқдорий кўриниш шакллари, структура даражаларини бир-биридан фарқлайди.

Энди материянинг кўринишлари ва структура даражаларини қараб чиқайлик. Материя икки хил шаклий кўринишда учрайди. Булар — модда ва номодда кўринишларидир. Улар бир-бири билан чамбарчас боғланган бўлиб, ўзаро тўқнашганда, кескин сифатий ўзгаришлар рўй беради, яъни модда ва антимодда тўқнашса, материянинг модда кўриниши номодда кўринишига айланади, муайян майдондаги нурланишлар эса заррача ва антизаррачаларнинг вужудга келишига сабаб бўлади. Физик вакуум (физик объектлардан холи бўлган жой)да муайян майдон ҳосил бўлишини кузатиш мумкин. Материянинг биз юқорида кўрсатган кўринишларидан бошқа турлари бўлиши мумкин. Уларнинг табиати ҳали фанга маълум эмас. Лекин фан ва амалиётнинг ривожланиши билан улар ҳам аста-секин билиб борилади.

Агар материянинг модда кўринишидаги объектларни тузилиши жихатидан турларга ажратсак, материянинг қуйидагича тузилиш даражалари ҳосил бўлади:

б) Материянинг структура даражалари.

Биз теварак атрофимизга назар ташласак, умуман материяга эмас, балки муайян жисмларга, нарса ва ҳодисаларга кўзимиз тушади. Биз одатланган ўлчовлар ва катталиклар макроскопик миқёсдадир. Бу миқёсга, масштабга нисбатан ҳам катта, ҳам кичик миқёслар ҳам бордир. Шунингдек материянинг тузилиши сифат жихатдан ҳам ўзгариб, ривожланиб, такомиллашиб борган. Материя тузилишининг фарқдарига асосланиб, унинг тузилиши даражаларини иккига: 1) миқёсли

структура даражалари ва 2) ташкилий-структура даражаларига ажратиш мумкин.

Материя масштаб ўлчови, миқёси билан фарқ қилувчи учта даражага бўлинади. Улар: микродунё, макродунё ва мегадунёдир. Микродунё атом масштабидан кичик дунё бўлиб, унга атом структурасидан тортиб, элементар заррачалар, атом ядроси: кварклар, кернлар ва бошқа кичик ўлчовли структуралар киради. Бу дунёнинг яхлитлигини ва турғунлигини иккита асосий куч: кучли ва кучсиз ядровий ўзаро таъсирлар сақлаб туради. Кучли ўзаро таъсирлар атом ядросининг структуравий бирлигини сақлаб турса, кучсиз ўзаро таъсирлар эса атом структурасининг яхлитлигини таъминлайди. Молекулаларнинг тузилишдан тортиб, то Ер шарининг яхлитлигини таъминлашгача бўлган вазифалар учун хизмат қилувчи куч электромагнит ўзаро таъсирларидир. Бу куч туфайли молекулали бирикмалар ва Ердаги барча ҳаётий жараёнларни ўзига қамраб олган макродунё ўзининг мавжудлигини, структуравий бирлигини сақдайди. Агар бу куч бўлмаганда эди, Қуёш нурлари Ерга етиб келмаган, ёруғлик ходисалари содир бўлмаган, молекулалар парчаланиб кетган бўлар эди. Яъни Ерда ҳеч бир ҳаётий жараён содир бўлмаган бўлар эди.

Ер, Ой ва бошқа сайёралар Қуёш атрофида ҳаракатланади. Бу ҳаракатлар сайёраларни Қуёшнинг тортилиш кучи ушлаб турганлиги учун ҳам содир бўлади. Қуёш системасининг ва умуман, бутун Коинотнинг структуравий яхлитлиги гравитацион ўзаро таъсирлари туфайли сақланади. Гравитацион ўзаро таъсирлари бирлаштириб турган дунё мегадунё дейилади.

Бу учала дунё бир-бири билан ҳамбировчи бўлган бўлиб, улар бир-бирларига алмашилишлари ҳам мумкин, яъни микродунё макро ва мегадунёга, мегадунё эса макро ва микродунёга айланиши мумкин.

Материя ривожланган сари унинг ташкилий тузилиши ҳам ўзгариб боради. Ташкилий структура даражаларига кўра материяни аорганик материя, органик материя ва ижтимоий материя (жамият)га ажратамиз. Улар бир-бирларидан система элементлари ўртасидаги алоқадорликларнинг хилма-хиллиги, уюшганлиги, нисбий мустакиллиги ва фаоллиги даражалари билан фарқ қилади. Аорганик материя ёки жонсиз табиатда физик ва химик алоқадорликлар ҳукмронлик қилади, шу туфайли жонсиз табиатдаги қонуниятлар шу фанлар доираси-

да чекланган бўлиб, бу материя нисбатан суёт ва ташкилий уюшганлиги жиҳатдан куйи даражада, фаоллиги кучеиз бўлади. Жонли табиатда, яъни органик дунёда эса, биологик алоқадорликлар ҳам қатнашганлиги сабабли, унинг уюшганлик даражаси юқорироқ, фаолроқ ва тузилиши мураккаброқ бўлади. Ижтимоий даражада эса юқорида айтилган алоқадорликлардан ташқари, жамиятга хос бўлган ижтимоий алоқадорликлар ҳам қатнашади ва бундай материя тузилиши ўта мураккаб бўлиб, материя бу даражада ўта уюшганлигини, нисбий мустақиллигини ва олий даражадаги фаоллигини намойиш қилади. Бу материянинг структура элементи бўлган ҳар бир инсон шу жамиятга хос бўлган барча алоқадорликларни ўзида акс эттиради ва у барча ижтимоий муносабатлар ва алоқадорликларда онгли равишда ҳаракат қилади.

Материянинг ташкилий-структура даражалари ҳам бир-бири билан узвий алоқадорликда бўлади ва уларнинг бири иккинчисидан келиб чиқади. Одатда, камроқ алоқадорликларга эга бўлган система унга нисбатан кўпроқ алоқадорликларга эга бўлган системага қараганда соддароқ ва ташкилий жиҳатдан тарқоқроқ ва пассивроқ (сустроқ) бўлади.

Материя ташкилий-структура даражаларининг, балки, ҳали биз билмаган янада мураккаброқ турлари ҳам бордир, лекин улар ҳақида бизда ҳозирча маълумот йўқ, чунки бундай дунёлар бизнинг мавжуд тушунчаларимиз доирасига сиғмайди. Хуллас, материянинг ташкилий структура даражалари бир-биридан алоқадорликларининг сони ва сифати жиҳатидан, энергия ва ахборот алмашиш хусусияти билан, фаоллиги ва уюшганлиги даражаси билан фарқ қилади.

Материянинг мавжудлиги қандай намоён бўлади? Бу саволга жавоб топишда, материянинг ажралмас хусусиятларини ўрганишимизга тўғри келади. Нарсаларнинг ажралмас хусусияти фалсафа фанида атрибут атамаси билан аталади. Атрибут (лотинча — аип Ўйит — ўзбекча: ато этмоқ) феълидан ясалган ҳар қандай жиемнинг айнан ўша жисм эканлигини ифодаловчи хусусиятларини акс эттиради. Яъни, жиемга унинг ана шу жисм эканлигини ато этиб турган хусусиятлари унинг атрибутларидир.

Энди материянинг атрибутлари хусусида тўхтайлик.

в) Ҳаракат.

Материя атрибутлари ичида унинг асосий яшаш

усули, мавжудлик шакли — бу ҳаракатдир, чунки материянинг ҳар қандай кўринишининг яхлитлиги ҳаракат туфайли сақланади. Агар ҳаракат бўлмаганда эди, ҳар қандай жисмнинг таркибий қисмларини туташтириб турувчи ўзаро таъсир кучлар ҳам бўлмаган бўлар эди, натижада, ҳеч бир нарсанинг бутунлиги, яхлитлиги, тартиби сақланмасди. Биз, атрофимиздаги нарсаларни ҳаракат туфайли, яъни уларга ёруғлик нурлари урилиб, бизнинг кўзимизга тушганлиги учун кўрамыз. Ҳаракат туфайли ҳаво тебранишлари қулоқларимизга товуш тўлқинларини ташиб келади ва биз эшитамиз. Ҳаракат туфайли атомлар ва молекулаларда ўзгаришлар содир бўлади, ўсимликларда моддалар алмашинади, энергия ва ахборот узатилади, ҳаракат туфайли ҳайвонот олами ва инсон муҳит билан алоқада бўлади, жамият ривожланади. Ҳаракат туфайли Қуёш нурлари Ерга етиб келади, дарёлар оқади, ўсимликлар усади, фасллар алмашинади. Қуёш системаси, галактикамыз ва бутун Коинотдаги ҳаётий жараёнлар давом этади.

Ҳаракат, бир томондан, моддий жисмларнинг ташкил этувчи элементлар ва турли жисмлар ўртасидаги алоқадорликларнинг натижаси сифатида, бошқа томондан эса, уларда рўй берувчи ўзгаришлар сифатида содир бўлади.

Ҳаракатнинг бир-биридан фарқ қилувчи бир қанча шакллари мавжуддир. Ҳаракат шаклларини туркумлаш фалсафада муҳимдир. Файласуфлар ҳаракат шакллари туркумлашда қуйидаги қоидаларга таянадилар: 1) ҳаракат шакллари бир-бири билан сифат жиҳатдан фарқ қилиб, уларнинг ҳар бири материянинг ташкилий тузилиш даражаларининг муайян босқичида намоён бўлади; 2) ҳаракат шакллари бир-бири билан келиб чиқиш жиҳатидан (генетик жиҳатдан), кетма-кет боғлангандир, яъни ҳаракатнинг мураккаброк шакллари унинг нисбатан соддарок шаклларидан келиб чиққандир; 3) ҳаракатнинг юқори шакллари таркибида қуйи даражадаги ҳаракат шакллари катнашади, яъни ҳаракатнинг қуйи шакллари унинг юқори шаклларига ҳам мансубдир, аммо ҳаракатнинг юқори шакли ўзидан қуйи шаклдаги ҳаракатга мансуб эмасдир. Шу қоидаларга таянган ҳолда ҳаракатнинг бир неча шаклини ажратиш кўрсатиш мумкин. Улар қуйидагилардир: механик ҳаракат, иссиқлик, ёруғлик, электр, магнетизм, кимёвий бириқиш ва парчаланиш, агрегат ҳолатларнинг бир-бирига ўтиши ва органик ҳаёт. Буларга ижти-

мой ҳаракатни қўшсак, қуйидаги ҳаракат шакллари ҳосил бўлади:

1) механик ҳаракат (жисмларнинг фазодаги силжиши);

2) физик ҳаракат (иссиклик, ёруғлик, электр, магнитизм);

3) кимёвий ҳаракат (кимёвий бирикиш ва парчала-ниш, агрегат ҳолатларнинг бир-бирига ўтиши);

4) биологик ҳаракат (органик ҳаёт);

5) ижтимоий ҳаракат.

Ҳаракат фазо ва вақт билан узвий боғлангандир.

г) Фазо ва вақт.

Фазо ва вақт материянинг асосий яшаш шакллари бўлиб, объектив реалликдаги жисмлар ва уларни ташкил этувчи элементларнинг ўзаро жойлашиш тартиби, қўлами ҳамда улар билан боғлиқ бўлган ҳодисаларнинг давомийлиги, кетма-кетлиги тартибларини акс эттиради. Ҳаракатланувчи материя фазо ва вақтда ўзининг турли шаклларини намоён қила олади.

Бу ерда фазо — материянинг тузилиш тартиби, қўламини, оламдаги нарсаларнинг ўзаро жойлашиш вазиятини ифодаласа, вақт — жараёнларнинг давомийлигини, ҳодисаларнинг кетма-кетлиги тартибини ифодалайди. Агар бутун объектив реаллик «лаҳзалар» ва «бўлинмас» ўлчамларнинг бирлигидан иборат бўлса, улар шу бирлиكنинг кичик улуши бўлиши мумкин. Фазо ва вақтга қуйидагича таъриф бериш мумкин: Фазо — бу вақтнинг муайян лаҳзасида оламни ташкил этувчи нукталарнинг ўзаро жойлашиш тартиби, қўлами, вазиятлари ўлчамидир. Вақт — бу фазонинг муайян нуктасида рўй берувчи ҳодисалар кетма-кетлиги, тартиби ва давомийлиги ўлчамидир.

Олам ҳақидаги илмий билимларнинг ривожланиши билан реал фазо ва вақт ҳақидаги тасаввурлар ҳам, концептуал моделлар ҳам ривожланиб, такомиллашиб боради.

Фазо ва вақтнинг барча ҳисоб системаларда ва материянинг барча структура даражаларида бир хилда намоён бўлувчи хусусиятлари энг умумий хусусиятлар дейилади. Бундай хусусиятларга фазо ва вақтнинг объективлиги, моддийлиги, чексизлиги, материянинг атрибути сифатидаги абсолютлиги, ҳаракат ва материяга нисбатан намоён бўлувчи нисбийлиги, яъни турли ҳисоб системаларида турлича қийматларга эгалиги киради.

Булардан ташкари, фазо ва вақтнинг турли ҳисоб системаларда турлича намоён бўладиган, микцорий катталиклар билан, яъни муайян ўлчаш асбоблари, соат ёки линейкалар ёрдамида ўлчаш мумкин бўлган, ташқи алоқадорликларда кўзга ташланадиган, ўзгарувчан ва нисбий характердаги хусусиятлари борки, уларни микцорий ёки метрик хусусиятлар, деб аташади. Фазонинг гомогенлик (биржинслик), изотропик (ва анизотропик) хусусиятлари киради. Вақтнинг метрик хусусиятлари: давомийлик, биржинслик, анизотропик. Бу хусусиятлар материянинг турли ташкилий структура ва масштаб-структура даражаларида турлича намоён бўлади. Улар фазо ва вақт билан боғлиқ бўлган моддий алоқадорликларнинг микцорий белгиларини ифодалайди. Метрик хусусиятларининг ўзгариши материя сифатининг ўзгаришига жиддий таъсир қилмайди.

Фазо ва вақтнинг яна шундай хусусиятлари ҳам борки, улар барча ҳисоб системаларида, материянинг барча структура даражаларида микродунёда ҳам жамиятда ҳам бир хилда сакланади. Улар фазо ва вақтнинг туб сифатий жиҳатларини ифодаловчи фундаментал хусусиятлар ҳисобланади. Бундай хусусиятларни топологик хусусиятлар дейишади. Топологик хусусиятлар моддий алоқадорликларнинг ички, туб сифатий жиҳатларини ифодалайди. Топологик хусусиятларнинг ўзгариши билан моддий объектларнинг тузилишида туб сифатий ўзгаришлар содир бўлади. Қуйидаги хусусиятлар фазонинг топологик хусусиятлари ҳисобланади: узлуксизлик ва узлуклилик, ўлчамлик, боғланганлик, компактлик, тартибланганлик, чегарасизлик. Вақтнинг топологик хусусиятларига эса узлуксизлик, орқага қайтмаслик, бир ўлчовлик, чизикли тартибланганлик ва боғланганлик киради.

Фазо ва вақт материя структурасидаги ўзаро алоқадорликлар мажмуасини акс эттирар экан, бу алоқадорликларнинг турли хил шакллари, турли хил шаклдаги ҳаракат ва унга боғлиқ бўлган фазо-вақт шакллари-нинг вужудга келишига сабабчи бўлади. Биз юқорида фақат физик фазо ва физик вақт ҳақида тўхтадик. Тадқиқотчилар молекуляр алоқадорликлар мажмуаси билан боғланган психологик фазо ва вақт ижтимоий алоқадорликлар структурасини ифода этувчи ижтимоий фазо ва вақт шакллари ҳақида ҳам илмий изла-нишлар олиб бормоқда.

Хуллас, фазо ва вақт оламдаги алоқадорликлар

мажмуасини ифода этади. Улар ҳаракат, материя ва моддий ўзаро таъсирлар билан чамбарчас боғланган. Оламдаги барча ўзгаришлар, нарсаларнинг шакли ва кўринишлари фазо ва вақт структураси билан боғлангандир. Материяга ҳаёт бахш этувчи атрибут ҳаракат бўлса, фазо ва вақт унга шакл бахш этади, уни шакллантиради, ривожлантиради, раванқ топтиради.

IV бўлим.

УМУМИЙ АЛОҚАДОРЛИК, БОҒЛИҚЛИК ВА РИВОЖЛАНИШНИНГ ФАЛСАФИЙ МУАММОЛАРИ

Борликни фалсафий тушуниш фақат унинг турлари ва уларнинг ўзига хос хоссаларини билиб олишдан иборат бўлмай, балки борликни ташкил этган нарса ва ходисаларнинг ўзаро алоқалари ва боғланишларини, ўзгариш ва ривожланишларини билишни ҳам тақозо қилади.

Бусиз, оламнинг бир бутун, яхлит манзарасини тасаввур этиб, шунингдек унинг ҳақидаги назарий ҳулосага келиб ҳам бўлмайди. Бусиз борлиқнинг ҳолатини, табиатини, манбаи, сабаби ва ҳаракатга келтирадиган кучи ҳамда йўналишини тушунишга имкон ҳам яратилмайди. Бу, ўз навбатида, алоқадорлик ва тараққиёт тўғрисидаги таълимотнинг фалсафий муаммоларини ҳам ўрганишни тақозо қилади.

1. УМУМИЙ БОҒЛАНИШ, АЛОҚАДОРЛИК, РИВОЖЛАНИШ ҲАҚИДАГИ ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР

Ҳаракат, тараққиёт, умумий боғланиш ва алоқадорлик тўғрисидаги фалсафий таълимотлар ҳам фалсафа фани билан бирга пайдо бўлган. Бу муаммолар тахлили фалсафада «диалектика» тушунчаси орқали ифодаланган. Бу тушунча фалсафа тарихида турли даврларда турли маъноларни ифодалаб келган. Диалектика дастлабки даврларда ўзаро баҳс, мунозара олиб борувчи мутафаккирларнинг муҳокамаларидаги қарама-қарши, зид фикрларнинг яўнашуви ва шулар асосида ҳақиқатни аниқлаш маъносини ифодалаган. Антик давр мутафаккирларининг маълумотига кўра, мунозарада иштирок этувчилар, ўз муҳокамаларида бир-бирларига муқобил саволларни бериб, бу саволларга ҳар томонлама ёндошиб, улардаги бир томонламаликларни бартараф қилишга уринганлар. Бунда, улар, ўз муҳокамаларида ҳар хил нуқтаи назарларни ҳисобга олган ҳолда, илмий, назарий, ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий ва шу каби воқеа-ҳодисалар тўғрисида ўз қарашларини ишлаб чиққанлар. Улар шундан келиб чиқиб, диалектика де-

ганда ўзаро бахslashув санъатини, мунозара асосида ҳақиқатга эришиш усулини тушунганлар. Масалан, антик давр мутафаккири Сукрот диалектикани бахсларда йўл қўйиладиган карама-қарши фикрлар ўртасидаги зиддиятларни очиш орқали ҳақиқатга эришиш санъати, деб тушунган.

Диалектикани бахс санъати сифатида тушуниш ҳатто ўрта асрларда ҳам давом этган. Буни ўрта асрлар мутафаккири Пьер Лбелярнинг «Ҳа ва йўқ» номли асари яққол тасдиқлайди.

Диалектикага мунозара санъати сифатида қараш ўрта асрларда яшаган Ўрта Осиё мутафаккирларига ҳам хос бўлиб, ҳатто бу нарса Уйғониш даврларида ҳам давом этган. Бу давр мутафаккирларида ҳам диалектика савол-жавоб санъати сифатида ўзгача фикрларни рад қилиш усули бўлиб хизмат қилади. Бунга мисол қилиб Г. Галилейнинг «Дунёнинг икки системаси тўғрисидаги бахс» асарини кўрсатиш мумкин. Умуман, диалектика тушунчасининг пайдо бўлиши, у ўзининг дастлабки даврлардаги тор маънони ифодалашига қарамасдан, ўша даврлардан то бизнинг қўлларимизгача қўлланиб келинган сермазмун фалсафий суҳбат усулининг пайдо бўлишида муҳим роль ўйнади ва инсоният маданиятининг ривожланишига катта ҳисса бўлиб қўшилди. Асрлар давомида тўпланиб борган диалектик мунозара маданияти мураккаб муаммоларни муҳокама қилиш, улардаги турли карама-қарши нуктаи назарларни очиш, аниқлаш ва тушуниш маҳоратининг қарор топиши инкор қилиб бўлмас аҳамият касб этди. Бора-бора диалектика карама-қарши нуктаи назарлар, улар ўртасидаги зиддиятларни очиш усули сифатида қараладиган бўлди. Шундай қилиб, секин-аста инсон ижодий тафаккури ўз табиати билан диалектик эканлиги ҳақидаги тасаввур пайдо бўлди. Лекин маълум вақт ўтиши билан диалектика фақат кишиларнинг ўзаро мунозараларигагина хос эмаслиги маълум бўла борди. Оқибатда, диалектика фақат инсон фикрлаш жараёнигагина хос бўлмасдан, балки у табиат ва жамиятдаги нарса ва ҳодисаларга ҳам хос, деб қарала бошланди. Айниқса, бу қараш борлиқ шакллари ва турлари ўртасидаги боғланиш ва алоқадорликларнинг, улар доим ўзгариб, ривожланиб, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туришларининг аниқланиши билан янада ривожланди. Натижада, «диалектика» тушунчаси инсонни, уни қўшаб турган дунёни билиш, уни тушуниш ва изоҳлашнинг умумий усули

маъносини ифодалай бошлайди. Вақт ўтиши билан «диалектика» тушунчаси ҳамма нарсалар: хоҳ катта, хоҳ кичик бўлишига қарамасдан, ўзгариб, ўзининг олдинги хусусиятларини ўзгартириб, илгари эга бўлмаган янги хусусиятлар ҳосил қилиб боришларини ҳам ифодалай бошлайди. Шу асосда аста-секин дунёни диалектик тушуниш, борлиқ ва билишга диалектик қараш қарор топа бошлайди. Лекин дунёдаги барча ўзгариш, алоқадорлик ва ривожланишларни фалсафий жиҳатдан тушуниб етиш жуда қийинлик билан кечди. Сабаби: инсоният тараққиётининг жуда узоқ даврларигача кишилар космосни, ўсимликлар, ҳайвонот дунёсини, ҳатто кишиларнинг ўзларини ҳам ўзгармас, доимо бир хилда туради, деб билишган. Дунёнинг ўзгарувчанлиги, ундаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирларига боғлиқлиги тўғрисидаги тасаввурларнинг пайдо бўлиши инсониятнинг дунёни билиши жараёнида жуда катта кашфиёт бўлган.

Дунёнинг ўзгарувчанлиги тўғрисидаги дастлабки фикрлар ҳам қадимги Хитой, Ҳиндистон ҳамда Юнонистоннинг фалсафий таълимотларида илгари сурилади. Қадимги давр файласуфлари, гарчи хали ҳаракатнинг турли кўринишлари ва хиллари тўғрисида илмий далилларга эга бўлишмаса ҳам, борлиқнинг умумий ўзгарувчи характери ҳақида ўз даврлари учун янги фикрларни илгари суришади.

Кишилар дастлабки вақтлардан бошлаб ўз тажрибаларида нарса, ҳодисалардаги ўзгарувчан хусусиятлар билан бирга, уларда маълум барқарор, ўзгармас хусусиятларнинг ҳам мавжудлигини англай бошлаганлар. Ниҳоят, дунё ўзгарувчанми, ёки ўзгармасми? деган саволлар пайдо бўлиб, бу саволларга мутафаккирлар турли хил жавоб берганлар. Амалиёт берган кўпдан-кўп маълумотларга ва ўз кундалиқ тажрибаларига таянган кўпчилик мутафаккирлар дунё ўзгарувчан, дейишган. Лекин бунга қарама-қарши бўлган, дунё ўзгармас, барқарор, деювчи мутафаккирлар ҳам ўзларининг муайян асосларига эга бўлишган. Натижада, дунёнинг, ундаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳам ўзгарувчан, ҳам барқарор ўзгармас хоссалари ҳақидаги қарашлар келиб чиқади. Ҳақиқатан ҳам, нарса ва ҳодисалар маълум вақт ичида ҳар қанча ўзгарса ҳам, айни вақтда уларнинг маълум томонлари ўзгармай қолаверади. Хуллас, бундай қарашлар тўплана бориб, нарса ва ҳодисаларнинг қарама-қарши томонлари, улар ўртасидаги зиддиятлар ҳа-

кидаги қарашлар туфайли фалсафада ривожланиш РОЯ-СИ келиб чиқади.

Ривожланиш ғояси инсон онгида узоқ асрлар давомида шаклланиб боради. Дастлаб кишилар ривожланиш тўғрисида ҳеч бир тасаввурга эга бўлмаган. Лекин кейинчалик улар дунёдаги нарс ва ҳодисаларда юз берадиган турли хил ўзгаришларни англай бориб, дунёнинг узлуксиз ҳаракатда, ўзгариш ва ривожланишда эканлигини тушуна бошлаганлар. Улар, шу билан бирга, табиат ва жамият воқеа-ҳодисаларида жуда кўп даврий, такрорланувчи ҳодисаларни ҳам била борганлар. Масалан, йил фасллари, кун билан туннинг ўрин алмашиши ва шулар каби. Лекин дастлабки даврларда мутафаккирлар ривожланишни бутунлай янги нарсанинг, янги босқичнинг пайдо бўлиши, деб тушуниш даражасига кўтарила олмаганлар.

Ривожланишни бутунлай янги сифат ўзгариши, эскига нисбатан жиддий янгининг пайдо бўлиши, деб тушунишда уйғониш даври Шарқ ва Урта Осиё мутафаккирлари, кейинчалик эса ўрта аср христиан, диний ва тарих фалсафаси мутафаккирлари бир қадар олдинга кетадилар. Уларнинг қарашларида ривожланиш ғоясини инсоният жамияти тарихига татбиқ этишга уришларни учратамиз.

Ривожланиш ғоясини бир бутун дунё ривожланиши билан боғлаб тушунишда муҳим кадамни биринчи бўлиб француз файласуфи Рене Декарт қўяди. У, дунёни худо яратаётиб, унга дастлабки турткини киритган ва уни ҳаракатга келтирган, дейди. XVIII аср француз маърифатпарварлари Волтер ва Руссо инқилобий қайта қуришни ўз ичига олган тарихий ривожланиш ғоясини илгари суришади. Уларнинг издоши Кондорсе эса ўзининг жамиятнинг илгарилама ҳаракати, узлуксиз тараққиёт тўғрисидаги таълимотини яратади. Бу мутафаккирлар ўз қарашларида ғоявий омиллар (масалан: ахлоқ, дин, ҳуқуқ ва шу қабилар) жамиятни ҳаракатга келтирувчи, ривожлантирувчи асосий кучлардир, деган ғояни илгари сурадилар.

Нихоят, ривожланиш тўғрисидаги ҳар хил қарашларнинг синтези сифатида бир бутун тараққиёт назарияси фақат немис классик фалсафасидагина пайдо бўлди. Бу фалсафанинг асосчиларидан бири И. Кант ривожланиш ғоясини қуёш системаси ва барча юлдузлар дунёсини изоҳлашга тадбиқ этиб, уни ҳатто инсоннинг ижтимоий ривожланишига, хусусан, инсоннинг

ахлокий ривожланишига ҳам жорий этишга уринади. Кантнинг шогирди Гердер эса ривожланиш ғоясини бутун халқларнинг тарихи тараққиётига ва инсоният маданияти тараққиётига биринчи бўлиб тадбиқ этади. Бу даврга келганда, диалектика тушунчаси эвди ривожланиш ғоясини ифодалай бошлайди.

Диалектикани ривожланиш ҳақидаги ҳар тарафлама, мазмун жяхатдан бой ва чуқур таълимот сифатида биринчи марта немис классик фалсафасининг буюк вакили Ҳегель ишлаб чиқди. Ҳегелнинг улуғ хизмати шу бўлдики, у биринчи бўлиб, бутун табиий, тарихий ва маънавий дунёни бир жараён шаклида, яъни узлуксиз ҳаракат қилиб, ўзгариб, қайтадан тузилиб, тараққий қилиб турадиган ҳодда кўрсатди ва бу ҳаракат билан тараққиётнинг ички боғланишини очиб беришга уринди. Натижада, инсоният тарихи инсониятнинг ўзининг тараққиёт жараёни сифатида майдонга чиқди ва эндиликда тафаккурнинг вазифаси бу жараённинг барча янглишиб юришлари ичида унинг изчил босқичларини кузатиб бориш ва зоҳирий тасодифлар орасида бу жараённинг ички қонуниятларини исбот этишдан иборат бўлиб қолди.

Ҳегелнинг тараққиёт тўғрисидаги бу қараши диалектика ҳақидаги фалсафий таълимотни янада бойитди. Ҳегель биринчи бўлиб диалектиканинг барча категориялари ва қонунларини таърифлаб берган эди. Лекин диалектика Ҳегелда мистиклаштирилган, бир томонлама, боши билан турган диалектика эди. Чунки Ҳегелнинг фикрича, диалектика «фикрнинг ҳар қандай илмий кенгайтирилишининг ҳаракатлантирувчи жонидир ва у шундай бир принципдан иборатдирки, бу принцип ёлғиз ўзи фаннинг мазмунига имманент алоқа ва зарурият киритади».

Кейинги даврларда фан ва амалиёт ривожини натижа-сида диалектика табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг, улардаги алоқадорлик ва боғланишларнинг энг умумий қонунлари ҳақидаги фан; воқеликдаги нарса ва ҳодисалар, уларнинг фикрий инъикослари ўртасидаги муносабатларни ифодаловчи принциплар, уларни доимо ўзгариш ва ривожланишда, ички зиддиятлар тақозоси билан юз берадиган «ўз ҳаракати»да, деб қарайдиган билиш назарияси; ҳар томонлама бой, зиддиятларга тўла тарихий тараққиёт ҳақидаги таълимот сифатида майдонга чиқади.

Бу диалектика бир бутун борлиқнинг энг умумий

алоқадорлиги, ўзгариши ва тараққиёти тўғрисидаги таълимот сифатида ҳам моддий дунёга, ҳам унинг инъикоси бўлган инсон билишига хос таълимотдир. Шунга кўра бу диалектика ўз ичига объектив ва субъектив диалектикани олади. Бунда моддий дунёнинг, ундаги нарса ва ҳодисаларнинг алоқадорлик ва боғланишлари, уларнинг ҳаракати, ўзгариш ва ривожланишлари объектив диалектикани ташкил этади. Моддий дунёнинг инсон миёсидаги инъикосига хос бўлган билиш жараёнининг диалектикаси субъектив диалектика — объектив диалектиканинг кишилар миёсидаги инъикосидир. Демак, объектив диалектика — бу нарсалар, буюмлар диалектикасидир; субъектив диалектика эса, объектив диалектиканинг инсон онгидаги инъикоси — яъни, тафаккур диалектикасидир.

Объектив диалектика субъектив диалектикани вужудга келтиради. Бу жиҳатдан диалектикага янгича ёндошиш Хегель диалектикасидан тубдан фарқ қилади. Дегель диалектикасига кўра фикр, тафаккур диалектикаси нарсалар, буюмлар диалектикасини яратади, яъни субъектив диалектика объектив диалектикани туғдиради. Бошқа файласуфларнинг таълимотига кўра эса, аксинча, нарсалар, буюмлар диалектикаси фикр, тафаккур диалектикасини яратади.

Илмий диалектика борлик, яъни табиат, жамият ва инсон тафаккуридаги алоқадорликлар ва ривожланишларнинг умумий қонуниятлари ҳақида бизга тўғри йўналиш бериб, дунёни ўзлаштириш ва ўзгартириш йўллари кўрсатиб берувчи назариядир, усулдир. Илмий диалектика дунёнинг ҳақиқий илмий манзарасини яратиб, кишиларда илмий дунёкарашни шакллантиришга ёрдам беради. Чунки илмий асосланган диалектика, биринчидан, дунёдаги ҳар бир нарса ёки ҳодисанинг ҳамма томонларининг бир-бирларига боғлиқ бўлиши ва бир-бирлари билан жуда мустаҳкам алоқадор эканлиги тўғрисида чуқур маълумот берса, иккинчидан, у босиб ўтилган босқичларни такрорланаётгандек бўлиб кўринадиган, лекин уларни бошқача, янада юқорироқ негизда такрорлайдиган тараққиёт, тўғри чизиқ билан эмас, балки спирал тарзда борадиган, маълум ҳолатларда бошланғич ҳолга гўё қайтгандай бўлиб кўринган, маълум таназзуллар ва бухронлар билан бўладиган илғор тараққиёт тўғрисидаги таълимот хисобланади.

2. ДИАЛЕКТИКА ВА УНИНГ МУҚОБИЛЛАРИ

Диалектика кишиларнинг, уларни қуршаб турган дунёни билишининг умумий усули сифатида дунёга диалектик қарашни вужудга келтирган.

Дунёга диалектик қараш — бу барча нарса ва ҳодисаларни, уларнинг инсон миясидаги инъикослари — инсон билишини ҳам ўзаро алоқадорликда ва боғланишда, қарама-қаршиликлар бирлиги ва қурашида, микдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтишида, эскининг ўрнини янги эгаллашида, ҳуллас, уларни «ўз ҳаракати»да, ўзгариб ва ривожланиб туришида, пайдо бўлиб ва йўқ бўлиб туришида, ва айтилиш вақтида ҳамма нарса ўзаро боғлиқлик ва алоқадорликда ва ўзаро муносабатда, деб тушунишдир. Бундай тушуниш диалектик қарашни вужудга келтиради. Дунёга диалектик қараш диалектик тафаккурни юзага келтиради.

Диалектик тафаккур субъект тафаккурининг ривожланиш даражасига ҳам боғлиқдир. Табиат ва жамиятда пировард натижада ҳамма нарса диалектик тарзда юз беради. Бу диалектик жараён субъект миясида инъикос этганда, пайдо бўлган тасаввур ва тафаккур ё метафизик ёки диалектик йўл билан ҳосил қилиниши мумкин. Диалектик тафаккур шу жиҳатдан инсон тафаккури тараккиётининг нисбатан юқори босқичига ҳосилдир. Диалектик тафаккур борлиқдаги нарса ва ҳодисалар асли қандай бўлса, уларнинг субъект миясида муайян фикр шаклида худди шундай акс этишидир. Диалектик тафаккур — бу диалектик фикрлаш усули. Диалектик тафаккур ҳам табиатшунослик ва ижтимоий фикр тараккиёти билан ўзгариб, ривожланиб боради. Унинг кейинги давр ижтимоий тараккиёт билан, жаҳон халқлари ҳамжамиятларининг вужудга келиши билан боғлиқ юзага келган шакли, бу — янгича тафаккурдир. Янгича тафаккурнинг асосини жамиятни диалектик тушуниш ташкил қилади. Диалектик тафаккур усули ўз моҳияти билан софистик, эклектик ва догматик тафаккур усулларида тубдан фарқ қилади.

Тафаккурнинг софистик, эклектик, метафизик-догматик усуллари диалектик тафаккур усулининг муқобилларидир. Улар инсон тафаккури фаолиятининг турли қирралари сифатида бир-бирларига ҳам қарама-қарши, ҳам, айтилиш вақтида, бир-бирларини тўлдирadiлар.

Уларнинг ҳар бирининг инсон тафаккури жараёнида ўз ўрни бор. Биз уларнинг ҳар бири билан қисқача танишиб чиқамиз.

Софистика¹. Софистик тафаккур усули дастлаб қадимги юнон фалсафашда пайдо бўлиб, ўрта асрларда, айниқса кенг тарқалади ва ривожланади.

Қадимги давр юнон фалсафасида бирон-бир хунарий ёки оирон бир билим соҳасини мукамал эгаллаган кишилар софистлар, деб аталган бўлса, кейинчалик ўрта асрларга келиб, нотиклик, донишмандлик, билимдонлик билан ном чиқарган кишилар ҳам, турли омоним сўзлар асосига қурилган турли фикрлар билан кишиларнинг бошини қотирадиган, устамонлик билан улар фикрларини қалғитадиган кишилар ҳам софистлар, деб атала бошланади. ** ^

Софистик тафаккур усули ёки софистика муҳокама жараёнида билиб туриб, атайлаб ёлғон асослардан ёлғон хулосалар чиқариш асосида фикр юритиш усулидир. Шу сабабли софистикани Флоробий «ёлғондакам донолик» деб, изоҳлайди. Унинг фикрича, софистик тафаккур усули билан фикр юритувчи киши ўрганилиши лозим бўлган нарсаларни урганишга ақлни тўғри йўлдан қалқаштиради ва ёлғонни рост шаклда тасаввур қилишга мажбур қилиб, кишини тўғри фикрлашдан адаштиради.

Софистика ижтимоий илдишларга эга. Софистик тафаккур усули ҳақиқатни атайлаб бузиб, ёлғон фикр-ни ҳақиқат еифатида қўрсатишга асосланади. Бу нарса доимо маълум манфаатдан келиб чиқиб қилинади. Бунга одатда формал мантик қонунларининг талабларидан келиб чиқиб ёндашиш ҳам имкон туғдиради. Софистик тафаккур усулида киши расмий формал таърифлар билан чекланади ва шу асосда фикр юритади. Лекин софистик тафаккур усулини ҳам фақат салбий жиҳатдан қараш тўғри эмас. Сабаби: софистик тафаккур усули илмий билишда, ҳақиқатни аниқлашда салбий роль ўйнаса ҳам, бироқ у санъатда, ҳар хил комик вазиятни яратишда, бадиий тасвирда ижобий роль ўйнайди. "~~

Софистик тафаккур усули ҳам инсон тафаккури-

¹ *Софистика* (юнннча: «оркт — атайлаб хато асослар асосида, қўп маъноли сўзларга асосланиб фикр юритиш) — билиб туриб, хато асослардан ёлғон хулоса чиқаришдир. Бу ерда сўфийлик фалсафаси эмас, балки ўрта асрларда Оврупада кенг тарқалган алоҳида фалсафий таълимот назарда тутилади.

нинг бир кирраси, бир томони сифатида тафаккурнинг ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Диалектик тафаккурнинг қарор топишида софистик тафаккурнинг ўзига хос муҳим ўрни ҳам бор, Форобий ёзганидек, мантик қонунларига катъий бўйсуниладиган фикр жараёни софистик тафаккур усулидан кишини халос қилади.

Фикрнинг мантикий бўлиши учун у формал мантик қонунларидан диалектик мантик қонунлари даражасига қўтарилиши лозим.

Эклектика.¹ Диалектик тафаккур усулига муқобил бўлган тафаккур усулларидан яна бири бу эклектикадир.

Эклектик тафаккур усули ҳам дастлаб қадимги юнон фалсафасида тозага келади. Эклектик тафаккур усули, айниқса, Урта аср фалсафаси ва янги замон фалсафаси схоластиклари қарашларида кенг қўлланилади. Эклектик тафаккур усулида нарса ва ходисаларнинг муҳим ва номуҳим, асосий ва асосий бўлмаган хусусиятлари, улар ўртасидаги боғланишлар механик равишда бирлаштирилиб, қориштирилиб ифодаланади. Нарса ва ходисаларга, уларнинг боғланишларига конкрет (аниқ), муайян макон ва замонда, муайян вазият ва шарт-шароитда ёндашмаслик, улардаги асосий ва иккинчи даражали то-монларни ҳисобга олмаслик асосида эклектик тафаккур усули пайдо бўлади./Эклектик тафаккур усули, айниқса, раҳбарликда раҳбарнинг амалий ва назарий фаолиятида, унинг турмуш илгари сураётган масалаларни тўғри ҳал қилишига катта ҳалакит беради. У бунда нарса ва ходисаларни, уларни туғдирган ҳаётий муаммоларнинг қайси бири муҳим, қайси бирини биринчи навбатда ҳал қилишни билмайди, у воқеалар занжиридаги асосий ҳалқаларни асосий бўлмаганлардан ажрата олмайди.

Эклектик тафаккур усули турли соҳаларда турлича кўринишларда намоён бўлади. Эклектик тафаккур усули асосида ҳам формал мантик қонунларидан нотўғри фойдаланиш, нарса ва ходисалар моҳиятига юзаки ёндашиш ётади.

Натижада, догматик тафаккур қарор топади.

¹ *Эклектика* (юнонча: эбевеш — танлайман, дегани) — турли қарама-қарши назарияларни қарашларни аралаш-қуралаш қилиб юбуровчи тафаккур усули.

Догматика.¹ Догматик тафаккур фалсафадаги ама-
лиёт ва фаннинг янги маълумотларини ҳисобга ол-
май, конкрет макон ва замон билан боғлиқ бўлма-
ган, ўзгармас тушунчалар ва қоидалар билан иш
кўрувчи тафаккур усулидир. Догматик тафаккурнинг
асосини метафизика ташкил қилиб, у дастлаб со-
фистақ тафаккур усулига қарама-қарши ўлароқ ву-
жудга келади. Догматик тафаккурнинг пайдо бўли-
ши тарихан метафизик усулнинг қарор топиши ва
ривожланиб бориши билан боғлиқдир. Дастлаб та-
биатшунослиқ фанлари соҳасида табиатни текшириш
усули сифатида пайдо бўлган метафизика «табиатда-
ги буюмлар ва жараёнларни бир-биридан ажратилган
ҳолда, улар ўртасидаги умумий боғланишдан ташқа-
рида текширишга ва шунинг натижасида, уларли
ҳаракат ҳолатида эмас, балки ҳаракатсиз ҳолатида,
муҳим даражада ўзгарадиган нарса сифатида эмас,
балки улик нарсалар сифатида текширишга» киши-
ларни одатлантириб қўя бошлайди. Бундай текши-
риш ва тушуниш бора-бора ўзига хос догматик
тафаккур усулини вужудга келтиради.

Метафизик-догматик фикр қилувчи киши назари-
да, буюмлар ва уларнинг фикрдаги инъикослари, яъни
тушунчалар бир-биридан кейин ва бир-бирига боғлиқ
бўлмаган ҳолда текширилиши лозим бўлган айрим-ай-
рим, ўзгармас, қотиб қолган, ҳамиша бир зайлда тура-
диган нарсалардир. Унинг назарида, буюм ё мавжуд-
дир, ёки мавжуд эмасдир ва худди шунингдек, бир
наrsa айни замонда шу буюмнинг ўзи ва яна бошқача
бўла олмайди. Мусбат нарса билан манфий нарса бир-
бирини мутлақо истисно қилади... Бу тафаккур усули,
дафъатан Қарағанда, бизга тамомила мақбул бўлиб қў-
ринади.

Ўрта аср фалсафасида метафизика теологиянинг
фалсафий асоси қилиб олинishi билан диний ақида-
ларга ишониш талаблари кучаяди. Бу ўз навбатида
догматик тафаккурнинг янада кенг тарқалишига сабаб
бўлади. Фақат диалектиканинг пайдо бўлиши билан,
метафизик тафаккурнинг илмий жиҳатдан асоссизлиги
маълум бўлгандан кейингина, догматик тафаккур ўзи-
нинг фалсафий асосидан маҳрум бўлади. Лекин догма-

¹ *Догматика* (юнонча сўз бўлиб ўзгармас, қотиб қолган, ақида дегани) — конкрет шарт-шароитларни ҳисобга олмай қўлланиладиган қоида, принцип, фикрдир.

тик тафаккур ҳозир ҳам мавжуд. Догматик тафаккурнинг мавжудлиги, аввало, инсон ўз билиш жараёнида баъзан билишнинг бирон бир томони ёки бирон ҳолатини ноўрин мутлаклаштириши билан чамбарчас боғлиқдир. Шу билан бирга, догматик тафаккурнинг мавжудлиги ҳозирги замон фалсафасида оламнинг ўзгарувчанлиги ва ривожланиши ғоясини инкор этувчи антидиалектик (яъни метафизик) концепцияларнинг мавжудлиги билан, ҳамда диалектикани билмаслик ёки тушунмаслик билан ҳам боғлиқдир.

Догматик тафаккур, айниқса, сиёсатда жуда хавфлидир, у бунда сектантликка, субъективизмга, амалиётдан узилишга, ижодий жараёнларни тўхтатишга, ижодий ғоялар, назария ва таълимотлардан воз кечишга, ҳамма соҳада содир бўладиган янгиликларни ўз вақтида пайқамасликка, истикболни олдиндан кўришга тўсқинлик қилади. Догматик тафаккурга эга кишилар, айниқса, раҳбарлик соҳаларида жамиятга жуда катта зарар келтирадилар, улар жаҳон (жамият) тараққиётининг ўзгарган шароитларини ҳисобга олмасдан, ўзлари кўниккан вазиятга мувофиқ эски қарашларга каттиқ ёпишиб олиб, иш тутадилар ва фикр юритадилар. Буни биз Ўзбекистоннинг ўз мустақил тараққиётини бошлаб янгича ривожланиш йўлига ўтган даврда баъзи ўрта бўйин раҳбар кишилар фаолиятларида яққол учратдик. Бунга ҳам собиқ Иттифок давридаги 74 йиллик фанимиз ва фалсафамиз тарихидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.¹

Умуман, догматик тафаккурнинг ҳамма хилдаги кўринишларига қарши кураш олиб бориб, диалектик тафаккурни ҳамма соҳада кенг қарор топтириш лозим. Фақат диалектик тафаккургина ижтимоий тараққиётнинг тарихий эҳтиёжларини, эски шаклларнинг янги ривожланган мазмунга мувофиқ келмаслигини, инсониятнинг тараққиётини таъминловчи янги шакл ва мазмунга ўтишнинг зарурлигини тўғри ҳисобга олишга ёрдам беради.

Ҳозирги кунда шаклланаётган синергетика ҳам диалектика муаммоларига янгича ёндошиш кераклигини кўрсатмоқца.

¹ Масалан, фалсафа соҳасида 30-йилларнинг охирида И. В. Сталиннинг «ВКП(б)нинг қисқача тарихи»га кирган «Диалектик ва тарихий материализм масалалари»даги догматик-метафизик қарашлар СССРда фалсафа тараққиётига тўсқинлик қилиб келди.

3. УМУМИЙ БОҒЛАНИШ ВА АЛОҚАДОРЛИКНИНГ ШАКЛЛАРИ

Диалектика ўз моҳияти жиҳатдан умумий алоқадорлик, боғланиш, ҳаракат, ўзгариш тўғрисидаги таълимот сифатида табиат, жамият ва инсон тафаккурига хос энг умумий алоқадорлик ва боғланишларни тўғри очиб бориш асосида кишиларга дунёни ўзлаштириш ва ўзгартириш йўлларини кўрсатувчи методологик қурол бўлиб хизмат қилади.

Диалектика, аввало, умумий алоқадорлик ва боғланишлар ҳақидаги фандир. Чунки борликдаги барча нарса ва ҳодисаларни умумий алоқадорликда ва ўзаро боғланишда олиб қараш борлик ҳақида диалектик фикр юритишдир. Ҳақиқатан ҳам, борликдаги ҳамма нарсалар, ҳодиса ва жараёнлар ўзаро боғлиқ бўлиб, улар умумий алоқадорликда бир-бирларига таъсир ва акс таъсир қилиб турадилар, бир-бирларини тақозо қиладилар. Ҳоҳ табиат ва жамиятда, ҳоҳ инсон ҳаёти ва тафаккурида бўлсин, ҳеч бир ҳодиса ёки воқеа, ўзгариш ёки жараён бошқа ҳодиса ёки воқеалардан, бошқа ўзгариш ва жараёнлардан алоҳида, улардан ажралган, уларга боғлиқ бўлмаган, улар билан алоқадорликсиз мавжуд бўлмайди, аксинча, улар билан доимо ўзаро алоқадорликда бўлади.

Борлиқнинг турли томонлари, материянинг турли қўринишлари, унинг асосий мавжудлик усуллари, ҳаракатнинг турли шакллари бир-бирлари билан ўзаро умумий алоқадорликда бўлиб, бир-бирларига таъсир ва акс таъсирида, лекин ўзаро боғланишда бир-бирларини тақозо қилиб туради.

Диалектиканинг ўзаро алоқадорлик принципи ялпи умумий характерга эгадир. Унинг бу ялпи умумийлиги шундаки, биринчидан, бу алоқадорлик бир бутун борлиққа, яъни табиат, жамият, инсон, инсон тафаккури ва билишга хосдир; иккинчидан, бу алоқадорлик борлиқнинг ҳамма қўринишларига оид барча нарса ва ҳодисаларни, уларга хос ҳамма нарса ва ҳолатларни, бир бутун инсон билиш жараёнини, ҳуллас, бир бутун моддий ва маънавий оламнинг ҳамма боғланишларини ўз ичига олади.

Дунёда бошқа нарсалар, ҳодисалар ва жараёнлар билан табиий алоқадорликда бўлмаган ҳеч бир нарса, жараён йўқ. Лекин биз ўз билиш жараёнимизда бирон нарса ёки ҳодисани ўрганар эканмиз, дастлаб уни

бошқа нарсалар ёки ходисаларнинг умумий боғланишларидан ажратамиз. Бу жараёнда биз унинг ўзига хос томонлари ва хусусиятларини очиб бериш учун бу нарса ёки ходисанинг бошқа нарсалар ва ходисалар билан бўлган ҳамма алоқа ва боғланишларини, ҳамма алоқадорликларини аниқлаб, билиб борамиз. Нарса ва ходисаларни ҳақиқатдан билиш учун уларнинг барча томонларини, барча алоқаларини ва боғланишларини бирга олиб ўрганмоқ лозим. Биз гарчи бунга ҳеч қачон тўла-тўқис эриша олмасак ҳам, лекин ҳар тамонлама ўрганиш талаби бизни хатолардан, нотўғри хулоса чиқаришлардан саклаб қолади. Шу асосдагина биз бу нарса ёки ходисанинг бир бутун табиати ва моҳиятини тўғри билиб олишга эришамиз.

Диалектик алоқадорлик ва боғланишлар бир бутун борлиқнинг турли томонлари ва материянинг турли кўринишлари ўртасидагина мавжуд бўлмасдан, балки ҳар бир нарса ёки ходисанинг ҳам ўзидаги барча томонлари, ҳамма белги ва хусусиятлари ўртасида ҳам мавжуддир.

Чунки ҳар бир нарса ёки ходисанинг ҳамма томонлари бир-бирига боғлиқ бўлиши ва бир-бирлари билан жуда маҳкам ва чамбарчас алоқадорлиги қонуний ва табиий ҳоддир.

Алоқадорлик ва боғланишлар борлиқнинг турли соҳаларида турли-туман шаклларда намоён бўлади. Булар қуйидагилардир: а) «элементар» зарраларнинг бир-бирини тақозо қилиши ва акс таъсири шаклида; б) планеталарнинг бир-бирини тортиб ва итариб туришлари шаклида. Органик табиатда: а) тирик организмларнинг модда алмашинуви шаклида; б) тирик организмлар билан табиий муҳит ўртасидаги боғланишлар; в) ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ўзаро алоқадорлигида; г) ҳайвонлар ва одамлар ўртасидаги муносабатларда ва ҳ. к. Жамиятда бўлса: а) жамият билан табиат ўртасида; б) жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаёти ўртасида; в) жамият ишлаб чиқариш усулининг томонлари: ишлаб чиқарувчи кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасида; г) жамиятнинг иқтисодий базиси билан уст-курмаси ўртасида; д) жамият иқтисодий структураси элементлари ўртасида; е) жамият ва шахс ўртасидаги муносабатларда кўринади. Тафаккурда бўлса: а) бир бутун тафаккур жараёнида, тафаккур шакллари ўртасида; б) тафаккур шакллари ва қонунлари ўртасида; в) тафаккур ва борлиқ ўртасида. Билиш жараёнида эса: а)

хиссий билиш ва аклий билиш ўртасида; б) билиш босқичлари ва билиш шакллари ўртасида; в) билиш билан борлиқ ўртасидаги алоқалар ва боғланишларда ифодаланади.

Борлиқнинг аниқ соҳаларига оид бу алоқадорликларни турли аниқ фанлар ўрганади. Бунда ҳар бир фан ўз соҳасидаги алоқадорликлар занжиридаги маълум, ўрганилган халқаларга таянган ҳолда ҳали маълум бўлмаган янги халқаларни очиб боради. Бу жараёнда борлиқнинг маълум бир турига оид конкрет соҳалари ўртасидаги ўзаро алоқадорлиқнинг янги бир тури ҳам очилиши ва маълум оралиқ соҳаларни ўрганувчи янги фанларнинг пайдо бўлиши мумкин. Масалан: биофизика, биомеханика, физикахимия, геофизика, математик лингвистика, математик мантиқ ва бошқалар шулар жумласидандир.

Умуман, борлиқ бепоён алоқадорликлар ва боғланишлар мажмуидир. Турли фанлар бу алоқадорликлар ва боғланишларни турли жиҳатдан ўрганади. Диалектика эса бир бутун борлиққа ва унинг турли кўринишларига хос бўлган энг умумий алоқадорликни ва боғланишларни ўрганади ва очиб беради. Диалектикада бундай алоқадорликларнинг уч тури мавжуд: 1) универсал, 2) структуравий, 3) детерминистик алоқадорликлар. Бу жиҳати билан диалектика конкрет фанлардан фарқ қилади.

Диалектика ўрганадиган борлиқнинг бу энг умумий алоқадорликлари ва боғланишлари фалсафада қўйидаги тушунчалар орқали ифодаланади. Булар жумласига фалсафа тарихида қўйидагилар киритилган:

а) Яккалик, хусусийлик ва умумийлик.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳар бирига хос алоҳида, маълум гуруҳига хос махсус ва ҳаммасига хос умумий томонлари, хусусиятлари ҳамда улар ўртасидаги боғланиш ва алоқадорликни ифодалайди.

Алоҳида нарса ва ҳодисагагина хос бўлиб, бу нарса ва ҳодисани бошқа нарса ва ҳодисадан фарқ қилувчи, такрорланмайдиган, индивидуал белги ва хусусиятлар бирлиги **яккалик** дейилади. Яккалик алоҳида нарса ва ҳодисаларни ҳам, улардаги алоҳида томон, белги ва хоссаларни ҳам акс эттиради.

Қўпчилик нарса ва ҳодисаларга (ёки уларнинг турларига ҳамда томонларига) хос бўлган ўзаро ўхшаш,

бир хил, такрорланувчи белги ва хусусиятлар бирлигини акс эттирувчи тушунча **умумийлик** деб аталади. Умумийлик борлиқцаги қўпчилик нарса ва ходисаларга (ёки уларнинг томонларига) хос бўлган умумий белги ва хусусиятларнинг фикрий инъикосидир. Умумийлик бир синф ёки бир турга кирган нарса ва ходисаларни ҳам ифодалайди. Чунки борлиқда ҳар бир нарса ва ходиса бошқа нарса ва ходисалар билан албатта, бирор умумий томонга, хоссага, белги ва хусусиятга эгадир.

Нарса ва ходисаларга хос махсус томонлар, хусусиятлар бирлиги **хусусийлик** категориясида ифодаланади. Хусусийлик категорияси нарса ва ходисалардаги алохидалик ва умумийлик каби томонлар ўртасидаги алохидаликка нисбатан умумий, умумийликка нисбатан алохида бўлган томонлар, белгилар, хусусиятлар ва алоқадорликларни ифодалайди.

Бир бутун борлиқдаги ҳамма нарса ва ходисаларга хос бўлган томонлар, белги ва хусусиятлар энг умумийликдир. Энг умумийлик ҳажм жиҳатдан бошқа кенгайтириб бўлмайдиган универсал тушунчадир. Масалан: Аҳмад -> одам ->• тирик мавжудот, ниҳоят -> материя -> борлиқ. «Борлиқ» тушунчаси бу ерда энг умумийликдир.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик бир-бири билан ўзаро диалектик муносабатда бўлади. Бинобарин, яккалик билан умумийлик хусусийлик орқали боғланган бўлиб, улар ўзаро алоқадорликдадир. Хусусийлик яккаликлардан ташкил топиб, умумийликни алохидалик билан боғлайди. Умумийлик эса яккаликлардан ажралган ҳолда бўлмайди, балки яккаликларнинг умумий хусусиятлари, белгилари, томонлари, боғланишлари шаклида ҳар бир яккаликнинг ўзида мавжуд бўлади. Демак, ҳар бир конкрет нарса ва ходиса яккалик, хусусийлик ва умумийликнинг бирлигидан иборатдир.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик диалектикаси шундан иборатки, маълум шароитда яккалик хусусийликка, хусусийлик умумийликка ва аксинча, улар бир-бирига ўтиши мумкин. Объектив оламда ҳар қандай янгилик дастлаб яккалик сифатида пайдо бўлиб, сўнгра у ўсиб, ривожланиб хусусийлик ва умумийлик характериини касб этади.

Лекин бундан ҳар қандай яккалик хусусийликка, хусусийлик эса умумийликка ўтаверар экан, деган фикр юритмаслик керак. Бундай бўлиши учун улар

тараққийётнинг асосий тенденциясига мое келиши шарт. Яккалик, хусусийлик ва умумийликларнинг ўзаро боғланишларини диалектик нуктаи назардан тушуниш объектив воқеликни тўғри билиш учун жуда муҳимдир. Чунки, инсоннинг борлиқни билиши ҳам яккаликдан хусусийликка ва ундан умумийликка боришдан иборатдир. Бу умумийликни биз нарса ва ҳодисаларни ва уларда ифодаланувчи яккаликлар ва хусусийликларни билиш орқали англаб етамиз. Биз, даставвал, сезги аъзоларимиз ёрдамида яккаликни, якка нарса ва ҳодисаларни идрок қиламиз. Сўнгра тафаккуримизда шу хиссий идрокимизда вужудга келган мавжуд фактларни анализ ва синтез қилиб, уларнинг муҳим томонларини номуҳим томонларидан, умумий томонларини алоҳида томонларидан ажратамиз, уларни ўзаро бир-бири билан бирлаштирамиз, бир-бирига такқослаймиз, шулар асосида фикримизда уларни ифодаловчи тушунчаларни ҳосил қиламиз. Бу ҳоёл қилган тушунчаларда нарса ва ҳодисаларнинг ҳам якка томонлари, ҳам уларнинг муайян туркумига хос бўлган хусусий томонлари, ҳамда шу нарса ва ҳодисаларнинг бутун бир синфига оид бўлган умумий томонлари ифодаланади.

б) Моҳият ва ҳодиса.

Моҳият нарса ва ҳодисаларнинг ички, энг муҳим ўзаро боғланишлари, шу боғланишларнинг қонуний алоқадорлиқларини ифодалайди. Ҳодиса эса шу нарса ва жараёнларни ташкил этувчи томонлар, хусусиятлар ва боғланишларнинг намоён бўлиш шакли, моҳиятнинг ифодаланишидир. Масалан, ҳамма тирик мавжудотларнинг моҳияти улардаги модда алмашиш жараёни бўлмаса, тириклик жараёни — ҳаёт ҳам бўлмайди. Модда алмашиш жараёни бутун ҳаёт жараёнининг асосий моҳиятини ташкил этади. Пекин бу модда алмашув жараёни ҳар бир тирик организмда жуда хилма-хил кўринишларда содир бўлади. Бу кўринишлар — ҳодисалар.

Моҳият ва ҳодиса ўзаро умумий ва ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборатдир:

1. Моҳият ички алоқаларни, ҳодиса эса ташқи алоқаларни ифодалайди. Масалан, инсон дарахтнинг шитирлашини, қушларнинг сайрашини эшитади. Бу ҳодисаларнинг сабаби турлича бўлса-да, уларнинг моҳияти биттадир, яъни ҳаво зарраларининг тебранишидир. Бирок, инсон буни бирдан пайкай олмайди. Даст-

лаб у ходиса сифатида юз берган нарсани фаҳмлайди, сўнг унинг моҳиятини била бошлайди.

Моҳият нарсаларнинг ички алоқадорлиги бўлгани сабабли, у чуқур таҳлил қилиш ва йзланиш натижасида, амалиёт жараёнида билиб борилади. Ҳодиса эса аксинча, ҳиссий органлар орқали бевосита идрок этилади. У ҳиссий органларимизга тўғридан-тўғри таъсир этиб, у ёки бу сезги ва идрокларимизни ҳосил қилади.

2. Моҳият билан ҳодиса ўзаро бирликда бўлиши билан, улар бир-бирига қарама-қарши ҳам, шу сабабли улар ҳеч вақт бир-бирига айнан мое келмайди. Уларнинг қарама-қаршилиги борликдаги нарсаларнинг ўз табиатидан келиб чиқади. Моҳият ҳодисада яширин бўлади ва уни бевосита ҳиссий органлар орқали билиш мумкин эмас. Ҳодиса — нарсаларнинг намоён бўлиши шакли сифатида моҳият билан ҳеч вақт мое келмайди. Агар нарсаларнинг намоён бўлиш шакли бўлган ҳодиса моҳият билан бевосита мое келганда эди, у ҳолда ҳар қандай фан орқиб бир нарса бўлиб қолган бўлур эди. Фаннинг вазифаси борлиқнинг кўпдан-кўп ҳодисалари, уларнинг ташқи томонлари ва белгилари остида яшириниб ётган, уларнинг асосини ташкил қиладиган моҳиятларни излаб топишдан иборат.

3. Моҳият нисбатан доимийлиги ва барқарорлиги билан ҳодисадан фарқ қилади. Моҳият ва ҳодиса муносабатини дарёнинг юзидаги кўпиклар ва унинг остидаги сувнинг тез оқимига ўхшатиш мумкин. Бундаги дарё ҳаракатининг юзидаги кўпиклар ҳодиса бўлса, уларнинг остидаги сувнинг тез оқимлари моҳиятдир. Лекин унинг устидаги кўпиклар ҳам моҳиятнинг ўзига хос ифодасидир.

4. Моҳиятнинг нисбий доимийлиги ва барқарорлигини, ҳодисанинг ўзгарувчанлигини мутлақлаштирмаслик лозим. Чунки моҳият ҳам, ҳодиса ҳам ўзгариб боради. Лекин моҳият ҳодисага нисбатан секин ўзгаради, у маълум барқарорликка эга.

Моҳият ва ҳодиса ўзаро умумий томонларга эга. Масалан: а) ҳар қандай моҳият ҳодисада намоён бўлади, ҳодиса эса моҳиятнинг у ёки бу ҳолда кўринишидир; б) моҳият ва ҳодиса объектив характерга эга бўлиб, улар инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳам мавжуддир; в) моҳият ҳам, ҳодиса ҳам доимо ўзгаришда ва ривожланишда бўлади. Бироқ моҳият ва ҳодиса зиддиятли характерга ҳам эга. Шу билан бирга, мо-

хиятнинг ўзи ҳам зиддиятлидир. Диалектика буюмларнинг ўз мохиятидаги ана шу зиддиятларни ўрганади.

Диалектиканинг мохият ва ходиса категориялари конкрет фанларнинг шу соҳада эришган ютуқларини умумлаштириш асосида доимо бойиб, ривожланиб боради. Улар инсон амалиёти ва барча фанлар ютуқларини умумлаштириш натижасида келиб чиққандир. Шу жиҳатдан мохият ва ходиса категориялари инсон билимлари тизимининг ҳамма соҳаларига тегишли бўлиб, дунёни билишнинг методологик воситаси саналади.

Моҳият ва ходиса боғланишлари фан ва амалиётда ҳам муҳим ўрин тутди. Бунда ходисани мохиятдан ажрата билиш муҳим. Моҳиятни ходисадан ажрата билмаслик назария ва амалиётда жиддий хатоларга олиб келади.

в) Бутун ва қисм.

Маълумки, борликдаги ҳар бир нарсa, ходиса, жараён бизнинг кўз олдимизда бир бутунлик сифатида гавдаланади. Биз уларни ўрганар эканмиз, уларнинг қисмлардан, бўлақлардан, компонентлардан, элементлардан иборатлигини кўраимиз. Бу қисмлар, бўлақлар, компонентлар, элементлар ўзарo муайян қонуниятлар орқали бирикиб, маълум тузилишдаги бир бутун нарсани, ходиса ёки жараёни ташкил қиладилар. Бу нарсa ва ходисаларнинг маълум бир гуруҳи ўзарo бирикиб, бирон бир системани ҳосил қилади. Бу эса маълум структурага эга бўлиб, муайян элементлардан иборат бўлади. Бундаги бутун, қисм, система, структура, элементлар ўзарo диалектик бирликда, боғланиш ва алоқадорликда мавжуд бўлади.

Ҳўш, бутун ва қисм деб нимага айтилади?

Бутун — ўзарo диалектик алоқадорликда бўлган қисмлар, бўлақлар, томонлар, элементлар, компонентларнинг узвий бирлигидан иборат бўлган алоҳида нарсa, ходиса, жараёндир. Масалан, бизни ўраб турган олам бир бутундир.

Қисм эса шу бутунни ташкил қилган, унинг таркибидаги маълум бўлақ, компонент, элементдир. Масалан, бир бутун оламнинг бир қисми табиатдир.

Борликдаги нарсa ва ходисаларга хос бўлган бутун ва қисмларнинг ўзарo қонуниятли алоқадорлиги «Бутун ва қисм» категорияларида акс этади ва ифодаланади. Оламдаги ҳар бир предмет (ходиса, буюм, процесс) ана шу бутун ва қисмларнинг диалектик бирлигидан иборат. Масалан, лексикологияга оид «ишчилар» сўзи-

ни олсак. Бу сўз: «иш» — «чи» — «лар» каби маъноли қисмлардан иборат. Бу қисмлар ўзаро бирикиб, бир бутун «ишчилар» сўзини ҳосил қилади.

Бутун ва қисм ўзаро диалектик алоқадорликдадир. Бутуннинг умумий табиати уни ташкил қилувчи қисмларнинг умумий хусусиятларидан келиб чиқиб, бутун таркибидаги ҳар бир қисм бутуннинг ўзига хос хусусиятини маълум даражада ифодалайди. Лекин бутунни ташкил қилган бу қисмлар бутун таркибида ҳар бири алоҳида-алоҳида эмас, балки бутуннинг бўлаклари сифатида кўринади. Унда бутунга хос маълум хусусият қисмларга ҳам хос бўлиши мумкин. Шу билан бирга, бутун таркибидаги қисмлар бутун билан умумий бирликка эга бўлиши билан бирликда, улар билан ўзаро зиддиятда, қарама-қаршиликда бўлиши ҳам мумкин. Бутунсиз қисмлар ва қисмларсиз бутун йўқ ва бўлиши мумкин эмас, улар фақат ўзаро алоқадорликда, бирликда, биргаликда, бир-бирини тақоза қилган ҳолда мавжуд бўлади. Бунда бутунни ташкил қилувчи қисмлар ҳам ўзаро бир-бирлари билан таъсир ва акс таъсир қилиб туришади. Бутун ва қисмларнинг бу ўзаро таъсир ва акс таъсир қилиб туришлари натижасида бутун ва қисмларнинг ўзгариши ва ривожланиши содир бўлади. Бундан ташқари, ҳар бир бутун ва қисмлар объектив реалликдаги бошқа бутунлик ва қисмлар билан ҳам муайян алоқадорликда ва боғланишда бўлади.

Бутун билан қисм алоқадорлигининг уч типини фарқ қилиш мумкин:

1. Бутуннинг бирор қисми унинг таркибидан чиқариб ташланса ёки бу қисм яна қайтадан бутун таркибига киритилса, бутун сифат жиҳатдан ўзгармайди.

2. Бутуннинг қисмларидан бири бутун таркибидан чиқарилиши ёки бу қисм қайта бутун таркибига киритилиши билан бутун бутунлай ёки қисман ўзгаради.

3. Бутуннинг қисмлари ўзгариши билан бутун ҳам, ёки бутуннинг ўзгариши билан унинг қисмлари ҳам ўзгаради.

Бутун ва қисм категориялари инсон томонидан борлиқни билиш ва ўзлаштиришнинг маълум шакллари сифатида дунёнинг бирлиги муаммосини илмий ҳал қилишда муҳим роль ўйнаган.

г) Система, структура ва элемент.

Борлиқдаги нарса ва ҳодисалар система, структура ва элемент алоқадорлигига ҳам эга бўлади. Чунки улар

маълум системалар тарзида мавжуд бўлиб, ўз тузилиши ва таркибига кўра эса муайян структурага эга ҳамда қатор элементлардан ташкил топган бўлади.

Система — бу борлиқцаги ўзаро боғлиқ, муайян тартибдаги бир-бирига таъсир ва акс таъсир қилиб турувчи нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг қонунийлиги бирлигидир.

Структура эса шу системани ташкил этган нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг тартиби, тузилиши, таркиби, жойлашиши ва ифодаланишидир. Структура ҳар бир нарса ёки ҳодисанинг, ҳар бир системанинг ажралмас туб хусусияти бўлиб, у муайян элементлардан ташкил топади.

Элемент система структурасини ташкил қилган, нисбий мустақилликка эга бўлган тузилмадир. Ҳар бир система ўз структурасига кўра бир қанча ўзаро ҳамбарчас боғлиқ ва алоқадорликда бўлган элементлардан иборат бўлади.

Система, структура ва элемент категориялари нарса ва ҳодисаларга хос бўлган ана шу моддий системалар, структуралар ва элементларнинг аклий инъикосларидир.

Одатда, ҳар бир система, ўзининг тузилишига кўра алоҳида системачаларга ажралиши, нисбий мустақил элементларга бўлиниши, уларнинг ўзаро узвий ботликлиги, бир бутунликни ташкил этиши каби хусусиятларга эгадир. Бунда системалар иерархияси шундаки, доимо бир қанча системачалар бирикиб, янги, ҳажм жиҳатидан кенгроқ системани ҳосил қила боради. Бу ҳолат янада юқорилашиб бориб, натижада, бир-бирига қиравчи, бир-бири билан боғлиқ, бирига нисбатан иккинчиси кенгроқ бўлиб борадиган системаларнинг олий бирлиги — бир бутун борлиқни қарор топтиради.

Умуман, ҳар бир системанинг ташкил топиши ва мавжуд бўлишида унинг структураси муҳим роль ўйнайди. Айни шу структура системадаги ўзаро таъсир ва акс таъсир қилувчи моддий таркибларни элементларга айлантиради.

Диалектика учун система, структура ва элемент категорияларининг ўзаро алоқадорлигини, уларнинг бир-бирига ўтишларини ва ҳар бирига хос алоҳида хусусиятларини кўрсатиш, уларнинг ўзаро умумийлиги ва бир-биридан фарқларини аниқлаш айниқса муҳимдир.

Структура нарса ва ҳодисалардаги, улардан ташкил

топган системалардаги ўзаро боғлиқ қуйидаги уч маънони ифодалайди:

1. Структура нарса ёки ходисанинг бир хил ёки ҳар хил жинслигини, унинг муайян нисбий мустақил қисмларга, элементларга, компонентларга бўлинишини ифодалайди.

2. Структура нарса ёки ходисани ташкил этувчи қисмлар, бўлақлар, компонентлар ва элементларнинг ўзаро бир-бирига таъсир ва акс таъсирларини, улар ўртасидаги алоқадорлик ва боғланишларни, бу боғланишларга оид қонуниятларни ифодалайди.

3. Структура, нҳоят, нарса ёки ходисанинг қандай элементлардан ташкил топганлигидан қатъий назар, бу элементларнинг органик бирлигини, уларнинг яхлитлиги ва бир бутунлигини ифодалайди. Шунинг учун структурани билиш бу, биринчидан, унинг элементларини аниқлаш, иккинчидан, мазкур элементларнинг ўзаро алоқадорликларини аниқлаш, нҳоят, учинчидан, бу элементлар бир бутунлигининг ўзига хос табиатини тушуниб олишдир.

Демак, структура категорияси бутун бир системани ташкил этувчи элементлар алоқадорлигининг ўзига хос усулларини ва бу бир бутунлик доирасидаги элементларнинг ўзаро муносабатларини ифодалайди. Бунда ҳар бир элемент структуранинг нисбий мустақил компонента бўлиши билан бирга, ўзаро муайян қонуниятлар асосида бирлашиб, бир бутун системани вужудга келтиради.

Кейинги вақтларда табиатшунослик ва ижтимоий фанлар соҳаларида тадқиқот объектини чуқурроқ ўрганиш мақсадида системали ёндашиш, структуравий анализ усуллари ишлаб чиқилди. Бу усулларнинг қўлланилиши уларнинг самарадорлиги ва истикболли эканлигини кўрсатмоқда. Айниқса, системали ёндашиш усули ўзининг муҳимлиги, ўрганилаётган предмет ва ходисалардаги барча алоқадорлик ва боғланишларни ҳисобга олиши билан диалектик усулларнинг таркибий қисмини ташкил этади.

д) **Мазмун ва шакл.**

Мазмун ва шакл ҳам кишиларнинг борлиқни билишида катта роль ўйнайди.

Хўш, мазмун ва шакл нима?

Мазмун — нарса ёки ходисани айнан шу нарса ёки ходиса сифатида ифодаловчи жараёнлар, муҳим элементлар ва ўзгаришларнинг мажмуидан иборат.

Шакл — мазмуннинг мавжудлик усулини, унинг структурасини, яъни тузилишини ифодаловчи, нарса ва ҳодисаларнинг ички ва ташки томонларининг бирлигидан иборат. Мазмунни ташкил этувчи хусусиятлар, зиддиятлар, элементлар шаклсиз ифодаланмаганидек, уларнинг мавжудлик усули, структураси, тузилиши ҳам мазмунсиз намоён бўла олмайди. Демак, мазмун ва шакл муайян бир нарса ёки ҳодисанинг бир-бири билан диалектик алоқадор бўлган икки томонидир.

Объектив оламда нарса ва ҳодисага оид бўлмаган соф мазмун ҳам, соф шакл ҳам йўқ. Аксинча, фақат муайян мазмун ва шакл бирлигига эга бўлган нарсалар ва ҳодисаларгина мавжуддир. Бунда ҳамиша муайян мазмун муайян шаклда ифодаланиб, муайян шакл муайян мазмунга эга бўлади.

Борликдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса ўз мазмун ва шакл бирлиги туфайлигина мавжуд бўлса-да, улар шу бирликни, вужудга келтиришда турлича роль ўйнайди. Шакл эсй, аксинча, мазмунни ифодалайди. Қисқа қилиб айтганда, мазмун шаклни белгилайди.

з) Сабаб ва оқибат.

Нарса ва ҳодисалар ўзларининг пайдо бўлишлари, шаклланиш ва ривожланишларида бир-бирлари билан алоқадорликда ва сабабий боғланишларда бўлишиб, уларнинг бири сабаб, иккинчиси шу сабаб туфайли келиб чиққан оқибат бўлади. Уларнинг ўзаро бундай алоқадорлиги сабабий боғланиш дейилади. Бу сабабий боғланишда бир нарса ёки ҳодиса иккинчи бир нарса ёки ҳодисани вужудга келтиради.

Хўш, сабаб ва оқибат нима?

Бир ҳодисадан оддин келиб, уни вужудга келтирган ҳодиса ёки ҳодисалар гуруҳи **сабаб** деб аталади. Сабабнинг бевосита ёки бавосита таъсири билан юз берадиган ҳодиса **оқибат** дейилади. Масалан, қўлларимизни бир-бирига ишқалаганимизда қўлларимиз қизийди. Бу ерда икки ҳодиса: ишқаланиш ва иссиқликнинг гувоҳи бўлиб турибмиз. Лекин бунда ишқаланиш иссиқликни келтириб чиқармоқда, яъни ишқаланиш иссиқликнинг пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда. Демак, ишқаланиш сабаб, иссиқлик-оқибат бўлмоқда.

Одатда борликдаги ҳар бир ҳодисанинг пайдо бўлиши ва ривожланишида ўз сабаби бўлади ва айнаи вақтда унинг ўзи ҳам бошқа ҳодисаларнинг келиб чиқиши ва ривожланишига сабаб бўлиб хизмат қилиши мум-

кин. Айрим ходисаларни тушунмоқ учун биз уларни умумий алоқадорликдан айириб олишимиз ҳамда уларни алоҳида-алоҳида текширишимиз лозим. Бундай ходжа эса бир-бири билан алмашиниб турувчи ҳаракатлардан бири сабаб тарзида, бошқаси оқибат тарзида кўз олдимизда намоён бўлади.

Сабаб билан оқибатнинг ўзаро алоқадорлиги сабабият деб аталади. Табиат ва жамиятдаги сабаб-оқибат боғланишларнинг кишилар фикридаги ифодаси сабабият категориясининг пайдо бўлишига олиб келган. Сабабият ходисалар ўртасидаги шундай ички алоқадорликки, бунда ҳар доим бир ходиса мавжуд бўлар экан, унинг кетидан муқаррар равишда иккинчиси содир бўлади.

Кишиларда бир ходиса бошқа ходисага сабаб бўлади, деган тасаввур уларнинг амалиёти асосида келиб чиққан.

Сабабият борликда умумий, ҳар томонлама характерга эга. Сабабсиз оқибатлар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, ҳамма нарсанинг ўз сабаби бор. «Шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламайди» — дейди халқимиз. Сабабият объективдир, у борлиққа инсон ақлидроки ёки қандайдир ғайритабиий кучлар томонидан кирилган эмас. Сабабият аксинча, борлиқнинг ўзига хос алоқадорлиги бўлиб, у инсон томонидан шу борлиқни билиш жараёнида очилади. Айрим ходисаларнинг сабаби ҳозирча маълум бўлмаса ҳам, у кейинчалик фан ва ижтимоий амалиёт тараққиёти давомида кашф этилади. Сабаб оқибатга актив таъсир қилади. Бу таъсирнинг хусусияти шундан иборатки, у сабабнинг ҳал қилувчи кучига асосланган бўлади.

Борликда доимо маълум вақт муайян аниқ шарт-шароит мавжуд бўлган тақдирдагина, сабаб оқибатни келтириб чиқаради. Лекин бу маълум сабаб доимо бир хил маълум оқибатни келтириб чиқаради, дегани эмас. Бунда оқибатнинг келиб чиқиши аниқ шарт-шароитлар, аниқ вазиятлар билан боғлиқ бўлади.

Сабабни оқибатни келтириб чиқарувчи шарт-шароитлардан фарқ қилиш зарур.

Сабаб ва оқибат вақт жиҳатдан кетма-кет келиб, бунда сабаб оқибатдан олдин, оқибат сабабдан кейин келади, яъни сабаб оқибатни келтириб чиқаради. Лекин борлиққа кетма-кет келувчи ҳар қандай предметлар ва ходисалар бир-бирлари билан сабабий боғланишда бўлавермайди. Масалан, қишдан сўнг баҳор,

бахордан сўнг ёз, ёздан сўнг кузнинг келиши сабаб ва оқибат боғланиши эмас, улар бир-бирларини келтириб чиқаришмайди. Бу ходисаларнинг рўй бериши Ернинг Куёш атрофида ўз ҳолатини ўзгартирган ҳолда айланиши сабабли содир бўлади.

Одатда сабабни баҳонадан ҳам фарқ қилиш лозим. Баҳона бевосита оқибатдан олдин содир бўладиган бирор ходиса ёки воқеа бўлиб, у ўз моҳияти билан оқибат сифатида рўй берган ходисанинг ҳақиқий ва асосий сабаби бўла олмайди. Бунда баҳона сабабнинг оқибатини келтириб чиқаришда туртки бўлиши, оқибатнинг содир бўлиш жараёнини тезлатувчи омил ролини ўйнаши мумкин. Масалан, бунга 1991 йил 19—21 августдаги фавқулодда давлат комитетини мисол қилиб келтириш мумкин. Бу ўринда эски Иттифоқ емирилишини, унинг ўрнига янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлишининг сабаблари бутунлай бошқа нарсалар эди.

Борликдаги барча нарса ва ходисалар ўз табиий объектив сабаблари асосида пайдо бўлади ва ривожланади. Табиат ҳеч қачон олдиндан белгиланган мақсадларни қўя олмайди ва қўймайди ҳам. Жамиятда эса аҳвол бошқача, чунки жамиятда онгли мавжудотлар — инсонлар фаолият кўрсатадилар, улар ўз фаолиятларини олдиндан белгиланган маълум мақсадлар асосида амалга оширадилар. Мақсадга мувофиқ фаолият кўрсатиш фақат инсонларга хосдир. Жамиятда киши нимани қилмоқчи бўлса, аввало, у ўзича бунни ўйлайди, унинг ҳақида фикр юритади, бу иш юзасидан маълум режа тузади, уни амалга ошириш учун ўз олдига маълум мақсадларни қўяди ва уларга эришиш учун ҳаракат қилади. Бунда мақсад кишининг ўзи томонидан белгилангани учун, одатда у кўпинча ташқи шарт-шароитларга боғлиқ эмасдай туюлади. Аслида, инсоннинг ҳар қандай мақсади (нияти, ҳатто орзуси ҳам) объектив сабаблар асосида тарихий шарт-шароитлар таъсирида, унинг миёсида зарурий равишда пайдо бўлади.

Умуман, инсоннинг орзу-мақсадлари табиат ва жамият тараққиётининг объектив сабаблари ва қонуниятларини катъий ҳисобга олиш асосида пайдо бўлиб, унинг бутун фаолияти, куч-ғайрати шу орзу ва мақсадларни амалга оширишга қаратилган бўлади. Борликдаги сабаб ва оқибат алоқадорликларини тўғри билиш кишиларнинг ўз олдларига қўйган амалий масалаларини ижобий ҳал қилишда асосий омиллардан бири-

дир. Шу билан бирга, жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётидаги салбий ҳодисаларни бартараф қилишда ҳам, кишиларнинг онги ва ҳулқ-атворида мавжуд бўлган салбий ҳолатларга қарши курашда ҳам сабаб ва оқибат категориялари муҳим аҳамиятга эга.

Борликдаги сабабий боғланишларнинг мураккаб занжирида зарурий ва тасодифий алоқадорликлар ҳам муҳим роль ўйнайди. Бундай алоқадорликларни зарурийят ва тасодиф категориялари ифодалайди.

ж) Зарурийят ва тасодиф.

Нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятидан, уларнинг ички муҳим боғланишларидан муайян шароитда қатъий равишда келиб чиқадиган, келиб чиқиши муқаррар бўлган воқеа ёки ҳодиса **зарурийят** деб аталади. Нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти билан боғлиқ бўлмаган, ташки таъсир ва иккинчи даражали омиллар билан боғлиқ бўлган, айтиб шароитда юз бериши ҳам, юз бермаслиги ҳам мумкин бўлган ҳодиса ёки воқеа **тасодиф** дейилади. Зарурийят ва тасодиф ўзаро боғлиқ бўлган, бири иккинчисисиз мавжуд бўлмайдиган борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзгариши ва ривожланишига оид алоқадорликнинг икки томонидир. Улар бир-бири билан ўзаро боғлиқ ва айтиб вақтда бир-биридан фарқ ҳам қилади. Бу фарқ, аввало, уларнинг ўзига хос хусусиятлари билан характерланади. Зарурийятнинг бундай ўзига хос хусусиятлари қуйидагилар: 1) зарурийятнинг сабаби ўзида бўлади, у мазкур нарса ёки ҳодисанинг ички табиатидан келиб чиқади, у моҳият билан боғлиқ; 2) зарурийят нарса ва ҳодисанинг муҳим, такрорланиб турадиган ички алоқадорликларнинг натижасидир; 3) зарурийят нарса ва ҳодисанинг олдинги бўлган ўзгариш ва ривожланишлари орқали қонуний тайёрланган бўлади; 4) зарурийят муқаррарлик хусусиятга эга бўлиб, албатта, юз беради; 5) зарурийят умумий характерга эга; 6) ниҳоят, зарурийят доимо қонунийят билан боғлиқ бўлади.

Тасодиф зарурийятдан фарқли ўлароқ, муайян шароитда юз бериши ҳам, юз бермаслиги ҳам мумкин, у шу тарзда ҳам, бошқача тарзда ҳам юз бериши мумкин. Тасодиф айтиб вақтда нарса ёки ҳодисанинг моҳиятидан келиб чиқмайди, у беқарор ва вақтинчадир. Аммо тасодиф ҳам сабабсиз юз бермайди. Унинг сабаби, одатда, нарса ёки ҳодисанинг ўзида бўлмай, балки ундан ташқарида ташки шарт-шароитларда бўлади. Тасодиф ҳам ўзига хос қуйидаги хусусиятлар билан ха-

рактерланади: 1) тасодифнинг сабаби ўзида эмас, балки бошқа нарса ва ходисадир, у ички сабаб асосида эмас, ташқи сабаблардан келиб чиқади; 2) тасодиф борликдаги номухим боғланишлардан келиб чиқади; 3) у нарса ёки ходисанинг бутун ривожланиш давомида эмас, балки турли жараёнларнинг таъсирида содир бўлади; 4) тасодиф нарса ва ходисалар ривожланишининг йўналишини белгилаб бермайди, шунга кўра у муқаррар эмас; 5) тасодиф умумий эмас, балки индивидуал характерга эга; 6) тасодиф, ниҳоят, қонун билан боғлиқ эмас.

Умуман, зарурият ва тасодиф борликдаги нарса ва ходисалар ўзаро алоқадорлигининг турли шакллари сифатида мавжуд бўлиб, улар объективдир, яъни уларнинг мавжудлиги ва амал қилиши инсон хоҳиши ва иродасига боғлиқ эмас.

Зарурият ва тасодиф ўзаро диалектик боғлиқдир, бунда тасодиф заруриятнинг ички тизимида яширинган бўлгани каби, зарурият ҳам тасодифлар тизмасида, уларнинг такрорланишида мавжуд бўлади, бошқача айтганда, улар бир-бирисиз, алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмайди.

Фаннинг вазифаси борликдаги нарса ва ходисаларнинг ўзаро боғланишларида яшириниб ётган, инсонга номаълум бўлган ички зарурий алоқадорликларни ва улар тизимидаги ташқи тасодифларни аниқлашдан иборатдир.

Борликдаги қатъий зарурият доимо тасодифлар тизмасида ҳукмронлик қилиб, тадқиқотчи ўз тадқиқоти жараёнида тасодифий ходисалар тизмасида мавжуд бўлган тасодифларни тадқиқ қилиш, уларнинг бир-бирлари билан алоқадорликларини аниқлаш, улар тизмасида мавжуд бўлган, лекин яшириниб ётган заруриятни очиш, жамиятда инсоният учун ноқулай бўлган воқеа-ходисаларнинг рўй беришларининг олдини олишга имкон беради.

Борликдаги нарса ва ходисаларнинг ҳозир қандай эканлиги, келажакда қандай бўлишини биз имконият ва воқелик категорияларисиз тушуна олмаймиз.-

и) Имконият ва воқелик.

Имконият ва воқелик ўзгариш ва ривожланиш жараёнидаги нарса ва ходисаларнинг икки хил даврини, икки хил ҳолатини, бу даврларнинг ўзаро муносабатини ўзларида ифодаловчи категориялардир.

Воқелик — бу ҳозир реал мавжуд бўлган, яшаб тур-

ган нарса ва ҳодисалардир. Лекин бу ҳодисалар ривожланиш жараёнида бирданига ҳозирги ҳолатда бўлмай, балки дастлаб имконият ҳолатида бўлган бўлиб, улар ўзларининг маълум келиб чиқиш даврига, вақтига, тарихига эга. Воқелик ўзининг пайдо бўлиш давридан олдин имконият шаклида Мавжуд бўлади.

Имконият — бу воқеликнинг куртак ҳолдаги кўринишидир, у юзага чикмаган воқелиқдир. Шу билан бирга, имконият воқеликни келтириб чиқарувчи, ривожланишнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари ҳам бўлиши мумкин. Имконият объектив қонуниятлардан келиб чиқади, улар томонидан яратилади.

Имконият ва воқелик категорияларини, уларнинг ўзаро диалектикасини чуқур билиб олиш кишиларнинг амалий фаолиятида, илмий текшириш ишларида катта аҳамиятга эга.

Имконият ва воқелик категорияларининг мазмуни онгдан ташқаридаги объектив оламдан олинади. Бу категориялар бир бутун моддий ёки рухий жараённинг икки томонини акс эттирувчи, ўзаро диалектик муносабатдаги категориялардир. Шунинг учун имконият ва воқеликни бир-биридан фарқ қилиш лозим, чунки уларни аралаштириб юбориш назариянинг ролини инкор этишга, инсоннинг табиат ва жамиятни ўзгартирувчи фаолиятини тушунмасликка, аМалиётнинг аҳамиятини йўққа чиқаришга олиб келади. Уларни аралаштириб юбориш йўқ нарсани бор, деб билишга, янгининг кураш жараёнида эски устидан ғалаба қилишни кўрмасликка олиб боради.

Имкониятлар янги, энди вужудга келаётган, ривожланаётган ва эски, умрини тугатаётган реал кучлар сифатида прогрессив ва консерватив бўлиши мумкин.

Эскиликни ифодаловчи имконият ривожланиш жараёнида воқеликка айланиб қолиши ҳам мумкин, лекин бу ҳаракатнинг ички қонуниятидан, унинг туб ҳарактеридан келиб чиқмайди. Шунинг учун эскиликни ифодаловчи имкониятнинг воқе бўлиши вақтинчадир.

Имконият воқеликка бирдан айланмайди. У эски воқелик ичида, аввало, куртак шаклида мавжуд бўлиб, сўнг ривожланиб бориб, тобора реаллаша боради ва маълум даврда, маълум шарт-шароит туфайли воқеликка айланади. Имконият реаллаша борган сари, унинг мавжуд эски воқелик билан кураши ҳам кескинлашиб боради. Шунга кўра, имкониятни формал, абстракт ва реал имкониятларга ажратиб ўрганилади. Ку-

рук, фикрий изчиллик жиҳатидангина тўғри бўлган, лекин реал асосга эга бўлмаган имконият формал имкониятдир. Формал имконият объектив ривожланиш қонуниятларидан келиб чиқмайди. Шунинг учун ҳам у ҳеч қачон воқеликка айланмайди.

Амалга ошиши учун ҳали шарт-шароитлар тўлиқ етилмаган, лекин амалга ошиши қонуний бўлган, нарса ва ҳодисанинг ўзгариш ва ривожланиш мантиқидан келиб чиқувчи имконият абстракт имконият дейилади. Абстракт имконият ривожланиш жараёнида маълум объектив ва субъектив шарт-шароитлар етилганда, реал имкониятга айланади.

Реал имконият — бу ривожланишнинг асосий тенденциясини ифодаловчи, ҳозирги шароитда унинг ички моҳиятидан келиб чиқувчи имкониятдир. Реал имконият конкрет, айти вақтда амалга ошиши мумкин бўлган имкониятдир.

Ижтимоий тараққиётда имкониятнинг воқеликка айланишида объектив шарт-шароит ҳал қилувчи роль ўйнайди. Объектив шарт-шароитлар — булар инсон онгидан ташқарида мавжуд бўлган шарт-шароитлардир. Бироқ жамиятдаги реал имкониятларни воқеликка айлантиришда онгли фаолиятнинг роли ҳам ғоят каттадир. Бунинг маъноси шуки, жамият имкониятларининг воқеликка айланишида субъектив омил муҳим аҳамиятга эга. Субъектив омил — бу халқ оммаси, унинг онглилиги ва актив амалий фаолиятидан иборат. Шунинг учун ҳам имконият ва воқелик диалектикасини ўрганиш масаласи жамиятни бошқаришда жуда катта аҳамиятга эга. Бунда субъектив омил объектив шарт-шароитларга асосланади. Уларсиз субъектив омилнинг ўзи ҳеч нарсани юзага келтира олмайди, чунки объектив шарт-шароитлар субъектив фаолиятга нисбатан бирламчи ва белгиловчидир.

Ижтимоий тараққиёт йўллари хамиша бутун ички мураккаблиги ва зиддиятлиги билан тасаввур этиш керак. Бироқ бу жараёнларнинг марказида доимо инсон, унинг манфаатлари ва қизиқишлари турмоғи лозим. Фалсафий дунёқарашнинг ўзига хос энг муҳим хусусияти ҳам мана шундан иборат.

Умуман, диалектикада юқоридаги детерминистик алоқадорликларни ифодалайдиган категориялар ўзаро бир-бирлари билангина эмас, балки бошқа барча категориялар билан ҳам чамбарчас боғлиқликда ўрганишни талаб қилади.

4. ТАРАҚҚИЁТНИНГ МОҲИЯТИ, БОСҚИЧЛАРИ, САБАБЛАРИ ВА ЙЎНАЛИШИ

Диалектиканинг иккинчи жиҳати унинг тараққиёт тўғрисидаги таълимот эканлигидир. Чунки табиат ва жамиятдаги нарса ва ҳодисалар, уларнинг инсон миясидаги инъикослари — бизнинг тасаввур ва тушунчаларимиз ўзаро боғлиқ ва алоқадор, бир-бирига таъсир ва акс таъсир этиб туриши уларнинг доимий равишда ҳаракатда, ўзгариш ва ривожланишда бўлишини тақозо этади, уларнинг янгилари пайдо бўлиб, эскилари йўқ бўлиб туради. Нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракати, ўзгариш ва ривожланишлари уларнинг ўзаро алоқадорлиги ва боғланишлари асосида содир бўлади. Бизни қуршаб турган барча нарса ва ҳодисалар: галактикалардан тортиб юлдузларгача, юлдузлардан тортиб Ер ва Қуёшгача, Ернинг ўзидан тортиб, ундаги турлитуман моддалар, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсигача, кишилиқ жамиятидан тортиб то инсон ва унинг тафаккуригача ҳамма-ҳаммаси доимо ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишдадир. Вир бутун борликда содир бўладиган ҳаракат, ўзгариш ва ривожланиш умумий ҳарактерга эгадир. Виз «Борлик» мавзусини ўрганганимизда, ҳаракат борлиқнинг умумий яшаш усули, унинг ажралмас хоссаси эканлиги билан танишган эдик. Кундалиқ ҳаётда «ҳаракат» деганда, одатда, нарса ва ҳодисаларнинг оддий ўрин алмашуви тушинилади. Диалектикада эса ҳаракатни чуқурроқ тушинилади. Бундаги «ўзгариш» тушунчаси ҳажм жиҳатдан «ҳаракат» тушунчасига киради. Чунки ҳар қандай ўзгариш ҳаракатдир, лекин ҳар қандай ҳаракат ўзгариш эмасдир. Ўзгариш нарса ва ҳодисаларнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга, бир кўринишдан бошқа кўринишга ўтишидир. Масалан, янги буюмнинг эскириши ва шулар каби. Бироқ «ўзгариш» ўз ичига «ривожланишни» олади, гарчи ҳар қандай ўзгариш ривожланиш бўлмаса ҳам.

Ривожланиш эса бу - прогресс¹ томон ўзгаришдир. Ривожланиш, аслида шундай ўзгаришки, бунда муайян йўналишдаги янги ҳолат эски ҳолатнинг, юқори босқич куйи босқичнинг ўрнини олиб, эски нарса ва ҳодисалар йўқолиб, улар ўрнини янги нар-

¹ *Прогресс* (лотинчи прогегезиз сўздан олинган бўлиб, янгининг ривожини, олдинга томон ҳаракат, ривожланишда куйи босқичдан юқори босқичга ўтиш, дегани) — илгарилаб борадиган тараққиёт.

са ва ходисалар олади. Ўзгариш эса ривожланишдан шу билан фарқ қиладики, у ўз ичига регресс'ларни ҳам олади.

Ривожланиш — бу прогрессдан иборат ўзгариш бўлиб, кенг маънода қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга қараб илгарилаб боровчи ҳаракатдир. Ривожланиш шундай ўзгаришки, у нарса ва ходисаларнинг қуйи босқичи ўрнини юқорироқ босқич олишидир. Ривожланиш бошқа жihatдан нарса ва ходисаларнинг миқдор ва сифат жihatдан тубдан ўзгариб, бошқа нарса ва ходисаларга айланишидир. Ривожланиш, умуман олганда, тўғри чизиқ бўйлаб ҳаракат эмас, уни бундай тушуниш хатодир. Бундай тушунишни табиат ривожланиши ҳам, жамият тарихи ҳам рад этади. Ҳар қандай реал ривожланиш спиралсимон ҳолда, унинг ҳар бир янги ўрами олдингисига қараганда кенгрок, бойрок, мазмунлирок, юқорироқ асосда эгри-бугри йўллар билан содир бўлади.

Фан ва ижтимоий-тарихий амалиёт шунини кўрсатадики, табиат, жамият, инсон ва инсон тафаккурига ҳос бўлган асосий умумий хусусиятлардан бири — бу уларда прогресс томон ривожланишнинг, яъни тараққиётнинг мавжудлигидир.

Ноорганик табиатда ривожланиш моддий объектларнинг, улардаги ўзаро алоқадорлик ва ҳаракат турларининг тобора мураккаблашиб бориши тарзида намоён бўлади.

Органик табиатда эса ривожланиш тирик организмларнинг ташқи муҳитга мослашуви асосида, улардаги табиий ва сунъий танланиш жараёнида зеки, содда турларнинг ўрнига янги, мураккаброқ турларнинг пайдо бўлиб, уларнинг такомиллашиб боришида ифодаланади.

Инсоннинг ривожланиши дейилганда эса, одамнинг тобора ижтимоийлаша бориб, меҳнат, тил, онг ва ахлоқнинг таъсири туфайли ижтимоий зот — инсонга айлана бориши, ниҳоят, ибтидоий жамоа тузуми кишидан то ҳозирги давр кишисигача босиб ўтилган босқичлар тушинилади.

Прогресс томон ривожланиш, айниқса, жамият ҳаётида яққол кўзга ташланади. Жамиятдаги ривожланиш бир қуйи ижтимоий-иқтисодий босқичдан ун-

¹ Регресс (лотинча геегезиш — сўзидан олинган бўлиб, орқага томон ҳаракат, қайтиш дегани) — салбий томон ўзгариш, ортга қайтиш, юқоридан қуйи томон бориш.

га нисбатан прогрессивроқ, юқорироқ ижтимоий-иқтисодий босқичларга ўтиб бориш асосида рўй беради.

Инсон тафаккури жараёнига хос ривожланиш эса, бу инсон билишининг билмасликдан билишга томон, тўла бўлмаган билимлардан тўлароқ билимларга томон, оддий билишдан илмий билишга томон юксалиб боришидир.

Б из кўриб ўтган соҳаларнинг ҳар бирида прогресс томон ривожланиш ўзига хос шаклларда юз беради. Шу билан бирга, уларнинг ҳаммасига хос ривожланишнинг умумий томонлари ҳам бўлиб, улар бирликда бир бутун дунёнинг умумий ривожланиш манзарасини ифодалайди.

Умуман, биз ривожланиш атамасини жуда кўп ишлатамиз, у бизга тушунарлидек, туюлади. Аслида эса, бу тушунча ифодалаган жараён, биз ўйлагандек, унчалик содда эмас. «Ривожланиш» тушунчаси кўп ҳолларда олға қараб боришнинг синоними сифатида «прогресс» тушунчасига тенглаштирилади. Бугунги кунда инсоният жамиятининг ривожланиши, унда содир бўлаётган ўзгаришлар ривожланишнинг мураккаб жараён эканлигидан далолат бермоқда.

Унда муайян даврий ўзгариш билан бир қаторда, прогрессга томон такрорланмас ўзгаришлар, турли хил зигзаглар мужассамлиги ҳам маълум бўлмоқда. Айниқса, кейинги пайтларда жамиятда юз бераётган ўзгаришлар таҳликали тенденциялар, ҳалокатлар хавфи бўлган жараёнларни ҳам ўз ичига олишлиги равшан бўлмоқда. Бу жараёнларни тўғри тушуниб олиш ва уларга тўғри ёндошиб, тўғри ҳулосалар чиқариш учун бизга янгича фикрлаш жуда зарур бўлмоқда. Масалан, бизнинг шу пайтгача ўйламасдан табиат бойликлари-дан талон-тарожлик билан фойдаланиб келишимиз натижасида бугунги кунда табиат ўз бошидан умумий таназзул (танглик)ни кечириши хавфи пайдо бўлди. Шунинг учун табиат ва жамиятда юз бераётган ҳозирги жараёнларнинг таҳлили ривожланишнинг фалсафий тушунчасини қайта кўриб чиқишни тақозо қилмоқда. Бунга сабаб ривожланиш жараёнида турли хил ўзгаришларнинг зиддиятли характерлари намоён бўлаётганлигидир. Ривожланиш жараёни шу билан бирга, ўз табиатига кўра турлича йўналишдаги, бир-бирига қарама-қарши ва айни вақтда бир-биридан ажралмас тенденцияли томонларга ҳам эга. Бу тенденциялар

дифференциация¹ ва интеграция² жараёнларининг бирлигидан иборатдир¹.

Шуни айтиш керакки, ривожланишнинг турли томонлари, босқичлари, унинг конкрет хусусиятлари турли конкрет фанлар томонидан ўрганилиб, уларнинг ҳар бири ўзининг соҳасига оид алоҳида ривожланиш назарияларини ишлаб чиқади ва мукаммаллаштириб боради. Масалан, ҳозирги замон космологияси коинот, айрим галактикалар, турлича космик объектларнинг келиб чиқиши каби назарияларни ишлаб чиқмоқца. Эволюцион биология эса тирик организмларнинг ривожланиши, уларда содда турлардан мураккаб турларнинг қандай келиб чиқиши ҳақида ўз назарияларига эга. Тарих фанида эса кишилик ҷамиятининг ривожланиш қонуниятлари ҳақида турли на-зариялар мавжуд; тилшунослик фани бўлса турли тилларнинг ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги назарияларни ишлаб чиққандир. Булар ривожланишнинг турли конкрет махсус соҳаларига оид назариялардир.

Ривожланишнинг турли махсус фанлар соҳаларига оид бундай назарияларининг умумий жиҳатлари диалектиканинг таракқиёт назариясида ифодаланади. Диалектиканинг таракқиёт назарияси эса бир бутун борлиқнинг ҳаракати, ўзгариши ва ривожланиш қонунлари ва принципларини ўз ичига олган умумфалсафий таълимотдир. Таракқиётнинг бу умумфалсафий назариясининг вужудга келиши ва шаклланиши ҳам ўз тарихига эга.

а) Микдор ва сифат ўзгаришлари бирлиги.

Бизни қуршаб турган нарса ва ҳодисаларни ўрганар эканмиз, улар бир-бирларидан ўзларининг турли хусусиятлари билан фарқланишларини кўрамиз. Бунда уларни бир-биридан фарқ қилдирувчи нарса — уларнинг еифатидир.

Сифат деб, нарса ва ҳодисаларга нисбий барқарорлик бағишлайдиган, уларнинг ички муайянлигини таъминлайдиган, бир нарса ва ҳодисани иккинчи нарса ва ҳодисадан фарқ қилдирадиган барча муҳим белги ва хусусиятларнинг бирлигига айтилади.

¹ *Дифференциация* (лотинча Шбегепиа — сўзидан олинган бўлиб, бўлиниш, парчаланиш, тармоқланиш, фарқланиш маъноларини билдиради) — ривожланиш жараёнида нарса ва ҳодисаларнинг турли кўриниш ва шаклларга кириши.

² *Интеграция* (лотинча ийефегайо — сўзидан олинган бўлиб, бир бутун ҳолга келиш, бирикш каби маъноларни билдиради) — ривожланиш жараёнида турли қисмларга бўлинган нарса ва ҳодисалар томонларининг қайтадан бирикиши.

Сифат бир нарса ёки ходисани бошқа нарса ёки ходисадан ажратиб турадиган шундай муайянликки, унинг ўзгариши унинг ўрнига бошқа нарса ва ходисани вужудга келтиради.

Табиат ва жамият жуда кўп хилма-хил нарсалар, воқеа ва ходисаларнинг бирлигидан ташкил топган. Уларнинг бундай хилма-хиллиги нарса ва ходисалар ўртасидаги сифатий тафовутларнинг ифодасидир. Масалан, ноорганик табиат билан органик табиат сифат жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Органик табиат ўз атрофидаги муҳит билан узлуксиз модда алмашилиб туради. Ноорганик табиатда бундай модда алмашилиш бўлмайди, ўз навбатида, органик табиатнинг турли қисмлари ўртасида, масалан, ўсимликлар билан ҳайвонлар ўртасида ҳам сифат жиҳатдан фарқ бор. Бироқ, инсон уларга нисбатан бутунлай бошқача сифатга эга.

Одатда бир нарса ёки ходисанинг сифати бошқа нарса ёки ходиса билан бўлган муносабатида аниқланади. Шу билан бирга, сифат бир нарсани иккинчи бир нарсадан ажратибгина қолмасдан, балки унинг бошқа нарсалар билан боғлиқлигини ҳам кўрсатади. Шунинг учун муайян сифатга эга бўлган нарса ва ходисаларни бир-биридан ажратиб, бир томонлама ўрганиш билан чегараланмай, балки уларни бир-бири билан боғлайдиган умумий хусусиятлари асосида ҳам ўрганиш зарур. Агар органик табиатдаги тирик организмнинг атроф-муҳит билан модда алмашилиши тўхтаб қолса, бу организм ҳалок бўлади, ўзининг тириклик сифатини йўқотади, чунки тирик организмнинг тириклиги, ундаги ҳаётнинг моҳияти модда алмашинуvidан иборат.

Нарса ва ходисаларнинг сифати уларнинг хусусиятлари орқали намоён бўлади. Ҳар бир нарса ёки ходиса кўпгина хусусиятларга эга бўлиб, бу хусусиятлардан бир қанчаси бирикиб, шу нарса ёки ходисанинг муайян сифатини ташкил қилади. Бунда сифат билан хусусият бир нарса эмаслиги маълум бўлади. Сифат нарса ва ходисанинг умумий характеристикасини бериб, унинг моҳиятини ифодалайди. Хусусиятлар эса сифатнинг ифодасидир, уларнинг муҳим ва номуҳим хусусиятлари ўзгариши билан уларнинг сифати ҳам ўзгариши мумкин. Бундан маълум бўладики, нарса ва ходисаларнинг муҳим хусусиятлари уларнинг сифатининг ўзгаришларида катта роль ўйнайди.

Нарса ва ходисалар номуҳим хусусиятларини йўқо-

тишлари ёки янгидан ҳосил қилишлари натижасида, улар ўз сифатларини ўзгартирмайдилар. Агар бу нарса ва ҳодисалар ўзларининг муҳим хусусиятларини йўқотса ёки ўзгартирсалар, улар янги сифатга ўтадилар. Масалан, бензин учун ранг муҳим хусусият эмас. Бензин рангини йўқотгани ёки бошқа рангга киргани билан у бошқа суюкликка айланмайди. Тез ёнувчанлик эса бензиннинг муҳим хусусиятидир. Бензин ўзининг бу хусусиятини бирор сабаб билан йўқотса, у двигатель учун ёнилғи бўлмай қолади, натижада, сифат жиҳатидан бошқа химиявий моддага айланган бўлади.

Нарса ва ҳодисаларнинг сифат ва хусусиятлари ҳам объективдир.

Шуни айтиш керакки, борлиқцаги нарса ва ҳодисалар бир-биридан фақат сифатлари билан эмас, балки миқдорлари билан ҳам фарқланадилар. Уларнинг сифатлари доимо миқдорлари билан бирга мавжуддир.

Нарса ва ҳодисалардаги сон, ҳажм, даража каби томонларнинг муайянлиги **миқдор** деб аталади. Нарса ва ҳодисаларда миқдор турлича ифодаланади. Уларда миқдор бир ҳолатда сон тариқасида, иккинчи ҳолатда ўлчов даража тариқасида, учинчи ҳолатда эса нарса ва ҳодисаларнинг макондаги ўзаро муносабати (узунлиги, кенглиги, баландлиги) тариқасида ифодаланади.

Ижтимоий ҳодисаларнинг миқдор муайянлигини, табиат ҳодисаларида бўлганидек, ҳамма вақт ҳам аниқ ифодалаб бўлмайди. Лекин бунда ҳам сифат ва миқдор бирликда бўлади. Масалан, бир ижтимоий тузум иккинчи ижтимоий тузумдан ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёти, ишлаб чиқариш муносабатларининг характери жиҳатидан фарқ қилиши билан бирга (сифат), ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати, унумли меҳнат билан шуғулланувчи одамларнинг сони, миллий даромаднинг маълум миқдори, унинг жамият аъзоларига тақсимланиши (миқдор) ва шу кабилар билан фарқ қилади.

Миқдор ҳам сифат каби объектив мавжуд бўлиб, у предмет ва ҳодисаларнинг энг муҳим томонини ифодалайди.

Шунинг учун нарса ва ҳодисаларни ўрганишда уларнинг миқдор ва сифатини, узвий боғлиқлигини эътиборга олмоқ лозим. Ҳар бир нарса ва ҳодиса муайян миқдор ва сифат бирлигидан иборат меъёрга ҳам эга бўлади. Меъёр нарса ва ҳодисаларнинг миқдор ва сифат бирлигини қамраб олувчи чегарадир. Бошқа-

ча килиб айтганда, сифат билан^ микцорнинг бирлиги меъёр, дейилади. Меъёр нарса ва ходисаларнинг шундай муайянлигики, унинг бузилиши нарса ёки ходисанинг сифатининг ўзгаришига, унинг бошқа сифатга ўтишига, яъни бошқа нарса ва ходисага айланишига билиб келади.

Ижтимоий ходисаларда меъёрнинг роли жуда каттадир. Айниқса, санъатда меъёр жуда муҳимдир. Табиат ва инсон гўзаллигини меъёрдан чикиб ифодалаш мумкин эмас. Меъёр маънавий-ахлоқий ходисаларга ҳам тааллуқлидир. Хар бир ижтимоий тузумда унинг ахлоқий нормалари доирасидан чикиб кетилса, у жиноятга айланиб кетади. Чунки бу чегарадан, яъни меъёр доирасидан чикиш билан бир фаолият бошқа бир фаолиятга айланади. Бундай ҳолда одатда бошқа сифат ва микдор бирлигига асосланган янги меъёр вужудга Келган бўлади.

Нарса ва ходисалар ўз мавжудлигининг маълум даврларида сифат ва микдор бирлигини, яъни олдинги сифатларини саклайдилар. Бу даврда уларда фақат муҳим бўлмаган микдор ўзгаришлари содир бўлади. Бироқ бу жараён вақтинчадир. Таракқиётнинг маълум босқичида микдор ўзгаришлари шундай даражага етадики, энди янги микдор ўзгаришлари мумкин бўлмай қолиш тўфайли, заруран сифат ўзгаришларига ўтади. Масалан, миснинг ҳарорати 600°C ёки 1000°C га етказилганида ҳам, унинг агрегат ҳолати ўзгармайди, аммо ҳарорат 1083°C га етганда мис эрий бошлайди, яъни у янги сифатига ўтади. Бунда нарсанинг эски сифат чегарасининг бузилиши натижасида, унинг олдинги меъёри ҳам ўзгаради, яъни янги сифат ва микдорга эга бўлган янги меъёрдаги нарса вужудга келади.

Борлиқдаги нарса ва ходисаларда сифат ўзгариши улардаги микдор ва сифатнинг ўзгаришлари натижасида содир бўлади. Бунда микдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларига ўтгани каби, сифат ўзгаришлари ҳам микдор ўзгаришларига ўтади. Ривожланиш жараёнидаги бир-биридан фарқ килувчи бу икки хил сифат ва микдор ўзгаришлари, узлуксизлик ва узилишнинг бирлиги сифатида намоён бўлади. Узлуксизлик — бу нарса ва ходисаларнинг ривожланишидаги микдор ўзгаришларини ўз ичига олади. Бу узлуксиз ривожланиш даврида нарса ва ходисаларнинг ривожланиши микдор ўзгаришларини ўз ичига олади. Бу узлуксиз ривожланиш даврида нарса ва ходисаларда ички ўзгаришлар

юз берса-да, бу ўзгацишлар шу нарса ёки ходиса мо-
хиятини бутунлай ўзгартириб юбормайди. Бунда нарса
ёки ходиса ўзининг олдинги сифатини сақлаб қолади.
Узилиш эса шу нарса ва ходисалар ривожланишида
энди янги микдор ўзгаришлари мумкин бўлмай қолган
бир пайтда юз берадиган сифат ўзгаришларини ифода-
лайди. Узилиш — бу ўзгариш ва ривожланиш жараё-
нида нарса ёки ходисанинг бир сифат муайянлигидан
иккинчи сифат муайянлигига ўтиши демакдир. Ўзга-
риш ва ривожланишда микдорнинг сифатга ўтиши, зе-
ки сифатнинг янги сифатга айланиш жараёни фалса-
фада узлуксизликнинг узилиши, дейилади. Айни шу
узлуксизликнинг узилиши туфайли бир сифатдан ик-
кинчи сифатга ўтиш жараёнини фалсафада сакраш;
деб аталади. Сакраш нарса ва ходисаларнинг бутун
узлуксиз ривожланиш давомида тайёрланиб, шу узлук-
сиз ривожланиш моменти тугаб, узилиш содир бўлиши
билан зарурий равишда юз беради. Масалан, моддий
олам ривожланишида ноорганик табиатдан органик
табиатнинг пайдо бўлиши, айни вақтда буюк сакраш
бўлган. Сакраш бирданига, тўсатдан бўладиган ҳолат-
га эмас балки янги сифат элементлари кўпайиши
орқали юз берадиган тадрижий жараён ҳамдир.

Сакраш ўз характерига кўра табиат ва жамиятда
хилма-хил бўлиб, улар бир-бирларидан фарқ қилади-
лар. Масалан, табиатдаги сакрашлар ундаги эски си-
фатдан янги сифатга ўтишлар инсоннинг иродасига
боғлиқ бўлмаган ҳолда, табиий-тарихий жараённинг
оқибати сифатида юз беради.

Ижтимоий ҳаётдаги сакрашлар эса табиатдаги сак-
рашлардан фарқ қилиб, улар кишилар томонидан
объектив заруриятларни англаш натижасида тайёрла-
нади ва амалга оширилади. Жамият тараққиётидаги
сакрашларнинг ўзига хос томони шуки, бу сакрашлар
эски ижтимоий тузумни йўқ қилиш ва янги ижтимоий
тузумни ўрнатадиган ижтимоий инқилоблар, тадрижий
ривожланишлар орқали амалга оширилади. Сакрашлар
инсон тафаккури тараққиётига, унинг билимлар тизи-
мининг ривожланиб боришига ҳам хосдир. Илм-фан
соҳасида секин-аста тўпланиб борган фактлар, маълум-
отлар ва билимлар асосида инсон ўз ақл-идроки би-
лан ихтиро ва кашфиётлар қилиши, янги қонуният-
ларни очиши мумкин.

Юқоридаги фикрларга асосланиб сакрашларни
икки турга бўлиш мумкин: биринчиси — портлаш

йўли билан бўладиган сакрашлар, иккинчиси — секин-аста тадрижий йўл билан бўладиган сакрашлар. Биринчи тур сакрашларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бунда нарса ва ходисаларнинг янги сифатга ўтиши тезлик билан юз беради. Масалан, кимёвий жараёнларда реакцияга киришган модда тезлик билан эски сифатдан янги сифатга ўтади, бошқа кимёвий моддага айланади.

Сакрашнинг иккинчи турида эса эски сифат элементларининг аста-секин йўқолиб бориши ва янги сифат элементларининг аста-секин тўпланиши натижасида янги сифат пайдо бўлади. Бундай сакраш турига тилнинг ривожланишини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Демак, ҳар қандай ўзгариш, ҳар қандай ривожланиш миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро бир-бирига ўтиши орқали содир бўладиган жараёнлардан иборат.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтишини билиш фақат илмий билиш учунгина эмас, балки амалий фаолият учун ҳам катта аҳамияти бор. Масалан, республикамиз мустақилликка эришди. Лекин уни саклаш, мустаҳкамлаш ва ривожлантириш биздан ҳар доим чидам ва матонат билан ишлашни талаб қилади. Чунки, Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт йўли «сохта инқилобий сакрашларсиз, фожиали оқибатларсиз ва кучли ижтимоий ларзаларсиз, эволюцион йўл билан нормал, маданиятли тараққиётга ўтиш — танлаб олинган йўлнинг асосий мазмуни ва моҳиятидир.»¹ Ўзбекистон ҳақиқий демократик ва ривожланган давлатга айланиши учун (яъни янги сифатга эга бўлиши учун) жуда кўп иқтисодий, сиёсий ва маърифий тадбирларни амалга ошириш керак. Бунда ёшларнинг, бўлажак юқори малакали мутахассисларнинг жонбозлик кўрсатишлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

б) Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши.

Борлиқдаги ҳар бир нарса ёки ходиса қарама-қарши томонларнинг бирлигидан иборат бўлади. Ҳар бир нарса ва ходиса бир-бирини тақозо қилувчи ва бир-бирини ўзаро инкор этувчи томонлар, хусусиятлар ва тамойилларга эга. Масалан, электр манфий ва мусбат, табиатда эса ўзаро тортилиш ва итарилиш, тирик орга-

¹ *Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992, 10-бет.*

низмда ассимиляция ва диссимиляция кабилар. Ана шу бир-бирини тақозо этувчи ва ўзаро бир-бирини инкор қилувчи томонлар ўртасидаги муносабат **зиддият** деб аталади. Худди шу зиддият қарама-қарши томонлар ўртасидаги қураш ва ривожланишнинг сабаби, манбаи бўлиб ҳисобланади. Ривожланишнинг ҳар бир босқичи ўзига хос зиддиятлар ва турли қарама-қаршиликларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва ҳал бўлишидан иборат.

Қарама-қаршиликлар ва уларнинг ўзаро муносабати, зиддият ва уларнинг бирлиги жамиятга, ижтимоий ҳодисаларга, инсонга, инсон фаолиятига, ҳатто унинг билиш жараёнига ҳам хосдир.

Тараққиёт зиддиятларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва бартараф этилиши жараёнидан иборат эканлигини тушуниб олиш учун айният, тафовут, зиддият, қарама-қаршилик каби тушунчаларнинг ўзаро муносабатларини билиб олиш лозим. Нарса ва ҳодисалардаги ўзаро ўхшаш томонлар бирлиги **айният** дейилади. Айнийлик нарс ва ҳодисаларнинг томонлари ва хусусиятларининг бирга мавжудлигини ифодалайди. Ҳар бир нарс ва ёки ҳодисада айнийлик билан бирга, тафовут ҳам мавжуд бўлади. **Тафовут** нарс ва ҳодисалар томонларининг ҳар бирининг фарқ қилувчи жиҳатларининг ифодаланишидир. Борлиқда ўз қарама-қарши томонларига эга бўлмайдиган нарс ва ҳодиса бўлмайди. Бинобарин, уларда айният ҳам, тафовут ҳам бўлади.

Тафовутларнинг ривожланиши зиддиятнинг келиб чиқишига олиб келади. Зиддиятнинг мавжудлиги тараққиётнинг манбаи ва ҳаракатга келтирувчи кучини тақоза этади.

Диалектикада **қарама-қаршилик** деб, борлиқдаги нарс ва, ҳодиса ва жараёнларнинг ўзаро бир-бирини истисно қиладиган, шу билан бирга, бир-бирини тақозо этувчи томонлари, тамойиллари ва кучларининг ўзаро муносабатлари тушунилади. Умуман, қарама-қаршиликларни, улар орасидаги айният, тафовут, зиддиятларни ўрганиш қарама-қаршиликлар бирлиги ва қураши ҳақидаги таълимотнинг моҳиятини билишга ёрдам беради.

Чунки, ҳар қандай нарс ва ҳодисаларнинг ўзгариши ва ривожланиши улардаги мавжуд зиддиятлар бирлиги ва қураши натижасида юз беради. Зиддиятлар ривожланиб, кескинлашган ҳолатида ҳал қилинмаса, конфликтга айланиши мумкин. Зиддиятларнинг ҳал

қилиниши ўзгариш ва ривожланишга, бир сифатдаги нарса ёки ҳодисанинг бошқа сифатдаги нарса ёки ҳодисага айланишига, эски нарса ёки ҳодиса ўрнига янги нарса ва ҳодиса пайдо бўлишига олиб келади.

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши ҳамма соҳада амал қилади. Табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиёти айти шу сабабга биноан содир бўлади. Зиддиятларнинг моҳиятини билмай тараққиётнинг сабабларини тушуниб бўлмайди.

Лекин ҳар бир соҳадаги зиддиятларни конкрет ўрганмоқ ва уларни алоҳида ўзига хос ҳал бўлиш йўллари тўғри билмоқ катта аҳамиятга эга. Бунинг учун зиддиятларнинг хиллари, уларнинг нарса ва ҳодисалар ривожланиши жараёнидаги ролини тўғри ва аниқ билиб олиш лозим.

Зиддиятлар жуда хилма-хилдир. Улар нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракати ва ривожланишида турлича роль ўйнайди ҳамда ҳар хил вазифани бажаради. Улар, одатда, ички ва ташқи, асосий ва асосий бўлмаган, антагонистик ва ноантагонистик зиддиятларга бўлиб ўрганилади.

Ички зиддият — бу нарса ва ҳодисаларнинг ўз ичидаги қарама-қарши томонлар, кучлар ўртасидаги зиддиятлардир.

Ташқи зиддият эса нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги зиддиятлардир. Лекин ички ва ташқи зиддиятларни бундай бўлиш нисбий характерга эга. Чунки, бир муносабатда ички зиддият бошқа муносабатда ташқи зиддият бўлиши мумкин. Масалан, турли тузумдаги давлатлараро зиддият ташқи зиддият, аммо кишилик жамияти микёсида олинса улар ички зиддиятлардир.

Ички ва ташқи зиддиятлар ривожланиш жараёнида бир хил роль ўйнамайди. Ривожланишнинг моҳиятини асосан, ички зиддият белгилайди. Ташқи зиддиятлар ривожланишга билвосита, яъни ички зиддиятлар орқали ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, биз ҳозир мустақил Ўзбекистоннинг истиқболи, уни ривожлантириш режаларини тузаямиз. Бунда республикамизнинг ривожланиши, истиқболи кўп жиҳатдан мамлакатнинг ичидаги иқтисодий, сиёсий ва маънавий муаммоларни тўғри, ишнинг кўзини билиб ҳал қилишимизга боғлиқ. Бироқ, республикамиз халқаро ҳамжамиятларда, мустақил давлатлар ҳамдўстлигида яшамоқда. Ташқи алоқа ва муносабатлардаги муаммоларни ҳам тўғри аниқлаб ҳал қилинмаса, рес-

публикамиз олдида турган муҳим вазифаларни амалга ошириб бўлмайди. Демак, ривожланиш, асосан ички муаммоларни ҳал қилишга боғлиқ бўлса ҳам, лекин ташқи зиддиятларни ҳам назардан четда қолдириб бўлмайди. Ҳаётда ички ва ташқи зиддиятларнинг ўзаро алоқадорлиги ва ўзаро таъсирини қатъий ҳисобга олиб иш тутган тақдирдагина муваффақият қозониш мумкин.

Зиддиятларни ўз характериға, уларнинг нарсa ва \одисаларнинг ривожланишидаги аҳамиятиға қараб асосий ва асосий бўлмаган зиддиятларға ҳам бўлиш мумкин. Нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини, уларнинг келиб чиқиш ва ривожланиш қонуниятларини белгилаб берадиган зиддият асосий зиддият дейилади. Асосий зиддият тараққиётда ҳал қилувчи роль ўйнайди ва бошқа барча зиддиятларға таъсир кўрсатади. Асосий бўлмаган зиддиятлар эса нарсa ва ҳодисаларнинг маълум бир тараққиёт босқичида улар моҳиятини белгиламайдиган, ривожланишини ўзгартириш қучиға эға бўлмаган зиддиятлар бўлиб, уларнинг ривожланишға таъсири конкрет вақтға ва шароитға боғлиқдир.

Шуни ҳам айтиш керакки, зиддиятларнинг қайси бири асосий ва асосий эмаслигини аниқлаш ривожланишнинг асосий сабабларини тўғри белгилашнинг йўлидир. Бу эса осон иш эмас. Асосий зиддиятни мавжуд зиддиятлар орасидан топиш учун зиддиятларни майдонға чиқарган шароитни, вазиятни, бундаги қарама-қарши томонларни ва улар бирлигидан ташкил топган нарсанинг моҳиятини, бошқалардан фарқини, ҳар бир зиддиятнинг шу моҳиятға бўлган муносабатини аниқлаш лозим. Асосий зиддиятларни аниқлаш эса ижтимоий амалиёт жараёнида ва бу амалиёт натижаларини тафаккур орқали анализ ва синтез қилиш натижасида амалға ошади.

Асосий зиддиятлар орасида уларнинг бири бош зиддиятни ташкил қилиши мумкин. Бош зиддият деб, ривожланишнинг у ёки бу босқичининг моҳиятини белгилаб берадиган асосий зиддиятға айтилади. Бош зиддият асосий зиддиятлар ичида муҳим ўрин тутади, уларға нисбатан тараққиёт жараёнида белгиловчи роль ўйнайди. Ижтимоий тараққиётда бош зиддиятни аниқлаб олиш мамлакат тараққиётини тўғри белгилаб олишда муҳим аҳамиятға эға.

Жамият ҳаётиға хос зиддиятларни таҳлил қилганда, яна антагонистик ва ноантагонистик зиддиятларни

хам фарқ қилиш зарур. Антагонистик зиддиятлар жамиятдаги манфаатлари бир-бирига тубдан зид бўлган кучлар, ижтимоий гуруҳлар ва табақалар ўртасидаги зиддиятлардир. Ноантагонистик зиддиятлар жамиятдаги манфаатлари бир-бирига мое келадиган ёки манфаатларини ўзаро келиштириш мумкин бўлган ижтимоий гуруҳлар ва табақалар ўртасидаги зиддиятлардир. Антагонистик зиддиятлар конфликтларга олиб келиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда улар бир томоннинг мағлубияти ва иккинчи томоннинг ғалабаси билан ҳал қилинади. Умуман, ҳамма зиддиятларни ўз вақтида ҳал қилиб бориш зарур, акс ҳолда уларнинг кескинлашиб бориши кутилмаган оқибатларни келтириб чиқаради.

Шу билан бирга, зиддиятлар масаласига, уларни ҳал этишнинг шакл ва усулларига ҳам диалектик тафаккур асосида ёндашиш лозим. Жамият зиддиятлари хилма-хил шакл ва усуллар билан бартараф этилиши мумкин. Улардан баъзилари эскининг емирилиб бориши ва янгининг қарор топиб бориши асосида ҳал қилиниб борилса, бошқалари айни шу зиддиятларни ташкил қилган қарама-қарши томонларни ўзаро келиштириш, муросаю-мадорага келтириш, бир-бирлари билан ўзаро сиёсий музокаралар олиб бориш, битимлар тузиш, ҳамжихатлик ва ҳамкорликка эришиш йўллари билан бартараф этилиши ва шу асосда тараққиётни таъминлаш мумкин. Кейинги вақтда жамиятдаги зиддиятларни ҳал қилишда қўлланилаётган самарали усуллардан бири консенсус (ўзаро келишув)дир.

Марксча фалсафада зиддиятларни ҳал қилишнинг бу усулига етарли эътибор берилмай келди. Янгича тафаккурнинг қарор топиши билан жамият зиддиятларини ҳал қилишда Хегель қайд қилиб ўтган консенсус усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқлигини қўрсатди. Ҳозирги даврда консенсус усули жамият тараққиётида муҳим роль ўйнамоқда. Айниқса, узоқ муддатлар давомида бир-бирига қарама-қарши бўлиб келган давлатлар, жамиятдаги қарама-қарши томонлар, кучлар, ижтимоий гуруҳлар, ҳаракатлар ва партиялар ўртасидаги зиддиятларни жамиятнинг умумий манфаатларидан келиб чиқиб ҳал қилишда консенсус усули жуда қўл келмоқда. Бу усул жаҳон халқларини миллий тоғувликка, ўзаро ҳамкорликка, ҳамжихатлик ва бирликка, барқарорликка эришишида муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Консенсус усули ўзаро тинч йўл билан олиб борилаётган музокаралар, мулоқотлар, референдумлар,

халқаро ҳуқуқ нормалари асосида маълум бир битимга келишувлар, шулар асосида энг муҳим ҳужжатлар қабул қилишлар орқали олиб борилмоқца. Жамиятдаги бундай зиддиятларни ҳал қилишда, айниқса, халқаро ташкилот (БМТ ва шу каби)ларнинг обрў-эътиборидан фойдаланиш, халқаро ҳамжамиятга тенг ҳуқуқли аъзо бўлиш ва уларнинг жаҳон тараққиётига таъсирининг ортиб бориши ҳам муҳим омил бўлмоқда.

Зиддиятларни ўрганаётганда конкрет шароитни ҳисобга олиш керак. Давр ва шароитнинг ўзгариши билан антагонистик ва ноантагонистик зиддиятларни ечиш шакллари ҳам ўзгариши мумкин. Чунки зиддиятлар ҳам ўзгариб, бир-бирига ўтиб туради.

Ҳар бир соҳага хос зиддиятларнинг ўзига хос ҳал бўлиш шакллари мавжуд. Табиатдаги зиддиятлар, одатда стихияли ўз-ўзича пайдо бўлиб, ривожланиб, сўнг ўзларига хос қонуниятлар асосида ҳал этилади. Жамиятда эса зиддиятларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва ҳал қилиниши ўзига хос қонуниятлар асосида кишилар томонидан амалга оширилади. Масалан, жамиятдаги антагонистик зиддиятлар ё бу зиддиятни ташкил этган томонлар ўзаро музокаралар олиб бориш орқали, ёки бирининг ғалабаси, иккинчисининг мағлубияти билан ҳал қилинади.

Умуман олганда, ўзгариш ва ривожланиш жараёнида турли-туман зиддиятлар пайдо бўлиши, ривожланиши ва турлича ҳал қилиниши мумкин. Бу билан зиддиятлар бутунлай тугамайди. Уларнинг эскилари ўрнига янгилари пайдо бўлиб, улар ҳам маълум вақтдан сўнг эскириб, ўрнини яна янгилари олиб, шу асосда ривожланиш чексиз давом этаверади.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкин: ички ва ташқи, асосий ва асосий бўлмаган, антагонистик ва ноантагонистик зиддиятларни бир-биридан фарқ қилиш зарур, лекин улар ўртасида мутлақ чегара йўқ. Воқеликда улар ўзаро чирмашиб кетдилар, бир-бирига ўтиб туради ва тараққиётда хилма-хил роль ўйнайдилар. Шунинг учун зиддиятларнинг ҳар бирига конкрет ёндошиш, улар намоён бўладиган шароитни, вазиятни, шу тараққиёт жараёнида ўйнайдиган ролини тўғри ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга.

в) Тараққиётда ворислик ва давомлилик (инкорни инкор).

Тараққиётдаги ворислик ва давомлилик инкорни

инкор этиш йўли билан амалга ошиб боради. Бу муаммони ўрганишни инкор тушунчаси нимани ифодалашини аниқлаб олишдан бошлаш лозим.

Борликнинг ҳамма соҳасида доимо эски, умри тугаётган нарса ва ходисаларнинг барҳам топиши ва янги нарса ва ходисаларнинг вужудга келиш жараёни содир бўлиб туради. Бундаги эскининг янги билан алмашилиши **инкор**, деб аталади. «Инкор» атамасини фалсафага Хегель киритган. Унинг нуқгаи назарича, инкор ғоянинг, фикрнинг ривожланиш босқичидир.

Инкор тушунчаси кундалик онгда «йўқ», сўзи билан қўшилиб кетади, инкор қилмоқ — «йўқ» демакдир, бирор нарсани рад этмоқдир. Лекин диалектикада инкор кундалик онгда ишлатиладиган тушунчадан фарк қилади. Диалектикада инкор қилиш тўғридан-тўғри «йўқ», демак эмас, ёки нарсани мавжуд эмас, деб эълон қилмоқ ёки уни ҳар қандай усул билан йўқотиб ташламоқ эмас.

Инкорни диалектик тушиниш янгининг эски билан оддий алмашуви бўлмасдан, балки янги эскининг бағрида вужудга келиб, ундаги соғлом томонлардан фойдаланиб, қарор топишини тан олишдир. «Ички инкор» тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучидир, деб Хегель бекорга айтган эмас.

Диалектик инкор айна бир вақтда «йўқ» дейиш билан «ха» деб, яъни инкор этиш билан бирга тасдиқлашни ҳам ўз ичига олади. У барча нарсани бутунлай рад этувчи нигилистик қарашдан холи бўлиб, бир пайтда содир бўладиган емирилиш билан яралишни, хуллас, нарса ва ходисаларнинг йўқолиши ва пайдо бўлишини боғлаб илгарилаб ривожланиш ҳолатини ифодалайди. Бу диалектик инкорнинг муҳим жихатини ташкил қилади.

Диалектик инкорнинг муҳим икки жихати мавжуд: биринчиси, эскининг ўрнига янгининг келиши табиий-тарихий жараён бўлганлиги учун тараққиётнинг муҳим шарти ҳисобланса; иккинчиси, у янгини эски билан ворисий боғлиқ эканлигини ҳам ифодалайди.

Инкорни инкор этиш ҳақида тўхталиб ўтишдан аввал уни нега шундай деб аталишини изохламоқ лозим. Диалектиканинг бу таълимотини икки марта такрорланувчи инкорда ифодаланиши моддий оламдаги нарса ва ходисаларнинг доимий равишда ўзгариб, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб бориши ва оқибатда, ривож-

ланиш узлуксиз эканлигидан келиб чиқади. Хар бир мавжуд бўлган нарса ва ходиса ўзигача бўлган сифат ва миқдорнинг инкор этилишининг махсули, шу билан бирга, ана шу нарса ва ходисаларнинг ўзи ҳам шароитнинг ўзгариши, вақтнинг ўтиши билан инкор этилишга маҳкумдир. Демак, хар бир нарса ва ходисанинг ўзгариши ва ривожланиши ҳамиша икки ва ундан кўпроқ инкор этишлар билан амалга ошади. Инкорни инкор ана шу инкорларнинг содир бўлиши билан ривожланишнинг давом этишини ифодалайди. Бундаги битта инкор нарса ва ходисалардаги ўзгариш ва ривожланишнинг бир моментини ташкил этса, «инкорни инкор» атамаси уларнинг муайян занжирини, бир неча даврини ифодалайди.

Инкорни инкорнинг яна бир муҳим белгиси шуки, тараққиётдаги даврийликнинг тугалловчи ҳалқасида, яъни навбатдаги инкор босқичида унинг олдинги босқичдаги баъзи белгилар такрорланади (дон ўсимликдан яна доцларга айланади).

Инкорни инкорнинг амал қилиши туфайли тараққиёт тўғри қизиқ шаклида эмас, балки дойра шаклида бўлади, унинг охириги нуктаси бошланғич нуктага яқинлашади. Лекин бу яқинлашув унинг охириги нукта билан' туташishi бўлмасдан, балки юқори босқичда содир бўлиши сабабли тараққиёт спирал шаклга эга бўлади. Бу спиралнинг хар бир янги ўрами олдинги ўрамига нисбатан юқорирак босқичда юзага келган бўлади. Ана шу маънода тараққиётнинг диалектик назариясида «спиралсимон» атамаси ишлатилади.

Диалектик инкорга кўра, тараққиётнинг спиралсимон характери ўзининг қуйидаги уч жиҳатига эга: биринчидан, инкорни инкорда, даставвал, нарса ва ходисалар абадий ўзгармасдан қола олмаслиги, даврнинг ўтиши билан хар бир нарса ва ходиса ўзгариши, бу ўтишда эса янги сифат фақат емирилаётган нарса заминида пайдо бўлишини очиб беради. Буни деструкция дейилади. Иккинчидан, у емирилаётган (инкор этилаётган) нарса билан пайдо бўлаётган янги нарса ўртасидаги ўзаро боғлиқликни, уларнинг бир-бирига бўлган муносабатини очиб беради. Буни кумуляция дейилади. Учинчидан, инкор этилаётган нарса олдин эришган ютуқларни, унинг ривожланишга кодир бўлган баъзи белги ва хусусиятларни саклаб қолиш, улардан фойдаланиш асосида юз беради. Буни конструкция деб юритилади. Шу асосда ўзгариш, ривожланиш

содир бўлади. Бундан инкорни инкорнинг муҳим белгиси, яъни нарса ва ҳодисаларнинг илгарилаб ривожланиши, янгиликнинг енгилмаслиги мантиқан ўз-ўзидан келиб чиқади. Чунки ҳар бир нарса ва ҳодиса узлуксиз ўзгаришлар, яъни ўсишлар ва емирилишлар, пайдо бўлиш ва йўқ бўлиш жараёнини кечириб туради. Демак, янги вужудга келган сифат, албатта, инкор этилаётган эски сифатдан устун ва бир қадам олға кетган бўлади. Бу табиат, жамият ва инсон тафаккурига хос бўлган объектив жараёндир.

Юқорида айтилган, бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган уч жараённинг бирлиги ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришда ўз ифодасини топмоқда. Биз учун ҳозир жамиятимизда эскирган ижтимоий муносабатларни иложи борида диалектик изчиллик ва зийраклик билан ўз вақтида бартараф этиш, янги пайдо бўлаётган бозор иқтисодиётига оид муносабатларни ўз вақтида пайкаб олиш, уларни ривожлантириш ютуқларимизнинг кўпайишига кенг имкониятлар очиб беради. Давлат томонидан амалга оширилаётган ва халқимиз кенг қўллаб-қувватлаётган бозор муносабатлари жамиятимиздаги ҳўжасизлик, шаҳар ва кишлоқларда меҳнатни ташкил қилишнинг эски самарасиз усуллари, ҳаётнинг ҳамма соҳаларида бошқаришнинг буйрукбозлик усуллари, жамиятга зарар етказувчи экологик ва маънавий бузилишларнинг тугатилишига олиб келади.

Инкорни инкор жараёнида оддийдан мураккабликка, қуйидан юқorigа қараб боровчи, илгарилаб боровчи ривожланиш содир бўлади. Шунинг учун инкорни инкор жараёнининг характерли хусусиятларидан бири — уни орқага қайтариб бўлмаслигидир. Бунинг сабаби шундаки, ҳар бир янги босқич илгариги босқичларнинг бутун бойлигини ўзида синтезлаштириб, тараққиётнинг янада юқорироқ шакллари учун замин яратади. Бу синтез «инкорни инкор» дейилади. Инкорни инкор туфайли ҳар бир пайдо бўлган янгилик шунинг учун синтез дейиладики, унда эскининг ривожланишига қодир бўлган томонлари сақланиб қолиб, улар янгида пайдо бўлган томонлар билан узвий бириккан бўлади ва шу асосда ривожланишнинг навбатдаги босқичини таъминлайди. Худди шу йўл билан тараққиётнинг йўналиши белгиланади.

Тараққиётнинг йўналиши ҳақида турли даврларда турлича қарашлар мавжуд бўлган. Узок даврлар тарақ-

киётнинг йўналишини нотўғри тушуниш оқибатида, файласуфлар ҳамма нарсалар даврий такрорланувчи ўзгаришдан ёки бекик дойра ичида доимий айланишлардан иборат, деб қараганлар. Баъзи олимлар тараққиётни тўғри чизик билан боровчи ёки такрорланиб турувчи боскичлардан иборат, деб тушунганлар, масалан, француз олимлари Ламарк ва Сент-Илерлар тирик табиатда тараққиёт узлуксиз ва сакрашларсиз тўппа-тўғри йўлдан илгарилаб боради, десалар; италиялик файласуф Ж. Вико, жамият ўз бошидан доимий равишда такрорланиб турувчи уч боскични (гўдаклик, йигитлик ва етуклик даврини) кечириб туради, дейди.

Шуни ҳам айтиш керакки, тараққиёт жараёнида маълум даражадаги такрорланишларни учратамиз. Лекин уларнинг ҳар бири олдинги ҳолатнинг оддий ўзгаришсиз такрорланишидан иборат бўлмай, балки янги-ча, ўзгача юқорироқ боскичда содир бўлишидир, бундаги инкорни инкор оддий ва тўғри йўл билан содир бўлмай, „балки ўзига хос мураккаб, эгри-бугри йўл билан спиралсимон йўналишда содир бўлади. Бундаги тараққиёт жараёнига хос инкор ва инкорни инкор моментларида бўладиган вақтинчалик орқага чекинишлар, такрорланишлар билан бир қаторда, илгарилаб борадиган ривожланишни ҳам кўра билиш инкорни инкорнинг моҳиятини ташқил қилади.

Тарихда, жумладан Ўзбекистон шароитида бир неча бор жамиятни орқага қайтарувчи катта йўқотишлар ва қурбонларга олиб келган қуруқ инкорлар бўлган. Аслида, реал тарихий ривожланиш идеаллаштирилган кўринишидан йироқ бўлиб, ўз кадриятларини йўқотмаган ҳолда, мукаммаллашиб боровчи боскичлардан иборат бўлади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда эски ва эскираётган нарсаларни инкор этиш ва уларнинг ўрнига янгиларини қуриш, яратиш учун кураш давом этмоқда. Жамиятда юз бераётган бозор иқтисодиёти туғдираётган ўзгаришларни ҳар бир киши тўғри тушуниб олиши лозим. Республикани сифат жиҳатидан ўзгартириш, уни юксак тараққий этган мамлакатлар қаторига киритиш учун ҳозирги даврда ҳар бир кишидан кўпроқ қучайрат сарфлашни, ўз фаолиятига баҳо беришда ҳолис, принципиал бўлишни, омилкорлик ва фидокорликни талаб қилади. Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлаш учун фақат иқтисодий ўзгаришлар қилиш етарли эмас, шу билан бирга, сиёсий, маданий ва

маънавий ўзгаришлар ҳам қилиш, фаол кжтимой сийсат олиб бориш, инсон тўғрисида ғамхўрлик, унинг ҳаётий манфаатларини ҳимоя қилиш ҳам зарур.

Мустақиллик биздан билимдонликни ва юксак даражада мутахассисликни талаб қилади. Эндиликда ишлаб чиқаришни, фан ва техникани бошқариш, меҳнатни, шубҳасиз, юқори даражада ташкил қилиш ва шу кабилар ҳар томонлама тайёргарликсиз, чуқур билимларсиз бўлиши мумкин эмас.

Мустақиллик — мустамлакачиликни қатъиян бартараф этиш, тараққиётга тўсқинлик қилувчи маъмурий буйруқбозлик механизмни бутунлай бузиб ташлаш, Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ривожлантиришнинг ишончли ва самарали механизмини яратиш демакдир.

Мустақиллик умуминсоний ва миллий ахлоқ нормаларини бузиш ҳолларидан ҳолос этиш, ижтимоий адолат тамойилларини изчиллик билан амалга ошириш демакдир. Бу дегани: сўз билан ишнинг, ҳуқуқ билан бурчнинг бирлигини таъминлаш, ҳалоллик ва виждон билан ишлаб, юқори унумли меҳнатни ташкил қилиш, унга ҳақ тўлашда текисчилик тенденцияларини, истеъмолчилик кайфиятини бартараф этиш, инкор қилиш демакдир.

Шундай қилиб, бо'рлик ва билишга ҳос инкор ва инкорни инкорлар бениҳоя давом этаверади. Бу абдий давом этадиган жараёнда диалектиканинг барча тамойиллари биргаликда амал қилади. Бунда инкорни инкор ҳеч бир нарса ёки ҳодиса абдий ўзгармасдан қола олмаслигини, аксинча, эски ўрнини муқаррар янги эгаллашини, аммо улар ўртасида ворисий алоқалар мавжудлигини ифодалайди.

Ү б ў л и м .

ТАБИАТНИ ФАЛСАФИЙ ТУШУНИШ

Табиат тушунчаси кенг маънодаги фалсафий тушунчалардан биридир. Табиат бениҳоят хилма-хил шакл ва қўринишлари билан инсонни қуршаб турган моддий олам, бутун мавжудотдан иборатдир. Пекин, «Табиат» тушунчасини «Борлик» тушунчаси билан айнанлаштирмаслик лозим. Борлик тушунчаси мазмун жихатидан кенг бўлиб ижтимоий, маънавий борликни ҳам ўз ичига олади. «Табиат» тушунчаси анчайин тор маънода табиатшунослик фанларининг ўрганиш объекта сифатида ҳам тушунилади. Табиат фанлари табиатдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти ва уларда ҳшвжуд бўладиган ўзгаришларни ўрганади. Бу фанлар маълумотларини ўрганиш билан бизнинг табиат ҳақидаги тасаввурларимиз кенгайиб боради.

Табиат тушунчаси материя тушунчасига яқин туради. Демак, табиат хилма-хил жисмлардан ташкил топган материядир. Аммо, одатда, табиат тушунчасини муайян бир чегарада, яъни инсон ва инсоният мавжудлигининг табиий шароитлари йиғиндиси сифатида ҳам ишлатилади. Худди шу маънода, «Табиат» тушунчаси инсон ва жамиятнинг табиатга нисбатан тарихий жараён давомида ўзгариб борадиган муносабати тизимидаги ўрни ва ролини ифодалайди. Шунинг учун бу тушунча нафақат табиий, балки инсон томонидан яратилган, унинг мавжудлиги моддий шарт-шароитлари — «иккиламчи табиати»ни кўрсатиш учун ҳам ишлатилади.

Маълумки, инсон билан табиат ўртасидаги муносабатларнинг доимий равишда амалга ошиши ижтимоий ишлаб чиқаришни тартибга солиб турувчи қонун бўлиб, бусиз инсон ҳаётининг ўзи бўлмайди.

Инсоннинг табиатга муносабатининг асосини унинг фаолияти белгилайди, чунки, бундай муносабат учун материални унга табиатнинг ўзи беради. Шунга кўра, табиатга бўлган муносабатнинг ўзгариши, ўз ўрнида, инсоний фаолиятнинг характери, йўналиши ва қўламини ҳам ўзгаришига олиб келади.

Жамият ривожланиши, у билан биргаликда инсон акл-идрокининг такомиллашуви, инчунин илм-фан тараққийси табиатга бўлган муносабат характерный ҳам ўзгартириб боради. Бу нарсa инсоннинг табиатга нисбатан таъсири аста-секин чуқурлашиб, кенгайиб боришига олиб кедди. Инсоннинг табиатга муносабати масаласи тарихий тараққиётнинг турли боскичларида турлича намоён бўла бошлайди. Шунга мувофиқ табиат ҳақидаги фалсафий тушунча тарихан ўзгариб, ривожланиб борган.

Ибтидоий одам учун табиат бутунлай илохийлашган бўлганлиги билан характерлидир. Мифологик тафаккур ҳали табиат билан инсонни бир-бирига муносабатини тўғри белгилаш учун муайян асос бўла олмасди. Табиат ҳақидаги билимларнинг ортиб бориши, унга нисбатан муайян карашларнинг шаклланишига олиб кела бошлайди. Бу эса фалсафани мифологиядан ажралиб чиқишини кўрсатади.

, Антик тафаккурнинг пайдо бўлиши табиатга нисбатан ўзига хос муносабатни келтириб чиқарди. Бу даврда табиат тушунчаси инсонни мукамалликка эришишга интилишини ифодалай бошлайди. Инсоннинг табиатдан баҳраманд бўлиши ва у билан ҳамнафас бўлиш томон ҳаракати кучаяди.

Фалсафанинг биринчи тарихий шакли бўлган натурфилософия — табиат фалсафаси ҳам шу антик даврда пайдо бўлиб, у табиатнинг бир бутунлигини муҳофаза тарзида талкин қилади. Унинг табиатшунослик фанлари ўртасидаги чегараси тарихан ўзгариб боради ва у ўз даврида сезиларли роль ўйнайди.

Ўрта асрларга келиб, диннинг маънавий ҳаётда ҳукмрон бўлиши билан инсоннинг табиатга муносабати ҳам ўзгара бошлайди. Чунки, дин инсонни қуршаб турган табиатни худо яратган, лекин инсон олий мавжудот сифатида табиатда устун, унинг ҳўжайини, деган тасаввурларни илгари суради. Бу билан у инсон табиатга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш л озим - лигига эътиборни қаратса ҳам, бироқ уни инсон томонидан ўрганиш ва унинг ривожланиш қонуниятларини излашга ундамайди.

Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, диндорлар орасида шундай йўналиш ҳам мавжуд эдики, унинг тарафдорлари «табиат бир китоб, ундан худонинг донишмандлигини билиб олиш мумкин», деган ғояни илгари сураб эдилар. Бундай ғоя ўз даврида табиатшу-

нослик фанларининг ривожига муайян тарзда таъсир килган эди.

Табиатни билиш ва тушунишда Уйғониш даври алоҳида ўринни эгаллайди. Бу даврда кишилар табиат гўзаллиги ва унинг^ мукамаллигини тўлароқ тушуна бошлайдилар. Улар Ўрта аср аскетизмига қарама-қарши ўлароқ табиатни билим ва завқланиш манбаи сифатида англай бошлайдилар.

Тараққиётнинг кейинги босқичларида табиатга ижтимоий-тарихий қадрият сифатида қарашлар пайдо бўла бошлайди. Табиат устидан ҳукмронлик қилишнинг кучайиши муайян мақсадга қаратилган истеъмолчиликни назарда тутувчи, ижтимоий мўлжални амалга оширувчи, умумдавлат миқёсидаги сиёсатни келтириб чиқарди.

Айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрга келиб табиатга ваҳшийларча муносабатнинг кучайиши унга жуда катта зарар етказа бошлади ва у умумжаҳон миқёсида табиий мувозанатнинг бузилишига олиб келди. Натижада, жамиятнинг табиатга бўлган оқилона муносабатини таъминлаш ғояси ўртага ташлана бошланди. В. И. Вернадскийнинг табиатга бўлган янгича қарашлар тизимини ўз ичига олган назарияси ноосфера яратилди. Ана шунга асосан табиатни ҳимоя қилиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тадбирлари ишлаб чиқилад бошланди.

Эндиликда, инсоният табиат билан жамиятнинг ўзаро таъсири ривожланишининг сифат жиҳатдан янги босқичи оstonасида турибди. Буни табиётшунос олимлар юкорида айтиб ўтган «ноосфера» билан изоҳламоқдалар.

Ноосфера деганда нимани тушунамиз? У биосфера билан қандай муносабатда? Бу саволларга жавоб бериш учун мазкур тушунчалар ҳақида тўхталиб ўтмоқ мақсадга мувофиқ.

Ноосфера юнонча сўздан олинган бўлиб, «ақл, заковат» деган маънони беради.

Ноосферанинг биосфера билан ўзаро муносабати нимадан иборат?

Ноосферанинг шаклланиши учун бошланғич шарт-шароит — инсонни ўраб олган табиий муҳит, моддий тузилма — биосферадир.

Биосферанинг ҳозирги қолати материя ҳаракатининг биологик шакли ривожланишининг етук босқичи ҳисобланади. Уни янада ривожлантириш билан мате-

рия ҳаракатининг ижтимоий шакли — жамият келиб чиққан.

Биосфера ҳақидаги таълимотнинг асосчиси В. И. Вернадский ноосферани худди биосферага ўхшаган моддий тузилма, деб ҳисоблайди. У инсоннинг ишлаб чиқариш фаолиятини табиат тарихининг алоҳида босқичи, деб талкин этади. Ана шу фаолиятни янада ривожлантириш билан тирик организмнинг бир тури бўлган «Хома Сапенс» бутун табиатни эгаллаб, бутун мавжудот ичида ҳукмрон кучга айланди. Илмий тафаккур ва инсон меҳнати билан биосфера янги ҳолатга — ноосферага ўтади. Вернадский учун ноосфера ер юзида аклли мавжудотнинг келиб чиқиши ва инсон таъсири остида вужудга келган Куррайи Заминнинг моддий қобиғидир. Дарҳақиқат, инсон бу ёруғ оламга келиб, табиатга таъсир қилади ва «иккинчи табиат»ни яратади. Вернадскийдан кейинги олимлар ҳам таъкидлаганидек, «Ноосфера» биосфера ривожланишининг янада юқорирок босқичи бўлиб, унга инсоният жамияти ва у яратган барча нарсалар киради. Бу тушунча «жамият-табиат»нинг яхлит тизимига инсоннинг янгича ёндашиши билан боғлиқ. Бундай ёндашиш ҳозирги замон шароитида экологик маданиятни шакллантириш зарурияти билан келиб чиққандир.

Маълумки, табиат жамиятнинг вужудга келиши ва ривожланишининг табиий шарт-шароити ва моддий заминидир. Жамият табиатнинг таркибий қисми бўлса, инсон унинг эволюцион таракқиётининг чўққиси. У жуда борганда икки миллиард йил давом этган жуда катта табиий жараённинг натижасидир. Зотан, табиатнинг бир қисми бўлган инсон меҳнат ва ўзаро муомала қилиш натижасида аста-секин ижтимоий мавжудот сифатида шаклланди. Шу тарзда табиат ва жамият муаммоси фалсафий-методологик нуктаи назардан биоижтимоий мавжудот бўлган инсон ва уни ўраб олган табиий муҳит билан ўзаро муносабати ҳақидаги муаммо бўлиб қолди. Табиат инсон ҳаётининг асоси, унинг жисмоний ва маънавий ривожланишининг негизи бўлган. Табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсирининг асосий ривожланиш босқичларига ва унинг асосий йўналишларига назар ташлар эканмиз, бунга ишонч ҳосил қиламиз.

Маълумки, тирик организмларнинг муҳим хусусияти — моддалар алмашинуvidан, ассимиляция ва диссимилияциядан иборат. Шунинг учун инсон табиат би-

лан ажралмасдир. Унинг тириклиги, яшаш тарзининг ўз ҳаёти учун мослашуви, авлод-аждоди яшаши учун қайғуриши худди шу табиат билан боғлиқдир. Зотан, ҳар бир инсон ўз моҳиятига кўра, она-табиатга интилади ва ундан ўзининг яшаши учун зарурий тириклик манбаини қидиради ва айни бир вақтда табиатнинг ўзидан, унинг ҳаётбахш гўзаллигидан баҳра олиб руҳланади, ундан маънавий озик олади. Демак, табиат фақат яшаш учун манбагина эмас, балки яшашга ундовчи манба ҳамдир. Табиат инсонни яратибгина қолмасдан, балки қандай яшашликка ҳам ўргатган, ҳаётнинг мазмуни ҳақида ўйлашга ундаган.

Бирок, инсон пайдо бўлиб, жисман ва аклан ривожланиши билан табиат унинг учун ҳаётбахш олижаноб манба эканлигини унута бошлаган, ўзлигини эсдан чиқариб, табиатга озор бериб, уни турли офатларга мубтало қилган.

Дастлаб инсон курраи заминга қадам ташлаганда, у жуда гўзал бўлган. У бу дунёга шовқин-суронсиз, секин-аста, жиндақ ваҳима ва эҳтиёткорлик билан кириб келган бўлиши керак. У ёввойи жонзотларга эътиборни қаратмаган. Ҳайвонларга ўхшаб, табиатга мослашиб борган, унинг инъом-эҳсони билан қаноатланган. Аста-секин у овқат излаб, тирикчилик кетидан қувиб, Ер сайёрасининг ичига кира бошлаган. Бир донишманднинг чиройли таъбири билан айтганда, бениҳоя саҳий табиат кишини, худди ёш боладек, қўлидан етаклаб борган.

Инсон олдин табиатга шогирд бўлиб, ундан ўрганса, сўнгра у унинг устидан ҳукмронлик қилишга ҳаракат қила бошлайди. Дастлаб у овқатни танлаб ейишга ўрганади. Гўштли овқат унинг жисман ва аклан тез ўсишига имконият яратади.

Оловнинг кашф этилиши билан инсоннинг табиатга таъсири кучаяди. Табиатнинг бу стихияли кучини қўлга қиритгандан сўнг, бу унинг учун фақатгина химоя қилиш эмас, балки ҳужум қилиш қуролига айланади.

Инсон ўрмонга ўт қўйиб, унинг ичидаги ҳайвонларни қувиб чиқарган, уларга тузоқ қўйиб ушлаган ёки яралаганларини тузатиб бокқан, қўлга ўргатган. Эҳтимол, ана шу жараёндан чорвачилик бошланган бўлса ажаб эмас.

Ўрмонларни қуйдириб юборгандан сўнг, балки инсонда бир йиллик ва кўпйиллик ўсимликлар борлиги

калласига келиб қолгандир. Уларнинг уруғини сақлаб қўйиб, баҳорда ерга экишни ўргангандир. Худди шундан деҳқончилик вужудга келган бўлиши, эҳтимол. Шундай қилиб, инсон ўзининг амалий фаолиятида ҳайвонот дунёси, ўсимликлар оламини ўз иродасига бўйсундира бошлайди.

Инсон табиатга ўз таъсирини ўтказиб, уни ўзига хизмат қилдиришга ўтади. Инсоннинг табиатга фаол аралашуви минг йиллар ўтгач, ўзининг натижасини бера бошлайди. Инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги ўзининг бошига кўпгана қулфатларни келтиради. Табиий мувозанатни бузганлиги учун табиат инсондан ўч ола бошлайди.

Буларни умумназарий жиҳатдан умумлаштириб, маълум ҳулосага келиш мумкин. Кишилар дастлаб ҳайвонот оламидан қандай ажралиб чиққан бўлсалар, ўзларининг тарихини яратишга шундай қадам қўйганлар: ярим ёввойи бўлиб яшаганлар, табиий қучлар олдига ожиз бўлганлар, ўз қучларига ишонмаганлар, шунинг учун ҳам ҳайвонлар сингари яшаганлар.

Айни вақтда табиатнинг жамиятга таъсири эмас, балки жамиятнинг табиатга таъсири масаласи ҳам қўтарилади.

Тарихни табиат тарихи ва одамлар тарихига бўлиш мумкин. Бироқ, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ёхуд ажратиб ташлаш мумкин эмас. Инсоният мавжуд экан, бу ёруғ оламнинг икки томони ўзаро боғлиқ ва ўзаро таъсирда бўлаверади. Табиат тарихи ҳақида тўхталмасдан, фақат кишилик жамияти тарихи ҳақида гапирар эканмиз, назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам жиддий методологик хатога йўл қўйган бўламиз.

Яшаш учун кураш меҳнат қилиш эҳтиёжини туғдирди. Меҳнат туфайли меҳнат қуроллари яратилди, унинг ёрдамида меҳнат қилиш жараёнида инсон табиатга таъсир қилади. Ана шу таъсир кишиларнинг ўзаро муносабатининг оқибатидир. Бу муносабатлар ижтимоий характерга эга бўлиб, у инсоннинг ўзини шахе сифатида шаклланиши учун имконият яратади.

Меҳнат қуролларини яратиш инсонга табиатнинг инъоми эмас, балки инсоннинг шахе сифатида шаклланиши, аклий ва жисмоний такомиллашувининг оқибатидир. Меҳнат қуролларининг яратилиши одамлар жамиятининг тобора тезроқ суръатлар билан ривожланишига имкон яратиб берди.

Инсон табиат фарзанди сифатида вужудга келади, лекин одамларга хос фазилятларни жамиятдан олади, уларни табиат бермайди. Инсон туғилган вақтда нутки, инсоний хиссиётлари, фикр юритиши, шунингдек, тикка туриб оёқ босиши, ўтириб туриши, фахмлаши кабиларни билмайди, уларни кейин ўрганади. Буларнинг ҳаммаси атроф-муҳитнинг таъсири, бошқалардан инсоннинг ўрганиши натижасидир.

Шунинг учун бу ўзаро таъсир давом этиб келмоқда. Жамият тарихи табиат ривожланиши тарихининг маълум бир давридан бошланади. Жамият ҳар доим табиатнинг ажралмас қисми сифатида мавжуд бўлаверади ва унга ўз таъсирини ўтказаверади.

Табиат олдидagi ўзининг масъулиятини англаган жамият аста-секин инсон билан уни ўраб олган муҳит ўртасидаги муносабатни тартибга туширадиган диний ва давлат қонунлари асосидаги қатор ижтимоий-сиёсий тузилмалар ишлаб чиқа бошлайди. Тарихий манбалардан маълумки, қадимги кабилаларнинг айримларида табиатга зарар етказганларни қаттиқ жазолаш, ҳатто ҳайвонлар ва ўсимликларга оммавий зиён етказганларни ўлдириш одатга айланган. Осиёдаги қадимги давлатлар ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини ҳимоя қиладиган фармонларни ҳам чиқарганлар. Масалан, мўғиллар чўллардаги ўтлар ва экинларни пайҳон этмасликлари учун этикларига латта ўраб юрганлар.

Капиталистик ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва қарор топиши, фан ва техника тез ривожланиши билан «табиатга ҳужум қилиш» иқтисодий, сиёсий мақсадларни назарда тута бошлаган. «Географик кашфиётлар» даври табиий бойликларни талон-тарож қилиш билан боғлиқ бўлган. Шунга кўра, мустамлака мамлакатларнинг мустақиллик учун курашининг муҳим вазифаларидан бири ўз ватанларининг табиий ресурслари, ўзининг флора ва фаунаси, ер ости бойликлари ҳамда мамлакатларининг табиий гўзалликларини сақлаб қолишдан иборат эди.

Табиат билан жамиятнинг ўзаро муносабати турли тарихий босқичларда турлича бўлганлигини ва уни адолатли ҳал этиш учун кураш ҳар доим давом этиб келганлигини тарихий фактлар ва кишиларнинг ижтимоий тажрибаси исботлаб бермоқда. Шундай қилиб, табиат ва жамиятнинг ўзаро муносабати тарихи бири-бири билан ўзаро боғлиқ икки йўналишга эга. Биринчиси, узоқ ўтмишдан бошлаб, инсоннинг табиат усти-

дан ҳукмронлигининг меъёри ва даражаси тобора кенгайиб борган, ишлаб чиқариш соҳасида, меҳнат унумдорлигининг сарф қиладиган моддалар ва энергия таркиби ўса бориши суръатлари тезлашиб борган, ҳозирги замон илмий-техника тараққиёти инсоннинг глобал масштабда табиат устидан мутлақ ҳукмронлигини таъминлаш учун кенг имкониятлар очмоқца; иккинчисига кўра, юқоридаги жараён билан бир вақтда инсон билан табиат ўртасида номувофиклик тўхтовсиз ўсиб бормоқда, унинг сифат жиҳатдан ҳар бир босқичи табиатга яқсон қилувчи таъсир кўрсатиб, инсон мавжудлигининг заминини емирмоқца. Ана шунинг оқибатида атроф-муҳит билан инсонларнинг ўзаро муносабати ҳақидаги таълимот, яъни экология пайдо бўлди.

Демак, инсоният тарихининг ҳар қандай босқичида табиатга таъсирнинг имкониятлари жамиятнинг ишлаб чиқариш қучларининг даражаси билан белгиланади. Масалан, энергетик муаммоларни ҳал этиш атом станцияларининг қурилишини тақозо этди. Бу нарса ўз ўрнида радиоактив чиқиндиларнинг атроф-муҳитни ифлослаштириш муаммосини келтириб чиқарди.

Ҳозирги замонда жамият тараққиёти билан боғлиқ бўлган бундай умумбашарий муаммолар анчагинадир. Улар инсониятнинг бундан кейинги тақдири билан боғлиқ. Шулардан бири, экологик муаммодир. Шунга кўра, табиат инсондан ўзига нисбатан алоҳида эътибор, меҳр-муҳаббат ва хайрихоҳлик талаб этмоқда. Эндликда, инсон табиатга, уни муҳофаза қилишга ўзининг бутун кучини, бутун маънавий бойлигини сарф қилмоғи лозим. Ҳозирги замон кишиси табиат муаммоларини «ўзи орқали», «инсонийлик» тушунчаси призмаси орқали ўтказмоти шарт.

Мазкур мавзунинг юқорида қайд этган масалаларини чуқур ўрганиш ва кенг мушоҳада қилишнинг ижтимоий-сиёсий томонидан ташқари, умумбашарий аҳамияти ҳам мавжудки, у ҳозирги замон шароитида экологик тангликнинг микёси ва кўлами тобора кенгайиб бораётганлиги билан изоҳланади. Экологик тангликнинг олдини олиш объектив зарурият бўлиб, уни бартараф этишдан бутун инсоният — дунёдаги барча мамлакатлар ва халқлар манфаатдордир. Қурраи Заминда ҳаётни сақлаш бўйича жаҳон микёсидаги халқаро ҳамкорлик қилиш замонамизнинг бош масалаларидан бўлиб турибди.

Айниқса, кейинги юз йиллар ичида жамиятнинг та-

биатга ва унинг ривожланишига таъсири натижасида Курраи заминда жиддий ўзгаришлар содир бўдди. Табиат неъматларидан инсон ва жамият эҳтиёжи учун фойдаланиш имкониятининг орта бораётганлиги оқибатида, табиий муҳит кескин ўзгара бошлади. Табиатга одамнинг аралашishi бир томонлама характерга эга бўлиши билан табиат жиддий зарар кўрмоқда. Ер қурасининг сирти, ўсимликлар олами, ҳайвонот дунёси, иклими, шунингдек, ер ости бойликлари ҳам таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганлиги бунга мисол бўлади. Ер, сув, ҳаво ифлосланмоқда, радиоактив моддалар ва турли химикатлар, автомобиль газлари шу қабилар билан заҳарланмоқда. Атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва табиатнинг заҳарланиши микёси ва қўлами ҳақида жуда кўп далилларни келтирадиган юзлаб китоблар босиб чиқарилмоқца. Биргина Орол тақдири ҳақида тўхталиб ўтар эканмиз, экологик тангликнинг нақадар кенг қўламда кириб келаётганлигини унинг мисолида кўриш мумкин.

Чорак аср давомида у ерда яшаб турган кишиларнинг кўз ўнгида олти миллион гектар ерни ўз ичига олган денгизнинг ярми куриб бўлди. Қуриган ерлар қум ва туздан иборат саҳрога айланаяпти. Бунинг оқибатида Урта Осиё ва Қозоғистонда иқлим ўзгараёпти, унумдор ерлар ишдан чиқаяпти, ўсимликлар куриб битаяпти, чорвачилик ва деҳқончилик жиддий зарар кўраяпти. Энг муҳими, кишиларнинг саломатлигига таъсир қилиб, турли касалликлар кўпайиб кетаяпти. Шунинг учун ҳам Оролни ҳозирги ҳолатида сақлаб қолиш фақат ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масала бўлибгина қолмасдан, маънавий масала ҳамдирки, буни бартараф этиш умумбашарий аҳамият касб этмоқда.

Бугунги кунда жамият билан табиат ўртасидаги мувозанатнинг бузилишини экологик танглик, деб атаймиз. Ана шу экологик тангликнинг олдини олишнинг қандай муаммолари бор ва уларни бартараф этиш йўллари нималардан иборат? Мавзунинг ана шу томонига эътибор берадиган бўлсак, унинг қатор жиҳатларини кўришимиз мумкин.

Айрим олимлар экологик тангликнинг келиб чиқиш сабабини илмий-техника тараққиётининг ижтимоий оқибатларига боғлашади. Уларнинг бу фикрларида жон бор, аммо масалани бартараф этиш учун бу асос бўла олмайди.

Бугунги жаҳон тарихининг боришига назар ташлар эканмиз, эътиборли ҳолатни кўрамиз. Географик муҳити яхши, табиий ресурсларга бой айрим мамлакатлар мавжуд, аммо улар ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан унчалик ривожланмаганлар. Аксинча, жаҳонда табиий ресурслари етарли бўлмаган, аммо ривожланиши юқори даражада бўлган давлатлар ҳам бор. Масалан, «япон мўъжиза»сини олиб қарайлик. Иккинчи жаҳон уруши мағлубиятидан, Хиросима ва Нагасаки шаҳарларида атом бомбаси портлашидан сўнг ҳосил бўлган култепалар ўрнида энг ривожланган мамлакат пайдо бўдди. Ваҳоланки, бу мамлакат нефть, кумир ва шу каби фойдали қазилмаларни бошқа мамлакатлардан сотиб олади. Аммо, Менделеев жадвалидаги барча элементларга эга бўлган қатор давлатлар ривожланишининг даражаси билан ҳам, суръатлари билан ҳам Япониядан анча орқада турибди. Гонконг, Сингапур, Жанубий Корея, Малайзия каби Жанубий Осиё давлатлари тараққиёти ҳам бу борада анча ибратлидир. Юкоридагилардан маълум бўладики, табиатга муносабат ва ундан фойдаланиш оқилона бўлмоғи, илмий асосланмоғи зарур. Инсон ўзининг техник ва ишлаб чиқариш қудратини ошира бориб, «оддий» арифметик масалани — «табиатдан қанча олиш керак ва қанча унга қайтармоқ лозим» деган масалани ҳал этиши айни муддаодир. Халқимизда ибратли бир гап бор: «Бир туп дарахтни кесмоқчи бўлсанг, олдин икки туп дарахт эк!»

Ҳозирги кунда табиатни қайта ўзгартиришга қодир бўладиган ҳар қандай лойиҳалар ҳар томонлама сифатий-микдорий таҳлил этилиб, аниқ ҳисоб-китоб қилинаётганлиги ҳеч кимни шубҳага солмайди. Бунинг учун математика ўзининг жуда бой имкониятларини ишга солиши мумкин. Экологик муаммоларни ҳал этишда математик андоза (модел)ларни қўллаш бўйича кўпгина илмий тадқиқотлар мавжуд. Буларнинг ҳаммаси математик экология деган фаннинг янги тармоғи вужудга келаётганлигидан далолат беради.

Мазкур мавзунинг ўрганишда яна бир муҳим ҳолатни назарда тутмоқ лозим. Бу ерда гап, ҳозирги замон учун ҳаётий зарур бўлган гуманизмнинг, инсонийлик ва умуминсоний кадриятлар деган тушунчаларнинг маъно ва мазмунига алоҳида эътибор бериш ҳақида боради. Бу нарса, жамиятни қайта қуришда, уни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтаришда муҳим аҳамиятга моликдир. Бунинг учун кишилар ўртасида экологик таълим-

ни жорий этиш ва айнаи бир вақтда уларнинг экологик тарбияси билан шуғулланиш керак бўлади.

Ёшларнинг экологик онгини шакллантириш ижтимоий тарбиянинг муҳим томонига айланиб бормокда. Инсонда «жамият ва табиат» тизимини ифодалаб берадиган, табиатга ақл-идрок билан муносабатда бўлишга қаратилган қарашлар, билим ва эътиқодлар йиғиндиси экологик онг дейилади.

Экологик онгнинг асосида кишиларда гўзаллик ҳисларини, табиатга меҳр-муҳаббат, хайрихоҳлик ҳисларини тарбиялаш ётмоғи зарур. Ҳозирги кунда жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларни инсонпарварлаштириш давр талабига айланиб бормокда. Бунинг учун, инсон экологик дунёқарашга эга бўлса, унда экологик маданият шаклланади. Экологик маданиятли киши табиатни англабгина қолмасдан, уни тўла ҳис қилади, унинг олдидаги масъулиятини тушуниб етади. Табиатни бир ҳис қилиб кўринг-а! Унинг мўъжизаларини кузатишнинг ўзийёқ одамга олам-олам завқ-шавқ бағишлайди. У бир дақиқа бўлса-да дунё ташвишларидан, турмуш икир-чикирларидан халос бўлади. Асабни бузадиган, юракни эзадиган воқеа-ҳодисаларни унутди. Толиққан асаблари ором олади, танлари яйрайди. Табиат билан юзма-юз қолган ҳар қандай киши олам гўзалликларидан дили ёришади, табиатга, бутун мавжудот-у борлиққа меҳри уйғонади. Ҳаётга, инсонларга чинакам муҳаббати ортади. Ўзининг янада покиза ва олижаноб бўлаётганлигини ҳис этади.

Дарҳақиқат, атроф-муҳитни муҳофаза этиш, табиий бойликларни сақлаш тўғрисида ғамхўрлик қилиш, инсониятнинг бундан кейинги ривожини учун шарт-шароитларни таъминловчи ресурслардан оқилона фойдаланиш — давримизнинг олийжаноб ва шу билан бирга мураккаб вазифасидир. Мамлакатимизда ана шу вазифани ҳал этиш умумхалқ иши бўлиб қолди. Зеро, атроф-муҳитни муҳофаза қилмасдан туриб, халқимизнинг моддий фаровонлигини, турмуш даражасини яхшилаш ҳақида жиддий гап бўлиши мумкин эмас.

Меҳнаткашларнинг экологик тарбияси ҳам бугунги куннинг муҳим ва долзарб масалаларидандир. Табиатга, ўсимлик ва ҳайвонот оламига меҳр — Ватанга меҳр, инсоннинг ўз истикболига садоқат рамзи эканлигини асло унутмаслик керак.

Инсон ўзини ўраб олган дунё билан тўла уйғунликда ўсмоғи ва яшамоғи лозим. Табиатни мағлуб қилмас-

дан, аксинча, унда ана шу уйғунликни топмоғи, унинг кудратига кудрат қўшмоғи зарур. Табиатдаги ҳар бир ўзгариш, ҳар бир янгилик одам боласи қалбига, шуурига таъсир қилмасдан иложи йўқ. Азалдан инсон табиатнинг энг гўзал томонларини ўзлаштиришга, унинг улуғворлигидан таълим олишга интилади. У мукамаллик, уйғунлик, гўзалликнинг олий андозасини табиатдан олади. Чунки, табиат бекаму кўстдир, унинг тугаллигига, бир бутунлигига завола етмаслигини таъминлаш кишининг чинакам инсонийлигидир ва унинг тарбияланганлигидан далолат беради.

Ҳар қандай маданиятли киши борлиқ гўзалликларидан лаззатлана олиши керак. Табиатни эъзозлаш ойдин кечалардаги даре, қўл суви жилваларини, субҳидамда эсган майин шаббодани, саҳролар сукунатини, шабнам қўнган яйловларнинг хушбўй исларини, қийғос гуллаган мевазорлар жамолини нозик ҳис этишдан, чуқур мушоҳада қилишдан бошланади. Табиатга меҳр қўйган одам завола топмайди. Буни ҳар бир инсон англаб етиши лозим. Шундагина у бу ёруғ оламга энг улуғ зот бўлиб яратилганлигини тушуниб етади. Табиат ҳақидаги билимлар унинг учун оддий муҳокама қилиш учун эмас, балки ҳаёт гўзалликларидан баҳраманд бўлиб, инсонларча яшаш учун ўрганилаётганлигини фаҳмлашга ёрдам беради.

VI бўлим.

ЖАМИЯТНИ ФАЛСАФИЙ ТУШУНИШНИНГ АСОСИЙ ЖИҲАТЛАРИ

1. ЖАМИЯТ БОРЛИҒИ, УНГА ДИН ВА ФАН НУҚТАИ НАЗАРИДАН ЁНДАШИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Оламни фалсафий тушунишнинг илк ифодаси бўлган «борлик» категорияси тўғрисида гапирилганда моддий олам энг умумий тарзда табиат ва кишилик жамиятидан иборатлиги айtilган эди. Лекин чуқурроқ мулоҳаза этилса, кишилик дунёси ўзига хос жиҳатларига кўра айни бир вақтда, борлиқнинг моддий ва маънавий моҳиятга эга бўлган, ўзаро тақозаланган, яхлит сифат муайянлигини ташкил этган алоҳида қисми эканлиги маълум бўлади.

Моддий олам ривожланишининг юқори босқичи ўзидан - Ёлдинги босқичларни муайян тарзда ифодалайди. Кишилик жамиятининг биологик заминни жараёнлари ҳам, олий хил хайвонлар ҳаётида бўлганидек, табиат қонунлари талаблари асосида кечади. Лекин айни вақтда булар жамият аъзоларининг ижтимоий ҳаракатларини таъминлайдиган ўзига хос ҳолатларга ҳам эгадир. Бу жараёнлар натижаси ўларок, хайвонлар жамоасида биргалашиб ташқи табиатдан инстинктив фойдаланиш мавжуд бўлса, инсоният жамиятида зарур моддий ва маънавий бойликларни биргалашиб ишлаб чиқариш ётади. Шу маънода кишилик жамияти хайвонлар жамоасидан кескин фарқ қилади. Маълум маънода хайвонлар оламида объектив мавжуд бўлган ўзига хос тўдаларнинг тадрижий ривожисиз инсоният жамияти юзага келмаган бўлур эди. «Жамият» атамасидаги «жамъа» сўзи тубан мавжудотлардан бошлаб миқдорий муносабатларни ифодалайди ва кишилик дунёсига нисбатан барқарорлик, доимийликни билдириб «жамият» шаклини олади.

«Жамият» ижтимоий меҳнат тақсимоти асосида, шуурга-онгга, тил ва нутққа эга бўлган, бир-бирларининг ижтимоий ёрдами, кўмагига эҳтиёж сезувчи инсонлар ижтимоий уюшмасининг энг умумий илмий-фалсафий атамасидир.

Кишилар объектив олам билан муносабатлари давомида энг умумий тарзда жамиятга уч хил: диний,

илмий ва фалсафий ёндашишларни ишлаб чиққанлар.

Кишилик дунёсини диний нуқтаи назардан изоҳлашда жамият худо томонидан яратилган, деб ҳисобланади. Бунда, биринчи навбатда, ижтимоий жараёнларда табиий учрайдиган турли ҳолатлар сабаби илоҳий изоҳланади ва улар охир-оқибатда тақдири-азалининг ифодаси сифатида кўрсатилади.

Кишилар турмушининг барча жихатлари илоҳий кучлар таъсирида деб олинishi ва кишиларнинг бу кучларга эътиқод қилишлари лозимлиги масаласи жамиятни диний тушуниришда муҳим ўрин тутadi. Шунга кўра, кишиларнинг ўзарo муносабатларидаги барча тамойиллар яратувчининг ихтиёридадир, деган диний коидa илгари сурилади. Дарҳақиқат, жамиятнинг тузилиши, унинг эркак ва аёл аъзолари ўртасидаги муносабатлар ва ҳоказолар муайян мўътадил боғланишлардан иборат. Кишилар эса булардан келиб чиқиб, муайян коидаларга бўйсуниллари лозим. Буларнинг барчаси динда илоҳий табиатга эга, деб тушунирилади.

Жамиятни диний тушуниш ижтимоий ривожланишнинг барча босқичларида илмий қарашларнинг ривожланиш даражаси, уларнинг аниқ даврлар билан чекланганлиги ва муайян фалсафий қарашларнинг ижтимоий фикрда ҳукмрон бўлишлиги билан боғлиқдир. Масалан, фан олдида турган масалалар ҳамма вақтларда ҳам тўғри изоҳини топмаганлиги учун диний қарашлар таъсири кучли бўлган. Схоластикага асосланган фалсафа эса формал мантиқ коидаларини мутлақлаштириб, диний ижтимоий таълимотларни исботлашга хизмат қилган. Шунга кўра, диний таълимотларда ўзига хос равишда инсониятнинг ижтимоий, маънавий ривожланиши даражаси акс этган бўлади.

Жамиятни диний изоҳлаш, гарчи унинг асосий ғоялари мафкуравий тортишувлар марказида турган бўлса-да, кишилар муносабатларининг ахлоқий мезонлари, инсоний қадриятлари, тасаввур-кечинмалари, ҳиссий қиёфаси тартиботларини қамраб олади. Булар кўп жихатлардан ўрганилиши қийин бўлгани туфайли диний урф-одатларда акс этиб, ҳар доим тантанавор ва улуғворлик ифодаси билан жозиба қучига эга бўлган.

Кишилик дунёсини фан нуқтаи назаридан изоҳлаш гарчи кейинроқ бошланган бўлсада, унинг айрим од-

дий унсурлари жамиятнинг келиб чиқиш давридан мавжуддир. Бу билимлар аввал энг содда кўринишда бўлиб, кишилар дунёси ҳақидаги энг умумий қарашларнигина оддий тарзда ифодалаган.

Кишилар теварак-атрофидаги ўсимликлар ва ҳайвонлар тўғрисида маълум билимларга эга бўлсаларда, уларнинг жамият ҳақидаги билимлари жуда қийинчилик билан, узоқ даврлар давомида тўпланиб борган. Шунга кўра, ҳозиргача ҳам жамиятни илмий ўрганишда, биринчидан, ғоят хилма-хил қарашлар мавжуд бўлса, иккинчидан, фанга қадар бўлган қарашлар ва турли одатларнинг қолдиқлари ҳам сақланиб келади. Лекин бундан жамиятни илмий ўрганишнинг иложи йўқ экан, деган маъно келиб чиқмайди. Жамият ривожланиш давомида илмий билимлар ҳажми ва соҳаси кенгая бориб, унинг турли томонларини алоҳида-алоҳида ҳолда қамраб ола бошлаган.

Жамиятни илмий ўрганишда даставвал тасвирлаш тарзида иш кўрадиган тарих фанини назарда тутмоқ лозим. Бунда жамият ўтмиши ва ҳозирги даври, улар таркибининг ўзаро муносабатлари ва ривожланишининг кетма-кет кечиши ҳамда ёзув, тил, маданият ёдгорликлари ўрганилади. Тарих илми нуқтаи назаридан жамиятни ўрганиш кишилик дунёси ривожланиши даражалари билан тақозаланган. Ижтимоий тарих соҳаси олимлари ўзлари яшаган давр имкониятлари билан чекланган бўлади. Бу эса воқеаларнинг тасвирида, илмнинг умумий таърифида ўз аксини топади. Масалан, қадимги Юнонистон тарихчиси Геродот тарихни кишиларнинг хатти-харакатлари тўғрисидаги фан деб таърифлаган эди.

Кишилик дунёсини таҳлилий жиҳатдан ўрганиш вазифасини, ҳар бири ўз соҳасига кўра, иктисодий, ҳуқуқшунослик, тилшунослик, руҳшунослик, сиёсатшунослик, таълимшунослик ва бошқа фанлар бажаради. Уларда жамият турли томонларини белгилайдиган муносабатлар ва боғланишлар, шунингдек уларнинг хусусиятлари очиб берилади. Бу ерда шуни таъкидлаш керакки, жамиятни илмий таҳлилий ўрганиш қадимги даврларда юнонларда хийла юксак даражада бўлган ва ҳозир ишлатилаётган кўплаб ижтимоий назариялар ва илмий тушунчалар уларда қўлланилган эди.

Арасту томонидан жамиятни ўрганиш билан боғлиқ равишда ишлаб чиқилган фанлар ичида сиёсат илми муҳим ўрин тутди. Гап шундаки, кишилик

дунёси, Арасту карашларига кўра, даставвал сиёсий мавжудотлар жамиятидир. Бу жамиятда қўллар сўзлашувчи ҳайвонлар деб ҳисобланган ва жамият аъзолари таркибига киритилмаган. Сиёсий ҳуқуқларга эга бўлган кишиларгина жамиятни ташкил этганлар ва уни муайян демократик қонунлар асосида бошқарган-

^{ла}Р-³ Ўрта асрлар шароитида Оврўпада мавжуд бўлган ижтимоий қарашлар ҳийла ривожланган бўлса-да, лекин антик даврдаги таълимотларга нисбатан анча орқада қолгани маълум.

Ўрта Осиёнинг Моварауннаҳр ва Хуросон минтақаларида ўрта асрларда жамиятни тадқиқ этишда қўзга кўринарли ишлар қилинди. Халифлик ҳудудидаги, шунингдек, туркий давлатлар: Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар ҳудудларидаги мадрасаларда ҳўжалик ҳаёти ва айирбошлаш, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш, халқлар ўртасида алоқалар ўрнатиш ҳамда уларни тартибга солиш каби илмий, амалий вазифаларни тадқиқ ва тарғиб этишга катта эътибор берилди. Бу даврда ислом дини асосий ақидаларига мое равишда жамиятни тарихий, ҳуқуқшунослик, жуғрофий, иқтисодий, рухшунослик ва ҳоказо соҳаларда ўрганиш борасида жиддий муваффақиятларга эришилди. Масалан, Соҳибқирон Амир Темур билан бир неча марта мулоқотда бўлган Ибн Халдун (1332—1406) ўзининг жамиятнинг таҳлилига дойр тарихий-иқтисодий қарашларида ижтимоий ҳаёт жараёнларида иқтисодиёт кўрсатаётган белгилорчи таъсир тўғрисида мулоҳаза юритгани, бу фикрлар эса кейинроқ Жамбатисто Рико ва Карл Маркс таълимотларида илгари сурилган назарияларнинг муайян жиҳатларини олдиндан кўрсатиб берганлигини таъкидлаб ўтмоқ лозим.

Амир Темурнинг «Тузук»ларида ҳам жамиятдаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий муносабатларни ташкил этиш ва бошқаришга оид бўлган мукамал қарашлар тизими берилган.

Оврўпадаги Уйғониш даври ва ундан кейин юз берган инқилобий даврлар фани жамият ҳаётини ўрганишда янги саҳифани очди. Бу давр олимларининг ижтимоий таълимотларида жамиятни бошқаришнинг ўрта асрларда ҳукмрон бўлган диний асосдаги ягона тизими тўғрисидаги қарашлар қайта кўриб чиқилди. Жамиятни таркибий қисмларга бўлиб ўрганиш масаласи кун тартибига қўйилди. Масалан, бу давр фани-

да жамият иқтисодиётини ўрганишда унинг савдо ва майда мануфактура ишлаб чиқаришига асосланиши ҳамда пулдан фойдаланишда фоиз асосида қарз бериш ёки олиш масалалари таҳлил этилди. Иқтисодчи олимлар «қийматнинг меҳнат назарияси»ни яратиб, жамиятни илмий тушунтиришда анча илгарилаб кетдилар.

Ҳуқуқшунослар жамиятни фуқаролар ҳуқуқлари асосида таҳлил этишга уриниб, унинг табиий заминларини ҳам аниклашга ҳаракат қилдилар. Француз тарихчилари мамлакатда юз берган жараёнларини анча чуқур тадқиқ қилдилар.

XIX аср ўрталарига келиб ижтимоий-фалсафий мактабларнинг қарашларида турлича фикрлар илгари сурилди. Марксча таълимот юзага келган шароитларда муайян илмийликни ифода этган бўлса-да, кейинроқ у большевизм таъсирида жамиятни ўрганадиган фанлар таракқиёти йўлидаги тўсикка айланиб қолди.

Ҳозирги вақтда жамият ҳаётининг турли жиҳатлари турли фанлар нуктаи назаридан кенг ўрганилиши туфайли унинг тўғрисидаги билимлар кўп қиррали бўлиб қолди. Уларда бир-бирини истисно қилишдан то бири-бири билан ҳамкорлик қилишгача бўлган қарашларни кўриш мумкин. Бунинг сабаби, энг аввало, табиатшунослик фанларидан фаркли ўларок, жамиятни ўрганадиган фанлар охир-оқибатда амалдаги мафкурага боғланиб қолгани эди. Маълумки, мафкуравий тизимда мавжуд ижтимоий воқеликни оқлайдиган, ҳимоя қиладиган йўналишлардан ташқари, уни тан олмайдиган, тубдан ўзгартиришни мақсад қилиб қўйган йўналишлар ҳам мавжуд бўлади.

Табиатшунослик фанлари объектларида ўзгаришлар ўз-ўзича содир бўлаверади. Жамиятда эса бу ўзгаришлар ижтимоий кучлар томонидан рўёбга чиқарилади. Шунга кўра, ижтимоий назарияларни физикавий ёки бқологик фанлар билан қиёслаганда, жамиятнинг бу назариялар ўрганадиган асосий бир қисми инсон эканини, шунингдек, инсоннинг ўзи назариётчи эканлигини ҳам диққат марказида тутмоқ керак. Яъни, тадқиқотчи ва тадқиқот объекти ҳар доим ўзаро боғлиқликда бўладики, бу эса муайян қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Жамият табиатга нисбатан тез ўзгарувчан бўлиб, бу уни ўрганадиган фанлар учун ҳар доим муайян қийинчиликлар туғдиради.

2. ЖАМИЯТГА ФАЛСАФИЙ КАРАШНИНГ АСОСИЙ УСУЛЛАРИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТУШУНЧАЛАРИ

Фалсафада жамият кишиларнинг тарихан қарор топган биргаликдаги фаолиятлари йиғиндиси, борлиқнинг табиатдан ажралиб чиққан, моҳиятан ва мазмунан ниҳоятда мураккаб қисми, деб қаралади.

«Жамият» тушунчаси қуйидаги маъноларни қамраб олган:

1. Жамият тушунчасида нафақат ҳозир яшаб турган кишиларнинг фаолиятлари, балки уларнинг ўтмиши ҳамда келажак авлодлар ҳаёти, яъни инсоният тарихининг илк бошланишидан тортиб унинг келажакгача барча жиҳатлари акс этади.

2. Бу тушунчада муайян ҳилдаги жамиятларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳам ифодасини топади. Масалан, умуман антик давр жамияти, «оврўпача», «осиёча» жамият ва ҳоказолар.

3. Мазкур тушунчада бир-бирига бевосита боғланмаган ҳолда мавжуд бўлган жамиятлар ҳам ифодаланадики, бунда уларнинг макон ва вақт билан алоқадор жиҳатлари эътиборга олинади. Буларга мисол тариқасида қадимги саклар, Ўрта Осиё жамиятлари, яқин Шарқдаги араб жамиятлари ёки Ғарбий Оврўпадаги жамиятлар ва бошқаларни олиш мумкин.

Борлиқнинг бундай мураккаб моҳиятини фалсафий тушунишда уни модель кўринишига келтириш зарур. Албатта, ҳар қандай модель ижтимоий воқеликнинг барча қирраларини ўзида жам эта олмайди. Лекин энг асосий ўринда жамиятнинг моҳияти, мазмуни, мавжудлик ва ривожланиш шароитлари масалаларига мумкин қадар тўлароқ жавоб топишда ғоят катта имконият яратади. Фалсафий тадқиқот объекти сифатида жамиятнинг назарий модели мавҳумликдан аниқликка боришни таъминлайди. Яъни назарий модель жамиятни умуман ифодаласа, унинг ёрдамида эришилган аниқ билимлар кишилар тарихи ривожланишининг муайян босқичларига тадбиқ этилиб, қадимги давр жамияти, ўрта аср жамияти ва ҳоказо босқичларни фарқлашга ёрдам беради. Шунингдек, бу давр жамияти назарий моделининг ўзини ҳам фалсафий ўрганиш туфайли ўрта аср Хитой, Ҳиндистон феодализи ва ҳоказо мамлакатлар жамиятлари тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Жамиятни фалсафий ўрганиш, ўзлаштириш жараёнида бу муаммолар билан боғлиқ бўлган тамойиллар ва тушунчалар тизими ҳам ишлаб чиқилган. Булар ёрдамида жамиятнинг мавжудлиги, тузилиши ва ривожланишининг энг умумий атрибутив жиҳатлари изоҳланади.

Шу сабабли фалсафа нуктаи назаридан жамият ҳаётини таҳлил этишда қатор тамойилларга таянилади.

Биринчидан, жамият моддий оламнинг, хусусан, унинг асосий таркибий қисми табиатнинг ҳам ўзига хос бир қисми бўлиб, табиатда амал қиладиган барча қонуниятлар жамиятда ҳам ўзига хос тарзда мавжуд бўлиб, унинг борлигини таъмин этиши назарда тутилади.

Иккинчи тамойилга кўра жамият яхлитликда олиниб таҳлил этилади. Яхлитлик тамойилга кўра жамият сифат муайянлигига эга бўлган объект, алоҳида ижтимоий организм сифатида ифодаланади. Унинг ўзига хос мавжудлик ҳолати, ўзгариши ҳамда ривожланиши фарқланади.

Учинчи тамойилга кўра жамият — уни ташкил этган кишилар фаолиятининг йиғиндисидир. Бунда жамият ҳаёти барча томонларининг қарор топиши, мавжуд бўлиши ва ривожланиши кишиларнинг табиати ва улар орасида мавжуд бўладиган муносабатлар билан тақозаланганки, натижада, ижтимоий ҳаёт моҳиятини ва унинг асосий алоқаларини кишиларнинг амалий фаолияти таҳлили орқали билиш мумкин бўлади.

Жамиятга фалсафий жиҳатдан ёндошиш маълум тушунчалар тизимига ҳам таянади. Ижтимоий фалсафа тарихида ишлаб чиқилган кўпгина ялпи тушунчаларда ижтимоий ҳаётнинг энг умумий алоқадорликлари ва хусусиятлари ифодаланган. Булар ижтимоий воқелик инсон миясида акс этганлиги натижаси ва фикрлаш фаолияти воситаларидир.

Ижтимоий фалсафанинг асосий тушунчалари таснифи заминига жамиятни фалсафий тушунишнинг асосий тамойиллари қўйилмоғи лозим. «Ижтимоий борлиқ», «ижтимоий муносабат», «ижтимоий алоқа», «ижтимоий онг», «ижтимоий ишлаб чиқариш», «ижтимоий жараён», «объектив ижтимоий шароит», «субъектов омил», «тарихий қонуният», «цивилизация», «маданият», «қадрият», «манфаат», «шаҳе», «оила», «турмуш» ва ҳокazo тушунчалар жамиятни яхлит ижтимоий организм сифатида ифодалайди.

Фаолиятлилик тамойилига кўра ишлаб чиқилган тушунчалар жамиятнинг иктисодиёти, маънавий ва сиёсий соҳаларига тегишли бўлади. Хусусан, иктисодиёт соҳаси тушунчаларига «меҳнат», «мулк», «истеъмол», «техника», «технология» сингари категориялар кирса, «Фан», «маърифат», «этикод» ва ҳоказолар маънавий соҳа тушунчаларидир. Сиёсий соҳа тушунчалари эса ўз ичига «сиёсат», «ҳокимият», «синф», «миллат», «давлат», «ташкилот», «бошқарув», «демократия», «диктатура» ва ҳоказоларни олади.

Фалсафий тамойиллар нуқтаи назаридан ишлаб чиқилган тушунчаларнинг чегараси доимий эмас. Тушунчаларни ҳар қанча даражада маълум тартиботларга келтиришга уринилмасин, улар ўртасидаги меъёр ҳамиша шартлидир. Чунки уларда акс этадиган ижтимоий олам ҳодисалари, воқеалари ва жараёнлари доимо ўзаро таъсирда бўлиб, бу чегарани ўзгартириб туради.

Жамиятнинг фалсафий талқини кўп қирралидир. Жамиятни сифат муайянлигига эга бўлган яхлитлик тарзида қараш бундай талқиннинг марказида туради. Юзаки қарагандагина жамият уни ташкил этган кишиларнинг оддий йиғиндисидай кўринади. Лекин чуқурроқ қаралса, унда кишиларнинг бир-бири билан амалга ошираётган кўпдан-кўп муносабатлари мавжудлиги, бу муносабатлар ўзаро тақозаланганлиги, ўзаро таъсирда эканлиги маълум бўлади. Қатъий маънода кишиларнинг борлиғи уларнинг муносабатлари орқали таъминланади. Булар жамиятда содир бўлаётгани туфайли доимо ижтимоий табиатга эгадир, бинобарин, улар ижтимоий муносабатлардир.

Ижтимоий муносабатлар бирликца олинганида ижтимоий борлиқнинг аниқ тарихий шаклини ифодалайди. Ижтимоий борлиқнинг мазмуни эса кишилар ҳаёти жараёнларидан иборатдир. Бу жараёнларнинг асосий томонини жамият моддий, маънавий ҳаёти ташкил этади. Уларнинг бошқа томони эса ана шу моддий ва маънавий ҳаётини таъминлаш усулининг мавжудлиги ва ҳаракатини ифодалайдиган ижтимоий жараёнлардир. Буларнинг мазмуни жамият аъзоларининг амалий муносабатлари йиғиндисидан иборат бўлади.

Амалий муносабатларда кишиларнинг субъект сифатида ўзаро субъектив (субъект-субъект) муносабатлари ва субъект-объект (табиат ва жамият) муносабатлари фарқланади. Кишиларнинг биринчи туркум муносабатлари уларнинг иккинчи туркум муносабат-

ларига тобе тарзда бўлса-да, улар биргаликда олингандагина сифат яхлитлигини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, кишиларнинг воқелик билан алоқалари ҳам доим амалийдир ва ижтимоий борлиқ кишилар амалиётининг барча жиҳатларини ўзида акс эттиради ва уларнинг йиғиндиси сифатидагина мавжуд бўлади.

Ҳар қандай инсоний хатги-ҳаракатлар фикр, хоҳиш-истак ва ҳоказоларсиз мавжуд эмас. Лекин бундан фикр, хоҳиш-истак, туйғулар ва бошқалар инсоний хатти-ҳаракатларнинг белгиловчисидир, деган маъно келиб чиқмайди. Гап шундаки, кишиларнинг фикр ўйлари, хоҳиш-истакларини туғдирган сабаблар бор. Улар ҳар бир киши дунёга келмасдан аввал ҳам мавжуд бўлган, туғилгандан сўнг тарбия топтириб улғайтирган ижтимоий шарт-шароитлардир. Фарзандлар дунёга келишида ота-онани танлай олмаганидек, ҳар бир авлод ҳам ҳаётга қадам қўяр экан, мавжуд ижтимоий ҳаёт шароитлари таъсирида шаклланади, усади ва улғаяди. Яъни унинг иктисодиёт ҳақидаги тасаввурлари, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий ва ҳоказо нуқтаи назарлари мавжуд шароитларнинг ифодасидан бошқа нарса эмас.

Тўғри, ҳар бир авлод мавжуд ижтимоий муносабатларга ўз хиссасини ҳам қўшади ва бу билан навбатдаги авлод тараққиёти учун етарли шарт-шароитлар ҳозирлайди. Бу умуман олганда, ягона объектив мантикий йўлдир.

Ижтимоий муносабатлар асосида кишилар фаоллиги ётади. Фаоллик эса субъектнинг (кишиларнинг) объектга (табиат ва жамиятга) таъсир кўрсата олиши мумкин.ва зарур бўлган ҳолатидир. Унинг асосида инсон борлигининг табиий ва ижтимоий ташкил этилганлиги, уюшганлиги билан тақозаланган ўз-ўзидан ҳаракат ётади. Албатта, фақат биргина субъектнинг фаоллиги билан ижтимоий муносабатлар мавжудлиги таъминланмайди. Объектнинг ҳам субъектга кўрсатдиган қайта таъсири бўлиши лозим. Ана шу таъсирлар тартиботи энг умумий маънода кишилар фаолиятини ташкил этади.

3. ЖАМИЯТ ҲАЁТИНИНГ АСОСИЙ СОҲАЛАРИ

Ижтимоий фаолият иктисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий соҳаларда амалга оширилади.

Иқтисодиёт соҳаси кенг маънода кишиларнинг ўз моддий шароитларини яратиш, ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча фаолият турларини ўз ичига олади. Ана шу фаолият турлари инсоннинг хайвондан фарқини биддиради. Инсон табиатдан оладиганлари билан чекланиб қолмайди. Ҳатто атмосфера ҳавосини ҳам нафас олиш учун мослаштириш, масалан, қиздириш зарур бўлади, деган эди Ҳегель. Табиат хомашёларидан, унинг қонунлари талабларига мос ҳолда, унда илгари бўлмаган маҳсулотни инсон эҳтиёжига мослаб яратиш лозим бўлади. Бунинг учун инсон тана қучларини — қўли, оёғи, мияси ва ҳоказоларни ҳаракатга келтириб, жамият ҳаётининг доимий ва зарурий асоси ҳамда шарти бўлган моддий неъматлар ишлаб чиқаришни амалга оширади. Бунда қўлланиладиган қуроллар бир томондан инсон билан табиат ўртасида юз берадиган модда ва қувват алмашувининг, инсон меҳнатининг илк маҳсули бўлса, иккинчи томондан, инсон меҳнатининг воситаси ҳамдир.

Инсон меҳнати ишлаб чиқаришдаги шахсий, жонли томон ҳисобланиб, унинг оқилона сарф этилганлиги меҳнат унумдорлигида ифодаланади. Меҳнатнинг унумдорлигини ошириш вазифалари туфайли қорвачилик келиб чиққан, ҳунармандчилик деҳқончиликдан ажралган, қадимдан ҳозирги давргача меҳнат тақсимотининг қўпдан-қўп янги шакллари юзага келган. Меҳнат тақсимооти натижасида унинг акдий ва жисмоний меҳнатга бўлиниши давом этади ва қорвадорлар овулидан деҳқонлар қишлоғи, ундан шаҳар ажралиб чиққан. Бу эса, ўз навбатида, ишлаб чиқаришнинг технологиях ва ташкилий томонларини қучайтирмаслиги мумкин эмас эди.

Технология — бу инсоннинг меҳнат предметларига фан ва амалиёт имкониятлари, талаблари асосида таъсир этув усулидир. Техникада инсоннинг қўп аерлик тарихий тажрибаси ҳамда меҳнат предметларига таъсир кўрсатишнинг жисмоний воситалари жамланади. Бу таъсирнинг илмий ҳолатларини эса фан ўзида тўплаган.

Ишлаб чиқаришнинг ташкилий томонлари меҳнат фаолиятини турли кўринишларда йўлга қўйиш, унинг технологик тармок, ҳудудий тақсимланиши, меҳнатининг ихтисосланиши, ширкатчилик ва ҳоказоларни ифодалайди.

Ишлаб чиқариш асосини ҳамиша «инсон-техника»

тартиботи ташкил этади. Ишлаб чиқаришнинг технологик усулига мое келадиган учта — асбоблардан фойдаланиш, механизация ва автоматлаштириш босқичлари мавжуд.

Механизация босқичида инсон меҳнат қуролларини ўзининг қўллари ёрдамида ҳаракатга келтиради, ҳамда тафаккури билан бошқарув вазифаларини бажаради. Машина техникаси эса буларни бирин-кетин техник қурилмалар зиммасига юклайди. Хусусан, ишчи машинанинг ихтироси туфайли техника тараққиёти натижасида инсондан дастлаб ижроия вазифани, ундан сўнг буғ машинаси, электродвигателлар ва ҳозолар ёрдамида ҳаракатга келтирувчи вазифани ва, нихоят, бизнинг давримизда аниқ математик ифодаланиш орқали бошқарув вазифасини автоматлар бажарадиган бўлди.

Техника тараққиёти фандаги чуқур ўзгаришларсиз юз бермайди. Утмишда улардаги ўзгаришлар кетма-кет содир бўлган эди. Ҳозир эса бу ўзгаришлар бир вақтда юз берибгина қолмай, балки сифат хусусиятларига ҳам эга бўлгани учун фан-техника инқилоби деб аталмоқда. Унинг моҳияти фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи қучга айланишида ва бунинг натижасида ишлаб чиқариш соҳасидагина эмас, балки жамият ҳаётининг бошқа томонларида ҳам сифат ўзгаришларини таъминлаш мумкин бўлишидир. Фан-техника инқилоби ўзининг ҳозирги босқичида микроэлектроника, биотехнологиянинг ривожланиши, ялпи компьютерлаштириш ва ҳозолардан иборат бўлмоқда.

Ишлаб чиқариш жараёни фан-техника инқилобининг муҳим омили бўлган ахборотни тўплаш, чиқариш ва ундан фойдаланиш заруриятини келтириб чиқаради. Ахборотсиз ҳозирги машиналарни тартиботи ишлай олмаганидек, ишлаб чиқаришнинг ўзини ҳам муваффақиятли ташкил этиб бўлмайди.

Жамият иқтисодий тузумининг фалсафий таҳлилида юқорида қараб чиқилган жиҳатларининг аҳамияти қанчалик катта бўлмасин, улар кишилик дунёси моддий ҳаётининг бир томонинигина ифодалайди. Уни мавҳумий-мантиқий жиҳатдангина эмас, балки мустақил текшириш мумкин. Амалда эса уларни ташкилий-иқтисодий ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Булардан биринчиси ишлаб чиқаришни ташкил этиш жараёнида келиб чиқадиган муносабатларни

ифодаласа, иккинчиси ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкчилик муносабатларини акс эттиради.

Мулк тушунчаси инсон ўзига тегишли бўлган нарсалар, шу жумладан, ўзининг ҳаёти, жисмоний ва маънавий кучларига эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлгандагина юзага келади.

Мулк одатда, икки шаклда, бир-бирини тақозо қилган ҳолда хусусий ва умумий шаклда бўлади. Дастлаб ибтидоий тузум шароитда мулк барча жамоа аъзолариники ҳисобланган. Қўлдорчилик тузумидан бошлаб эса хусусий мулкчилик ҳукмрон бўлган. Шарқ мамлакатларидаги суғорма деҳқончиликка асосланган ишлаб чиқаришда давлатнинг хўжалик юргизишга раҳбарлиги тақозо этилганлиги, унинг қўлида суғориш қаналлари, алоқа хизмати ва ҳоказоларнинг бўлишлигини шарт қилиб қўйган. Бу эса мулкчилик муносабатларининг шаклига ҳам таъсир этган.

Инсон ва жамият ўз эҳтиёжларини қондириш учун аниқ ўрни ва вақтига кўра мулкни зарур шаклини танлаши мумкин.

Моддий ишлаб чиқариш қанчалик зарур бўлмасин, ҳар бир соғлом фикрли киши учун унинг ҳаёти яна бошқа қатор соҳалар билан ҳам боғлиқдир. Чунки, онг ва иродага эга бўлган кишилар ўз иқтисодий шароитига эга бўлиши учун муайян тарзда бирикиб, ижтимоий фаолиятининг янгидан-янги турлари ва шакллари хам намоён этадилар. Гап бу ерда, энг аввало, бошқарув тўғрисида бормокда.

Бошқарув ижтимоий ҳаётнинг муҳим шартидир.

Фалсафий тушунча сифатида бошқарув жамиятга тадбиқан унинг сифат муайянлигини таъминлаш, таркибий унсурлари тартиботини такомиллаштиришнинг максадга мувофиқ йўналтиришни ифодалайди.

Жамият икки хил тарзда — ўз-ўзидан ва махсус бошқарилади. Биринчи хил бошқарув, ўз навбатида, яна иккига: стихияли (масалан, анъана, одат ва ҳ. к.) ва онгли ўз-ўзини (масалан, оилавий муносабатларда) бошқарувга бўлинади. Буларда, даставвал, кўзга ташланадиган томон шундаки, бошқарувда жамият ёки унинг муайян тизими аъзоларининг ҳаммаси иштирок этади ва ўз манфаатларини лозим тарзда таъминлайдилар.

Иккинчи хил бошқарувда мажбур этишлик жиҳати мавжуддир. Бу бошқарув ҳам икки кўринишга эга. Биринчи кўринишда мажбурийлик объектив равишда жамият ёки унинг муайян қисмлари эҳтиёжлари билан

юзага келса, иккинчисида, махсус яратилган ташкилотнинг вазифаси мажбурийликни амалга оширишдан иборат бўлади. Мисол тариқасида бошқаришдаги ибтидоий жамият шароитида ҳам мавжуд бўлган мажбур этишликни келтириш мумкин. Бундан фаркли ўларок, иккинчи кўриниши жамият аъзоларининг бир гуруҳини иккинчи гуруҳга таъсири орқали амалга ошадиган мажбур этишликни ифодалайди.

Ҳар қандай бошқарувнинг марказий бўғини — бу ҳокимиятдир. Жамият ҳаёти, фаолиятини бошқариш ижтимоий ҳокимият орқали амалга оширилади. Унда камида икки томонинг (икки одам ёки гуруҳ ва алоқида олинган шахс ва ҳоказолар) муносабатида бирининг иродасига кўра иккинчисининг муайян ҳаракатини содир этиши ёки этмаслиги билан боғлиқ ҳолат тушунилади.

Ҳокимиятнинг умумий доирасида катта ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар билан тақозаланган ҳокимият шакли ҳам фаркданади. Буни шундай изоҳлаш мумкин: ибтидоий жамоа шароитларида ҳар ҳолда унинг охириги босқичида, ижтимоий ҳокимиятда мажбурийликга боғлиқ бошқарув мавжуд бўлади. Масалан, Ўзбекистон ҳудудида яшаган қадимги халқлар тарихида ҳўжалик фаолияти жамоачилик асоейда олиб борилиб, жуда қадимданоқ суғорма деҳқончилик йўлга қўйилган эди. Бу ишларни бошқариш ижтимоий ҳокимиятнинг сиёсий шакли ёрдамида амалга оширилган.

Сиёсий ҳокимият амалда бўлиши учун, ижтимоий ҳокимиятда зарур бўлган барча унсурлар билан бирга, қўшимча равишда қуйидаги жиҳатлар ҳам бўлиши зарур:

1. Ҳокимиятни амалга оширувчи гуруҳ ёки гуруҳлар билан ҳокимиятни объекта бўлган гуруҳ ёки гуруҳларнинг ўзаро ижтимоий ажралиши.

2. Ҳокимиятни амалга оширишнинг асоси сифатида уюшган мажбурийликнинг мавжудлиги (масалан, оқсоқоллар кенгаши ва ҳоказо).

Сиёсий ҳокимиятни юқоридагича тушунишда унинг давлат ҳокимиятидан кенглиги ва аввал мавжуд бўлганлиги ўз-ўзидан тушунарлидир.

Ижтимоий бошқаришда сиёсий ҳокимият юзага келиши билан боғлиқ ҳолда жамиятнинг сиёсий соҳаси ташкил топади. Ушбу соҳа доирасида жамият аъзоларининг асосий объектив манфаатлари қарама-қарши

бўлган катта гуруҳларга (масалан, куллар ва кулдорларга) бўлиниши юз берди. Натижада, ижтимоий ҳаёт мураккаблашди. Илгари мавжуд бўлган муносабатлар энди «жамият-синф-шахс» муносабатлари орқали намоён бўлиб, жамиятда қатор янги зиддиятларни келтириб чиқаради.

Шу вақтдан бошлаб бошқарув мазмунида моддий ишлаб чиқариш ҳамда яратилган маҳсулотларни ўзлаштириш соҳаси ва жамият аъзоларининг, синфлар, оила билан бир қаторда, тарихий этник бирликлари — қабила, эл-элат, кейинроқ миллат, шунингдек ижтимоий қатламлар, гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш соҳаси — иқтисодиёт ва сиёсат нисбати масаласи пайдо бўлди. Лекин бундан сиёсат бошқа соҳалар (масалан, ижтимоий онг шакллари, маданият ва ҳоказолар) билан алоқада бўлмайди, деган маъно келиб чиқмайди. Аксинча, иқтисодиёт соҳасининг ижтимоий борлиқнинг бошқа соҳалари билан алоқаси доимо сиёсат орқали амалга ошади.

Сиёсатда ўз ифодасини топмайдиган ижтимоий ҳодисанинг ўзи йўқ. Бироқ унда биринчи ўринда ижтимоий борлиқнинг энг муҳим томонлари акс этади. Шунинг учун жамият ҳаёти энг асосий соҳаларининг ўрни ва аҳамиятга қўра, иқтисодиёт ва сиёсат, улар ўртасидаги алоқадорлик ғоят муҳим масала ҳисобланади. Дарҳақиқат, иқтисод ва сиёсатда юз берадиган воқеалар жамият аъзолари барчасининг манфаатига дахлдордир. Бу воқеалар, одатда, ўз моҳият-эътибори билан халқлар ва мамлакатларнинг тарихий тақдирида ҳамда кишилар турмуши ва тафаккурида юз берадиган муҳим ўзгаришларни билдиради.

Сиёсат жамиятнинг тез' ўзгарувчан, доимий фаол томонидир.

Фалсафий жиҳатдан сиёсат соҳасининг таҳлилида, энг аввало, объект ва субъект, асосий ва ноасосий, бош ва бош бўлмаган, тарихий ва мантикий, мавҳумий ва аниқ томонларни фарқлаш лозим.

Сиёсатнинг **объекти** бутун жамият соҳаси ҳисобланади. Шунингдек, жамиятнинг истаган соҳаси ҳам, ўрни ва пайтига боғлиқ равишда сиёсатнинг объекти бўлиши мумкин. Сиёсатнинг субъекти эса жамиятдаги катта-катта гуруҳлар бўлиб, улар диққат марказида мавжуд ҳокимиятга нисбатан муносабат ётади.

Давлат — инсоният цивилизацияси ривожланишининг маҳсули, халқлар ва миллатлар ҳаётининг ҳуқуқ

ип қонунга асосланиб ташкил этишнинг сиёсий шаклидир.

Давлат орқали олиб борилган бошқарувда иккита умумий жиҳатни кўриш мумкин:

— биринчидан, давлат пайдо бўлиши билан жамият ҳаётини ташкил этиш ва уни бошқаришнинг тарихан барқарор бўлган янги шакллари қарор топди. Ҳокимиятнинг ваколатли шакли юзага келиб, катта-катта ижтимоий вазифаларни бажариш учун кенг халқ оммасини сафарбар этишнинг ташкилий усуллари ва воситалари ишлаб чиқилиб, доимо такомиллаштирилиб борилди. Давлат доирасида аҳолининг ижтимоий жиҳатдан фаркланадиган таркибий тузилиши юз бердики, натижада, уруғ, қабилачилик алоқаларидан гўнаҳкор ва синфий умумийликка ўтиш таъминланди. Шунингдек, давлат мавжудлиги туфайли ижтимоий манфаатни шахсий манфаатдан ажратиб, унинг аҳамиятлилиги таъминланди, ижтимоий интизом қарор топиб, инсоннинг шахе сифатида ижтимоий қиёфаси биринчи ўринга чиқди. Демак, давлатнинг келиб чиқиши нафақат тарихий зарурият, балки ижтимоий тараккиёт омили ҳам бўлди;

— иккинчидан, давлат ибтидоий жамиятда мавжуд бўлган бошқарувдаги тамойилларга барҳам берди. Оқибатда, бутун жамоанинг жамият ҳаётида бевосита иштироки, бошқарувда жисмоний зўравонлик эмас, балки жамоа фикри ва обриси кучининг тан олинishi, иқтисодий мажбурлашнинг йўқлиги ва бошқа кўпгина тамойиллар йўқолиб кетди.

Давлатчилик ривожланиши билан сиёсий бошқарувнинг мураккаб тартиботи майдонга келади. Бунда, энг аввало, жамиятнинг сиёсий соҳасида юзага келадиган сиёсий ташкилотлар туркуми назарда тутилади. Масалан, бошқарувда ҳоким ёки тобеллигига кўра фаркланадиган ижтимоий гуруҳларнинг синфий ташкилоти — сиёсий партиялар муҳим аҳамият касб этади. Уларда синфларнинг маълум, одатда фаол қисми муайян ғоялар ва тамойиллар асосида уюшган бўлади. Давлат ҳокимиятини қўлга киритган партия бошқарувда раҳбарлик вазифасини бажаради.

Партияларнинг етуқлиги демократия етуқлигини ифодалайди.

Демократия (айнан «халқ ҳокимияти» демакдир) халқни ҳокимиятнинг манбаи эканлиги билан боғлиқ бўлган сиёсий-давлат тузилишининг шаклидир.

Давлат ҳокимияти тузилишининг бошқа шакллари-дан фаркли ўлароқ демократик жамиятларда қонуннинг устуворлиги, фуқароларнинг тенглиги, асосий давлат ташкилотларининг пастдан юқоригача сайлаб қўйилиши, сайлов ёки референдум (ялпи суров) орқали кўпчиликнинг хохиш-иродасини билиш имкониятлари таъминланади.

Жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаёти соҳалари маънавий соҳасиз мавжуд эмас. Унда энг оддий туйғу, ҳаяжон, тажриба, одатлар ва ҳоказолардан тортиб, ижтимоий онгнинг барча даражалари ва кўринишлари, бу соҳалар ҳодисаларининг мавжудлиги билан тақозоланган ташкилотлар, муассасалар жамланади. Бу ташкилотлар орқали жамиятнинг маънавий ҳаёти бошқарилади.

Жамият ҳаётининг иқтисодий ва сиёсий томонлари илгарилама ҳаракатда бўлганидек, маънавиятдаги ўзгаришлар натижасида ҳам алоҳида гуруҳлар ажралиб чиқиб, маънавий ишлаб чиқаришни амалга оширадилар. Булар зиёлилардир. Улар халқ яратган маънавий бойликларни ривожлантирадилар, унга сайқал берадилар.

Маънавият яратувчилари — зиёлилар қулдорлик тузumi даврида айтарли бадавлат бўлмаган эркин фуқаролардан, ўрта асрларда эса бир қисми ҳукмрон табақа ва мулкдорлардан бўлса, бошқа бир қисми меҳнаткаш омманинг, шу жумладан камбағал табаканинг ҳам иқтидорли вакилларидан етишиб чиқишган. Жамият ривожланишининг кейинги босқичларида ҳам маънавий кадриятларга бўлган катта ижтимоий эҳтиёж туфайли зиёлилар сафи тобора кенг халқ оммаси вакиллари ҳисобига тўлиб боради.

Маънавий ишлаб чиқариш натижасида, даставвал образлар, ғоялар, назариялар ва ҳоказолар яратилади. Улар ёрдамида эса кишилар ўртасидаги маънавий алоқаларга эришилади. Ва, ниҳоят бу ишлаб чиқариш туфайли инсоннинг ўзи ҳам маънавий мавжудот сифатида ўсиб, такомиллашиб боради. Бу ерда алоҳида таъкидлаш лозимки, инсон маънавияти табиий, биологик йўл билан ирсий тарзда авлоддан-авлодга ўтмайди, балки ўзаро ижтимоий-маънавий фаолиятда шаклланади ва қарор топади. Бу соҳа ишлаб чиқариши, ўз таркибига кўра, воқеликни мифологик, диний, ахлоқий, илмий ва эстетик кўринишлардаги ўзлаштиришлардан иборатдир. Воқеликни бундай ўзлаштириш шу

соҳа ишлаб чиқаришини ўзига касб қилган зиёлилар томонидан амалга оширилади.

Ахлоққа нисбатан бу фикрни қўлаб бўлмайди. Негаки, ахлоқий меъёрларни зиёлилар яратмайди. Ахлоқийлик инсоннинг ажралмас сифати бўлиб, жамиятнинг барча аъзолари томонидан ихтиёрий амалга оширилади. Сиёсат ва ҳуқуқ эса ўзига хос равишда объектив мавжуд бўлган давлат ҳокимияти ва унинг хилма-хил муассасаларига муносабат билан боғланган турмуш соҳаларидир.

Маънавий соҳа кадриятлари ўз аҳамиятини узок вақтлар давомида сақлайди, Маънавий кадриятларни ҳосил этиш ҳамма вақт янгилик яратишдан иборат бўлган. Буни, масалан, санъат соҳаси ривожланиши яққол кўрсатади. Буни антик давр ҳайкалтарошлиги ёки бадиий адабиёт мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу давр маънавий кадриятлари, гарчи ҳозирги санъат ривожланиши даражасидан паст турсада, лекин ўзининг тарихий, ва бадиий қийматини ҳозирга қадар йўқотмаган.

Ақлий меҳнат самараси сифатида маънавият ялпи характер касб этади. Яъни, унда ўтган авлодлар маънавий меросидан фойдаланиш, уни ҳозирги замон даражаси билан боғлаш, ривожлантириш зарурий шарт ҳисобланади.

Инсоният ривожланишида интеллектуал меҳнатнинг аҳамияти тобора ошиб бориши билан маънавият ҳам катта аҳамият касб этаборади. Бундан эса жамият учун ижодкорлар меҳнатининг қанчалик зарурлиги намоён бўлади. Интеллектуал меҳнат тобора кенг ривожланиб, аҳолининг катта-катта гуруҳлари ва қатламларининг асосий машғулотларига айланиб боради. Юксак маънавиятлилиқ жамият тараққиётининг асосий омилига айланади.

Маънавият соҳаси кадриятлари ишлаб чиқилиши, сақланиши, зарур бўлганда қайтадан тикланиши ва тарқалиши учун махсус яратилган муассасаларга эга бўлмоқ лозим. Ҳақиқатан ҳам, санъатни театрсиз, музейсиз тасаввур этиб бўлмайди. Айни вақтда, бу муассасалар фаолиятида маънавийлик билан моддийлик ўзаро чирмашиб кетадики, баъзан уни аниқ равишда у ёки бу соҳа билангина боғлаш қийинлашади.

Маънавият жамиятнинг сиёсий соҳаси билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Тўғри, маънавий ҳодисаларнинг барча шароитлардаги сиёсий аҳамияти бир хил бўлган

эмас. Улардан баъзилари муайян шароитда бевосита сиёсий вазифаларни бажарса, бошқалари бундай имкуниятга билвосита эга бўлади.

Маънавий ишлаб чиқариш ҳар доим ижодийлгаска таянади. Масалан, рассомлар, ёзувчилар, ҳайкалта-рошлар, олимлар ва бошқаларнинг меҳнати аввал бошдан ижодийдир. Айни вақтда бу ижодийлик жараёни унинг соҳибларига жуда катта завқ бағишлайди. Ҳақиқий ижодкорларнинг ўз ҳаётий тамойилларини ҳар қандай қийинчиликларга қарамай ўзгартирмаганлигини шу билан изоҳлаш мумкин.

Жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида бўлганидек маънавиятда ҳам ворислик ва ўзаро алоқадорлик амал қилади. Бу тўғрида Нобель мукофоти лауреати белгиялик олим Н. Пригожий ва И. Стенгерс асарларидан бирида келтирилган қуйидаги фикр характерлидир: битта одам ўз меҳнатининг самараси билан ҳамма вақт ҳам бой бўлолмаслиги, аксинча, бир қанча одамлар меҳнати самараси бир одам қўлида тўпланиши унинг ниҳоятда бойиб кетишига олиб келганидек, ҳар қандай билим тўлақонли бўлиши учун минглаб одамлар тажрибасини умумлаштириш лозим бўлади.

Жамият ҳаётининг барча соҳаларида маънавий муносабатлар муҳим урин тутади. Бу онгнинг барча жиҳатлари, маънавий фаолият ва мавжуд ғоялар, қарашлар билан боғлиқ инсонийлик муносабатлардир. Бошқа ҳар қандай ижтимоий муносабатлар каби бу муносабатлар, биринчи навбатда, таълим-тарбия ва кишиларнинг ўзаро ҳар бирига таъсир этадиган барча алоқаларда намоён бўлади. Шу билан бирга, маънавий муносабатлар мазмунини ва мавжудлигига кўра, бир-биридан фарқ ҳам қилади. Масалан, улардан баъзилари фақат онгда субъектив тарзда мавжуд бўлса, бошқалари эса онгдан ташқарида, кишилар ўртасидаги муносабатларда субъектив, объектив шаклда мавжуд бўлади.

Муносабатларнинг бу турини ифодалайдиган жиҳатлар ичида кишиларнинг ўзаро маънавий алоқаларини алоҳида кўрсатиш лозим. Бу алоқаларда, даставвал, кишилиқ ҳаётининг барча соҳаларига тегишли турли-туман ахборотлар алмашинади. Муҳими шундаки, бу алоқалар моддий воситалар (матбуот, радио, телевидение ва бошқалар) ёрдамида амалга оширилади.

Кишиларнинг ўзаро маънавий алоқаларида кенг қўламли ижтимоий аҳамиятга молик бўлган умумийлик — жамоатчилик фикридир.

Маънавий алоқалар кишилар маънавий ҳолати намоен бўлишининг усули сифатида ижтимоий фаолликини ифодалайди. Албатта, фаоллик жамиятнинг иктисолий ва сиёсий соҳаларида ҳам ўзига хос равишда намоен бўлади. Лекин бунда ижтимоий, маънавий соҳаларнинг ўзаро таъсирланганлиги тараққиётнинг зарур шартлардандир.

Ижтимоий ҳаётнинг маънавият соҳаси таркибида ижтимоий онг, унда эса мафкура муҳим ўринга эга. Мафкура ўз табиатига кўра онглилик жараёнига муайян йўналиш беради. Бунинг таъсирида дунёқараш, эстетик меъёрлар ва ҳоказолар шаклланади.

Маънавиятда алоҳида мавқега эга бўлган тармоқ — бу фандир.

Жамият ҳаётининг ҳамма соҳалари ҳар доим ўзаро алоқада бўлиб, ижтимоий яхлитликни ташкил этади. Бу яхлитлик доирасида уларнинг ҳар бири нисбий муштакилликка эгадир. Бу уларнинг ўзгариши ўзаро мое келмаслигида, ҳар бирининг ўзига хос ички мантиқи бирлигида ва ўзаро бир-бирига таъсир этаолишида кўзга кўринади.

4. ЖАМИЯТНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ: ОИЛА, ИЖТИМОЙ ТАБАҚАЛАР ВА ТАРИХИЙ-ЭТНИК БИРЛИКЛАР

Жамият аъзолари — инсонлар биологик табиатига кўра Ното заргеш турига мансубдир. Улар пайдо бўлгандан бери ўзига қадар мавжуд бўлган ва фақат муайян табиий муҳитда яшайдиган барча турлардан, шу жумладан Ното турига мансуб бўлган питекантроп ва неандерталдан фарқли ўларок, Ер юзини ўзининг яшаш маконига — Ойкуменига айлантиради. Ойкуменининг қайси қисмида яшашига кўра, кишиларнинг барқарор биологик хусусиятлари шаклланади. Бундай фарқлар иркий сифатга эга бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрича, энг умумий тарзда учта — оқ танли, қора танли, сариқ танли ирқларга бўлинади. Аммо ирқларда кишиларнинг ижтимоий киёфаси акс этмайди.

Агар ирқ жамият аъзоларининг муайян табиий шароитларга мансублигини билдирса-да, оилавий умумийлик инсондаги табиийлик ва ижтимоийликнинг узвийлигини ифодалайди. Оила — бу кишиларнинг никоҳ ёки қон-қариндошликка асосланган кичик ғуруҳи бўлиб, унда жинсларнинг фарқланиши ва жинсий

эхтиёж билан тақозоланган муносабатлар ижтимоий рухий-ахлоқий кўринишда намоён бўлади.

Табиий моҳиятга кўра, оила инсон зотини қайта ишлаб чиқариш вазифасини бажарса, ижтимоий маънода у кишилар бирлашган илк бўғиндир. Жамиятдага мавжуд муносабатлар оилада ҳам ўз ифодасини топади.

Рухий жиҳатдан оила жинсий майлнинг танлаш хусусиятига ҳам эгаки, буни муҳаббат, дейилади. Табиий, иқтисодий ва рухий томонларнинг зарур мужассамида қарор топган оила одатда мустаҳкам бўлади. Инсоният цивилизациясининг ривожланиши одатда шу йўналишда оила учун шароит яратади. Айни вақтда оилавий муносабатларда тескари йўналиш ҳам учрайдики, буларнинг натижаси ўларок оилавий муносабатлардаги салбий жиҳатлар ҳам кўзга ташланади. Масалан, оиланинг бузилишига олиб келадиган қўйди-чикди оқибатида фарзандларнинг отасиз ёки онасиз ўсиши ёхуд ҳар иккисининг ҳаёт бўлишига қарамай, уларнинг давлат муассасалари тарбиясига ўтиши ва ҳоказолар.

Кишиларнинг бирликлари ичида синф тўлалигича ижтимоий табиатга эгадир. Ҳозиргача ҳеч ким инсоният жамияти ривожланиши ибтидоий даври ниҳоясидан бошлаб кишиларнинг синфий табиатга эга бўлганини инкор этган эмас. Манбааларда қайд этилишича, биринчи марта Қадимги Римда янги эрадан аввалги IV асрда кишиларнинг мулкӣ ҳолатидан келиб чиқиб, ҳарбий мақсадларни кўзлаган ҳолда муайян гуруҳларга, синфларга ажралиши юз берган.

Хўш, синфнинг ўзи нима? Маълумки, XVIII аср охирида юз берган француз инқилоби даврининг тарихчилари бўлган мутафаккирлар синфлар кураши тўғрисидаги масалани илгари сурган эдилар. Марксистлар синфлар мавжудлиги ва курашини иқтисодий сабаблардан келтириб чиқариб, булар ўртасидаги муносабатни ҳаёт-мамот жанги тарзида қарадилар. Бундай нуқтаи назар ва уни воқеликка айлантириш учун уриниш инсониятга қанчалик қимматга тушганлиги ҳозир ҳаммага маълум.

Синфлар кишиларнинг жамиятда тутган мавқеи — мулкка муносабати, ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги ўрни, яратилган моддий, маънавий бойликлардан қандай миқдорда ва қайси шаклда олишига қараб белгиланувчи ижтимоий гуруҳларидир.

Жамият аъзоларининг табақалашуви ҳозирги вақтда

бир қатор ўзгаришларга учради. Уларнинг ялпи миқдорида ўрта қатламнинг ўрни жиддий тарзда ошмоқда. Хунармандлар, майда корхоналарнинг эгалари, майда савдогарлар, деҳқонлар ва фермерлар, кам сонли эркин касб эгалари ҳамда ёлланиб ишловчи зиёлилар, ишлаб чиқариш, савдо, маориф, давлат ва жамоат муассасаларининг хизматчилари ва бошқалар ўрта қатламни ташкил этади.

Тарихий-этник бирлик тушунчаси инсониятнинг энг қадимги давридан ҳозиргача босиб ўтган босқичларини ифодалайди ва тегишли тарзда уруғ, қабила, эл-элат ва миллатни ўз ичига олади. Уруғ аъзолари қонқариндошлик, умумий тил, турмуш ва маданиятга эгаллиги билан фаркланади. Келиб чиқишга кўра уруғ ибтидоий кишилар тўдаси ривожланишининг якуни бўлиб, алоҳида тарзда яшамаган. Уруғлар ўртасида ҳар доим зарур алоқалар мавжуд бўлган. Уларнинг бирлашувидан қабила ташкил топган. Ўз навбатида, тил ва давлатчилик таъсири. остида, қабилалар бирлашуви эл-элатни майдонга келтиради. Бу ҳол аниқ ўрнига кўра турли этносларда, турли даврларда юз беради. Яъни, эл-элатнинг шаклланиши, Шарқнинг кўпгина халқларида жамиятнинг синфларга бўлиниши илк давридан бошлаб содир бўлган. Бу билан бирга, бундан кейинги даврларда ҳам элатчилик майдонга келган. Туркий халқлар ичида ҳозирги ўзбеклар аجدодининг элат сифатида шаклланиши Х—ХІІ асрларга тўғри келади. Айни вақтда булар таркибига янги-янги қатламларнинг қўшилиши кейинги асрларда ҳам юз берди. Чунончи, узбек этноси таркибига элат босқичида кирган сўнгги қатлам Дашти Қипчоқдан Моварауннахрга келиб жойлашган кўчманчилар бўлди.

Миллатнинг келиб чиқиши ўрта аер анъанавий жамиятларидан янги индустриал жамиятга ўтиш даврига тўғри келди. Унда элатчиликдаги мавжуд сифатлар (тил, ҳудуд, маданият ва ҳ. к.) бу тарихий-этник бирликларнинг ўзаро қўшилиши, йириклашуви билан барқарор тус олади. Натижада, мана бир неча аердирки, илғор давлатлар аҳолиси миллат босқичида ривожланмоқца.

ХХ аердаги миллий ривожланиш ўтмишда бўлмаган жуда катта кўламли ўзгаришларни келтириб чиқарди. Ҳозирги замон мустақил давлатлари (улар қарийб 200 та) миллий суверенитетнинг сиёсий ифодаси сифатида бир неча ўн мингдан миллиардгача миқдордаги аҳоли-

ни бирлаштирган. Бу ўринда шуни уктириш зарурки, ҳозирги йирик давлатлар ичида мономиллатликлари кўп эмас. Қолганлари эса кўп миллатлидир. Шунга кура бундай давлатларда «марказдан қочиш» майли ҳам объектив мавжуддир. Миллий мустақиллик учун олиб борилаётган ҳаракатлар бунинг ёрқин ифодасидир.

5. ТАРИХИЙ ЖАРАЁН, УНИНГ МАЪНОСИ, МАҚСАДИ ВА ЙЎНАЛГАНЛИГИ

Табиатдаги ҳар қандай ўзгариш стихияли тарзда рўй беришини фан аллақачон кўрсатиб берган. Бундан фарқи ўларок, ижтимоий ўзгаришлар кишиларнинг муайян манфаатларини ифодалаган онгли фаолиятлари натижаси сифатида содир бўлади. Ана шундай йўл билан ижтимоий тарих деб аталган мураккаб сиёсий иқтисодий, ижтимоий, маънавий жараёнлар юзага келади ва давом этади. Агар булар табиатдаги жараёнлар билан муқояса қилинса, даставвал такрорланишлар кўзга ташланади. Аҳамиятлиси яна шундаки, бу такрорланишлар қатъий меъёрга юз беради. Бу борадаги умумийлик ва ўзига хослик ҳам турлича таҳлил этилгани маълум. Масалан, юксакроқ ривожланган юнонлар ва хитойликлар ўзларининг теварак-атрофидаги халқлардан юқорилигини «юнонлар» ва «бошқалар», «хитойликлар» ва «бошқалар» каби тушунчалар орқали кўрсатганлар. Албатта, бу фикрлар анча юзаки бўлиб, ижтимоий тарихни тушуниш учун туртки бўлган ҳолос.

Булар тарихий жараён таҳлилига ёндошишнинг турли-туманлиги, муаллифларнинг шунчаки инжиқликлари бўлмай, балки инсоният жамиятининг ўзгариши мураккаблигининг ифодасидир.

Кишилиқ жамияти жараёнлари кечиши хусусидаги қадимги юнон тарихнавислиги ғоялари Ўрта аср мусулмон тафаккури вакиллари томонидан ривожлантирилди. Ўз навбатида Юнон ва Шарқ мутафаккирлари ғояларини қабул қилган Оврўпа Уйғониш даври мутафаккирлари ва маърифатпарвар файласуфлар, айниқса, италиялик Ж. Вико¹ немис И. Гердер² ва бошқалар

¹ Вико «Миллатларнинг умумий табиати тўтрисидаги янги фаннинг асосланиши» номли асарида кишиларнинг ижтимоий табиатидан келиб чиқиб ижтимоий тарихнинг ички сабабларини аниқлашга уринди.

² Унинг «Инсоният тарихи фалсафасига дойр ғоялар» асарида тарихий жараённинг умумий йўналганлиги ғояси инсонни тарбиялаш ва такомиллаштириш вазифалари билан боғланади.

ижтимоий ўзгартиришларнинг бош омилини (тарихга монистик қараш) ёки омиллар йиғиндисини (плюралист*: қараш) ўрганишга ҳаракат қилдилар. Янги замен файласуфлари ҳам бу йўналишда фикр юритиб, ижтимоий объектлар алмашинуви ва жараёнлари давомийлиги тартиботи ва ҳоказоларни анча чуқур изохладилар. Даставвал, улар эътибор берган масала — жамият ўзгариши маълум макон ва вақтда юз бериш муаммоси бўлди.

Алоҳида олинган инсон борлигида ҳам, жамият миқёсида ҳам макон ва вақт яхлит идрок этилади. Бунда шунини назарда тутиш лозимки, ижтимоий макон ва вақт алоҳида борлиқ соҳасининг ажралмас хоссаларидир. Ижтимоий жараёнлар моҳияти физикавий макон ва тақвимий вақт ўлчовларида ўз аксини топа олмайди. Ижтимоий ўзгаришларнинг вақтда узлуксиз ва узилиш, муайян маром ва маромсизлик кўринишларида кечиши уларга муайян тарзда қарашни тақозо этади.

Бундай қарашлардан бири ижтимоий даврийлик назариясидир. Уни маятниксимон (кичик тизимда), доиравий, бурамасимон (ўртача катталиқдаги тизимларда) ривожланиш шакллари сифатида тушуниш мумкин.

Тарихий жараённи чизикли тарзда тасаввур қилиш ҳам мавжуд. Бу таълимотда оламнинг яратилишидан бошланган йўли охиригача бир йўналишда, текис давом этади, деб тушунтирилади.

Немис файласуфлари К. Маркс ва Ф. Энгельснинг қарашларига кўра ижтимоий жараёнлар табиий-тарихий тарзда кечади. Бу таълимотга кўра, тарихий ривожланиш босқичлари изчил равишда ижтимоий-иктисодий формациялар шаклида давом этади. Бундан эса тарихни даврларга бўлиш — қадимги давр — қулдорлик, ўрта асрлар — феодализм, янги замон — капитализм ҳамда энг янги давр — социализм ва коммунизм тўғрисидаги қарашлар майдонга келади. Бу нуктаи назар, ҳозир дадил айтиш мумкинки, тарих сабоқларида ўз тасдиғини топмади.

Кишиларнинг турмуш тажрибаси ва фан маълумотлари кўрсатишича, тарихий жараённи ўрганиш кўп вариантлилиқ ёндошуви асосида амалга ошганида мақсадга мувофиқ бўлади. Албатта, бу вариантлар шартли табиатга эга бўлиб, улар мутлақлаштирилмаслиги лозим. Негаки, инсон ҳам, инсоният ҳам

охир-окибатда узлуксиз кечаётган ўз муҳити жараёнини ичида бўлганлиги туфайли тарих тўғрисида ягона, сўнги ҳақиқатни айтиб бўлмаслиги ўз-ўзидан тушунарлидир.

Инсоният томонидан ўз борлиғи моҳиятини маънавий англаши йўналишлари хусусида гапирилганда, экзистенциализм, танқидий рационализм таълимотлари устида ҳам тўхтаб ўтмоқ лозим. Улардан биринчисида тарихий жараён масаласи мулоҳазалар марказига қўйилиб, унинг маъноси инсоният ҳаёти маъноси ва мақсади билан боғланади. Экзистенциализмнинг таникли вакили Карл Ясперс бу боғлиқлик сабаби инсоннинг биологик табиатида эмас, балки унинг моҳияти деб билади. Инсоний моҳият эса инсон маънавий кучларининг эркин намоён бўлишидир.

Танқидий реализм таълимотининг асосчиси Карл Поппер ижтимоий тарихда маъно ва мақсад бўлишини рад этади. Унинг таъкидлашича тарихий жараён маъносиз бўлиб, унга ҳеч қандай ялпи умумлашмалар ва мулоҳазаларни қўллаб бўлмайди. Поппер, айниқса сиёсий ҳокимият тарихини умумий тарих даражасига қўтаришга қатъиян қарши чиқади. Унинг нуктаи назарича, сиёсий ҳокимият тарихи — бу барча кишиларнинг умидлари, курашлари ва интилишларининг реал тарихи бўлмай, балки халқаро жинойтлар ва ялпи қотилликлар тарихидир.

Ижтимоий жараёнлар табиати билан боғлиқ масалаларни изоҳлашда «ҳаёт фалсафаси» оқими вакиллари-дан Фридрих Ницше, Освальд Шпинглер ва уларнинг таъсирида шаклланган файласуфларнинг қарашлари эътиборга моликдир. Буларнинг фикрича, инсоният тарихи асосига «оврўпацентризм» ёки «осиёцентризм» тушунчалари ифодаладиган мазмунни қўйиш мантиққа зиддир.

Тарихий жараёнда Ер юзида кетма-кет, айтиб бир вақтда мавжуд бўлган турли цивилизацияларнинг бир хил маъно ва аҳамиятга моликлиги ҳозир қўпчилик томонидан тан олинган. Цивилизациявий ёндашиш жамият маданий-тарихий ўзига хослигини ва қатор босқичларга бўлинишини таъкидлайди. Бундай ёндашишга биноан цивилизациялар динамик тузилмаларнинг тадрижий хилидан (типидан) иборат бўлади. Инглиз файласуфи ва тарихчиси Арнольд Тойнби «тарихни билишда» 21 та цивилизацияни фарқлайди. Тарихий жараённинг маъноси, файласуф таъкидлашича, диний

тадрижийлик ва инсоният Маънавий¹ такомиллашуvidан иборатдир. Шу билан бирга, цивилизациялар ўзаро маънавий асосда боғлангандир.

Кишилиқ тарихи зиддиятли тусда кечади. Ижтимоий жараёнлар бир томондан умумийликка эга бўлса, иккинчи томондан ўзига хос шаклларда ҳам юз беради. Тарихда турли жамият моделларининг амалга ошиши, унинг турли таркиб ва усулларда қарор топиши шу сабаблар билан тақозо этилган. Ҳар бир тарихий босқичда у ёки бу ижтимоий тузилманинг мазмуни ва шакли, мавжудлик усули турли-туман аниқ олинган омишлар йиғиндиси билан белгиланишини шулар билан тушунтириш мумкин.

Тарихий жараёнда ҳир-оқибатда ўзига хос объективлик амал қилади. Ўз навбатида жамият илгариларда ҳаракатининг бундай объектив юз бериши бу ҳаракат таркибий қисмларининг ўзаро бирлиқда олиншини шарт қилиб қўяди. Ушбу бирлиқ ижтимоий тарихда вориелиқ бўлишни ҳам изоҳлайди. Ҳақиқатдан ҳам, ҳар бир авлод ўзидан олдинги авлоднинг меросхўридир. Айни бир пайтда у ҳам навбатдаги авлод ҳаёт шароитларини объектив равишда тайёрлайди.

Қўриниб турибдики, жамият тарихи илгариларда йўналгандир. Унинг бу табиатидан ижтимоий таракқиёт тўғрисидаги масала ўртага чиқади.

Инсоният тарихи жараёнига аксиологик ёндошишга қўра юз берган воқеаларнинг таракқиёт талабларига мое келиши ёки аксинчалиги билан ўлчаш ҳам мавжуд. Бунда кимдир таракқиёт қўрсаткичига давлат сиёсатини олса, бошқалар иқтисодиётнинг ташкил этишни, учинчилари маънавиятга катта эътибор беришни олади. Конкрет тарихий даврларда таракқиёт мезонларига муносабат ҳам доим ўзгариб туради.

Хўш, таракқиёт тўғрисидаги қарашлар объектив мазмунга эгами? Қўйилган саволга жавоб бериш учун «таракқийпарвар», «реакционер» ва «инқироз» тушун-

¹ Албатта, фақат маънавий омишларни белгилувчи деб қараш ҳам иқтисодист ёки жамият ижтимоий-сиёсий институтларининг ўрнини мутлақлаштиришдан фарқ қилмайди. «Цивилизация» тушунчасида буларнинг ҳар бири таркибий қисм сифатида акс этеа-да, бунда, даставвал тарихнинг ҳар бир босқичидаги маънавий ҳолат — миллий ёки минтақавий менталитет тўлароқ акс этади. Ўз навбатида бу тушунчадан кенг халқ оммасининг илҳомбахш бош ғояси ёки эътиқодини рўёбга чиқарадиган аклий йўналиш сифатида фойдаланади. Цивилизациявий ёндошиш маншқига қўра ҳар бир халқ, миллат ва шахе ялпи тарих дарахтининг меваларидир. Албатта бу дарахтнинг шохлари, япроқлари ва қуртақлари бетакрор томонларга ҳам эта эканлиги ҳсч кимда шубҳа уйғотмайди.

чаларининг нисбатини аниклаш лозим бўлади. Бунда ҳозиргача юқоридаги масалалар хусусида амалда бўлган жавобларни соғлом ақл, илмийлик ва бевосита воқелик, айниқса, амалда ўзининг ҳаётийлигини кўрсатган дунёқараш — методологик нуқгаи назаридан таҳлил қилмоқ лозим. Шунга мувофиқ «инқилоб», «ислоҳот» ва «тадрижийлик» тушунчаларининг фалсафий парадигмаларини қайта кўриб чиқиш зарур бўлади.

Умуман олганда, жамият тараққиётининг моҳияти ва мақсади инсониятнинг ҳозирги ривожланиши мисолида яққол кўзга ташланмоқда, яъни кишилик жамияти тўхтовсиз равишда ривожланиб, илгарилаб бораверади.

6. ФАЛСАФАДА ИНСОН МУАММОСИ

а) Инсон муаммоси фалсафий таълимотлар марказида.

Инсон тўғрисидаги илк тасаввурлар фалсафа майдонига келишидан анча аввал ҳам бўлган. Булар табиат ва инсон нисбати тўғрисидаги эртақларда, турли асотирларда (мифларда) ифодаланган энг содда фикрлар эди. Айни шу фикрлар асосида ва улар билан алоқадорликца инсонни фалсафий тушунишга дойр таълимотлар юзага келади. Инсон ва унинг моҳияти ҳақидаги дастлабки бундай фалсафий таълимотлар Қадимги Ҳиндистон, кейинроқ Хитойда ривожланди.

Қадимги Ҳиндистон фалсафасида бу масала «инсон қаердан пайдо бўлган», «биз қаерда яшаймиз», «қаёққа қараб бораяпмиз» каби саволлар тарзида қўйилиб, бу саволларга берилган жавобларда инсоннинг ижтимоий-маънавий моҳиятини таҳлил этиш билан бирга унинг барча жонли мавжудотлар билан умумийлигига ҳам эътибор қаратилади. Асотирий-диний ва фалсафий ғояларни ифодалаган ведаларнинг¹ давоми ҳисобланган упанишидаларда таъкидланишича, эркинликка, эҳтиросликидан қутулишга интилиш ва сансара-карма² қонунларига қўра амалда бўлган ҳиссий борлиқ йўли фақат инсонгагина ҳосдир.

Инсон муаммоси таҳлилида хитойлик Конфуцийнинг таълимоти алоҳида ажралиб туради. Унинг фалсафий қарашларида инсоннинг ахлоқий табиати, оиладаги ҳаёти ва давлатни бошқариши масалалари катта ўрин

¹ Ведалар — қадимги ҳинд адабиётининг ёдгоряигидир.

² Сансара — ҳастнинг узлуксиз аямашинуви, карма — узвийлик.

олган. Гарчи Конфуций таълимотида табиат масалалари алоҳида ва бевосита ўрин олмаган бўлсада «осмон» ва «осмон ҳукми» тушунчаси хийла катта салмоққа эгадир. «Осмон ҳукми» — бу тақдир бўлиб, инсон ҳаёти ва ўлими унинг томонидан белгилаб қўйилган.

Конфуцийнинг «ўзингга нимани истамасанг, бошқаларга ҳам уни раво кўрма», деган фикрида инсонийлик, кишиларга ҳурмат-иззат кўрсатиш йўллари ифодаланган. У яна билиш — инсонни билишдир, деб айтган эди.

Конфуцийчилик билан ёнма-ён мавжуд бўлган дао-сизм¹ фалсафий мактаби вакиллари ҳам инсон муаммосини жиддий тадқиқ қилганлар. Бу мактаб вакиллари таълимотига кўра инсон ўзининг ҳаётида дао — бутун Оламнинг ўз-ўзидан келиб чиқиши, ривожланиши ва барҳам топишининг доимий табиий қонунларига амал қилиб яшаши керак. Яъни, унинг барча хатти-ҳаракатлари Олам қонуни ва инсоний табиатга, *мос бўлмоғи лозим.

Инсон муаммоларининг фалсафий таҳлили Қадимги Юнонистонда ҳам анча юксакликка кўтарилди. Юнон файласуфлари кўрсатишича, инсон Коинотнинг унчалик мукамал бўлмаган кўриниши бўлиб, унинг барча унсурларини ифодалайдиган тана, жон ва руҳдан иборатдир. Коинот доирасида инсон худолар, барча жонли мавжудотлар — ўсимликлар ва ҳайвонлар билан ёнма-ён мавжуддир.

Фалсафий таълимотлар марказида инсон муаммосининг алоҳида тарзда қўйилиши энг аввало Протогарнинг «инсон барча нарсаларнинг ўлчовидир», деган фикрида тўла ифода этилган.

Демокрит учун эса инсон табиатнинг бир бўлагидир, бинобарин, у ҳам атомлардан тузилган. Ҳаётдан мақсад Демокритнинг фикрича, бу маънавий бахт-соадатдир.

Шарқца ислом тарқалган ҳудудлардаги диний-фалсафий таълимотларда бу масалага рационал ёндошиш кучли эди.

Тасаввуф таълимотларига кўра, инсон борлиқцаги энг мукамал мавжудот бўлиб, ўзида оламнинг моҳиятини жам этади. Шунга кўра борлиқ — дунё оламу кабир бўлса, инсон олами сағирдир. Агар коинот миқёсида борлиқнинг бирлиги худода ифодаланса, хосса-

¹ Дао — йўл демакдир.

лари кўринишининг ифодаси — инсондир. Инсон тинимсиз ўз-ўзини билиш орқали комиллик даражасига эришиш имкониятига эга.

Ислом фалсафаси вакиллари инсон муаммосининг барча асосий жиҳатлари билан шуғулландилар. Жумладан, уларни инсоннинг келиб чиқиши, унинг оламда тутган ўрни, воқеликни ўзлаштириш имкониятлари, эзгулик йўлини танлаган инсоннинг идеали ва ҳоказо масалалар қизиқтирган эди. Бу масалаларни таҳлил этиш натижасида Форобий инсоннинг барча мавжудотлардан фарқи акл-идрокдадир, деган хулосага келган бўлса, Ибн Сино аклнинг ўзини умумий қарашлар ва алоҳида нарсалар тўғрисида фикр юритишга кодирлик шаклида талқин қилади.

Бу муаммо ҳақидаги Берунийнинг фикрлари ҳам аҳамиятлидир. У инсоннинг худо томонидан яратилганлигини кўрсатиб, айни вақтда унинг бутун ҳаёти ва жисмоний тузилиши жўғрофик омиллар билан ҳам боғлиқ эканини кўрсатиб шундай деган эди: «инсон танаси, ранги, ҳақиқий кийёфаси, табиий белгилари фақат келиб чиқишгагина эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва турар жойига ҳам боғлиқдир»¹.

Инсон муаммоси таҳлили Янги замон фалсафасининг барча босқичларда эгаллаган ўрни, тутган аҳамиятига кўра ўтмиш даврларида мавжуд бўлган таълимотлардан сифат жиҳатидан фарқланди. Уйғониш даври тафаккурида ўтмишдаги таълимотларнинг биронтасида бўлмаган ҳол — инсонни бетакрор индивидуалликларнинг йиғиндиси сифатида олиб қараш бошланди, инсоният бетакрор инсонлардан ташкил топгани кўрсатилди. Бундан эса тирик табиатда бўлганидек, инсон табиатининг ҳам бир хил эмаслиги ва айни пайтда инсон билан инсониятнинг манфаатлари муштарақлашадиган муҳим нукталар борлиги тўғрисида хулосалар чиқарилди.

Бу давр фалсафасида, биринчидан, инсон, унинг алоҳидалик сифати ва имкониятларининг чексизлиги масаласи турса, иккинчидан индивидуализм, эгоизм (худбинлик), манфаатпарастликнинг ҳам фалсафий таҳлиллари кўрина бошланди. «Инсон инсонга бури», «хамманинг ҳаммага қарши уруши» кишилар ҳаётининг табиий ҳолати (Т. Гоббс), деган қарашлар келиб чиқиши тасодифий эмас эди.

¹ Лоу Раиҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Т., «Фан», 1986, 67-бет.

Фан таракқиёти таъсирида Оврўпа фалсафий антропологиясида бу даврга келиб инсон моҳияти талкинида янада янги жихатлари кўрина бошланди. Масалан, Б. Паскаль инсоннинг бутун буюклиги ва ноёблигини унинг фикрлай олиш қобилиятида кўради. П. Гольбах эса инсоннинг ҳаёти табиат қонуни билан тақозаланган, деб ҳисоблаган. У шундай деб ёзган эди: «инсон ҳатто фикрида ҳам табиатдан ташқарига чиқаолмайди»¹.

Немис мумтоз фалсафаси асосчисй И. Кант учун «инсон дунёдаги энг асосий мавжудотдир». У бир томондан, табиатга тегишлидир, иккинчи томондан — ахлоқан эркин ва, учинчидан, доимо қадриятлар билан иш кўради. Бу сифатларнинг биринчисиди инсон зарурият олдида турса, иккинчисиди маънавий эркинликка эгадир.

XX аср фалсафий антропологияси кўп ҳолларда мумтоз фалсафа аъаналардан воз кечиб, рационализм ўрнига нррационализмни (инстинкт, интуиция, ҳиссий-иродавий ҳолатлар ва ҳоказоларни) кўяди.

«Ҳаёт фалсафаси» йўналишидаги мутафаккирлар (унинг илк вакиллари XIX аср файласуфларидан Кьеркегор, Шопенгауэр, Ницше ва бошқалар) ақл-идроқ ўрнига иродани олдинга суриб, қатор қизиқарлй ғояларни майдонга ташладилар. Ҳусусан, Шопенгауэр ўтмишдаги фалсафий қарашларда инсон иродаси унинг ақл-идроқи ҳосиласи сифатида қаралганини тўғри кўрсатади ва инсоннинг турли-туман интилишлари, мотивлари ҳаракат учун туртки бўлган руҳий ҳолати ҳамда буларнинг амалга ошиши жараёни нисбий мустақил экани ва ўзига ҳослигини таъкидлайди. Ницше ҳам фалсафа марказига инсон иродасини кўйиб, уни жонли табиатдаги ҳолатнинг жамиятдаги ҳусусий ифодаси деб тушунтирган эди. Бергсон эса инсон руҳий фаолияти асосида инстинкт туради деган фикрни илғари сурди.

Инсон муаммоси 3. Фрейд асос солган руҳий таҳлил фалсафасида катта ўрин тутган. Унинг фикрича инсон онги ёрдамида ўзининг «МЕН»ига ҳам эга бўлади. Айни вақтда унда инсон руҳининг олий қатлами — «суперМЕН» ҳамда энг паст ва қучли қатлам «У» ҳам фарқланмоғи лозим. Булар биргаликда олингандагина инсон ўз руҳий борлигини тушунтира олади.

¹ Гольбах П. Табиат тизими ёки физик ва маънавий олам қонунлари тўғрисида. М., 1984, 9-бст (русча).

„ XX аср фалсафасида инсон муаммосини алоҳида УРганишни мақсад этиб қўйган экзистенциалистлар (Ясгерс, Хейдегер, Сартр, Камю ва бошқалар) нуқтаи ^{На}зариға кура, индивид эзгулик ва ёвузликдан бирини ^{Та}Шташи масаласи фалсафий муаммолар марказида турмоғи лозим.

Экзистенциалистлар ўзларининг инсон тўғрисидаги Қарашларда айниқса бегоналашув ҳодисасига катта ^{Эб}тибор бердилар. Бунда алоҳида олинган инсон билан *амият ўртасидаги муносабатлардаги номутаносиблик ^айниқса чуқур текширилиши лозимлиги айтилади.

Экзистенциализмга яқин бўлган фалсафий таъли-^атлардан ҳисобланган ва ҳозирги вақтда бевосита Фалсафий антропология деб аталган мактабнинг ва-^киллари (А. Гелен, Э. Ротхакер, М. Ландман ва бош-Қалар) нуқтаи назариға кура фалсафанинг вазифаси Инсон борлиғи моҳиятини тушунтиришдан иборатдир. БУнда эътибор инсон борлиғининг объектив томонла-РИға эмас, балки соф субъектив томонлариға қаратила-Ди. Бу йўл билан инсоннинг эркин ижодий фаолияти, УНинг ҳақиқий борлиғи асосида инсон ҳаёти маъноси-^{Ни} очиб бериш мумкин деб кўрсатилади.

Ҳозирги замон инсон фалсафасининг мазмуни давр ^иҚўйган масалаларға жавоб бериш билан тақозаланган-^{аи}Р- Ҳақиқатан ҳам инсоният ҳозирги вақтда илмий оилимлар ва долзарб ҳаётий муаммоларни ҳал этиш Учун зарур бўлган йлмий-техникавий ва маданий воси-^{Та}лар етишмаётганлигини эмас, балки бу воситалардан Анолик билан фойдаланишмаётганлигини яққол сез-^{Мо}Қда. Бу донолик марказида доимий кадриятлар хи-^{со}бланган тинчлик, демократия, ижтимоий адолат ва Х°Қазолар туради.

„ б) Фалсафа, фан ва дин инсоннинг келиб чиқиши ^УРисида.

Фалсафада инсон муаммоси яхлит ўрганилар экан, УНинг келиб чиқиши тўғрисида ҳам бир қатор қараш-^{Ла}Р илгари сурилган. Бу муаммо таҳлилида фаразлар ва ^{Та*}минларға таянишға ҳам тўғри келади. Улар фалсафа ^афанда бир хил вазифаға — объектни ва субъектни УРганишға хизмат қилади. Қолган ўринларда эса фа-Разлар ва таҳминлар ёрдами билан файласуфлар инсон ^УРисидаги билимларни танқидий мулоҳаза қилиш ва ^{Та}Факкур кадриятлари мўлжаллари асосида таҳлил ^этишға ҳаракат қиладилар.

Чарлз Дарвин ва Альфред Уоллеснинг тирик дунё

тадрижини тушунтиришга бағишланган таълимоти доирасида инсоннинг келиб чиқиши масаласида фалсафа ва фанда бир хил фаразлардан фойдаланилади. Ҳақиқатдан ҳам тадрижийлик (эволюцион) назарияси инсоннинг келиб чиқиши муаммосини тушунтиришга катта таъсир кўрсатди. Бу назарияга кўра инсон биологик тур сифатида маймунсифат мавжудотлардан келиб чиққандир¹. Бунда инсоннинг ўтмиш аجدодлари суяк-лари қолдиқларидан далил сифатида фойдаланилади.

Ҳозирги замон фани нуктаи назаридан ерда ҳаёт 1000 млн йил аввал келиб чиққан. Маймунсимон мавжудотлардан инсоннинг келиб чиқиши бир неча миллион йил аввал бошланган². Ҳозирги вақтда Ер юзида тарқалган Ното §арлен§ (ақлли одам) тури эса замонавий генетика маълумотларига кўра бундан тахминан 200—250 минг йил аввал Африкада пайдо бўлган.

Фан тадрижийлик назариясидан келиб чиқадиган бу ҳулосали тан олади. Аммо фалсафа нуктаи назаридан инсоннинг келиб чиқишини асослаш учун булар етарли эмас. Хусусан, ушбу назарияга таяниб ҳайвонот олаmidан инсоннинг ажралиб чиқиши сабабларини тўла исботлаб бўлмайди. Шунга кўра, инсоннинг келиб чиқиши масаласи тахлилида социогенез масаласига ҳам катта эътибор бериш зарур. Бунинг учун инсоният тарихининг илк даврларига оид бўлган барча далилларни фалсафий умумлаштирмоқ лозим.

Тўғри, бу масаланинг фалсафий тахлили гарчи тажриба ва фактларга таянса-да, муайян жиҳатлардан фаразийлик хусусиятларига ҳам эгадир. Муаммога фалсафий ёки илмий ёндошишнинг баъзи жиҳатлари етарли изоҳини топмагани учун инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги фикрлар диний билимлар билан ҳам тўлдирилиши мумкин. Масалан, француз файласуфи ва антропологи Тейяр де Шарден маймунсимон мавжудотлар билан Ното §арлен§ алоқадорлиги масаласи талқинида охиргача тушунтирилмаган, «етишмайдиган звено» борлигига эътиборни қаратди³. Гап шундаки, — деб таъкидлайди мутафаккир, — инсон феномени ичкарида пайдо бўлди. Яъни инсоннинг келиб чиқиши «май-

¹ Харесон Дж., Уайнер Дж., Теннол Дж., Барникот Н., Ренольд Н. Инсон биологияси. М., 1979, 13-бет. (русча).

² Ўша жойда.

³ Тейяр де Шарден. Инсон феномени. М., 1987, (русча).

мун одам» кўриниши орқали янги шаклни майдонига келтирмади, балки маймунсимонлардан одамга ўтиш турмуш фаолиятини ташқи намоён бўлишини субъективлаштириш, ичкарига кетиш орқали кечган. Инсон авлоди шакилланишининг биринчи даврлари ҳам ўз-ўзини англаш шаклида юз берган.

Бу фаразда илмий далилланганлик етарли бўлмаса-да, мантикийлик мавжуд.

Ҳозирги замон фани инсон миясини ўрганишда жуда илгарилаб кетганлиги туфайли унинг бекиёс катга имкониятлари тўғрисида кўп маълумотлар тўпланган. Масалан, инсон миясида 10^{11} миқдордаги нейронлар ва уларнинг бирикмалари бўлиб, булар ёрдамида бутун инсоният тўплаган маълумотларни унга сингдириш мумкин. Лекин инсон миясига қўйиладиган талаблар унинг имкониятлари даражасидан анча пастдир. Бу парадокс сабабларини изохлашда илгари сурилган қарашлардан бири (академик Н. Т. Бехтерева ва бошқалар) бўйича инсон бошқа сайёрадан Ерга келиб кўпайиб кетган ва унинг миясидаги бекиёс имкониятлар ўз вақтида ўша сайёра шарт-шароитлари ва талаблари билан тақозаланган бўлиб, ҳозиргача сакланиб қолган.

Тарафдорлари унча кўп бўлмаган бу назарияга қарама-қарши бўлган яна бир нуқтаи назарга кўра, Ердagi инсон бутун Коинотда ҳам яккаю ягона, ноёб ҳодисадир,¹

Юқорида айтилганидек, антропогенез социогенезсиз кечмайди. Буни тушунтиришда инсоннинг келиб чиқиши тўғрисида турли вариантларда баён қилинган меҳнат назарияси ҳам мавжуд.

Меҳнат назариясининг барча кўринишларига биноан, инсоният меҳнат фаолияти натижасида шаклланган. Албатта, бу фаолият тил, онг, оилавий муносабатлар ва ахлоқий тамойиллар иштирокида юз берган.

Антропосоциогенез инсоннинг меҳнат курулларини ясаб, тажриба тўплашини, унинг авлоддан авлодга ўтишини ифодалайди.

в) инсон борлиғида табиий-биологик ва ижтимоийлик нисбати.

Антропогенез доирасида инсоннинг биологик табиати билан ижтимоийлиги нисбатини аниқлаб олиш муҳимдир.

¹ Алексеев В. П. Инсониятнинг вужудга келиши. М., 1994, 8—15 бетлар. (русча).

Умуман олганда, бу муаммони ўрганиш инсоннинг энг қадимги тарихидан бошлаб, долзарб бўлиб келмоқда. Негаки, инсоннинг айна бир вақтнинг ўзида ҳам жонли табиатга, ҳам жамиятга мансублиги ҳар доим кўпгина масалаларни келтириб чиқариши билан бирга тўғридан-тўғри, принципиал жихатидан дунёқараш масалаларини ҳам кун тартибига қўяди. Буни Арасту-нинг, инсон «сиёсий ҳайвондир», деган сўзларида ифодаланган маънодан ҳам билса бўлади.

Ҳақиқатдан ҳам Ното 8арлеп8 тури биологик жи-хатдан Ното уруғининг Ното ЁйНк (қобилиятли одам), Ното егес1ш (тикка юрувчи одам) каби турла-ридан фарқ қилинмаса-да, лекин, бир хил сезиш аъзо-лари, бир хил қон айланиши, мускул, нафас олиш, суяк тизимлари ва ҳоказоларга эгадир.

Булардан келиб чиқиб инсоннинг барча хатти-ҳара-катлари, орзу-истаклари ва фаолияти турлари охир-оқибатда биологиявий тақоза этилган дейишга асос борми? Фалсафа тарихида бунга икки хил: инсон бел-гиловчи'томонига кўра, биологик мавжудот ва инсон ижтимоий мавжудот, ижтимоийлик унинг биологиявий табиатини охир-оқибатда белгилайди, деган жавоблар берилган.

Биринчи хил жавоб тарфдорларидан баъзилари (Э. Уильсон, М. Рьюз ва бошқалар) ҳозирги замон социо-биология илми далилларига таяниб шундай мулоҳаза юритадилар: инсон хатти-ҳаракатининг асосий стерео-тип (бир-бирига ўзаро альтруистик ёрдам бериш, дои-мий манзилгоҳини кўриклаш, тажоввузкорлик, жин-сий майлни қондиришда муайян ўзига ҳосликларнинг мавжудлиги ва ҳоказолар) кўринишлари бўйича барча сут эмизувчиларга анча яқин. Ўзига ҳосликларига кўра эса инсон ўзининг бевосита ўтмишдошлари бўлган гу-руҳга мансубдир.

Фрейд ва унинг тарафдорлари таъкидлалашича, ин-сон ҳам бутун ҳайвонот дунёсида бўлгани каби хилма-хил инстинкт туфайли ҳаракат қилади. Биринчи, ўрин-да улар ичида инсон авлодини давом эттириш, жинсий инстинкт туради. Шу билан бирга инсон ўзида фаолият-ини маънавий, ҳуқуқий чекловчи ижтимоийлик си-фатлари бўлгани учун бошқа ҳайвонлардан фарқ қила-ди. Бу ижтимоий сифатлар туфайли инсон ўзининг шахвоний хирсини чеклаши лозим бўлади.

Иккинчи нуктаи назарга (академик А. Н. Леонтьев ва бошқалар фикрича) кўра, одам боласи инсон бўлиш

қобилияти билан туғилади. Бу ўринда табиат томонидан белгиланган ва инсон томонидан давом эттирилган хусусиятлар соқов, қар, кўр бўлган болаларда қандай намоён бўлиши устида ўтказилган тажриба якунлари ҳам катта аҳамиятга эга. Москва университетида психология факултетида ўтказилган тажриба жараёнида уларга дастлаб ёзиш кўникмалари ўргатилди. Ундан кейин эса улар секин-аста гапиришга, Бройл алифбоси бўйича ўқишга ўргатилди. Натижада, табиий кўр, соқов ва қарлигича қолганлари ҳолда улардан тўрттаси университетни тугатган.

Кўриниб турибдики, инсоннинг ижтимоий моҳиятини биринчи ўринга қўйиш жиддий асосга эга. Агар бунинг ёнига инсоннинг баъзи биологиявий хусусиятлари ҳам ижтимоий сабаблар билан белгилангани кўшилса, далиллар янада асосли бўлади. Масалан, Ер юзининг ижтимоий-маданий ривожланиши юксак босқичга қўтарилган минтақаларида одамларнинг эрта вояга етиши, соғломлиги, бўйдорлиги ва узоқ яшаши кузатилади. Кам ривожланган минтақаларда эса унинг акси учратилади.

Инсонни фалсафий таҳлил этиш доирасида бу икки хил қараш бир-бирини тўлдиришини ҳам кўрмаслик мумкин эмас. Демак, инсон биологик-ижтимоий мавжудот деб қаралмоғи лозим. Бу инсонда биологиявийликнинг ижтимоий тақозоланганлигини ва ижтимоийликнинг биологик заминлари борлигини кўрсатади.

Инсон ривожланишида биологиявий тадрижини ижтимоий-маданий ривожланиш босқичига ўтиши билан юзага келган бу бирлик унинг моҳиятини белгилайди.

г) Инсон ҳаёти, ўлими ва мангулиги муаммолари.

Ҳар қандай жонли мавжудот сингари инсон ҳаётининг нияти борлиги, бошқа мавжудотлардан фарқи ўлароқ у ўзининг охир-оқибатда ўлимга маҳкумлигини англаши ҳам фалсафий муаммолар доирасига киради. Бу — тасодифий ҳол эмас. Инсон ҳаёти ва ўлими масалалари асотирилар ва динларда ҳам марказий ўринни эгаллаган. Кишиларда дастлаб ўлимдан кўрқиб туйғуси кучли бўлган. Кейинроқ асотирий диний тасаввурлар воситасида бу жараён «мажбурий» эканлиги ҳақидаги эътиқод билан алмашинди. Асотириларда ҳайвонлар ҳам, кишилар ҳам ўладиган тана ва ўлмас руҳга эга деб кўрсатилган. Руҳ нозик, номоддий табиатга эга бўлиб, ўзида инсон вужуди тимсолини гавдалантирган. У

йўқолмайди, ўлмайди ва ўз маконида яшайди, ҳамда ўз жойини алмаштириб туради. Баъзи диний таълимотларда тана ўлгач, руҳ бир жонзотдан иккинчисига ўтиб туриши кўрсатилган.

Турли фалсафий йўналишлар ва мактаблар ҳаёт ва ўлим масалаларини турлича тушунтирганлар. Фалсафа тарихида айрим буюк файласуфлар учун бу масалалар шахсий ҳаёт тақдирини ҳал қилиш билан боғлиқ бўлган. Масалан, Сукротнинг ўз ўлимига розилиги ҳақидаги қарори унинг ҳаёти учунгина эмас, балки ундан кейинги фалсафий муаммолар ривожланиши учун аҳамиятга эга бўлган. Афлотун бу қарорда файласуф учун ўз ҳаётини олижаноблик билан тугатиш имкониятини қурган. Унинг фикрича инсон эзотерик (маънавий) мавжудот сифатида илоҳий моҳиятга эга. Бу унинг ўзини устида ишлаши, ўзини такомиллаштириши ва илоҳий дунё сари интилганлигида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам ўлим масъуликдир, яъни маънавиятли инсонда ўлимдан қўркиш туйғуси бўлмайди.

Ислои динида инсон ҳаёти, унинг маъноси ва ўлими масаласи катта ўрин олган. Ҳаётнинг маъноси — бу руҳнинг саломатлиги, доимий роҳат-фарогатга элтувчи меҳнат ва билимдир. Инсон ўз ҳаётини худбинлик ва ёвузликдан сақламоғи, бутун умри давомида охиратни ўйламоғи керак.

Инсон ҳаёти, ўлими ва мангулиги масаласи тасаввуф тариқатларида ҳам муҳим ўрин олган. Унинг йирик илк вакиллари Ҳасан Басрий, Ал Мухсимий ва Жунайдлар исломнинг монотеистик талабларига мувофиқ, инсоннинг моҳияти ва ҳаёт йўналиши Оллоҳ қўрсатган йўлдан бориш, деб тушунтирдилар.

Сўфий мутафаккирлар — Абдуҳолик Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро ва Баҳовуддин Нақшбанд таълимотларида ҳаётнинг маъноси, ўлим ва мангулик масалалари инсоннинг илоҳий моҳиятини билишга интилиши, ҳалол меҳнат қилиб бошқаларга меҳр-муравватли, раҳм-шафқатли бўлиши билан боғлиқ равишда ёритилди.

Оврўпадаги Янги давр фалсафасида ҳам Шарқ фалсафаси таъсири остида ҳаёт ва ўлим масалаларига янгича қарашлар шаклланди. Жумладан ҳаёт ва ўлимни англаш муаммоси икки антропологиявий моделда — табиий инсон ва янги Оврўпача инсон моделлари орқали ифодаланади. Агар биринчи моделда инсон (биология, физиология, психология ва бошқа) фанлар

объекта бўлса, иккинчисида у ўзини оламнинг маркази сифатида англаган, акл идроки ва эркинлигини ўзи йўналтирадиган, ўз ҳаётини ўтмишдан ҳозирги, ундан эса келажакка қараб боришини тушунган ижтимоий мавжудот сифатида баҳоланади.

Бу фикрлар инсонга, унинг ҳаёти мазмуни ва мақсадга рационал ёндошишининг натижаларидир.

XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб Ғарб антропологик фалсафасида шаклланган иррационал йўналишда («ҳаёт фалсафаси», экзистенциализм ва бошқалар) ўлим биологиявий маънодагина тан олинмай инсон борлигининг ниҳояси сифатида қаралади. Бу нуқтаи назарга биноан ўлим диний ёки сийқа табиий тушунилишдан фаркли ўлароқ субъективлик соҳаси воқеасига айланади. Ф. Ницшеннинг сўзлари билан айтганда инсон ўлими унинг ҳаётидан аҳамиятлироқдир. Яъни ўлим туйғуси инсон ҳаётини маъноли қилади. Ҳаёт ва ўлим нисбатига бундай қарашлар кейинроқ Германияда (Шпенглер), Испанияда (Ортего-и-Гассет), Францияда (Ж. П. Савтр, А. Камю) томонидан ривожлантирилди.

Ҳозирги инсон фалсафаси бу муаммо таҳлилида ўз ичига 20 тагача оқимни олади. Уларнинг барчасида асосан инсон ҳаётининг моҳияти, мазмуни ва ниҳояси мушоҳада қилинади. Бу таълимотларга кура, инсон моҳияти масаласи таҳлилида ҳозирги цивилизация кадриятлари талабларини ҳисобга олиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳозиргача эришилган юксак цивилизация сабоқларига асосланиб инсон муаммоси таҳлилида янги давр фалсафий таълимотлари ўртага қўйган ғояларга ҳам таянмоқ керак. Янги инсон модели табиий инсон моделини ҳам ўзига сингдиради. Шу сабабли янги ижтимоий, маънавий инсон модели юзага келди. Ҳозирги инсон кўпроқ шартли мулоҳазалар асосида яшашга мойилки, уни бундай яшаш ва фикрлаш йўлига радио, телевидение, кино, театр, бадиий адабиёт ва албатта, ўзининг мустақил фикр-ўйлари олиб келган. Натижада у ўзининг ўлиmidан кейинги ҳаётдан кўпроқ ташвишланмоқца. Ҳаёт қанча яхши бўлса кишига ўлим шунчалик дахшатли кўринади.

Хўш, ҳозирги вақтда ҳам, ўтмишда бўлганидек, ўлим ташвишларини эзотерик (маънавий) усул билан ечиш мумкинми? Мантиқан бунга шундай жавоб бериш мумкин: ҳар бир инсон ўзини қизиқтираётган ва

хаяжонга солаётган муаммоларни хал этишида ташқаридан унинг оладиган ёрдами белгиловчи бўлмаслиги лозим. У ўз ҳаёти давомида ўлим масаласини ўзи англаши, ечиши зарур.

Албатта, бу борада инсонга муайян йўл кўрсатиш мумкин.

Маълумки, ўлим экзистенциал томондан олинганда, инсон индивидуал ҳаётининг шунчаки йўқолиб кетиши эмас. Ўлим олдида кўрқувни йўқотиш — қай тарзда уни маъноли ва ҳатто, ҳаётнинг зарурий моменти сифатида англашдир. Дарҳақиқат, ўлимни табиий объект сифатидагина қараш мумкин эмас. Ўлимни ҳар доим зарурият сифатида идрок этиш лозим.

Ўлимни маънавий англашдан ундан кейинги умрнинг маъноси тўғрисидаги масала келиб чиқади. Бошқача айтганда, бу маъноли яшалган умрнинг ўлимдан кейинги давоми, яъни юсак мангулиги масаласидир. Мангулик — инсон ўз ижодий, яратувчилик фаолияти билан ҳаётда абадий из қолдиришдир. Инсон дунёда қолдирган яхши ном — унинг иккинчи умридир. Шу сабабли инсоният хайрли, адолатли ишлар қилиб, яхши ном қолдирган кишиларни абадий ҳурмат билан тилга олади.

7. ЖАМИЯТ ВА ШАХС

а) Инсон ижтимоий ривожланишининг индивид босқичи.

Инсон ўзининг моҳиятига кўра биорухий ижтимоий мавжудотдир.

Инсон моҳиятини бундай тушуниш унинг мавжудлиги ва ҳаёт кечиришининг қатор жиҳатларини назарий таҳлил этишга имкон беради. Инсонда ирсийлик ва ўзгарувчанлик, унинг жамиятдаги ҳаёти билан табиатга мансублиги нисбати, ўз турмуш шароитларини ярата олиш қобилиятига асос бўлган ижтимоий имкониятлар нисбати ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Гарчи инсонлик сифати моддий ва маънавий томонларнинг яхлитлигидан иборат бўлса-да, у қайси томондан ёндошишга кўра хилма-хиллик ва бетакрорликка эга. Буни биологик тур сифатидаги инсон зотига ҳам, ҳар бир алоҳида олинган кишига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Умуман олганда, инсоннинг бетакрорлиги оламда фақат унга хос белги эмас. Истаган нарса,

ходиса ва воқеа бетакрордир. Бирок инсондек олий даражада ривожланган мавжудотда бетакрорлик ҳам юксак даражада намоён бўлади.

Инсоннинг илк ажодларидан бошланган бу бетакрорликнинг энг узоқ кечган даври ибтидоий жамоа босқичига тўғри келади. Фалсафа ва фанда бу босқични индивид (лотинчада тй мё и т — бўлинмас дегани) тушунчасида ифодалаш қабул қилинган. И неон индивид босқичида ўзининг жисмоний мавжудлигини таъминлашни биринчи ўринга қўяди. Ҳар бир индивид ўз ички дунёси билан банд, унинг мустақиллиги эса ўзи мансуб бўлган уруғ жамоаси билан чекланган бўлади. Бундай бўлиши табиий ҳамдир. Чунки индивиднинг барча эҳтиёжлари фақат уруғ орқалигина қондирилиши мумкин. Уруғ эса инсоният илк жамияти тизимидаги ягона умумийликдир. Индивид уруғ ҳаёти, жамоаси билан бирлашиб кетган. Уруғ аъзолари эса ўзларининг мақсад ва манфаатларини ажратмаган.

Уруғ жамоасининг емирилиши билан аста-секин ижтимоий меҳнат тақсимоти, хусусий мулкчилик ва бир хотинликка асосланган оиланинг қарор топиши инсон ривожланишида индивиддан юксак бўлган янги босқич келиб чиқишини таъминлади.

Инсоннинг индивид босқичи ибтидоий жамоа тузуми даврига тўғри келишидан унинг кейинги ривожланиши такрорий, алоҳидаликсиз кечади, деган хулосага келмаслик керак. Булар ҳамма вақт объектив равишда инсон сифатларининг муҳим хусусиятларини ифодачиси бўлиб қолаверади. Янги босқичда ҳам инсонлар мустақил фаолият кўрсатувчи мавжудот сифатида бири-биридан индивидуаллиги билан фаркланади. Индивидуаллик тушунчасида ҳар бир инсон ҳаёти, фаолиятининг барча соҳаларида намоён бўладиган ўзига хосликлар ифодаланади. Моддий ишлаб чиқаришни амалга ошириш жараёни, сиёсий вазифаларни ҳал этиш йўллари, маълум объектнинг санъат асарларидаги турли-туман талқини ва ҳоказолар пировард-натижада ижрочиларнинг таланти, ташкилотчилиги, ўз бурчларига фидоийлиги каби қўплаб хусусиятларига боғлиқ бўлади. Индивидуалликда ижобийлик ўз аксини топади. Унинг карама-қарши муқобилини индивидуалликда ифодалаш қабул қилинмаган. Масалан, ўзи нўноқ ёзувчининг индивидуал хусусиятлари тўғрисида махсус гапирилмайди.

Индивидуаллик алоҳида олинган инсоннинг аниқ

хатти-харакати, малакаси, лаёкати, одат ва кўникмаларини ифодалайди. Унинг мазмуни ўрта арифметик даражада олинган инсон сифатларидан ҳамма вақт ортиклиги билан ажралиб туради. Гап шундаки, индивидуаллик инсоннинг ҳам ташки ва ҳам ички бетакрор хусусиятлари жамланган бўлади. Шунга кўра ҳам бу хусусиятлар йиғиндиси ўртача одам сифатлари йиғиндисидан доимо ортик бўлади. Буни ижтимоий тарих мисоллари етарлича тасдиқлайди. Масалан, Ўзбекистонда IX—XV асрларда яшаган мутафаккирлар фалсафа, фан, дин ва санъатда шундай янгиликларни бердики, булар нафақат ўз даври учун юксак раванглик билдирди ва яна ундан кейинги давларда ҳам кўпгина халқлар, хусусан оврўпаликлар тафаккури ривожланиши учун зарур туртки бўлди.

Шу муносабат билан инсон индивидуаллиги хусусиятларининг намоён бўлиши шарт-шароитлари масаласини мулоҳаза қилиш зарурияти туғилади. Юқоридаги мутафаккирларни табиат шунчаки яратмаган, балки муайян ижтимоий тарихий эҳтиёж шакллантирган. Араб-ислом халифатчилиги, Сомонийлар, Ғазнавийлар, Хоразмшоҳлар ва, нихоят Темурийлар давридаги марказлашган давлатчилик, иқтисодий, маданий ривожланишга ҳомийлик қилиш ва ҳоказолар буюк тафаккур соҳибларини етиштирди. Улар ўз навбатида инсон индивидуал имкониятлари қанчалик катта эканлигини намоён қилдилар.

б) Шахе ва унинг муҳити.

«Шахе» тушунчасида даставвал инсоннинг жамиятда тутган ўрни ва бажарадиган вазифалари ифодаланади. Шунга кўра, жамиятни ўрганадиган барча фанлар доирасига ҳам шахе масалалари киради. Хусусан, инсон танасининг тузилиши ва фаолиятини ўрганадиган биология ва бошқа фанлардан фаркли ўларок жамиятшунослик, рухшунослик, таълимшунослик каби қатор фанлар уни шахе сифатида олиб текширади.

Муайян маънода шахе — яхлит жамиятнинг алоҳида олинган ажралмас бўлагидир. Унда даставвал мавжуд ижтимоий муносабатлар жамулжам бўлади. Лекин бу ўринда шахе билан жамият айнанлиги тўғрисида гапиришга асос йўқ. Ибтидоий тузум содда жамоачилигининг инқирозга юз тутиши туфайли кишилар бир-биридан «ички» дунёси ва ижтимоий манфаатлари билан ўзаро фарқланиб, шахе босқичига кўтарилиб борадилар. Бунинг натижасида эса

шахе билан жамият манфаатлари нисбати масаласи кун тартибига кўйилади.

Шахснинг жамият билан муносабатлари ўзига хос жиҳатларга эгадир. Шахснинг ўзлиги даставвал, унинг муайян даражадаги мустақиллигидир. У ўзининг шу ҳолати билан ижтимоий фаолиятнинг барча соҳаларида иштирок этади. Албатта, гап бу борада етук шахе тўғрисидадир. Лекин янги туғилган чақалоқнинг шахе бўлиши имконияти фақат жамиятда воқе бўлади. Демак, шахени жамият вояга етказди. Чақалоқдаги инсоний имкониятлар жамият муҳити таъсирида амалга ошиб, ўз тақомилига эришади.

Инсон шахеининг шаклланишидаги биринчи босқич — оиладир. Оила биоижтимоий сифатга эга бўлган тузилма сифатида жамиятнинг барқарор дастлабки бўғиндир. Гўдак оилада илк бора ижтимоий-маданий кадриятларни ўзлаштиради ва улар заминида фаоллигини ошириб боради. Мактаб, турли ижтимоий гуруҳлар (масалан, тенгдошлари, спорт уюшмалари ва бошқалар) билан мулоқот давомида маданий идеаллик қарор топиб, шахе шаклланишининг муҳим жиҳатига айланади.

Ҳар қандай жамият маданиятида инсон шахеининг етуқлиги даражаеи тўғрисидаги тасаввурлар ишлаб чиқилган. Масалан, юнон маданиятида аклий баркамолликка эришган шахе идеали илгари сурилган бўлса, Шарқ маданиятида инсоннинг доно, ботир, камтар ва одиллик каби аклий, ахлокий, жисмоний сифатлари идеал ҳисобланган. Саноатлашган жамиятлар ривожланиши шароитларида ишбилармон, тадбиркор инсон шахеи идеали марказий ўрин тутди.

Шахснинг маданий идеали у мансуб бўлган миллат, ижтимоий гуруҳда амалда бўлган кадриятлар доирасида шаклланади ва ривожланади. Бу ерда шунини таъкидлаш жоизки, шахснинг идеали миллат ёки ундаги турли гуруҳлар учун типик бўлган идеадан фарқ қилинмоғи лозим. Бу типдаги идеал одатда болаликдан қарор топади. Маданий идеадда эса жамият ривожланиши ўз аксини топган бўлади. Шунга кўра, шахснинг маданий идеали унинг жамият ҳаётининг турли соҳаларидаги фаолияти мотивлари ва мақсадини ўз ичига қамраб олади.

Шахе ўзининг маданий идеалини рўёбга чиқариши учун турли-туман ижтимоий гуруҳлар доирасида муайян ўринга эга бўлиши ва муайян вазифаларни, роллар-

ни бажариши лозим. Булар эса шахснинг фаоллиги туфайли юз беради.

Фаоллик жамият ва шахснинг объектив эътиёжлари билан тақозоланган бўлиб ҳаёт-фаолиятининг барча жиҳатларини камраб олади ва ҳар қандай қўринишида ҳам ҳаракат қилишдан бошланади. Бу ҳаракат тизимида шахсни ўраб турган муҳит талаби ва эҳтиёжларини ҳисобга олиш муҳимдир. Бунинг сабаби шундаки, шахе бажарадиган вазифалар шунчаки ихтиёрий танлаб олинган эрмак бўлмай, балки у аъзо бўлган жамоа ва гуруҳларда қабул қилинган стандартларга мувофиқ бўлиши лозим. Бошқача қилиб айтганда ҳар бир шахе жамоа ва гуруҳдар доирасида муайян ижтимоий вазифани адо этади. Шахснинг ижтимоий ўрни — бу бошқалар манфаатини ҳам ҳисобга олиб барқарор ҳаракат қилишдир.

Шахснинг вазифаси ва ўрни тўғрисидаги масала ўз ичига белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва мажбуриятларни ҳам олади. Б^ларда жамият таркибий қисмларини ташкил этган ижтимоий гуруҳ аъзолари риоя қилиши зарур бўлган қоидалар белгиланган. Гуруҳда қабул қилинган қонунларга қўра ҳар бир шахе бошқалар билан тегишли ҳуқуқий муносабатда бўлиши керак. Мажбуриятлар эса шахснинг ўзи мансуб бўлган гуруҳда эгаллаб турган вазифасига мувофиқ келадиган хатти-ҳаракатлар қилишдан иборат бўлади. Бошқача қилиб айтганда шахснинг ижтимоий вазифаларни бажариши — бу фақат унга хос бўлган шахсий сифатларини ҳам намоён этишидир. Масалан, раҳбар (лидер) вазифасини бажариш учун шахе иродали, дадил, ўзига ишонган бўлиш билан бирга хормай-толмай ишлаши, фидоийлик кўрсатиши лозим. Шунингдек, ўқувчи, ўқитувчи, ота-она, ҳарбий хизматчи, жамоат арбоби ва бошқаларнинг ҳам бажарадиган ўз вазифалари мавжуддир.

Ижтимоий гуруҳлар ўз аъзоларининг хатти-ҳаракатларини ҳеч вақт назоратсиз қолдирмайди, балки уларни доимо баҳолаб боради. Бу эса шахслардан ўз ижтимоий масъулиятига жиддий муносабатда бўлишни талаб этади. Айни вақтда вазифаларнинг бажарилиши ғоят мураккаб кечади. Бунинг сабаби жуда кўп омилларнинг амал қилишидадир. Шахсларнинг жисмоний жиҳати, қобилияти, ақл-заковати ва бошқалар уларнинг айни шу ўринга лойиқ ёки аксинчалигини белгилайди. Агар шахе ноёб хусусиятларга эга бўлса, бу унинг ишини анча осонлаштиради. Гуруҳларнинг ички

тузилиши, ташкилий уюшганлиги ҳам шахе ижтимоий ўрнини намоён этишига таъсир этмай қолмайди.

Шахснинг шаклланиши, унинг сифатлари қарор топишида у интиладиган маданий-ижтимоий идеаллар ва бажариши лозим бўлган вазифаларининг ҳам ўрни катгадир. Буларни фалсафада инсоннинг ижтимоийлашуви (социализация) йўли билан шахсга ўтиши деб аташ қабул қилинган.

Ижтимоийлашув натижасида инсоннинг био ва рухий жиҳатларига мақсадга мувофиқ, оқилона таъсир ўтказилади. Бунинг оқибатида инсон шахеи қарор топишининг иккинчи томони — унинг субъектив «МЕН»и ҳам шаклланади. Шахснинг «МЕН»и ота-оналар, қариндош-уруғлар, таниш-билишлар, маҳалла-қўй ва бошқалардан ўзлаштирадиган сифатларидир. Бу сифатлардан аниқ олинган жойи ва вақтига қўра ижобий ёки салбий шахеий хусусиятлар шаклланиши мумкин. Биринчи ҳолда (ижобийликда) шахеда ўзи тўғрисида одиллик, эпчиллик, қобилиятлилиқ, удабуронлик каби тасаввурлар туғилса, иккинчисида унинг лаёқатсизлиги, ношудлиги, заифлиги каби хусусиятлари қарор топиши мумкин. Албатта, бу хусусиятлар инсон субъектининг ўз «МЕН»и тўғрисидаги фикрларидир. Уларнинг воқеаликка мувофиқ келишлиги, яъни ҳақиқийми ёки йўқлиги масаласини ҳам назардан қочирмаслик лозим.

Субъектив «МЕН» юзага келиши билан нисбий мустақиллик тарзини олади ва шахе сифатларида зарур ўринга эга бўлади. Шу билан бирга шахе «МЕН»и доирасида унинг иккинчи бир жиҳати — бошқаларнинг бу «МЕН»га бўлган муносабатига жавоблари масаласи ҳам фарқланади. «МЕН»нинг бу жиҳати «ўзга МЕН» бўлиб, унда аниқ олинган шахснинг хатти-ҳаракатлари, фикр-ўйи, сиёсий мавқеи, турмуш тамойиллари ва ҳоказолар тўғрисида жамоатчилиқ фикрларини ҳисобга олиш (ёки олмаслик) билан боғлиқ қарашлар ифодаланади[^].

«Ўзга МЕН» қуйидаги ҳолатлардан ташкил топади. Булар — бошқаларнинг айти шу шахе тўғрисидаги қарашлари асосидаги фикрлар; айти шу шахснинг хатти-ҳаракати ва фаолиятини бошқалар томонидан баҳолаш билан боғлиқ фикрлар; бошқаларнинг қарашлари ва берган баҳоларига жавобан қониқиш, ғурур, ўзига ишончининг кучайиши, ўзини бекаму-кўст деб ҳисоблаш, уялиш, афсусланиш, эҳтиёткорликка мойиллик

каби ҳолатлардир. Шахснинг субъектив «МЕН»и билан унинг тўғрисидаги «ўзга МЕН» бир-бирини тўлдиргандагина инсоннинг ижтимоий табиати ҳақидаги фикрлар ҳам тўлароқ бўлади.

«МЕН» инсон шахсининг ички муайянлигини ифодалайди ва моҳиятан унинг белгиловчисидир. Унда шахснинг ўз-ўзини англаши, феъл-атвори ва иродасининг манбаи жамлангандир. Шахе «МЕН»и инсоннинг у ёки бу йўналишдаги фаолияти билан боғланиб, ўзининг турли-туман қирраларини намоён қилади. Улар энг умумий тарзда қуйидагилардир:

1. Ўз-ўзини англаш. Бу шахснинг объектив воқеаларга нисбатан турли даража ва шаклларда ифодаланган хатти-ҳаракати, хис-туйғулари, фикр-ўйлари, манфаати, ўзи аъзо бўлган энг оддий гуруҳдан жамиятгача бўлган барча босқичлардаги ўрни ва ҳоказоларни билиб олганлигидир. Бунинг натижасида шахснинг турмушфаолиятини оқилона бошқариши йўлга қўйилади. Ўз навбатида ўз-ўзини бошқариш негизида шахснинг ўзини такомиллаштириш, рўёбга чиқариши таъминланади.

2. Рефлексия (лотинчада геДехю — орқага қараш). Бу шахе ўз фаолиятини, маънавий оламини таҳлил объекти сифатида олишидир. Унда шахе ўз маънавиятининг ўзига хос жиҳатларини билиши, ўз ҳаракатларини мулоҳаза қилишга интилишини ифодалайди.

3. Дунёқараш. Шахе ўз борлигининг табиати ва маъноси, уни ўраб турган оламнинг моҳияти, мазмуни ва ҳолати тўғрисидаги маълум бир мақсадга йўналтирилган, эътиқодга айланган, турмуш эҳтиёжлари билан узвий боғланган назарий-умумий қарашларнинг йиғиндиси. Дунёқараш, энг аввало олам ҳақидаги яхлит билимдир. Шахе билиш жараёнида ўз фаоллигини намоён этиб, дунёқарашида воқеликни нафақат қандай бўлса ўшандай акс эттиради ва яна уни муайян тарзда баҳолайди. Демак, шахснинг билими унинг маънавий дунёсини бойитади, билим — баҳо ва билим — муносабат эса унинг ижтимоий мавқеи ва турмуш тамойилларини шакллантиришга кўмак беради. Булардан кўринадики, шахе дунёқараши фақатгина билимлардан иборат бўлмай, балки унинг воқеликка муносабатини ифодаладиган эътиқодлар тизими ҳамдир. Шахе дунёқараши фанга мувофиқ, мантиқан изчил, тараккийпарвар, ақл тарозисидан ўтган (рационал) ёки фанга зид (иррационал), реакцион бўлиши мумкин.

в) Шахе эркинлиги.

Эркинлик фалсафада бутун ижтимоий тарих давомида инсоният ва инсон шахеи ҳаётининг ўткир муаммоларидан бўлиб келди. Чунки эркинлик ижодий яратувчи, фаол, ўз олдига қўйган мақсади сари ҳаракат қилувчи инсоннинг эҳтиёжи бўлиб, унинг табиати билан боғлиқдир.

Инсон ҳаёти ғоят мураккаб алоқадорликлар ва ўзаро тақозоликлар орқали кечиши, муносабатлари ғоят хилма-хил соҳаларда намоён бўлиши туфайли унинг эркинлиги ҳам кўп қирралидир. Фалсафа тарихида эркинлик нима деган саволга берилган жавоблар ичида даставвал уни воқелик — олам ривожланишининг заруриятлари билан боғлаш кўзга ташланади.

Дарҳақиқат, заруриятнинг ўзи нима? Зарурият деганда уни тақдир тақозоси (диний қарашлар), воқелик ривожланишнинг пировард натижада қонуний, зарурий ҳодда юз бериб ўзига йўл топиб олиши (материалистик, детерминистик қарашлар), маънавий ривожланиш ифодаси (турли психологик ва субъектив йўналишдаги фалсафий қарашлар) каби тарзларда талқин этилади. Бу қарашларда, албатта, муаммонинг муайян жихатлари ўз ифодасини топгандир. Лекин шунини алоҳида айтиш керакки, масала антиномия (лотинча *ap'ly* гюгта — қонундаги зиддиятчилик дегани) кўринишида қўйилмаслиги лозим. Балки масала эркинлик ва зарурият бирлигида, улар нисбатининг энг умумий жихатларини аниқлаш тарзида олиниши мумкин. Бу эса аниқ тарихий ёндошувни тақозо қилади.

Кишилар кундалик ҳаётларида турлича кўринишлардаги заруриятга дуч келиб туради. Улар ўз фаолиятларининг объектив шароитларини танлаб олишда ўз билганларича иш кўраолмайдилар, балки айни шу шароитлар талабларидан келиб чиқиб ҳаракат қиладилар. Шу билан бирга зарурият қонунларининг амал қилиши автоматик тарзда ҳар бир аниқ олинган ҳодисада рўй бермай, балки хийла катта ҳодисалар доирасида, уларнинг ўзгариши ва ривожланишида намоён бўлади. Кишилар зарурият кетидан шунчаки эргашиб юрмайдилар, улар зарурият қонунлари талабларига ё турли даражада мослашадилар, ё имкони бўлган ҳолларнинг барчасида бу талабларга қарши турадилар. Ана шу ўринда кишилар эркинлигининг ифодаланиши учун дастлабки шароитлар яратилади. Натижада ҳар бир киши у ёки бу қарорни қабул қилиши, ўз ҳаракат-

ларини амалга ошириши мумкин. Бунда, биринчидан, инсоннинг эркинлиги нафакат ташқи омиллар билан балки, ички интилишлар билан ҳам тақозо қилинади. Иккинчидан, шахе ўзига кўрсатилаётган ҳар бир таъсирга фикран турлича жавоб бераолади. Шунга қура, битта сабаб билан қатор оқибатларни юзага келтирса бўлади.

Шахснинг мақсадга мувофиқ фаолияти жараёнида унинг эркинлиги иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳаларда намоён бўлади, у турли босқичларни — эркинликни субъектив англаб олишдан тортиб, то уни объектив амалга оширишгача бўлган босқичларни босиб ўтади. Чунончи шахе ўз фаолияти мақсадини илгаридан белгилаб олиш имкониятига ҳам эга. Чунки ҳар қандай аниқ вазиятда ҳам бир нечта имкониятлар мажуд бўлади. Бундай бўлмаган шароитларда, яъни оқилна муқобиллик этишмай турганда ҳам шахе ўз эркинлиги доирасида юз бериши мумкин бўлган салбий оқибатлардан ўзини четта олади.

Шахе танлов эркинлигининг инсоният дунёсида тутган ўрнини жонли табиатдаги объектив сараланиш билан қиёс этиш мумкин. Булар ўртасидаги фарқ шундан иборатки, табиий сараланиш бу — объектив жараён. Инсоннинг танлов эркинлиги эса амалий хусусиятлар ифодаси бўлиб ҳам субъектив ва ҳам объектив табиатга эга. Танлов эркинлиги туфайли инсоният жамияти ривожланишининг инстаган босқичида ва истаган жойида яратилган моддий ва маънавий қадриятлар ўрганилиши, ўзлаштирилиши ва ижодий такомиллаштирилиши мумкин.

Инсон шахеининг бу жиҳати фақат индивидуал табиатга эга бўлмай, балки ялпи ижтимоий жиҳатларда ҳам кўринади. Яъни, шахсларгина эмас, балки қатта ёки кичик эл-элатлар, миллатлар ва халқлар ҳам ўз тақдирларига тегишли ҳолларнинг барчасида ижтимоий танлов эркинлигига эгадир. Лекин булар шахе ва ижтимоий қучлар жамият соф субъективлигининг натижаси эмас, балки пировардида объектив тақозоланганлиги оқибатидир.

Шахе эркинлиги индивидуал сезги, субъектив эркинлик сифатида мақсадли танлов қилишдан бошлансада, инсоннинг табиатан фаоллиги туфайли юқори-роқ босқичларда — мақсадга эришиш учун танланган воситаларни ишлатиб, муайян хатти-ҳаракатлар қилишда (объектив эркинликда) ниҳоясига етади.

Эркинликнинг субъектив ва объектив ифодаланишларида ундаги ички ва ташқи томонларнинг хусусиятлари, ўзаро боғлиқлиги ва муҳим фарқларини пайкаш қийин эмас.

Шахе эркинлигининг ички томони белгилловчи ва тузилишига кўра анча мураккаб бўлиб, асосий унсурлар сифатида мақсад ва воситаларни танлаш, амалга ошириш учун зарур бўлган вазиятларни билишни, бу билинган, ўзлаштирилган ташқи заруриятни ички эътиқод билан мувофиқлаштириб олиш ва, ниҳоят, ўзлигини тўла намоён этиш кабиларни ўз ичига олади. Булар алоҳида олинганида ҳам, биргаликда олинганида ҳам нисбий мустақил тарзда мавжуддир.

Ташқи эркинлик — бу даставвал мавжуд ижтимоий муносабатлар тизимида шахе борлигининг ўрни ва аҳамиятини ифодаланиши, унинг ички эркинлигининг хиссий-буюмлашган тарзда намоён бўлишидир. Бунда охир-оқибатда шахе билан жамият манфаатларининг нисбати масаласи марказий ўринда туради.

Маълумки, инсоният жамияти жонли олам тизимида ҳозиргача маълум бўлган энг юксак босқичдир. Шунга кўра ҳар бир шахенинг жамият билан алоқаси тўғрисида гарчи объектив равишда гапириш мумкин бўлса-да, олинадиган натижа ғоят умумий ва мавҳумдир. Бундан ташқари жамият ҳам зинапоя шаклидек моддий ва маънавий тузилмаларнинг йиғиндисидан ташкил топган. Шахсга энг яқин турган «зинапоя устуни» — бу айни шу шахе бевосита аъзо бўлган, оила, ўқув юрти, меҳнат жамоаси сингари бирламчи жамоалардир. Улар шахе билан жамият ўртасида боғловчи бўғин бўлиб томонлар манфаатларини ҳам муайян бир тарзда мувофиқлаштиришга қодирдир. Негаки, жамиятнинг шахсга ва шахенинг жамиятга таъсири ўзаро тақозоланган, бири иккинчисисиз мавжуд эмасдир.

Бирламчи жамоа орқали шахе ўтмиш аждодлар яратган кадриятларни ҳам ўзлаштиради. Лекин жамоанинг асосий ўрни мавжуд жамият билан алоқани йўлга қўйишдан иборатдир. Ҳар бир шахе жамоадаги хусусиятларни ўзида гавдалантирганидек, жамоа ҳам муайян микдордаги шахслар йиғиндиси сифатида уларга хос бўлган муайян умумий жиҳатларни ўзида акс эттиради. Одатда шахсларнинг мақсади мавжуд ижтимоий тузум томонидан, унинг доирасида белгилаб берилади. Бу, биринчи навбатда расмий жамоаларга тегишлидир.

Бироқ буларда илгаридан белгиланган мақсаддан ташқари ҳам шахсларнинг бошқа қатор умумийликлари ўз аксини топиши мумкин. Масалан, спорт мусобақалари, бадий хаваскорлик фаолияти ва бошқалар.

Шахе ва жамият манфаатлари муаммосининг ечимида, яъни шахе эркинлиги масаласида, бир-бирини истисно қиладиган икки хил қарашлар мавжуд. Улардан бири инсон шахеи манфаатларини таракқиётни белгиловчи омил ҳисоблаб, уларни мутлақлаштиради. Иккинчиси эса, аксинча, инсонни жамиятнинг шунчаки бир унсури сифатида қараб унинг манфаатини ижтимоий манфаатлар олдида аҳамиятсиз қилиб қўяди. Ташқаридан қараганда бу нуктаи назарлар бир-бирига қарама-қарши туради. Амалда эса уларнинг ҳар иккаласида ҳам шахе ва жамият манфаатлари нисбати тўғрисида гап боради.

Лекин масалага тарихийлик тамойилидан келиб чиқиб ёндошилса, бу хусусдаги ҳақиқат нимада эканлиги ойдинла-шади. Юқорида кўрсатилганидек, ибтидоий жамоа "тузуми шароитида индивидлар манфаати уруғнинг яшаб қолиш манфаати олдида иккиламчи бўлган. Уруғнинг ҳар бир жисмоний етук аъзоси анъана кучи билан мустаҳкамланган ва ўзи учун умумий тарзда ажодлардан қолган анъаналар, урф-одат ва маросимлар кучи билан бошқарилган.

Мулк, оила, давлат ва ҳоказоларнинг юзага келиши билан инсон шахеи шаклланиб, унинг жамият билан муносабатларда мустақил, автоном мавжудлиги кун тартибига қўйилди. Шундан бошлаб шахсларнинг манфаатларига кўра ажралиши рўй берди. Энди инсон маънавий дунёси, хатти-ҳаракати, фаолиятининг мотивлари, мавжуд ижтимоий тузум, унинг институтларига муносабати ва ҳоказоларда айни шу ажралиш белгиловчи мавкега эга бўлади.

Бундай шароитларда кишилар турлича тарзда шахе бўлиб етишадилар. Мулк, бойлик, пул асосида эътиқоди шаклланадиган шахе билан буларга қарама-қарши шароитларда шаклланадиган ва иш кўрадиган шахслар манфаатлари нинг ўзаро уйғунлиги ҳақида гапириш ортикча бўлур эди.

Жамият таракқиётида юз берган ўзгаришлар натижасида шахе ва жамият муносабатларида муайян мувоzanатга эришилиб борилди. Чунончи, қадимги даврдан бошлаб жамият илгарилама ҳаракати унинг аъзолари бўлган шахе, биринчи навбатда кенг халқ оммаси эр-

кинлиги даражасининг ошиб боришини ҳам билдирар эди. Шунга кўра, инсон ривожланишининг шахе даражасига тўғри келадиган қатор боекичларни — қадимги давр, ўрта аерлар анъанавий жамиятлари янги замон ва ҳозирги индустриал жамиятлардаги шахе хилларини фарқлаш лозим бўлади.

Булардан кейингисида иккита шахе эркинлиги билан боғлиқ юз берган чуқур ўзгаришлар давом этмокда. Шарқ уйғонишида илгари сурилган ҳамда Ғарб Ренессанси ва Маърифатчилиги даврлари аклидроки чуқур тадқиқ қилган қадриятлар — ирода кучи, тиришқоқлик, ишчанлик, ташаббускорлик, қобилият ва ҳоказолар ҳозирги давр шахе хилининг ҳам асосий хусусиятлари бўлиб қолмокда. Бу хусусиятларнинг шаклланиши шахе эркинлиги намоён бўлишида илгари ташланган катта қадамлар эди. Пекин, бошқа томондан, айти шу эркинлик даражаси шахеда худбинлик, шафқатсизлик, салбий маънодаги шахсиятпарастлик каби қатор иллатларининг мавжудлиги билан ифодаланади.

Шахсдаги бу иккига бўлинганлик муайян ижтимоий тузум чегарасида намоён бўлиб, жамият аъзоларининг ўз фаолияти натижасидан бебаҳра бўлиб, бегоналашиб қолишига ҳам олиб келади. Бу, ўз навбатида, шахе эркинлиги ҳолатларига таъсир этмасдан қолмайди.

Кишиларнинг онгли мавжудотлиги ва жамиятда ҳам онгнинг ўрни катта эканлигига асосланиб бегоналашувни оқилна бартараф этишнинг кўплаб назариялари яратилган. Афсуски, ҳозиргача катта даъволар билан майдонга чиққан кўплаб ижтимоий қарашлар ўзини амалда оқламади.

Хўш, бундан бегоналашув шахе пешонасига ёзилган азалий ҳолат эканда деган маъно келиб чиқадики? Албатта, йўқ.

Ҳозирги вақтда инсоният ягона келажак, ягона тақдир масалаларида, айтиш мумкинки, бир тўхтамга келмокда. Ер юзидаги давлатларнинг куч-ғайратларини бирлаштириб жаҳон ягона ҳамжамияти сари йўл тутишлик доирасида ҳар бир мамлакатда ҳуқуқий давлат қуриш ва уни демократик бошқариши инсон шахси эркинлигини таъминлаши мумкин, дейишга асос бор.

г) Шахе ва демократия.

Шахе моҳиятининг кўпгина муҳим қирралари, унинг табиатидаги қатор жиҳатлари, имконияти, бажа-

риши лозим бўлган вазифалари, ҳаётий роллари ва ҳоказолар қулдорликдан бошлаб инсониятнинг бутун тарихи давомида жамият қандай ташкил қилинганига, сиёсий ҳокимиятнинг ўрнига ҳамда амалдаги ҳуқуқий тизимлар қай тарзда мавжудлигига боғлиқ бўлади. Бошқача қилиб айтганда жамиятнинг демократиявийлик даражасига боғлиқ ҳолда шахснинг сифатлари шаклланади.

Демократия цивилизация тонгидаёқ қарор топган бўлиб, инсониятнинг буюк қадрияти ҳисобланади. Бироқ жамият илгарилама ривожланишининг бутун босқичларида демократия ё саҳнадан анча вақтга тушиб кетиб, ё қисқа вақт тикланиб, мутафаккирларнинг ўй-фикрлар марказида инсон билан инсон, инсон билан жамият уйғунлигини таъминлайдиган ижтимоий борлиқнинг шакллари топишга уриниш ётарди. Шарқ уйғониши доирасида Форобий ва бошқалар антик даврнинг демократияга дойр қарашларини ривожлантириб анча илгарилаб кетган эдилар. Мовароуннаҳрда жамиятни ташкил этиш ва бошқаришнинг ўз даври учун типик жиҳатлар дастлаб Хоразмшоҳлар, кейинроқ Амир Темури даврида ривож топди. Буларда (масалан, Темури тузуқларида) жамият ва шахснинг сиёсий-ҳуқуқий мақомлари акс этган эди.

Янги замон тарихининг бошларида демократия инглиз, француз, немис ва америка мутафаккирлари томонидан инсон қадри-қимматини таъминлаш воситаси сифатида қаралиб, давлатнинг ҳуқуқий белгиланганлиги масаласи кун тартибига қўйилди. Буларнинг таълимотларида жамият ҳар бир аъзосининг фуқаровий жиҳатдан ҳам, ақлий-етуклик жиҳатидан ҳам вояга етиши ғояси илгари сурилган эди. Кишилар қандай ўйласалар, ўшандай гапиришлари, ўз мулкларидан хоҳишларига қўра фойдаланишлари ва шу тарздаги ҳуқуқлари тан олинishi лозимлиги кўрсатилди. Ҳуқуқ эса давлатнинг ўзи ҳуқуқий бўлмаса, яъни, сиёсий ҳокимиятда қонуннинг устиворлиги тан олинмаса тўлақонли бўлаолмайди.

Гарчи «Ҳуқуқий давлат» атамаси немис классик фалсафаси доирасида XIX асрнинг 30-йиллар бошида юзага келган бўлса-да, жамият ва шахс идеали сифатида анча олдинроқ назарий асослана бошланган эди. Масалан, Ш. Монтескье (Франция) қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судловчи қўринишларда «ҳокимиятни бўлиш»ни, Д. Юм (Англия) «ялпи ва мажбурий қонун-

лар ёрдамида ҳар бир кишининг ҳаёти ва мулкини ҳимоя қилиш ҳамда ҳокимиятнинг чекланмаганлигини бартараф этиш»ни, В. Гумбольдт (Германия) эса шахе ахлоқий ҳатти-ҳаракатларида ўз-ўзини чеклагани каби давлат ҳам инсон индивидуаллигининг бетакрор, табиий, турли-туман намоён бўлишига имкониятлар яратилиши учун қонун йўли билан ўз-ўзини чеклашини айтган эдилар. Дастлабки буржуа инқилоблари ғалабалари натижасида Оврўпа ва Америкада ўрнатилган сиёсий режимлар буни яққол исботлайди.

Ер юзининг бирон жойида ҳозиргача ҳуқуқий давлат ўзининг юз фоиз ифодасини топмаган бўлса-да, лекин унинг қўп жиҳатлари ғарбий Оврўпа, Шимолий Америка мамлакатлари ва яна бир қатор давлатларда шаклланган.

XX аерда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тўймол этган тоталитар тузумлар ҳам юзага келди.

Нодемократик тоталитар давлат амалда қандай оқибатларга олиб келишини совет тузуми мисолида кўриш мумкин. Шахснинг, айниқса, унинг ривожланган маънавий босқичини ифодалайдиган хусусиятлар — мустақил фикрлаш, танқидийлик, ишчанлик ва ҳоказолар давлат жазолаш ташкилотларининг доимий назорати остида бўлди. Кишилар «ўртача шахе» сифатида қолиб, белгилаб қўйилган чегаралар доирасида ўз эҳтиёжларини қондириш йўлларини ахтарганлар. Буларнинг натижаси ўлароқ амалда бўлган кўрқиш, бири-биридан хавфеираш вазиятлари шахсларни биқик, ҳар қандай жамоадан ўзларини четга олиш, ўз манфаатларини яширинча ҳимоя қилиш ва ҳоказо ҳолатларда бўлишга мажбур этди. Булар, ўз навбатида шахсларда пастдан юқоригача барча бўғинларда бир томондан бошлиқлари олдида намойишқорона итоатгўйликни, «содикликни» пайдо қилган бўлса, иккинчи томондан уларда айни бир вақтда маккорлик, ҳасадгўйлик, ғаразгўйлик каби ярамас иллатларни ҳам келтириб чиқарди. Большевик раҳбарлар тириклигида бир-бирига ҳамду-санолар айтиб, вафотидан сўнг йўл қўйилган жиноятларнинг барчасида уларни айблашга интилиш бундай муҳитнинг оқибатидир.

Ҳозир мустақил Ўзбекистонда демократияни, унинг шарқона анъаналарини кенг ривожлантириш, қонунлар устуворлигини таъминлаш давлат ва жамият олдидаги вазифалардан бири бўлиб турибди.

Ҳуқуқий давлат ғоясида шахснинг ахлоқий жиҳатла-

ри билан ҳам муайян боғланиш мавжуд. Чунончи, бирон-бир етук ҳуқуқий таълимотда очиққан-очиқ шахс-ки ахлоқсизликка ундаш аломатлари кўзга ташлан-майди. Ҳуқуқий давлатда хавфли ёвузликларнинг олди олиниши, улар юз берган шароитларда пойи қирқилиш и лозим бўлганидек, айни вақтда эзгуликларнинг их-гиёрий равишда танлаб олиниши ҳам зарур даражада муҳофаза қилиниши керак.

Шахе эркинликлари, унинг давлат билан ўзаро бурч ва мажбуриятлари демократиявий конституцияларда қонунлаштирилган бўлади. Унда, биринчи навбатда, халқнинг хошиш-иродаси эркин ифодаланиши, шу халқнинг ҳокимият манбаи эканлиги ўз аксини то-иади. Шунинг учун ҳам халқ давлат учун эмас, балки давлат халқ учун хизмат қилиши лозим.

Конституцияда шахенинг виждон, сўз эркинлиги, мулкӣ дахлеизлиги ва ҳоказо ҳуқуқлари акс этган бў-либ, уларда инсон борлигининг асосий шартлари қам-раб олинади. Давлат иқтисодиёт, сиёсат ва маънавият соҳаларйда ўз манфаатлари талабларига кўра қандай қонун-қонидани ишлаб чиқиб қучга киритмасин, бу мамлакат асосий Қонунига, шахенинг унда белгилаб қўйилган мақомига зид келмаслиги керак. Ҳар қандай демократик давлатда шахе мақоми фаолликни назарда тутади. Ўзининг фаоллиги туфайли шахе мавжуд сиё-сий институтлар ёрдамида жамиятга мунтазам таъсир кўрсата олади. Бунда таъқиқланмаган барча ҳаракат-ларга йўл қўйилади. Шахенинг жамиятга кўрсатадиган таъсири парламент демократияси йўли билан олиб бо-рилганда мақсадга айниқса мувофиқдир. Ҳозиргача парламент демократиясининг юздан ортиқ модели мавжуд. Лекин булар охир-оқибатда учта умумий қои-дага таянади. Улардан бири — шахенинг «тўғридан-тўғри» демократиявий институтлар фаолиятида ишти-рокидир. Турли-туман намоийшлар, митингларда иш-тирок этиш, давлат ҳокимияти ўтказадиган ял пи сайловларда овоз бериши ва ҳоказолар шахе фикр-ўйининг барометри ҳисобланади. Кўпчиликнинг фик-ри давлат миқёсида қабул қилинадиган қарорга асос бўлади. Лекин бундан озчиликнинг фикри нотўғри, деган маъно келиб чиқмаслиги лозим. Ўзининг шах-сий нуктаи назарига эга бўлишлик инсоннинг ажрал-мас ҳуқуқидир. Буни таъминлаш натижасидагина шахени эҳтиросга тушган оломоннинг тўла таъсирида бўлишдан сақлаш ва демократиянинг охлоқратия (ло-

тинча об'юк — кўпчилик ҳокимияти) кўринишига ўтишини олдини олиш мумкин.

Иккинчи коида — инсон шахсининг Халқаро баёнотлар ҳимоясида бўлган ва мамлакат Асосий Қонунида мустаҳкамлаб қўйилган ҳеч ким томонидан ўзлаштирилиши мумкин бўлмаган асосий ҳуқуқларидир.

Учинчи коида — шахе ўз ҳуқуқининг маълум қисмини ўзи сайлаган вакилига, масалан, халқ ноибига бериши ва «тўғридан-тўғри» демократия усулларини муайян нисбатда олинишидир. Бунда улар бир-бирини фақат тўлдириб қолмай, балки бир-бирини муайян даражада чеклайдилар ҳам. Шундагина шахенинг сиёсий мақомини таъминлаш мумкин бўлади.

Шахе мақоми муайян демократия маданияти доирасида таъминланади. Бунда халқ вакиллариининг ҳам сайловчи шахслардан бегоналашиб, ажралиб қолмаслик чораларини назарда тутиши лозим.

Масалан, ялпи сайловларда бунини олдини олиш учун уларнинг ўтказиш тартиби шундай белгиланиши керакки, натижада шахенинг ички мустақиллиги, унинг индивидуаллиги намоён бўлсин. Шунингдек, сайловчилар топшириғи, ноибларнинг ҳисобот бериб туришлиги, уларни чақириб олиш ҳуқуқи ва ҳоказолар воситасида ҳокимиятнинг манбаи бўлган халқнинг, бинобарин, ҳар бир шахенинг манфаати таъминланади.

Шундай қилиб, шахе ривожланишининг шартини демократиядир; Демократиявийлик даражаси эса шахенинг жамиятдаги белгилаб қўйилган ўрни ва бажарадиган ролига боғлиқдир. Улар ўртасидаги бу ўзаро боғланганлик ва ўзаро тақозоланганлик жамиятнинг табиатта муносабатида ҳам, жамият билан унинг ҳар бир аъзоси — муносабатида ҳам, шахсларнинг ўзаро муносабатида ҳам бевосита намоён бўлади.

д) Тарихий ривожланишда шахенинг ўрни.

Ҳар бир шахе — бу муайян бир сиймодир ва ушбу маънода тарихда ўзининг катта ёки кичик ўрнига эга. Чунки тарихнинг ўзи ҳам шахсларнинг бирлиги ва ўзаро таъсири, ҳаёт-фаолиятининг натижаси ўлароқ қарор топади.

Одатда тарихий жараёнда шахсларнинг ўрни масаласи тўғрисида гап борса, буюк кишилар фаолияти тушунилади. Шахсларнинг буюклиги ўзлари мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ, эл-элат ёки халқнинг фикрийини тўла ифодалаб, уларнинг асосий мақсад-вазифа-

ларини тарихий жараён кечишининг объектив мантики талабларига мое амалга оширишда ҳал қилувчи ишларни бажара олишидадир. Бундай шахеда даставвал уни ўз орасидан етиштириб чиқарган халққа хос сифатлар жам бўлади. Бу сифатлар уларнинг бетакрор шахеий хусусиятларига айланиб, ижро этиш мумкин бўлган юмушларни кун тартибига қўйишида, уларни рўёбга чиқаришда миелсиз жасорат, улкан ташкилотчилик ва жонбозлик кўрсатишида намоён бўлади. Буюк шахе фаолиятида ўз халқини саодатли қилиш, ўзлигини рўёбга чиқариш, миллий ва давлат мустақиллигини ҳимоя қилиш, илғор халқлар даражасига қўтариш ҳамда буларнинг натижаси ўлароқ инсоният ялпи илгарилама ҳаракатига баҳоли қудрат қўмак бериш белгиловчи ўрин эгаллайди.

Узоқ тарихдан бизгача етиб келган манбалардан, жумладан юнон тарихчиси Ҳеродотдан қолган асарлардан маълумки, узбек халқининг қадимий аجدодларидан бўлган массагетлар сард ори Тўмарис Эрон шоҳи Кярнинг босқинчилигига қарши курашга бошчилик қилиб, унинг ўзини ҳалок этиб энг зарур вазифани бажарди — юртнинг мустақиллигини сақлаб қолди.

Буюк шахслик хусусияти узбек халқи тарихида мўғул босқинчилари авлодлари қўлидан ҳокимиятни тортиб олиб миллий давлатчиликни тиклабгина қолмай, уни жаҳон миқёсида раванқ топтирган буюк бобомиз Амир Темурга ҳам тегишлидир. Унинг марказлашган қудратли давлатида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари кенг ривожланди. Унинг ўз давлати манфаатларини қўзлаб олиб борган урушлари славян халқлари ва Ғарбий Оврўпа халқларининг ижтимоий тараққиёти тезлашувига ҳам қўмак берди. Буни, ўтмишда бўлганидек, ҳозирги инглиз, француз, италян ва бошқа халқлар тарихчилари ҳам тўғри эътироф этадилар. Бу мамлакатларда улуғ Амир Темур ҳақида ҳолис илмий тадқиқотлардан ташқари бой бадиий адабиёт ҳам яратилган. Амир Темур жаҳон ривожланишининг кейинги тараққиётига ҳам катта ҳисса қўшган буюк шахедир.

Темурийлар шажарасидаги қўпгина ҳукмдорлар, хусусан, Мирзо Улуғбек, Шохруҳ, Ҳусайн Бойқаро Захриддин Бобур узбек халқининг тарихида катта ўрин тутган шахслардир. Бобурнинг Мовароуннаҳрдан Ҳиндистонга бориб, турли халқ, турли дин ва тиллар шароитида марказлашган давлат тузиб, бу мамлакат

тарихида ниҳоятда салмокли ишлар қилганлигига Ҳиндистоннинг машҳур сиёсий ва давлат арбоби Неру жуда катта баҳо берган эди.

Жаҳон тарихида катта ўрин олган буюк шахслардан бири шоир, мутафаккир, давлат арбоби Алишер Навоийдир. АҚШ собиқ Президенти Р. Рейган Алишер Навоий ҳақида шундай деган эди: бой маданиятга эга бўлган асл заминда вояга етган Алишер Навоийнинг самимияти ва нафосати бутун инсониятга тегишлидир.

Ўзбек халқи тарихида тутган ўрни, ўз халқининг тараққиётида амалга оширган ишлари бўйича Амир Темурдан сўнг алоҳида мавқ шайбонийлар сулоласидан чиққан Абдуллаҳон II га тегишлидир. Бу сиймо ўзбекларнинг катта давлатини тузиб, ўз халқининг иқтисодиёти, фани ва маданияти равнақига катта эътибор берган эди.

Қадимги Римлик машҳур мутафаккир Тацит тарихни ходисаларнинг жонли изларидан бориб ёзмоқ лозим, деган эди. Шундай йўлдан борилса, тарихнинг бетакрор жараёни мантиқи очилади ва бу жараён марказида турган ижтимоий кучлар, унинг дохийлари тутган ўрни объектив баҳоланади, бинобарин, халқимиз ўтмишидаги буюк сиймоларнинг кенг оммани бошқариб, бажарган ишлари кўлами ва аҳамияти намоён бўлади.

Россия мустамлакачилиги Туркистондаги мавжуд ижтимоий турғунликни чуқурлаштирди. Бироқ дунёда юз бераётган чуқур ўзгаришларнинг гувоҳи бўлиш маҳаллий зиёлиларни халқ ва юрт тақдири ҳусусида чуқурроқ ўйлашга мажбур этди. Жаидларнинг майдонга келиши, ҳусусан, Махмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Чўлпон ва бошқаларнинг миллат манфаатларини ҳимоя қилиб чиқиши шу вақтга тўғри келди. Уларнинг қарашларида қолоқ ижтимоий муносабатларни ва мустамлакачиликни тугатиш, миллий давлат истиклолига эришиш мақсади ўз аксини топган эди.

Шаҳе салоҳиятининг кучи Ўзбекистонда давлат мустақиллигини қўлга киритишда ва мустахкамлашда яна бир марта намоён бўлди. Президент И. А. Каримовнинг ақл-заковати, иродаси туфайли жиддий, бўҳронларсиз, қийинчиликларсиз тинч ижтимоий ривожланишнинг оқилона тўғри йўлига тушиб олинмоқда.

8. МАДАНИЯТ ВА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

а) Маданиятнинг фалсафий тушунчаси.

Маданият мураккаб ва серкирра ходисадир, Уни археология ва этнография, тарих ва социология каби турли фанлар ҳам ўрганади. Бу фанларнинг ҳар бири маданият деб аталмиш улкан ижтимоий ходисани ўзига хос тарзда, ўз вазифа ва мақсадларидан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этади. Масалан, археология фани учун маданият тушунчаси бизгача етиб келган, ўтмишда яшаган кишилар фаолиятининг моддийлашуви натижасида вужудга келган предметлар, ёдгорликлар, осори-атикалар билан боғлиқ. Этнография фанига маълум бир халқнинг маданиятини яхлитлик ва хилма-хилликнинг бирлиги сифатида бир бутун ҳолатида ўрганиш хос.

Шунинг ўзидан ҳам кўриниб турибдики, ҳар бир фан ўзига хос тарзда маданиятнинг турли томонларини ўрганади.

МадЭният тушунчасига турлича мазмун бериш, айти пайтда тадқиқотчиларнинг қайси дунёқараш заминида турганлигига ҳам боғлиқ. Шунини алоҳида таъкидламоқ лозимки, маълум бир дунёқараш позициясида турган тадқиқотчилар ҳам кўпгина ҳолларда маданият тушунчасига турлича мазмун берадилар. Бундай ҳолатда масалага ёндашишдаги фарқ намоён бўлади.

Фалсафа маданиятни алоҳида, якка-якка кўринишларида эмас, балки яхлит, бир бутун ижтимоий, ходиса сифатида ўрганади. Масаланинг бу тартибда қўйилиши фалсафага «хусусий ҳолатлардан холи бўлган ҳолда маданиятнинг ўзи нима?», деган саволга жавоб беришга имконият яратади.

Хўш, фалсафий нуқтаи назардан қараганда, маданият деганда нимани тушунмоқ керак? Аввало шунини таъкидламоқ лозимки, маданият сўзи арабча «мадина» ва «ият» сўз ясовчи қўшимчасининг қўшилишидан ҳосил бўлган бўлиб айнан «шаҳарга оид» деган маънони англатади. Лекин, бу сўз кириб борган бошқа халқлар тилларида, шу жумладан, узбек тилида ҳам, билимлик, тарбия кўрганлик маъноларда ишлатила бошланган.

^{*} Шуниси қизиқки, араб тилида «маданият» тушунчаси ўзининг илк маъносидан ҳозир жуда кам ишлатилади. Узбек тилида «маданият» тушунчасига бериладиган мазмунни араблар «сақофа» термини билан ифодалайдилар.

Кўпгина халқларда маданият тушунч^{аси} Ўрнида лотин тилидан қабул қилинган с^иИига терч^ч ишлатилади. СиИига деганда дастлаб табиат объектларининг инсон меҳнат фаолиятининг натижас^{Д^а} ўзгариши, бошқача айтганда ерга ишлов бериш, деХК^{ончилик} билан шуғулланиш тушуниланган. Бу термш^{ши} юқоривдаги маънода ишлатиш ҳозир ҳам учрайди. Масалан, рус тилқдаги «агрокультура» сўзида ана ^ундай мазмун ифодалананади. Аммо, шуни таъкидлаш лс^{зимки}, лотинча терминни қабул қилган халқларда Х^{ам} кейинги даврларда бу тушунчага кенгрок мазму^{ли} берилиб, у маърифатлилиқ, билимлилик, тарб^и кўрганлиқ маъноларида ишлатила бошланган. И ж^{имойи} фалсафий тафаккурнинг кейинги босқичлариА^а маданиятни

да, моҳият эътибори билан айнан маъ^{авни} фаолият соҳаси сифатида тушуниш устувор бўли^а келди. Фақат XIX аср ўрталарига келиб, маданият тушунчаси кенгрок маънода — инсон фаолияти нат^{жаси} Да юзага келган барча нарсаларга нисбатан ишлатила бошланди. Бундай ҳолатда маданият инсо^н томонидан яратилган, бокира табиат устига куриД^{ган} «иккинчи табиат» маъносини касб этади. Айни па^иД^а ушбу қараш маданиятни инсон фаолиятининг лу^{аълум} бир соҳаси билан боғлаб қўймаслиги лозим, чунки инсон, унинг фаолияти, инсонлараро муноса^{ат} оор жойда маданият ҳам бор деган хулосани келтириб чиқаради.

Лекин маданиятни «инсон фаолшг^Р натижасида юзага келган барча нарсалар», деб тушуниш ҳам етарли ва тўлиқ эмас. Нега? Биринчидан, бУВД^{жаси} ёндашув маданиятни инсондан ташқарида мавжД^а бўлган қандайдир ходиса сифатида тушунишга олио келади. Иккинчидан, маданият ва жамият туғ^{ру}У^{нчала}Р^{ининг} нисбати ойдинлашмайди. Маданият ва #амият тушунчаларининг фарқи маданиятни «инсон т^{омони}Дан яратилган кадриятлар мажмуаси» деб тушуЯилгаВД^з очик кўринади. Ҳақиқатан ҳам маданият ий^{сонии} мазмун ва маъно билан суғорилган моддий ва маънавий кадриятлар дунёсидир. Бундай тушуниш н^{атижаси} Да маданият жамиятнинг маълум бир соҳаси сифатида номоён бўлади. Албатта, маданиятни фағФ^а кадриятлар мажмуаси сифатида тушуниш ҳам тўғри^{ва} тўлиқ эмас. Биринчидан, бунда юқоридаги каби м^аД^{аният} тайёр натижалар тизими сифатида чиқади, маданиятнинг яратилиш жараёни, унинг динамикаси э*^и бордан чет-

да қолади. Иккинчидан, инсон томонидан яратилган ҳамма нарсалар ҳам фойдали эмас, демакки, унинг тараққиётига хизмат қилмайди. Учинчидан, у ёки бу ходисани ижобий ёки салбий деб қабул қилиш тарихан белгиланган — даврнинг, жамиятнинг, ижтимоий гуруҳларнинг кадрият мўлжалларига боғлиқ бўлади. >?зз=В*-*: .

Демак, маданиятга таъриф бераётганда маданият инсоннинг ижтимоий мавжудот сифатидаги камолотининг, инсонда инсонийлик ривожланишининг меъёрини тавсифловчи ходиса эканлигидан ҳам келиб чиқмоқлозим.

Маданиятнинг юқоридаги сифатий хусусиятларининг таҳлилидан келиб чиққан ҳолда унга қуйидагича таъриф бериш мумкин. **Маданият инсоннинг фаолияти жараёни, унинг оқибатида яратилган моддий ва маънавий кадриятлар бўлиб, шахсни шакллантириш ва камолотида муҳим омил бўлган ижтимоий ходисадир.**

Маданият тушунчасида ҳаётнинг биологик шакллари билан фарқли ўлароқ, инсон фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари билан бир каторда бу фаолиятнинг тарихий тараққиётнинг маълум босқичларидаги, маълум бир тарихий даврдаги, миллий ва этник ривожланишдаги сифатий ўзига хослик ҳам ўз ифодасини топади. Масалан, биз «қадимги давр маданияти», «узбек маданияти» каби тушунчаларни юқоридаги маъноларда ишлатамиз. Айни пайтда, биз «меҳнат маданияти», «муомала маданияти», «нутқ маданияти», «сиёсий маданият» каби ибораларни ҳам қўллаймизки, бундай ҳолларда маданият кишиларнинг онги, ҳулки ва фаолиятининг маълум соҳаларидаги хусусиятини ифодалаб келади. Булардан ташқари маданият тушунчаси маълум бир алоҳида кишининг, ижтимоий гуруҳнинг ҳаётининг фаолиятининг ўзига хослигини ҳам ифодалаши мумкин. Бунга «шаҳе маданияти», «миллий маданият» каби тушунчалар мисол бўла олади.

Илмий адабиётларда маданиятни моддий ва маънавий маданиятга бўлиш раем бўлган. Маданиятни моддий ва маънавий маданиятга бўлиш инсон фаолиятининг икки асосий соҳаси — моддий ва маънавий ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқдир. Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча соҳаларини ва натижаларини ўз ичига олади. Моддий маданиятнинг муҳим элементлари ишлаб чиқариш, транспорт, алоқа воситаларидир. Моддий маданиятга уй-

жой, кийим-бош, уй-рўзгор буюмлари, истеъмол воситалари деб аталадиган ҳодисалар ҳам киради. Буларсиз маълум бир халқ маданияти, унинг тарихий тараққиётининг турли босқичларидаги ўзига хосликлари ҳақида тўғри фикр юритиш мумкин эмас. Истеъмол воситаларини ўрганиш ижтимоий ривожланишнинг маълум бир босқичида турган инсон нима-ларни истеъмол қилаётганлиги тўғрисидагина эмас, балки қандай истеъмол қилаётганлиги, унинг эҳтиёжлари қанчалик бой ва тараққий қилганлиги ҳақида ҳам маълумот беради. Албатта, моддий маданиятни фақат ишлаб чиқариш ва истеъмол воситаларига тақаб қўйиш тўғри бўлмаган бўлур эди. Чунки, моддий маданият юқоридаги воситаларни яратиш ва фойдаланиш соҳасидаги фаолият усулини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. Айнан шундай фаолият жараёнида инсоннинг билими, тажрибаси, касбий малакаси моддий маданиятнинг таркибий қисмига айланадиган жисмий кўринишга киради.

Маънавий маданият эса маънавий ишлаб чиқариш, ижтимоий онг шакллари яратиш билан боғлиқ бўлган фаолиятнинг барча соҳаларини камраб олади. Маънавий маданият намоён бўлишининг турли шакллари ҳар хил тасаввурлар ва ғоялар, назариялар ва таълимотлар, илмий билимлар ва санъат асарлари, ахлокий ва ҳуқукий нормалар, фалсафий, сиёсий қарашлар, мифология, дин ва ҳ. к. ана шундай фаолият натижасидир. Буларнинг барчаси ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки, тарихий тараққиётнинг маълум босқичида турган ва ўзаро муайян муносабатларга киришган кишилар томонидан яратилади. Бундан кўриниб турибдики, маънавий маданият маънавий фаолият натижаси сифатида келиб чиқаётган ҳодисаларнигина эмас, балки, уларни яратиш жараёнида кишилар ўртасида юзага келадиган муносабатларни ифодалаш учун ҳам хизмат қилади.

Моддий ва маънавий маданиятга мансуб нарса ва ҳодисаларнинг турли максадларга хизмат қилиши, демаски, уларнинг вазифалари, функцияларидаги фарқлар юқоридаги мисоллардан ҳам кўриниб турибди. Лекин бу фарқлар нисбийдир ва уларни асло мутлақлаштириб бўлмайди. Биринчидан, униси ҳам, буниси ҳам маданият эканлигини унутмаслик керак. Иккинчидан, инсон фаолиятининг маҳсули бўлган қўпгина нарсалар ҳам аклий, маънавий, ҳам жисмоний меҳнатнинг нати-

жаси сифатида пайдо бўлади. Бошқача айтганда, моддий маданият инсоннинг муайян ғоялари, билимлари, мақсадларининг намоён бўлишидир. Айни пайтда ҳар қандай маънавий маданият махсули ҳам объективлашуви, ўзининг моддий ифодасини (ёзув, нутқ, раем, ҳайкал ва ҳ. к. шаклларда) топмоғи лозим. Бундай объективлашув жисмоний ҳаракатни, куч-қувватни талаб қилади. Баъзи ҳолларда, масалан, ҳайкалтарошлик санъатидаги каби, бундай жисмоний ҳаракат анчайин катта ўрин тутиши ҳам мумкин.

Ҳар бир авлод маданий ривожланишини бўш жойдан эмас, балки, ўзидан олдинги авлодлар яратган қадриятларни ўзлаштиришдан бошлайди. Бошқа томондан, бу ўзлаштириш ўзига хос бир «хомашё», янги қадриятлар яратиш, маданиятни янги босқичга қўтариш йўлидаги таянч вазифасини ўтайди. Агар мана шу икки жараён бўлмас экан маданият ривожланиши ҳақида гапириш мумкин эмас. **Икки жараён — эскилик билан янгилик ўртасидаги объектив зарурий боғланиш ворислик деб аталади.**

Маданиятда ворислик ҳақида гап кетганда тараққиётга хизмат қиладиган (прогрессив) ва ривожланишга тўсиқ бўладиган (реакцион) ворисликни фарклаш лозим. Шуни ҳам унутмаслик керакки, маълум бир даврдагина ижтимоий тараққиётга хизмат қилиб, кейинги даврда жамият тараққиётига зид бўлган ҳодисалар ҳам учрайди. Шунингдек, маданиятда ижобий (позитив) ва салбий (негатив) ворислик ҳам кузатилади. Маданият ўз ривожланишининг ҳар бир босқичида олдинги давр натижаларига таянади. Агар маданият ривожланишининг кейинги босқичларида олдинги давр натижалари сақланиб қолса бундай ворислик ижобий (позитив) ворислик дейилади. Олдинги давр натижаларига таяниш фақат ижобий натижаларнигина сақлаб қолиш дегани эмас.

Маданият ривожланишидаги ворислик олдин эришилган натижаларни сақлаб қолиш ва ижодий ривожлантиришнинг диалектик бирлиги сифатида намоён бўлади. Ана шу жараён натижаси ўлароқ маданиятнинг барқарор элементлари юзага келадики, одатда уларни ифодалаш учун анъана тушунчаси ишлатилади. Тарихий жараёнда маданий анъаналарнинг роли бекиёсдир. Маданий анъаналар туфайли кишиларнинг тажрибаси тўпланиб, авлодлардан-авлодларга ўтиб боради. Маданий анъаналар кишилар бирлигининг муайянлигини,

ўзлигини саклаб қолиш имконини беради. Анъаналарсиз маданият бўлиши мумкин эмас.

Маданий анъаналар деганда кўтчилик маросимлар ва урф-одатларни тушунишади. Бу унчалик тўғри эмас. Биринчидан, кишилик жамияти ривожланиши давомида юзага келган ҳар қандай маросимлар, урф-одатлар ҳам узоқ яшамаслиги, демакки, анъанага айланмаслиги мумкин. Иккинчидан, маданий анъаналар тушунчаси маросимлар, урф-одатлар каби ходисаларни ҳам ўз ичига олган ҳолда уларга нисбатан кенгроқ мазмун касб этади. Чунки, **маданий анъаналар улардан ташқари авлоддан авлодга ўтиб борадиган, тарихан қарор топган ва ижтимоий онгнинг таркибий қисмига айланган ғоялар ва билимлар, кадриятлар, қарашлар ва тасаввурлар, ҳуққ ва дид нормалари ва ҳ. к. каби жараёнларни ҳам ўз ичига олади.**

Маданиятнинг ҳар бир соҳасида анъана ўзига хос кўринишга эга бўлади. Масалан, ишлаб чиқариш, фан, санъат соҳаларидаги анъаналар бир-биридан ўзининг такрорланмас бўёқлари билан ажралиб туради.

Агар маданиятда фақат ўтмиш натижаларини ўзлаштириш ва такрорлашдан нарига ўтилмаганда эди инсониятнинг маданий ривожланиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Ҳар бир авлод ўзидан олдинги натижаларга таяниб, уларни ижодий ривожлантиради, бойитади, янги, юқорироқ босқичга кўтаради.

Маданий меросга нисбатан менсимасдан қараш чуқур салбий оқибатларни, фожиавий натижаларни келтириб чиқариши, муҳим маданий ютуқларнинг йўқолишига олиб келиши мумкин бўлса, анъаналар олдида кўр-кўрона сажда қилиш эса маданиятда турғунликни келтириб чиқаради.

Жаҳон тарихига мурожаат қиладиган бўлсак, маданий меросга муносабат доимо зиддиятли бўлганлигини кўришимиз мумкин. Аввало шуни таъкидламоқ лозимки, синфлар пайдо бўлиши билан маданий меросга синфий муносабат шаклланди. Бунинг натижаси ўларок, маданий мерос маълум бир синф манфаатлари, қизиқишларидан келиб чиқиб баҳоланадиган бўлди. Бундай баҳолашнинг оқибати ўларок, кўплаб тарихий обидалар, ёдгорликлар, бадиий ва санъат асарлари, илмий манбалар аксарият ҳолларда синф манфаатига зид ходисалар сифатида вайрон қилинди, ёқиб юборилди ёки ахамиятсиз нарсалар сифатида эътиборсиз қолди-

рилиши натижасида аста-секин йўқ бўлиб кетди. Бундай фожиавий ходисалар айникса, синфий зиддиятлар курашга, кўзғолонга, инкилобга айланиб кетган даврларда кўплаб содир бўлди.

Тарих маданий меросга диний муносабат, яъни линий мансублиги, диний ақидаларга мое келиш-келмаслигидан келиб чиққан ҳолда бўладиган муносабат шаклини ҳам яратди.

Динларнинг юзага келиши, ривожланиши нуктаи назардан маданият тарихини шартли равишда, жаҳон динлари — буддизм, христианлик, ислом юзага келгунгача ва ундан кейинги даврларга бўлиши мумкин. Биринчи даврда инсоният эришган ютуқдар деярли йўқолиб кетган. Негаки, юқоридаги уч жаҳон дини ўз ҳукмронлигини ўрнатиш йўлида халқларнинг тарихий ва маданий ёдгорликларни мажусий ходисалар сифатида қувғин қилдилар. Зеро, маданий анъаналари сақланиб қолган халқни бўйсундириш, эътиқодини ўзгартириш анча қийин кечарди.

Шунингдек, бу уч жаҳон динлари узок вақт ўзаро кураш олиб борди. Бу динларнинг тарқалган ҳудудий барқарорлиги юзага келгунча бир неча юз йил ўтди ва натижада кўплаб маданият дурдоналари изеиз йўқолиб кетди.

Халқимиз тарихига мурожаат қиладиган бўлсак ҳам бундай фожиалӣ ходисалар кўплаб бўлганлигини, диний ёки синфий нуктаи назардан баҳолаш натижасида, қирғинбарот урушлар оқибатида бетақрор маданий меросимиздан маҳрум бўлганлигимизни кузатиш мумкин.

Ана шу ходисаларнинг натижаси ўлароқ маданиятдаги ворислик жараёнида маълум узилиш содир бўлди. Маданий меросимиздан узилишимизда бир неча асрлар фойдаланиб келганимиз, маданий меросимизнинг ажойиб намуналари яратилган араб ёзувидан воз кечганлигимиз, умуман ёзувимизнинг бир неча марта ўзгартирилиши ҳам сабаб бўлди, албатта. Буларнинг барчаси шунга олиб келдики, маданий меросимиз, демакки, тарихимиз ҳақида ғира-штира тасаввурлар билан униб-ўсдик, меросимизнинг кўплаб ажойиб намуналаридан бебаҳра бўлиб келдик.

Республикамызда мустақиллик туфайли эндиликда бу соҳада йўл қўйилган камчиликлар, хатоларга том маънода барҳам берилмоқда, аерларга тенгдош миллий кадриятларимиз, анъаналаримиз тикланмоқда, маданий меросимиз ўзининг руҳи ва салобати билан халқи-

миз маънавий дунёсининг таркибий қисмига айланиб бормокда.

Диний руҳда ёзилганлиги учунгина ўрганилмай келган Имом Бухорий, Ат Термизий, Шайх Нажмиддин Кубро, Баховуддин Накшбанд, Аҳмад Яссавийларнинг сермазмун диний-фалсафий асарларининг, «хукмрон синф» вакиллари бўлганлиги учун ўрганилиши ман қилинган Амир Темур, Ҳусайн Бойқаро, Бобур каби буюк аждодларимизнинг адабий-бадий, фалсафий, ижтимоий-сиёсий қарашларини эндиликда ҳар томонлама тадқиқ этилаётганлиги ана шу буюк ўзгаришлардан нишонадир. Бундай ҳол ҳозирда ер юзида кечаётган жараёнлар билан ҳамоханглик касб этмокда.

Ҳозирги пайтда бутун дунёда маданиятга умуминсоний кадриятлар нуктаи назаридан туриб баҳо бериш, ҳар бир маданиятга, маданий ҳодисага унинг диний, синфий, миллий, минтақавий ва ҳ. к. мансублигидан қатъий назар унга инсон руҳий, маънавий изланишининг меваси, инсоннинг ўз-ўзини англаш, камолотга интилишининг бир босқичи, кўриниши сифатида қараш ва шундан келиб чиққан ҳодда ҳар бир маданий ҳодиса, жараёни табиий-тарихий ривожланиш давомида юзага келган олий ижтимоий неъмат деб билиш устувор бўлиб бормокда.

б) Маданият ва цивилизация.

Цивилизация деганда нимани тушуниш керак? Цивилизация нима эканини билиб олиш учун фалсафий фикр тарихида бу тушунча қандай маъноларда ишлатилганлиги билан қисман бўлсада, танишиш зарур. Бу биринчидан, ушбу мавзудаги мавжуд фалсафий адабиётлар мазмунини тушунишга, таҳлил этишга ёрдам берса, иккинчидан, цивилизациянинг ҳар бир ўзига хос таърифида ижтимоий ҳаётнинг маълум томонлари, жиҳатларига алоҳида урғу берилдики, бу умуман цивилизациянинг ижтимоий ҳодиса сифатидаги моҳиятини тўлароқ англаб этишга хизмат қилади.

Цивилизация сўзи лотинча бўлиб, у гражданлик, гражданликка оид, давлатга оид, деган маъноларни англатади. Цивилизация тушунчасини шотланд тарихчиси ва файласуфи А. Фергюссон (1723—1816) жаҳон тарихий жараёнининг маълум бир босқичини ифодалаш учун ишлатган бўлса, француз маърифатпарварлари ақл-идрок ва адолатга асосланган жамият деган маънода ишлатган эдилар. Француз маърифатпарварларидан кейин ҳам цивилизация тушунчасига турлича

мазмун бериш давом этди. Айрим олимлар уни маданиятнинг, баъзан фақат моддий маданиятнинг синоними сифатида ишлатган бўлсалар, немис файласуфи О. Шпенглер аксинча уни маданиятнинг антиподи маъносида, яъни маданиятнинг ҳалок бўлиш жараёни, босқичини характерлаш учун, инглиз социологи ва тарихчиси А. Тойнби эса ўзига хос ва нисбатан ёпик бўлган жамиятларни ифодалаш учун ишлатди. Шунинг таъкидлаш керакки, ҳозирги даврда цивилизация тушунчасини А. Фергюссон таклиф этган маънодан бошқа шаклларда ишлатиш деярли учрамасада, аммо унинг мазмуни ва ҳажмини белгилашда турфа хиллик ҳанузгача мавжуд эканлигини қайд этмоқ лозим.

Бу тушунчанинг: 1) ижтимоий ривожланишнинг ёввойилик ва варварликдан кейин келадиган босқичини; 2) умуман кишилик жамияти ривожланишининг маълум бир босқичини (масалан, неолит, капиталистик, ёки ҳозирги замон цивилизацияси); 3) маълум бир ижтимоий-иқтисодий формацияни (масалан, кулдорлик ёки» капиталистик цивилизациялар); 4) географик жиҳатдан фарқланувчи бирликларни (масалан, Оврўпа, Осиё ёки Яқин Шарқ цивилизацияси); 5) диний мансублиги билан фарқланувчи маданий бирликларни (христиан ёки ислом цивилизацияси); 6) келиб чиқиши ва планетар мансублигига кўра ажратилувчи бирликларни (масалан, ер цивилизацияси ва ердан ташқари цивилизациялар); 7) этник мансублигига кўра фарқланувчи ижтимоий-маданий бирликларни (масалан, араб ёки ҳинд цивилизацияси); 8) макон ва замонда чекланган жамиятларни (масалан, Қадимги Миср ёки Вавилон цивилизацияси) ва шу каби маъноларни ифодалаш учун қўлланилиб келаётганлигига ҳам кўп марта дуч келганмиз.

Ҳозирги замонда ижтимоий фанлар ўз мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда цивилизация тушунчасини юқоридаги каби турлича мазмунни ифодалаш учун ишлатишни давом эттирмоқда. Цивилизация тушунчаси мазмунини белгилашдаги бундай ёндашувларнинг барчасига битта умумийлик хос — улар тарихий жараёндаги маълум ўзига хосликларни ифодалаб келмоқда.

Ҳар қандай илмий тушунча маълум мазмунни ифодалаган ҳолда муайян ижтимоий ҳодиса, жараёни тушунтиришга хизмат қилмоғи, демакки методологик аҳамиятга эга бўлмоғи лозим. Айнан мана шу нуктаи

назардан келиб Чикадиган бўлсак, цивилизация тушунчасини юқоридаги маъноларда ишлатишнинг ҳаммаси ҳам тўғри эмаслигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Цивилизация тушунчасини ижтимоий ривожланишнинг ёввойилик ва варварликдан кейин келадиган босқичини ифодалаш учун ишлатиш маълум маънода ўринли. Чунки бундай маънода ишлатилганда, цивилизация тушунчаси кишилик жамияти ривожланишининг ибтидоий ҳолатидан кейинги даврдаги бутун ҳолатини тўлалигича қамраб олади. Варварликдан цивилизацияга ўтиш хунармандчиликнинг дехқончиликдан ажралиши, товар ишлаб чиқаришнинг юзага келиши, савдо-сотиқнинг пайдо бўлиши ва уни касб қилиб олган савдогарлар қатламининг шаклланиши, металл пулнинг муомалага киритилиши, ёзувнинг пайдо бўлиши, ақлий ва жисмоний меҳнатнинг бир-биридан ажралиши, сиёсий ҳокимиятнинг қарор топиши каби хусусиятлар билан характерланади. Бундай ёндашувда цивилизация тушунчаси ижтимоий-иқтисодий формация тушунчасига нисбатан кенгроқ мазмун касб этади. Жамиятнинг формацияларга бўлиниши цивилизацияга ижтимоий муайянлик, тарихий конкретлик бағишлайди. Аммо, цивилизация тушунчасига бундай мазмун берилганда, ибтидоий ҳолатдан ўсиб чиққан жамиятлар ўртасидаги фарқлар формациявий тафовутларгагина олиб бориб такалади. Формация назарияси эса варварликдан кейинги даврда ижтимоий ривожланишнинг хилма-хил кечганлигини ҳам, ҳозирда дунёнинг аксарият мамлакатлари тараққиётнинг капитализм деб аталиши мумкин бўлган босқичда турган, ёки у томон бораётган пайтда ҳам улар ўртасида кескин фарқлар мавжудлигини тушунтириб беролмайди.

Цивилизация тушунчаси умуман кишилик жамияти ривожланишининг маълум бир босқичини, шунингдек, муайян ижтимоий-иқтисодий формацияни ифодалаш учун ишлатилганда ҳам унинг гносеологик аҳамияти йўққа чиқади. Чунки, биринчи ҳолда, масалан, капитализмгача бўлган цивилизация деб ишлатилганда мохиятан ривожланишнинг турли босқичларида турган халқлар, мамлакатлар сунъий тарзда бирлаштирилгани учун бирор-бир илмий қимматга эга бўлмаса, иккинчи ҳолда эса цивилизация ижтимоий-иқтисодий формация тушунчасининг синонимига айланиб қолиб, ўзининг мустақил мазмунини йўқотади.

Цивилизация тушунчасини географик жихатдан фаркланувчи бирликларни ифодалаш учун ишлатиш эса ўринсиздир. Масалан, Осиё қитъаси ҳеч қачон муайян иқтисодий, маданий яхлитликни ташкил қилмаган. Ҳозир ҳам Осиёда ривожланишнинг турли даражаларида турган халқлар мавжуддир. Албатта, маълум географик маконда яшаш ижтимоий-маданий ҳаётда қандайдир ўхшаш, умумий томонларини келтириб чиқариши табиий. Аммо, бу ўзининг дини, тили, маданияти, ҳаётий тамойилларига кўра бир-биридан фаркланувчи турли халқларни мустақкам тарихий бирлик деб баҳолаш учун асос бўла олмайди.

Цивилизация тушунчаси диний мансублигига кўра фаркланувчи кишилар бирлигига нисбатан ишлатилганда ҳам илмий тушунча сифатида бирор бир қимматга эга бўла олмайди. Биринчидан, ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам, на ислом олами, на христиан дунёси мустақкам бир бутунликни, яхлитликни ташкил этмаган. Иккинчидан, юқоридаги динларнинг ҳар бирининг ичида турли оғимлар мавжудки, бу уларнинг мустақкам бирликни ташкил этмаслигидан далолат беради. Учинчидан, диний мансублик муайян из қолдиради, лекин ҳеч қачон халқлар ҳаётини тўлалигича белгилаб бермаслигини унутмаслик лозим.

. Таҳлил этилаётган тушунчамизни «ер цивилизацияси», «ердан ташқари цивилизациялар» шаклларида ишлатилишига ҳам юқоридагича муносабат билдириш мумкин. Бир томондан, цивилизация тушунчаси бундай мазмунда ишлатилганда «тарих», «кишилиқ жамияти» тушунчаларининг синонимига айланиб қолади. Бошқа томондан, ердан ташқаридаги цивилизациялар ва уларнинг хусусиятларининг номаълумлиги «ер цивилизацияси» тушунчасини ишлатишнинг ўзини мантисиз қилиб қўяди.

Цивилизация тушунчасини айнан қандай ўзига хосликни ифодалаш учун қўллаш ўринли эканлиги уни «ижтимоий-иқтисодий формация» ва «маданият» тушунчалари билан солиштирганда ойдинлашади.

Формация тушунчаси жамиятнинг ўзини юзага келиш ва ривожланиш тарихига эга бўлган бир бутун ижтимоий организм сифатида қараш имконини беради. У жамиятнинг умумий, ички, асосий, такрорланувчан алоқа ва муносабатларини очишга шароит яратади. Формация тарихни, жамиятни ходисалар даражасида эмас, балки моҳият даражасида акс эттиради.

Шунинг учун ҳам тарихни формациялар даражасида типларга бўлиш тарихий жараёнларнинг реал кечиши билан мое келмаслиги мумкин. Чунки юқорида таъкидлаганимиздек, ижтимоий-иқтисодий формациялар тарихни объектив, зарурий, қонуниятли жараён сифатида қарайди ва турли тасодифий чекинишларни назардан соқит қилиб, унинг ривожланиш мантикинигина акс эттиради.

Шундай қилиб ижтимоий-иқтисодий формациялар назариясидаги муҳим томон, бу ривожланишнинг объектив қонунлари нуқгаи назаридан тараққиётнинг маълум босқичида турган мамлакатларга хос бўлган умумий томонни топишдир.

Формация тушунчасидан фарқли ўлароқ цивилизация тушунчаси тарихнинг, жамиятнинг сифатий ўзига хослигини, у ёки бу мамлакат доирасида амал қиладиган, ишлаб чиқариш кучлари (технология), инсон фаолияти, маданияти томонидан белгиланадиган умумий ижтимоий қонуниятларнинг спецификасини ифодалайди.

Хар қандай цивилизация: 1) муайян ижтимоий ишлаб чиқариш технологиясига; 2) такрорланмас маданияти, кадрияти, фалсафий қарашлари, одоб-ахлоқ нормаларига; 3) ўз ҳаётий тамойилларига эга бўлади. Буларнинг барчаси цивилизацияни яхлит бирлик сифатида мавжуд бўлиши учун имкон яратади. Бу сифатий хусусиятларнинг йўқолиши цивилизациянинг ҳалок бўлишига олиб келади.

Юқоридаги мулоҳазалардан ҳулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, цивилизация тушунчаси муайян халқ, мамлакат (жамият)га, ёки унинг ривожланишининг сифатий жиҳатдан фаркланувчи айрим босқичларига нисбатан ишлатилгандагина у аниқ илмий мазмунга ва бинобарин методологик аҳамиятга эга бўлади. Айнан этник бирликлар, мамлакатлар цивилизациянинг ўзига хослиги, асосий характеристикаларини ўзида яққол намоён қилади.

Цивилизациянинг моҳиятини тушунишда унга мансуб бўлган маданиятнинг ролини англаш муҳимдир. Агар ишлаб чиқариш кучлари цивилизациянинг моддий асосини ташкил қилса, маданият ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олади, унинг қиёфасини, ўзига хос рангини белгилаб беради, ҳатто ишлаб чиқариш кучларига ҳам ўзига хос характерлилик, аҳамиятлилилик беради. Бу билан маданият

ижтимоий ҳаётнинг ижтимоий ташкиллашувини, яъни цивилизациянинг шаклланиши, мавжуд бўлиши ва ривожланишини белгилаб берувчи ўзига хос негиз вазифасини ўтайди.

Демак, цивилизация маданиятнинг конкрет намоён бўлишини, унинг реал мавжуд ҳаётини акс эттиради. Цивилизациянинг маданиятсиз, маданиятнинг цивилизациясиз, ундан ташқарида мавжуд бўлиши мумкин эмас. Чунки, инсон маълум бир цивилизация бағрида ўтмиш авлодлари томонидан яратилган барча моддий ва маънавий бойликларни ўзлаштирган ҳолда шаклланиши, камол топиши мумкин.

в) Маданият ва жамият.

Маданият ва жамият тушунчалари айнан бўлмасада, жамиятнинг ҳамма соҳаларида маданиятнинг мавжудлигини кўрдик. Шундай экан, жамиятнинг маданият ривожланишига таъсирини, бу таъсир қандай шаклларда амалга ошишини тушуниб олмай туриб, маданият деб аталмиш муҳим ижтимоий ҳодисанинг моҳиятининг Охиргача англаб етиб бўлмайди.

Маданият ривожланишига турли ички ва ташқи омиллар таъсир кўрсатади.

Маданият таракқиётига таъсир қилувчи ички омиллар ҳақида гап кетганда, биринчидан, юқорида биз тўхталганимиз, ўтмишда маданият ривожланишида эришилган ютуқлар, натижаларнинг роли ниҳоятда катта эканлигини кўрсатиш лозим. Иккинчидан, турли маданиятлар шакллариининг ўзаро таъсири ҳам маданият ривожланишига кескин ижобий ёки салбий таъсир қилиши мумкин. Масалан, фанда эришилган ютуқлар маданиятнинг бошқа соҳаларининг ривожланишини тезлаштиришга хизмат қилади. Ўрта асрларда маданиятнинг таркибий қисми бўлган диннинг маданиятнинг бошқа шаклларига кўрсатган таъсири ҳам фикримизнинг далили бўла олади. Бу даврда дин бир томондан, дунёвий билимлар, қарашлар ривожланишига тўсқинлик қилган бўлса, бошқа томондан, бу даврда ўзига хос такрорланмас диний-фалсафий қарашлар, адабиёт ва санъат асарлари юзага келди.

Маданият ривожланиши ҳар бир тарихий босқичда ҳал қилиниши лозим бўлган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, илмий-техник муаммолардан ташқарида, уларнинг таъсирисиз содир бўлиши мумкин эмас.

Маданият ривожланишига таъсир қиладиган ташқи омиллар масаласига келганда, аввало, жамият иқтисо-

диёти, халқ моддий фаровонлиги ва турмуш даражасининг маданият ривожланишида роли катта эканлигини таъкидлаш жоиздир.

Дастлаб маданиятнинг улкан соҳаси бўлган маънавий маданият иқтисодиётнинг ривожланиши ва аклий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиши оқибатида камол топганини таъкидламоқ мақсадга мувофиқ. Бу омил умуман маданиятнинг тез ривожланиши учун қулай шароит яратди.

Жамият иқтисодиётидаги ўзгаришлар ҳамма вақт маданият тараққиёти учун кенг имкониятлар яратадики, буни қуйидагиларда кўриш мумкин. Биринчидан, бундай юксалиш ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун туртки беради. Иккинчидан, иқтисодий юксалишлар маданият, унинг ривожланишига ғамхўрлик қилишнинг моддий-молиявий асосларининг кенгайишига олиб келади.

Иқтисодий инқирозлар эса маданият ривожланишига, аксинча, салбий таъсир қилади: маданий дастурларнинг қисқаришига, илм-фан, адабиёт ва санъатнинг аҳолининг оғирлашишига олиб келади.

Маданият ривожланишига сиёсатнинг таъсири каттадир ва у, айниқса, XX асрда жиддий аҳамият касб этмоқда. Сиёсатнинг маданиятга таъсири ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Масалан, «Миллатларнинг яқин келажақда қўшилиб кетиши» тўғрисидаги ғояларга асосланган сиёсатнинг юритилиши, собиқ СССРда қўпгина халқларнинг маданий ўзлигини йўқотиш даражасига келтириб қўйди. Ёки бошқа бир мисолни олайлик. Генетика, кибернетика каби фанлар ривожланишига нотўғри сиёсий баҳо берилиши натижасида собиқ СССРда бу фанларнинг тараққиёти бир неча ўн йилга орқага суриб юборилди.

Ҳозирги пайтда техник воситалар маданият ривожланишига сезиларли таъсир қила бошлади. Шундан келиб чиққан ҳолда маданият ютуқларини оммалаштириш, тарқата олиш имкониятини яратган, ер юзининг турли бурчакларида дунёга келаётган маданият намуналарини миллионларнинг маънавий озиғига айлантираётган оммавий алоқа воситаларининг — радио, телевидение, видеотехника, кино каби ҳодисаларнинг роли бу жараёнда катта бўлади деб ўйлаш мумкин.

Жамият билан маданиятнинг ўзаро муносабати ҳақида гап кетганда, маданиятнинг жамият ривожлани-

шига таъсири масаласига ҳам кенгрок тўхталмоқ лозим. Бу жараёни маданиятнинг ижтимоий вазифалари (функциялари)ни ёритиш орқали тушуниб олиш мумкин.

Маданиятнинг ўзи серкирра бўлганидек, у бажарадиган вазифалар ҳам хилма-хилдир. Биринчи навбатда маданиятнинг билиш функциясини алоҳида кўрсатиб ўтиш айтиш муддао бўлур эди. Одатда маълум бир давр маданиятини шу даврда оламни англаш, билиш даражасидан келиб чиққан ҳолда баҳолаймиз. Оламни билиш натижалари аксарият ҳолларда соф маданият чегарасини ёриб чиқиб кенг маънодаги тарихий жараённинг таркибий қисмига, тараққиётнинг муҳим омилига айланиб кетади. Космик учиш воситаларини яратиш, коинотга парвоз қилиш инсониятнинг азалий орзуси эди. Ниҳоят, космик учиш аппаратлари яратилди, инсон коинотга парвоз қилди. Космонавтиканинг кейинги ривожланиши шунга олиб келдики, энди у жамиятдаги иқтисодий, сиёсий, ҳатто ҳарбий жараёнларнинг кечишига фаол таъсир қиладиган бўлиб қолди. Шу тариқа лойиҳалар ва чизмалардагина бўлган, синалган космик аппаратларнинг ҳақиқатан пайдо бўлиши уни фан, демакки, маданиятга хос бўлган ҳодисадан ижтимоий тараққиётга таъсир кўрсатувчи омилга айлантириб юборди.

Космонавтиканинг муҳим иқтисодий омилга айланганлиги, бир томондан, уни доимий такомиллаштириш улкан молиявий ресурсларни жалб қилишни талаб қила бошлаганлигида кўринса, бошқа томондан унинг иқтисодий ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатаётганлигида кўринади. Бу аввало космик аппаратлар ёрдамида газ, нефть ва бошқа ер ости қазилма бойликларини топиш, денғиз ва океанларда балиқ захираларини аниқлаш, ҳисобга олиш, дунёнинг турли чеккаларини космик алоқалар ёрдамида бир зумда боғлай олиш имкониятлари пайдо бўлганлиги туфайли содир бўлмоқца. Вакт космонавтиканинг жамият иқтисодий ривожланишига таъсир кўрсата олиш имкониятлари тобора кенгайиб бораётганлигини исбот этмоқда.

Теварак олам сирларини тушунишга интилиш натижасида пайдо бўлган билимлар системаси инсоният ривожланишининг муҳим омилига айланиб кетганлиги тўғрисидаги бу каби мисолларни яна қўплаб келтириш мумкин.

Маданият нафақат теварак оламни, балки инсонни ўраб турган ижтимоий воқеликни билишга интилиш натижаси ҳамдир. Шу жиҳатдан олганда маданият шахе, миллат, жамиятнинг ўз-ўзини англаши ҳам демакдир. Чунки маданиятда ижтимоий бирликларнинг эҳтиёжлари ва манфаатлари, ўзига хосликлари, жаҳон тарихида тутган ўрни, турли ижтимоий системаларга бўлган муносабати ўз ифодасини топади.

Албатта, у ёки бу ҳодиса соф маданият ҳодисаси чегарасидан чикиб тарихий тараққиётнинг элементига айланиши учун маълум бир шарт-шароит мавжуд бўлиши керак. Яъни, биринчидан, жамиятнинг умумий билим даражаси юзага келган янги билимни қабул қилишга тайёр бўлиши, иккинчидан уни текшириб кўриш, тасдиқлаш ёки инкор этиш имкониятига — куроллар, воситалар, моддий-молиявий ресурсларга эга бўлиши лозим. Акс ҳолда у ривожланиш элементига айланмай, маълум бир маданий-маърифий ҳодиса сифатида қолиб кетиши мумкин.

Маданиятнинг билиш функцияси билан ахборот (информатив) функцияси узвий боғлиқдир. Маданиятнинг ахборот функциясининг мазмуни тўпланган ижтимоий тажриба, билим, малакани узатишда кўринади. Бу тажриба, билим маълум бир ривоятлар, фан, адабиёт, санъат асарлари орқали янги авлод томонидан қабул қилиб олинади, ўзлаштирилади. Бундай узатиш «вертикаль», яъни ўтмиш авлодлардан янги авлодларга ва «горизонталь», яъни айни бир тарихий даврда кишилардан кишиларга, бир халқдан иккинчи халққа узатиш кўринишида ҳам бўлиши мумкин.

Гўдак ҳаётга кадам қўяр экан, аввало ўзини бевоcита ўраб турган кишилар — ота-она, ака-опалари ёрдамида инсоният тўплаган тажрибани ўзлаштириб боради. Кейинчалик бу дойра кенгайиб бориб унга маориф, олий ўқув юртлари тизими, фан, адабиёт, санъат асарлари келиб қўшилади ва инсон энди улар ёрдамида ўтмишда тўпланган тажрибани ўзлаштира боради. Бу тажриба, билим эса унга ҳар бир кузатилаётган ҳодисани ўз танасида ҳис қилиш, синаб кўриш, текшириш заруратидан холос қилиб олдин эришилган натижаларни фаолият дастури сифатида қабул қилишга олиб келади.

Маданиятнинг ахборот функциясининг мазмуни тўпланган тажрибани «горизонталь» шаклда узатишнинг моҳияти тушуниб олинганда янада ёрқинрок

очилади. Агар тажрибани узатишнинг бундай шакли бўлмаганда эди ҳар бир халқ айтайлик, велосипедни, музлатгич ва шу қабиларни ўзича янгидан яратаверган бўлур эди. Ҳаётда эса бундай эмас. Бир халқ маданиятида эришилган аҳамиятли натижалар бошқа халқлар томонидан тайёр ҳолда қабул қилинади ва миллий-маданий ҳаётнинг таркибий қисмига айлантирилади. Ҳозирги даврда бозор иқтисодиётига асосланган демократик тузумни барпо этишга ҳаракат қилаётган мамлакатларнинг ўзларининг миллий, тарихий, иқтисодий, географик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда бозор иқтисодиётини ривожлантиришда катта ютуқларга эришган, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида демократик кадриятларнинг устуворлигини таъминлаган мамлакатлар тажрибасини ўрганаётганлиги, тайёр ҳолда қабул қилаётганликлари ҳам фикримизнинг исботи бўла олади.

Кўриниб турибдики, маданиятнинг ахборот функцияси мўҳим аҳамиятга эга. Агар маданиятнинг бу функцияси бўлмаганда эди ҳар бир авлод ўз ҳаётини «ноль»дан бошлайверишга мажбур бўлар, инсоният таракқиёти, маданиятларнинг бойиши ҳақида эса гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Маданиятнинг ахборот функцияси кишилар ўртасида муомала, мулоқот, ўзаро таъсир бўлгандагина юзага чиқади. Шунинг учун маданиятнинг ахборот (норматив) функцияси унинг алоқа (коммуникатив) функцияси билан узвий боғлиқдир.

Маданият мулоқот орқали мавжуддир. Айни пайтда маданият инсон мулоқоти соҳасининг кенгайишига хизмат қилади: кишилар ўртасидаги тўғридан-тўғри бевосита мулоқот ўтмиш авлодларига мансуб кишилар шунингдек, бизга таниш ҳам, қариндош ҳам бўлмаган замондошларимиз билан бевосита мулоқот билан тўлдирилади. Биз Форобий, Беруний, Ибн Сино фалсафий рисоаларини, Лутфий ва Навоий ғазалларини, Қодирий ва Чўлпон романларини, Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидовнинг гўзал шеър ва дostonларини ўқиб, уларнинг дунёқараши, фикрлаш тарзи билан ошно бўла-миз, фикран сўзлашамиз.

Шуни таъкидлаш лозимки, бевосита мулоқот ҳам, билвосита мулоқот ҳам шахе ривожланишига ҳамма вақт ҳам бирдай таъсир кўрсатавермайди. Айрим ҳолда мулоқот шахе ривожланишига салбий таъсир қилиб, унда зарарли одатлар, характерли хусусиятларни кел-

тириб чиқарса, бошқа ҳолларда шахснинг маънавий камолоти учун хизмат қилиши мумкин. Айни пайтда мулоқот шахе ривожланишида ҳеч қандай из қолдирмаслиги ҳам мумкин.

Ҳозирги илмий-техника инқилоби асрида оммавий ахборот воситалари — матбуот, радио, телевидение таъсирида билвосита мулоқотнинг доираси ниҳоятда кенгайиб бормоқда. Демакки, шахе ривожланишида билвосита мулоқотнинг роли ҳам ўсмоқда. Шунинг учун оммавий ахборот воситаларининг фаолияти доимо жамиятнинг назорати остида бўлмоғи лозим. Бу кенг халқаро муносабатларга киришиб бораётган, демократик ўзгаришларни бошдан кечираётган республикамиз учун айниқса муҳимдир. Чунки, демократия, сўз эркинлиги байроғи остида кўпгина давлатларда, айниқса Ғарб мамлакатларида чуқур илдиз отган фахш, зўравонлик, гиёҳвандликни тарғиб қилувчи санъат, адабиёт, кино асарлари, телекўрсатувларнинг кириб келишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Бундай мидлий кадриятларимизга, ҳаёт тарзимизга зид бўлган «асар»ларнинг кириб келиши жамиятимизнинг маънавий негизига болта урган бўлур эди.

Маданият бир томондан кишилар ўртасидаги бево-сита ва билвосита мулоқотни тартибга солса, бошқа томондан мулоқотнинг ўзи маданий ходиса сифатида баҳоланади ва биз бундай ҳолларда «мулоқот мадания-ти» деган тушунчани ишлатамиз.

Кишилар ўртасидаги мулоқот турли воситалар ёрда-мида амалга оширилади. Ҳар бир миллатнинг ўз тили бор. Айни пайтда ҳар бир миллат мулоқотнинг ранг-баранглигини, мазмундорлигини таъминлайдиган ўзига хос имо-ишоралар, ракс, мусика, хулқ-одоб нормалари ва ҳ. к. «тилига» ҳам эга. «Шашмақом»ни, «Муно-жот»ни, «Тановар»ни тинглаб, томоша қилиб жафокаш халқимиз тарихи, ҳис-туйғулари, кечинмалари, дарди, умидларини дил-диддан ҳис қиламиз, халқимиз одоб-ахлоқ нормаларига кулоқ тутар эканмиз, ундаги нозиклик, инсоний меҳр-муҳаббат, ҳурмат ва улуғвор-ликни қалбдан сезамиз.

Миллий тарих ва психологияни акс эттирувчи мил-лий тил билан бир қаторда ҳамма учун баробар ва тушунарли бўлган, миллатлараро мулоқотда ва илм-фан ютуқларининг тез тарқалишида муҳим роль ўйнайдиган интернационал тил — фан тили, унинг тушунчалар ва формулалар тили ҳам борлигини унут-

маслик керак. Айни пайтда XX аср қўлланилиш доираси тор бўлсада, электрон ҳисоблаш машиналарининг «алгол», «бейсик», «фортран» каби «тиллар»ини яратди.

Компьютерларнинг ижтимоий ҳаётдаги роли тез ўсиб бораётган ҳозирги даврда бу «тил»лар ахборотларнинг узатилиши ҳамда қабул қилинишида катта аҳамият касб этмоқца ва вақт бу жараёнларнинг янада тезлашаётганлигини кўрсатмоқца.

Маданият нафақат кишилар ўртасвдаги мулоқотнинг амалга ошишига ёрдам беради, балки кишиларнинг фаолиятини ва улар ўртасвдаги муносабатларни тартибга солишга ҳам хизмат қилади. Бунда маданиятнинг тартибга солиш (регулятив) функцияси намоён бўлади. Маданиятнинг регулятив функцияси кишиларнинг жамиятдаги шароитларга муваффақиятли кўникиши учун хизмат қиладиган турли нормаларда намоён бўлади. Ахлоқий, эстетик, диний, сиёсий, ҳуқуқий нормалар ана- шулар жумласидандир. Маданиятнинг тартибга солиш вазифаси маросимлар, урф-одатларда ҳам ёрқин кўринади. Албатта, ҳар қандай маданият нормаси кишининг ички эътиқодига айланган пайтдагина унинг фаолиятини тартибга солувчи омил бўла олади. Шунинг учун ҳам биз кишиларнинг маданият нормаларини қай даражада ўзлаштирганликларини уларнинг турли шароитларда ўзларини қандай тутишларига қараб билиб оламиз.

Демак, инсон фаолиятини тартибга солиш, ҳаёт тарзини шакллантириш маданиятнинг муҳим функцияларидан биридир. Бу функцияси туфайли маданият кишиларнинг мулоқотини, ишлаб чиқариш ва турмушдаги муносабатларни маълум нормаларга бўйсундиради.

Ва, ниҳоят, маданиятга баҳолаш (аксиологик) функция ҳам хос. Ҳар бир янги маданий қадриятга биз ўзимизда шаклланган маданий қадриятлар нуктаи назаридан келиб чиққан ҳолда ижобий ёки салбий, чиройли ёки хунук, адолатли ёки адолатсиз деб баҳо берамиз. Кундалик ҳаётда ҳар биримиз кўпгина бизга манзур ёки номанзур бўлган жараён, воқеаларга дуч келамиз, адабиёт, санъат, кино асарларини яхши ёки ёмон ҳодисалар сифатида баҳолаймиз. Бундай баҳолаш пайтида, албатта, ҳар бир шахснинг ўз қарашлари, қадриятлар тизими муҳим роль ўйнайди. Лекин, аксарият ҳолларда бундай пайтда, айниқса, баҳоланилаётган ҳодиса ўзга

маданиятга тегишли бўлса, ўзимиз мансуб бўлган маданият руҳимизга сингдирган қадриятлар тизими устувор бўлади ва бутун бўй-басти билан ўзлигини намоён қилади.

Кўриниб турибдики, шаклланган, барқарор қадриятлар системаси бир томондан ижобий ходисаларни қабул қилиб маданиятнинг бойишига хизмат қилса, бошқа томондан, ўзига зид бўлган ходисаларнинг улар ҳоҳ ўтмишда, ҳоҳ ҳозирги даврда яратилган бўлсин, кириб келишига йўл қўймайди, қаршилик кўрсатади. Демак, маданиятнинг баҳолаш функцияси туфайли танланиш содир бўлади, маданиятдаги барқарорлик, ҳар бир даврдаги айнийлик, ўзига хослик, айти пайтда, давомийлик, ворислик таъминланади.

Маданиятнинг фалсафий таҳлили маданият ва жамият муносабатининг яна бир томони — жаҳон маданиятининг хилма-хиллиги, ундаги миллий, этник фарқлар, ўзига хосликларининг мавжудлиги масаласини четлаб ўтолмайди. Аввало, бу фарқлар, ўзига хосликлар ер шарининг турли регионлари ўртасидаги алоқалар нисбатан паст, минтақавий тарқоқлик, ажралганлик ҳукмрон бўлган пайтларда шакллана бошлаганлигини таъкидламоқлозим.

Бу ўзига хосликларнинг манбаини маданиятлар шаклланишининг тарихий шарт-шароитларидан, босиб ўтган йўлидан қидирмоқ керак. Бу ўзига хосликларда маълум маънода маданиятлар шаклланган ҳудуддаги жуғрофий муҳитнинг таъсири катта бўлишини ҳам назардан қочирмаслик керак.

, Айти пайтда турли уруғ, қабилалар, элатлар, миллатлар маданияти ҳеч қачон бир-биридан мутлоқ ажралган ҳолда мавжуд бўлмаганлигини ҳам унутиб бўлмайди. Маданиятлар ўртасидаги ўзаро таъсир жараёнида ҳар бир миллий маданиятга ўзга маданият элементлари ҳам кириб келади. Одатда, маданиятларнинг бундай ўзаро бойиши, улардаги умумий томонларнинг юзага келиш жараёнига байналминаллашув (интернационаллашув) деб аталади. Бундай ўзаро таъсир ва ўзаро бойиш жамият ривожланиши тезлашиши билан унга мое равишда ўсиб борди. Айтиқса, XX аерда саноат, транспорт ва алоқа воситаларида рўй берган буюк инкилобий ўзгаришлар бу жараённинг янада тезлашувига олиб келди ва маданиятнинг деярли барча соҳаларини камраб олди. Аммо, вақт бу жараёнларнинг зиддиятли эканлигини ҳам кўрсатадики, у айтирм ҳолларда кенг

тарқалган ва нисбатан кучли тараққий қилган маданиятларнинг бошқа миллий маданиятларни сиқиб чиқарганлигида кўринди. Бундай зиддият нафақат айрим миллий маданиятлар ўртасида, балки жаҳоннинг икки маданий қутбига мансуб бўлган Шарқ ва Ғарб маданияти ўртасида ҳам келиб чиқди! Бу Шарқ халқлари ҳаётига Ғарб турмуш тарзи, маданияти андозаларининг, уларни тарғиб ва ташвиқ қилувчи адабиёт, санъат, кино асарларининг кенг қўламда кириб келиши кўпгина ҳолларда миллий ҳаётда уларнинг устувор роль ўйнай бошлаганлиги туфайли содир бўлмоқда.

Афсуски, бундай ҳол миллий маданиятимизни ҳам четлаб ўтмади. Чунки яқин ўтмишда собиқ СССРда миллий маданиятларнинг ўзаро таъсири ва бойишидек табиий объектив қонуний жараёни нотўғри баҳолаш, бир томонлама талқин қилиш ҳукмрон бўлиб келди. Бу байналминаллашув маданиятдаги миллийликнинг камайиши ҳисобига содир бўлади, деб тушунишда кўринди. Бундай тушуниш натижаси ўларок, миллий маданиятларга, уларнинг ютуқларига беписандлик билан қараш расмий сиёсат даражасига кўтарилди. Миллий маданият тўғрисида ғамхўрлик қилишга интилишга эса аксарият ҳолларда миллатчилик тамғаси босилди. Айни пайтда, байналминаллашув байроғи остида рус (оврупа) турмуш тарзини, маданиятини, хулқ-оодоб нормаларини миллий ҳаётга жорий қилишга интилиш авж олдирилди, уларни ўрганишлик ва уларга риоя қилишликни юксак маданият белгиси сифатида миллий онгимизга сингдиришга ҳаракат қилинди.

Бу жараён миллий маданиятимиз ривожланишида чуқур салбий оқибатларни келтириб чиқарди. Эндilikда уларни тугатиш ва келажакда бундай ҳолатнинг бирон-бир кўринишда яна такрорланмаслиги учун ҳамма ишларни қилмоғимиз зарур.

Миллий маданиятдаги ўзига хосликлар объектив реалликдир. Бу ўзига хосликлар миллий маданиятлардаги умуминсоний мазмуннинг бойиши демакдир. Айнан шу маънода маданиятларнинг байналминаллашуви ҳам шунчалик объектив, зарурий, қонуний ва табиийдир.

Маданиятлардаги ўзига хосликлар тарихий жараён хилма-хиллигининг манбаларидан биридир. Ҳар бир маданият яхлит бир ҳодиса сифатида нодир ва бетакрордир. Айнан мана шу бетакрорлик ва нодирлик нуктаи назаридан барча маданиятлар тенгдир.

9. ҚАДРИЯТЛАР, УЛАРНИНГ ЖАМИЯТ ҲАЁТИДАГИ ЎРНИ

а) Қадрият тушунчаси ва унинг моҳияти.

Ўтмишдаги барча фалсафий таълимотларда қадриятларнинг моҳияти ва уларнинг жамият тараққиётида тутган ўрни масаласига катта эътибор берилиб, улар ижтимоий тарихий тараққиётнинг маҳсули, жамият маънавий камолотининг муҳим омили эканлиги кўрсатиб ўтилади.

Файласуфлар қадриятлар ва уларнинг жамият ҳаёти ва тараққиётида тутган ўрни масаласига онтологик, гносеологик, эвристик ва дунёқарашлик нуктаи назаридан ёндошиб, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ва тарбиявий аҳамиятини ўз даври талаблари ва имкониятлари доирасида очиб беришга уринганлар.

Қадриятлар жамият тараққиётининг, моддий ва маънавий бойликлари ривожининг якуни, инсон камолотининг келажак учун ҳам катта аҳамият касб этадиган ижобий маҳсулидир.

Инсоннинг объектив оламга нисбатан бўлган актив фаолияти, моддий ва маънавий муҳит, яшаш шарт-шароитларининг ривожланиши ворислик асосида содир бўлиб, янги-янги қадриятларнинг шаклланишига, ўтмишдан мерос бўлиб қолганлари эса давр руҳи, янги ижтимоий эҳтиёж талаблари асосида ривожланишига олиб келади. Бунинг натижасида ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий тараққиётнинг имкониятлари ҳам кенгайди. Жамият тараққиёти жараёнида шаклланган ҳар қандай ходиса ўтмишда ижобий аҳамият касб этгани учунгина эмас, балки келажак истиқболи учун янги имкониятлар яратиб беришга қодир бўлганлиги сабабли ҳам қадрият деб аталади.

Қадриятлар оламни билиш ва уни амалий ўзгартиришнинг муҳим омилidir. Ҳар бир қадриятнинг моҳияти ва аҳамияти табиат, жамият ва руҳий олам ҳодисаларини билиш, илмий умумлаштириш, ижтимоий ва маънавий тараққиётга таъсир этиш имкониятлари асосида белгиланади. Қадриятларнинг кўплиги, мазмуни, уларни аниқлаш ва уларга эътиқод қилиш инсоннинг билиш қобилияти ва амалий имкониятлари такомиллашиб, чуқурлашиб, кенгайиб бораётганини ифодалайди. Янги қадриятлар юзага келиши инсоннинг объектив олам, маънавият борасидаги билимлари ворислик асосида давом этаётганининг ифодасидир.

Қадриятлар инсон маънавий камолотининг муҳим омили ҳамдир. Ҳар бир миллат ривожланишидаги тарихий воқеалар, унга ижобий ҳисса қўшган шахслар ҳам миллий қадриятлар жумласига киради.

Қадриятларда улар юзага келган даврнинг руҳи, имкониятлари, талаб ва эҳтиёжлари ўзининг яққол ифодасини топади. Ҳар бир қадрият маълум конкрет давр, шароит ва эҳтиёжларнинг маҳсулигига эмас, балки унинг қўзғуси ҳамдир. Тарихий тараққиёт жараёнида даврлар ўтиши, шароит ва имкониятлар ўзгариб туриши ҳам қадриятларнинг мазмунида, уларга муносабатда ўз ифодасини топади.

Қадриятларга баҳо беришдан олдин улар юзага келган конкрет тарихий шароитлар, ўша даврларга хос бўлган имконият ва эҳтиёжларни ҳам билмоқ керак. Кечаги воқеаларни бугунги Талаб билан ўлчаш мумкин бўлмаганидек, ҳар бир қадриятнинг ижтимоий аҳамиятини билишга муайян тарихий шароитларни ҳисобга олиб ёндршмоқ керак.

Моддий ишлаб чиқариш, маънавий тараққиёт эҳтиёжлари қадриятлар шаклланишининг асосий омилларидир. Ҳар бир қадрият қайси замин, эҳтиёж асосида юзага келмасин, юқоридаги омиллар билан бевосита, ёки билвосита алоқада бўлади. Қадриятлар тараққиётидаги ворислик шу тариқа узлуксиз Давом этаверади.

Қадриятларнинг шаклланиши, уЯарга амал қилиш имкониятлари кишилар яшаган муҳит, табиий шароитлар', ишлаб чиқариш усули, касб малакалари, меҳнат фаолиятининг асосий йўналишлари, ёши, жинсий жиҳатлари, турмуш тарзи билан ҳам боғлиқдир.

Умуман олганда, қадриятлар жамият тарихий тараққиёти жараёнида шаклланган ва ривожланган, ўтмишда, ҳозирги кунда ва келажакда ҳам ижтимоий тараққиётга ижобий таъсир этадиган, кишилар онгига сингиб ижтимоий аҳамият касб этган моддий, маънавий бойликлардир.

Қадриятларнинг объектив ва субъектив томонлари мавжуд.

Қадриятлар кишиларнинг моддий турмуш даражаси, шароити, имкониятлари асосида шаклланади ва ривожланади. Бу — қадриятларнинг объектив заминидир.

Қадриятлар ижтимоий, моддий, маънавий ҳодиса бўлса ҳам уларнинг аҳамияти ва моҳияти кишиларнинг

уларга нисбатан бўлган муносабати асосида белгиланади. Қадрият деган тушунчанинг ўзи ҳам кадр-қиммат, деган маънони билдиради. Ҳар бир ижтимоий ҳодисага кишилар ўз дунёқараши, тараққиёт ва истикбол муаммоларини ҳисобга олиб ёндошадилар ва баҳо берадилар.

Қадриятларни баҳолаш турли хилдаги манфаатлар билан ҳам боғлиқдир. Муайян қадриятларга амал қилишга, уларни баҳолашга шахсий, гуруҳий, миллий, умуминсоний манфаатлар ҳам бевосита таъсир этиши шубҳасиздир. Булар — қадриятларга баҳо беришнинг субъектив омили ҳисобланади.

Қадриятларга баҳо беришда жамият аъзоларининг умумий маънавий камолоти, ижтимоий, миллий онгнинг етуклиги ҳам катта аҳамиятга эга. Маънавий жиҳатдан етук шахс, жамият миллий, умуминсоний қадриятларнинг мазмуни ва моҳиятини тўғри баҳолаш имконига эгадир.

Қадриятларнинг ижтимоий аҳамиятини англаш кишиларнинг истикбол вазифаларини тўғри тасаввур қила билиш имконияти билан ҳам боғлиқ. Жамият аъзоларида етук ижтимоий, миллий онг бўлиши, маънавий камолотнинг юксаклиги қадриятларнинг ривожланиш имкониятларини кучайтирувчи, ижтимоий ва тарбиявий самарадорлигини оширувчи омилдир.

Қадрият ва мерос тушунчалари ўзаро яқин бўлса ҳам улар бир хил маънони билдирмайди.

Қадрият ва мерос бир-бирига узвий боғлиқ бўлишига қарамай, ҳар қандай мерос қадрият бўла олмайди. Мерос тушунчасининг моҳияти қадриятга нисбатан кенгдир. Бундан ташқари, қадрият фақат ўтмишдан қолган меросгина эмас. Ҳозирги кун талаблари, янги шароит ва имкониятлар асосида шаклланаётган ижтимоий, маънавий, сиёсий ҳодисалар ҳам қадрият ҳисобланади.

Ҳозир Ўзбекистонда миллий истиклол мафкурасини ривожлантириш учун катта ишлар олиб борилмоқда. Тараққиётнинг ҳозирги вазифалари ва миллат манфаатларига мое келувчи бундай мафкура яратилмоқца. Бу мафкурани яратишда ўтмиш меросидан унумли фойдаланилса ҳам у янги даврда шаклланган қадрият сифатида юзага келмоқда.

Мерос — ўтган авлодлар томонидан яратилган, бизгача етиб келган ижтимоий-маънавий, моддий ҳодисалар, маданий бойликлар, урфу-одатлар, маросим-

лар, ахлоқ нормаларидир. Мерос тараққиёт учун ҳам зарур омил бўлгандагина, кадрият даражасига кўтарила олади.

Мерос билан кадриятларни баҳолаш мезонлари бир-биридан фарқ қйлади. Моддий ва маънавий меросни баҳолашда унинг тарихий шаклланиши шароитлари ва имкониятларини ўрганишга катта эътибор берилади. Мероснинг ҳозирги кун учун ҳам бўлган аҳамиятини билиш уни кадриятлар жумласига киритишдир.

Ижтимоий тараққиёт доим янгилашиб; такомиллашиб турадиган узлуксиз жараён экан, бунинг негизда муайян кадриятларни баҳолаш мезонлари ҳам ўзгариб боради.

Кадриятларни баҳолашда тараққиётнинг муайян босқичида майдонга чиққан ижтимоий кучларнинг манфаатлари ҳам маълум аҳамият касб этади. Кадриятларга тор сиёсий, гуруҳий, синфий манфаатлар асосида ёндошиш уларнинг аҳамияти ва имкониятини нотўғри талқин қилишга олиб келади. Ижтимоий ва маънавий ҳаётдаги асосий масала — айрим, тор мақсадлар билан боғланган кадриятларни байроқ қилиб кўтариб юришда эмас, балки истиклол ва тараққиёт манфаатлари йўлида улардан онгли фойдалана билишдир.

б) Кадрият турлари.

Кадриятлар моҳияти жиҳатидан моддий ва маънавий кадриятларга бўлинади. Инсон кучи, ақли-заковати билан яратилган табиат гўзалликлари, архитектура, санъат ва маданият асарлари — барчаси моддий, яъни ноосфера кадриятлар жумласига киради. Ахлоқ, одоб, билим, илм, малака, иймон, инсоф, эътикод ва бошқалар маънавий кадриятлар. Моддий ва маънавий кадриятлар бир-бири билан боғлиқдир. Улар ўз навбатида, қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

1. Инсон яшаб турган моддий муҳит билан боғлиқ бўлган кадриятлар.

Кадриятларнинг бу турига иқлим шароити, табиат гўзалликлари, миллий-давлат аҳамиятига молик бўлган кўрикхоналар, табиатнинг инсон яшаши, меҳнат қилиши учун зарур бўлган шароит ва имкониятлари киради. Табиий муҳит шароити ва имкониятлари ҳам инсон эҳтиёжлари, яшаш имкониятлари билан тақозоланган тақдирдагина кадрият, деб баҳоланади. Шу маънода олиб қараганда, табиат шароитларини кад-

рият деб қараш унга маълум мақсад ва манфаат асосида ёндашаётган инсон томонидан берилган баҳодир. Табиатнинг инсон манфаати асосида ўзлаштирилган, ўзгартирилган қисми ҳам кадриятдир.

2. Анъаналар, урф-одатлар ва маросимларда намоён бўладиган ахлоқий кадриятлар.

Бу кадриятлар асосан объектив таракқиёт ва субъектив руҳиятнинг ифодаси бўлиб кишиларнинг ўзаро муносабатларида, турмуш тарзи ва фаолиятида, юриш-туришида, ахлоқи ва одобида кўзга ташланади. Ахлоқ инсоннинг ички руҳий эътиқоди, одоб эса унинг амалда намоён бўлишидир. Турли урф-одатлар, маросимлар кишиларнинг кундалик турмуш тарзида, ахлоқий кадриятлар эса уларнинг юриш-туриши, ўзаро муносабатларида намоён бўлади. Маънавий камолотни ўзида мужассамлаштирган инсон ҳам олий кадрият ҳисобланади.

3. Инсоннинг ақл-идроқи ва амалий фаолияти заминида шаклланган меҳнат малакалари ва кўникмалари, билим ва тажрибалари, қобилият ва истеъдодларида намоён бўладиган кадриятлар.

Бу кадриятлар инсоннинг меҳнат малакалари, ижтимоий қизиқишлари, меҳнат маҳсулоти турларини яратиш соҳасидаги амалий имкониятлари, билими, истеъдоди ва қобилиятларидир. Рассом қўлида қалам ушлагани учун эмас, балки тажрибада шаклланган билим ва истеъдод эгаси бўлгани учун ҳам буюк санъат асарларини ярата олади.

Баъзи шароитларда яшаган халқлар кўпроқ савдо, тижорат, ҳунармандчилик билан банд бўлган.. Бундай фаолият асрлар давомида амалга ошиши фаолиятнинг маълум хилларига интилиш ва қизиқишнинг авлоддан авлодга ўтадиган кўникмалари, малакаларини келтириб чиқаради. Шу асосда шаклланган кадриятларни соф миллий кадрият деб бўлмайди. Бундай кадриятлар яшаш ва меҳнат қилиш шароитлари тарихан бир-бирига яқин бўлган барча халқларда учрайди.

Ўзбеклар асрлар давомида Ўрта Осиёнинг кўплаб халқлари сингари савдо, тижорат, деҳқончилик, ҳунармандчилик билан шуғулланиб келганлар. Меҳнатга ҳурмат билан қараш, деҳқончилик, савдо, ҳунармандчилик, тижорат ишларига интилиш ўзбекларнинг қон-қонига сингиб кетган. Доим ҳалол меҳнат билан банд бўлган ўзбеклар, оғир шароитларга тушиб қол-

ганда ҳам, дунёнинг бирор мамлакатада хор-зор бўлган эмас.

Савдо ва тижорат ишига кўпроқ иштиёқ билан қараш яхши яшашга, мўмай пул топишга интилиш эмас, балки минглаб йиллар давомида кишиларнинг эътиқодига сингиб кетган, ҳунар, касб билан боғлиқ бўлган анъаналар ва кадриятларга амал қилишнинг ифодасидир. Бу — абадий, ўзгармас ҳолат эмас. Давр ўтиши, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий шароитлар ўзгариши билан миллий фаолликнинг шакллари ҳам ўзгариб, тақомиллашиб бораверади.

4. Одамлар ўртасидаги жамоатчилик, ҳамкорлик, хайрихоҳлик, ҳамжиҳатликка асосланган муносабатларда намоён бўлаётган кадриятлар.

Инсон тирик мавжудот сифатида табиатнинг маҳсулидир. Лекин у инсон сифатида фақат жамиятда, одамлар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маънавий муносабатлар таъсирида шаклланади. Жамоадан ажралиб қолиш кишиларда худбинлик, жамиятдаги ҳуқуқий, ахлоқий муносабатларни менсимаслик сингари хислатларни кучайтиради. Бинобарин, одамлар жамоаси ўртасидаги инсонпарварликка асосланган муносабатларнинг камол топиши ҳам жамиятга шаҳе камолотининг энг муҳим омилларидандир. Ўзбеклардаги маҳалла-қўйчилик, қўни-қўшничилик, қариндош-уруғчилик, дўст-биродарлик одатларида одамлар ўртасидаги муносабатларни юксак инсонпарварлик мезонлари асосида ташкил этишга имкон берадиган жиҳатлар кўпдир. Бундай муносабатларда намоён бўладиган кадриятлар дунёдаги барча халқларда ҳам бор. Лекин улар мазмун жиҳатидан бир-бирига яқин бўлса ҳам, шакл борасида турли-тумандир.

5. Кишиларнинг ёши, касби, жинси ва ирқий хусусиятлари билан боғлиқ бўлган кадриятлар.

Албатта, кадриятларнинг бу туркумини алоҳида ажратиб олиб қарамаса ҳам бўлади. Лекин инсон ҳаётининг турли давлари, фаолият соҳаларига назар ташлар эканмиз, бу соҳаларда ҳам эътиборга сазовор бўлган кадриятлар ва уларнинг мезонлари борлигини кўрамиз.

Чорвадор бепоеъ далаларни, дехқон эса суғориш мумкин бўлган ерларни кўпроқ кадрлайди. Кишилар бирор ижтимоий, табиий нарса ва ҳодисага кўпинча ўз касб-ҳунарлари, манфаатларидан келиб чиқиб баҳо берадилар. Қадрланган нарсагина кадрият бўлганидек,

кадрлашнинг ўзи ҳам қатор ижтимоий, иқтисодий, табиий омиллар билан белгиланади. Узбек аёллари асрлар давомида атлас қўйлакни кадрлаганидек, эркаклар кўк, қора, йўл-йўл бекасам ва сатиндан тикилган чопонларни кадрлаб келганлар. Ёшларнинг модаларга, мусиқа ва ашуланинг шўх турларига эътиқод қўйиши ҳам қадриятларга нисбатан бўлган мезонларнинг ёш, кайфият билан боғлиқ бўлган жиҳатларидир. Кекса кишилар кўпинча насихат билан боғланган, чуқур фалсафий ғояларни билдирадиган қуй ва ашулаларни ёктирадилар. Ёшларни эса қуй ва ашулаларнинг қўпроқ ўйин-кулги билан боғлиқ бўлган томонлари ўзига жалб этади. Лекин ёш ўтиши билан миллий руҳият ёшларнинг қалби ва эътиқодида тобора катта ўрин ола бошлайди.

Ёшлар ва кексалар, эркаклар ва аёллар, турли касб эгалари учун хос бўлган қадриятлар ҳам моҳияти жиҳатидан жамият ва инсон камолоти учун хизмат қиладиган маънавиятдир.

Юқорида баён этилган қадриятлар, ўз навбатида, умуминсоний, минтақавий, миллий, диний қадриятларга бўлинади.

Умуминсоний қадриятлар жаҳон цивилизациясининг яхлитлиги, унинг барча босқичлари бир-бири билан узвий боғланганлигининг ифодасидир.

Сайёрамизда яшаган, яшаётган барча кишилар миллати, ирқи, ижтимоий гуруҳи, ёшидан қатъий назар, туғилади, яшайди ва ўлади. Кишиларнинг турмуш шароитларида, касб-хунарида, фаолиятида, ёшида фарқ бўлса ҳам, уларнинг ҳаммасида бир-бири билан боғлиқ бўлган туб моҳиятли жиҳатлар ҳам бор. Ҳар бир инсон яхши яшашга, оила қуришга, фарзанд қўришга, бошқалар билан яқин дуст, қадрдон бўлишга интилади, фаровон турмуш қуришга, маданият, фан, техника ютуқларини эгаллашга, бахтли бўлишга ҳаракат қилади. Умуминсоний қадриятларнинг иддизлари барча даврлар, жамиятлар, мамлакатларда мавжуд бўлган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий муносабатлар, кишиларнинг меҳнати, турмуш шароити ва унинг даражаси, ният ва интилишлари, мақсад ва манфаатларидаги бирликдир. Ҳар бир давр, мамлакат ва миллатнинг бу соҳалардаги ўзига хос жиҳатларидан ташқари умумий томонлари ҳам бор. Умуминсоний қадриятлар деб барча инсонларнинг тарихи, мероси, истиқлоли, истиқболи ва манфаатларида мавжуд бўлган туташ,

умумий заминлар ва манфаатлар асосида ташкил топ-тан, тараққиётнинг янги босқичида ҳам барчанинг манфаатига мое келадиган ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳодисалар ва бойликларга айтилади.

Умуминсоний кадриятлар қандайдир ўзгармас, акидавий тушунчалар эмас. Даврлар ўтиши, шароит, талаб ва эҳтиёжларнинг ўзгариши билан уларнинг мазмуни, баҳолаш мезонлари ҳам ўзгариб боради. Лекин бу ўзгаришлардан қатъий назар, умуминсоний кадриятлар одамларни жипелаштирувчи, маълум мақсадлар, ижтимоий, маънавий камолотнинг муайян йўллари учун биргалашиб курашишга, ҳаракат қилишга чорловчи ижтимоий ҳодисалардир. Умуминсоний кадриятлар гурли давлатлар, халқлар ўртасидаги кўприк воситасини ўтаб, одамларни бир-бирига яқинлаштирувчи, ҳам-жихатлик ва ҳамкорликка чорловчи куч вазифасини ўтайди. Маънавият борасида ҳам умуминсоний кадриятлар барча халқларнинг маданиятини яқинлаштиради ва уларни тезроқ камол топишга имкон яратиб беради.*

Умуминсоний кадриятлар инсон маънавий, ижтимоий камолотининг қандайдир алоҳида, бошқалардан ажралган томони эмас. Умуминсоний кадриятлар миллий ва минтакавий кадриятларнинг умумлашган ифодасидир. Умуминсоний кадриятлар бутун инсониятга хос кадриятлар асосида ташкил топади ва ривожланади, улар айни вақтда барча миллий кадриятларнинг бир-бирига яқинлашиши ва ривожланишига ҳам хизмат қилади.

Инсонпарварлик ғояларига садоқат, демократия, ижтимоий адолат ҳамма ерда барқарор бўлишига интилиш, инсон ҳуқуқлари поймол этилишига йўл қўймаслик, ҳамма халқларнинг миллий мустақиллик учун бўлган курашларини ҳимоя қилиш, кишиларни дўстлик, ҳамкорлик ва ҳамдардликка чорлаш, ҳамма ерда тинчлик, осойишталик қарор топишига ҳаракат қилиш, атроф-муҳитни тоза саклаш умуминсоний кадриятларнинг ҳозирги кунда катта аҳамият касб этаётган жиҳатларидир.

Бу кадриятлар бутун инсоният томонидан қўлга кiritилган фан, техника, маданият, ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини ривожлантириш борасидаги янги жиҳатлар, демократия, қонунчилик, адолатни барқарорлаштириш борасидаги ютуқлардан ҳам иборат бўлиб, улардан оқилона фойдаланиш республикаимизни

жаҳондаги ривожланган давлатлардан бирига айлантириш ишига ҳам хизмат қилади. Бу борада бирор чекинишларга, миллий маҳдудлик ва калондимоғликка йўл қўйиш ниҳоятда катта йўқотишларга олиб келиши мумкин. Умуминсоний қадриятлар маҳаллий шароит, имкониятлар, тарихий анъаналар билан боғлангандагина керакли самара беради.

Минтақавий қадриятлар ҳам умуминсоний қадриятлар билан чамбарчас боғланган.

Қадриятларнинг бу туркуми бир-бирига яқин бўлган шароитларда яшаган ва меҳнат қилган, тарихи туташ бўлган мамлакатлар ва халқларда учрайди. Бу қадриятлар ҳозирги кунда ҳам катта аҳамият касб этмоқда.

Ўрта Осиё халқлари минг йиллар давомида бир-бири билан яқиндан иқтисодий ва сиёсий алоқалар ўрнатганлар. Уларнинг турмуш шароитлари, тили, маданияти, дини, урф-одатлари бир-бирига яқин бўлиши кўплаб умумминтақавий қадриятлар шаклланишига олиб келган. Бу қадриятлар турли жойларда бир-биридан биров фарқ қилса-да, моҳият жиҳатидан яқиндир.

Меҳмондўстлик, болажонлик, яқин қўни-қўшничилик, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни иззат қилиш, қариндош-уруғлар, дўстлар билан яқин алоқада бўлиш, саҳийлик, ҳалол билан ҳаромни фарқлаш Ўрта Осиё халқларининг ҳаммасига хос бўлган маънавий ғазилатлардир. Гарчанд меҳмондўстлик билан боғлиқ удумлар минтақамизнинг ҳамма ерида кенг тарқалган яхши анъана бўлса ҳам улар турли жойларда бир-биридан фарқ қилади.

Кексаларни, ота-онани ҳурмат қилиш ҳам Ўрта Осиё халқларининг ўзига хос юксак маънавий бойлигидир.

Кексалар кўпни қурган, ақл ва идрок билан ҳар ишда маслаҳат бера оладиган, ёшларга катта тарбиявий таъсир қўрсата оладиган кишилардир. Кексаларни ҳурмат қилиш, улардан сабоқ олиш, ҳаёт тажрибасини ўрганиш маънавий камолот учун янги имкониятлар излашга ҳаракат қилишдир. Ота-онани ҳурмат қилиш, уларнинг гапига, панд-насихатига қулоқ солиш ҳам катта маънавий қадриятдир. Ота-она ҳеч вақт ўз фарзандига ёмонлик раво қўрмайди. Улар ҳаётда кўп оғирлик, енгилликларни қўргани сабабли, фарзандларининг истиқболини ҳам улардан қўра кўпроқ ўйлайдилар. Баъзан ота-оналарнинг насиҳатлари ноқобил фарзанд-

ларга оғирроқ туюлади. Бу — ҳаётни чуқур билмаслик, ҳаётнинг турли жараёнларига енгил-елпи қарашнинг оқибатидир. Фарзандлар ота-онанинг кадрини ўзлари ота-она бўлганидан кейингина фаҳмлаб оладилар. Бу давр ичида улар маънавий камолотнинг кўп имкониятларини қўлдан бой бериб қўядилар. Шунинг учун улкан маънавий кадрият бўлмиш ота-онани ҳурмат қилиш одатини асло унутмаслик керак.

Ота-онага бўлган ҳурмат дунёдйги барча халқларда учрайди. Лекин бизнинг минтақамизда бу кадриятни эъозлаш бошқа ҳамма жойлардагига нисбатан устунроқ туради. Ҳашар йўли билан уй-жой қуришда, уй-жойларни таъмирлашда бир-бирига ёрдам кўрсатиш, етим-есирларнинг, бева-бечораларнинг пешонасини силаш, уларни қариндош-уруғлар ўз химоясига олиб, хору зор бўлиб қолишига йўл қўймаслиги ҳам минтақамиз халқларининг барчасига хос кадриятдир.

Катта, ижтимоий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган минтақавий кадриятлардан яна бири — жамоатчилик фикридир. Жамоатчилик фикри одамлар ўртасидаги бир-бирига яқинлик, ўзаро ҳурматнинг ифодаси бўлиб, кенг фойдаланиш мумкин бўлган кадриятдир.

Кадриятларнинг энг муҳим турларидан яна бири — миллий кадриятлардир.

Миллий кадриятлар умуминсоний ва минтақавий кадриятлар билан бирликда мавжуд бўлади. Умуминсоний ва минтақавий кадриятлар Миллий кадриятларнинг кўп томонларини ўз ичига олади. Миллий кадриятлар умуминсоний ва минтақавий кадриятлар таъсирида кенг ривожланиш, такомиллашиш имконига эга бўлади. Улар ўртасидаги мунтазам давом этиб борадиган диалектик муносабат жаҳон цивилизацияси ривожланишининг муҳим омилларидан биридир.

Миллий кадриятларнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳар бир миллатнинг ўзига хос тарихи, тили, маданияти, ахлокий ва психологик фазилатлари, яшаш шароити, турмуш тарзи, ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлангандир. Миллий кадриятларнинг ҳар бир кўринишини узоқ тарихий тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини чуқур ўрганиш орқалигина тўғри тушуниб олиш мумкин.

Миллат мавжуд экан миллий кадриятларнинг аҳамияти асло қамаймайди. Миллатларнинг маънавият жиҳатидан бир-бирига яқинлашиб ббириши ҳам миллий

кадриятларнинг ривожланиш ва амал қилиш имкониятларини камайтирмайди, балки кенгайтиради. Умуман олиб қараганимизда, миллий кадриятлар ҳар бир миллатнинг моҳиятини, унинг муайян мустақил ижтимоий этник бирлик эканини белгилаб берувчи асосий мезонлардан биридир.

Албатта, миллатнинг социал таркибида ўзгаришлар бўлиши, турли халқлар ўртасидаги алоқалар яқинлашиб бориши миллий кадриятлар ўсиб, кенгайиб боришига хизмат қилади. Лекин янги шароитларда, янгича талаб ва эҳтиёжлар асосида шаклланаётган кадриятларда ҳам миллийлик қиёфаси сақланиб қола беради. Янги вазиятларда шаклланаётган кадриятлар миллийлик жиҳатларини ўзига сингдирганидагина ҳаётга кенгрок, тезроқ сингиш имконига эга бўлади.

Ҳар бир миллат ўз кадриятларини ривожлантириши ва уларга амал қилишида миллий онг, миллий бирдамлик туйғусининг аҳамияти каттадир. Миллий руҳият ва маънавиятдан маҳрум бўлган кишилардагина ўз тили, тарихи, анъаналарига нигилистик муносабатда бўлиши мумкин. Агар шундай аҳвол маълум сиёсат таъсирида кенгайиб борса, миллат бирлиги ва камолоти учун ниҳоятда хатарли бир ҳол юзага келади.

Албатта, ҳар бир халқ ўз миллий кадриятлари қобиғидагина ўралиб қолмаслиги керак. Бундай йўлдан боришганида миллатнинг тараққиёти суръатлари пасаяди.

Миллий маҳдудлик ва миллий калондимоғлик ҳеч вақт маънавий, ижтимоий камолот омили бўлган эмас. Бошқа миллатларнинг кадриятларини ўрганиш ҳамма вақт ҳам тараққиётнинг омилларидан бири бўлиб келган.

Кадриятлар қанчалик бир-бирига яқинлашиб, таъсир кўрсатмасин, ҳар бир миллат учун маънавий камолотнинг асосий йўли ва меъзони миллий кадриятлар бўлиб қолади. Бирон миллатнинг яхши урф-одатлари, маросимлари қачонки бошқа миллат руҳига, миллий маънавий эҳтиёжи ва талабларига мос келгандагина шу миллат ҳаётида чуқур томир отиш имконига эга бўлади.

Сўнги бир аерга яқин давр давомида узбек рақсларида, қуйларида, ашулаларида жуда катта ўзгаришлар бўлганини инкор этиб бўлмайди. Бу ўринда Оврўпа, Россия, Ҳиндистон, Яқин Шарқ мамлакатлари маданиятининг таъсири ҳам катта бўлди. Ҳозирги узбек

ракслари, куйлари, қўшиклари классик маданий меросининг айнан ўзи эмас. Раксларда Оврўпа, Осиё ракс маданиятларининг кўп жиҳатлари сезилиб туради. Бу жиҳатдан узбек халқининг ракс маданияти борасидаги қадриятлари анчагина бойиди. Лекин моҳият жиҳатидан рақсларимиз асосан миллийлик руҳини сақлаб қолди.

Ўзбек миллий куйлари ҳам бугунги кунда мумтоз маданий меросни ўзида мужассамлантирган ҳолда жаҳон маданиятининг бу борадаги кўп жиҳатларини ўзига ижодий сингдириш асосида ривожланиб бормоқда.

Миллатнинг руҳияти, тарихий анъаналари, маънавий эҳтиёжига мое келмайдиган бегона қадриятларни унга зўрлаб сингдириш мумкин эмас. Айниқса, бой тарихий меросга эга бўлган халқлар маънавий ҳаёт борасидаги зўравонликни руҳан қабул қилмайдилар.

Халқларга янги маънавий қадриятларни сингдириш учун аввал, уларга нисбатан эҳтиёж туғдирмоқ керак. Маънавий эҳтиёжеиз, тарихий анъаналарни эътиборга олмай сингдирилмоқчи бўлган қадриятлар миллатнинг ҳаётида маълум ўрин олса ҳам, унинг руҳиятига сингмайди, бинобарин қалбидан ўрин олмайди.

Ҳар бир халқ қадрлаган нарса ёки ҳодиса, биринчи навбатда, унинг миллий маънавияти билан боғлиқ бўлади.

Миллий қадриятлар ҳам қандайдир ўзгармас ҳодиса эмас. Миллат тараққиёти билан боғлиқ бўлган ижтимоий, иқтисодий, маънавий ҳаётнинг такомиллашиб бориши, яшаш ва меҳнат қилиш шароитлари ўзгариши билан миллий қадриятлар ҳам ривожланиб боришига имкон яратилади.

Умуминсоний, минтақавий, миллий қадриятлар билан бир қаторда, диний қадриятлар ҳам мавжуддир.

Диний қадриятлар ҳам жамиятнинг маълум тарихий давр ва шароитлардаги талаблари, эҳтиёжлари асосида шаклланади.

Диний қадриятлар умуминсоний, минтақавий қадриятларнинг қандайдир алоҳида, бошқалардан кескин ажралиб турувчи соҳаси эмас.

Маълумки, ҳар қандай дин ҳам ҳаёт талаблари, турмуш шароити ва эҳтиёжларидан ажралган ҳолда пайдо бўлмаган. Барча динларнинг келиб чиқишига маълум тарихий даврлардаги ижтимоий, сиёсий, ғоявий шароитлар, улар билан боғланган эҳтиёжлар сабаб бўлган.

Динларнинг келиб чиқишига асос бўлган сабабларни ижтимоий ҳаётнинг ўзидан изламоқ керак. Реал ҳаёт воқеалари, эҳтиёжлари илоҳийлаштирилганида, моҳияти, содир бўлиши сабаблари илоҳий кучларнинг иродаси билан боғлангандагина диний тус олади.

Ислом дини шаклланаётган даврда Муҳаммад алайҳиссалом араб қабилалари орасида кенг тарқалган кўплаб урф-одатлар, маросимлар, ахлоқий ва ҳуқуқий нормаларга илоҳий тус бериб, уларни янги диннинг ажралмас қисмига айлантирди. Арабларнинг юриш-туриши, одоби ва ахлоқи, оилавий ва қабилавий муносабатлари борасидати кўплаб қадриятлари ислом динининг таркибий қисми бўлиб қолди.

Шаърий ҳуқумларга кирган ахлоқ ва одоб, ҳалоллик, инсонпарварлик, меҳр-окибат, дўстлик, биродарлик ҳақидаги кўплаб ғоялар ислом динидан олдин ҳам қадриятлар сифатйда сақланиб келган эди. Бу қадриятлар ислом динининг таркибий қисмига айланиб, уларга риоя қилмаслик жамият олдидагина эмас, балки ҳудуд олдидаги гуноҳ сифатйда талқин этила бошланган. Натижада ислом дини билан боғлиқ бўлган бу қадриятларга ҳам риоя қилишлик масъулияти кучаяди. Дин муқаддас, деб эътироф қилган қадриятларни тан олмаслик, ёки уларга риоя қилмаслик гуноҳ, дўзах сингари тушунчалар билан боғланди. Шундай қилиб, диний тус олган ҳаётий қадриятларга риоя қилишнинг зарурияти ҳам кучайди.

Ахлоқий, ҳуқуқий қадриятларнинг кўплари Қуръони Каримда, ҳадисларда ҳам катта ўрин олган. Ҳадисларда баён қилинган ахлоқий нормалар инсон камолотига катта ижобий таъсир кўрсатиши шубҳасиздир. Муҳаммад алайҳиссаломнинг кўпгина ахлоқий фазилатлари, оиласига, фарзандларига, ёру дўстларига муносабати ҳам ҳадисларда катта ўрин олиб, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган қадриятларга айланган. Ҳадисларда, шаърий ҳуқумларда ўртага ташланган барча ахлоқий ва ҳуқуқий қадриятлардан ҳозир ҳам тарбиявий омил сифатига кенг фойдаланиш мумкин.

Собик Иттифок даврида диний қадриятларнинг барча томонларини тўла инкор этиш йўлига ўтиб олиб, жамият маънавий камолотини таъминлашнинг кўпгина имкониятларидан маҳрум бўлиб қолдик. Диний қадриятларнинг мазмунида миллий, минтақавий ва умуминсоний қадриятларнинг кўпгина жиҳатлари борлигини билмаслик, маънавий жохиллик ботқоғига бо-

тиш жамиятимиз бошидан кечирган кўпчилик йўқо-тишларга сабаб бўлди.

Динлардаги ижтимоий, маънавий аҳамиятга эга бўлган кўплаб қадриятларни фанатизм, бидъат ва хурофотдан ажрата билмоқлик керак. Диний қадриятлар ва умуман диний таълимотнинг кўплаб томонларига нисбатан бўлган бундай оқилона муносабат ўрта асрлардаёқ шаклланган эди. Урта Осиёлик кўплаб олимлар, маърифатпарварлар диний қадриятларни хурофот ва бидъатдан ажратиб олишга, диннинг ҳаётий томонларини ҳақиқий ижтимоий ва маънавий камолотнинг муҳим заминига айлантиришга ҳаракат қилиб келганлар. Буюк мутафаккир шоир Умар Хайём, Навоий, Бобур, Машраб ва бошқалар ислом динига катта ҳурмат ва ихлос билан қараган бўлсалар ҳам, улар хурофот тусини олган мероснинг барчасига кўзни юмиб, кўр-кўрона ёндошиши мумкин эмаслигини кўрсатиб ўтганлар.

Қадриятларга баҳо беришнинг бош мезони — тарих сабоқларий, тажриба, ҳозирги давр ва истиқлолнинг талаблари, эҳтиёжларидир.

Қадриятларга ақидапарастлик, қироатхонлик, кўр-кўрона сизиниш йўли билан эмас, балки соғлом ақл, фан ютуқлари, ижтимоий-маънавий тараққиёт талаблари ва имкониятларига асосланиб ёндошмоқ керак.

Ўзбекистон мустақил давлат бўлиши, тоталитар буйруқбозлик тузумининг мафкуравий ҳукмронлигига барҳам берилиши диний қадриятларга нисбатан янгича ёндошишга имкон яратди. Кўпгина диний маросимлар тикланди, фуқаролар ўзларининг диний эътиқодлари билан боғлиқ бўлган маросимлар, урфу одатларни тўсиқларсиз амалга ошира бошладилар. Шаҳар ва кишлоқларда кўплаб янги масчитлар қурилди, эскилари таъмирланди. Қурбон ҳайит, рамазон ҳайити сингари маросимлар ҳамма ерда амалга ошириладиган оммавий байрамларга айланди. Ўзбек халқининг ҳозирги миллий қадриятлари тизимини буларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

в) Қадриятларнинг тарбиявий аҳамияти.

Қадриятлар катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Қадриятларнинг моҳиятини билиш, уларга эътиқод, ихлос қўйиш ёшларда миллий ғурур, ватанпарварлик, миллий бирдамлик ва ҳамжиҳатлик туйғусини шакллантиришда, инсонпарварлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ахлоқий поклик фазилатларини камол топтиришда катта аҳамиятга эга. Ўзбекистон мустақил тараққиёт

йўлига ўтган ҳозирги шароитда ватанпарварлик тарбияси катта аҳамият касб этмоқда. Ватанпарварлик — ўз ватанини виждонан севиш, унинг тараққиёт йўли ва истиклолини англаб олиш, манфаатларини ҳамма соҳаларда ҳимоя қилишда фидоийлик намуналарини кўрсатишдир.

Бу борада ўлкамиз тарихида намуна оладиган, катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган кўплаб қадриятлар бор. Ота-боболаримиз ватанини ажнабий босқинчилардан ҳимоя қилиш учун асрлар мобайнида мардлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатганлар.

Ватанпарварлик фақат қўлига қурол олиб ватан учун курашиш эмас. Фан, маданият, амалий меҳнат малакаларини чуқур эгаллаб, Она юрт довуғини оламга ёйиш ҳам ватанпарварликдир. Кўплаб буюк ватандошларимиз фан, маданият, юксак амалий санъат малакаларини эгаллаб, ривожлантириб ўз ватанларининг обрўсини оламга ёйганлар.

Миллий ифтихор ҳам миллий қадриятларни тўла англаш, улар билан фахрланишдир. Ватанпарварлик ва миллий ифтихор бир-бири билан боғланган қадриятлардир. Юксак миллий ифтихор заминидagina ватанпарварлик бўлиши мумкин.

Мустақил Ўзбекистон учун ҳақиқий ватанпарвар, фидоий ёшлар керак. Шундай ёшларни тарбиялашга замин бўладиган миллий қадриятларимиз ниҳоятда кўп. Улардан кенг фойдаланиш катта аҳамиятга эгадир.

Мустақиллик билан боғлиқ бўлган ватанпарварлик фақат тарихий ўтмишни чуқур англашдан иборат эмас. Бу ўринда ватанимиз олдида турган ҳозирги вазифалар ва уларни бажариш имкониятларини билиш, бу борада жонбозлик, фидоийлик намуналарини кўрсатиш ҳам керак. Бозор муносабатларига ўтиш кишиларда шахсий интилиш, манфаатдорлик хислатларини ҳам кучайтирди. «Ўзинг учун ўл етим», деган ғоя асосида фаолият кўрсатиш ҳоллари кучайиб бормоқда. Лекин ҳозиргидек масъулиятли, тарихий бурилиш палласида шахсий манфаатдорлик кайфияти қанчалик кучаймасин, Ватан, Истиклол масалаларини сояда қолдириб бўлмайди. Она Ватан озод ривожланиб, жаҳон тараққиётининг юксак босқичларига кўтарилган тақдирдagina инсон ўз манфаати билан боғлиқ бўлган ишларни ҳам тез амалга ошириши мумкин.

Ахлоқий тарбия борасида ҳам миллий қадриятларимиз ниҳоятда катта аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

Ўзбекларда оилада, жамоатчилик ўртасида бола тарбиясини амалга оширишда катта тажриба бор. Бу тажриба асрлар давомида синовдан ўтиб, миллий қадриятга айланиб кетди. Бу қадриятлар болаларда меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, ҳалоллик, ота-онани, катгаларни ҳурмат қилиш, кичикларни иззат қилиш, камтарлик каби хислатларни тарбиялашга ёрдам беради. Миллий педагогиканинг бу борадаги мероси ҳам буюк қадриятдир. Шу сабабли ҳам ўзбек ёшлари ўзининг тарбияси, меҳнатсеварлиги, катгаларга ҳурмат-эътибори, камтарлиги, андишаллиги, ҳалоллиги билан ажралиб туради.

Экологик маданиятни шакллантиришда миллий тарбия анъаналарига оид қадриятларнинг аҳамияти нихоятда каттадир. Ўзбек оилаларида болалар ёшлигиданоқ куча супуриш, ҳовли тозалаш, сув сепиш, дарахт экиш ва парвариш қилишга ўргатиладиган эди. Сувни ифлос қилмаслик, ахлатни ҳамма жойга ташламаслик ҳам улкан маънавий қадриятга айланиб кетган. Ўлкамиздаги экологик вазият анча оғирлашиб қолган ҳозирги шароитда бу қадриятлар ҳам катта тарбиявий омил бўлиши мумкин.

Ўзбек қизларини меҳнатсеварлик, камтарлик руҳида тарбиялаш борасида ҳам катта тарихий анъаналаримиз бор. Номус, иймон, қизлик иффатини юксак тутиш одати ҳам улкан миллий қадриятдир.

Қадриятларга ҳолисона ёндошиш, улардан ижтимоий, тарбиявий масалаларни ҳал этишда самарали фойдаланиш ҳозирги кундаги қўплаб долзарб муаммоларни ҳал этишнинг муҳим шартидир.

Қадриятлар масаласи фалсафий таълимотларда катта ўрин тутиши ҳам уларнинг шу жиҳатлари билан такозо қилинади.

Ўзбек халқининг тарбия тизимида тарихан таркиб топган ўзига хос хусусиятлари борки, улар туфайли ёшларимиз бошқа миллат ёшларидан ажралиб туради. Масалан, ота, она фарзандининг бирон бир шармандали хатти-ҳаракатидан уялиб, шундай дейди: «Мени иснодга қўйдингку, жон болам. Мен энди эл-юрт юзига қандай қарайман, маҳалладан чиқиб кетмасам бўлмайди». Бу сўзлар замирида ўз обрўи, оила обрўини сақдашга қаратилган муқаддас тушунча — ориятлилик ётади. Номуслилик, ориятлилик ҳам муҳим қадриятдир.

10. ҲОЗИРГИ ДАВРНИНГ ГЛОБАЛ МУАММОЛАРИ

1. Глобал муаммоларнинг моҳияти ва хиллари

Инсоният жамиятининг таракқиёти ҳеч қачон ва ҳеч қачонда осон, бетўсиқ кечмаган. Ҳар доим ва ҳамма даврларда жамият олдида муайян муаммолар кўндаланг бўлиб турган. Булар, бир томондан, табиат стихиясининг натижаси ўлароқ намоён бўладиган ер силкинишлари, сув тошқинлари, қурғоқчилик, қуёш радиацияси ўзгариши билан боғлиқ турли эпидемик касалликлар ва ҳоказолар бўлса, иккинчи томондан, инсон фаолияти натижасида юзага келган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий ҳаётга оид бўлган антропоген муаммолардир.

Жаҳон миқёсида юз берган жараёнлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозирги вақтда инсоният учун ўтқир, долзарб оўлио турган глобал муаммолар қуйидагилардан иборат:

а) Ер юзида тинчликни таъминлаш ва ялпи қирғин урушларини олдини олиш (уруш ва тинчлик муаммоси);

б) атроф-муҳитни самарали муҳофаза қилиш (экологик муаммо);

в) аҳоли сонининг орта бориши билан ишлаб чиқариш ривожланиши мутаносиблигига эришиш (демографик муаммо);

г) ер юзи аҳолисини зарур озиқ-овқат ва энергия манбалари билан ишончли таъминлаш;

д) очлик, қашшоқлик ва қолоқликни тугатиш учун юксак ривожланган ва улардан кейинда қолган мамлакатлар ўртасидаги кескин фарқни бартараф этиш;

е) хавфли касалликларни тугатиш;

ё) инсон маънавий-ахлокий муҳити софлигини таъминлаш (этикология муаммоси) ва бошқалар.

Бу муаммоларнинг ҳар бири у ёки бу даражада ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий нуктаи-назардан илмий таҳлил этилган. Айни вақтда давримизнинг умумбашарий муаммоларини фалсафий талқини ҳам илмий адабиётларда ўз ифодасини топмоқда.

Глобал муаммоларни фалсафа нуктаи назаридан ўрганишда даставвал уларнинг моҳияти, келиб чиқиш сабаблари, бартараф этиш йўллари умулметодологик жиҳатларини тадқиқ этишга эътибор берилмоқда. Бунинг учун бу муаммоларни таҳлил қилишда фалса-

фанинг тарихийлик, мантикийлик, тизимийлик каби тамойилларига суянилмоқда. Глобал муаммолар инсоният ривожланишининг натижаси ҳисобланса-да, ҳозирги замон шароитида юзага келган ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг ҳам оқибатидир.

Келиб чиқиши, чуқурлашиб бориши, кўлами ва ҳал этилишининг мураккаблиги жиҳатларига кўра уларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

Биринчиси, мавжуд ижтимоий тузумнинг табиати, турли минтақа давлатларининг хилма-хил манфаатлари билан тақозо этилган муаммолар.

Иккинчи гуруҳи, «инсон — жамият» тизими доирасидаги муносабатлардан келиб чиқадиган муаммолар.

Учинчиси, «жамият — табиат» тизими доирасидаги муносабатлардан келиб чиқадиган муаммолар.

Глобал муаммоларнинг турлари ўзаро қанчалик фаркланса-да, бу соҳалардаги умумийлик, даставвал, бутун инсониятнинг ҳаёти шарт-шароитлари, имкониятлари ва истикболи масалаларидир.

Иккинчи томондан, улар у ёки оу даражада ҳозирги даврнинг бош омили — фан-техника инқилоби билан алоқадордир, яъни унинг оқибатидир. Бизнинг давримизда фаннинг ривожланиши суръатлари ҳолат каттадир. Фанда эришилган кашфиётлар тезда янги техника воситалари яратишни таъминласа, ўз навбатида техника ривожланиши ҳам фанда янги ўзгаришлар содир этишга жиддий туртки бермоқда. Буларнинг натижаси ўлароқ эришилган кашфиётлар муайян мақсадларга хизмат қилмоқда. Бу эса глобал муаммоларнинг янада ўткир, долзарб бўлиб туришига олиб келмоқда.

2. Жамият ички жараёнлари туғдирган глобал муаммолар

Ер юзида инсон пайдо бўлгандан бери кишилао турлича маданий даражаси, хоҳиш-истаклари ва ҳоқозлари билан бир-биридан фарқ қилиб келганлар.

Инсоният ўзининг бир ҳаёт тарзидан иккинчисига, масалан, қўчманчи чорвачилиқдан деҳқончиликка ўтиши жараёнида тайёр маҳсулотларни истеъмол қилишда, уларни қайта тайёрлаш ва экин экиб, уларни янгитдан етиштиришга ўтиши билан ижтимоий муносабатлар ривожланиб кетди. Хусусий мулкчилик муносабатларининг қарор топиши билан кишилик жамиятида

хукм сурган содда кўринишдаги ижтимоий тенглик барҳам топиб, унинг ўрнига маҳсулот олиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар юзага келади. Кишилар ижтимоий ҳаётининг ташкил этилганлиги жамият илгарилама ҳаракатида нотекислик ва мавжуд муаммоларни ҳал этишда урушлардан восита сифатида фойдаланиш заруриятини келтириб чиқарди. Ҳозирги вақтда энг катта глобал муаммо бўлган уруш ва тинчлик муаммосини ана шу тарзда жамият ички ривожланиши жараёнлари майдонга келтирган.

Маълумки, уруш ва тинчлик муаммоси мамлакат ичида ёки унинг ташқарисида, мамлакатлар ўртасидаги мунозарали масалаларни ҳал этишда сиёсий зўравонлик ишлатиш, ёхуд уни истисно этишни билдиради. Тинчлик халқларнинг хоҳиш-иродаси, орзу-умиди бўлса, уруш эса, аксинча, ҳукмрон кучларнинг сиёсати оқибатидир. Ёзма ёдгорликларнинг гувоҳдик беришича, сўнгги 6 минг йил давомида, ер юзида 15 мингдан зиёд урушлар содир бўлган. Шу давр ичида атиги 300 йилгина урушсиз кечган.

Америкалик олим Р. Кларкнинг «Уруш илми ва тинчлик» китобида келтирилган маълумотларга кўра, турли даврларда юз берган урушлар таҳлили шунини кўрсатадики, 1820—1859 йилларда ер юзида 1 млрд. аҳоли яшаган, 92 урушда 800 минг киши ҳалок бўлган, 1860—1899 йилларда 106 урушда 1,3 млн., 1900—1949 йилларда эса 117 та урушда 142,5 млн. одам қирилиб кетган. Кўриниб турибдики, урушлар ва қурбонлар соҳни аҳолининг ўсишига Қарағанда тезроқ ўсган. Китобда кўрсатилишича, урушлар ва ҳалок бўлган кишилар сонининг ошиб бориши натижасида шундай кун келадики, Сайёра аҳолиси урушларда қирилиб кетиши мумкин. Давлатлар ўртасидаги муносабатларда сиёсий манфаатларнинг устунлиги урушларнинг келиб чиқишига имкон туғдиради.

Бизнинг давримизда ҳам мамлакатлар ўртасидаги муносабатлар соҳаларида зўравонликка интилиш, бунинг учун ялпи қирғин қуролларини кўплаб ишлаб чиқиш билан ҳарбий устунликка эришиш у ёки бу давлатлар ташқи сиёсатининг муҳим йўналиши бўлиб қолмоқда. Шундай бир вазиятда, термоядро урушига йўл қўйилгудек бўлса, жаҳон миқёсида шундай ҳалокат юз берадики, унинг натижасини ҳисоб-китоб қиладиган мавжудотнинг ўзи бўлмай қолади. 1945 йил 6 ва 9 августда иккита кам қувватли атом бомбасининг аме-

рикаликлар томонидан Япониянинг Хиросима ва Нагасаки шаҳарлари устида портлатилганлиги оқибатлари ҳам буни яққол кўрсатган эди.

Инсониятга 50 йилдан кўпроқ вақтдан бери хавф солиб турган атом даҳшати оқибатларини математиканинг ҳозирги ютуқлари асосида моделлаштириш кўрсатдики, бизнинг давримизда тўпланган 50 мингдан ортиқ ядро зарядларини 100—150 мегатонна (Хиросимага ташланганидан 10—15 марта катта) қувватга эга бўлган қисми (битта атом сув ости кемасидаги портловчи модда 200 мегатонна) портлатилса, Америка, Оврупа ва Осиёдаги асосий шаҳарлар ёнғин остида қолиб кетиши, бир ойдан сўнг ер устидаги атмосфера ҳарорати 15°—20°, Сибирь марказида ва айрим минтақаларда эса 40°—45° пасайиб унинг айланиши (циркуляцияси) мутлақо ўзгариши, Шимолий ярим шардан жанубга қараб тарқалган нур ўтказмайдиган қора қатлам бутун сайёрани қоплаб олиши юз беради. Чучук сувнинг барча манбалари музлайди, барча экологиявий алоқалар узилади, ҳосил ҳалок бўлади. Ер устидаги ҳаёт тугайди. Афтидан, океанларда ҳам шу ҳодиса рўй беради. Буларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, ядро қуроли сиёсат воситаси, ва ҳатто уруш воситаси ҳам бўлмай, балки инсоният учун ўз-ўзини ҳалок этиш қуролидир.

Бунда яна шуни эътиборга олиш керакки, ядровий фалокат тасодикий юз бериши учун ҳам моддий замин яратилган: масалан, техникавий хато, сиёсий янглишиш, қарши тарафнинг ниятларини нотўғри тушуниш ва ҳоказолар. Шунингдек, жаҳон океанида автоном кезиб юрган атом сувости кемасидаги тугмачани босиб юборишни тасаввур этиш мумкин.

Глобал муаммо сифатида тинчликни таъминлаш ҳарбий харажатларни кескин камайтиришни ҳам такозо этади. Негаки, 1900 йилдан бери ҳарбий ишга ажратилган маблағлар 30 мартадан кўпроқ ошиб, 90-йиллар бошида 500 млрд доллардан ҳам юқори бўлди. Ҳарбий ёки у биши боғлиқ ишлаб чиқариш соҳаларида 60 млн. киши фаолият кўрсатган. Жумладан, мунтазам қўшинларда 25 млн. дан ортиқ шахсий таркиб, 10 млн. ярим ҳарбий қўшилма, ҳарбий муассасаларда ишловчи 5 млн. фуқаровий касб эгаси бор.

Ҳозирги вақтда оддий қурол яроғларнинг ҳам вайронлик келтирувчи кучи ядро қуроли даражасига яқинлашиб қолмоқда.

Жаҳондаги ҳозирги вазият нафақат ялпи қирғин ва оддий курул-яроғлар захираси тўпланаётганлиги билан, балки чуқур ижтимоий ўзгаришлар билан ифодаланади. Булар, биринчи навбатда, собиқ социалистик давлатларда юз берган йирик воқеалар натижаси, бириккита социалистик «оролчаларни» ҳисобга олмаганда, ўтган аср доғмаларига асосланиб яратилган ижтимоий тузумнинг тарих еаҳнасида кетиши, анъанавий капиталистик деб аталган мамлакатлардаги чуқур ички ўзгариш, жаҳон халқларининг сайёравий тақдир ягоналиги тўғрисидаги сиёсий тафаккурнинг тобора кенг тушуниб ва қабул қилиниб бориши ва хоказолардир. Натижада, жаҳонда ҳарбий-сиёсий, шу жумладан термоядровий қарама-қарши турган кучлар ўртасидаги антагонистик зиддият томонлардан бирининг барҳам топиши билан ўз аҳамиятини йўқотди. Жаҳон ҳамжамиятида муайян ижтимоий-сиёсий умумийликка эришилмоқца, тинчлик инсоният учун олий неъмат сифатида тобора тан олинмоқца ва ҳ. к.

Сайёрада глобал тинчликни таъминлаш эҳтиёжлари 130 дан ортиқ ривожланаётган мамлакатларда ижтимоий жараёнларни жадаллаштириш вазифалари билан ўзаро боғлиқдир. Бу давлатлар узоқ вақт мобайнида Ғарб давлатларининг мустамлакиси ёки уларга бошқа воситалар билан боғлиқ бўлиб қолган эди.

Глобал муаммолардан яна бири очлик, қашшоқлик ва саводсизликни олдини олиш учун ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги зиддиятларни олдини олишдан иборат.

Ривожланаётган мамлакатлар турлича тарзда ва турлича муддатларда кечган курашлардан сўнг сиёсий мустақилликка эрийшгач, янгидан яратилган сиёсий тизимлар асосида ўз иқтисодиётини, давлат тизимини барпо этишга киришдилар. Уларнинг ичидаги бир қанча мамлакатлар собиқ социалистик тузум давлатлари билан ғоявий, савдо-иқтисодий ва ҳарбий сиёсий соҳаларда кенг ҳамкорлик қилган эди. Лекин буларда ҳам, бошқаларида ҳам иқтисодиётда, унинг билан тақозо этилган ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қоллоқлик давом этаверди. Бунинг энг асосий сабаблари ва умумий жиҳатлари ташки ва ички омилларга бориб тақалади.

Ташки омил илгари мустамлака ёки қарам бўлган халқларнинг ўтмиши билан боғлиқдир. Ўтмишда уларнинг хўжалик ҳаёти зўрлик билан ўзгартирилган, кў-

пинча турғун холда бўлган қоқок сиёсий муносабатлар саклаб қолинган эди. Миллий мустақиллик қўлга киритилгандан кейин ҳам собиқ мустамлакаларда метрополилар йирик марказларининг иктисодий таъсири саклаб қолинди. Ижтимоий-иктисодий қоқокликнинг давом этиши уларнинг хўжалик тараққиёти йўналиши устивор даражада собиқ метрополия билан мавжуд алоқаларни давом эттиришга қаратилди. Натижада халқаро монополистик гуруҳларнинг қоқок мамлакатлар устидан хўжайинлик қилиши давом этаверди. Ривожланаётган мамлакатлардан олинаётган фойда заём ва қарзларни фоизли қайтариш ҳамда келтирилган махсулотларга белгиланган монопол баҳодан фойдаланиш туфайли улар иктисодиётига сарф этилган капитал маблағлардан бир неча марта қўп бўлмоқда. Масалан, Ер юзиде энг кам ривожланган минтақа бўлган Африкада (Жанубий Африка республикасини қўшмаганда) ўлим, умрнинг қисқалиги, саводсизлик, қашшоқлик дунё бўйича биринчи ўриндалигига қарамай, бу ердак фақатгина АҚШ олган даромад 1950 йиддан 1975 йилгача 5436 млн доллар бўлди (фойда 200% дан ортиқ). Кейинги 15 йилда ҳам бу кўрсаткич саклаб қолинди.

Аксарият ривожланган давлатлар «учинчи дунё» мамлакатларига хомашё манбаи, салмоқли бозор ва капитал чиқариш учун қулай соҳа сифатида қарайдилар. Пировардида, ривожланаётган мамлакатлар ижтимоий ривожланишнинг ташқи омилларига боғлиқ бўлиб қолмоқдалар.

Ички омил — бу собиқ мустамлака мамлакатлари иктисодиётининг қўп укладчилиги, унинг ичида белгилловчи мавқе майда товар ишлаб чиқаришга асосланганлигидадир. Маълумки, бу уклад ижтимоий-иктисодий ривожланишни жадаллаштирилишга халақит беради.

Иктисодиётнинг қўп укладлигидан жиддий ижтимоий оқибатлар келиб чиқади. Жумладан, ривожланаётган мамлакатларда шундай ижтимоий-маданий муҳит мавжудки, унда турли-туман ижтимоий қучлар, ижтимоий гуруҳлар, қатламлар ва хоказолар ўзаро жуда мураккаб муносабатдадирлар.

Ривожланаётган мамлакатлар ўз илгарилама ҳаракатида кейинда қолишнинг ижтимоий сабабларидан яна бири — бу собиқ метрополияда тайёрланган мутахассисларнинг ўз мамлакатларидан кетишидир. Бунинг сабаби муайян даражада ишсизлик билан боғлиқ бўл-

са-да, лекин асосан метрополия маданияти ва ҳоказолар туфайлидир. Юксак ривожланган мамлакатлар собиқ мустамлакалардан келаётган мутахассислар ҳисобига салмокли фойда олмоқда. Масалан, АҚШда булардан фойдаланиш натижасига янгидан мутахассислар тайёрлашда анча маблағ тежалмоқда.

Собиқ мустамлакалардаги колокликни ифода-лайдиган жиҳатлардан яна бири шундаки, ривожланаётган мамлакатларнинг аксариятида амалдорларнинг ўз ватани олдидаги бурчи, масъулияти ва вазифаларини тўғри адо этиш ўрнига кучли истеъмолчилик кайфиятида бўлишидир. Улар ватанпарварлик туйғусини ўзига хос тушунадилар. Кўп ҳолларда улар пастдан юқоригача порахўрликка мойилдирлар. Бунинг натижасида ривожланаётган мамлакатларга келтириляётган зарарнинг қанчалик катталиги ўз-ўзидан равшандир.

«Учинчи дунё» мамлакатларида аҳоли асосий қисмининг турмуш тарзида қадимий анъаналарни ўзгармасдан сақданиб келинаётганлиги ҳам ривожланишга жиддий зарар келтирмоқда. Чунончи, ривожланаётган мамлакатлардаги анъанавий дунёқараш ва дин меҳнат, жамғариш, вақғни тежаш сингари масалалардаги иқтисодий ўсиш талабларига мое келмайди.

Ривожланаётган мамлакатлар ижтимоий колоклигининг кўлами кенг, унинг омиллари шундай табиатга эгаки, бу колоклик ҳеч қачон ўз-ўзидан бартарф этилмайди, аксинча чуқурлашиб бориш майлига эга. Аҳолининг кўичилик қисми қашшоқлигини ортиб бораётганлиги ижтимоий офатга айланиб қолмоқца. Мамлакат миқёсидаги иқтисодий қийинчиликлар у ёки бу тарздаги умумдавлат дастурини амалга ошириш имконини бермаяпти.

Бундай катта хавфнинг мавжудлиги тараққийпарвар кучларни ўйлантриб қўймаслиги мумкин эмас. Уларнинг ташаббуси билан ривожланаётган мамлакатларнинг муаммолари БМТ даражасида бир неча марта муҳокама объекти бўлди. Бу муаммолар ҳозир ҳам бу ташкилот диққат — марказидадир.

Ҳозирги вақтда инсоният маънавияти софлигини сақлаб, уни маънавий қашшоқликдан, маънавий таназзулдан асраш ҳам умумбашарий муаммога айланиб бормоқда.

Гап шундаки, зўравонлик ва нафрат кишилар ўртасидаги муносабатларда чуқур илдиз отиб, маънавий муҳитни тобора заҳарламоқца. Бунини тўхтатиб қолиш ва

кескин камайтиришга эришиш вазифалари инсониятнинг дунё микёсида куч-ғайратларини бирлаштириши тақозо этмоқда. Албатта, «этикохавф», «этикофалокат» номи билан қайд этилаётган ҳодисалар у ёки бу даражада инсоният ривожланишининг ўтмишида ҳам учраган ва цивилизациянинг йўлдоши бўлиб келган. Бир томондан маданият ривожланиб, бойиб, тобора умуминсоний тус олиб борса, иккинчи томондан турли-туман манфурлик ва оғу тимсоли бўлган жиноятчилик, банггилик, фахш, террорчишк, ичкиликбозлик каби иллатлар ҳам кучайиб борди.

Яқин вақтларгача маънавий муҳитни глобал даражада бузувчи юқоридаги иллатларнинг табиатини изоҳлашда марксистик ва «буржуача» деб аталган қарашлар мавжуд эди. Чунончи, биринчи нуктаи назарга қўра, буларни фақат антагонистик жамиятлар туғдиради. Бу жамиятлар ўрнига социализмни барпо этиш билан уларнинг ижтимоий илдизлари йўқотилади, деб ҳисобланиларди, Пекин ижтимоий амалиёт бундай қарашларнинг ҳаёий эканлигини кўрсатди. Дунёнинг барча қисмида, шу жумладан, собиқ социалистик тизим мамлакатларида, этико-хавф моҳиятига қўра умумий эканлиги маълум бўлди. Бундаги фарқ эса хавфли иллатларнинг намоён бўлиши, турлари ва тарқалганлиги даражасини ифодалайди, холос. Чунончи, АҚШ бўйича шундай маълумотлар маълум: мамлакатда (1970—1980 йилларда) жиноятчилик 3 марта, унинг ўсиш суръатлари эса 10 барабар ошди. Бундан ўн йилча олдин АҚШ Президенти Р. Рейган шундай деганэди: мамлакатда ҳар 30 сонияда қаддан одам ўлдириш, ҳар 10 сонияда — номусга тегиш, ҳар 10 сонияда — ҳаётга хавф соладиган ҳужум, ҳар 30 сонияда автомобил ўғирлаш ва хоказолар содир бўлмоқца.¹

Бунга ўхшаган аҳволни бошқа кўпгина мамлакатларда ҳам кўриш мумкин. Жаҳондаги кўпгина мамлакатларда иктисодий жиноятчилик сони ошиб бормоқда.

Этикологик муаммолар тизимида амалдор шахсларни сотиб олиш орқасида юз бераётган жиноятлар салмоғи тобора ортиб бормоқца. Бундай жиноятнинг субъекти ишлаб чиқарувчилар билан сиёсатчилар, ҳарбийлар, парламент аъзолари, маъмурий ва бошқа бошқарув бўғинларидаги кўпгина амалдорлардир.

¹ Қаранг: *Рейген Р.* Откровенно говоря. М., 1988, 136-бет.

Жиноятнинг бу кўриниши жамият ривожланишининг ўтиш даври, деб аталган босқичларида айниқса ялпи туюлади. Чунончи, Мустакил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирган мамлакатлар ҳозирги шароитда бу ҳодиса билан тўқнаш келиб турибди.¹

Маънавий муҳитни булғашда кейинги вақтларда айниқса ичкиликбозлик ва бангиликнинг ўрни катта бўлмоқда. Кўпгина мамлакатларда (масалан, Эрон Ислом Республикасида, Ўзбекистон, Францияда, АҚШ ва бошқа мамлакатларда) наркотик моддаларни тарқатганлик учун оғир жазо чоралари белгиланган. БМТ даражасида ҳам зарур ташкилотлар тузилиб бу ижтимоий иллатга қарши курашилмоқда. Лекин бангилик моддалари тайёрлаш ва сотишдан фойда катта фонда олаётган корчалоқлар бу оғудан ўлаётганлар сони йилдан йилга ошиб бораётганлигига қарамай, барча имкониятлардан фойдаланмоқдалар.

«Энг қадимий касб» эгалари ҳам этикологиявий муаммони кескинлаштиришда ўз «ҳиссаларини» қўшмоқда. Фахш савдоси кўп мамлакатларда ривожланиб бормоқда. Шимолий Оврўпада порнофильмлар, адабиётлар чиқаришдан олинаётган фойда ўнлаб млрд. доллардир.

Этикологиявий муаммо таркибида террорчиликнинг ўрни алоҳидадир. Террорчилик ижтимоий антогонизм билан бир вақтда, унинг шаклларида бири сифатида келиб чиққан. Унинг хиллари тобора кўпайиб бормоқда. Ҳозирги вақтда сиёсий террорчиликдан ташқари, иктисодиёт билан боғлиқ террорчилик ҳам кучайиб бормоқда. Чунончи, ҳаво қароқчилиги йўли билан тайёраларни олиб қочиш, одамларни гаровга олиш ва эвазига пул олишга уринишлар тез-тез рўй беришини ахборот воситалари тарқатиб турибди. Террорчилик ўзининг бир қатор белгиларига кўра уюшган тую олмоқда. Порнография, исловатхоналар, сўнгра бангилик моддаларни тарқатиш мақсадида давлат тизимидаги амалдорларни сотиб олишга эришиб, ўз фаолиятини давом эттираётган мафия бунинг яққол тимсолидир.

Юқоридагилардан кўринадикки, Ердаги ҳаётни сақлаб қолишнинг асосий шартин ялпи қирғин уруш-

¹ Ўзбекистонда бундай жиноятлар мамлакат ҳавфеизлигига таҳдид деб қаралиб уларга қарши кескин кураш олиб борилмоқда. Қаранг: *Ислом Қаримов*. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: ҳавфеизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккият қафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 85—99-бетлар.

ларининг олдини олиш ҳамда сайёрамизнинг бир канча минтақалари халклари қолоқлигини тугатиб, инсоният ҷамияти мутаносиб ривожланишига эришиш ва маънавий муҳитни соғломлаштириш учун инсоният қуч-ғайратларни бирлаштириш лозим бўлади.

3. «Инсон — ҷамият» тизимидаги глобал муаммолар

Ривожланаётган мамлакатлардаги иқтисодий қолоқлик билан боғлиқ бўлган яна бир глобал муаммо — аҳолининг ҳозирги ўсишидир. Агар бу мамлакатлардаги иқтисодий аҳвол ҷамият ривожланиши ички қонуниятлари билан тақозоланган бўлса, демографиявий портлаш инсоннинг хоҳиш-иродаси, мавжуд анъаналарга содиқлиги, маданий даражаси, турмуш мезонлари ва ҳоказолар билан белгиланадиган жараёндир.

Ер сатҳида илк палеолит даври бошида 100—200 минг, сўйг палеолит бошида — 1 млн., неолит бошида — 10 млн., охирида 50 млн, эраиз бошларида — 230 млн. одам яшаган. Сайёрамиздаги аҳолининг сони ҳозирги вақтда, 5,5 млрд. дан ортди. Ҳисоб-китобларга кўра, 2000 йилда ер юзидаги аҳолининг сони 6 миллиард 400 минг кишига етади. Бу рақамларда аҳолининг сони ўсиб борганлиги қайд қилингани кўринади. Аслида эса бу рақамлар одамларни тегишли моддий воситалар (озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой ва ҳ. к.) билан таъминлаш, зарур маълумот даражаси, тиббий ва ҳуқуқий хизмат, тегишли ижтимоий муҳофаза, ёш авлод тарбияси масаласини ҳам қун тартибига қўяди.

Олимлар аҳолининг ўсиши билан боғлиқ масалаларга XVIII асрдаёқ эътибор беришган. Хусусан, инглиз иқтисодчиси Р. Т. Мальтус бундан 200 йил аввал шундай ёзган эди: «Агар паст табақа синфлар нодонлиги ва бузуқлигига қарамасдан қўпайиб бораверса, у ҳолда маърифатли синфлар ўзларининг яқинларига бўлган насронийларча муҳаббати билан ҳеч нима қила олмайдилар»; «Ота-онаси фарзандининг яшабини таъминлаш учун зарур капиталга эга бўлмаса, бу фарзанднинг яшашига қандай ҳаққи бор? Бундай фарзанд фақат хайр-эҳсонга кўз тикиши мумкин», «Бошқа кишилар томонидан эғалланган дунёга кедган одам... бу дунёда мутлақо ортиқчадир».

Мальтуснинг бу қарашлари билан ҳозирги даврда илгари сурилган нуқтаи назарлар умумийдай қўринади. Масалан, Рим клубининг таниқли вакили, математик Ж. Форрейстер модели бўйича Массачусетс технология институти (АҚШ) профессори Денис Медоуз ва унинг ходимлари томонидан тайёрланган «Ўсиш чегаралари» китобида инсоният ривожланишининг бешта параметрларидан бири бўлган демографик портлаш ҳақида гап боради. Муаллиф фикрича, агар аҳолининг ўсиши ҳозирги суръатлар билан борса, 2000 йилга келиб ҳамма унумдор ерлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши доирасига тортилиб бўлади. Ноунумдор, саҳро ерларни ўзлаштириш, денгиз сувини чуқулаштириш, сунъий озиқ-овқат яратиш ва ҳоказолар эса жуда катта харажатни талаб этади. 2100 йилга келиб эса, бу ресурслар тугайди, ишлаб чиқариш қисқаради, ўлим кўпаяди ва х. к. Натижада, фалокат рўи беради.

Муаллифлар аҳолининг кўпайиши масаласида мамлакатлар ўртасидаги мавжуд муносабатларни ўзгартириш керак, деб таъкидлайдилар.

Аҳоли ўсиши минтақавий хусусиятга эга. Мутлак ўсишда Осиё китъаси биринчи ўринда турса, Африка йиллик ўсиш суръатларида олдиндадир.

Ижтимоий-иқтисодий таҳлилларга кўра, ривожланган мамлакатларда аҳоли йиллик ўсиши жуда паст бўлса-да, бу ерда аҳоли узоқ умр кўриши энг юқоридир. Бу ерда ҳам демографияи ўсиш глобал муаммоларнинг янги жиҳатларини ўртага қўймоқца. Масалан, одамларнинг кўпайиши билан шаҳарлардаги вазият оғирлашмоқда, ишсизлик, қашшоқлик, шаҳар четларида энг оддий талабларга ҳам жавоб бермайдиган «йўлдош шаҳарча»ларнинг тез пайдо бўлиб бориши шулар жумласидандир.

Умуман, демографиявий портлашни изоҳлашда аҳолининг қайси жойни манзил қилганлигига ҳам аҳамият бериш лозим. Негаки, ривожланаётган мамлакатларда асосий аҳоли қишлоқларда, ривожланган минтақаларда эса шаҳарларда яшайди. Кейинги 20 йилда «учинчи дунё» қишлоқ аҳолиси 16% ўсди (2,47 млрд. киши) ва 2000 йил охирида бу кўрсаткич 17% бўлиши кутилади. Маълумки, қишлоқ шаҳарга қараганда қолоқ ишлаб чиқариш, ўтмиш анъаналари сақланиб қолган, илгаридан қашшоқлик ва очлик ҳукм суриб келган жойдир. Аҳолининг кўпайиши асосида зарур жамғармалар ва капитал маблағларнинг етишмаслигидан ри-

вожланаётган мамлакатларда ялпи қашшоқлик вужудга келмокда.

Дунё бўйича ҳам шаҳарлар ва уларда яшовчи аҳоли тобора кўпайиб бормокда. Бу соҳадаги ўсиш 1974 йилдан 1994 йилгача 45% бўлди. Аср охирига бориб, бу рақам 48% га (3 млрд. кишига) етади. Табиийки, стихияли кечаётган бу жараёнда ечилиши зарур бўлган муаммолар ҳам кўпаяди.

Аҳолининг кўпайиши билан бирга унинг таркибида муҳим ўзгаришлар содир бўлади. Масалан, ривожланган мамлакатларда нафақахўрларнинг сони аҳолининг кўпчилигини ташкил этади ва уларнинг миқдори аср охирида 60% га етади.

Демографик ўсиш мавжуд ресурсларни тақсимлашга ҳам таъсир этади. Чунки, инсоннинг муҳим эҳтиёжларини кондириш учун зарур ҳажмдаги табиий ресурслар бўлиши талаб қилинади. Бундан ташқари, аҳоли зич жойлашган минтақаларда оддий фалокатлар анча кўп қурбодлар келтиради.

«Инсон ва Жамият» тизимида бориб тақаладиган жиддий глобал муаммолардан яна бири, хавфли касалликларни тугатиш вазифасидир. Бу касалликлар, биринчи навбатда, аҳоли кўпайишини бошқариш ва ташкил этиш йўлга қўйилмаган мамлакатлардаги очлик, озик-овқатлар таркибида оксилларнинг камлигидан ҳам келиб чиқмокда.

Маълумки, жаҳон миқёсида очлик хавфи мавжудлиги биринчи марта БМТ томонидан 1950 йилда тан олинган. Ўшанда инсониятнинг қарийб ярми етарли миқдорда калорияли оксил истеъмол қилаолмаётгани айтилган эди. Халқаро ташкилотнинг маълумотларига кўра, ривожланаётган мамлакатларда 60-йилларда 60% аҳоли у ёки бу даражада очликдан азоб курган бўлса, 20% аҳоли мунтазам очликдан кийналган. 70—80-йилларда бу соҳада халқаро миқёсда анча иш қилинганига карамай, муайян даражада очликка дучор бўлган аҳолининг мутлоқ миқдори 0,8 млрдни ташкил этган.

Ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларга (етарли миқдордаги маблағнинг ажратилмаслиги, малакали мутахассислар етишмаслиги ва ҳ. к.) кўра, жаҳон аҳолисининг 40% водопровод суви, канализация ва санитария хизматидан фойдаланмайди. Бундай аҳвол ривожланаётган мамлакатларда кўплаб учрамокца: Ўз-ўзидан равшанки, буларнинг ҳаммаси эпидемиялар тарқалишига олиб келади.

Ривожланаётган мамлакатларда сил, безгак каби касалликлар кенг тарқалган. Ҳозирги вақтда буларнинг каторига СПИД ҳам қўшилмоқца. Шунингдек, юрак, рухий-асаб касалликлари, рақ ва шу кабиларнинг кўпаяётганлиги ҳам ташвишлидир.

4. «Жамият ва табиат» тизимидаги глобал муаммолар

Кишилиқ жамиятининг табиат билан муносабатлари ва уларнинг ифодаси бўлган фаолият турлари ғоят хилма-хилдир. Улар ичида белгиловчиси моддий ишлаб чиқариш фаолияти ҳисобланади. Бу фаолият туфайли сайёра қиёфаси шундай ўзгардики, оқибатда бир қатор жиддий муаммолар келиб чиқди. Улар — экологик муаммолар деб аталмоқца.

Экологик муаммолар илгаригидек ҳозир ҳам биосфера учун хосдир. Масалан, вулконлар отилишидан ҳосил бўладиган ўзгаришлар натижасида глобал миқёсда зарарлар келиб туради. Экотизимда мувозанат тезроқ тиклансада, лекин уларнинг оқибатлари хийла вақт билиниб туриши мумкин.

Экологик фалокатлар икки шаклда — табиий ҳодисалар ва инсон фаолияти таъсирида юз беради¹.

XX аср бошларидан бери айниқса, унинг иккинчи ярми давомида экологик фалокатлар сони кўпайиб бормоқца. Агар 60-йилларда инсон ва атроф-муҳит учун хавфли оқибатлар келтирган 45 та йирик экологик фалокат юз берган бўлса, 80 йилларда буларнинг сони 80 га етди. Экологик муаммолар ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда бирдай учрайди. Айни вақтда Африка, Осиё ва Лотин Америкаси минтакаларида биринчи туркумдаги экологик муаммолар учраса, саноати ривожланган Оврўпа, Шимолий Америка каби минта-

¹ Бунн Орол денгизи бассейнидаги экологик фалокат ҳам тасдиқлайди. Жуда қурғокчил минтақада кейинги 30—40 йил ичида экстенсив тарзда амалга оширилган ҳўжалиқ фаолияти туфайли денгиз суви кескин камайиб кетди. Натижада: а) яна битта саҳро — Оролқум саҳроси пайдо бўлмоқца; б) денгиз ўрнидан кўтарилган туз чанглари ғоят катта майдонга тарқалмоқца (хатто Антарктидада пингвин вужудида ҳам). Гренландия музликларида, Норвегия ўрмонларида Орол минтақаси пестицидлари топилган; в) Каспий денгизининг сув сатҳи кескин кўтарилмоқца. Туз чангларининг бир қисми денгиз юзасини қоплаб ундан чиқадиган буғлар ҳаракатини тўхтатган бўлса, бошқа қисми Каспийга қуйиладиган дарёлар сувининг кўпайишига олиб келди; г) минтақадан ташқари Ғарбий Сибирда ҳам қурғокчилик рўй бермоқца; д) Памир ва Тянь-Шань тоғларидаги доимий музликлар деградацияси содир бўлмоқца; е) минтақада киш фаъли йилдан йилга совуқлашиб бормоқца ва х. к. Булар Орол фожияси билан боғлиқ бўлиши қсрақ,

қаларда иккинчи туркумдаги, яъни технологии фалокатлар оқибатлари учрайди. Ривожланаётган мамлакатларда ҳам бу туркум муаммолар аста-секин пайдо бўлиб бормоқда. Чунки техникавий равақ бу мамлакатлар ҳаётига қанчалик тез кириб борса, ундан оқилона фойдаланиш талаби шунчалик ўткир бўлиб бормоқда.

Инсон ишлаб чиқариш фаолиятининг умумбашарий характери билан боғлиқ қуйидаги экологик ўзгаришлар содир бўлмоқда:

1. Ер юзидаги ўрмонлар ҳажми ҳар йили 11 млн гектарга қисқариб бормоқда. Осиё ва Лотин Америкаси тропик минтақаларидаги ўрмонларда эса янгилашиб турадиган ўсимлик ресурсларининг асосий захиралари тўпланган. Бундан ташқари, Сайёранинг бойлигини ташкил этган бу ўрмонлар биосфера анъанавий функцияларини сақлаб қолишда катта аҳамиятга эга. Ўрмон ресурслари фақатгина хомашё манбаи эмас, балки улар табиий сув айланишини ҳам таъминлайдики, ўрмонлардаги сув буғланиши ҳисобига ёғингарчиликнинг 1/2 қисмидан қўпроғи тўғри келади. Бу эса тупроқ юзасига мўтадил таъсир кўрсатади, озуқа бўладиган минерал моддаларнинг тикланиб туришлиги таъминланади.

2. Ривожланган мамлакатлардаги 31 млн гектарга яқин ерлар «кислотали ёмғир»лардан зарарланган ва буғланган. Бу «ёмғирлар» биосферада тез тарқалиб ўрмонларга салбий таъсир этади, барглари сарғайиб тушиб кетган дарахт оқибатда ҳалок бўлади. Зарарланган дарахтларнинг физиологик кучсизланганлиги натижа-сида ўсимликхўр ҳашоратлар кўпайиши учун қулай шароит яратилади. Кислотали ёғингарчилик ҳаво ва сувни зарарлаши туфайли кишиларда юрак, ўпка, ошқозон-ичак касалликлари авж олади ва аллергияга мойиллик кучаяди.

Тупроқ эрозияси туфайли ишланадиган ер майдонининг 26 млн. гектарида ҳар йили ҳосилдорлик пасайиб бормоқда. Сув ва ҳаво эрозиясидан АҚШда унумдорли тупроқ ҳар йили 3,1 млрд тоннагача ишдан чиқмоқда. Бу етиштирилган бир тонна буғдой ҳисоби-га 6 тонна тупроқ йўқотилишини билдиради. Шунинг учун АҚШда деҳқончилик ихтиёрий қискартирилиб, ерларнинг захираларини сақлайдиган фермерларга ҳар йили ҳар бир акр (0,4га) ер учун 48 доллар тўланиши тўғрисида қонун қабул қилинган.

3. XX асрнинг иккинчи ярмида «катта қурғоқчи-

лик»ларнинг тез-тез бўлиб туриши натижасида чўллар майдони йилига 6 млн гектарга кенгайди. Натижада, ўсимлик ва ҳайвонот оламида салбий ўзгаришлар юз бермоқца. Агар илгари чўллар ҳосил бўлиши фақат табиий йўл билан юз берган бўлса, эндиликда инсоннинг ўрмонзорларга ўтказаётган таъсири, ўрмон ва қишлоқ хўжалигига ярокли ерлар нисбатининг бузилиши, аҳолининг тинимсиз кўпайиши натижасида сунъий тарзда содир бўлмоқца.

4. Саноатлашган мамлакатлардаги минглаб қўллар биологиявий улик ҳолга келиб қолмоқца. Ҳар йили жаҳон сув хавзаларига 32 куб км. тозаланмаган саноат оқава сувлари келиб тушмоқца. Турли мақсадлар учун сувга бўлган эҳтиёж тобора ошиб бориши натижасида сув сарфи ҳам шунга яраша кўпайиб бормоқца. Африка, Шимолий Америка ва бошқа қатор минтақаларда ер ости суви манбалари камайиб, сифати кескин ўзгариб бормоқца.

5. Атроф-муҳитга антропоген таъсир этиш, уни техноген бўлғаш оқибатида ҳайвонот ва ўсимлик олами учун жиддий хавф юзага келди. Ҳар йили кўплаб ҳайвон ва ўсимлик тури йўқолиши оқибатида 20 йиддан сўнг мавжуд турларнинг бешдан бир қисми батамом барҳам топиши мумкин. Бу эса ҳайвонот ва ўсимлик олами генофондининг қисқаришигагина олиб келмай, Ер биосферасида оқибати жиддий бўлган ўзгаришларни келтириб чиқаради.

6. Ер юзидаги экологик ўзгаришлар оқибатида 2050 йилга бориб атмосферадаги ўртача ҳарорат 1,5—4,5 даражагача кўтарилиши кутилмоқца. Атмосфера юқори қисмларида озон қатлами сийқаланиб, Антарктида ва Арктика устидаги «туйнуклар» кенгайиб бормоқца. Озон қатламининг емирилиши натижасида барча жонли мавжудотларга ҳалокатли таъсир этадиган қуёш радиацияси нуллари учун йўл очилиб экологик фалокатлар (ўсимликларда фотосинтез жараёнининг қисқариши, концероген моддалар таъсирида келиб чиқадиган касалликларнинг кўпайиши ва ҳ. к.) рўй бериши мумкин.

7. Табиатда инсон соғлиги учун хавфли бўлган металллар ва улар бирикмаларининг йиғилиб қолиши туфайли замондошларимиз танасида, ибтидоий одамлардагига Караганда, кадмий (юрак касалликларининг сабабчиси) 70 марта, қўрғошин (атеросклероз ва буйрак касалликлари сабабчиси) — 10, симоб (асаб касаллик-

ларини чақирувчиси ва гепатик ўзгаришлар сабабчиси) — 19 марта кўп тўпланган. Ҳавони булғовчи моддаларнинг сони 100 дан ортади, уларнинг купиди заҳарли, баъзилари эса канцероген хусусиятларга эгадир.

Атроф-муҳитнинг булғаниши билан бирга, инсоният учун зарур бўлган табиий ресурслар, биринчи навбатда, озиқ-овқат манбалари муаммоси оғирлашиб бормоқда. Ижтимоий ривожланиш давомида озиқ-овқат ишлаб чиқариш тўхтовсиз ўсиб борган бўлсада, ҳозирги вақтда уни экстенсив кўпайтириш имконияти қарийб тугаб бормоқда.

Озиқ-овқат ресурсларини кўпайтиришнинг интенсив имкониятлари ҳам ерларнинг чўлга айланиши, тупроқ эрозияси, шўр босиши, саноат ва фуқаро қурилиш учун ажратиб берилиши ва ҳоказолар туфайли чеклангандир.

Булардан кўринадики, мавжуд имкониятлар доирасида озиқ-овқат муаммосини ҳал этиш ўткирлигича қолмоқда.

Глобал муаммолар тизимида жаҳоннинг барча мамлакатларида энергия қувватининг янги манбаларини топиш зарурияти ҳам тобора биринчи ўринга чиқмоқда.

Маълумки, энергия қуввати ресурслари икки хил — қайта тикланмайдиган (нефть, газ, кумир) ва тикланмайдиган (сув қуввати, ёғоч ва ҳ. к.) бўлади. Шунингдек, қувват манбаларини ташқи (қуёш) ва ички ресурслари (масалан: атом ядроси) тарзида ҳам тасниф этиш мумкин.

Ҳозир атом реакторларидан олинган энергия электр қуввати ишлаб чиқаришнинг 15% га тўғри келмоқда. Кейинги пайтларда атом қувватидан фойдаланиш хусусида хилма-хил ва қарама-қарши фикрлар олдинга сурилмоқда. Чернобиль фожияси бу борадаги ташвишлар ўринли эканини кўрсатмоқда.

Жаҳон океани ресурсларини ўзлаштириш масаласи ҳам XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб инсоният олдида турибди. Умуман олганда, цивилизациянинг бутун тарихи давомида океан захиралари ва имкониятларидан оқилона фойдаланиш масаласи инсоният учун катта аҳамиятга эга бўлган. Океан кислород етказиб беради, ғоят катта миқдордаги маъдан хомашёси захираларига эга, оксил хомашёси олиш учун зарур бўлган биомоддаларнинг салмоқли ҳажмда ҳосил этади, иқлимни тартибга солиб туради ва муҳим транспорт йўли

хисобланади. Бир сўз билан айтганда, ҳозирга вақтда жаҳон океани ҷамият илгарилама ҳаракати учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омиллардандир.

Жаҳон океани бойликларини ўзлаштириш ҷамият ва табиат алоқадорлигининг муҳим қўринишларидан биридир. Ҳозирги вақтга келиб инсоният қуруқлик бойликларини асосан ўзлаштириб бўлди. Океан сувларидан илгари балиқ овланган, туз, магний, бром, йод, фосфор, натрий, калий олинган бўлса, эндиликда унинг тагидан нефть, газ, қумир, темир, олтин, платина ва бошқа нодир металллар қазиб олинмоқца. Денгиз акваториялари остидаги нефть ва газ захиралари 1990 йилда қилинган ҳисоб китобларга қура 450 млрд тонна (нефтьга айлантирилганда), металллар — қуруқликдаги захиралари ҳажмига тенг эканлиги маълум бўлди. Жаҳон океани ҳудудида қўмирнинг умумий захираси қуруқликдагига Караганда 250 мартадан кўпроқ, ҳозир қазиб олинаётган ҳажмдан эса 200 мартадан ортиқдир. 30 га яқин унсурдан иборат темир марганец қоришмалари чуқур сув ости майдонининг қарийб 35 млн. кв. км. ни ташкил этади.

Океандан фойдаланишнинг анъанавий объектлари балиқчилик, сув ўтларидан фойдаланиш ва ҳоказолар ҳозирги вақтда муҳим бўлиб қолмоқда. Масалан, 1975 йилда дунё бўйича 70 млн тонна балиқ овланган эди. Ҳозир эса анча ошиб кетди. Денгиз маҳсулотларининг сони ҳам кўпайиб бормоқда. 2000 йилда уларнинг ҳажми 130—135 млн тоннага етказилиши кутилмоқца.

Дунё океани ресурсларидан фойдаланиш каби коинотни ўзлаштириш масалалари ҳам инсоният олдидаги глобал муаммолардан ҳисобланади. Бу биринчидан, коинотий тадқиқотларнинг қимматлашуви бўлса, иккинчидан, коинот бутун инсониятнинг мулки деб тан олингандир.

Кишиларнинг коинотга кириб бориши, уни ўрганиши ҳам XX асрдаги фан ва техника тараққиёти асосий йўналишларидан бири бўлиб қолди.

Коинотни ўзлаштириш муаммолари глобал бўлгани учун барча мамлакатларнинг қуч-қайратларини бирлаштириб, ундан бутун инсоният манфаатлари йўлида фойдаланилиши лозим. Коинотий назариялар соҳасида ҳам дунё олимлари ўртасида бир-бирини истисно қиладиган турли қарашлар мавжуд. Улар ўртага қўйган фикрларга қўра, коинотни ўзлаштириш учун сарфланадиган маблағлардан океан ва қуруқликни бартараф

этиш, юрак-томир ва рақ касалликларини даволаш каби масалаларни ҳал этишда фойдаланиш лозим. Бу нуқтаи назар тарафдорлари коинот харажатларининг юқорилигига эътибор берадилар. Шунингдек, коинотдан ҳарбий мақсадларда фойдаланиш хавфи ҳам бу қарашларда ҳисобга олинган.

Иккинчи хил қарашларига кўра, коинотни ўзлаштириш зарур, чунки унинг ёрдамида тарихий тараққиётнинг бориши билан юзага келган вазифа ва муаммоларни ечиш мумкин.

Бу қарашлар сиртдан қараганда, соф илмий мунозаралардек бўлиб кўринади. Лекин уларнинг замида коинотни ўзлаштиришда етакчилик қилаётган давлатларнинг сиёсий, иқтисодий манфаатлари ётади. Ҳозирги асосий вазифа — коинотни ўзлаштиришни бутун инсониятнинг манфаатлари, имкониятлари ва эҳтиёжлари билан узвий боғлашдир. Бошқа барча глобал муаммоларни ўрганишда ҳам шу мақсадлардан келиб чиқмоқ керак.

VII Бўлим.

ФАЛСАФАДА ОНГ МУАММОСИ

1. ОНГНИНГ МОҲИАТИ

Онг муаммоси доимо файласуфларнинг диққат эътиборини ўзига жалб қилиб келган. Бунинг боиси инсоннинг дунёдаги ўз ўрни ва ролини англаб бориши, ўзининг атроф-муҳит, табиат ва жамиятга муносабатини белгилаши, ўз онгининг табиати ва моҳиятини тушунишга уриниб келишдир.

Онг ўз табиати ва моҳиятига кўра жуда мураккаб бўлиб, уни катор фанлар ўрганади. Масалан: фалсафа, социология, физиология, психология, тилшунослик, педагогика фанлари шулар жумласига киради. Фалсафадан бошқа фанлар онгнинг алоҳида, маълум бир томонини ўз предмети доирасида ўрганса, фалсафа онгни бир бутун ҳолда ҳар томонлама олиб ўрган. Иш асосида унинг умумий моҳияти, келиб чиқиши ва ривожланишини умумназарий жиҳатдан таҳлил қилади. Фалсафада онг категорияси инсоннинг бутун моддий ва маънавий фаолиятини таҳлил қилиш ва тушунишнинг марказий тушунчасидир. Инсон ўзининг онгли фаолияти билан ўзи мавжуд бўлган табиатдан фарқ қилувчи «иккиламчи табиатни» ва айни чоғда «ижтимоий муҳит»ни, яъни жамиятни яратади.

Фалсафада инсон онги юксак даражада ташкил топган материя — инсон миясининг хоссаси, воқеликни инсон миясидаги инъикрхнинг олий руҳий шакли, ижтимоий тараккиёт маҳсули, деб қаралади. Онг муаммосини бундай тушуниш борлиқнинг эволюцияси натижасида ноорганик табиатдан органик табиатнинг келиб чиқиши, органик табиат тараккиётида унга хос инъикос шакллариининг ривожланиб, ўзгариб оддий турларидан мураккаб турларига ўтиб бориши асосида шаклланган, деган қарашдан келиб чиққан. Бу қараш онгнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган меҳнат, нутқ (тили)нинг ўрнини тўғри эътироф этиш билан ҳам боғлиқдир.

2. ОНГ ҒЕНЕЗИСИ. ИНЪИКОС ШАКЛЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОРИШИ

Онг борлиқнинг инсон миёсидаги олий инъикос шаклидир. Инъикос моҳияти эътибори билан борлиқнинг ҳамма қўринишларига хос умумий хусусиятдир.

Инъикос борлиққаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро таъсирида намоён бўладиган акс этиш жараёнидир. Инъикос бир моддий ёки маънавий нарсанинг бошқа моддий ёки маънавий нарсага ўз таъсирини қолдириш, уни сақлаш ёки бу таъсирга муайян тарзда акс таъсир билан жавоб бериш каби хусусиятлардир. Инъикос юксак ривожланган ҳайвонлар ва инсонда ўзига хос шаклларда юзага келади.

Инъикос бўлиши учун, аввало, инъикос этилувчи ва инъикос эттирувчи объектларнинг ўзаро таъсирида инъикос этилувчи объект инъикос эттирувчи объектга муайян таъсир қилиши, бу таъсирини инъикос /эттирувчи ўзида акс эттириши лозим, Шундагина инъикос ҳрсил бўлади.

Инъикоснинг характери, айтиш чоғда, ана шу акс этилувчи ва акс эттирувчи объектларнинг хусусиятларига, уларнинг ўзаро таъсир қилиш ва бу таъсирларни акс эттириш усулларига боғлиқдир. Шунга кўра борлиқнинг турли хил қўринишларига турли хил инъикос шакллари ҳосилдир. Инъикоснинг энг «элементар» шаклларино ноорганик табиат қўринишларида учратиш мумкин. Масалан, тоза полда оёқ кийими билан юрганимизда унда из қолади. Бу —механик инъикосдир. Темир йўл рельслари езда иссиқдан кенгаяди. Бу физик инъикосдир. Бирор бир темир буюм зах ерда қолдирилса, у занглаб, оксидланади. Бу — химик инъикосдир. Ноорганик табиат қўринишларига хос бундай инъикос шакллари ўз характери жиҳатдан органик табиат қўринишларига хос инъикослардан тубдан фарқ қилади. Ноорганик табиат инъикослари инъикос этилувчининг инъикос эттирувчига қилган таъсирининг оддий механик изи, ёки ундаш физик ўзгариш, ё бўлмаса, оддий химик таъсирга учрашларидир. Улар ўз характери жиҳатдан пассив инъикослардир. Фалсафий адабиётларда ноорганик табиаттаъсос бўлган бу каби «пассив» инъикосларни акс этиш, деб аташ қабул қилинган.

Органик табиатнинг пайдо бўлиши билан инъикос бутунлай ўзгаради. Энди инъикос акс этилувчининг акс

этирувчига таъсири ва бу таъсирга жавобан акс этирувчида, унинг ички ҳолатида содир бўладиган ўзгариш билан боғлиқ акс таъсир билан жавоб бериш, таъсирни танлаб акс этириш лаёқатидан иборат бўла бошлайди.

Органик табиат инъикосларининг бу дастлабки кўринишларининг ҳар бири ўзининг муайян фаоллик хусусияти билан ажралиб туради. Шунга кўра фалсафий адабиётларда «инъикос» термини кўпроқ органик табиатга хос бўлган инъикосларни ифодалайди.

Органик табиатнинг дастлабки кўринишларида инъикос ҳис қилиш, таъсирланиш, сесканиш, каби шаклларда юзага келади. Инъикоснинг бу шакллари ҳаёт билан бирга пайдо бўлиб, органик табиатнинг муҳим хусусиятлари ҳисобланади. Улар органик табиатнинг асосий моҳияти — модда алмашинуви билан муқаррар боғлиқ ҳолда юзага келади. Инъикоснинг бу шакллари оксил вужудга келган ҳамон, у билан ташқи муҳитнинг боғланишида намоён бўлади. Бунда энг содда тирик организмлар ташқи таъсирга нисбатан бир қадар мустақил жавоб кўрсатадиган, яъни таъсирланадиган, сесканадиган ва изтиробланадиган бўладилар.

Дастлабки энг оддий тирик организмларнинг пайдо бўлишидаёқ инъикос уларнинг ҳаётида катта роль ўйнай бошлайди. Бунда тирик организмларнинг ривожланиб, ўзгариб бориши билан уларга хос инъикос шакллари ҳам ўзгариб, янги-янги турлари пайдо бўлиб боради.

Буни ўсимликларда яққол кўриш мумкин. Ўсимликларда энг кучли ривожланган инъикос шакллари дан бири тропизмлардир. Тропизмлар таъсирланувчанликнинг ривожланган кўринишларидир. Тропизм турларидан бири фототропизм бўлиб, у ўсимликнинг қуёш нурлари таъсирига жавобан юзага келтирадиган реакциясидир. Бунда ўсимликлар мумкин қадар кўпроқ қуёш энергиясини олиш учун унинг нурларига интиладилар. Ўсимликларнинг баргларига қуёш нури қай томондан кўпроқ тушса, барглар, асосан, ўша томонга қараб усади. Гулли ўсимликларнинг кўпчилиги эса қуёш ҳаракатига мослаб, унга қараб ўзларини ҳаракатлантириб боради. Бунга кунгабоқар яққол мисол бўла олади.

Органик табиат ўз тараққиётида тобора мураккаб турларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Тирик организмларнинг бу янги мураккаб турларининг пайдо

бўлиши, ўз навбатида, улар билан бошиқ иньикоснинг янада такомиллашган янги шакллари юзага келтиради. Бу янги шакллarning дастлабки сизиш бўлади.

Сезиш — бу биологик иньикоснинг янги босқичида пайдо бўлган психик иньикоснинг дастлабки шакли бўлиб, у ташқи дунёнинг тирик организмга таъсири натижасида юзага келади. Сезишда ташқи таъсирлантирувчилар доираси анча кенгайиб, организмнинг шу таъсирлантирувчиларнинг таъсирига бирон-бир тарзда психик жавоб қилиш имконияти пайдо бўлади. Сезишнинг келиб чиқиши сезги аъзоларининг, шу билан бирга, нерв тизимининг қарор топиши билан чамбарчас боғлиқдир. Ривожланиб бораётган тирик организмларнинг тобора такомиллашиб бориши билан улар танасининг турли жойларидаги тўқималар табақлашиб, ихтисослашиб боради. Бунда тананинг турли қисмларида танага бўладиган ташқи таъсирни яхши қабул қиладиган турли хил пластик тўқималар пайдо бўлиб, улар янада ривожланиб бориб, аста-секин организм билан ташқи муҳит ўртасида воситачи ролни бажарувчи алоҳида аъзоларга ^— сезги аъзоларига айлана боради. Бу аъзоларда бора-бора муайян иньикос функцияларини бажаришга мослашган янги тўқималар пайдо бўлиб, улар хилма-хил тагин ҳам кўпроқ ихтисослашган хусусиятлар касб эта боради. Шу асосда тирик организмларда таъсирланувчи ёки изтиробланувчи манба (тананинг бевосита таъсирга учраган қисми) дан бу таъсирларни тананинг изтиробланмаган бошқа қисмларига ўтказувчи толалар занжири пайдо бўлади. Бу толалар занжири органик табиат эволюцияси давомида аста-секин ихтисослашган тўқима толаларига айланиб, улар ривожланиб, такомиллашиб бориб, нерв толаларининг, кейинчалик эса нерв тизимининг пайдо бўлишига олиб келади.

Тирик организмларда нерв тизимининг пайдо бўлиши билан биологик иньикос шу пайтгача бўлмаган бутунлай ўзгача аҳамиятга эга бўлган янги хусусиятлар касб этади. Энди нерв тизими мавжуд бўлган тирик организмда ташқи таъсир натижасида юз берадиган иньикос муҳит билан организм ўртасидаги бу организм учун биологик аҳамиятга эга бўлган омиллар (биотик факторлар) орқалигина вужудга келмасдан, балки бу тирик организм учун бевосита биологик аҳамияти бўлмаган омиллар (абиотик факторлар) орқали ҳам юз бера

бошлайди. Тирик организмлар энди ранг, хид, товуш кабиларни ажратадиган, таъмни, совуқ ва иссиқни, куруклик ва намликни сезадиган, турли хил механик, физик, химик ва бошқа таъсирларга ўзларича муайян ҳолда жавоб берадиган бўлади. Бу уларнинг ўзини қуршаб турган ташқи муҳитга мосланувчанлигини, активлигини оширади. Натижада, шу пайтгача тирик организмларнинг ўзини ва уларнинг муҳит билан алоқасини бошқариб келган нерв тизими организмнинг ўзини ва унинг муҳит билан алоқасини идора қилувчи янги маҳсус орган — марказий нерв тизимидан иборат бош мианинг ташкил топишига олиб келади.

Бош мианинг пайдо бўлиши билан тирик организмлардаги нерв тизимлари, бош миёга нисбатан иккинчи даражали вазифаларни бажарадиган бўладилар. Улар организм учун унча катта аҳамиятли бўлмаган таъсирларни қабул қилиб, уларга жавоб қайтарадиган бўлиб қоладилар. Буни биз бака мисолида кўришимиз мумкин.

Бош миё дастлабки даврларда тирик организмларнинг барча бошқа фаолиятлари билан бирга: инъикос фаолиятини ҳам бошқарувчи орган сифатида фаолият кўрсатади. У ҳашаротлар, қушлар ва содда ҳайвонларда организмнинг ўзини, унинг инъикос фаолиятини бошқарганлиги билан ҳали онг органи бўлмайди.

Органик табиат эволюциясида юксак ташкил топган ҳайвонларнинг пайдо бўлиши билан юқори даражада шаклланган миё қарор топади. Бундай миё от, ит, дельфин, бури, маймун каби ҳайвонларда ҳам бордир. Лекин бундай миё ҳам ҳали онг органи бўла олмайди.

Органик табиат эволюциясида организмларнинг ривожланиб, юксак ташкил топган ҳайвонларнинг пайдо бўлиши билан психик инъикоснинг янада ривожланиб, унинг янги-янги шакллариининг келиб чиқишига олиб келади.

Психик инъикоснинг бу шакллари эволюциясини ўрганиш инсон онги келиб чиқишининг табиий-генетик асосини ёритишда катта роль ўйнайди. Чунки онг воқеликни психик инъикос эттиришининг олий руҳий шаклидир.

Шу туфайли биз қуйида руҳий инъикос шакллариининг юзага келиши ва уларга хос хусусиятлар билан танишиб чиқамиз.

3. ОНГ - РУҲИЙ ИНЪИКОСНИНГ ЮКСАК ШАКЛИ

Руҳий инъикос — бу биологик инъикоснинг анча ривожланган ва шу билан бирга, ўзига хос янги босқичдаги кўринишидир. Руҳий инъикоснинг дастлабки шакли — сезиш эканлигини биз юқорида кўрдик. Сезиш қобилияти ривожланиб бориб, шартсиз ва шартли рефлекслар, инстинктларни вужудга келтиради.

Органик табиат эволюциясида нерв марказлари, нерв тизимига эга бўлган тирик организмларнинг пайдо бўлиши биланок руҳий инъикоснинг юксакроқ шакллари — шартсиз ва шартли рефлекслар қарор топади.

Шартсиз рефлекслар — тирик организмларда биологик омилларга жавобан юзага келадиган, уларнинг ўз ҳаётлари давомида, бир қатор авлодлар тараққиёти жараёнида авлоддан-авлодга ўтиб, мустаҳкамланиб борувчи психик реакциялардир. Масалан, асалари гул нектарларини топиши шартсиз рефлексларга яққол мисол бўла олади. Шартсиз рефлекслар туғма характерга эгадир.

Тирик организмларда биологик омилларнинг ўзига эмас, уларнинг сигналларига жавобан юзага келадиган, ҳар бир организмнинг индивидуал ҳаёт шароитида, унинг яшаш жараёнида муайян пайтда пайдо бўлиб, сўнг йўқоладиган реакциялар шартли рефлекслар, дейилади.

Бунда қўнғироқ овози шартли таъсир қилувчи воқита ҳисобланиб, ҳайвонлар ҳаётида бир неча марта такрорланиши уларда шартли рефлексларни тугдиради. Агар қўнғироқ чалиниб, овқат бермаслик бир неча марта қайтарилса, ҳайвонларда қўнғироққа нисбатан ҳосил қилинган психик реакция йўқолади.

Шартсиз ва шартли рефлекслар ўзаро боғлиқдир. Улар тирик организмнинг ташқи дунё таъсирларига «қонуний жавоблари»дир.

Тирик организмларнинг ташқи муҳит билан алоқаси ва акс таъсири қанча кенг ва хилма-хил бўлиб бориши билан уларнинг муҳитни янада юксакроқ психик инъикос эттириш қобилияти ўшанча чуқурроқ тараққий этади ва такомиллашиб боради. Бу эса, ўз навбатида, уларда психик инъикоснинг мураккаброқ ва юқорироқ янги шакли — инстинктларни юзага келтиради.

Инстинктлар мураккаб шартсиз ва шартли рефлексларнинг бирлигидан ташкил топган бўлиб, улар

организмнинг ташқи таъсирларга жавобан кўрсатадиган психик реакцияларидир. Инстинктлар хашоратлар, кушлар, ҳайвонлар психикасининг характерли томонларидир. Улар бу хашоратлар, кушлар ва ҳайвонларда турлича намоён бўлади. Масалан, асаларилар олти қиррали уялар ясайди; чумолилар «қўп қаватли» инлар куради; кушлар доимий учиб ўтган йўллардан учиб ўтади; кундузлар дарёларга «тўғон» куради; балиқлар ўзлари тухумдан чиққан жойларга тухум ташлайди ва бошқалар. Буларнинг ҳаммаси инстинктлардир. Бу инстинктлар шу тирик организмларнинг муайян эволюцияси жараёнида тўпланган туғма «тажрибалар»идир. Улар психик инъикос сифатида мутлако ўзгармас нарсалар эмас. Инстинктлар тирик организмлар эволюцияси жараёнида ўзгариб, ривожланиб боради, яъни қуйи босқичдаги инстинктлар юқори босқичдаги инстинктлар билан алмашиб боради. Бунда тирик организм эволюциянинг қанча юқори босқичида турса, ундаги инстинктларнинг юзага чиқиши ўшанча кўпроқ индивидуал хусусиятлар касб этиб, шунча кўп янги белгилари намоён бўлиб боради. Айниқса, юксак ташкил топган ҳайвонларда инстинктлар кўпинча уларнинг индивидуал ҳаётида вужудга келган малака ва кўникмалари билан чатишиб кетади. Чунки юксак ташкил топган ҳайвонларда инстинктлар билан биргаликда, руҳий инъикоснинг янада юксакроқ шакллари бўлган сезгиларнинг мураккаб хиллари, идрок фаолиятининг элементлари, тасаввурнинг бошланғич шакллари, қисқаси, «ашёвий тафаккур» юзага келган бўлади. Шунинг учун ҳам одам онгининг пайдо бўлишини ўрганишда юксак ташкил топган ҳайвонларнинг дунёни психик инъикос этгириш қобилиятлари ривожланиши тарихини ҳам ўрганиш керак, акс ҳолда, одам онгининг табиий келиб чиқишини илмий тушунтириб бўлмайди. Сабаби, инсонда бўлгани сингари ҳайвонларда идрок фаолиятининг барча турларини: индукция, дедукция бинобарин, абстракциялашни ҳам, нотаниш нарсаларни анализ (ёнгокни қақшининг ўзиёқ анализнинг бошланиши демакдир), синтез қилиш (ҳайвонларнинг ҳийлали қилиқлари) ва иккаласини қўшишни биз учратамиз. Тип жиҳатдан бу усулларнинг ҳаммаси одам билан юқори даражадаги ҳайвонларда мутлако бир хилдир. Улар фақат даражаси жиҳатдан турлича бўлади.

Юксак ташкил топган ҳайвонларда психик инъи-

коснинг юксак шакли — режали ҳаракат қилиш қобиляти (онг элементи — А. Х.) нерв тизимининг тараққий этишига мувофиқ равишда ривожланиб бориб, сут эмизувчи ҳайвонларда бу нарса анча юқори даражага етади. Ит билан от одамлар билан аралашув орқасида одамга боғланиш туйғуси, миннатдорлик кўрсатиш туйғуси ва бошқа туйғуларни, ҳис қилиш қобилятини ҳосил қиладиларки, бундай туйғулар илгари уларда бўлмаган эди.

Аммо юқори даражада ривожланган ҳайвонларда юз берадиган психик инъикос шакллари одамларда юз берадиган рухий инъикос шаклларида кескин фарқ қилади. Бу фарқ шундаки, юқори даражада ривожланган ҳайвонлар, биринчи навбатда, ўз яшашларининг асосий биологик шароитларгагина бевосита боғлиқ бўлган предмет ва ходисаларни инъикос эттирадилар. Уларнинг бош мияларида бу предмет ва ходисаларнинг предметли, ҳиссий образи: сезгилар, идроклар ва тасаввурлар — улар томонидан анланган даражага қўтарилмайди. Чунки бу предмет ва ходисалар улар миясида уларни қуршаган шароитларнинг сигналлари сифатида акс этади. Ҳайвонлар психик инъикосидан иборат бундай сигналларнинг жамини И. П. Павлов биринчи сигнал системаси, деб атаган эди. Юксак даражада ривожланган ҳайвонларга хос бундай сигнал системаси ва у асосда юзага келадиган сезги, идрок ва тасаввур каби психик инъикос шакллари юқорироқ босқичда одамларга ҳам хосдир. Одамларга хос сезги, идрок ва тасаввурлар рухий инъикоснинг ўзига хос шакллари дир. Чунки ҳайвонларнинг психик инъикослари биологик омиллар билангина чекланиб қолганлиги учун уларнинг бу сезги, идрок ва тасаввур образлари миясида онг фактига айланмайди. Одамларнинг рухий инъикоси эса биологик омиллардан ташқари, ижтимоий омиллар билан ҳам боғланганлиги учун, бу сезги, идрок ва тасаввур образлари онг фактига айланган бўлади.

Одам мияси ва унинг кўпроқ тараққий топган олий нерв тизими юксак ривожланган ҳайвонларнинг мияси ва олий нерв тизимига нисбатан янги сифат хусусиятларига эга бўлади. Шунга кўра одамларнинг сезиш, идрок қилиш ва тасаввур қобиляти истисносиз равишда ҳар қандай юксак ривожланган ҳайвонларнинг бу борадаги қобилятидан юқори туради. Бу фаолият ҳатто ҳайвонлардан жуда кам фарқланган энг ибти-

доий одамларда ҳам бир қанча устун бўлган. Чунки, одамларнинг сезги аъзолари инъикос эттира оладиган ҳамма нарсани юксак ташкил топган хайвонлар сезги аъзолари худди ўшандай инъикос эттиришга кодир эмас.

Одам сезги аъзолари хайвон сезги аъзоларидан, одам рухий инъикос шакллари хайвон психик инъикос шаклларидан тубдан фарқ қилади. Бу фарқлар қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

1) одам қурол ясайди, ижод қилади, моддий ва маънавий бойликлар яратади, қисқаси, ижтимоий фаолият кўрсатади;

2) одам хайвонлар эга бўлмаган иккинчи сигнал системасига, яъни нутқ ва тилга эга;

3) одамнинг рухий инъикос шакллари юзага келишида нутқ ва тил ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Демак, одамга ҳос инъикоснинг рухий инъикос эканлиги, бу унинг маънавий оламини ташкил қилиши унинг хайвонлар психик инъикосидан фарқ қилдирувчи асосий жиҳатдир. Одамга ҳос рухий инъикоснинг келиб чиқишида меҳнат ва нутқ каби ижтимоий омиллар муҳим роль ўйнайди.

4. ОНГНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИДА МЕҲНАТ ВА НУТҚНИНГРОЛИ

Онг табиат тараққиёти билан пайдо бўлган одам миясининг маҳсули, воқелик инъикосининг олий рухий шакли сифатида меҳнат ва нутқ туфайли келиб чиққандир.

Онгнинг шаклланиши одамларнинг пайдо бўлиши, сўнг озиқ-овқат топиш учун меҳнат қилишга ўта бошлаши, табиат ашёларидан фойдаланиб, меҳнат қилишга, борган сайин ижтимоийлаша бориб, жамият бўлиб уюлиш жараёни билан боғлиқдир. Онг аслида, ярим ёввойи кишиларнинг ўзлари тайёрлаган меҳнат қуроллари ёрдамида моддий ва маънавий бойликлар ишлаб чиқариш жараёнида, бу жараённинг уларнинг мияларига акс таъсири натижасида, меҳнат жараёнларида мияларида гуғилган фикрларини бир-бирларига нутқ орқали етказишга ҳаракат қилишдан бошлаб шаклланади.

Антропология фанининг далолат беришича, одамлар пайдо бўлиши, ривожланиши жараёнидаги қатъий бурилиш — бу уларнинг тўрт оёқлаб юришдан тик

юришга ўшшидан ва олдинги оёқлари қўл вазифаси учун бўшатилишидан бошланган. Қўллар вазифасини бажара бошлаган олдинги икки оёқ бутунлай бошқа вазифалар учун ихтисослаша бориб, меҳнат жараёнида янги-янги янада мураккаб вазифаларни бажариб, такомиллашиб боради. Бу қўллар ейиш учун ярокли ўсимлик илдизларини қазиб олишдан тортиб, ерларга ишлов бериш, меҳнат курулларини яшаш ва улар ёрдамида ёввойи ҳайвонларни овлаш каби мураккаб ишларни бажара бошлайди. Натижада, одам қўллари бора-бора энг юқори тараккий этган одамсимон маймунларнинг қўлларидан бутунлай фарқ қиладиган хусусиятларга эга бўла боради. Чунки илгари бирорта ҳам маймун ўз қўли билан ҳеч қачон бирорта энг қўпол тош пичоқ ҳам ясаган эмас.

Одам қўлларининг такомиллашиб бориши, ўз навбатида, одам организмнинг бошқа қисмларига ҳам, хусусан, мияга, унинг ривожланишига жуда кучли таъсир кўрсатади. Бинобарин, қўлга фойда келтирган жамини нарса шу қўл жойлашган бутун танага ҳам фойда келтиради.

Жамият тараккиёти жараёнида одамларнинг меҳнат фаолияти ҳам тобора такомиллашиб, ижтимоийлашиб борди. Меҳнат тобора махсулдорроқ, самаралироқ, англаб, маълум мақсадга йўналтирилганроқ бўла бошлади. Меҳнат курулларининг ривожланиши меҳнат тақсмотининг дастлабки шакллари келиб чиқишига олиб келди. Энди одамларнинг баъзилари фақат меҳнат курулларини яшаш ва созлаш билан, баъзилари овчилик билан, баъзилари дала ишлари, деҳқончилик билан, баъзилари эса фақат уй ишлари билан шуғулланадиган бўладилар. Бу нарса уруғ ва жамоа аъзоларини бир-бирига янада маҳкамроқ боғлаб, уларни янада жипслашишга олиб келади. Кишилар ўртасида бир-бирларига ёрдам қилиш, биргалашиб ишлашнинг фойдасини жамоанинг барча аъзоси борган сайин равшанроқ англай боради. Меҳнатнинг бундай ривожланиб бориши шундай зарурият ва эҳтиёжларни пайдо қиладик, натижада, одам танасининг баъзи аъзолари, хусусан, унинг бўғзи ва оғиз бўшлиқлари такомиллашиб, маъно жихатдан фарқ қилувчи товушларни, сўзларни чиқариш имкониятларига эга бўлади. Бундай имкониятга эга бўлган уюшган кишилар шу даражага етадиларки, уларда бир-бирларига ниманидир айтиш эҳтиёжи туғилади. Бу эҳтиёж

ўзига керакли аъзони ҳамда у билан боғлиқ нутқ ва тилни вужудга келтиради. Шундай қилиб, аввало меҳнат (қурол яшаш ва моддий бойликлар ишлаб чиқариш), сўнгра шу меҳнат жараёнида пайдо бўлган нутқ, тил онгнинг шаклланиши ва ривожланишида ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Онг меҳнат, нутқ таъсирвда пайдо бўлган бўлса ҳам, ўз навбатида, у инсон рухий дунёсининг юзага келиши ва ривожланишида, меҳнат ва нутқнинг тараққий этишида, меҳнат қуролларининг янада такомиллашуви ва тилнинг ривожланишида ҳам катта роль ўйнайди.

Мия ва сезги аъзоларининг такомиллашиб бориши одамнинг абстракциялаш, умумлаштириш ва зехн ишлатиш қобилияти тараққий этишига олиб келади. Одам объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни идрок этганда, уларни абстрактлаштириб, умумлаштириб ифодалайдиган бўлади. Энди нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белги ва хусусиятлари, улар ўртасидаги турли хил муносабатлар одам миёсида тушунча, ҳукм ва ҳулоса шаклларида, ҳуллас, фикр шаклида инъикос эта бошлайди.

Натижада, одамда абстракт тафаккур қарор топади. Абстракт тафаккур объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг одам миёсидаги мавҳумлашган, умумлашган ва айни вақтда конкретлашган тушунча, ҳукм ва ҳулоса шаклларидаги фикрий инъикосидир. Абстракт тафаккур тил билан узвий боғланган, у тил орқали нутқда товушлар, сўзлар ва гапларда реаллашади. Тил кишиларнинг ўзаро алоқа қилиш ва фикр олишуви қуроли сифатида тафаккурнинг юзага чиқиш шаклидир, у реаллашган онгдир.

Фалсафа онг билан тилнинг ўзаро боғлиқлигини қараб чиқар экан, тил ҳам онг сингари қадимий эканлигини, тил бошқа кишилар учун ва шу билан бирга, ҳар бир кишининг ўзи учун ҳам мавжуд бўлган амалий, ҳақиқий онгдир, деб тан олади ҳамда, тил ҳам фақат эҳтиёждан, бошқа кишилар билан муносабатда бўлиш заруриятидан келиб чиққан деб тушунтиради. Тил ва тафаккурнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Тафаккур табиат ва жамиятдаги предмет ва ҳодисаларнинг, улар ўртасидаги алоқа ва боғланишларнинг тушунча, ҳукм, ҳулоса чиқариш каби фикр шаклларида инъикос этишидир. Тил эса тафаккурнинг моддийлашган шакли сифатида кишилар ўртасидаги

фикр алмашиш воситаси, уларнинг ўзаро алоқа қилиш куролидир. !' •

Тафаккур ва тилнинг ўзаро бундай муносабатини, ўзига хос хусусиятларини тўғри ёритиб бериш онг фаолиятини илмий тушунишга катта ёрдам беради.

Одамнинг пишган гўштли овкат истеъмол қила бориши унинг ҳаётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган икки янги ютуққа: оловдан фойдаланишга ва хайвонларни қўлга ўргатишга сабаб бўлади. Бу нарсга одамнинг ва жамиятнинг тараққиёти учун шу қадар катта роль ўйнайдики, кишилар энди ейишга ярайдиган ҳамма нарсани истеъмол қилишга, ҳар қандай иқлимда ҳам яшашга ўргана бошлайдилар. Бу ўз ўрнида одамларга бир хил иссиқ иқлимдаги жойлардан совуқроқ жойларга ҳам қўчиш имконини беради. Совуқ жойларга қўчиш эса, одамда совуқ ва намликдан саклайдиган турар жой ва иссиқ кийим-кечакларга эҳтиёж туғдиради. Бу эҳтиёжлар ўз навбатида меҳнатнинг янги соҳаларини ва шу билан бирга, фаолиятнинг янги турларини вужудга келтиради.

Дастлабки пайтларда ибтидоий кишиларнинг ўз фаолиятларини ва теварак-атрофдаги предмет ва ходисаларни англаши ҳали чекланган бўлиб, уларнинг онги маълум сезгилар, идроклар, тасаввурлар ва тушунчалар асосида юз берувчи бир қадар содда, оддий умумлаштиришга, абстрактлаштиришга асосланиб ҳосил қилинган фикрлардан иборат бўлади. Бу пайтлардаги уларнинг онги ҳали кўпроқ ҳиссий идрок этиладиган энг яқин муҳитни англашдан, кишилар ўртасидаги бевосита алоқа ва муносабатларнигина ифодалашдан иборат бўлади, холос. Кейинчалик меҳнатнинг янги соҳаларининг пайдо бўлиши, ижтимоий муносабатларнинг мураккаблашиб бориши онгнинг янада тараққий этишига олиб келади.

Айниқса, қўл, сўзлаш органлари ва миянинг биргалашиб ишлаши кишиларда тобора мураккаброқ ишларни бажариш, ўз олдларига тобора юқорироқ мақсадларни қўйиш ва уларга эришиш қобилиятини ҳосил қилиб, улар фаолияти хилма-хил, мукамал, ҳар тарафлама бўла боради. Натижада, аста-секин овчилик ва чорвачилик ёнига деҳқончилик, сўнгра йигириш ва тўқиш, маъданлар эритиш ва ишлаш, қулолчилик хунари, кемачилик иши қўшилади. Бора-бора савдо ва ҳунармандчилик билан бир қаторда, ниҳоят, санъат ва фан майдонга келади.

Шундай қилиб, одам ва жамиятнинг ривожланиб, бориши билан онг ҳам ривожланиб, тил билан бирга тараккий этиб, ижтимоийлашиб боради.

5. ОНГ ВА АХБОРОТ. ОНГ ВА БЕЛГИЛАР СИСТЕМАСИ

Инсоннинг борлиққа муносабатининг бир тури бўлган онг фаолияти информация¹ билан чамбарчас боғлиқдир. Информация, фалсафий категория сифатида, объектив олам, ундаги предмет ва ходисалар, жараёнлар ҳамда уларнинг миёдаги фаол инъикоси ҳақидаги турли-туман хабарлар ва маълумотлардир.

«Ахборот» тушунчаси борлиқцаги предметлар ва ходисалар, улар ўртасидаги ўзаро боғланиш, таъсир ва акс таъсирларни, тирик орган измлардаги олдинги насллар ирсий хусусиятларининг кейинги наслларга берилиш жараёнини, олий нерв фаолиятининг ишини, кишиларнинг ўзаро фикр алмашишларини, борлиқнинг инсон миёсида онг шаклида акс этишини, электрон машиналарнинг иш фаолияти ва бажарадиган операцияларини, техник алоқа каналлари: телефон, телеграф, радио ва телевидение орқали бериладиган ҳамма хабар ва маълумотларни ҳам ўз ичига олади. Инсон онги ҳам объектив воқеликнинг субъектив образи сифатида информациянинг ўзига хос бир туридир. Ахборот назариясининг асосчилари бу тушунчани, турли хил белгилар, символлар, турли кодлар ва уларни фойдалаган сўзлар, гаплар асосида турли каналлар орқали, турли воситалар билан турли фикрлар ва образлар алмашувидан иборат, деб тушунганлар.

Ахборот назарияси дастлаб пайдо бўлганда, у фақат жамиятдаги кишилар ўртасидаги хабарлар ва ахборот алмашувларни ўрганишни ўз ичига олади. Кейинчалик бу назария жонсиз ва жонли табиатдаги инъикос турларидан тортиб, инсон миёсидаги барча онг образларигача бўлган маълумотлар, хабарларни ҳам ўз ичига ола бошлайди. Ҳозирги кунда ахборот назарияси махсус бир фан соҳасини ташкил этиб, инсон онги билан боғлиқ тушунча сифатида фалсафага ҳам кириб келди. Фалсафада «ахборот» тушунчаси жуда кенг маънони, яъни нотирик табиатдаги оддий инъикослару, тирик организмларнинг ўз ҳаётларида фойдаланадиган бор-

¹ *Информация* — (лотинча: tFогтаНо — хабар) ахборот бериш, деганидир.

лик тўғрисидаги хабарлар ва маълумотлардан тортиб, ЭХМлар ва инсон мияси иш фаолиятларининг ҳамма-хаммасини ўз ичига олади.

Ахборот уни сакловчи, узатувчи ва уни қабул қилиб олиб, қайта информацияга айлантирувчи мосламалар билан боғлиқ бўлади. Информация бўлиши учун уни ишлаб чиқарувчи тизим — информациянинг манбаи, уни кодловчи мослама, уни узатувчи ва қабул қилиб олиб, қайта ишловчи тизимлар бўлиши лозим. Информацияни узатиш учун уларни ифодаловчи махсус белгилар, символлар, кодлар талаб қилинади. Бу белгилар, символлар ва кодлар электромагнит тўлқинлари, электр импульслари, ёруғлик квантларидан, овоз тўлқинларидан иборат махсус механик, физик, физиологик ва нихоят, ижтимоий кўринишларда ҳам бўлиши мумкин. Шу билан бирга, информацияни узатувчи тизим билан уни қабул қилиб, қайта ишловчи тизим ўртасида маълум ўзаро келишув бўлиши ҳам лозим.

Информация турли хил ва турли кўринишларда бўлиши мумкин. Информацияни дастлаб: а) моддий информацияларга ва б) маънавий (ёки ғоявий) информацияларга ажратиш мумкин.

Моддий информациялар инъикоснинг механик, физик, химик, биологик шакллари билан боғлиқ информациялардир. Инсон миясига хос ижтимоий инъикос билан боғлиқ информациялар маънавий информациялардир. Бундай информацияларнинг алоҳида бир тури — бу иккинчи сигнал система — нутқ, яъни тил билан боғлиқ информациялардир. Бу информациялар инсон мияси томонидан ишлаб чиқилади ва нутқ, тил орқали узатилиб, эшитиш аъзолари орқали қабул қилинадиган информациялардир. Инсон миясига ташқи оламдан жуда кўп информациялар келиб туради, лекин инсон мияси бу информацияларнинг ҳаммасини эмас, балки киши учун муҳим бўлган, унинг ҳаёти учун аҳамиятли информацияларнигина танлаб қабул қилади, уларнинг энг муҳим, аҳамиятлиларини саклаб, қолганларини эътиборсиз қолдиради. Шу билан бирга, инсон мияси бу информацияларнинг ҳаммасидан ҳам фойдаланавермайди. Мияда қайта ишланган ҳар бир информация доимо ҳиссий ёки фикрий образларда ифодаланади.

Ҳозирги замон шароитида информацияларни ишлаб чиқиш ва системалаштиришни кибернетик машиналар орқали амалга ошириш тобора ривожланиб бор-

мокца. Шу муносабат билан инсон билан машина, машина билан машина ўртасида информациялар алмашувининг универсал йўллари ишлаб чиқиш вазифаси кўндаланг қўйилмокца. Бу эса онг ва информация масаласини янада конкретлаштиришда жуда катта назарий аҳамиятга эга бўлмокца.

Информация назарияси ҳозирги кунда инъикос назарияси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланиб бормокца. Информация инъикос билан боғлиқ, лекин улар бир-биридан фарқ ҳам қилади. Бу фарқ қуйидагилар билан характерланади:

1. Инъикос бутун борлиққа хос хусусият бўлса, информация фақат бошқариш системаларига хосдир.

2. Инъикоснинг ҳамма шакллари ҳам информация асосида ҳосил бўлавермайди, лекин информация эса фақат инъикос асосида ҳосил бўлади.

3. Инъикос жараёнида акс этилувчи билан акс этирувчи ўртасида ўзаро мослик ва келишишнинг бўлиши шарт эмас. Улар ўртасида ўзаро таъсир ва боғланишнинг бўлиши етарли. Информация жараёнида эса, аксинча, информацияни узатувчи тизим билан уни қабул қилиб олувчи тизим ўртасида ўзаро мослик ва келишув бўлиши зарур. Бусиз узатилган сигнал нимани ифодалаши номаълум бўлиб қолади.

4. Инъикос жараёни ҳамма ноорганик ва органик табиат қўринишларидан иборат бўлган предмет ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро таъсирлар билан тақозо қилинади. Информация эса ана шу предмет ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро таъсир турларидан фақат биридир.

5. Инъикос образ ва белгиларсиз ҳам бўлиши, юз бериши мумкин. Информация эса образ ва белгиларсиз бўлиши мумкин эмас. Образ, белги ва символлар информацияни ифодаловчи, узатувчи воситалардир, уларсиз ҳеч қандай информацияни ишлаб чиқиш ҳам, узатиш, қабул қилиш ва сақлаш ҳам мумкин эмас.

Информация назариясининг ривожланиши образлар ва белгилар тўғрисидаги янги соҳа — семиотиканинг¹ пайдо бўлишига олиб келди.

Образ — бу объектив реалликнинг киши миёсидаги ҳиссий ёки фикрий субъектив инъикосидир. Образ хилма-хил бўлиши мумкин. Масалан: гносеологик образ, бадиий образ ва шу кабилар. Бу образлар бир-

¹ *Семиотика* (юнонча: семайон сўзидан белги, белгиланган, дегани) — белгилар тизимининг қонуниятларини ўрганувчи фан соҳаси.

бири билан тенг эмас. Улар бир-биридан тубдан фарк қиладилар. Лекин барча образларнинг манбаи объектив реалликдаги турли-туман акс этилувчи объектлар ҳисобланади. Образлар акс этилувчи объектларга нисбатан иккиламчидир. Чунки аввал акс этилувчи предмет ва ҳодисалар объектив равишда мавжуд бўлиб, улар акс эттирувчи объектларда образлар тарзида ҳосил бўлади. Бу образлар акс этилувчига мое бўлиши керак, акс ҳолда улар тўғри бўлмайди. Образлар ўз мазмуни, манбаи жихатидан объектив бўлса ҳам, лекин ўз мавжудлик шакллари жихатдан субъективдир.

Ҳар қандай образ белги ёки символлар орқали ифодаланади. Белги ва символлар предмет ва ҳодисаларнинг образларини ифодаловчи, уларни кўрсатувчи моддий ёки маънавий воситалар бўлиб, улар информацияларни узатиш, қабул қилиш ва сақдаш учун хизмат қилади.

Белгилар объектив олам ва унинг қонунлари ҳақидаги кишиларнинг ҳосил қилган билимларини системалаштиришда жуда катта роль ўйнайди. Айниқса, белгилар предмет ва ҳодисаларнинг хусусиятларини ўрганишда, улардаги қонуниятларни очишда ва ифодалашда муҳим аҳамиятга эга. Кейинги вақтда «белги» тушунчаси муҳим фалсафий, кибернетик ва тил категориялари сифатида инсоннинг объектив реаллиқни билишида жуда катта роль ўйнамоқда.

Инсон томонидан фикр алмашув, информация алмашув учун фойдаланадиган барча белгилар — белгилар тизимини ташкил этади.

Шу маънода тил ҳам муҳим информация — (алоқа) воситаси сифатида алоҳида белгилар тизимидан иборатдир. Аммо у бошқа белгилар тизимига нисбатан жуда мураккабдир. Ҳар қандай белги муайян маънога эга. Маъносиз белги ва белгисиз маъно йўқдир. Лекин ҳар қандай белгининг икки хил маъноси мавжуддир:

- 1) белгининг предметлик маъноси;
- 2) белгининг фикрий маъноси.

Белгининг предметлик маъноси шу белгининг бирор предметга ишора қилиб, уни кўрсатиш, ифодалаш хусусиятидир. Белгининг фикрий маъноси эса шу белги ифодалаган предметнинг инсон онгидаги фикрий маъносидир. Масалан, тилдаги сўзларнинг қурилмаси мураккаб муносабатлар комплексида мураккаб маъноларни ифодалайди. Бунда, биринчидан, ҳар бир сўз ўз асл маъноси билан бирор предметнинг белгисидир;

иккинчидан, бу сўз шу предметнинг инсон онгидаги инъикоси бўлган тушунча. Нинг белгисвдир; учинчидан, бу сўз муайян нутқда бутун комплекс сўзлар билан бирликда бирор бошқа грамматик ёки семантик, ёки стилистик маъноларнинг ҳам белгисвдир.

Белгилар турли-туман шаклларда ифодаланиб, турли кўринишларда бўлади. Уларни биринчи навбатда: 1) табиий белгиларга ва 2) сунъий белгиларга ажратиш мумкин. Масалан, об-ҳавонинг айнаси туфайли ревматизм ёки радикулит касали борларнинг беллари ёки оёқларининг оғриши ёмғир ёғишининг табиий белгисвдир. Чорраха ва йўлларда светофор ва симофорлардаги огоҳлантириш, ҳаракатнинг тўхташи ёки ҳаракатнинг давом эттирилишини ифодаловчи чирокларнинг ранглари эса сунъий белгилардир.

Белгиларни яна ўз навбатида: 1) тил белгиларига ва 2) тилга оид бўлмаган белгиларга бўлиш мумкин. Тил белгилари тилдаги барча сўзлар, сўз бирикмалари ва гаплардан ҳамда тиниш белгилардан иборат бўлиб, улар ҳам одатда: а) оғзаки ёки ёзма нутқда ишлатиладиган сўз ва гаплардан, б) ёрдамчи сунъий тил белгилардан иборатдир. Ёрдамчи сунъий тил белгиларига тиниш белгилари, фанларда ишлатиладиган ҳар хил формулалар ва ифодалар мисол бўла олади.

Тилга оид бўлмаган белгилар эса одатда белгикопиялар, белги аломатлар, белги-сигналлар ва шу кабилар бўлиб, улар куча ва йўллардаги транспорт ва одамлар ҳаракатини тартибга солувчи белгилар, сигнализация тизимлари ва даражаларга оид белгилардир.

Тил белгилари тизими тилга оид бўлмаган барча бошқа белгилар тшмларидан фарқ қилади. Уларнинг бу фарқи шундан иборатки, тил инсоннинг нутқий, фикрий фаолияти кўринишининг ва объектив оламни билишнинг воситаси сифатвда хизмат қилади. Бошқа белгилар эса қандайдир бирор предмет ёки ҳодисани ифодалайди, кўрсатади ва шу билан, улар информация узатиш воситаси бўлиб хизмат қилиб, тушунчаларни, бутун информация мазмунини шакллантирмайди. Тил белгилари — сўзлар эса тушунчаларни шакллантиради ва юзага чиқаради. Бундан ташқари, тил белгилари эмоционаллик, экспрессивлик билдириш хусусиятига эга ҳамдирки, бу хусусиятлар объектив оламдан олинадиган билимларга субъект муносабатини, унинг ҳиссий реакциясини ҳам ифодалаши учун хизмат қилади. Тил

белгилари яна умумлаштирувчилик характериға ҳам эғадир. Улар борлиқнинг фақат ифодаловчиси ёки кўрсатувчисигина эмас, балки айни пайтда унинг умумлашган инъикосидир. Бирор фикрни тил орқали кимгадир айтишдан олдин бў фикр киши миясида юзага келиб, албатта, сўз ёки гап шаклда ифодаланади. Бунда шундай хулоса келиб чиқадики, тафаккур ҳам, тил ҳам белгилар билан иш кўради. Тафаккурда, аввало, оламнинг идеал фикрий модели юзага келади, сўнг бу идеал фикрий модел нутқда тил белгилари — сўзлар ва гаплар шаклида моддийлашади.

Белгилар инсон фаолиятида ҳам информация, ҳам коммуникация, ҳам алоқа воситаси бўлиб хизмат қилади. Белгилар символик ифода шаклида ҳам бўлиши мумкин. Масалан, «Туташган қўллар» дўстлик символини ифодалайди.

Белгилар предмет ва ходисаларни ифодалаб кўрсатса ҳам, лекин улар предмет ва ходисаларга айнан мое келмайди. Улар предметлар ва ходисаларни фақат белгилаш ва ифодалаш учун хизмат қилади, холос. Шу туфайли белгилар баъзан аслида ўзи объектив оламда бўлмаган нарсаларни ҳам ифодалаши мумкин. Бунга поэтик ижоддаги сув парией ва илҳом парией тасвирлари мисол бўла олади.

Белгилар объектив оламдаги предмет ва ходисаларнинг образлари эмас. Улар образлардан фарқ қилади. Чунки образ инъикос билан боғлиқ бўлиб, у предмет ва ходисаларнинг акси, сурати, копиясидир. Акс, сурат, копия эса доимо ўзининг асли бўлган предмет ёки ходисага мое бўлади. Белгилар эса бундай эмас, улар ўзлари ифодалайдиган предмет ва ходисаларга мое келмайдилар. Белгилар билан образлар ўртасидаги бу фарқни тўғри тушуниб етмаслик маълум хатоларга олиб келади. Бунга XIX аернинг охири, XX аср бошларида пайдо бўлган «символлар» ва иероглифлар назариялари яккол мисол бўла олади.

6. ОНГ ВА ЎЗ-ЎЗИНИ АНГЛАШ

Одам хайвонот дунёсидан ажралиб чиқиб, унинг онги пайдо бўлишидаги яна бир муҳим омил — бу ўзи-ўзини, ўз фаолиятини англашидир. Ўз-ўзини англаш инсон онги фаолиятининг муҳим томонини ташкил қилади. Чунки, ижтимоий ҳаёт инсондан фақат объектив борлиқни, яъни табиат ва жамиятни билишнигина

эмас, балки ўз-ўзини англашини ҳам талаб қилади. Бинобарин, инсон борликни ўз онги орқали акс эттирар экан, у фақат объектив реалликнинг субъектив инъикосини ҳосил қилибгина қолмай, балки ўз-ўзини ҳам, ўзининг мақсад ва манфаатларини, идеалларини ҳам, ҳуллас, ўз маънавий қиёфасини ҳам англайди. Бунда у, маълум даражада, ўз теварак атрофидаги нарсалардан ўзини ажратиб, ўзининг борлиққа муносабатини, нимани инъикос эттираётганини, қандай манфаат ёки мақсад асосида акс эттираётгани, нима қилаётгани ҳақида ўзига ҳисоб беради. Инсоннинг инсонлиги, унинг ҳайвондан туб фарқи айтилиши шу ўз-ўзини англашидан, ўзининг қимлиги ёки нималиги, нималарга ва қандай ишларга қодирлигини била олишидан бошланади. Бу эса ўзининг эҳтиёжлари, мақсад ва манфаатларини, фаолиятининг йўналишини, жамиятда қандай ўринга эгаллиги ва қандай роль ўйнашини англай олишидан бошланади. Лекин бу ўз-ўзини англаш инсонда ўз-ўзидан, априор¹ шаклларда юзага келмайди, балки у онг билан бирга, инсоннинг моддий ва маънавий фаолиятлари асосида, унинг ижтимоий турмуш тарзи таъсирида шакллана боради. Бунда унинг ўз-ўзини англаши ўз фаолиятларини назорат қилишда, ўзининг қилаётган ишлари ва фаолиятлари учун масъуллиқни ҳис қилишда намоён бўлади. Ўз-ўзини англаш, шу билан бирга, кишиларнинг ўзлари қилган ишлари юзасидан ўзларига ҳисоб беришларида, ўз фаолиятларини тўғри ёки нотўғри, деб топишида, уларни маъқуллаши, тасдиқлаши ёки қоралашини, рад қилишларида ҳам ифодаланади. Ўз-ўзини англаш натижасида инсонда ўз-ўзига ишонч пайдо бўлади, характери шаклланади.

Инсон фаоллигини белгиловчи нарса ҳам айтилиши шу ўз-ўзини англашидир.

Ўз-ўзини англашни шундай таърифлаш мумкин: инсон ўзини субъект сифатида ажратиб, ўз билишини ўзига қаратиши, ўз талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб иш юритиши, фаолият ва ишларини назорат қила олиши ҳамда бошқариши, ўз-ўзига ўз фаолиятининг бориши ва натижаси ҳақида ҳисоб бериши, ҳуллас, ўзи билишнинг ҳам субъекта, ҳам объекти бўлган жараёни фалсафада ўз-ўзини англаш, дейилади.

¹ *Априор* — (лотинча: *арпорг* — тажрибагача деган маънони билдиради) инсон тажрибасидан олдин унинг миёнасида мавжуд бўлувчи билим.

Ўз-ўзини англаш ижтимоий-тарихий жараён бўлиб, у ривожланиб боровчи динамик тузилма сифатида онгининг турли босқичларида ва турли даражаларда турлича ҳрлатда ва кўринишларда намоён бўлади.

Ўз-ўзини англашнинг биринчи дастлабки шакли — бу ўз-ўзини хис қилиш бўлиб, у кишининг ўзини, ўз жисмини қуршаб турган дунёдаги предметлар, ходисалардан фарқини билишидир.

Ўз-ўзини англашнинг навбатдаги шакли одамнинг жамиятдаги ўз ўрнини, инсон эканлигини, яъни у ёки бу жамиятнинг аъзоси, жамиятнинг конкрет бирор босқичига, муайян маданиятга, ижтимоий гуруҳларга мансублигини, аниқ бир фаолият эгаси эканлигини тушуниши билан боғлиқдир.

Нихоят, ўз-ўзини англашнинг юқори шакли — бу кишининг жамиятда фуқаро сифатида фаолият кўрсатадиган, ўз ишлари ва фаолиятлари учун масъулликни хис қилувчи, фаолияти устидан ўз назоратини ўрнатувчи, жамиятда ўз ўрнини тўғри белгиловчи, ўз фаолиятларини ўзи баҳолай оладиган, ўз-ўзига ҳисоб бера олувчи шахе эканлигини тушунишдир.

Ўз-ўзини англашнинг бу шакллари фақат конкрет индивид билан боғлиқ бўлган шакллардир.

Умуман, инсоннинг ўз-ўзини англаши, билиши учун у турли воситалардан, йўл-йўриқлардан, нарсалардан фойдаланади. Бу кишиларга ҳодиса-воқеалар унга ўз-ўзини акс эттирувчи ойна ролини бажаради. Шу асосда инсоннинг ўз-ўзини англаши содир бўлади. Бу халқнинг: «бирни кўриб шукур қил, бирни кўриб фикр қил», деган мақолида ҳам ўз ифодасини топган.

Инсон ўз-ўзини англаши кўпинча унинг бошқа кишиларга бўлган муносабатлари орқали вужудга келади. Бу унинг коллектив (жамоа) орасидаги амалий-ижтимоий фаолияти жараёнида, бошқа кишилар билан бўладиган муносабатларида туғилади. Чунки киши нафақат ўзини бошқа кишилар билан, балки бошқа кишиларни ўзи билан таққослайди, у ўзини бошқалар билан қиёслаб идрок этади ва шу асосда ҳам ўз-ўзини англайди.

Ўз-ўзини англаш ҳар бир кишида, ҳар бир жамоада, ҳар бир ижтимоий гуруҳда ва ниҳоят, бир бутун жамиятда ўзига хос кўринишларда кечади. Кўпинча киши бошқаларни адолат, ҳақиқат, ҳаққонийлик, принципаллик жиҳатдан тўғри танқид қилиб, тўғри баҳо-ласа ҳам, ўзига келганда, бу талабларни унутиб қўяди.

Шунинг учун ҳам бундай кишилар баъзан бошқалардан маълум принципларга риоя қилишни талаб қилишганда, уларга: «сен аввал ўзингни билиб ол, ўзинг ким бўлиб қолибсан», — дейишади. Булар ўз-ўзини англашнинг баъзи қирралари холос.

Ўз-ўзини англашнинг бошқа қирралари ҳам бор. Ўз-ўзини англаш фақат конкрет киши, шахсгагина хос бўлиб қолмасдан, у маълум жамоага, маълум синфга, бирон бир ижтимоий гуруҳга, маълум халққа, миллатга ҳам хос бўлиши мумкин. Конкрет киши ёки шахс ўз-ўзини англашининг олий даражаси — бу шу киши ёки шу шахснинг маълум ижтимоий гуруҳга, маълум жамиятга оид олий инсоний қадриятларнинг ташувчиси, яратувчиси сифатида фаолият кўрсатишидир.

Ўз-ўзини англашнинг энг муҳим кўриниши бу маълум гуруҳ жамоа, миллатнинг ўз-ўзини англашидир. Маълум миллатнинг ўз-ўзини англаш — миллий ўз-ўзини англаш дейилади. Миллий ўз-ўзини англаши эса миллий жараёнларнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида миллий маданият ва маданий мерос, миллий қадриятлар билан боғлиқ ҳолда ўта мураккаб ва зиддиятли алоқадорликда вужудга келади. Бунда миллий манфаатлар миллий ўз-ўзини англашнинг асосий манбаи ни ташкил қилади. Миллий маданий қадриятларни ўзлаштириш ва эгаллаш, уларни қайта идрок қилиш ва яратиш миллий ўз-ўзини англаш ривожланишининг асосий шарт шароитларидир. Шу билан бирга, миллий ўз-ўзини англаш ўз ўрнида миллий маданият, маънавият ва манфаатлар янада ривожланишини таъминловчи асосий омилдир.

Миллий ўз-ўзини англашни шовинизм ва миллатчиликдан фарқ қилиш лозим. Шовинизм ва миллатчилик одатда бир гуруҳ кишиларнинг ҳиссий ва аклий кайфиятлари билан боғлиқ бўлган, ўз-ўзини англашнинг бузилган кўринишлари бўлиб, миллий ўз-ўзини англашни бир томонлама тушуниб, уни ошириб, бўрттириб юборишларнинг оқибатидир. Ҳар бир миллат маданияти, маънавияти миллий қадриятлари шу миллат ўз-ўзини англашнинг бевосита таъсирида бўлади.

Собик Иттифок емирилиб, мустақил давлатлар ташкил топган, ҳозирги шароитда миллий ўз-ўзини англаш мамлакатимиз ижтимоий ва маънавий тараққиётининг муҳим омилига айланиб бормокда.

7. ОНГ - ИЖТИМОИЙ ҲОДИСА

Онгнинг ижтимоий-тарихий моҳияти, деганда нима тушунамиз? Онгни ҳосил қилувчи асосий омиллар нималардан иборат? Бу саволларга жавоб бериш онгнинг ижтимоий моҳиятини очишга ёрдам беради.

Одатда, чакалоқ дунёга келган пайтдан бошлаб ўз атрофидаги кишиларни, предмет ва ходисаларни сезиш, идрок этиш, уларни бир-бирларидан фарқлаш, кишиларнинг ўзига бўлган муносабатларига қандайдир шаклда жавоб қайтариш қобилятига эга бўлади. У шу асосда дунёни ҳиссий идрок эта бошлайди. Маълум вақт утиши билан у ўз атрофидаги кишилар, предметлар ва ходисалар ҳақида ўзига хос сезгилар, идроклар ва тасаввурлардан иборат ҳиссий образлар ҳосил қила бошлайди. Айни вақтда унинг бу ҳиссий образларни ўз миёсида қайта ишлаш асосида дастлабки ашёвий тафаккур ҳам ҳосил бўла бошлайди. Бу жараён чакалоқни қуршаб олган ижтимоий муҳит таъсирида узлуксиз ривожланиб бориб, аста-секин у ўз атрофидаги предметларни англайдиган, уларни бир-биридан фарқ қиладиган, унга бўлган муносабатларни тушунадиган, бу муносабатларга ўзи ҳам маълум шаклда жавоб берадиган бўла боради. Бу жараённинг узлуксиз давом этиб бориши билан унда ашёвий тафаккур ўрнини нарса ва ходисаларнинг фикрий образларидан иборат абстракт тафаккур ола боради. Бу — болада онгнинг қарор топиб боришининг бир қадар юзаки, содда баёнидир. Аслида, болада онг унинг дунёга келиб, ўз теварақ-атрофидаги предмет ва ходисаларни англай бошлашидан пайдо бўла бошлайди. Бунда онгни пайдо қилувчи асосий омил болани қуршаб олган ва унга узлуксиз таъсир қилиб турувчи ижтимоий муҳит, яъни унинг билан маълум муносабатда бўладиган кишилар ва уларнинг муносабатларидир. Бу муносабатлар таъсирида болада маънавий-аклий жиҳатлар ривожланиб боради. Бундан шу нарса маълум бўладики, инсон онги — туб маънода ижтимоий муносабатлар маҳсулидир. Ижтимоий муҳитсиз, жамиятдаги кишилар ижтимоий муносабатларисиз, жамиятнинг таълими, тарбиясисиз инсон онги вужудга келмайди. Онгнинг вужудга келиши учун, албатта, ижтимоий муҳит, яъни ижтимоий ҳаёт, ижтимоий омиллар бўлиши зарур.

Инсоннинг онги, унинг барча рухий ва аклий қобилятлари, унинг жамиятдаги ҳаёти, фаолияти даво-

мида таркиб топади ва маълум ижтимоий шарт-шароитлар билан тақозо қилинади. Одам боласи фақат жамиятдагина ижтимоий муҳит таъсирида ижтимоий онгли зот — инсонга айланади, шаҳе даражасига кўтарилади.

Ижтимоий тараққиёт билан бирга ривожланиб борган онг инсонда тафаккур қонунлари, ахлоқ ва ҳуқуқ нормалари, диний, илмий, эстетик ва этик қарашларнинг шаклланишига асос бўлади. Онг ўзининг пайдо бўлган пайтидан бошлаб инсоннинг хатти-ҳаракатини, ақл-идроқини, фикрини шакллантиради, кишини муайян ҳаёт тарзининг, маданият ва маънавиятнинг эгаси (субъекта) қилиб етиштиради.

Хуллас, онг одамни ҳайвонот дунёсидан ажратган ижтимоий-тарихий ҳодисадир.

Инсон онгининг муҳим жиҳатини унинг ижодий фаоллиги ташкил қилади.

Инсон дунёдаги ўз ўрни ва фаолиятини, шунингдек, бошқа кишиларнинг фаолиятларини англаб олишида ҳам онгнинг ижодий фаоллиги муҳим роль ўйнайди. Инсон ўзининг онгини ўз англаш объектига айлантириши билан онгнинг тузилиши, содир бўлиш жараёнлари ва ривожланиш қонуниятлари тўғрисида ҳам фикр юритади. Бунда у ўзининг индивидуал борлиғи, шахсий эҳтиёжлари билан бирга, ўзи яшаётган жамиятнинг мақсад ва вазифаларини ҳам тушуниб боради. Бу эса унда муайян ғояларни, мақсад ва интилишларни юзага келтиради; бу ғоялар, мақсад ва интилишлар уни бирон-бир ҳаракатга, муайян фаолиятга йўналтиради.

Онгнинг ижодий фаоллиги, айниқса, кишининг бирон ишга киришганида, бу ҳаракат режасини миясида олдиндан тузиб олишида яққол намоён бўлади. Бунда шу иш-ҳаракат режаси унинг тасаввурида маълум фикр шаклида юзага келади, сўнг инсоннинг меҳнат жараёнида моддийлашади.

Онгнинг ижодий фаоллиги тўғрисида гапирганда, яна шу нарсасга эътибор бериш керакки, инсон ташқи табиатга таъсир қилиб уни ўзгартиради. У ўз табиатининг мудраб ётган қобилиятларини тараққий эттириб, бу қучларнинг фаолиятини ўз ҳукмига бўйсундиради.

Онгнинг ижодий фаоллиги инсоннинг ташқи дунёга, табиат ва жамиятга, ўзига, бошқа кишиларнинг ижтимоий фаолиятига маълум муносабатда бўлиши билан характерланади. Шунинг учун инсоннинг дунёга

муносабати маълум мақсадни кўзлаб, ўзгартиришдан ҳам иборатдир.

Инсоннинг онгли фаолияти бирон бир аҳамиятли ишни бажаришдан, бирон бир муҳим вазифани ҳал этишдан, муайян мақсадни ўз олдига қўйиб, уни амалга оширишдан иборат бўлади. Бунда ҳам доимо онгнинг ижодий фаоллиги яққол намоён бўлади. Бу фаоллик ундаги талаб, интилиш, қизиқиш, ният, мақсад, ишонч, ирода ва шу кабилар орқали ифодаланади. Булар ичида мақсад етакчи роль ўйнайди. Инсон ўз олдига қўйган мақсадини амалга оширишида унинг идеал модели бўлган режа муҳим аҳамиятга эга. Бу режа унинг фаолиятини тартибга солиб, тўғри йўналиш бериб боради. Инсон доимо ўз олдига қўйган мақсаднинг катта ёки кичиклигига қараб, ўзининг фаолият доирасини белгилайди ва уни амалга ошириш режасини тузади.

Инсон ўз онгли фаолияти билан олдига қўйган мақсадини амалга оширишга киришади. Инсоннинг бу мақсади эса маълум қонун ёки таъйин сифатида унинг фаолиятининг усулини ва характери белгилаб беради. Унинг иродаси бунда ана шу мақсадга бўйсунган бўлади.

Киши ўз олдига қўядиган ва унга эришишга интиладиган ҳар қандай мақсад — бу яратилиши лозим бўлган ва лекин ҳали реал тарзда мавжуд бўлмаган, аммо келажакда бўлиши орзу қилинган нарса ёки ҳодисанинг ғоявий шаклидир. Мақсадни кўзлаш, уни белгилаш ва амалга оширишга киришиш ҳар қандай онгли фаолиятнинг энг муҳим шартидир. Чунки ҳар қандай онгли фаолият ўз мақсади бўлгани билан эмас, балки амалга оширилиши билан қимматлидир. Агар мақсад амалий иш билан, амалий фаолият билан бирга қўшилмаса, фақат ҳаёл, самарасиз интилиш бўлиб қолади, ҳолос.

Бу ўринда буюк немис мутафаккири Гётенинг қуйидаги фикри жуда характерлидир: «Фақат исташ қамол қилади, ҳаракат қилиш керак, ҳаракат!»

Онгнинг ижодий фаоллиги туфайли инсон тобора қудратлироқ ишлаб чиқариш воситаларини яратиб, ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш учун улардан фойдаланишга ҳаракат қила боради. Инсон ўз онгли фаоллиги туфайли табиатнинг янги-янги қонунларини кашф этиб, уларни билиб олиш асосида, табиий ҳолда мавжуд бўлмаган янги-янги нарса ва ҳодисаларни яра-

тади, янги-янги ихтиро ва кашфиётлар қилади. Натижада, у ўзининг яратган ва ихтиро қилган нарса ва ҳодисалари орқали табиат кучларидан, ҳодисаларидан ўз мақсадларини рўёбга чиқариш йўлида фойдаланади. Инсон булар билан ҳам қаноатланмайди. У ўз онгли фаолияти билан жамиятни ҳам ўзгартиради. Бу ўзгаришлар ғояси дастлаб илғор кишилар онгида пайдо бўлиб, жамиятга бўлган қарашларда янги ўзгаришларга олиб келади.

Тарихдан бизга маълумки, жамиятда юз берган қар қандай ижтимоий ўзгаришлар, авваламбор, илғор кишилар онгида содир бўлиб, сўнг амалга оширилган. Бунга XVIII асрдаги Францияда содир бўлган буржуа инқилобини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу инқилоб дастлаб мутафаккирлар онгида юз бериб, сўнг у халқ оммаси томонидан амалга оширилган эди. Хуллас, шуни айтиш керакки, инсоннинг табиат ва жамиятни ўзгартиришга қаратилган ҳар қандай фаолиятида унинг онги фаоллиги жуда катта роль ўйнайди. Инсон табиат ва жамиятни ўзгартирар экан, бу жараёнда унинг ўзи ҳам ўзгариб боради. Бу ўзгариш ҳам, биринчи навбатда, унинг онгидан бошланади. Бу шуни кўрсатадики, инсон дунёни англай экан, уни шунчаки англаб олиш билан чекланиб, унга пассив мослашиб қўяқолмайди. Ҳамма билимлар дунёни фаол ўзгартиришга киришган кўпдан-кўп авлодлар томонидан яратилган.

Ибтидоий одамнинг содда, унчалик ривожланмаган қўли билан яратилган оддий тош пичоқ, тошболтадан тортиб, ҳозирги кундаги осмон ўпар бинолар, буюк иншоотлар, энг мураккаб механизмлар ва компьютерларгача, оддий ҳаво шаридан тортиб, то ҳозирги даврдаги космик кемалар, сунъий йўлдошлар ва орбитал станцияларгача ва шу қабиларнинг ҳаммаси инсон онгининг фаоллигининг натижасидир. Инсоннинг ақлзаковати — табиатнинг буюк неъматидир. Ундан кишилар мақсадга мувофиқ фойдаланишса, у қудратли кучга айланиб, мўъжизалар яратишга қодир.

Жамиятнинг ривожланиб бориши билан инсон онгининг ижодий фаоллиги ҳам янада ортиб боради. Бу эса инсоннинг табиат ва жамиятга ҳамда ўзига бўлган таъсирини янада кучайтиради. Натижада, инсон табиат ва жамиятнинг янги-янги қонунларини очиб, уларни тобора чуқурроқ билиб боради. Инсон табиат ва жамият қонунларини қанчалик кўп очиб, билиб борса,

унинг ақлий ва жисмоний фаолияти шунчалик самаралироқ бўлиб боради. Инсоннинг табиат ва жамият қонунларини очиши, уларни билиш ва эгаллаш имкониятлари жамиятнинг ишлаб чиқариш усули билан, унинг характерй ва таракқйёт даражаси билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Бу шуни кўрсатадики, инсон онгининг ижодий фаоллиги жамият таракқйёти имкониятлари билан боғлиқдир. Шунга кўра жамиятдаги кишиларнинг ижтимоий онги бир бутун ижтимоий борлиқни, аввало, ижтимоий-иқтисодий муносабатларни акс эттириб, жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётига фаол таъсир қилади. Рўй берган ижтимоий- иқтисодий ўзгаришларда эса етилган эҳтиёжларни ифодаловчи илғор ғоялар катта роль ўйнайди. Улар кишилар онига сингиши биланок моддий кучга айланиб, ижтимоий таракқйётга ўз таъсирини ўтказди.

8. ОНГ ВА ИЖОД

Инсон онгининг фаоллиги, айниқса, унинг ижодий фаолиятида яққол намоён бўлади. Инсон ижодий фаолиятини эса онг, онгости ва онгсизлик жараёнлари ташкил қилади. Лекин онг инсоннинг ижод жараёнида асосий ўрин тутди.

Ижод — бу инсоннинг сифат жихатдан янги моддий ва маънавий қадриятларни яратишга қаратилган рухий ва амалий фаолияти. Инсон ўз ижоди билан табиатдан фарқ қилувчи «иккинчи табиат»ни яратади, у табиий муҳит ичида «сунъий муҳитни» вужудга келтиради. Кенг маънода жамият ҳам инеоннинг ижодий маҳсулидир. Инсон ўз ҳаёти фаолиятида фойдаланадиган ҳамма нарсалар: буюмлар, кийимлар, турар-жойлар, озик-овқатлар — ҳамма-ҳаммаси унинг ақлий ижодининг маҳсулидир. Булардан ташқари, инсон ўз онгли ижоди билан динни ва фанни ҳам яратган.

Инсон яратувчилик фаолиятининг характериға кўра ижоднинг ихтирочилик, ташкилотчилик, илмий, бадий ва техник турлари фарқ қилинади.

Ихтирочилик ижод — бу инсоннинг табиат ва жамият қонунларини очиш, билиш ва ўрганиш асосида янги машина ва механизмлар яратишидир.

Ташкилотчилик ижод эса инсоннинг жамиятда кишиларни бошқариш, уларни уюштириш, бирлаштириш улўғ ишларға бошлаш ва бошчилик қилиш, хуллас, бир бутун жамият ишларини ташкил қилиш қобилятидир.

Илмий ижод бўлса инсоннинг табиат, жамият ва ўз тафаккурида амал қиладиган қонун ва қонуниятларни кашф қилиш, билиб олиш билан боғлиқ бўлган яратувчилик фаолиятидир.

Бадиий ижод эса, илмий ижоддан фаркли равишда, инсоннинг санъат ва маданият соҳаларида табиат ва жамият ҳодисаларини, инсоннинг ўзини нафосат қонунлари ва принциплари асосида бадиий ифодалаш фаолиятидир.

Техник ижод ҳам илмий ва бадиий ижодларнинг маълум синтезидан иборат бўлиб, инсоннинг янги техника, технология, механизмлар яратиш соҳасидаги фаолиятларини ўз ичига олади. Инсон ижодий фаолиятини бундай турларга ажратиш шартлидир. Аслида, инсон ижоди ўз моҳияти жиҳатдан бир бутун фаолиятдир. Инсоннинг ижоди, яратувчилик, ижодкорлик қобилияти уни ҳайвонот олаmidан ажратган муҳим ижтимоий омил ҳисобланади. Ҳайвон ижод қилиш қобилиятига эга эмас. Инсон эса онги туфайли ижод қиладиган ва яратади.

Ҳар қандай соғлом киши у ёки бу даражада табиатан ижодий қобилиятга эга бўлади. Бу ижодий қобилиятнинг дастлабки асоси — кишида юзага келадиган кўра билишдир. Ижодий қобилиятнинг етакчи хусусияти эса ижодий тасаввур қилишдир. Бу хусусият рассомга ҳам, математик олимга ҳам, ҳар қандай омилкор кишига ҳам хос хусусиятдир. Рухшунослар қобилиятнинг икки даражасини фарқлайдилар: унинг биринчи даражаси репродуктив акс эттириш бўлиб, иккинчиси — ижодий акс эттиришдир.

Қобилиятнинг ана шу иккинчи даражаси, одатда, ижодий қобилият дейилади. Фақат ана шу ижодий қобилиятгина ижодий жараёни туғдиради. Ижодий қобилиятнинг дастлабки кўриниши зехн қилишдир. Зехн кишининг ташқи таъсирларга нисбатан танлаб таъсирланиш хусусиятини, унинг ишчанлигидан ифодаланадиган кучни характерлаб, муайян бир фаолиятга нисбатан қизиқувчанликда, унга нисбатан мойиллик ва интилишларда намоён бўлади. Бирон бир фаолиятга нисбатан пайдо бўлган қизиқувчанлик ёки майл эса ижодий қобилиятнинг ривожланиш стимулидир, чунки улар кишини маълум фаолиятга ундайди. Бу фаолият жараёнида мавжуд майл ва қизиқувчанлик муайян ҳис-туйғулар ва кечинмалар ижоднинг «энергетик ресурс-

ларини» ташкил қилади. Умуман, ижодий қобилият ижодкор шахсининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнайди, у ижодкорнинг маънавий қиёфасини белгилайди.

Кишидаги ижодий қобилиятнинг рўёбга чиқишида ва ривожланишида унинг ўз истеъдодига мое фаолиятига ва ўз бурчига муносабати ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Бу муносабатлар унинг эътиқоди, ижтимоий йўналиши ҳамда идеалларини белгилайди.

Кишидаги буюк мақсаднинг, унинг ғоявий йўналишининг, ижодий қобилиятининг кучи ва барқарорлиги асосида унинг ҳаётга муносабати ва ўзига нисбатан талабчанлиги ётади. Ҳаётда буюк мақсадлар кишиларда буюк ғайрат-шижоатни туғдиради. Кишилар ижодий қобилиятининг кучи уларнинг онги, тафаккури, акли ва эътиқодлари билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Бирон ишга муҳаббат ва эҳтирос билан берилиши киши ижодий қобилияти ва талантининг рўёбга чиқишининг муқаррар шарт-шароитини ташкил қилади. Бу нарса танланган фаолиятнинг ижтимоий моҳиятини тўғри тушуниш, унинг натижаларини тўғри англаш билан боғлиқ бўлади. Шу билан бирга, табиат ва жамият ходисаларининг ижодкорга қанчалик кучли таъсир қилиши билан ҳам боғлиқдир.

Турли хил таъсир туфайли ижодкорда вужудга келадиган ҳис-туйғулар, ижодий кайфиятлар ижодий қобилиятнинг фаоллигини оширувчи омиллар сифатида ижоднинг «энергия манбаи»ни ташкил қилади.

Ижодий қобилиятни фаоллаштирувчи, унинг рўёбга чиқиши учун энг қулай шароит яратувчи ижобий эмоционал ҳолат — бу илҳомдир.

Илҳом (илҳомланиш) — инсоннинг ақлий-ижодий фаолиятида юз берадиган эмоционал рухий ҳолатдир. Ижодий жараёнда илҳомланишдан иборат бўлган эмоционал рухий ҳолат ҳамма вақт ижодкор қобилияти салоҳиятини фаол яратувчи кучларга айланишига ёрдам беради. Илҳом келганда, ижодкор фавқулодда катта ижодий яратувчилик фаолиятини рўёбга чиқариши мумкин.

Илҳом, аслида, ижодкорнинг барча маънавий кучлари ва қобилиятлари маълум ижод объектида батамом тўпланганлигини, кишининг ҳиссий ва рухий қўтаринкилигини (ижод қувончини, ижодий туғённи, ижодий эҳтиросни) билдиради. Илҳом ҳар қандай ижодий жа-

раёндаги зарурий рухий ҳолатдир. Шунинг учун илҳом поэзияда қанчалик керак бўлгани сингари, геометрия-да ҳам керакдир.

Ижод кишидаги барча рухий кучларнинг зўр беришини талаб қилади. Ижод билан шуғулланиш, ижодий иш бир лаҳзали иш эмас. Ижод билан шуғулланишни, бирон янгилик яратишни, одатда халқ игна билан кудук қазишга қиёслайди. Ижод билан шуғулланишнинг ўзига хос қувончлари, ташвишлари, қийинчиликлари ва машаққатлари бўлади. Ижод ижодкордан узоқ давр маълум тартибда бирон соҳа юзасидан зўр бериб меҳнат қилишни, кунт билан ўқиб-ўрганиб боришни, катта диққат-эътиборни, улуғ жасорат ва фидоийликни, ўз устида тинмай ишлашни, изланишни талаб қилади. Бунда ижодкорга ижодий фаолиятни ниятсизга етказишда дуч келадиган қийинчиликларни енга оладиган кучли ирода, сабр-бардош ҳам керак бўлади.

Ҳар қандай соҳадаги ижодий фаолият олдин жуда кўп хомак ишларни бажаришни талаб қилади. Бунда маълум йўналишда кунт билан шуғулланиш, материал тўплаш, уларни умумлаштириш, турларга ажратиш, ният, уларни фикрга кўчириб, фикрий призмадан ўтказиб, қайта ишлаб чиқиш (ёзувчи); ёки ўнлаб, юзлаб, минглаб тажрибалар қилиш, кузатиш ва экспериментлар ўтказиш (тадқиқотчи); олинган ва тўпланган маълумотларни фикр лабораториясида қайта ишлаб чиқиш (олим) ва шулар қабилар талаб қилинади. Булар бир лаҳзалик, фақат илҳом келган қисқа вақт ичида бажариладиган ишлар эмас, аксинча, улар ижодкордан катта жасорат ва зўр ирода талаб қилади. Баъзан йирик кашфиётлар нисбатан қисқа муддатда қилиниши мумкин. Лекин, улар ижодкор миясида узоқ вақт давомида етилиб, «пишиб» боради.

Ижод билан шуғулланган кўпчилик ижодкор кишилар ўз ижодий муваффақиятларини баҳолашганда, ўзларининг меҳнатсеварлиги ва ишчанликларини биринчи ўринга қўйганлар. Масалан, бир қанча кашфиёт ва ихтиролар муаллифи Томас Альва Эдисон ўз ижодий муваффақиятларини баҳолар экан, ижоднинг 1% и гениаллик бўлса, 99% и меҳнат — қаттиқ тер тўкиб ишлашдир, деган эди.

Меҳнатсеварлик ва ишчанлик ҳамма буюк ижодкорларга хос ахлокий сифатлар бўлиб, улар бу кишилар ижодий қобилиятини тараккий эттириш учун ўзига

нисбатан юкори даражада талабчан бўлиши ва ўз фаолиятини доимо танқидий баҳолаб бориши муҳим фазилат ҳисобланади. Том маънодаги буюк ижодкорлар ўз истеъдодининг кўп қирралилиги билан ажралиб турдилар.

Талант ва гениаллик ижоднинг муҳим томонларини ташкил қилади.

Талант¹ — бу кишининг бирор соҳа бўйича, масалан, мусикага, математикага, раем чизишга ёки шеър ёзишга, тилларни билиш ва шу қабиларга нисбатан бўлган табиий истеъдоди, юксак ижодий қобилияти-Дир.

Талантни ҳам ижодий фаолиятдан келиб чиқиб, илмий, бадий, сиёсий қабиларга ажратиш мумкин. Масалан, бадий талант — бу кишидаги санъатнинг бирон соҳасига нисбатан бўлган кучли истеъдоди бўлиб, у маълум табиий жиҳатлар: мусика оҳангларига бўлган кучли сезгирлик, ўйинчи танасининг махсус пластик (эгиловчан)лиги, рассом (мусаввир)лик учун рангларни ажрата оловчи кучли ҳис қилиш қобилияти қабилардан иборатдир. Бадий талант, одатда, сермахсул эстетик интуиция, бадий тафаккур кучи, фаол ижодий ҳаёл, шахсий кечинма, бой ҳис-ҳаяжонларда ифодаланади. Ҳозирги давр социологик тадқиқотларнинг маълумотларига кўра, барча кишиларнинг, тахминан 15% ини талантли кишилар ташкил қилар экан. Лекин уларнинг қанчаси ўз ижодий қобилиятларини юксак даражада ривожлантириш имкониятига эга эканлиги номаълумдир. Улардан, тахминан, 20% атрофидагилар кучли истеъдодли кишилар бўлиб, улар яхши билим олиб ва яхши тайёргарликка эга бўлсалар, ўз талантларини турли соҳаларда юксак даражада намойён қила олиши мумкин. Энг юксак истеъдодга эга бўлган талантли кишилар эса гениал кишилар ҳисобланади.

Гениаллик ёки гений — бу энг юксак талант ва ақлга эга, энг юксак истеъдод соҳибига хос бўлган буюк ижодий қобилиятдир.

Социологик тадқиқотларга кўра, жамиятдаги ҳамма кишиларнинг, тахминан, 2% и бир неча соҳада бирданга энг юксак истеъдодли гениал кишилар бўлишар экан.

¹ *Талант* — юнонча «талантон» сўздан олинган бўлиб, кишидаги бирон бир соҳага нисбатан юксак қобилияти, истеъдоди, демакдир.

Ҳозирги замон фанларининг гувоҳлик беришича, талант ва гениалликнинг маълум жиҳатлари ирсий бўлиб, авлоддан авлодга берилиши мумкин. Лекин уларнинг юзага чиқиши ҳам ижтимоий тақозоланган бўлиб, бунинг учун кунт билан ўз устда мунтазам шуғулланиши, ўкиб, ўрганиши, тинмай ишлаб бориши лозим бўлади. Талант ва гениалликнинг элементи бўлган истеъдоднинг илк куртаклари маълум шарт-шароит мавжуд бўлганда, кишининг ёшлигидаёқ кўрина бошлайди. Бу нарса боланинг у ёки бу ўйинга, ишга қаттиқ кизиқиши, у ёки бу ишни бажаришга маълум уқув ва қобилиятининг борлиги, ҳар хил ишларни бажаришга мустақил ёндашиши кабиларда намоён бўлади. Бу, айникса, унинг ақлий ривожланишида, у ёки бу ишни, топшириқни, вазифани ўзича мустақил, ўзи хоҳлагандай тарзда қилишда, бунда унинг одатдагидан бошқача йўл тутишида кўзга ташланади. Лекин талант ва гениаллик билан боғлиқ бўлган истеъдод, барибир, доимо кишининг бирон бир тор соҳанинг ўзини чуқур эгаллаши, билиши билангина эмас, балки қўпчилик соҳалар юзасидан кенг билимга эга бўлишга, тасаввури чуқур, оригинал фикр юрита олишга боғлиқ бўлади.

Умуман, инсон ижодининг имкониятлари доимо жамият талаб ва эҳтиёжлари билан боғлиқдир. Ижодкорнинг ижодий нияти ана шу талаб ва эҳтиёжлар таъсирида туғилади. Бундан шу хулоса келиб чиқадики, ижод онг билан боғлиқ равишда ижтимоий шартланган бўлади.

VIII бўлим.

АМАЛИЁТ - ИНСОННИНГ ДУНЁГА ЎЗИГА ХОС МУНОСАБАТИ УСУЛИ

1. ФАЛСАФАДА АМАЛИЁТ МУАММОСИ

Биз инсоннинг моҳияти ҳақида гапирганимизда, унинг меҳнат фаолияти, объектив борлиққа фаол муносабати тўғрисида тўхталиб ўтган эдик. Амалиёт масаласи инсоннинг худди ана шу фаол, қайта қурувчилик фаолияти билан боғлиқдир. Фалсафа тарихида амалиётнинг моҳияти, амалиёт билан назарий фаолият нисбати масаласида турлича қарашлар мавжуд. Антик дунё, ўрта асрлар даври фалсафасида амалиёт, деганда инсон фаолиятининг бирор бир аниқ шаклини тасаввур қилганлар (деҳқончилик, ҳунармандчилик, ахлокий-сиёсий фаолият ва б. қ.)-

Аммо уларда амалиёт билан назария, сўз билан иш бирлиги ҳақида фикр доимо кўзга ташланиб туради. Масалан, ўрта аср алломаси ал-Хоразмий асарлари назариянинг амалий ишлар билан боғланганлигидан далолат беради. Ҳаётда табиий кучлар билан курашда инсонга кўмаклашиш, унинг оғирини енгил қилиш Хоразмий рисолаларининг асосий максадидир. Ҳаттоки ўрта аср ислом фалсафаси — тасаввуфда илм ва амал бирлиги энг қатъий қоидалардан бирига айланган эди. Гумроҳ кишилар «илм бўлгач амалиётга ҳожат йўқ, қабилида фикр қилурлар. Бундай фикрлар илмнинг ўзи билан кифояланиб, шариатни инкор этувчилар бўлиб, улар учун илм ҳосил бўлсаю, амал бўлмаса. Бу қаби илмдан фойда йўқдигини билишмайди»,¹ — деган эди Ғаззолий. Нақшбанднинг: Оллоҳ дилингаю, қўлинг ишда бўлсин, — деган ибораси ҳам юқоридаги фикрни мустаҳкамлайди.

Янги даврга келиб (XVII—XVIII асрлар) фалсафада амалиёт масаласи билан яқиндан шуғулланиш анча кучайди. Янги давр фалсафасида, инсоннинг табиатни ўрганиш ва ўзгартиришга қаратилган фаолияти кучайган бир даврда, амалиётнинг моҳиятини тушуниш, амалиёт билан назария нисбатини аниқлаш алоҳида аҳамият касб эта бошлаган эди. Инсоннинг оламни қайта қуриш, яратувчилик фаолияти янги давр фалса-

¹ Ғаззолий. Охиратнома. Бухоро., 1982, 4-бет.

фасининг диккат марказида турувчи масалалардан бирга айланганлигининг боиси ҳам шундадир.

Янги давр фалсафасига хос бўлган фаоллик руҳини ифодалаб Ф. Бэкон ўзининг «Янги органон» деган асарида, инсондаги билимга ва қудратга бўлган икки хил интилиш бир-бирига жуда мое келади, деб таъкидлаган эди. Ф. Бэкон амалиётда ҳақиқат кафолати борлигини ҳам пайқаган эди. Ф. Бэкон ўрта аср схоластикасини танқид қилиб, амалиёт ва назария бирлигини тан олган, тушунчаларнинг келиб чиқишида тажриба ва экспериментнинг ролини пайқаган ва умуман, фалсафанинг амалий аҳамиятини исботлашга интилган эди.

Амалиётни ва унинг билиш жараёнидаги ролини тушунишда француз материалистлари ҳам анча ижобий фикрларни илгари сурдилар. Илмий билишнинг амалий эҳтиёжларга хизмат қилишини улар кўп марта таъкидлаган эдилар. Аммо XVII—XVIII асрлар фалсафасида амалиётнинг асл моҳияти очиб берилмади, инсон амалий фаолияти асосан табиатга, ташқи муҳит ва инсоннинг биологик тузилишига боғлаб қўйилган эди. Бу иккала омил ўзгармас деб қаралгани учун амалий фаолиятнинг тарихий характери ҳам тан олинмади.

Умуман олганда, XVII—XVIII аср материалистлари инсоннинг дунёга бўлган муносабатини натуралистик ва кузатувчилик муносабатлари билан чегаралаб қўйганлар. Амалиёт деганда улар фақат табиатнинг, ижтимоий ҳаётнинг инсонга бўлган таъсирини, инсон уни пассив қабул қилиб олишини тушунганлар, инсоннинг фаол ижодий фаолиятини улар тўғри изохлаб бераолмайдилар.

Материализмнинг бундай мушоҳадавий характери, натуралиزمи унинг идеализмга нисбатан энг нозик, заиф томони бўлиб ҳисобланади.

Идеалистлар, шу жумладан Ҳегель ҳам, материализмнинг шу томонларини танқид қилганлар. Идеалистлар кўпроқ инсоннинг актив фаолиятини таъкидлаганлар, лекин бу фаолият идеализмда руҳга, жонга боғлаб изохланган. Руҳий фаолият инсоннинг ички активлигини, инсон эркинлигини аниқловчи, белгиловчи ижодий фаолият, деб тушунтирилган.

Шу билан бирга, Ҳегелда амалиёт назариядан устун туради, у фақат умумийлик фазилатигагина эмас, балки воқелик фазилатига ҳам эгадир, деган фикр мавжуд; Ҳегель меҳнат ва билиш фаолияти ўртасидаги алоқадорликни тушунишга, инсон билишининг фаол

характерный очиб беришга ҳаракат қилади. Ҳегель табиатни ўзгартиришда меҳнат воситаларининг ролини таъкиддайти ҳамда инсоннинг актив қайта қурувчилик фаолиятини унинг табиат объектларига бўлган муносабатининг ўзига хос хусусияти, деб тушунтиради.

Ҳегелнинг амалиёт тўғрисидаги фикрларида чуқур маъно бор, чунки у амалиётни мазмундор ва ашъвий фаолият сифатида талқин қилади. Аммо Ҳегель энг мукаммал амалий фаолият деганда ахлоқий-сиёсий фаолиятни тушунади.

Марксча фалсафада бу масалага ўзига хос ёндашиш мавжудлигини кўрамиз. Аввало, шуни таъкидлаш лозимки, марксча фалсафада амалиёт категориясига ҳам алоҳида урғу берилади. Лекин амалиётнинг маънавий омилларига етарли эътибор берилмайди.

Амалиёт муаммоси ҳозирги замон фалсафасида ҳам ўзига хос бир тарзда баён қилинади. Унинг характерли жиҳатлари шундан иборатки, баъзи файласуфлар қарашларида амалиёт ўзининг ашъвий мазмунидан маҳрум этилиб, субъектив тарзда талқин қилинади (масалан, прагматизм), ёки амалиёт кундалик турмушдаги хатти-ҳаракатлар билан айнанлаштирилиб, кишининг кундалик утилитар ҳаракати доираси билан чеклаб қўйилади.

Шу билан бирга, XX аср фалсафасида амалиёт ҳақидаги марксистик таълимотни танқидий баҳолайдиган ва инсон фаоллигининг маънавий асосларини ёритишга қаратилган диққатга сазовор ижобий фикрлар ҳам мавжуд.

Хўш, ҳозирги даврда амалиёт деганда нимани тушунмоғимиз керак? Маълумки, инсон табиатнинг бир бўлаги, унинг ҳаётий фаолияти табиат билан модда алмаштиришга асосланган. Аммо, унинг табиатдаги бошқа жонзотлардан фарқи шуки, у объектив борлиққа амалий таъсир қилиб, уни қайта ишлаш, ўзлаштириш, ўзгартириш имкониятига эга. Бунда инсоннинг борлиққа муносабатининг ўзига хос хусусияти шундаки, у борлиққа ҳам амалий, ҳам назарий муносабатда бўлиб, уни қайта қуриши мумкин.

Ҳайвонлар муайян экологик муҳитга мослашиб яшайдилар. Бу ҳайвонларнинг тана тузилиши, табиий аъзолари хусусиятига боғлиқ. Табиат ҳайвонлар учун факат биологик аҳамиятга эга. Инсон эса сунъий қуроллар ишлаб чиқиб, унинг ёрдамида ўзининг эҳтиёжини қондиради, бу авдоддан авлодга ўтиб, кўникама,

малакалар шаклида, меҳнат қуроллари сифатида муайян маданий реалликка айланади. Мана шундай қуроллар яратиш, малака ва кўникмалар ҳосил қилиб, уларни авлоддан авлодга бериб, қайта ишлаш, уларни такомиллаштириб бориш инсоннинг ўзига ҳос амалий қайта қуриш фаолиятидир. Инсон бу жараёнда «иккиламчи табиат»ни яратиш билан ўзи ҳам ўзгариб боради, ўз малакасини, билимини такомиллаштиради.

Меҳнатнинг ривожланиши билан инсон табиати ҳам, унинг психофизик (рухий-жисмоний) белгилари (акли, рухияти, маданияти) ҳам ўзгаради.

Дунёни ўзгартириш жараёнида инсон янги борлик барпо қилади, бу моддий ва маънавий маданият, табиатда тайёр ҳолда мавжуд бўлмаган янги яшаш шароитлари яратишдир. Демак, агар ҳайвон табиатга фақат мослашиб яшаса, инсон бу билан чекланмайди, балки, у табиатни ўз мақсад ва манфаатларига мослаб қайта қуриши мумкин.

Амалиёт кишилар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маънавий муносабатларни ўз ичига олади.

Демак, амалиёт ташқи оламдаги объектив мавжуд бўлган нарса ва ҳодисаларга фаол таъсир этиш, уларни ўзлаштириш, ўзгартириш ва қайта қуриш йўли билан инсоннинг уни ўраб турган табиий ва ижтимоий муҳитга кириб бориш жараёнидир. Амалиёт категориясининг моҳиятини тушунмай, инсоннинг борлиқдаги ўрни, унинг табиий ва ижтимоий муҳитдаги роли, унинг онгли фаолиятининг моҳиятини ҳам тушуниб олиш қийин.

Инсон табиатни, жамиятни ўзгартириш жараёнида ўзи ҳам ўзгаради. Бу — «объект-субъект» амалий муносабатидир. Шу маънода амалиёт тизимини бир-бирига зид ва бир-бирига диалектик алоқадор бўлган икки кичик тизим — объект ва субъект бирлигидан иборат, деб тушунмоқ лозим.

Демак, амалиёт объект билан субъект ўртасидаги муносабат бўлиб, унинг моҳияти субъектнинг объектга таъсири, объектни мақсадга мувофиқ ўзгартиришдан иборат. Бинобарин, бу бир-бирига таъсир қилувчи ҳар икки томон моддий тизим бўлиб ҳисобланади.

Энг кенг маънода амалиётнинг субъекти кишиларнинг конкрет тарихий бирлигидан иборат бўлган жамиятдир. Амалиётнинг субъекти тизимида кишилардан ташқари, меҳнат қуроллари ва воситалари, техника ҳам қиради. Аммо, булар субъектнинг объектга таъсир

ўтказувчи восита сифатида тушунилмоғи лозим. Акс холда, уларнинг ўзи амалиёт объекта бўлиб қоладилар.

Амалиёт объекти — объектив реалликнинг субъект томонидан қайта куриллаётган, ўзгартирилаётган қисми, томонидир. Амалиётнинг табиатга нисбатан субъекти ҳисобланган жамият ўзига нисбатан амалиётнинг объекти ҳам бўлиши мумкин. Кишиларнинг амалий фаолияти объект ва субъект бирлигидан иборат, яъни амалиёт ўзида объектив борлиқ ва уни ўзгартирувчи инсон фаолиятини бирлаштиради. Объект ва субъект биргаликда амалиёт тизимида мавжуд бўлиб, бунда субъект фаол мавқеда, объект эса белгиловчи ўринда туради.

Демак, амалиёт ҳам «объект-субъект», ҳам «субъект-субъект» муносабатлари жараёнида шаклланади ва ривожланади.

Инсон фаолияти муайян онг, билиш фаолиятини ҳам ўз ичига олади. Моддий ва маънавий ишлаб чиқаришда инсоннинг турли жисмоний ва аклий лаёқатлари жамланган бўлиб, фалсафада бунга ашёвий-амалий фаолият, деб ном берилган. Бу фаолият онгли ва мақсадга мувофиқ фаолият бўлиб, фикрлаш, ўз-ўзини англаш, танлаб олиш қобилияти туфайли содир бўлади. Шунинг учун моддий амалий фаолиятни маънавий, назарий фаолиятдан ажратиб қўйиш тўғри эмас. Улар ўртасида муайян уйғунлик бўлмоғи зарур. Аммо, уларни айнанлаштириб ҳам бўлмайди. Чунки моддий фаолият моддий воситалар орқали содир бўлади ва моддий нарсаларни яратади, маънавий фаолият эса образлар, тушунчалар орқали иш қўради ва янги фикр ва ғояларни келтириб чиқаради. Масалан, инсоннинг табиатга нисбатан моддий амалий фаолияти ишлаб чиқаришда намоён бўлса, унинг назарий-маънавий фаолияти табиётшунослик илмида ўз аксини топади.

Вокеликни билишнинг теранлиги ва кенглиги пировард натижада амалиётга боғлиқ бўлади. Шу билан бирга, билиш ўзининг ижодий-умумлаштирувчи ва конструктив-прогностик томонлари билан амалиётдан илгарилаб кетиши ва унинг ривожланиш йўлини ёриштиши мумкин.

Амалиёт онг ва билиш тараққиётининг муайян даражаси билан боғлиқ, онг ва билишда амалиёт қўлга киритган ютуқлар мустаҳкамланади, натижада уларни қайта ишлаб чиқиш ва ривожлантириш имконияти юзага келади, Онг амалиёт қўлга киритган ютуқтарни

мустаҳкамлабгина қолмай, балки уни такомиллаштириши, ривожлантириши ҳам мумкин. Амалиётнинг онг ва билишга нисбатан бирламчилиги, аниқловчи роли онг доим амалиёт кетидан кўр-кўрона, пассив эргашиб, ўзгариб борадиган нарса, деган маънони билдирмайди.

Шуни айтиш лозимки, амалиёт инсоннинг муайян мақсадга қаратилган фаолиятидир. Шу боисдан амалиёт мақсадни, фаолият воситасини, амалий фаолиятнинг предмета ва маҳсулини ҳамда фаолият жараёнини ҳам ўз ичига олади.

Амалиёт объектив борлиқни ўзлаштириш ва ўзгартиришнинг ўзига хос ижтимоий шаклидир. Бу маънода амалиётни субъектнинг эҳтиёж, манфаат ва мақсадларига мувофиқ табиат ва жамиятни қайта қуришга қаратилган фаолияти тизими, деб таърифласак ҳам бўлади.

Демак, инсон борлигининг ўзига хос хусусияти бўлган амалиёт шундай бир тизим бўлиб, у муайян қурол ва воситалар ёрдамида ташқи табиий ва ижтимоий муҳитни ўзгартишни (субъект-объект муносабатини), ташқи муҳитни ўзгартириш жараёнида кишиларнинг ўзаро муносабатини («субъект-субъект» муносабатини) ва онг образларида мавжуд бўлган, амалий фаолиятнинг бир мақсадга йўналтирилганлигини ифодаловчи муайян меъёр ва қадриятлар йиғиндисини ўз ичига олади.

Амалиёт, шу маънода инсон фаолиятининг юксак шакликим, у онг билан тақозоланган моддий фаолиятдир. Амалиёт мазмунан моддий-ашёвий фаолият бўлсада, у субъектнинг онгидан ташқари, унинг назоратсиз, бошқарувсиз содир бўлмайди.

Амалиёт онгли, муайян мақсадга қаратилган фаолиятдир.

Инсоннинг амалий фаолияти субъектив бўлсада, уни хоҳлаган томонга буриб юбориш мумкин эмас. Бу субъективизмга олиб боради. Инсон ўзининг фаол қайта қуриш имкониятларига қарамай, мавжуд реал моддий дунё чегарасидан ташқарига чиқа олмайди ва ўз фаолиятида унинг объектив қонунлари билан ҳисоблашмай иложи йўқ. Ташқи дунё, табиат қонунлари инсоннинг мақсадга мувофиқ фаолиятининг асосини ташкил этмоғи лозим.

Амалий фаолият табиат ва жамият таракқиётининг объектив қонуниятларини билиш асосида содир бўлади. Акс ҳолда, бу амалиёт табиатга, жамиятга, инсоннинг ўзига ҳам катта зарар келтириши мум-

кин. Бу маънода инсоннинг ўз амалий фаолияти учун жавобгарлиги масаласи ҳам ҳозирги даврда ўта долзарб масаладир. Бутун инсониятни ташвишга солаётган экологик муаммоларнинг пайдо бўлиши фикримизнинг далилидир. Ҳозир Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида мураккаб жараёни бошидан кечирмоқда. Ўзбекистоннинг ўз истиклол йўлини тўғри белгилаш, энг муҳими уни амалга ошириш давлат раҳбарларидан, халқимиздан ўта моҳирлик билан иш тутишни, «етти ўлчаб бир кесишни» талаб қишлоқда.

2. АМАЛИЙ ФАОЛИЯТНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА УНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ

Амалий фаолият борлиқни ўзгартиришга қаратилган жараён бўлиб, у объектив ва субъектив томонлар йиғиндисидан иборат. Амалий фаолиятнинг субъектив томони деганда биз инсонни, унинг қобилияти, мақсади, мақсадга мувофиқ хатти-ҳаракатини тушунамиз. Фаолиятнинг объектив томони эса бизга бошланғич материал, фаолият воситалари ва олинган маҳсулотни англатади. Амалий фаолият объекти кишилар ҳам бўлиши мумкин. Масалан, амалиёт кишиларнинг ўзига қаратилган фаолият сифатида ҳам амалга оширилиши мумкин (ўқитиш, тарбиялаш ва б. қ.). Шу маънода инсон амалий фаолиятнинг ҳам объекти, ҳам субъекта бўлиб ҳисобланади. Амалий жараёнда, юқорида айтиб ўтганимиздек, инсоннинг ўзи ҳам ўзгариб боради.

Амалиётнинг шакллари масаласига келсак, унинг дастлабки шаклини ишлаб чиқариш фаолияти ташкил этади. Моддий бойликлар ишлаб чиқариш туфайли инсоннинг борлиққа нисбатан ўзига хос муносабати шаклланган ва шу туфайли у ҳайвонлар олаmidан ажралиб чиққан. Табиатни ўзгартириш билан инсон ўзига хос яшаш муҳитини яратади, муайян ижтимоий муносабатларга киришади. Ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланиши амалий фаолиятнинг иккинчи шакли бўлиб ҳисобланади.

Амалиёт шакллари жумласига ижтимоий механизмни бошқариш фаолиятини ҳам киритиш мумкин. Унинг олий босқичи давлатни бошқариш амалиёти бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги даврда Ўзбекистон Республикасида давлатчиликни такомиллаштириш, келгусида буюк давлатни барпо қилмоқ учун юртимиз тарихида

мавжуд бўлган давлатчилик амалиётини чуқур ўрганмок зарур. Бунда бизга «Темур тузуклари» ва «Бобурнрма» каби тарихий асарлар жуда қўл келмокца. Зеро бу асарларда давлатни бошқариш тажрибалари (амалиётни) умумлаштирилгандир.

Ҳозирги даврда ижтимоий амалий фаолиятнинг аниқ шаклларида бири Ўзбекистон Республикасда мустақилликни таъминлаш ва мустахкамлаш учун олиб борилаётган фаолиятдир. Бу фаолият республикамиз аҳолисининг ҳаёт тарзини тубдан яхшилаш, ижтимоий муносабатларни, кишиларнинг ўзини ҳам ўзгартиришига қаратилган.

Ишлаб чиқариш ва ижтимоий амалиётдан ташқари, яна нисбатан торроқ, лекин жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган амалиётнинг махсус шакли илмий эксперимент (тажриба)дир. Масала шундаки, ҳозирги даврда жамиятда фаннинг аҳамияти жуда ортиб бормокца. Фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучга ва ижтимоий жараёнларни бошқариш воситасига айланиб бормокца. Илмий билиш фақат мавжуд объектларни акс эттирибгина қолмай, балки келгусида ишлаб чиқариш ва ижтимоий фаолиятда ўзлаштирилиши мумкин бўлган лойиҳа-конструктив вазифани ҳам ўтамокца. Мана шундай объектларнинг ҳаққоний эканлигини аниқлашда амалиётнинг бир тури бўлган эксперимент (тажриба)нинг роли жуда катта. Илмий эксперимент жамият тараққиёти даражаси доирасида эришилган ишлаб чиқариш ва ижтимоий тажриба ютуқларига асосланган бўлиб, у келгусида амалга ошиши имкони бўлган технология принциплари, ижтимоий ҳаётни ташкил қилиш ва бошқариш усуллари олдидан белгилаб бериши мумкин.

Ҳозирги фан-техника тараққиёти замонида амалиётнинг энг муҳим шакли инсоннинг техник фаолияти бўлиб ҳисобланади. Техника сўзининг луғавий маъноси «малака», «уддалай олиш», деган сўзларга тўғри келади. Техника бир маънода инсон яратган турли қурilmаларни (машина, асбоб-ускуна, транспорт воситалари ва б. қ.ни) англатади ва у ишлаб чиқарувчи кучлар тизимига киради. Техника иккинчи маънода малака, фаолиятнинг кўриниши, уддалай олишни ҳам билдиради. Бу ерда гап техник фаолият, касб эгаллаш даражаси урида боради. Техник фаолият техника воситаларини яратиш, тдкомиллаштириш ва ишнинг кўзини билиб қўдлаш жараёнид^ .намоён бўлади.

XX аср фалсафасида техника ва технология, унинг жамият ҳаётидаги роли ҳар хил талқин қилинади. Масалан, технология: детерминизм тарафдорлари техника ва технологиянинг ролини жуда ошириб юборадилар ва улар сиёсат, фан, санъат ва маданият техник прогрессга боғлиқ, шунинг учун бутун ҳокимият техник элита-технократия қўлида тўпланмоғи лозим, деб ҳисоблайдилар. Ғарб файласуфлари Д. Белл, Г. Кан, У. Ростоу, О. Тоффлер илмий техник тараққиётни кўкларга кўтариб мактовчи мафкуравий концепцияларни ишлаб чиқдилар. Улар техникани ижтимоий тараққиётни нг ягона ва ҳал қилувчи омили ҳисоблаб, инсон маънавий ҳаётини ҳам техникани англаб етишга келтириб қўйдилар. Улар инсоният тарихида техниканинг ролини бир томонлама мутлақлаштириб юборадилар, ишлаб чиқарувчи кучларни фақат техника ва технологияга келтириб қўядилар, ишлаб чиқариш муносабатларини эса техникавий-ташкилий тизимдан иборат деб тушунтирадилар.

Ҳозирги даврда техника ва технология нинг ролини бошқачароқ тушуниш ҳам мавжуд. Бир сўз билан буни антитехнизм, деб айтсак ҳам бўлади. Бу оқим тарафдорлари техника ва техник фаолият инсон яратган ёвуз куч бўлиб, у инсонни ҳам ўзига бўйсундирувчи ғайри инсоний нарса, деб тушунтирадилар. Техника ишсизликка олиб келувчи, шахнинг ўзлигини йўқотувчи куч сифатида тасвирланади. Антитехнизм тарафдорлари қадимги табиий ҳолга қайтишга, илмий-техник тараққиётдан воз кечишга қақирадилар.

Бу икки концепциянинг асосида инсон индивидуалиги билан техника ва технология ўртасидаги зиддият ётади. Инсон ва жамият билан техника ва технология ўртасидаги зиддиятни тўғри ҳал қилиш ҳозирги даврда муҳим вазифа бўлиб ҳисобланади. Бу ерда экологик ва гуманистик жараёнларни ҳисобга олиш биринчи галдаги вазифадир. Техника ва технологиядан амалиётда шундай фойдаланиш керакки, у инсонга табиатни сақлашга ва бу билан бирга ишлаб чиқаришни ривожлантиришга баб-баробар хизмат қиладиган бўлсин.

Амалиёт шакллари масаласига якун ясаб шуни айтиш мумкинки, у жуда хилма-хилдир. Уларнинг энг муҳимлари: ишлаб чиқариш (табиатни ўзгартиришга қаратилган фаолият), ижтимоий (жамиятни ўзгартиришга қаратилган фаолият) фаолиятдир. Ўз навбатида уларнинг хилма-хил кўринишлари ҳам мавжуд.

3. АМАЛИЁТ - ИНСОН ҲАЁТИЙ ФАОЛИЯТИ БАРЧА ШАКЛЛАРИНИНГ НЕГИЗИДИР

Амалиёт инсон ҳаётий фаолияти барча шакллари-нинг негизи эканлигини, унинг интегратив (бирлаштирувчи) ролини тўғри тасаввур қилмоқ учун фаолият ва ҳулқ-атвор тушунчаларининг моҳиятини, уларнинг ўзаро муносабатини аниқлаб олмоқ зарур. Кундалик ҳаётда биз уларни унчалик фарқ қилмай ишлатаверамиз. Аслида, фаолият ҳулқ атвордан тубдан фарқ қилади. Фанда, фалсафада ҳулқ-атвор, деганда мавжуд муҳитга. кўникиш, мосланиш — ҳайвонларда табиий муҳитга, инсонларда ижтимоий муҳитга мослашиш билан боғлиқ бўлган фаоллик, ҳаракатлар тизими тушунилади. Улар ҳайвонларда биологик эҳтиёж билан тақозо қилинган бўлса, инсонларда муайян ижтимоий муҳитга мослашиш, унинг мавжуд урф-одат, қонун-қоида ва меъёрларга риоя қилишида ўз ифодасини топади.

Лекин инсоннинг амалий фаолияти фақат шароитга мослашиш, мавжуд дастурларга риоя қилиш билан чекланмайди. Инсон ўз актив фаолияти билан муҳитни ўзгартиради, қайта куради. Бу ерда мақсадга мувофиқлик, мақсадга интилиш биринчи ўринга ўтади. Инсон фақат муайян дастурни бажарувчи эмас, балки уни ўзгартирувчи, қайта ишлаб чиқувчи ва уни амалга ошириш воситаларини қидириб топувчи фаол амалиёт соҳиби бўлиб ҳисобланади. Бу жараёнда ижодий фаолият ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ишлаб чиқаришда ҳам, ижтимоий ҳаётни ўзгартиришда ҳам, маданият, фан ва санъатда ҳам ижодий амалий фаолиятнинг роли жуда каттадир. Инсон ҳаётининг асосий кўриниши фаолиятдир. Бу фаолият ҳиссий-ашёвий, маънавий-назарий шаклларда намоён бўлади. Инсон фаол ҳаракат қилувчи мавжудот бўлиб, у ташқи дунёга актив таъсир қилади, нарсга ва ҳодисаларни мақсадга мувофиқ равишда ўзгартиради ва қайта куради. Дунёни қайта куриш, ўзгартириш туфайли инсон ўзлигини намоён қилади.

Амалиёт инсоннинг бирор бир мақсадга қаратилган моддий, ҳиссий-ашёвий фаолияти бўлиб, у табиий ва ижтимоий борлиқни ўзлаштириш ва ўзгартиришга мўлжалланган. Амалиёт, шу билан бирга, жамиятни ва инсон билишини ҳаракатлантирувчи куч бўлиб ҳам ҳисобланади.

Амалиёт ижтимоий характерга эга бўлган ўта мураккаб тизим бўлиб, эҳтиёж, мақсад, ҳаракат, интилиш, фаолият йўналтирилган нарсалар, мақсадга эришиш воситалари, фаолият натижалари кабиларни ўз ичига олади.

Амалиёт билишнинг асоси ва мақсади ҳамдир. Амалиёт ва билиш инсоннинг бир бутун ижтимоий фаолияти тизимидаги бир-бирига диалектик алоқадор бўлган икки томондир. Бу ерда уларнинг қайси бири бирламчи, қайсиси иккиламчи маъносида фикр юритиш унчалик тўғри эмас. Амалиёт ва билиш тизими бири иккинчиси орқали ёки иккинчиси туфайли мавжуддир.

Билиш ва амалиёт бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Бошлаб билиш бевосита амалий фаолиятга қўшилиб кетган бўлади, кейин алоҳида билиш — назарий фаолият сифатида ажралиб чиқади. Билишнинг моҳиятини ҳаётий фаолиятнинг махсус инсоний усули бўлган ижтимоий-тарихий амалиёт жабҳасидагина тўғри тушуниб етиш мумкин.

Амалиёт билишнинг мақсади ва ҳақиқат мезонини белгилайди. Аммо, амалиётнинг ривожланишининг ўзи билиш жараёнига қанча боғлиқ бўлса, билиш ҳам амалиётга шунчалик боғегиқдир. Амалиёт билишнинг асоси сифатида инсон билими чегарасини ҳам белгилайди. Лекин бундан инсоният илмий башорат қилишга, у ўзининг назарий текширишларида муайян тарихий амалиёт чегарасидан чиқиб кетмас, деган хулоса келиб чиқмайди. Амалиёт ва билиш инсон фаолиятининг бир-бирига узвий боғланган икки томон сифатида бир-бирини тақозо этган ҳолда ривожланади ва бир-бирини тўлдиради. Билишнинг амалиёт билан тақозоланганлиги, аввало, шу билан белгиланадики, билиш ҳам генетик, ҳам функционал равишда амалиёт билан мавжуд ва у билан бирга ривожланади. Ўз навбатида билиш йўл кўрсатмаган, билиш умумлаштирмаган ва билиш орқали тўғриланмаган амалиёт инсон фаолиятининг мақсадга мувофиқ ашёвий шакли сифатида ўз вазифасини бажармаган бўлар эди.

Ҳар қандай амалиёт муайян шарт-шароитда кечади ва шу асосда фаолият субъектининг эҳтиёжи, манфаат ва мақсадлари шаклланади. Ҳар қандай амалий фаолиятнинг ҳаракатлантирувчи кучи эҳтиёж, манфаат ва мақсадлардир. Эҳтиёж амалиёт субъекти учун зўрур бўлган нарсанинг йўқлигини, етишмаётганини ифода-

лайди. Манфаат эса эҳтиёжнинг англанган шакли бўлиб, мақсадни аниқлаш ва амалга ошириш учун қўйилган қадамдир. Мақсад амалиёт тизимининг энг муҳим омили бўлиб, унда фақат муайян шароит, эҳтиёж ва манфаатлар ҳисобга олиниши билан бирга мақсадга эришиш йўл-йўриқлари, уни амалга ошириш шакллари ва воситаларини танлаш ҳам ўз ифодасини топмоғи лозим. Ана шундан сўнг мақсадни амалга оширишга киришилар экан, бунда, албатта, қайси муддатда, қандай воситалар ёрдамида, қандай натижага эришиш аниқ тасаввур қилинмоғи зарур. Акс ҳолда, қўйилган мақсадга эришиб бўлмайди. Амалиётда шошма-шошарлик, палапарттиш иш тутиш субъективизмга, ноҳуш натижаларга олиб келиши мумкин. Турғунлик йилларида мавжуд бўлган ҳўжалик юритишнинг ярамас методлари, раҳбарликдаги валютаризм, иқтисодий ва ижтимоий соҳалардаги ўпирилишлар амалиёт талабларига риоя қилмаганлик натижасида содир бўлди. Амалиётдаги носоғлом жараёнлар ижтимоий онгда, фанда ҳам носоғлом тамойилларни келтириб чиқарди. Бу ўз навбатида назария ва амалиётни бир-биридан узилиб қолишига олиб келди.

Ҳозир республикамиз мустақил тараққиёт йўлига қадам қўйди. Энди аниқ шароит асосида аниқ эҳтиёж, манфаат ва мақсадларни белгилаб, пухта режа ва дастурлар асосида иш тутмоқ жуда муҳимдир. И. А. Каримовнинг^ «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолотлари» номли асарлари республика мустақиллигини мустаҳкамлаш режа ва дастурини амалий ишлаб чиқишда муҳим аҳамиятга эгадир. Унда Ўзбекистон Республикасининг ички ва ташқи сиёсати янги концепциясининг асосий қоидалари баён қилинган ҳамда республика тараққиёти ҳозирги босқичининг ўзига хос хусусиятлари, бозор иқтисоди муносабатларига ўтиш билан бирга, чинакам мустақил демократик давлат барпо этишнинг принциплари, унинг ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқаларининг асослари таърифлар берилган.

Инсон ҳаётида амалиётнинг интегратив (бирлаштирувчи) роли бор. Инсон ҳаётининг қайси соҳасини олиб қарамайлик, у бевосита ёки билвосита амалиёт билан боғлиқдир. Масалан, маданият соҳасини олайлик, пировард натижада, у инсон савияси, малакаси, унинг имкониятларининг камол топишига хизмат қи-

лади. Санъат, хатто спорт соҳасида ҳам шундай фикр юритиш мумкин.

Амалиёт ҳар қандай фаолиятнинг бошланғич нуқтаси, ҳар қандай фаолият амалиётда камол топади ва унда синовдан ўтади.

Агар биз инсоннинг маданий ривожи, маънавий камолоти унинг воқеликка фаол амалий муносабатига боғлиқ эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак, амалиётнинг инсонпарварлик моҳияти яққол кўзга ташланиб туради.

Инсоннинг амалий фаолияти гуманистик кадриятларга суянмоғи керак. У ўзида илмий билимлар ва гуманистик идеалларни жамламоғи лозим. Аҳс ҳолда, гуманистик мазмундан маҳрум қилинган амалиёт инсон учун, унинг маданияти учун хавф туғдирувчи, уни вайрон қилувчи прагматик-техник фаолликка айланиб кетиши мумкин. Ҳақиқий амалиёт ўтмиш меросига нигилистик муносабатда эмас, балки инсоният ва унинг маданияти тақдири учун буюк жавобгарлик ҳисси билан суғорилган бўлмоғи зарур. Бу маънода амалиёт категорияси инсон ва инсониятнинг тарихий тақдири, ўзи ва бўлғуси авлодлар олдидаги жавобгарлиги билан узвий алоқадор эканлигини тушуниб олиш қийин эмас.

Ҳозирги даврда инсон ва инсоният тараққиёти имконияти ва чегараси пировард натижада қандайдир ташқи куч ёки уларни қуршаб турган табиатга бевосита боғлиқ эмас. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат сифатида раванқ топиши учун ҳамма табиий ва ижтимоий шарт-шароитлар мавжуд. Бепоеън ерости бойликларимиз, серунум саҳий еримиз, қулай иқлим-шароитимиз бор. Аммо, улар ўз-ўзидан республика мустақиллигини мустаҳкамлашда ўз самарасини бермайди. Бунинг учун ана шу имконият ва шарт-шароитларга суяниб, аниқ режалар асосида фаол амалий ишларни бажармоғимиз керак. Инсон ва инсоният тараққиёти имкониятлари ва чегараси инсоннинг амалий қайта қуриш фаолиятига боғлиқ, бу фаолият инсоннинг табиий муҳит доирасини ҳам, ижтимоий муҳит доирасини ҳам кенгайтиради ва унинг маънавий камолоти учун шароит яратади. Инсоннинг тақдири, унинг ҳуқуқ ва бурчлари ҳам амалиёт билан боғлиқдир. Инсоннинг яшаш муҳити, унинг маънавий тараққиёт ҳам унинг амалий қайта қуриш фаолияти билан боғлиқдир.

Мавзуга якун ясаб шундай хулосага келиш мумкинки, амалиёт фалсафада энг мухим категориялардан бири бўлиб, у фаолиятнинг ягона инсоний шакли, субъект билан объект ўртасидаги алоқадорликнинг ижтимоий кўринишидир. Амалиётнинг ўзига хос асосий белгилари шундан иборатки, у, биринчидан, фақат инсонга хос, иккинчидан, у моддий-хиссий, учинчидан, у ўзгартирувчи, қайта қурувчи, тўртинчидан, муайян мақсадга қаратилган фаолиятдир.

Амалиёт ижтимоий-тарихий характерга эга. Жамиятнинг ривожланиши, илм-фан, техника тараққий этиши билан амалиётнинг кўлами, мазмуни ўзгариб, такомиллашиб боради.

Ҳозирги янги ижтимоий-иқтисодий шароитда бизда амалиёт тарихий ривожланишнинг янги босқичига ўтди. У инсоннинг янги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаёт шакллари яратишга қаратилган қирралари билан намоён бўлмоқда. Истиклол, демократия ва янги бозор муносабатларига ўтиш шароитида халқ хўжалигини бошқариш ва раҳбарлик амалиёти, моддий ва маънавий кадриятларни қайта тиклашга қаратилган амалий фаолият ўта мураккаб бўлиб, у биздан масъулиятни қатъий ҳис қилган ҳолда иш тутишни, назарий жиҳатдан пухта ўйлаб, илмий асосланган режаларни ишнинг кўзини билиб амалга оширишни тақозо этмоқда.

IX б у л и м.

БИЛИШ ЖАРАЁНИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

1. БИЛИШ ЖАРАЁНИНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШНИНГ ФАЛСАФИЙ ЙУЛЛАРИ

Инсоннинг ўзини қуршаган дунёга бўлган муносабатларидан бири — билишдир. Инсон ўз ҳаёти давомида фақат ташқи дунёни, яъни табиат ва жамиятнигина билиб қолмасдан, балки ўзини, ўзининг рухий-маънавий дунёсини ҳам билиб боради.

Инсоннинг дунёни билишини фалсафа ҳам, бошқа ҳамма аниқ фанлар ҳам ўрганади. Бунда аниқ фанлар дунёнинг турли томонларини, уларнинг қонуниятларини ва хусусиятларини ўрганади ва очиб беради.

Фалсафа эса инсон билишининг энг умумий томонларини, қонуниятларини ва хусусиятларини ўрганади ва очиб беради.

Фалсафа пайдо бўлган пайтдан бошлаб, инсон билишининг табиати ва моҳиятини нима ташкил қилади? Унинг энг умумий қонуниятлари ва хусусиятлари нималардан иборат? деган саволларга жавоб қидириб ва жавоб бериб келди. Шу сабабли, фалсафада инсон билишининг фалсафий муаммолари билан шуғулланмаган бирорта ҳам фалсафий оқим, бирорта ҳам файласуф йўқ. Аксинча, ҳамма фалсафий оқимлар ва фалсафий йўналишлар бу соҳага оид ўз карашларининг маълум тизимини ишлаб чиққанлар. Натижада, фалсафада инсон билишининг табиати ва моҳияти ҳзқида турли хил таълимотлар, турли хил карашлар келио чикди.

Бир гуруҳ файласуфлар инсондан, унинг онгидан ташқари дунё мавжуд эмас, дунё фақат бизнинг онгимизда, бизнинг сезги ва идрокларимиз йиғиндис (кмплекси ёки комбинациялари)дан иборат холос, бинобарин биз ўз сезги ватшрокларимизнигина била оламиз, деган фикрларни билдиришганлари маълум.

Бошқа бир гуруҳ файласуфлар эса инсоннинг дунёни ва ўзини билишга шубҳа билан қарайдилар, инсон дунёни тўлиқ билолмайди, дейишиб, инсон билишини чеклайдилар ёки дунёни билишни бутунлай инкор қиладилар. Скептицизм¹ таълимоти вакиллари инсон би-

¹ Скептицизм — юнонча: спектоман — шубҳаланаман, дегани.

лишининг нисбийлиги, унинг турли шароитлар ва вазиятлар билан боғлиқ эканлигини айтишиб, ҳамма эътироф қилувчи, исбот талаб қилинмайдиган инсон билимларининг бўлиши мумкинлигига шубҳаланадилар.

Дунёни билишни қисман ёки бутунлай инкор қилувчи фалсафий таълимот бўлган агностицизм вакиллари инсон дунёни билишга қодир эмас, деган ғояни илгари суради. Масалан, инглиз файласуфи Д. Юм таълимотига кўра, билиш объекта, билимларимизнинг манбайи объектив борлиқ эмас, балки субъектив сезги ва идрокларимиздир, биз ўз сезги ва идрокларимиз чегарасидан ташқарида нима борлигини била олмаймиз.

Немис файласуфи И. Кант эса инсондан ва унинг онгидан ташқарида объектив борлиқнинг мавжудлигини эътироф қилган ҳолда, ундаги предмет ва ҳодисаларни «наосалар биз учун» ва «нарсалар ўзида»га бўлади. Унинг қарашича, «нарсалар биз учун»ни инсон била олади, «нарсалар ўзида»ни эса инсон била олмайди. Кантнинг «нарсалар биз учун»и — бу инсонни қуршаб турган предметлар ва ҳодисалар, шу жумладан, табиат ҳам. «Нарсалар ўзида» эса: эркинлик, ўлмаслик, худо ва шу қабилардир. Уларни инсон ҳеч қачон тўлиқ била олмайди. Кант ўз билиш назариясида эътиқодга ўрин қоддириш, уни мустаҳкамлаш учун ақлни танқид қилади ва чеклайди. У инсон ақлини назарий ва амалий ақлларга бўлади, амалий ақл, унингча, чекланган. Унинг қарашича, инсон тажриба ва амалиёт билан ҳар қандай билишга ҳам эга бўлавермайди. Инсон билишида инсоннинг тажрибасигача унда априор (лот. арп-оп — сўздан олинган бўлиб, тажрибадан олдин дегани) билимлар бўлади. Бу априор билимлар туғма билимлардир. Инсон ақли бу билимларга тажрибагача эга бўлган бўлади.

Кантнинг фикрича, фалсафий билимлар айти шундай априор билимлардан иборатдир. Кант, илмий билимнинг ишончлилиги ва ҳақиқатлиги унинг энг умумийлиги ва зарурийлиги билан белгиланади, дейди. Хуллас, Кант ўз фалсафасида билиш назариясини биринчи бўлиб фалсафий муаммо сифатида атрофлича, ҳар томонлама қараб чиққан файласуфдир.

Илм ва фан ютуқларига асосланган файласуфлар эса инсоннинг дунёни ва ўзини. билишини Доимо эътироф этиб келганлар. Қадимги юном файласуфлари

инсон дунёни ва ўзини билиши, ҳақиқатга эришиши мумкин, дейишган. Улар хиссий ва аклий билишнинг роли ҳақида ҳам қимматли фикрлар айтишган.

Ўрта Осиё мутафаккирлари Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Навоийлар ҳам инсоннинг дунёни ва ўзини билиш масаласи ҳақида тўхталиб, инсон табиат ва жамиятни ҳамда ўзини билишга қодир, инсон билиши сезги ва идроклардан бошланиб, тафаккурга томон ривожланиб боради, инсон акли — фаол, у билишнинг асосий қуролидир, дейишади. Улар инсон билиши маълум нарсалардан номаълум нарсалар томон ривожланиб боради, деб қўрсатишган.

Тасаввуф фалсафаси вакиллари эса ўз карашларида инсоннинг хиссий билиши ташқи билишни, аклий билиш эса ички билишни ташкил қилишини айтишиб, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ҳам уқтирганлар. Шу билан бирга, улар инсон дунёни ва ўзини билиши учун маънавий камолотга эришмоғи лозим, лекин бу камолотга эришиш қуруқ интилиш билан эмас, балки ўқиш, ўрганиш, билимларни ва ҳунарларни эгаллаш, жамиятда бошқа кишилар билан ўзаро мулоқотда ва муносабатда бўлиш орқали юзага келади, дейишади.

XVII—XVIII аср Оврўпо файласуфлари ҳам инсоннинг дунёни ва ўзини билиши ҳақида қимматли фикрларни билдиришади. Масалан, инглиз файласуфи Ф. Бэкон, инсон билиши сезгилардан бошланади, билишнинг манбаи тажрибадир, сезгилар орқали олинган далилларни инсон тафаккур ёрдамида қайта ишлаб чиқади, дейди. У инсон билиш жараёни фан ва амалиёт билан боғлиқ эканлигини, уларга хизмат қилиши лозимлигини айтади. Француз файласуфи Декарт эса инсоннинг дунёни ва ўзини билиши масаласи ҳақида тўхталиб, бирдан-бир тўғри билиш — тафаккурдир, дейди. У инсон билиш жараёни фан ва амалиёт билан боғлиқ эканлигини, уларга хизмат қилиши лозимлигини ҳам айтади.

Дидро, Гольбах, Гельвеций, Вольтер ва Ламметрийлар эса инсоннинг билиши масаласида фикр юртишиб, сезгилар тафаккурнинг асоси эканлигини, улар инсон билишининг қуйи бошланғич босқичи, тафаккур эса энг юқори, мураккаб босқичи эканлигини айтишади.

Немис классик фалсафасининг вакили Хегель эса инсон билишини мутлоқ рухнинг инсон қиёфасида ўз-ўзини англашидир, дейди. Немис классик фалсафаси-

нинг сўнгги вакили Л. Фейербах эса инсоннинг дунёни билишини эътироф этиб, дунё инсондан ва унинг онгидан ташқарида мавжуд, инсон билиши табиатнинг, унинг сезгилари ва тафаккуридаги тўғри инъикоси эканлигини айтади. Инсонда, дейди у, дунёни билиш учун қанча сезги аъзоси керак бўлса, шунча сезги аъзолар бор. Унингча, сезгилар билиш жараёнининг бошланғич босқичи бўлиб, сезги аъзолари инсонни ташқи дунё билан боғлайди. Фейербах фикрича, сезги аъзолари инсонни табиат билан таништиради, лекин уни (табиатни!) тушунтирмайди. Инсон билишининг юқори босқичи тафаккурдир. Тафаккурнинг асосий вазифаси эса сезги аъзолари орқали йиғилган маълумотларни тўплаш, солиштириш, таҳлил қилиш, изоҳлаш, умумлаштириш, шулар асосида уларнинг ички мазмунини очиш ва улардан хулосалар чиқаришдир. Тафаккур ташқи дунёни бевосита, чуқурроқ акс эттиради.

Булардан ташқари, XVII—XIX асрларда интуитив¹ билиш ҳақидаги таълимотлар ҳам келиб чиқди.

Хуллас, XIX асрнинг ўрталаригача бўлган файласуфлар инсоннинг дунёни ва ўзини билишини турлича тушуниб ва тушунтириб келдилар. Уларнинг деярли кўпчилиги «инсон билиши нима?» деган саволга аниқ жавоб бера олмай, инсон билиш жараёнини бир томонлама тушунтирдилар. Улар билишни дунёдаги предмет ва ҳодисаларнинг инсон миёсидаги оддий инъикоси, деб қараб, билиш жараёнига хос ҳиссий ва аклий босқичларни бир-биридан алоҳида бўлган билиш шакллари, дейишиб, билиш субъектининг фаоллигини, билиш жараёнининг диалектикасини тушуниб етмаган эдилар.

XIX асрнинг ўрталарида фан ва амалиёт тараққиёти асосида билиш жараёнини илмий таҳлил этишнинг ялпи имкониятлари юзага келди. Бу даврларда юзага келган фалсафий таълимотларнинг айримларга кўра, ижтимоий амалиёт билишнинг асоси, мақсади, ҳаракатлантирувчи кучи ва ҳақиқатнинг мезонидир, деб қаралади.

Билишнинг ялпи фалсафий назарияларига кўра, инсоннинг дунёни ва ўзини билиш имконияти ва даражаси, аввало, ижтимоий шароитга, ишлаб чиқарувчи

1. * * *Интуиция* (лот. т Ш т — сўзидан олинган бўлиб, бевосита билиш, бевосита пайкаш, дегани) — мантикий муҳокама қилмасдан, тўсатдан содир бўлувчи Мири аклий билишни ифодаловчи т^ашўнча.

кучлар ва уларнинг эҳтиёжларига, ишлаб чиқариш муносабатларининг даражасига боғлиқдир. Турли ижтимоий-иктисодий даврлардаги кишиларнинг билиш даражаси фан таракқиёти, техника ривожининг даражаси ва қўлами, жамият ишлаб чиқариш усули қўйган вазифалари билан белгиланади. Инсон дунёни ва ўзини билиши билан чекланмайди, балки бу билиш натижасида ҳосил қилган билимлари орқали у табиат ва жамиятни, даставвал, ўзини, ўз онгини, ўз маънавий дунёсини ўзлаштиради ва ўзгартиради.

Инсоннинг билиш қобилияти, билиш имкониятлари, умуман олганда, чекланмаган. Унинг билиш имкониятлари фанларнинг ва амалиётнинг ривожланиши билан янада ортиб боради. Инсоннинг билиши фақат конкрет авлод ҳаёти учунгина чекланган, холос. Лекин бу билиш бутун инсоният ҳаёти учун чексиздир, инсон чексиз дунёни чексиз била боради. Дунёда инсон билиб олган ва ҳали билиб улгурмаган нарсалар ва ҳодисаларнинг томонлари, хусусиятлари бор, холос. Лекин бу — инсон уларни билиши мумкин эмас, деган маънони билдирмайди, балки маълум давр, маълум вақтда инсон — ҳозир билмаган бу томонлар ва хусусиятларни билиб олиши мумкин.

Билиш назарияси инъикос назариясидан ҳам иборатдир. Сабаби: фалсафа инсон билишининг табиатини тушунтирар экан, уни борлиққа хос инъикос билан боғлаб тушунтиради.

2. БИЛИШНИНГ СУБЪЕКТИ ВА ОБЪЕКТИ. БИЛИШНИНГ ТУРЛАРИ

Билишнинг фалсафий назариясига кўра, билиш моддий ва маънавий борлиқнинг инсон миясидаги муайян мақсадга қаратилган фаол акс этишидир. Инсон билишининг манбаи эса айни шу моддий ва маънавий борлиқ, уларни ташкил қилган предметлар, ҳодисалар ва жараёнлардир. Бу предметлар, ҳодисалар ва жараёнлар инсонга таъсир қилиб, унинг миясида акс этади. Улар моддий ва маънавий борлиқнинг инсон[^] миясидаги субъектив образлари, рамзлари ва белгиларидир. Бу жиҳатдан инсон билиши, аввало, моддий ва маънавий борлиқнинг хусусиятларига ва шу билан бирга, уларни фаол инъикос этирувчи инсон мия механизмининг ривожланган даражасига боғлиқдир. Инсон ўз миясида фақат табиий ва ижтимоий

борликни, уларнинг қонуниятларинигина акс эттириб қолмасдан, балки ўзининг маънавий-рухий ва инсоний борлиғини ҳам инъикос эттиради.

Инсон билиши ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлиб, у инсон ижтимоий фаолиятининг бир шакли сифатида табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг қонунларини инсон томонидан ўзлаштиришнинг реал жараёни тарзида, субъект ва объектнинг ўзаро муносабатида вужудга келади.

Хўш, инсон билишининг субъекти ва объекти нима? Уларнинг ўзаро муносабатлари қандай?

Умумий маънода айтганда, инсон билишнинг субъекти (соҳиби)ни, инсонни қуршаб турган борлик эса билишнинг объектини ташкил этади. Лекин биз биламизки, абстракт инсон ҳам, абстракт борлик ҳам йўқ ва бўлмайди. Шу сабабли билишнинг субъектини борликдаги предмет ва ҳодисалар билан бевосита ёки бавосита муайян табиий ва ижтимоий муносабатларда бўлувчи, жамиятнинг аниқ босқичига ҳос, ижтимоий моҳиятга эга бўлган аниқ бир киши ёки кишилар гуруҳи ташкил қилади. Билишнинг объектини эса, субъектнинг билиш доирасига кирган, унинг билиши қаратилган борликдаги аниқ предметлар, ҳодиса ва жараёнлар ташкил этади. Билишнинг субъекти ва объекти билан бир қаторда, билишнинг предмети ҳам мавжуддир. Билишнинг предмети — бу билиш объектининг субъект билиши қаратилган, субъектнинг билиш фаолияти доирасига кирган томонлари, хусусиятлари ва муносабатлари - дир.

Билишнинг субъекти, объекти ва предмети ўзгармас, қотиб қолган нарсалар эмас, балки билиш жараёнида улар доимо ўзгариб боради. Шу билан бирга, айни бир вақтдаги ва айни бир макондаги субъект ва объект бошқа бир вақт ва бошқа бир маконда субъект ва объект муносабатида бўлмаслиги мумкин. Инсон - нинг билиши жараёнида субъект билиши зарур бўлган объектини билиб олгач, бу объект субъектнинг билиш доирасидан чиқарилади ва у энди билишнинг объекти бўлмай қолади. Инсоннинг билиши ана шу «субъект-объект-предмет» муносабатлари асосида юзага келувчй ижтимоий-тарихий жараёндир. Инсон билишининг табиатини айни шу «субъект-объект-предмет»лар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш асосида тўғри тушуниш мумкин. Бунда доимо субъектнинг фаоллиги муҳим

роль ўйнайди. Билишда субъектнинг бу фаоллиги унинг муайян мақсадга қаратилган амалий-ижтимоий билиш фаолиятида намоён бўлади. Чунки инсон борлиқни фақат билиб олиш учунгина ўрганмайди, балки у борлиқ ва унинг қонунларини билиб олиши билан табиатга ва жамиятга ҳамда ўзига фаол таъсир кўрсатиб, табиатни, жамиятни ва ўзини ўзгартириб боради. Бу инсон билишининг амалиёт билан ҳамбарчас боғлиқлигини кўрсатади. Аслида, инсон билиши унинг ҳаёти жараёнидаги амалий фаолияти асосида вужудга келади. Инсон ўз амалий ва назарий фаолияти жараёнида борлиқ ва унинг қонунларини ҳамда ўзини билиб боради.

Инсон билишини шартли равишда бир неча турларга бўлиб ўрганиш мумкин. Дастлаб инсон билишини унда борлиқ қандай ҳолда инъикос этганлигига қараб, оддий (қундалик) ва илмий билишларга ажратиш мумкин.

Оддий (қундалик) билиш кишиларнинг одатдаги ўз қундалик ҳаётларида борлиқцаги предмет ва ҳодисаларни бевосита ўз сезги аъзолари ва тафаккурлари орқали билишдир. У кишиларнинг қундалик ҳаётий тажрибалари, малакалари ва амалий ишлари орқали ҳосил бўлиб, одатда «соғлом фикрлар»да ўз ифодасини топиб бўлади. Оддий билиш ҳамма кишиларга хос билишдир.

Илмий билиш эса, оддий (қундалик) билишдан фаркланиб, у борлиқцаги предмет ва ҳодисаларнинг қонуниятларини, уларнинг моҳиятини билишдир. Илмий билиш, одатда илмий тадқиқотлар ва илмий изланишлар олиб бориш асосида амалга ошади. Шу сабабли илмий билиш узоқ давом этадиган, муайян усуллар ва йўллар билан амалга ошириладиган мураккаб, зиддиятли билишдир. Шу туфайли илмий билиш билан ҳамма кишилар эмас, балки бир гуруҳ ёки алоҳида кишилар: тадқиқотчилар, олимларгина шуғулланишлари (қуйида бу ҳақда алоҳида тўхталамиз).

Булардан ташқари, инсон билишида унинг қандай пайдо бўлиши жиҳатдан ҳиссий билиш, мантикий билиш, интуитив билиш, ғойибона билиш ва шу каби кўринишлари ҳам фарқ қилинади.

Ҳиссий билиш дейилганда, одатда, инсоннинг ҳис қилиши, сезги аъзолари орқали предмет ва ҳодисаларни, уларнинг ташқи томонларини, ташқи белгива ҳуеусиятарини бевосита билиш тушунилади. Инсоннинг бу билиши, деярли ҳайвонларга ҳам-ҳос бўлган

билиш билан бир хил хусусиятларга эга бўлган билиш-дир (лекин улар туб фарқ/тарга ҳам эга).

Мантиқий билиш эса инсоннинг предмет ва ходисаларни тафаккур орқали умумлаштириб, мавхумлаштириб ва конкретлаштириб, уларни фикрда билишидир.

Интуитив билиш эса, одатда киши бирор нарса ёки ходиса ҳақида муайян тасаввурлар ва билимларга эга бўлган, унинг фикри маълум муаммо ёки масалани ечишга йўналтирилган, шу асосда ўз фикрини ривожлантираётган бир пайтда рўй беради. Интуитив билиш ҳам инсон билиш жараёнининг муҳим жиҳатини ташкил қилади ва унинг борлиқни билишида муҳим роль ўйнайди. Интуитив билиш, ҳиссий ва мантиқий билишлардан фарқ қилиб, у ўз табиатига кўра, ҳеч бир бевосита ҳиссий идроксиз ва мантиқий муҳокамасиз бирор бир янги тасаввур ёки янги фикрнинг бирданига, қутилмаганда туғилишидир.

Фанда узоқ давр интуитив билишнинг механизми маълум бўлмай келди. Шу сабабли интуитив билиш ҳақида ҳар хил қарашлар, ҳар хил ёндашишлар, турлитуман таълимотлар пайдо бўлди. Баъзилар уни илоҳийлаштириб, интуитив билиш фақат буюк ва мумтоз кишиларагина хос, деган фикрни билдиришдилар.

Баъзилар эса, интуитив билишни одатда фақат ижодий жараёнга, яъни илмий кашфиётлар, илмий ихтироларга ва бадиий ижод жараёнига хос, деган қарашларни илгари суришдилар. Уларнинг нўқтаи назарича, интуитив билиш — бу ижодий жараёнда фикрнинг ривожланишида эски фикрдан янги фикрга ўтиш, яъни сакрашдан иборатдир. Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчиларнинг фикрича, интуитив билиш — бу бадиий ижод билан боғлиқ, янги ғоянинг туғилишидир, деган фикрларни билдиришади. Ҳақиқатан ҳам, интуитив билиш инсоннинг ижодий фаолияти билан боғлиқ бўлиб, бунда тадқиқотчи ёки ижодкорнинг бутун фикри-зикри бирон нарса билан қаттиқ банд бўлган пайтда, унинг миясига ҳеч қутилмаганда бирор янги фикр, янги ғоя бирдан, тўсатдан келиб қолиши мумкин.

Кейинги даврда олиб борилган тадқиқотлар интуитив билишнинг пайдо бўлиши инсон миясининг онгсиз ёки онг ости фаолияти билан боғлиқ эканлигини кўрсатмоқда. Интуитив билишнинг табиатини ўрганган бу тадқиқотчилар интуитив билиш факти ҳақиқатан ҳам инсон билиш жараёнига хос эканлигини қайд

килишиб, унинг хиссий ва мантикий билишлари билан боғликлиги, шу сабабли интуитив билишнинг бевосита сезиш, бевосита хис қилиш, бевосита идрок қилиш, бевосита янги фикрга бирданига келиш каби шакллари мавжудлигини айтишмоқда. Аммо интуитив билиш кишининг олдинги тажриба, қўникма, малака ва эришган билимларига асосланган ҳолда юзага келишини, бусиз интуитив билишнинг бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлашмоқда.

Интуитив билиш, аслида инсон билиш жараёнининг бир жихати сифатида фақат ижодий жараёнга хос бўлмасдан, балки у инсоннинг оддий кундалик амалий билиш фаолиятига ҳам хосдир. Буни биз болалар учун айтиладиган топишмоқларга берилган жавобларда, оддий кундалик муаммо ва масалаларни ҳал қилишда, шахмат ўйинида, кроссворд ва шу кабиларни ечиш мисолларида яққол кўрамиз. Интуитив билиш инсон билишининг ҳамма бошқа шакллари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, билиш жараёнида уларни тўлдиради.

Инсон билишини турларга бўлишда интуитив билишдан фаркли равишда қадимдан ғойибона билиш ҳақида ҳам турли фикрлар мавжуд. Ғойибона билиш инсон билишининг шундай турики, бунда киши узок масофадан туриб содир бўлган ёки содир бўладиган ҳодиса ва воқеани билиши, хис қилиши, бу ҳодиса ва воқеанинг қандай содир бўлиши унга аён бўлади. Кишилар бирон ишни қилмоқчи бўлса, бу ишнинг натижаси ҳақида олдиндан: «шундай бўлиши керак, бунга мен қатъий ишонаман», «шундай бўлади, деб ўйлайман» ёки «олдиндан юрагим сезганди», «оёғим тортмаганди», «негадир қўнғлим ғаш» деган фикр-мулоҳазаларни айтишади.

Лекин шуни айтиш керакки, ғойибона билишнинг ҳозирча механизми фанга маълум эмас. Шу сабабли қўпинча ғойибона билишни кишилар илоҳийлаштириб, бундай билиш фақат азиз-авлиёларга, алоҳида ғайри табиий хусусиятларга эга кишиларга хос, деб қараб келишмоқда.

Инсон билишини яна унинг ижтимоий ҳодисалар билан боғланишига қўра, уни мифологик билиш, диний билиш, фалсафий билиш, бадий-эстетик билишларга ажратиш ҳам мумкин. Билишнинг бу турлари инсон билиш соҳаларининг турли томонларини ташкил қилади.

3. БИЛИШНИНГ АСОСИЙ БОСКИЧЛАРИ. ХИССИЙ ВА МАНТИҚИЙ БИЛИШНИНГ БИРЛИГИ

Моддий ва маънавий борлиқ ўз табиатига кўра бир-бири билан узвий боғлиқ диалектик жараён бўлганлигидан, уларнинг инъикоси бўлган инсон билишини ҳам диалектик жараён, деб тушуниш лозим. Яъни, инсон билиши билмасликдан билишга, аниқ бўлмаган билишлардан аниқроқ билишларга, тўлиқ бўлмаган, қисман билишлардан тўлиқроқ билишларга, оддий билишлардан мураккаб илмий билишларга томон боришдан иборатдир. Шу билан бирга, инсоннинг билиш жараёни айримлик (алоҳидалик) дан хусусийликка, хусусийликдан эса умумийликка ва ниҳоят, умумийликдан энг умумийлик томон, ходисалардан мохиятларга томон боради. Инсон билиш жараёни ҳиссий билишдан аклий билишга, жонли мушоадалардан абстракт тафаккурга томон ва, аксинча, боришлардан иборат диалектик жараёндир. Борлиқнинг инсон миёсида инъикос этиши одатдаги предметнинг ойнадаги ёки буюмнинг расмдаги акс этиши каби «улик», «ҳаракатсиз», «мавхум» зиддиятларсиз ҳолда бўлмай, балки «жонли», конкрет, ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишда, зиддиятларнинг келиб чиқиши, уларнинг ҳал бўлиши, бир қуйи босқичнинг ўрнини, унга нисбатан юқорироқ янги босқичнинг ўрин олишидан иборатдир. Хуллас, инсоннинг борлиқни билиши ҳиссий билишдан аклий билишга томон ва аксинча, интуитив билишдан мантиқий билиш томон диалектик йўл билан содир бўлади. Бундаги ҳиссий билиш ва аклий билиш бир бутун инсон билишининг бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқ икки: «қуйи» ва «юқори» босқичларидир.

Ҳиссий билиш — инсон билишининг дастлабки биринчи босқичи бўлиб, инсон билиш жараёни айна шу билишдан бошланади. Натижада, миёда предмет ва ходисаларнинг белгилари, сигналлари ва ҳиссий образлари ҳосил бўлади.

Ҳиссий билиш босқичи: ҳис қилиш, сезги, идрок ва тасаввур каби шаклларда содир бўлади. Ҳис қилиш.—г- инсон билишининг шундай шаклики, унда киши ўз-ўзига, атрофдаги нарса-ходисаларга, киши ёки кишиларга бўлган муносабатида ўзининг муайян ҳолатга кириши, муайян ҳолда бўлишидир.

Сезги ҳиссий билишнинг, дастлабки шаклларида бўлиб,, у инсоннинг борлиқни билишининг ўзига/хос

кўринишидир. Сезги ва сезгилар инсоннинг сезги аъзоларига борликдаги предмет ва ҳодисаларнинг бевосита ёки билвосита таъсири натижасида юзага келадиган ҳиссий образлардир. Сезгиларни ҳосил қилувчи бундай сезги аъзолари инсонда ташқи ва ички ҳолатларда жойлашган бўлиб, улар: кўриш, таъм билиш, тери сезгиси ва эшитиш сезги аъзоларидир, қолганлари ички сезги аъзолари ҳисобланади. Бу сезги аъзолари инсоннинг борлиқни билишида ўзига хос бир восита бўлиб, улар орқали предмет ва ҳодисалар ҳақидаги дастлабки маълумотлар инсон миёсига қабул қилинади. Инсон бу сезги аъзолари орқали борликдаги предмет ва ҳодисаларнинг ташқи белги ва хусусиятларини билиб олади.

Бироқ ҳис қилиш ва сезгилар инсоннинг борлиқни билиши учун ҳали етарли эмас. Бунинг учун инсон ўзининг ҳиссий билишида ҳис қилиш ва сезгилар шаклларида ҳосил қилган маълумотларини тўплаб, умумлаштириб, уларни бир бутун ҳолда инъикос эттириши ҳам лозим бўлади. Ҳиссий билишнинг бундай янги шакли идрокдир.

Идрок борликдаги предмет ва ҳодисаларни яхлит ҳолда, бир бутун кўринишда, уларнинг ҳамма асосий ташқи белги ва хусусиятларини умумлаштирган ҳолда инъикос эттирувчи ҳиссий билишнинг нисбатан юқорироқ шаклидир. Идрок предмет ва ҳодисаларнинг бир бутун яхлит ҳиссий образидир. У ўзида ҳис қилиш ва сезгилар шаклларидаги образларни жамлаб ифодаловчи хусусиятга эга. Бироқ инсоннинг ҳиссий билиши идроклар шаклларида юзага келган ҳиссий маълумотлар инсон миёсида қайта ишланиб, ҳиссий билишнинг янги, юксак шаклини ҳосил қилади. Бу тасаввурдир.

Тасаввур — илгари идрок этилган, аммо айни вақтда бевосита идрок этилмаётган предмет ва ҳодисаларнинг инсон миёсида қайта ишланиб, тикланган ҳиссий образидир. Тасаввурнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у борликдаги предмет ва ҳодисалар билан айни вақтда бевосита боғланишда бўлмаган ҳолда, уларнинг илгариги пайдо бўлган образлари асосида қайта тикланишидир. Аммо инсон ўз тасаввурида, шу билан бирга, олдин идрок этилган предмет ёки ҳодисага, уларга ўхшаш янги предмет ва ҳодисаларнинг ҳиссий образларини ҳам ҳосил қилиши мумкин.

Ҳиссий билишнинг тасаввур шаклида предмет ва

ходисаларнинг иккинчи даражали, муҳим бўлмаган хусусиятлари ташлаб юборилиб, фақат айрим муҳим хусусиятларигина инъикос этган бўлади. Шу туфайли тасаввур предмет ва ходисаларни умумлаштирган, мавҳумлаштирган даражада аниқ ҳиссий шаклида инъикос эттиради. Бу жиҳатдан тасаввурда, ҳеч шубҳасиз, тафаккурнинг баъзи элементлари пайдо бўлади. Лекин у ҳали ҳиссий билиш чегарасидан чиқиб кетмаган бўлади. Бунга сабаб: тасаввурнинг индивидуал характерга эгаллиги, унинг предмет ва ходисалар ташқи томонлари, ташқи алоқадорлик ва боғланишларинигина ўзида ифодалаб, уларнинг ички томонларини, улардаги ўзгариш, ривожланиш қонунларини инъикос эттира олмаслигидир.

Умуман олганда, инсоннинг ҳиссий билиши маълум даражада чекланган, бир томонлама, тўлиқ бўлмаган билишдир.

Инсон борликдаги предмет ва ходисаларнинг ички томонларини, уларнинг ўзгариш ва ривожланиш қонунларини, бир сўз билан айтганда, уларнинг моҳиятини фақат мантикий билиш орқалигина била олади.

Мантикий билиш — предмет ва ходисаларнинг моҳиятини билишдир. Инсоннинг борлиқни ақлий билиши — бу унинг тафаккури орқали борликдаги предмет ва ходисаларни фикр шаклларида билишдир. Ақлий билиш борликдаги предмет ва ходисаларнинг инсон миёсидаги умумлашган, мавҳумлашган ва конкретлашган фикрий ифодаланишидир.

Мантикий билишда инсон тафаккури борлиқдаги предмет ва ходисаларнинг изчил боғланишлари ва алоқадорликларини, уларнинг ҳаракат, ўзгариш ва ривожланиш қонунларини маълум фикр шакллари — ҳукм, тушунча, ва ҳулоса чиқариш кабиларда ифодалайди. Бунда ҳиссий билиш образлари тафаккур учун материал бўлиб хизмат қилади. Тафаккур ўзида ҳиссий билиш берган маълумотларни қайта ишлаб, уларни умумлаштириб, мавҳумлаштириб, айтиб бир вақтда, аниқлаштириб, анализ ва синтез қилиб, аниқликдан мавҳумликка ва яна ундан аниқликка келтириб, маълум ҳукмлар, тушунчалар ва ҳулосаларни ҳосил қилади. Тафаккур ҳосил қилган ақлий билишнинг бу фикрий шакллари тилда сўзлар ва гапларда ифодаланади.

Ақлий билишнинг дастлабки шакли ҳукмлардир.

Ҳукм* — мантикий билишнинг шундай фикрий шаклӣкӣ, унда борликдаги муайян предмет ва ходиса-

лар, улар ўртасидаги боғланиш ва алоқадорликлар хақида тасдиқ ёки инкор фикр ифодаланади. Инсон ўз тафаккурида бир ёки бир неча ҳукмларни мантикий ўзаро боғлаб, турли усуллар асосида уларнинг энг муҳим хусусиятларини ажратиб олиб, бирор тушунча ҳосил қилади. Мантикий билишнинг навбатдаги шакли тушунчадир.

Тушунча предмет ва ҳодисалар, уларнинг муҳим ва зарурий белги ва хусусиятларининг умумлаштирилган, маъхумлаштирилган ва айни чоқда аниқлаштирилган фикри образидир. Масалан, «Инсон» тушунчасини олайлик. Бу тушунча ҳамма кишилиқ жамиятига ҳос бўлган, меҳнат қилувчи, меҳнат қуроли ва меҳнат воситаларини яратувчи ҳамда улар асосида моддий ва маънавий нёъматларни ишлаб чиқувчи, онг, тафаккур, тил ва нутқ каби муҳим ва зарур белги ва хусусиятларга эга бўлган биорухий ижтимоий мавжудотнинг фикрий ифодасидир.

Хулоса чиқариш эса мантикий билишнинг шундай шаклики, унда бир ёки бир неча ҳукмлар асосида янги ҳукм — янги фикр ҳосил бўлади.

Хулосалаш инсон мантикий билиш босқичининг юқори шаклидир. Одатда хулоса чиқаришнинг бир неча турлари мавжуд бўлиб, уларни «Мантик» фани ўрганади.

Шундай қилиб, инсоннинг билиш жараёни ҳиссий билиш шакллари: ҳис этиш, сезги, идрок ва тасаввурлардан бошланиб, аклий билиш шакллари: ҳукм, тушунча ва хулоса чиқариш шаклларида тафаккурда қайта ишланиб, билишнинг «қуйи» босқичидан «юқори» босқичи томон кўтарилиб боради.

4. ҲАҚИҚАТ ТЎҒРИСИДАГИ ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТ. АМАЛИЁТ - ҲАҚИҚАТНИНГ АСОСИЙ МЕЗОНИ

Инсоннинг борлиқни билишидан асосий мақсадларидан бири — бу ҳақиқатни билишдир. Хўш, ҳақиқат нима? Ҳақиқат тўғрисидаги фалсафий таълимот нимадан иборат?

Ҳақиқат масаласини илмий асосда ҳал қилишнинг ягона йўли — бу инсон билимлари билан объектив борлиқдаги реал предмет ва ҳодисалар ўртасидаги муносабатларни илмий асосда ёритиб беришдир.

Ҳақиқат — бу инсон билимларида борлиқнинг тўғри "инъикос этиши, предмет ва ҳодисалар асли қандай

бўлса, уларни инсон ўз миясида худди шундай инъикос эттирган билимлардир. Ҳақиқат — бу борлиқцаги предмет ва ҳодисалар ёки уларнинг белги ва хусусиятларининг ўзи эмас, балки улар ҳақидаги инсон билимларининг ўша предмет ва ҳодисаларга, уларнинг белги ва хусусиятларига мое келишидир. Бу жиҳатдан ҳақиқат ўзи ифодаланган билимларнинг мазмунига қўра субъектга, яъни билувчи инсон ва инсониятга боғлиқ бўлмасда, лекин у ўз ифодаланиш шакли жиҳатдан субъект онгига, субъектга боғлиқ бўлади.

Ҳақиқатни билиш — мураккаб жараёндир. Бизнинг борлиқ ҳақидаги билимларимиз бирданига, тайёр ҳолда юзага келмайди. Биз предмет ва ҳодисаларнинг аввал ташки томонларини, сўнгра эса ички томонларини билиб борамиз. Бунда бизнинг билимларимиз нисбий ҳақиқатлардан мутлақ ҳақиқатга томон боради.

Нисбий ҳақиқат — бу бизнинг борлиқдаги предмет ва ҳодисалар тўғрисидаги тахминан тўғри, лекин тўлиқ бўлмаган, билиш жараёнимизда тузатилиб, тўлдирилиб бориши лозим бўлган билимларимиздир.

Мутлақ ҳақиқат эса — бу борлиқдаги предмет ва ҳодисалар ҳақидаги тўлиқ, аниқ мукамал билимлардир. Бундай билимлар инсон тафаккурининг объектга чексиз яқинлашиб бориши асосида, чексиз нисбий ҳақиқатларнинг жами сифатида қарор топади. Бу жиҳатдан нисбий ва мутлақ ҳақиқатлар ўзаро чамбарчас боғлиқдир, улар бир-бирларидан ажралмасдир. Ҳар қандай мутлақ ҳақиқат нисбий ҳақиқатларнинг чексиз бирлигидан юзага келади, ҳар бир нисбий ҳақиқатда эса мутлақ ҳақиқатнинг донаси, зарраси, улуши мавжуд бўлади. Шу асосда инсон билиши нисбий ҳақиқатлардан мутлақ ҳақиқатга томон боради. Инсон унга чексиз яқинлашиб боради. Билимлар тараққиётида мутлақ ҳақиқат конкретлашиб боради. Илм-фан тараққиётида ҳар бир янги босқич нисбий ҳақиқатлар сифатида мутлақ ҳақиқатнинг мазмунига янги-янги зарралар қўшиб боради. Борлиқ бепоён ва чексиз бўлгани каби, инсоннинг уни билиши ҳам чексиз давом этади. Нисбий ҳақиқатларнинг мутлақ ҳақиқатга чексиз яқинлашиб боровчи чегаралари тарихан шартли бўлса ҳам, лекин бу мутлақ ҳақиқатнинг мавжудлиги шубҳасиздир.

Инсон билимларининг ривожланиш йўли ҳамма вақт силлиқ ва осон кечавермайди. Билишда ҳақиқат сари қўйилган ҳар бир кадам фикрлар ва қарашлар-

нинг кескин курашлари жараёнида рўй бериб, унда аввалги эришилган билимлар ва қарашлар ҳар доим чекланган топилиб, уларнинг ўрнини тўлароқ, мукамалроқ билимлар ва қарашлар олиб боради.

Шу билан бирга, ҳақиқат мавҳум ҳам эмас, балки аниқ билимлардир. Ўзгармас, қотиб қолган билимлар йўқ, инсон билимлари доимо ўзгариб боради. Айни бир вақтда, айтиб бир нисбатда ҳақиқат бўлган билим бошқа бир вақтда ва бошқа бир нисбатда ҳақиқат бўлмаслиги мумкин. Бу шуни кўрсатадики, билимларимизнинг ҳақиқатлиги улар ифодалаган мазмуннинг ўзгариши билан ўзгариб боради. Ҳар бир билимнинг ҳақиқатлиги маълум жойга, ўринга, вақт ва вазиятга, киши билишининг имкониятига ва даражасига боғлиқ бўлади. Билимнинг ҳақиқатлигини аниқлашда унга маълум алоқадорлик ва боғланишлардан келиб чиқиб, аниқ шароит, жой, вақт ва маълум вазиятни ҳисобга олган ҳолда ёндошмоқ керак. Ҳамма замонлар, маконлар, ҳамма давр ва ҳар қандай шароитда ҳам тўғри бўладиган, ўзгармайдиган ҳақиқатлар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Шунинг учун ҳақиқатнинг аниқлигини ҳисобга олиш инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида жуда катта аҳамиятга эга. Билиш жараёнида нисбий ва мутлақ ҳақиқатлар диалектикасини тўғри тушунмаслик, ҳақиқатнинг аниқлигини ҳисобга олмаслик билиш назарияси соҳасида иккита янглиш қарашга, яъни догматизм ва релятивизмга олиб келади.

Догматизм инсоннинг борлиқни билишида билимларнинг мутлақ томонларини бўрттириб, уларнинг нисбий томонларини инкор этишдир. У фақат мутлақ ҳақиқатни эътироф этиб, билимларга ўзгармас, қотиб қолган ҳолда қарайди. Бундай қараш инсоннинг борлиқни билишига, уни амалий ва назарий ўзлаштириш ва ўзгартиришга тўсқинлик қилади.

Релятивизм эса, инсон билишида ҳосил бўлган билимларнинг нисбий томонларини мутлақлаштириб, инсон билимлари фақат нисбий ҳақиқатлардан иборат, деб, қарашдир. У мутлақ ҳақиқатни бутунлай инкор қилади.

Инсон қадимдан бошлаб ўз билимларининг ҳақиқатлигини, уларнинг хатолардан фарқини ажратувчи мезонни топишга ҳаракат қилиб келган. Шу сабабли фалсафада билимларнинг ҳақиқатлик мезови -муаммосига дойр турлича қарашлар пайдо бўлган.; Бундай

қарашларнинг дастлабкиси бу ҳақиқатнинг формал мантиқ мезонидир. Бу мезонга кўра, билим ҳақиқат бўлиши учун бу билимни ифодаловчи фикр иккинчи бирор фикрга мувофиқ келиши ёки бу билим бошқа билимдан заруран мантикий келиб чиқиши лозимдир.

XX аср неопозитивизм оқими вакилларининг баъзилари ўз билиш назарияларида ҳақиқатнинг мезони, деб когеренция принципини оладилар. Бу принципга кўра, ҳақиқатнинг мезони билимнинг ўз-ўзига мое келишидир. Неопозитивизмнинг бошқа бир гуруҳи вакиллари эса билимларнинг ҳақиқатлик мезони сифатида верификация принципини илгари сурадилар. Бу принципга кўра, билимларни ҳиссий тажриба, кузатиш, эксперимент йўллари билан текшириш мумкин. Бироқ бизга маълумки, фанларда пайдо бўлган баъзи ғоялар ва қарашларнинг ҳақиқатлигини бундай ҳиссий тажрибалар асосида текшириб бўлмайди.

Прагматизм оқими вакиллари эса, ҳар қандай билимнинг ҳақиқатлик мезони унинг инсонга келтирадиган фойдаси бўлиши керак, дейишади. Ҳақиқатда эса, фойдали бўлиш, фойда келтириш ҳали инсон билимларининг ҳақиқатлиги мезони бўлмайди.

Экзистенциализм фалсафаси вакилларининг баъзилари бўлса, инсон билимларининг ҳақиқатлиги мезони ҳар бир кишининг ўз эҳтиёжи, мақсад ва манфаатларига боғлиқдир, дейишади. Уларнинг қарашича, ҳеч қачон икки кишининг эҳтиёжи, интилишлари бир-бирига тўла мое келмайди. Шу сабабли ҳақиқатнинг барчага баробар бўлган мезони бўлиши мумкин эмас.

Аслида эса, билимларнинг ҳақиқатлиги мезони амалий фаолиятдир. Билимларнинг ҳақиқатлиги ёки ҳатолиги кишиларнинг амалий фаолиятида маълум бўлади. Ҳақиқат бўлмаган билимлар инсон фаолиятини муваффақиятсизликка олиб келади. Шунинг учун ҳар қандай янги билимнинг ҳақиқат эканлиги амалиётда текшириб кўрилади. Амалиёт инсоннинг билиш жараёнида ҳосил бўлган ҳар бир билимнинг ҳақиқатлигини тасдиқлаш билан бирга, бу билимнинг чекланганлигини, бир томонламалигини, хато ёки ғайриилмийлигини ҳам аниқлаб беради. Амалиёт ҳам инсон билимларининг ҳақиқатлиги мезони сифатида мутлақ эмас. Сабаби: инсон билимларининг ҳақиқатлиги ёки ҳатолиги амалиётда тасдикланиши тўлиқ

бўлмайди. Шунинг учун барча даврларда инсон билимларининг соҳаларида ҳали ҳақиқатлиги тўла тасдиқланмаган ёки ҳатолиги тўла аниқданмаган қўпгина гипотезалар мавжуд бўлади, улар келгуси авлодлар томонидан тузатилиб, тўлдирилиб, тасдиқланиб ёки рад қилиниб борилади. Шу боисдан маълум шароитларда инсон эришган билимларнинг ҳақиқатлиги амалиётда тасдиқланиши ёки ҳатолиги исботланиши мумкин. Бу муддат бир неча ўн йил, бир неча юз, ҳатто минглаб йилларни ўз ичига олиши ҳам мумкин.

Пекин, шунга қарамасдан, амалиёт ҳақиқат мезони сифатида инсоннинг тўғри билимларини ҳато билимларидан фарқ қилишда катта аҳамиятга эга. Бу мезон, биринчидан, инсон билимлари борлиқнинг тўғри ёки нотўғри инъикоси эканлигини тасдиқдаса, иккинчидан, у борлиқни нотўғри акс эттирувчи қарашларнинг ҳатолигини ҳам очиқ беради.

5. ИЛМИЙ БИЛИШ ВА УНИНГ УСУЛЛАРИ

Биз юқорида илмий билишни предмет ва ҳодисаларнинг қонуниятларини, уларнинг моҳиятини билишдир, деган эдик. Илмий билиш муайян олим ёки тадқиқотчи томонидан олиб бориладиган изланишлар асосида амалга ошириладиган, узоқ давом этадиган жараёнларни ўз ичига олади.

Илмий билиш учун тадқиқотчи ўрганаётган предмет ва ҳодисаларнинг ҳамма томонларини, алоқадорлик ва боғланишларини бирга олиб ўрганиши лозим бўлади. Гарчи бунга у ҳеч қачон тўла-тўқис эриша олмас ҳам, лекин бу ҳар томонлама ўрганиш талаби уни ҳатоликлардан ва бир томонламаликлардан сақдаб қолади.

Илмий билишнинг вазифаси борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг ички табиатини, улардаги алоқадорлик ва боғланишларни, уларда амал қиладиган қонунлар ва қонуниятларни, ҳулас, уларнинг моҳиятини билишдан иборатдир. Илмий билиш, шу билан бирга, предмет ва ҳодисаларни «ўз ҳаракатида» «жонли» ҳолатда, «хаёт ҳолатда», ўзгариб ва ривожланиб туришида билишни талаб қиладди. Илмий билиш натижасида ҳосил қилинган билимларнинг маълум тизимлари фанларни вужудга келтирди.

Фанлар илмий билишнинг шакллариدير. Фанлар

борлиқ ва унинг турли кўринишлари: табиат, жамият, инсон, инсон тафаккури тўғрисидаги илмий билиш жараёнида юзага келган билимлар тизимларидан иборатдир. Улар инсоннинг борлиқни билиши, ўрганиши ва ўзлаштиришининг ўзига хос назарий шакллари бўлиб, ўзларида моддий ва маънавий омилларни бирлаштирувчи кўп қиррали ижтимоий ходисалар.

Ҳамма фанлар борлиқни назарий тафаккур шакллари: илмий тушунчалар ва ғоялар, категориялар, принциплар, муаммолар, гипотезалар, назариялар, қонунларда акс эттиради ва ифодалайди.

Фанлар жамият тараққиёти моддий ва маънавий жиҳатдан маълум етуқликка эришган даврда, инсоният илмий билиши борлиқ ҳақида маълум миқдордаги билимларни ҳосил қилиши натижасида вужудга келади. Ҳозирги даврда мавжуд бўлган ҳар бир фаннинг келиб чиқиши, шаклланиш ва ривожланиш тарихи мавжуд. Уларнинг ҳар бири инсон билишининг кўп асрлик узоқ тараққиёти давомида аста-секин шаклланиб ва ривожланиб борган.

Жамиятда фанларнинг ривожланиши ва уларнинг ижтимоий аҳамияти ортиб боришида уч муҳим босқич фарқ қилинади.

Биринчи босқичда фанлар жамият ишлаб чиқаришига оид амалий-ижтимоий талаблар ва эҳтиёжларга жавоб бериш асосида пайдо бўлади ва ривожланади. Бу босқичда пайдо бўлган астрономия, геометрия, математика ва механика каби фанлар ирригация, денгизда сузиш, йирик жамоат иншоотлари: пирамидалар, эҳромлар қуриш каби қурилиш ишлари; деҳқончилик, ерларни бўлиш, ўлчаш ишлари талаблари ва эҳтиёжлари асосида ривожланади. Бу босқичда фанлар шароит имконияти ва эҳтиёжи асосида нисбатан суёт ривожланади.

VII—XII асрларда араб Шарқи ва Ўрта Осиё фанлар энг тараққий этган ўлкалардан бирига айланиб, уларнинг бошқа ўлкалар билан савдо-сотиқ муносабатлари, маданий-илмий алоқалари анча авж олган эди. Бу даврда деҳқончилик, ҳунармандчилик усади, турли хил ирригация ва маданий қурилишлар кучаяди. Натижада, астрономия, математика, геометрия, кимё, география, минерология, геодезия, табобат илми соҳаларига оид билимларнинг тез тараққий этишига олиб келади.

Фанлар тараққиётининг янги иккинчи босқичи XIV асрнинг охири ва XV асрларда Ўрта Осиёда темурийлар империяси даврида ҳамда XVII асрнинг охирларидан бошлаб Оврўпада капитализмнинг тез ривожланиши билан бошланади.

XV асрда, айниқса, Амир Темур ва темурийлар даврида Самарқандда Мирзо Улуғбек, Ғиёсиддин Коший ва Али Қушчилар фалакиёт илмига ва сонлар назариясига жуда муҳим ҳисса қўшадилар. Улар кузатиш астрономиясини юқори поғонага кўтарадилар.

XVII—XVIII асрларда эса Оврўпада капиталистик муносабатларнинг қарор топиши, саноатнинг тез суратлар билан ривожланиши натижасида механика, математика, физика, кимё, биологияга оид билимлар мисли қўрилмаган даражада тез ривожлана бошлайди. Саноатнинг ривожланиши, ўз навбатида, қишлоқ хўжалигининг ҳам тараққий этишини талаб қилди. Бу қишлоқ хўжалиги билан бевосита боғлиқ бўлган ботаника, зоология, агрономия каби соҳаларга оид билимларнинг ривожланишига олиб келади. Айни шу даврга келиб фалсафадан механика, математика, физика, кимё, биология каби фанлар мустақил билим соҳалари сифатида ажралиб чиқади. Кўпчилик фанлар ўзларининг эмпирик даражасидан ўсиб, назарий даражага кўтарилади.

Бу даврда инсон ва жамият ҳақидаги гуманитар ва ижтимоий билимлар ҳам жадал ривожлана бошлади.

Илмий билишнинг кўпчилик соҳаларида янги-янги техника воситалари яратилиб, улар навбатдаги ривожланиш учун қудратли омил бўлади.

Фанлар ривожланишининг учинчи босқичи XX аср бошларидан бошланади. Бу босқичда фанлар жадал ривожланиб, уларнинг амалиёт билан муносабати бутунлай ўзгаради, фанларнинг тараққиёти амалиётни инқилоблаштириши туфайли, янги-янги ишлаб чиқариш тармоқлари вужудга келади, фанлар бевосита ишлаб чиқарувчи кучларга айлана бошлайди. XX асрнинг ўрталарига келганда, фанлар тараққиёти техника тараққиёти билан биргаликда жамиятда фан-техника инқилобининг содир бўлишига олиб келади. XX аср охирига келиб эса, фанларда анъанавий (классик) тафаккур услуби ўрнига ноанъанавий (ноклассик) тафаккур услуби шаклланади. Фан ва техника ютуқлари кундалик ҳаётда кенг ўрин олиб, сунъий материаллар, ярим ўтказгичлар, микрокалькуляторлар, компьютерлар, видеолардан фойдаланиш оддий ҳодиса бўлиб қолди.

Фанларнинг предмети, кенг маънода, инсонни қуршаб турган борлиқ ва унинг шакллари дир. Шу жihatдан фанларни уларнинг предметларига кўра шартли равишда табиатшунослик, жамиятшунослик ва уларнинг ўртасидаги техника фанларига бўлиш мумкин.

Табиатшунослик фанлари табиатни билиш, ўзлаштириш ва ўзгартириш қонунларини ўрганади.

Жамиятшунослик фанлари эса ижтимоий муносабатларни, инсонни ва унинг жамиятда тутган ўрнини, жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётини ўрганади.

Техника фанлари бўлса, инсон томонидан ихтиро қилинган машина ва механизмлар, уларнинг тузилиши, қурилиши ва иш фаолиятининг қонуниятларини ўрганувчи фанлар дир.- Техник фанларнинг вазифаси инсонни техника қурилмалари ҳақидаги билимлар билан қуроллантириб, янги техника воситаларини яратишга ёрдам беришдан иборат дир.

Фанларни яна амалий ва фундаментал фанларга ҳам бўлишади. Бунда ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлган, эришилган ҳар бир янги натижаси ишлаб чиқаришга бевосита тадбиқ этилиб борадиган фанлар амалий фанлар, дейилади. Фундаментал фанлар эса табиат, жамият, инсон ва инсон тафакқури тараққиётининг умумий қонуниятларини назарий жihatдан ўрганувчи фанлар дир. Амалий ва фундаментал фанлар ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, фундаментал фанлар борлиқнинг турли соҳалари қонуниятларини ишлаб чиқаришга жорий этиб, ижтимоий-амалий масалаларни ҳал қилишга тадбиқ этади.

Табиатшунослик, жамиятшунослик ва техника фанларидан фарқли, фалсафа инсоннинг борлиқ ҳақидаги энг умумий билимлари тизимидан иборат бўлиб, у бошқа барча фанларга методологик асос бўлиб хизмат қилади. Фалсафа барча фанларни бирлаштирувчилик хусусиятига эга бўлиб, инсоннинг моҳияти ва жамиятдаги ўрни, инсон билишининг энг умумий усулларини, табиат, жамият, тафаккур тараққиётининг энг умумий муаммоларини ўрганади. Фалсафа жуда кўп фалсафий билимлар соҳаларига оид фанларни ўз ичига олади. Фалсафий билимларнинг ўзига хос хусусияти шуки, улар умуминсоний кадриятлардан иборат дир.

Фалсафа, табиатшунослик фанлари, ижтимоий-гуманитар ва техника фанлари бир-бирлари билан чам-

барчас боғлиқ ва алоқадорлиққа, бирликда ривожланиб боради.

а) Илмий методлар ва методология.

Маълумки, ҳар бир фан соҳасида илмий изланишлар олиб борувчи тадқиқотчи объектни ўрганишга киришар экан, ўрганаётган предмет ёки ҳодиса ҳақидаги билимларга бирданига эга бўлмайди. Бунинг учун у бу предмет ёки ҳодиса устида маълум давр ичида тинмай турли хил изланиш ва тадқиқотлар олиб бориб, ўз тадқиқот жараёнида турли хил йўллар, усуллар ва воситалардан фойдаланади, рухий ва аклий жараёнларни кечиради. Шундан кейингина у ўзи тадқиқот олиб бораётган предмет ёки ҳодиса юзасидан маълум янги билимларни ҳосил қилиши мумкин.

Тадқиқотчининг ўз тадқиқоти жараёнида янги билимларга эришиш учун қўлайдиган турли хил усуллари, йўллари ва воситалари илмий билишнинг методлари дейилади.

Илмий билишнинг методлари тадқиқотчининг тадқиқот объектини билиши учун қўллаган амалий ва назарий фаолият усулларидир. Бу методларнинг илмий билишдаги вазифаси: тадқиқотчига ўрганаётган предмет ёки ҳодиса ҳақида, унинг табиати ва моҳиятини, уларни ифодалайдиган қонун ва қонуниятларни очишда ёрдам беришдан, шу асосда тадқиқотнинг муваффақиятли бўлишини таъминлашдан иборатдир.

Илмий тадқиқот ишларида тадқиқотнинг характери ва унинг натижасида ҳосил бўлган янги билимлар қўл жихатдан тадқиқотчининг ўз фаолиятида қандай методларни танлаганига, улардан қандай фойдаланганига боғлиқ. Тадқиқотчи томонидан тўғри танланган методлар тадқиқотнинг муваффақиятли якунланишига олиб келади. Аксинча, нотўғри танланган ёки нотўғри қўлланган методлар тадқиқотчини ўз изланишларида боши берк кўчага киритиб қўйиб, унинг тадқиқотининг муваффақиятсиз, самарасиз бўлишига олиб келиши мумкин.

Тўғри танланган илмий билиш методлари тадқиқотчиларнинг изланишларида тадқиқот йўлини ёритувчи бир машғалдир.

Илмий билишда тўғри танланган метод¹ шу метод ёрдамида қилинган илмий кашфиётга нисбатан қим-

¹ *Метод* (юнонча: «методое» сўзидан олинган бўлиб, билишнинг йўли, дегани) — илмий билиш, илмий тадқиқотнинг усулидир.

матлироқ аҳамиятта эга бўлиши мумкин. Бундай метод билан тадқиқотчи бир эмас, балки бир неча илмий кашфиётлар қилиши мумкин.

Илмий билиш методларини ўрганиш фалсафада методологиянинг¹ пайдо бўлишига олиб келди. Методология илмий билиш методлари ҳақидаги фалсафий таълимот сифатида ўзида кишилар дунёқараши принципларини, уларнинг бир бутун амалий ва назарий фаолиятларига тадбиқ этишни ўрганади. Методология термини фалсафада кўп маънолидир. У бир ўринда борликни илмий билиш ва ўзгартиришнинг методлари ҳақидаги назарияни ифодаласа, иккинчи ўринда у бутун илмий билиш методларининг йиғиндиси маъносини ифодалайди. Учинчи бир ўринда эса, методология термини инсоннинг борликни илмий билиш ва ўзгартиришининг энг умумий методи маъносида қўлланади.

Илмий билишда метод ва методология терминлари бир-бири билан жуда яқин ва ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Методологияга кўра илмий тадқиқотларда қўлланиладиган методлар бир-бирларидан ўз табиати, характери, қўлланиш соҳалари, қўлланиш қўлами, даражалари жиҳатдан фарқ қиладилар. Улар бир-бирларидан илмий бил ишнинг эмпирик ва назарий даражалари жиҳатидан ҳам фарқ қиладилар. Ўз қўлланиш қўламига кўра илмий методларнинг баъзилари ҳамма илмий тадқиқотларда қўлланилса, бошқа бир хиллари кўпчилик фан соҳаларидаги олиб бориладиган тадқиқотларда, учинчи бир хиллари эса алоҳида, айрим фан соҳаларида олиб бориладиган тадқиқотлардагина қўлланилади. Шунга кўра илмий бил ишнинг методларини фалсафа 3 турга бўлиб ўрганади.

Улар қуйидагилар:

1. Илмий билишнинг энг умумий илмий методи.
2. Илмий билишнинг эмпирик даражасига оид умумий илмий методлар.
3. Илмий билишнинг назарий даражасига оид умумий илмий методлар.

Илмий билишнинг энг умумий илмий методининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у тадқиқотчиларнинг ҳар қандай онгли амалий ва назарий фаолиятида, ҳамма ва ҳар қандай илмий тадқиқот соҳасида қўлланилади.

¹ *Методология* (юнонча: «методо» ва «логос» сўзларининг бирикувидан олинган бўлиб, метод ва таълимот, деган маъноларни ифодалайди) — методлар ҳақидаги таълимотдир.

Илмий билишнинг эмпирик даражасига оид умумий илмий методлари — булар кўпчилик ёки бир гуруҳ фан соҳаларида қўлланиладиган, илмий билишнинг эмпирик босқичига оид бўлган методлардир.

Илмий билишнинг назарий даражасига оид умумий илмий методлар эса илмий тадқиқотларнинг назарий босқичида қўлланиладиган методлардир.

Илмий билиш **Кўплаб УМУМИЙ. ХУСУСИЙ** ва алоҳида конкрет илмий методлар ердамида вужудга келади. ~ Илмий билишда методларнинг хилма-хил ва кўп бўлиши инсоннинг дунёни билиб олиш имкониятларини янада кенгайтиради ва уни чуқурроқ билишга имкон беради.

Ҳозирги замон фанларида илмий билишнинг қуйидаги методлари мавжуд: кузатиш ва эксперимент, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, умумлаштириш, абстрактлаштириш ва конкретлаштириш, тарихийлик ва мантикийлик, идеаллаштириш, моделлаштириш ва шу кабилар. Илмий билишнинг бу методлари ўзаро ҳаммаси ҳам боғлиқ бўлиб, улар билишнинг қайси босқичи ва қайси даражасида қўлланиши, ўзларининг табиати ва характерлари билан бир-бирларидан фарқ қилади. Биз бу методларнинг ҳар бири билан алоҳида-алоҳида танишиб чиқамиз.

б) Кузатиш ва эксперимент методлари.

Кузатиш ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишдаги маълум объектни табиий шароитда у қандай бўлса, шу ҳолича диққат билан, белгиланган вақт ичида, маълум мақсад асосида кўздан кечириб боришдир.

Эксперимент эса сунъий яратилган шароитда олиб бориладиган кузатишдир. Экспериментда ўрганилаётган предмет ёки ҳодиса ўз ҳолида, лекин сунъий яратилган шароитда кўздан кечириб борилади. Экспериментда тадқиқотчи ўз ўрганиш объектига актив таъсир қилиши, кузатишнинг боришида, кузатилаётган жараёни ўзи хоҳлаган йўналишга қараб ўзгартириши мумкин.

Эксперимент кузатиш билан бевосита боғлиқ бўлиб, у кузатишсиз мавжуд бўлмайди, улар бир-бирларини тўлдиради. Кузатиш ва эксперимент методлари асосида тўпланган фактлар, маълумотлар илмий билишнинг эмпирик даражасини ҳосил қилади.

Кузатиш ва эксперимент асосида ҳосил қилинган факт ва маълумотлар эса ўз қабаъида тадқиқотчидан уларни анализ ва синтез-қилишини тақозо қилади.

в) Анализ ва синтез методлари.

Анализ — бир бутунни қисмларга, бўлақларга, томонларга ва элементларга ажратиб, уларнинг ҳар бири нима эканлигини билишдир. Анализ усули натижасида бутунни ташкил этган қисмлар, томонлар, бўлақлар, элементлар, уларнинг бутун таркибидаги ўрни аниқланади. Анализ орқали предмет ва ҳодисаларнинг структураси, тузилиши билинади.

Синтез — анализ туфайли ажратилган бўлақлар, томонлар, қисмлар, элементларни ўзаро бириктириб, уларни бир бутун ҳолига келтиришдир. Синтез орқали тадқиқотчи бутуннинг бўлақлари, қисмлари, томонлари, элементлари ўртасидаги ва уларнинг бутун билан бўлган алоқа ва боғланишларини билиб олади.

Анализ билан синтез билиш жараёнидаги бир моддий ёки мантикий амалнинг икки томонидир, уларни бир-биридан ажратиб қўлаб бўлмайди, чунки табиатда ва жамиятда ҳамма жараёнлар қўп томонламадир.

Тадқиқотчи ўрганаётган предмет ёки ҳодисалари устида олиб борган кузатиш ва экспериментлари, анализ ва синтезлари асосида ҳосил бўлган эмпирик фактлар ва маълумотларни ўз тафаккурида умумлаштиради, абстрактлаштиради ва конкретлаштиради. Тафаккур жараёнида юз берадиган бу амаллар ҳам илмий билишнинг умумий илмий методларини ташкил этади.

г) Умумлаштириш, абстрактлаштириш ва конкретлаштириш методлари.

Илмий билишнинг бу методлари фақат тафаккур жараёнига оид бўлиб, улар илмий билишнинг назарий даражасига ҳосдир.

Умумлаштириш — бу тадқиқот олиб борилаётган бир қанча предмет ёки ҳодисаларга ҳос бўлган томонлари, хусусиятлари ва ҳоссаларини фикрда эътибордан соқит қилиб, тадқиқот учун зарур бўлган бирорта белги ёки хусусиятни мавҳум ҳолатга келтиришдир. Илмий билиш жараёни умумлаштириш ва абстрактлаштириш билан тугамайди.

Конкретлаштириш — бу умумлаштириш ва абстрактлаштириш жараёнида ажратиб олинган, эътибордан соқит қилинган олдинги бутун белги ва хусусиятларни яна предмет ёки ҳодисалар билан боғлаб, шу предмет ёки ҳодиса ҳақида аниқ бир фикр ҳосил қилишдир.

Умумлаштириш, абстрактлаштириш ва конкретлаштириш тафаккурдаги бир мантикий амалнинг тур-

ли томонларидир холос. Тадқиқотчи умумлаштириш, абстрактлаштириш ва конкретлаштириш усуллари асосида тафаккур жараёнида янги назарий билимларни ҳосил қилади. Бу усулларнинг ҳар уччаласи тафаккур жараёнида доимо бирликда қўлланиб, бир-бирларини тўлдириб келади.

Умумлаштиришдан абстрактликка ва ундан конкретликка ҳамда конкретликдан умумлаштириш орқали яна абстрактликка томон бориш билишнинг умумий усулларидир.

Илмий билишнинг бу усуллари фанлар тараққиётининг турли давларида турлича роль ўйнаб келган. Конкретликдан абстрактликка бориш усули фанларнинг шаклланиш даврида уларга оид турли илмий тушунча ва категорияларни ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнаган эди. Кейинчалик фанлар жадал ривожланиб борган даврга келганда, предмет ёки ҳодисаларни чуқур билиш талаби абстрактликдан конкретликка қўтарилиш усулининг аҳамиятини ортирди. Шунга қарамай, илмий билиш жараёнида бу икки усул доимо бирликда ва ўзаро боғлиқликда қўлланилади. Бу усуллар назарий билишнинг индуктив ва дедуктив методлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

д) Индуктив ва дедуктив методлар.

Индуктив метод ёки индукция билишнинг шундай усулики, бунда тадқиқотчи ўз тафаккурида текшираётган предмет ёки ҳодисалар тўғрисидаги бир қанча жузъий фактлардан, улар ҳақидаги айрим билимлардан умумийроқ билимларни ҳосил қилади.

Илмий билишда индуктив усул билан ҳосил қилинган билимлар доимо дедуктив усул ёрдамида текширилади.

Дедуктив метод ёки дедукция — бу билиш жараёнида фикрда умумий билимлардан жузъий, қисман билимларга келишдир. Дедуктив усул воситасида тадқиқотчи бир синф, бир жинс, бир гуруҳ предмет ёки ҳодиса тўғрисидаги умумий билимлардан уларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида билимларни ҳосил қилади. Инсоннинг билиш тажрибасидан шу нарса маълумки, агар бирон хусусият бир синф ёки бир жинсдаги ҳамма предмет ёки ҳодисаларга хос бўлса, бу хусусият шу синф ёки жинсга оид ҳар бир предмет ёки ҳодисага ҳам хос бўлади.

Илмий билишнинг бу усуллари ўз навбатида тарихийлик ва мантикийлик методлари билан чамбарчас боғлиқдир.

е) Тарихийлик ва мантикийлик методлари.

Тарихийлик — бу ўрганилаётган предмет ёки ходисанинг пайдо бўлиш, ривожланиш ва емирилиш жараёнлари бирлигини, унинг тарихий тараққиёт жараёнида бошқа воқеалар билан алоқадорлигини назарий билишга оид усулдир. Тарихийлик деганда, тадқиқ этилаётган предмет ёки ходисанинг конкрет шароитда пайдо бўлиши, яшаши, ривожланиш ва емирилиш ёки йўқ бўлишидан иборат жараённинг тафаккурда ифодаланиши тушунилади.

Мантикийлик эса, ана шу тарихийликнинг тадқиқотчи фикридаги умумлаштирилган, абстрактлаштирилган, конкретлаштирилган, қисқарган, тасодифлардан тозаланган абстракт конкретлик шаклида ифодаланишидир.

Мантикийликда тарихийликнинг энг зарур ва энг асосий томонлари, хусусиятлари, қонуниятлари ифодаланади. Тарихийлик ва мантикийлик ўзаро чамбарчас боғлиқ. Лекин тарихийлик — бирламчи, мантикийлик иккиламчидир.

Тадқиқотчи бирон бир объект устида изланишлар олиб борганида, илмий билишнинг бу усуллари тўғри қўллаш лозим. Ҳақиқатан ҳам, тадқиқ этилаётган предмет ёки ходисанинг реал тарихини тўғри ўрганиб чиқмай туриб, унинг моҳиятини тўғри ифодалаб бериб бўлмайди.

з) Формаллаштириш ва моделлаштириш методлари.

Кейинги вақтда ЭҲМлар ва компьютерларнинг яратилиши, уларнинг ишлаб чиқаришга кенг жорий этилиши, математик усулларнинг конкрет фанлар соҳаларида самарали қўлланиши, моделлаштириш ва формаллаштириш каби янги усулларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Ҳозирги кунда бу усуллар кўпчилик табиатшунослик ва гуманитар фанлар соҳаларида олиб борилаётган илмий тадқиқотларда кенг қўлланилиб, улар илмий билишнинг умумий илмий методларига айланиб бормоқдалар. Биз қуйида шу методлар ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Формаллаштириш — бу текширилаётган предмет ёки ходисаларнинг маълум конкрет томонлари, хосса ва хусусиятларининг мазмунини мавхумлаштириб, уни маълум абстракт ифода, формула ёки схемалар билан ифодалашдир. Бу метод ёрдамида тадқиқ этилаётган объектларнинг ўртасидаги алоқадорлик, уларнинг муносабатлари маълум ифодаларда белгиланади. Маса-

лан, алгебрадаги математик ифодалар: $a+v$, av , $a^2 - 2av + v^2$ кабилар микцорий муносабатнинг формаллаштирилган кўринишидир.

Формаллаштириш усули энг кўп даражада математика, физика, химия, математик мантик, муҳандислик ва техника соҳаларида олиб бориладиган тадқиқотларда қўлланилади. Формаллаштириш усули ўз навбатида моделлаштириш усули билан чамбарчас боғлиқ.

Моделлаштириш усули дастлаб математика фанларида юзага келган. Ҳозирги вақтда эса физика, биология, кибернетика каби кўпчилик фанларда олиб бориладиган тадқиқотларда кенг қўлланилмоқда. Моделлаштириш усули ўрганилаётган объектга тузилиши ёки функциясига кўра унга ўхшаш лекин унинг ўзи эмас, унинг нусхасини яратиб, шу нусха орқали ҳақиқий объектининг тегишли хосса ва хусусиятларини ўрганишдир. Илмий билишда бу усулнинг вазифаси одатда текширилаётган предмет ёки ҳодисани бевосита, оригиналида ўрганиш иложи бўлмаган пайтда унинг оригиналига ўхшаш, унга мое моддий ёки фикрий нусхасини, яъни моделини¹ ясаб, шу модель асосида оригинални ўрганишдан иборатдир. Моделлаштириш усули ўрганилаётган объектда юз берадиган жараёнларни унинг нусхасида бевосита тадқиқ қилиш имконини бериши билан алоҳида аҳамиятга эгадир. Моделлаштириш ва моделнинг ўзига мисол қилиб, биз глобусни олишимиз мумкин.

Моделлаштириш кўп боскичли жараёндир. Унинг биринчи боскичи моделни куришдир. Курилган моделнинг оригинал билан мослигини аниқлаш моделлаштиришнинг иккинчи боскичидир. Моделлаштиришнинг учинчи боскичи — бу модель асосида ҳосил қилган билимни оригиналга тадбиқ қилишдир. Моделлаштиришнинг охириги боскичи эса бу модель орқали эга бўлган янги билимнинг ҳақиқатлигини аниқлашдир.

Илмий билиш жараёнида турли фанлар соҳасидаги тадқиқотларда ҳар хил моделлар қўлланади. Ўз табиғига кўра бу моделларни икки гурпуга бўлиш мумкин. Улар: 1) моддий моделлар; 2) фикрий моделлар.

Моддий моделлар моддий жисмлардан қилинган моделлардир. Фикрий моделлар эса тил белгилари,

¹ *Модель* (лотинча: тойек — сўзи бўлиб, нусха дегани) — шартли образ, схема маъноларни билдиради.

тилдаги символлар, ҳар хил кодлар, ЭХМ программалари ва шулар қабилирдир.

Моделлаштиришнинг чекланган томонлари ҳам бор. Масалан, ҳеч бир модель оригиналнинг хусусиятларини тўла ифодалай олмайди. Чунки ҳар қандай модель объектнинг (оригиналнинг) тадқиқот учун муҳим бўлган хусусиятларини ифодалаб, бошқа барча хусусиятларини мавҳумлаштиради. Лекин моделнинг объектни қай даражада тўғри ифодалаши унинг объектга қанчалик мослигига, моделлаштиришда қўлланилган техник ва бошқа воситаларга боғлиқдир. Илмий билишда моделлаштиришнинг турли хилларини биргаликда қўллаш, мукаммалроқ моделлардан фойдаланиш яхшироқ натижалар беради.

Биз юқорида кўриб ўтган методлардан ташқари, илмий билишда хусусий, алоҳида методлар ҳам илмий билишда муҳим аҳамиятга эга. Улар бир ёки бир неча фан соҳаларида олиб бориладиган тадқиқотларда қўлланиши билан умумий илмий методлардан тарққанади холос. Бу методларнинг аниқ фанларда бир қанчаси қўлланилади. Масалан, техника фанларида график метод; тарих, адабиётшунослик ва тилшунослик фанларида қиёсий-тарихий метод қабилир алоҳида методлар ҳисобланади. Бу методларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, илмий билиш жараёнида муҳим роль ўйнайди.

6. ИЛМИЙ БИЛИШНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ

Тадқиқотчи ўзи тадқиқ этаётган предмет ёки ҳодисаларни ўрганишда илмий билишнинг турли методларидан фойдаланиш асосида маълум янги билимларни ҳосил қилади. Бу янги билимлар ўзларининг пайдо бўлишидан то инсониятнинг назарий билимлари тизимлари — фанларга кириб келишигача, ҳар хил кўринишларда бир қанча тараққиёт босқичларни босиб ўтади. Илмий тадқиқот асосида пайдо бўлган янги билимларнинг ривожланишидаги турли кўринишдаги бу босқичлар илмий билишнинг шакллари, дейилади. Илмий билишнинг бундай шаклларининг асосийларини **илмий ғоя, муаммо, гипотеза, назария ва илмий олдидан кўришлар** ташкил қилади.

Илмий ғоя илмий билишнинг биринчи шаклидир. **Ғоя** — бу тадқиқот мақсадини, унинг йўналиши ва моҳиятини ифодаладиган илмий билиш шаклидир.

Ғоя ўз табиатига кўра бирор фикрдир, у тадқиқотчи миясида унинг амалий ва назарий фаолияти асосида пайдо бўлиб, борлиқнинг тўғри ёки хато инъикосидир.

Илмий билишда ғоя муҳим роль ўйнайди. Маълум бир аниқ ғоя туғилмагунча, бирор соҳада тадқиқот олиб бориш мумкин эмас. Ҳар бир ғоя маълум бир тайёргарлик, маълум мушоҳада асосида, маълум бир соҳада фикр юритиш натижасида пайдо бўлиб, унда тадқиқотчининг амалий ва назарий тажрибалари умумлашган бўлади. Бундай ғояларни уларнинг табиатига кўра: а) илмий ғоялар ва б) бадиий ғояларга бўлиш мумкин. Илмий ғоялар фан-техника соҳаларига оид туғилган ғоялардир. Бадиий ғоялар эса, асосан, бадиий ижодга оид бўлиб, улар ёзувчи ёки шоирнинг «нияти» деб аталади. Ғояларни яна уларнинг характериға кўра иккига ажратиш мумкин: а) борлиқнинг тўғри, реал инъикосидан иборат ғоялар; б) борлиқнинг хато ёки фантастик инъикосларидан иборат ғоялар. Ғоялар яна прогрессив ва реакцион ғояларга ҳам бўлинади. Прогрессив ғоялар илмий билишни ривожлантиришга хизмат қилса, реакцион ғоялар унга тўсқинлик қилади. Илмий билишда прогрессив ва реакцион ғоялар ўртасида доимо кураш кетади. Илмий билишда бир қанча ғоялар бирикиб, бирор илмий муаммони пайдо қилиши мумкин.

Муаммо¹ — илмий билишнинг ҳали билиб олинмаган ва ҳал қилинмаган, лекин билиниши ва ҳал қилиниши лозим бўлган билим шаклидир. Муаммо одатда тадқиқотчининг бирор тадқиқот соҳасига оид янги фактларни тўплаган, лекин бу фактларни ўзидаги эски билимлари билан изохлаши мумкин бўлмаганда, бу фактлар эски билимлар тизимиға сиғмай, ўзларининг янгича баёнини талаб қила бошлаганда туғилади. Муаммонинг туғилиши ва қўйилиши илмий билиш жараёнининг энг муҳим моментларидан биридир. Муаммони тўғри қўйиш — илмий билишда ишнинг ярмини ҳал қилиш демакдир.

Қундалик ҳаётда муаммони кўпинча савол ёки бирор масала билан аралаштириб қўллашади. Илмий билишнинг шакли сифатида муаммо савол ва масаладан фарқ қилади. Қўпчилик муаммони энг қийин, энг мураккаб масала ёки саволдир, дейишади. Муаммо савол

¹ *Муаммо* — арабча сўз бўлиб, «масала», «вазифа» маъноларини ифодалаган.

ёки масала билан, савол ёки масала муаммо билан боғлиқ бўлиши мумкин. Лекин савол ёки масала муаммо эмас. Савол ёки масаланинг ўзига хос хусусияти, муаммонинг ҳам ўзига хос жиҳатлари бор. Савол ёки масаланинг ўзига хос хусусияти шуки, саволга жавоб бериш, масалани ечиш доимо олдинги билим асосида амалга ошади. Муаммода бундай эмас. Муаммони олдинги ҳосил қилинган билимлар доирасида туриб ҳал қилиб бўлмайди. Бунинг учун янги фактлар, маълумотлар тўплаш, уларни янгича изоҳлаш, шу пайтгача мавжуд бўлган эски билим доирасидан чиқиш талаб қилинади.

Муаммолар ҳам ғоялар каби, ҳақиқий ва сохта (ёлғон) муаммолардан иборат бўлади. Ҳақиқий муаммолар илмий факт ва фанларнинг қонунларидан келиб чиқса, сохта муаммолар илмий фактлар ва фан қонунларига зид келади.

Илмий билиш жараёнида бир муаммо бир қанча муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Бунга бизнинг бозор иқтисодиётига ўтишимиз муаммосини кўрсатиш мумкин. Бозор иқтисодиётига ўтиш муаммоси бизнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётимизда янги-янги муаммоларни келтириб чиқармоқда. Булар ишлаб чиқарилган товарларни эркин нарх билан сотишга ўтиш, кам таъминланган оилаларни, нафақахўр кишиларни, талабаларни ва ёшларни ижтимоий ҳимоя қилиш муаммоларидир.

Илмий билиш жараёнида муаммоларни ҳал қилишда кўплаб гипотезаларнинг пайдо бўлиши мумкин.

Гипотеза — текширилаётган предмет ёки ҳодиса тўғрисида илгари сурилган, илмий жиҳатдан асосланган, илмий факт ва маълумотларга зид бўлмаган, лекин ҳақиқатлиги ҳали исботланмаган илмий билиш шаклидир.

Илмий билиш жараёнида кўплаб гипотезалар пайдо бўлиши мумкин, улар бир-бирини тўлдирувчи, бир-бирига зид, бир-бирига қарама-қарши, бир-бирини инкор қилувчи гипотезалар бўлиши мумкин.

Умуман олганда, илмий билишнинг ривожланиши гипотезаларнинг пайдо бўлиши, уларнинг исботланиши ёки рад қилиниши ва яна янги гипотезаларнинг пайдо бўлиши асосида содир бўлади.

Гипотезалар тадқиқотчини доимо маълум изланишга йўналтиради, унинг эътиборини нимага қаратиши, нимани излашини аниқлаб беради, унга ўз соҳасида

бирон бир янгилик қилиш ёки яратишда ёрдам беради. Гипотезалар, образли қилиб айтганда, тадқиқотчининг доимий иш қуролидир. Илмий билишда пайдо бўлган гипотезалар кейинги тадқиқотларда текширилиб, уларнинг ҳақиқатлиги ё тасдиқланади ёки хатолиги исботланиб, рад қилинади. Гипотезани рад этиш учун унинг хатолигини исботловчи биргина илмий факт кифоядир. Гипотезанинг ҳақиқатлиги исботланса, бундай гипотеза назарияга айланади.

Назария — илмий билишнинг энг юқори шаклидир. Назария, дейилганда ҳақиқатлиги амалий ёки назарий жиҳатдан исботланган, борлиқнинг бирор соҳасига оид маълум ғоялар, қарашлар, қонунлар ва принципларнинг муайян тизими тушунилади. Назария бирор фан соҳасига оид бўлиб, у маълум билимларнинг умумлаштирилиши асосида пайдо бўлади. Илмий билишда назариянинг асосий вазифаси — амалиёт берган янги фактларни изоҳлаш, ўрганилаётган предмет ёки ҳодисаларнинг моҳиятига чуқурроқ кириш, рўй берадиган воқеа ва ҳодисаларни олдиндан кўра олишдан иборатдир.

Ҳар бир назария маълум соҳадаги илмий билимларнинг сўнгги натижаси сифатидаги билим шаклидир, лекин уни ҳеч қачон тугалланган, ўзгармас, абсолют билим, деб қарамаслик керак. Чунки ҳар бир назария фақат у ёки бу гипотезанинг акти асосидаги исботи бўлмай, балки узлуксиз ўрин алмашиб, чинлиги аниқланиб борувчи жуда кўп ва чексиз гипотезаларнинг натижасидир. Шу сабабли назария ҳам доимо ривожланиб бориб, унинг мазмуни абсолют ва нисбий ҳақиқатларнинг бирлигидан иборат бўлади.

Илмий башорат. Инсоннинг кундалик амалий фаолияти ҳамиша маълум режа, маълум мўлжалга асослангани каби, тадқиқотчининг илмий изланиш ва тадқиқотлари ҳам доимо илмий башорат билан боғлиқ бўлади.

Башорат инсоннинг келгусида табиат ва жамиятда нималар содир бўлиши, қандай ҳодиса ва воқеалар юз беришини билиш бўлиб, бу нарса инсон миясининг борлиқ воқеа ва ҳодисаларини олдиндан акс эттириш қобилияти билан боғлиқ жараёндир. Инсон бирор фаолиятини бошлар экан, у буни қандай қилиб амалга оширишни ўйлайди, уни қай тарзда ва қандай тартибда қилиш кераклиги устида фикрлайди. Шу асосда у ўз фаолиятининг бориши ва унинг қандай натижаларга

олиб келишини фикран белгилаб олади. Инсон доимо ўзининг олдин орттирган билимларига, тажриба, кўникма ва малакаларига таянади. Шулар асосида унда олдиндан кўриш содир бўлади.

Илмий башорат тадқиқотчи ёки олимнинг табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиёти қонунларига асосланиб, бирон фан соҳасида табиат ва жамиятда келгусида юз берадиган ҳодиса, воқеа ёки жараёни олдиндан айтишидир.

Илмий башорат тадқиқотчининг табиат ва жамиятдаги предмет ва ҳодисаларнинг ўтмишда ва ҳозирги даврдаги ҳолати, ўзгариш ва ривожланишларининг объектив қонуниятларини билиш асосида уларнинг келгуси ҳолати ҳақида бирон бир фикр айтишидир.

Тадқиқотчи ўзи ўрганаётган предмет ёки ҳодисанинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, ундаги ички зарурий алоқадорлик ва боғланишларни ўргана бориб, бу предмет ёки ҳодисанинг қачон, қандай шароитда, қай тартибда, нисбатлар сабабли, қандай қонуниятлар асосида юз бериши ҳамда қандай ҳолатда муқаррар такрорланишини билиб олиши натижасида, шу предмет ёки ҳодисанинг келгусидаги ҳолатини илмий башорат қила олади.

Илмий башорат ҳар қандай илмий тадқиқотда, ҳар қандай илмий фаолиятда бебаҳо аҳамиятга эгадир. Илмий олдиндан кўриш ҳам дунёни илмий билишнинг ўзига хос шаклидир.

Илмий башорат диний қаромат қилиш, фолбинлик қилиш, кишилар тақдирини осмон жисмлари — юлдузлар ва сайёралар ҳаракатига қараб белгилашлардан фарқ қилади.

Маълумки, ўтмишда кишилар ўртасида келгусини, кишиларнинг келгуси тақдирини, жамиятда келгусида содир бўладиган воқеа ва ҳодисаларни осмон сайёраларининг ҳаракат ҳолатига боғлаб олдиндан айтиб берувчи астрологлар (мунажжимлар) фаолият кўрсатиб келганлар. Уларнинг бу таълимоти астрология, деб аталиб, бошқа ерларда бўлгани каби Ўрта Осиё халқлари ўртасида ҳам кенг тарқалган эди.

Астрологлар нуктаи назарича, жамиятда келгусида бўладиган воқеа ва ҳодисаларни, кишиларнинг тақдирини юлдузлар ва сайёраларнинг ҳолатига ва ҳаракатига қараб олдиндан айтиб бериш мумкин. Шу сабабли улар махсус гороскоплар тузишиб, уларда ўз қарашларини баён қилишади. Астрологларга ишониш кўп

мамлакатларда анча кенг тарқалган. Бизда собиқ Иттифоқ парчалангандан кейин астрологик қарашларга қизиқиш жонлана бошлади. Хусусан, матбуотда, радио ва телекўрсатувларда ҳар хил гороскоплар берила бошлади.

Лекин шуни айтиш лозимки, астрологиянинг илмий эканлиги шу кунгача асосланмаган, астрологларнинг башоратлари эса кўпинча илмий жиҳатдан тасдиқланмаган. Аммо айрим астрологларнинг башоратлари содир бўлган воқеа ва ҳодисаларга тасодифий мое келиши туфайли, уларга ишониш кишилар ўртасида шу пайтгача давом этиб келмоқда. Илмий башоратларнинг астрологик башоратлардан туб фарқи шундаки, уларнинг ҳақиқатлиги доимо илм-фан ютуқлари билан, табиат, жамият ва инсон тафаккури қонунлари билан илмий асосланган бўлади.

Фанлар тараққиёти учун, кишиларнинг жамиятдаги фаолиятлари учун табиат ва жамият ҳодисаларининг рўй беришини илмий олдиндан кўриш жуда муҳим аҳамиятга эга.

Табиат ва жамият ҳодисаларини илмий башорат қилиш бизнинг мустақил Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтаётган ҳозирги шароитда давлат ва халқнинг келгусида мамлакат ҳаётида содир бўлиши мумкин бўлган ҳодиса ва воқеаларга ҳар томонлама тайёр бўлиши, бу ҳодисаларнинг ижобий оқибатларини кўпайтириш, салбий оқибатларнинг эса олдини олиш, ҳеч бўлмаса, уларни камайитириш муҳим аҳамиятга эга. Лекин шуни айтиш керакки, миллионлаб кишилар фаолияти билан боғлиқ ҳолда содир бўладиган ижтимоий ҳодисаларни илмий башорат қилиш анча мураккаб жараёндир. Шунга қарамай, биз мустақил Ўзбекистон — келажаги буюк давлат деганда, бу ҳулосага илмий асосланган ҳолда, ҳар томонлама ўйлаб, барча имконият ва эҳтиёжларимизни тўлиқ ҳисобга олиб, ижтимоий жараёнларнинг тарихий ривожланиш қонуниятларига таянган ҳолда илмий олдиндан айтилганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз.

7. ИЖТИМОЙ БИЛИШ

а) Ижтимоий билишнинг ўзига хос томонлари.

Ижтимоий билиш инсоннинг жамият ва унинг қонунларини билишидир.

Жамият табиат тараққиёти натижасида келиб чиқ-

қан бұлиб, инсонларнинг ижтимоий уюшган бирлиги, ижтимоий фаолиятининг натижасидир. Жамият ҳам табиат каби объектив, ўз тузилиши ва тараккиёт қонунларига эга бўлган ижтимоий организмдир. Шу билан бирга, жамият ўз табиати ва моҳиятига кўра табиатдан фарқ қилади. Бу фарқ шундаки, табиат моддий борлиқ сифатида вақтда абадий, маконда чексиз мавжуд бўлса, жамият ҳам моддий ва маънавий борлиқнинг бирлиги сифатида у вақтда ва маконда чегаралангандир. Табиатда фақат онгсиз кучлар бир-бирларига таъсир ва акс таъсир қилиб, унинг умумий қонунлари ана шу кучларнинг ўзаро таъсири жараёнида амал қилади. Бунда англланган, исталган мақсад ҳеч қачон бўлмайди. Жамиятда эса онгли, муайян мақсадга, маълум эҳтиёж ва манфаатларга эга бўлган, маълум режалар билан иш кўрадиган кишилар фаолият кўрсатади. Бунда ҳеч нарсангланмаган, мақсадсиз қилинмайди.

Жамиятда инсонлар фаолиятини сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий омиллар белгилайди. Бу омиллар жуда хилма-хил бўлиб, улар ташқи ижтимоий ҳодисалардан ва ички идеал орзулардан: чунончи шухратпарастлик, ҳақ ва ҳуқуққа хизмат қилиш, шахсий манфаат, шахсий нафрат ёки истак ва тилаклардан иборат бўлади. Бу омиллар заминида эса доимо уларни ҳаракатга келтириб турувчи маълум моддий ва маънавий кучлар мавжуд бўлади. Улар кишиларнинг миялагарида турли-туман мақсадлар, орзулар, рағбатлар, хоҳиш ва истаклар, иродалар ва эҳтиёжлар шакллариға кирган тарихий сабаблардан ташкил топади. Бу омиллар инсонлар онгида тарихда амал қилдиган, уларни ҳаракатга келтирувчи идеал кучлар сифатида намоён бўлади. Бу идеал кучлар заминида эса уларни пайдо қилувчи ва ҳаракатлантирувчи эҳтиёжлар ва манфаатлар, уларни қондиришга қаратилган ижтимоий ва маънавий фаолиятлар ётади.

Кишиларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий фаолиятлари орқали жамиятнинг қонунлари амал қилади. Бу қонунлар, аслида, кишилар фаолиятининг қонунларидир. Шу сабабли жамиятни билиш кишиларнинг фаолиятлари билан боғлиқ бўлиб, у ижтимоий мазмунга эга. Унинг бу мазмуни жамиятни ташкил қилган кишиларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий муносабатларидан келиб чиқади.

Жамиятни билишда кишиларнинг ижтимоий муносабатлари махсули сифатида келиб чиқадиган ишлаб чиқариш муносабатларининг белгиловчи характерный тушуниш катта аҳамиятга эга.

Ижтимоий билиш — бу жамиятни, ундаги ижтимоий ҳодисаларнинг моҳиятини, уларнинг келиб чиқиши, яшаши ва ривожланиши қонунларини билишдир. Бу эса уларни ижтимоий муносабатлар тизимида, уларнинг махсули сифатида олиб ўрганишни талаб қилади. Ижтимоий ҳодисаларнинг ҳақиқий келиб чиқишини ўрганишда, назарий жиҳатдан тушунишда моддий. маънавий муносабатлар белгиловчи роль ўйнайди. Ижтимоий билишнинг бошқа барча жиҳатлари унинг хусусиятларидан келиб чиқади.

Ижтимоий билиш, аввало, кишилар ижтимоий-амалий фаолиятлари билан, бу фаолиятлар натижасида юзага келадиган муносабатлар билан, бу муносабатлар соҳиби бўлган кишиларнинг билим даражалари билан боглик^ўлади.

Ижтимоий билиш, кенг маънода, ижтимоий борлик ва ижтимоий онгнинг инъикосидир. У ижтимоий инъикос бўлиб борлиқ инъикосининг ҳамма унғача бўлган шакллари ва босқичларидан тубдан фарқ қилади. Ижтимоий билиш жамиятдаги ижтимоий ҳодисаларнинг, иқтисодий, маънавий муносабатларнинг кишилар миёсидаги фаол аксидир.

«^ Ижтимоий билиш — бу бир бутун жамиятни, унинг тарихий тараққиёт қонунларини, барча ижтимоий воқеа-ҳодисаларни, ҳуллас, жамиятнинг бир бутун моддий ва маънавий ҳаётини билишдир. Ижтимоий билиш жамият пайдо бўлиши билан бипга пайдо бўлиб, ривожланиб, ўзгариб бориши билан ривожланиб, бойиб боради. У, инсон билиш фаолиятининг бир томони сифатида, ҳар доим тарихий характерга эга бўлиб, унинг ҳолати жамиятнинг муайян тараққиёт босқичи билан боғланган ва чегараланган бўлади.

Ижтимоий билиш — бу инсоннинг ижтимоий борлиқни маълум мақсад асосида ўзлаштиришидир. У, табиатни билишдан фарқли ўларок, фақат жамиятдаги моддай ижтимоий фаолиятлар ва муносабатларни ҳамда уларнинг қонуниятларини билишдан иборат бўлмасдан, маънавий, мафкуравий фаолиятлар ва муносабатларни, уларнинг қонуниятларини билишни ҳам ўз

ичига олади. Ижтимоий билиш, шу билан бирга, инсоннинг ўзини ҳам, унинг табиати ва жамиятдаги ўрнини, такдири, ҳаётининг маъноси ва мазмунини билишдан ҳам иборатдир.

Ижтимоий билишнинг ҳар бир янги босқичи олдинги авлодларнинг амалий тажрибалари ва назарий билимларига таянган ҳолда юзага келади. Ижтимоий билишни юзага келтирадиган асосий омиллардан бири — ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатлардир. Ҳар қандай ижтимоий билиш жамият ижтимоий эҳтиёжлари билан, кишиларнинг моддий ва маънавий манфаатлари билан узвий боғлиқ ҳолда юзага келади.

б) Ижтимоий билишнинг таркиби, субъекти ва объекта.

Ижтимоий билишнинг таркиби жуда куп элементлардан ташкил топган. Бу элементларнинг энг муҳимлари — унинг субъекти ва объектидир. Ижтимоий билиш жараёни айна шу субъект ва объектнинг ўзаро таъсири ва муносабатлари асосида юзага келади.

Ижтимоий билишнинг субъекти кенг маънода кишилар, шахслар, инсон ва инсоният, яъни бир бутун жамият аъзоларидир. Тор маънода эса жамиятнинг маълум бир конкрет босқичидаги яшовчи аниқ шахе, кишилар, социал гуруҳлар, синфлар, ижтимоий қатламлар, партиялар, халқлар ва миллатлар, маълум жамоа ва шу кабилардир.

Ижтимоий билишнинг объекта, кенг маънода, бир бутун жамият, ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг, унинг моддий ва маънавий ҳаёти, умумий тараққиёт қонунлари ва асосий ҳаракатлантирувчи қучларидир. Тор маънода эса жамиятнинг маълум бир конкрет босқичдаги ижтимоий тизим, базис ва устқурма, унга хос ишлаб чиқарувчи қучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари, уларнинг таркиби, ривожланиш ва ўзгариш қонунлари, ижтимоий, иқтисодий, мафқуравий ва маънавий муносабатлар, содир бўладиган конкрет воқеа ва ҳодисалар ижтимоий билишнинг объектини ташкил қилади.

Жамият бир вақтнинг ўзида ижтимоий билишнинг ҳам субъекти, ҳам объекти сифатида намоён бўлиши мумкин. Бунда жамиятнинг ўз-ўзини билиши содир бўлади. Ижтимоий билишнинг ривожланиши, аввало, билиш объекти ва субъекти бўлган жамиятнинг ривож-

ланиш даражасига боғлиқ бўлади. Чунки ижтимоий билиш текширилаётган ижтимоий объектнинг, реал жараённинг ижтимоий онгдаги инъикосидан иборатдир.

Шуни айтиш керакки, жамият ҳодисалари ва воқеалари ўз-ўзидан ижтимоий билишнинг объекти бўлавермайди, балки улар кишиларнинг билиш фаолияти доирасига кирган ҳовда ижтимоий билишнинг объектига айланадилар. Буни субъект тўғрисида ҳам айтиш мумкин. Шаҳе, ижтимоий гуруҳлар, этник бирликлар, синфлар, ижтимоий қатламлар, ҳулас, жамият ўз-ўзича ижтимоий билишнинг субъекта бўла олмайди. Бинобарин маълум шахслар, гуруҳлар, синф ёки миллат ўз билишини бирор ижтимоий воқеа ёки ҳодисага қаратган пайтдагина, улар ижтимоий билишнинг субъектини ташкил қилади. Бундан шу нарса маълум бўладики, улар ўртасидаги алоқадорлик ҳар доим конкрет тарихий шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлади.

Ижтимоий билишда субъект ва объект бирликда, бир нарсанинг икки томони сифатида намоён бўлади. Субъект ўз фаолиятини ўзи туғдирмайди, балки объект субъект фаолиятини туғдиради. Бундаги субъект сифатидаги кишилар гуруҳи ўз фаолиятларини ўзларидан олдин ўтган авлодлар фаолиятларининг давоми сифатида яратадилар, ўтмиш авлодлар фаолиятлари бу ўринда кейинги авлодлар фаолиятлари учун йўналтирувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий билишнинг субъекта гарчи бир бутун жамият, қатта ёки кичик ижтимоий гуруҳлар ва жамоалардан иборат бўлса ҳам, бунда одатдаги билиш жараёни бевосита фақат реал фаолият кўрсатувчи ижтимоий шахслар, индивидлар томонидан амалга оширилади. Лекин бундан, алоҳида индивид ҳам ижтимоий билишнинг субъекта бўлар экан, деган ҳулосага келмаслик керак. Сабаби, индивид ҳамма вақт фақат маълум объектив ва субъектив ижтимоий шарт-шароитларда шаклланиб бориб, оқибатда, маълум ижтимоий шаҳе сифатида ўз манфаати билан бир қаторда, доимо ўзи мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ, синф ёки маълум миллат, ҳалқ манфаатларини ифодалайди.

Ижтимоий билиш жараёнининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири — унинг субъекта ва объекти диалектикасидир. Ижтимоий билишнинг субъекти ва объектанинг ўзаро муносабатларида уларнинг ҳар ик-

каласи ҳам фаолдир: субъект объектга эга бўлиши биланок ўз-ўзини яратади; объект эса тарихий жиҳатдан маълум даражада субъектнинг конкрет фаолият шаклини олдиндан белгилайди. Шунини айтиш керакки, ижтимоий билишнинг субъекта ва объекта алоқадорлиги, уларнинг бир-бирига боғлиқлиги ва ўзаро таъсири табиатни билишга нисбатан анча мураккабдир. Бунинг сабаби шуки, ижтимоий билишнинг субъекти ва объекта бўлган жамиятда доимо маълум мақсадга эга бўлган, муайян даражада билимли, онгли кишилар фаолият кўрсатади, уларнинг фаолиятсиз бунда ҳеч нарса бўлмайди. Жамиятда содир бўлган ҳар бир ижтимоий ҳодиса ёки воқеа маълум ижтимоий гуруҳ ёки ижтимоий жамоанинг, уларни ташкил этган кишилар онгли фаолиятларининг натижалари сифатида майдонга чиқади. Бунда ўз тарихини яратувчи субъектнинг фаолияти бизда ҳеч бир шубҳа туғдирмайди. Лекин объектга келганда, бир қарашда, у ҳар қандай фаолликдан маҳрумга ўхшаб туюлади. Бу нарса фақат юзакки қарашда шундайдир. Аслида, объект ҳам субъект каби фаолдир. Умуман олганда, ижтимоий билиш жараёнида субъект ва объект бир-бирига «бегона» эмас, бунда объект субъектга предмет фаолияти сифатида берилган бўлади ва айни вақтда объект ўзида субъектнинг нимасинидир ифодалайди.

Ижтимоий билишда субъект объектни ўз манфаатлари, мақсадлари нуктаи назаридан келиб чиқиб, ўзига хос ҳолатда инъикос эттиради. Бунда субъектнинг мақсадлари ва манфаатлари, биринчи навбатда, ижтимоий борлиқнинг моддий, объектив шарт-шароитлари субъектнинг ижтимоий позицияси билан мое ҳолда унинг онгида назарий жиҳатдан қайта ҳосил қилинган бўлади. Бунда ҳамма нарса шу ижтимоий билишни амалга оширадиган субъектга ва унинг эътибори қаратилган объектга боғлиқ бўлади. Ижтимоий билишда билишнинг субъектини ташкил қилган ижтимоий кучлар, гуруҳлар, ўзларининг субъектив манфаатларидан келиб чиқиб, объектни бузиб акс эттириши ҳам мумкин. Бундай ҳолат, одатда, объектнинг моҳияти ва қонунларини тўғри инъикос эттириш бу гуруҳларнинг туб манфаатига зид келадиган пайтларда рўй беради.

Ижтимоий билишда субъективлик билан объективлик бир-бирига мое келиши лозим, зид келиши эса

баъзан жамиятда жиддий хатоларга ва бузилишларга олиб келиши мумкин. Ижтимоий билишдаги субъективлик айрим рахбар шахсларнинг тафаккуридаги шахсий чекланганликлар билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда субъектга хос субъективлик фақат субъектнинг шахсий субъектив томонларидангина келиб чиқмасдан, балки субъект ҳаёти фаолиятининг объектив шарт-шароитларидан ҳам келиб чиқиши мумкин. Чунки, субъект бу ўринда объектнинг айнан ўзи эмас, балки унинг бошқача нисбатдаги олинishiдир. Ижтимоий билишнинг субъекти ва объекти диалектикаси шундайки, бунда уларнинг ўзаро таъсири жараёнида объектнинг ўзгариши ва ривожланиши субъектнинг ҳам ўзгариши ва ривожланишига олиб келади.

Ижтимоий билишда субъект ва объект категорияларининг методологик роли шундаки, улар ёрдамида бизнинг тафаккуримиз ижтимоий ҳодисаларни бири-бирида ажратади. Бу жиҳатларнинг бири фаол фаолият кўрсатувчи субъект бўлса, иккинчиси — субъект томонидан билиниши зарур бўлган жамият, унинг моддий ёки маънавий ҳаётига оид ҳодиса ёки воқеадан иборат объектдир.

Ижтимоий билишни, унинг объектидан келиб чиққан ҳолда сиёсий, иқтисодий билишларга бўлиш, унинг субъектидан келиб чиққан ҳолда эса маълум ижтимоий гуруҳ, синф, ижтимоий-этник бирликларнинг сиёсий, иқтисодий, бадий, фалсафий тафаккурига ажратиш мумкин.

в) Ижтимоий билишда билиш ва баҳолашнинг нисбати.

Ижтимоий билишнинг муҳим хусусиятларидан яна бири — унинг кишилар ижтимоий-тарихий, амалий фаолиятлари билан боғлиқдигидир. Шу сабабли ижтимоий билишни тарихий амалиёт билан боғлаб ўрганиш ижтимоий ҳодисалар моҳиятини илмий тушунишнинг муҳим шarti ҳисобланади.

Жамият борлигининг моҳияти шундаки, у кишилар моддий ва маънавий фаолиятларининг, улар ижтимоий амалиётларининг ўзаро бирлигидан, уларнинг моддий ва маънавий ижтимоий муносабатларнинг мавжудлик шаклларида иборатдир. Бир бутун жамиятнинг ҳаёти фаолияти ундаги кишиларнинг ўз-ўзини такрор ишлаб

чиқариши асосида юзага келади. Бунда кишиларнинг жамиятдаги моддий ва маънавий ижтимоий ишлаб чиқариш фаолиятлари муҳим роль ўйнайди.

Ижтимоий-тарихий амалиёт ижтимоий билишнинг асосини ташкил қилиб, унинг манбаи, мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий билишда ҳар қандай ижтимоий ҳодиса ёки воқеа кишилар томонидан фақат билиб олинмайди, балки улар шу билан бирга, ўзига хос ижобий ёки салбий, яхши ёки ёмон, маъқул ёки номаъқул, адолатли ёки адолатсиз, ақлга мувофиқ ёки ақлга номувофиқ, деб баҳоланади. Бу ижтимоий билишнинг қадриятлар билан боғлиқ томонидир. Одатда, ижтимоий ҳодисаларни ва улар ҳақидаги билимларни бундай баҳолаш доимо маълум ижтимоий шарт-шароитлар билан, маълум объектив ва субъектив омиллар билан боғланган ва шартланган бўлади. Бунда баҳоловчи субъектнинг манфаати, эҳтиёжи, талаби, мақсадлари ва ниҳоят, ғоявий йўли ҳам муҳим роль ўйнайди. Масалан, тарихда рўй берган айни бир ижтимоий ҳодиса шахслар томонидан, уларнинг ғоявий йўлидан келиб чиқиб, турлича баҳоланганлиги, изоҳланганлиги маълум.

Умуман олганда, ақлга мувофиқ ва ақлга номувофиқлик ўзаро бир-бирлари билан қарама-қарши ва айни вақтда бутун баҳолаш жараёнининг ажралмас икки томонини ташкил қилади. Баҳолаш жараёнига хос бу ақлга мувофиқлик ва ақлга номувофиқликни бири-бирдан ажратиб, уларни бир-бирига бутунлай қарама-қарши қўйиш ҳатодир. Чунки жамиятдаги нарса ва ҳодисалар табиатига, моҳият эътибори билан бу хусусиятлар хос эмасдир. Бундай хусусиятларни уларга инсон ўз эҳтиёжлари, талаб ва манфаатларидан келиб чиқиб беради.

Шундай бўладики, кишиларнинг ақлга мувофиқ, деб амалга оширган ижтимоий амалиётларининг улар ҳали билмаган, кутмаган ақлга номувофиқ томонлари ҳам пайдо бўлиши мумкин. Масалан, кишилар дарёларни боғлаб, гидроэлектростанциялар қурадилар ва арзон электр энергияси олишга эришади. Бу — ақлга мувофиқдир. Лекин, шу билан бирга, бу жойда сув омбори ҳосил бўлиб, у ердаги қўп экинзор ерлар сув остида қолади, атрофида эса ботқоқликлар пайдо бўлади, ер ости сувларининг қўтарилиши рўй беради.

Иморатлар захлаб кета бошлайди. Атроф-муҳитнинг иклими, табиий шароити ўзгаради ва ҳ. к. Булар — ақлга номувофиксир.

Ақлга мувофиклик ва ақлга номувофиклик инсоннинг ижтимоий билимлари соҳасига ҳам хосдир. Ақлга мувофик билимлар ижтимоий ҳаётда муҳим роль ўйнаб, жамият тараққиётини тезлаштириши, кишилар ҳаётининг фаровон бўлишига олиб келиши мумкин. Ақлга номувофик билимлар жамият тараққиётига тўсқинлик қилиб, уни турғунликка, таназзулга олиб келиши мумкин. Бунга биз мисолларни собиқ Иттифок даврида ижтимоий фанлар соҳаларидан қўплаб келтиришимиз мумкин,

г) Ижтимоий билишда ҳақиқат муаммоси.

Ижтимоий билишнинг моҳиятини тўғри тушунишда муҳим масалалардан бири — ижтимоий билимларнинг ҳақиқатлиги масаласидир. Ижтимоий ҳақиқат — ижтимоий билимларнинг ижтимоий борликка, унга хос воқея-ҳодисаларга мўъноси келишидир. Бу жиҳатдан ижтимоий ҳақиқат ҳам мазмунига қўра инсонга, инсониятга, кишиларнинг онгига, хоҳиш иродаларига боғлиқ эмас. У ҳам ўз мазмуни жиҳатидан объектив характерга эга. Бироқ ижтимоий билишда ижтимоий ҳақиқат намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу ўзига хослик, аввалам бор, субъект ва объект муносабатларининг алоҳида хусусиятлари билан, субъект ва объектни ташкил этган кишиларнинг онгли фаолиятлари, субъектнинг объектни ўзлаштиришига қаратилган фаол амалий таъсири билан боғлиқ бўлади. Ижтимоий ҳақиқат бунда объектга субъектнинг фаол таъсири туфайли содир бўладиган ижтимоий инъикос сифатида юзага келган ижтимоий билимларнинг объектив мазмунидир. Лекин ижтимоий билиш объекта кишилар фаолияти махсули бўлганидан ҳақиқатнинг мазмунига доимо субъективлик ҳам хос бўлади. Шу туфайли ижтимоий ҳақиқат ўз мазмунига қўра ҳар доим объективлик ва субъективликнинг диалектик бирлигидан ташкил топади. Бу диалектик бирлик, шу билан бирга, ўзаро тафовутга ҳам эга. Ижтимоий ҳақиқатнинг мазмунига хос бу тафовут объективлик ва субъективликнинг қарама-қарши муносаба-тида намоён бўлади.

Ижтимоий билишда билимларнинг ҳақиқатлиги

уларнинг тарихий жихати билан ҳам боғлиқдир. Ижтимоий билимларнинг шаклланиши асосида ҳам, энг аввало, кишиларнинг моддий ва маънавий амалий фаолиятлари ётади. Шу туфайли уларнинг мазмуни ҳам маълум вақт ва макон, шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлади. Булардан ташқари, ижтимоий билимлар доимо маълум ижтимоий гуруҳ, синф, табақа ёки шахсларнинг манфаатлари, мақсадлари, хоҳиш ва истаклари билан боғлиқ ҳолда мавжуд бўлади. Ижтимоий билимларнинг мазмунида бу нарса маълум мафкуравий ва дунёқараш комттонентлари сифатида намоён бўлади.

Ижтимоий ҳақиқат ижтимоий билиш объектининг ҳолати билан ҳам боғлиқ бўлади. Ижтимоий билишда ҳақиқатнинг шаклланиши мантиқи, одатда, етук объектни талаб қилади. Етук объектгина субъектга объектни тўла билиш, у ҳаққа тўла мазмунли билимлар ҳосил қилиш имконини беради. Етук ривожланган ижтимоий объект ҳақида ҳосил қилинган билимлар ижтимоий борлиқнинг ҳали етилмаган шаклларини билишда катта роль ўйнайди. Шу сабабли ижтимоий билишда объектнинг ўтмиши ва ҳозирги ҳолатини билиш унинг келажак ҳолатини олдиндан кўришга, яъни олдиндан айтишга имконият беради.

Ижтимоий ҳақиқат ҳам нисбий ва мутлақ ҳақиқатларнинг бирлигидан юзага келади. Жамиятнинг ривожланиб бориши билан ижтимоий билимлар ҳам ривожланиб боради. Жамият тараққиётининг конкрет босқичидаги ҳар бир янги авлод ўзидан олдинги авлодлар орттирган билимларни ўзлаштириб олиш билан бирга, ўзлари ўрганиб, инсониятнинг ижтимоий билиш чегараларини янада олға силжитиб боради. Шу сабабли нисбий ижтимоий ҳақиқатлар тўпланиб, мутлақ ижтимоий ҳақиқат томон яқинлашиб боради. Инсоннинг бир бутун билиши каби унинг ижтимоий билиш имкониятлари ҳам бениҳоядир, у ҳам нисбий ҳақиқатлардан мутлақ ҳақиқатга томон борадиган чексиз жараёндир. Бутун ижтимоий фанлар ва ижтимоий амалиёт тарихи ижтимоий билимларнинг ҳам нисбий ҳақиқатлардан мутлақ ҳақиқатга томон боришидан иборат диалектик жараён эканлигини тасдиқлайди.

Ижтимоий билишнинг ривожланиши ҳам қарама-қарши ғоялар ва қарашларнинг, концепциялар ва на-

зарияларнинг ўзаро кураши орқали, уларни ҳар бир даврда қайта кўриб чиқиш, янгича баҳолаш, уларнинг эскирган ва хато томонларидан воз кечиб, янги томонларини қабул қилиб бориш асосида юзага келади.

Чунки ижтимоий ҳақиқат ҳам аниқ бўлиб, у ҳам жамиятдаги аниқ воқеа ва ҳодисаларга, улар мавжуд бўлган аниқ даврга, вазиятга, жойга, ўринга, вақтга, аниқ объектив ва субъектив ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқдир. Шу сабабли ижтимоий шарт-шароитларнинг ўзгариши билан, аввал ҳақиқат бўлган ижтимоий билимлар ўзгарган шароитда ҳақиқат бўлмай қолиши мумкин. Бу шуни кўрсатадики, ижтимоий билишда мавҳум ҳақиқат йўқ, балки аниқ ҳақиқат мавжуддир. Шунинг учун ижтимоий ҳодисаларни ўрганишга доимо аниқ ижтимоий алоқадорлик ва боғланишлардан, аниқ объектив ва субъектив ижтимоий шарт-шароитлардан келиб чиқиб ёндошмоқлозим. Чунки, ҳамма замонлар, ҳамма даврларда, ҳар қандай шароитда ўзгармай қоладиган ижтимоий билимлар йўқ. Ижтимоий билишда ҳақиқатнинг аниқлиги масаласини тўғри тушуниш ҳаётда жуда катта роль ўйнайди.

Нихоят, ижтимоий билимларнинг ҳақиқатлиги критерийси ҳам ижтимоий-тарихий амалиётдир. Ижтимоий-тарихий амалиёт ижтимоий билимларнинг ҳақиқат ёки хато эканлигини ажратадиган, аниқлайдиган мезондир. Лекин ижтимоий-тарихий амалиёт маълум тарихий шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлгани учун ҳақиқат мезони сифатида нисбий характерга эга. Чунки, бу мезон инсон билимларининг «мутлаклик»ка айланиб кетишига имкон бермайдиган даражада номуайян бўлиши билан бирга, уларнинг фақат нисбий ҳақиқатлардан иборат эмаслигини тасдиқловчи даражада муайяндыр. Лекин шуни ҳам унутмаслик лозимки, ижтимоий амалиёт мезони моҳият эътибори билан ҳеч вақт инсоннинг ижтимоий билимларини мутлак тўлиқ ҳолда тасдиқлаб ёки рад қилиб бера олмайди.

Ижтимоий ҳақиқат ўз табиатига кўра кишиларнинг ҳис-туйғулари ва эхтирослари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Ижтимоий ҳақиқатга эришиш ҳис-туйғуларсиз мумкин эмас. Кишиларнинг ҳис-туйғуларисиз ҳеч мақал ҳақиқатни қидириш бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Ижтимоий ҳақиқат ижтимоий борлиқнинг, ундаги

воқеа ва ҳодисаларнинг оддий механик инъикоси ёки тўғри ифодаланиши эмас, балки маълум кадриятларнинг, мавжуд воқелик ва имкониятларнинг идеаллашган маънавий ифодаси ҳамдир. Тўғриси, ижтимоий ҳақиқат анча чуқур маънодаги ижтимоий объективликнинг идеал маънавийлик билан мое келишидир. Шу сабабли ижтимоий ҳақиқатда тарихий ҳақиқат, ҳаёт ҳақиқати ва бадий ҳақиқатлар бир-биридан фарқ қилади.

Тарихий ҳақиқат — бу тарихда юз берган бирор ҳодиса ёки воқеаларнинг қачон ва қандай объектив ва субъектов шарт-шароитлар асосида юз берганини илмий манбалар аниқ ва ҳаққоний акс эттирган, асосланган билимлардир. Тарихий ҳақиқатнинг бузилиши тарих саҳифаларида «оқ доғлар» ва «қора доғлар»нинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу эса тарихнинг нотўғри ёзилишига сабаб бўлиб, ўтмиш тарихий воқеа ва ҳодисаларни билишда нотўғри ёки бир томонлама қарашларнинг қарор топишига сабаб бўлади. Бунга собик Иттифок даврида ёзилган тарих фанлари асарларидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Ижтимоий билишда ҳаёт ҳақиқати ҳам мавжуд.

Ҳаёт ҳақиқати — бу ижтимоий тараққиётнинг маълум тарихий босқичида ҳаётда содир бўлган ёки бўлаётган, жамият томонидан анланган ва эътироф этилган воқеа ва ҳодисалар ҳақидаги уларга мое келувчи ижтимоий билимлардир. Биз ҳаёт ҳақиқати деганимизда, ижтимоий ҳаётда юз бераётган воқеа, ҳодиса ва жараёнларнинг, улар асли қандай ҳодда юз бераётган бўлса, уларнинг бизнинг билишимиз жараёнида ва билимларимизда худди шундай ўз ифодасини топишини тушунамиз. Ҳаёт ҳақиқати, одатда бизнинг ижтимоий билимларимиздан ташқари, санъат ва маданият асарларида, моддий ва маънавий кадриятларда, ҳукукий ва ахлоқий нормаларда, таълим ва тарбия соҳаларида ўз ифодасини топади. Шу жихатдан ҳаёт ҳақиқати бадий ҳақиқат билан чамбарчас боғлиқдир. Хўш, бадий ҳақиқат нима?

Ҳаёт ҳақиқатнинг санъат ва маданият асарларида санъат қонуниятлар ва мантиқи асосида акс эттирилиши натижасида ифодаланган қарашлар, ғоялар бадий ҳақиқат дейилади. Бунда ҳаёт ҳақиқати бадий ҳақиқатни белгилайди. Ҳаёт ҳақиқати ўз моҳиятига кўра

ижтимоий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятлари ва ижтимоий инъикос принциплари билан боғлиқ юзага келса, бадиий ҳақиқат ижтимоий ҳаётнинг санъат ва маданият асарларида эстетик акс эттириш хусусиятлари ва санъатнинг воқеликни эстетик инъикос эттириш принциплари билан боғлиқ ҳолда ўз ифодасини топади. Шу сабабли санъат асарининг қиймати унда ҳаёт ҳақиқатининг бадиий ҳақиқатда қанчалик реал, ҳаққоний, тўғри бадиий ифодаланиши билан белгиланади. Хуллас, тарихий ҳақиқат, ҳаёт ҳақиқати ва бадиий ҳақиқатлар ижтимоий ҳақиқатнинг турли томонлари, турли қирралари бўлиб, улар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдиради. Ижтимоий ҳақиқат, шу билан бирга, ўз ичига ақл ва адолат талабларига мўъноси келувчи билимларни ҳам олади. Бу жиҳатдан ижтимоий ҳақиқат билимларнинг, назарий қарашларнинг ижтимоий ҳодисалар ва воқеаларга оддий мўъноси келиши бўлмай, балки «ақлга мувофиқ» мўъноси келишидир.

Х б у л и м.

МУСТАҚИЛЛИҚНИНГ ИЖТИМОИЙ, ФАЛСАФИЙ МУАММОЛАРИ

1. МУСТАҚИЛЛИК - ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Мустақиллик ижтимоий, сиёсий, фалсафий, ҳуқуқий, иқтисодий соҳалар учун умумий тушунча бўлиб, давлатнинг, халқнинг бошқаларга қарам бўлмаган ҳолда ўз ички ва ташқи муаммолари ва муносабатларини хал қила олиш ҳуқуқи ва имкониятига эга бўлишини билдиради. Миллий мустақиллик ва давлат мустақиллиги тушунчалари бир-бири билан узвий боғлиқ бўлади. Лекин, давлат мустақиллиги тушунчаси мазмун ва моҳияти жиҳатидан кенгрокдир. Биз бу ўринда муаммонинг миллий мустақиллик билан боғли томонларини қараб чиқамиз.

Мустақил давлат ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эга. У бошқа давлатлар ҳуқуқларини, хал қаре», ижтимоий, иқтисодий, сиёсий манфаатлар нуқтаи назаридан қабул қилинган нормаларни бузмаган ҳолда иш кўради.

Мустақил миллий давлатлар ўртасидаги муносабатлар тенг ҳуқуқлилиқ, бир-бирларининг ички ишларига аралашмаслик, бошқа давлатларга ҳужум қилмаслик, уларнинг ҳудудий дахлсизлигини ҳурмат қилиш, сиёсий, иқтисодий ва миллидманфаатларига путур етказмаслик билан боғлиқдир.у Мустақилликнинг асосий мезонлари мавж^{3^^^}яв[^]шар ҳар бир давлат ўз конституциясига эга бўлиши, ҳудуди барқарорлигини, дахлсизлигини, ҳудудий-маъмурий тизимини белгилай дли —
ши, фуқароларни қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлиши, ўз тараққиёт йўлини танлай олиши, ҳокимият ва бошқариш органларини белгилаши, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органлари мавжудлиги, давлат тили ва ўз ҳарбий тузилмаларига эгаллиги, миллий, хавфсизлигининг ташкил бўлганлиги, хорижий давлатлар билан тенг ҳуқуқли алоқалар ўрнатиши, ўз бюджетига[^]эгаллиги. герби, байроғи, мадҳияси, пойтахти борлиги, мустақил қонунлар ва фармон чиқара олиши ва шу кабилар билан

белгиланади. Мустақил давлат халқ, мамлакат барқарор ривожланиши, ўз имкониятларидан тўла фойдаланишининг асосий омилдир.

• -

Миллий мустақилликка эришиш ҳар қандай давр-шарца ҳам оғир, зиддиятли шароитларда амалга ошган. Бу мураккаб вазиятларда мустақилликка эришган давлат мустамлакачилик давридан қолган оғир меросни тезда бартараф этиши, улкан истикбол режаларини ўз олдига қўйиши, оммани аста-секин тарбиялаб, ижтимоий, сиёсий фаоллиги ва миллий онгини ошириб бориши, янги улкан режаларни бажаришга сафарбар этиши керак. Миллий мустақиллик улкан сиёсий, иқтисодий, маънавий ўзгаришларни амалга оширишнинг асосий шартларидан бири бўлган миллий уйғонишни ҳам ўз ичига олади.

Мустақил давлат ўз тараққиёти йўлини белгилаши уч муҳим омилни ҳисобга олиш билан боғлиқдир. Булар қуйидагилар:

1. Мамлакатнинг мустақил тараққиётига асос бўладиган, унга шароит яратиб берадиган сиёсий, иқтисодий имкониятлар, табиий бойликларнинг мавжудлиги, ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши.

2. Халқнинг миллий онги, бирдамлиги, ҳамжихатлиги, миллий ғурури, ватанпарварлик туйғулари кучли бўлиши, ўз тарихи, анъаналари қадриятларини чуқур билиши, давлатнинг, мамлакатдаги ижтимоий, сиёсий кучларнинг асосланган, узоққа мўлжалланган, мустақил тараққиёт манфаатлари билан белгиланган режаларнинг бўлиши.

3. Халқаро вазият мўътадиллиги, қўшни давлатлар, улардаги ижтимоий, сиёсий кучларнинг мустақил тараққиёт йўлига ўтаётган давлатга нисбатан бўлган адолатли муносабати.

Мустақил тараққиёт йўлининг бу омиллари бир-бири билан узвий боғлиқдир. Мустақилликка эришган давлатнинг етарли ижтимоий, маънавий, иқтисодий имкониятлари бўлмаса, унинг ривожланиш заминлари ҳам мустаҳкам ва барқарор бўлмайди. Халқ оммаси, мамлакатдаги турли сиёсий кучлар мустақилликка эришган давлат олдида турган вазифаларни тўғри, тўла тушунма-

салар, уларни амалга оширишга онгли равишда интил-масалар мустақилликни мустаҳкамлаш қийин кечади. Ижтимоий-сиёсий фаоллиги етарли бўлмаган, миллий онги ўсмаган, миллий ғурури паст бўлган халқни мустақиллик йўлига қўлидан етаклаб, зўрлик билан олиб кириб бўлмайди. Ҳар қандай катта иқтисодий, сиёсий ислохотлар кенг тарбиявий, маърифий-мафкуравий ишлар билан боғлаб олиб борилган тақдирдагина самара беради.

Миллий мустақиллик инсоният тарихининг ҳамма даврларида ҳам жамият тараққиётини тезлатишнинг муҳим омилларидан бири бўлиб келган.

Миллий мустақиллик прогрессив тарихий жараёнининг зарурий таркибий қисми бўлганлиги сабабли ҳам муҳим илмий, назарий, амалии муаммр сифатида турли фанлар томонидан ўрганилади, Тарих фани халқ оммасининг ўз озодлиги йўлида Олиб борган курашларини, мустақилликка эришган мамлакатларда амалга оширилган тадбирлар тажрибасини, бу курашда иштирок этган, этаётган ижтимоии, сиёсий кунларнинг шаклланиши сингари муаммоларни ўрганади. Ҳуқуқшунослик фани эса мустақил миллий давлат ташкил топганидан кейин уни мустаҳкамлаш, ривожлантириш учун зарур бўлган қонунлар, ҳуқуқий нормалар тизимини шакллантириш, ривожлантириш масалаларини ўрганади. Сиёсатшунослик фани ҳам мустақиллик учун кураш ва мустақил миллий давлатлар ташкил топиши билан боғлиқ бўлган ижтимоии, сиёсий жараёнларни ўрганади. Мустақил давлатларда қарор топган ва топиши лозим бўлган сиёсий тактика ва стратегия, ижтимоий-сиёсий кучларнинг ўзаро муносабатлари масаласини ўрганиш ҳам айти шу соҳага тегишлидир. Мустақиллик қўлга киритилганидан кейин мамлакатда амалга оширилган ва оширилиши лозим бўлган иқтисодий ислохотлар масаласи иқтисод фани томонидан тадқиқ қилинади.

Лекин, бу алоҳида фанлар мустақиллик муаммосини яхлит жараён сифатида ўрганиш, унинг тарихий тажрибасини умумлаштириш ва назариясини яратиш имконига эга эмас. Мустақил тараққиёт йўлидан муваффақиятли бориш учун бу жараёнларнинг умумий

конуниятларини очиш, истиклол учун кураш йўлида қўлланма бўла оладиган назарий ҳулосалар чиқариш ҳам ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир. Бу вазифани инсон тафаккурининг умумлаштирувчи хусусиятини ўзида кенгроқ ва тўлароқ ифода этувчи фалсафа фанигина бажара олиши мумкин. Фалсафий тафаккур асосидагина бу муаммолар билан боғлиқ бўлган тарихий, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий, мафкуравий масалаларни чуқур илмий умумлаштириш, асосий қонунлари ва қонуниятларини очиб бериш мумкин. Бу борадаги фалсафий умумлашмалар ўтмиш тараққиётининг илмий якуни ҳамда истиклолни тўғри англаш учун зарур бўлган муҳим дастур ҳамдир.

Мустақиллик назариясини ўрганиш билан боғлиқ бўлган фалсафий муаммолар қуйидаги масалаларни ўз ичига олади:

1) мустақиллик прогрессив йўлдан бораётган жамият тараққиётининг муайян шакли эканини кўрсатиш, унинг ички қонуни ва қонуниятларини очиб бериш;

2) мустақиллик учун курашга сабаб бўлган барча сиёсий, иқтисодий, маънавий заминларни жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида мавжуд бўлган имкониятлар, шарт-шароитлар билан боғлаш;

3) мустақилликка эришиш жамият ҳаётидаги кескинлашган зиддиятларни ҳал этишнинг муайян бир йўли эканини кўрсатиш;

4) мустақилликка эришиш учун олиб борилган курашлар даврида ҳал этилиши кун тартибида турган сиёсий, ижтимоий зиддиятлар ичида миллий муносабатлар билан боғлиқ зиддиятлар ҳал этувчи аҳамият касб этганини исботлаш, мустақиллик шароитида миллий манфаатлар муштараклашишини ўрганиш;

5) мустақил тараққиёт йўлидан боришнинг турли конкрет шароитлардаги ўзига хос хусусиятлари, йўллари ва умумий қонуниятлари ўртасидаги боғланишларни тадқиқ этиш.

Бу масалаларни бир-бири билан боғлиқ ҳолда ўрганиш мустақилликнинг фалсафий муаммоларини ёриштида катта аҳамиятга эгадир.

Маълумки, мустақиллик учун кураш мустамлакачилик тузуми яратган қарама-қарши манфаатлар ва улар-

нинг заминиди ётган зиддиятлар кескинлашиши асосида юзага келади. Ҳукмрон ва тобе мамлакатлар, халқлар ўртасидаги курашнинг бошланиши ва кескинлашувига олиб келувчи омиллар бир-бирига зид бўлган сиёсий, иқтисодий-ижтимоий манфаатлардир. Манфаатлар борасидаги муносабатлар зиддиятларга айланиши ва уларнинг кескинлашуви миллий озодлик учун курашиш масаласини асосий мақсад қилиб қўйган кучларнинг шаклланишига олиб келади.

Мустақилликнинг фалсафий муаммолари жумласига миллий муносабатлар борасидаги зиддиятлар масаласи ҳам кирилади. Шунинг учун ҳам ҳар доим мустақиллик учун кураш миллий озодлик ҳаракати, деб талқин этилиб келинган. Миллий озодлик кураши миллий зулм ва тенгсизлик бор жойда содир бўлади. Бу ерда кураш асосан икки сиёсий гуруҳ ёки бир мамлакат фуқаролари ўртасида эмас, балки, ўз эркинлиги, ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилаётган миллат томонидан олиб борилади. Бинобарин, мустақиллик учун кураш заминиди ҳар доим ҳам эзилган, таҳқир ва таъқиб этилган миллатнинг манфаатлари учун курашиш вазифаси ётади.

Турли шароитларда қўлга киритиладиган мустақилликнинг бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган уч муҳим жиҳати бор. Булар — иқтисодий, сиёсий, маънавий мустақилликка эришишдир. Агар шу жиҳатлардан бири бўлмаса тўла, барқарор мустақиллик тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Бу борадаги илмий, назарий муаммолар ҳам фалсафа фани томонидан яхлит ҳолатда ўрганилади.

рузШўзишцАЛ- иқтисодий ривожланиш имкониятлари сиёсий мустақиллик қарор топганидан кейингина юзага келади ва ўз навбатида сиёсий мустақилликнинг барқарор бўлишига хизмат қилади. Агар сиёсий мустақилликни қўлга киритган мамлакат иқтисодий муносабатларни тезда, самарали изга соломаса, бу борадаги барча ютуқлар, халқнинг орзу-умидлари барбод бўлиши муқаррардир. Мустақил давлат иқтисодий ривожланишнинг асосий йўлларини, пировард мақсадларини белгилаб беради. Лекин, мураккаб шароитларда амалга ошаётган иқтисодий ривожланиш фақат олдиндан белгилао Қўйилган мезонлар, қоидалар дои-

расидагина қолиб кетиши мумкин эмас. Иктисодий ривожланиш йўлларига конкрет шароитдаги эҳтиёж, талаб ва имкониятлар, бозор муносабатларининг ҳолати, халқаро муносабатлардаги ўзгаришлар, фан ва техника тараққиёти, ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этиш борасидаги янги қадамлар ҳам бевосита таъсир этади. Шу сабабли иктисодий ислохотлар борасидаги давлат сиёсати ҳам жамият тараққиётнинг янги шароитлари ва имкониялари таъсирида тақомиллашиб туриши зарур. ЦС[^]~

^ - • Сиёсий ва иктисодий тараққиёт борасидаги ўзаро боғлиқлик жамият ривожланишининг объектив қонунидир. Ривожланишнинг барча давларида иктисоднинг сиёсатга таъсири кучли бўлади. Сиёсат — бу ақидабозлик эмас, балки, муайян шароитлар таъсири остида ўзгариб боровчи жараёндир.

Мафкуравий мустақилликка эришиш ҳам тараққиётнинг муҳим омилларидандир.

Мустамлакачилик давларида давлат сиёсати эзилган халқларни маънавий қарамлик ҳолатида саклаб қолишга қаратилган бўлади. Масалан, 130 йилдан ортиқ давр давомида Чор Россияси ва собиқ Иттифок томонидан мазлум Халқларнинг миллий онги, миллий ифтихор туйғуси кучайишига йўл бермаслик учун қилинган ҳаракатлар ҳам шу мақсадлар билан боғланган эди. Мустамлака ва қарам мамлакатлар халқлари ўртасида ҳукмрон миллат тили ва маданиятини кенг тарғиб этиш ҳам маънавий қарамлик ҳолатини кучайтиришга қаратилган бўлади.

Мустақиллик мафкураси, миллий уйғониш миллатнинг ўз тарихи ва тақдирини чуқур тушуниши, миллий онги ўсиши, миллий кадр-қимматини асраши, миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуси кучайиши билан боғлиқдир. Юксак миллий онг бўлмаган жойда тўлақонли миллий мустақиллик ҳам, миллий мафкура ҳам бўлмайди.

Миллий истиклол мафкураси мустақиллик қўлга кiritилганидан кейин эмас, балки, унғача бўлган узок курашлар жараёнида шаклланади. Бу мафкура ўз озодлиги, ҳақ-ҳуқуқи, кадр-қиммати учун курашаётган халқларнинг орзу-умидлари билан боғлиқдир. Муста-

қиллик қўлга киритилгач, бу курашда иштирок этган кучлар олдинга сурган илжор ғоялар яхлитланиб, миллий мафкура ҳолатига келади. Миллим истиклол мафкураси мустақилликка эришган давлат, халқ танлаб олган иқтисодий, сиёсий тараққиёт, маънавий камолот йўли, халқнинг орзу-истакларининг илмий умумлашган, муайян мақсадларни амалга оширишга қаратилган назарий ифодасидир. Бу мафкуранинг бош мақсади халқни умуммиллий манфаатларини амалга ошириш йўлида бирлаштириш, унинг кучи ва имкониятини белгиланган, тобора аниқлашиб бораётган вазифаларини бажаришга сафарбар этишдир. Истиклол мафкурасининг мамлакат ижтимоий тараққиётидаги кучи ва имконияти ҳам у омманинг онгига қанчалик чуқур сингиши, фаолиятига асос бўлиши билан белгиланади. Халқдан ажралган, унинг манфаатларига мое келмайдиган мафкура зўравонлик йўли билан оммалаштирилганида ҳам узоқ самара бермайди. Агар жамият аъзолари сиёсий қатағонлик ва таъзийқдан қўрқиб бирор мафкурани «қабул қилишга» мажбур бўлсалар, лекин, улар дил амри, эътиқод билан иш қилмасалар, натижада мафкуравий бўшлиқ ҳолати юзага келади. Мафкуравий бўшлиқ муайян мафкура халқнинг қалбидан чуқур ўрин олмаганлигининг ифодасидир. Янги мафкура омманинг онгига чуқур сингиши, керакли даражада ижтимоий аҳамият касб этиши учун халқ манфаатларини ифодалаши лозим. Шу билан бирга, халқ ҳам, ўз навбатида, маълум маънавий камолот даражасига кўтарилган бўлиши зарур. Мафкуравий баркамоллик маънавий етуклик бор жойдагина мавжуд бўлади. Маънавий камолоти юксалиб бораётган халқ ва миллатгина ўз мафкурасини яратиш, унга асосланиб фаолият кўрсатиш имконига эга. Хуллас, сиёсий, иқтисодий ва маънавий мустақилликнинг заминларини биргаликда мустаҳкамлаш ва ривожлантириш мустақил давлат тараққиётининг асосий шартларидандир.

Мустақиллик учун кураш турли шаклларида бўлиши мумкин. Булар қуйидагилардан иборат:

а) қўллаб мамлакатлар ва халқларнинг ўз озодлиги учун халқаро империализм ва коммунизм ҳукмронлигига қарши биргаликда кураши;

б) ҳар бир мамлакат, миллат ўзининг мустақиллиги учун кураши.

Халқаро империализм, совет тоталитар тузумининг жаҳондаги қўплаб мамлакатларда ўрнатган зулми миллий озодлик ҳаракатларининг, бир-бири билан боғланган жараён сифатида, кучайишига сабаб бўдди. Бундай курашлар дунёнинг турли жойларида, турли шароитларда, турли даврларда бўлган бўлса ҳам улар мустамлакалар билан метрополиялар ўртасидаги зиддиятлар кескинлашишининг оқибати эди. Бу кураш натижасида халқаро империализм ва совет тоталитар тузумининг томирларига болта урилди, қўплаб мамлакатлар, халқлар ўз мустақиллигини қўлга киритиши учун имконият яратилди.

Миллий мустақиллик учун кураш бир мамлакатнинг мақсад ва манфаатлари билан боғлиқ равишда амалга ошади. Миллий мустақиллик айрим бир мамлакатни бошқа давлат асоратидан қутказиш, ўз тараққиёти йўллари - мустақил ҳал этаолишига имкон яратишдир. Бу ўринда мустақилликка интилаётган давлатнинг, унда яшаётган барча аҳолининг манфаатлари биринчи ўринда туради ва шу мақсадлар асосида кураш олиб борилмоғи лозим.

Қўп миллатли мамлакатларда давлат мустақиллигини бир миллат мустақиллиги билангина тенглаштириш назарий хатоликларга, амалий чалкашликларга, ихтилофларга олиб келиши мумкин. Мустақил давлат асосий ерли миллатнигина эмас, балки, шу мамлакатда яшаётган бошқа миллатларнинг манфаатларини ҳам ҳимоя этмоғи зарур.

Гуржистон республикаси мустақил бўлиши натижасида мамлакатдаги асосий миллатнинг манфаатларини биринчи ўринга қўйиш ҳоллари кучайди. Миллий шовинизм кучайиб, Жанубий Осетия автоном областини тугатиш, абхазларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишини чеклаш учун уринишлар авж олиб кетди. Бу, Гуржистонда бошқа миллатлар ҳам мавжудлигини, уларнинг ўзига хос манфаатлари борлигини унутиш эди. Натижада, мустақилликка эришган бир мамлакат доирасида миллий озодлик курашлари кучайиб кетди. Сўнгги бир неча йил давомида бу мамлакатда минглаб кишилар ҳалок бўдди, қўплаб шаҳар ва кишлоқлар вайрон қи-

линди. Бу сабоқ шуни кўрсатдики, миллий мустақиллик ҳар қандай шароитда ҳам инсон ҳуқуқларини, барча миллатларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлгандагина яхши самара беради. Миллий мустақилликни янги мустамлакачилик, шовинистик, бошқа миллатларни менсимай қўйиш кайфиятлари билан боғланиб кетиши эса тараққиётга салбий таъсир кўрсатади.

Умуман олганда, миллий мустақилликнинг жамият тараққиёти тезлашишига кўрсатадиган ижобий таъсири куйидагилардир:

1) мустақиллик туфайли ҳар бир мамлакат ва миллат ўз иқтисодий имкониятларидан, ишлаб чиқарувчи кучларидан уларнинг ижтимоий, иқтисодий ва экологик оқибатларини тўла ҳисобга олган ҳолда, оқилона фойдалана олади;

2) фан техника тараққиёти борасидаги ютуқлар айрим давлатларнинг монополияси бўлиб қолмай, барча мамлакатларда уларнинг кенг қўлланишига имкон яратилади;

3) барча мустақил мамлакатлар ўртасида тенглик, тенгҳуқуқлилиқ ва ҳамкорликка асосланган янги иқтисодий, сиёсий муносабатлар ўрнатилиши мумкин бўлади;

4) жаҳоннинг табиий ресурсларидан бутун инсоният ва келажак авлодлар манфаатларини қўзлаб, оқилона фойдаланиш йўлига ўтиш мумкин бўлади;

5) миллий ва ирқий муносабатлардаги барча адолатсизликларга, тенгсизликларга чек қўйилиб, ҳар бир халқ маънавияти, миллий хусусиятлари, қадриятларини эркин ривожлантира олишига шароит яратилади, миллий, умуминсоний қадриятлар биргаликда, узвий боғлиқ равишда ривожланишига имконият юзага келади;

6) жаҳондаги халқлар, мамлакатларнинг иқтисодий ва маънавий тараққиётини мувофиқлаштирувчи халқаро ташкилотлар фаолиятини ҳар томонлама ривожлантиришга шароит туғилади.

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида бу тadbирларни бир-бири билан боғлиқ равишда амалга ошириш жамият ривожланишини тезлаштиришнинг муҳим шартидир.

^"" "

2. МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК ҲАРАКАТЛАРИ КУЧАЙИШИ ВА СОВЕТ ТОТАЛИТАР ТУЗУМИНИНГ БАРБОД БЎЛИШИ

Мустамлакачилик ва қарамлик сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан қудратли бўлган давлатлар бошқа халқлар ва мамлакатларга нисбатан олиб борган агрессив, босқинчилик сиёсатининг оқибати эканини кўриб чиқдик. Бундай сиёсат натижасида асрлар давомида қўплаб мамлакатларнинг бойликлари таланди, улар мустақил сиёсий, иқтисодий, маданий ривожланиш имкониятларидан маҳрум бўлиб қолдилар.

Мустамлакачилик асорати миллий-озодлик ҳаракатлари шаклланишига ва тобора кенг авж олишига олиб келади. Миллий-озодлик ҳаракати миллатнинг сиёсий, миллий онги ўсиши, унга етакчилик қилувчи кучларнинг уюшиши ва шаклланиши билан боғлиқдир. Жаҳондашбарча мустамлака ва қарам мамлакатларда миллий-озодлик кураши метрополиянинг ҳукмронлиги ўрнатилган дастлабки даврларданоқ бошланиб, турли босқичлардан ўтди. Бу босқичлар ички ва ташқи зиддиятларнинг кескинлашиши, ҳаракатга келган ижтимоий, сиёсий кучларнинг уюшиши, ташкилий, ғоявий жиҳатдан чиникиши билан боғлиқ бўлади.

Туркистон халқларининг миллий мустақилликка эришиш мақсадида олиб борган ҳаракати 130 йил давом этди ва мураккаб, зиддиятли босқичлардан ўтди. XIX асрнинг иккинчи ярмида миллий-озодлик ҳаракатларининг сиёсий мақсадлари аниқданмаганлиги сабабли чоризм зулмига қарши курашга кўтарилган халқ асосан айрим амалдорларни ўлдириш, ҳукумат маҳкамаларига ўт қўйиш, солиқ тўлашдан бош тортиш йўлларида борди. Айрим ҳолларда бу ҳаракат ўлкада яшовчи рус аҳолисига ҳам қарши қаратилди. Халқ миллий зулмнинг асосий сабабларини яхши тушуниб етмаганлиги учун, келгинди русларни маҳаллий аҳоли бошига тушган барча мусибатларнинг сабабчиси, деб билди. Айрим даврларда эски хонлик тартибларини тиклаш ҳам оммавий норозилик ҳаракатларининг мақсади сифатида кун тартибига қўйилди. Туркистонда 1860—1900 йиллар орасида бўлиб ўтган барча халқ қўз-

ғолонларининг хусусияти шундай эди. 1892-йилги Тошкент кўзғолони, 1898-йилги Дукчи эшон бошчилигидаги халқ ҳаракати ҳам мустамлакачилик зулмига қарши қаратилган миллий-озодлик ҳаракатларининг муҳим саҳифаси эди.

Бу даврларда миллий-озодлик ҳаракатининг мақсадини аниқ тасаввур қиладиган, унинг мафқурасини яратишга қодир бўлган сиёсий кучлар ҳали шаклланмаган эди. Зиёлилар асосан дин арбобларидан иборат бўлиб, эндигина шаклланаётган маҳаллий буржуазия ҳали ўзининг иқтисодий ва сиёсий мақсадларини тўла тасаввур қилолмаган эди. XX аср бошларида маърифатчилик, жаҳидчилик ҳаракати вужудга келди. Улар мустақилликка эришиш масаласини халқни саводли қилиш, онгни ўстириш мақсадлари билан боғладилар. Шўрои уламо, Шўрои Исломия ҳаракатининг баъзи ташаббускорлари панисломизм ғоялари таъсирида бўлиб, миллий-озодлик ҳаракатининг асосий ғояси сифатида диний бирлик ва бирдамликни, ислом давлати барпо этиш вазифасини қўйдилар.

Большевиклар ташвиқоти таъсирида бўлган айрим зиёлилар мустақилликка эришишни социалистик инқилоб ғалабаси билан ҳам боғладилар. Пекин, социалистик тўнтаришдан кейин миллий муносабатлар борасида кескин ўзгаришлар бўлмади. Янги тузумнинг биринчи қадамлариданоқ шовинистик мақсадлар совет давлати олиб бораётган сиёсатда устунлик қилиб, чекка ўлкаларни хомашё базаси сифатида саклаб туришга интилиш коммунистлар олиб бораётган сиёсатнинг асосий йўналиши экани очик кўзга ташланди. Ҳокимият асосан рус ишчилари ва зиёлилар қўлига ўтиб қолди. Фикри, эътиқоди мустамлака ўлка шароитида шаклланиб, шовинистик ғоялар қон-қонига сингиб кетган бу кишилар мазлум миллатларнинг манфаати, талаб ва эҳтиёжларига ҳолисона қараши асло мумкин эмас эди. 1918—1920 йиллар ўртасида шовинистик кайфиятларнинг ўлкада амалга оширилаётган иқтисодий, сиёсий, маданий тадбирларга таъсири ниҳоятда кучли бўлди. Шундан кейин, миллий мустақилликка эришиш йўлидаги курашларда янги давр бошланди.

Туркистонда мустақил давлат барпо этишга қаратил-

ган ҳаракатнинг мисоли сифатида «Туркистон Мухторияти»ни кўриш мумкин. Мухторият раҳбарлари совет ҳокимияти қабул қилган дастлабки декретларга ишониб, энди собиқ мустамлака ўлкаларнинг халқлари ўз тақдирини ўзи белгилаши, миллий мустақил давлатини ташкил этиши мумкин, деб ўйлаган эдилар. Лекин, бу умидлар сароб бўлиб чиқди. Янги мухторият етарли сиёсий заминга, ҳарбий кучларга эга бўлмаганлиги сабабли тезда конга ботирилди. Шўро ҳукумати яхши қуролланган арман дашноқларининг ёрдами билан Қўкон шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолини талади.

Турор Рискуловнинг «Турк республикаси», «Турк компартиясини» тузиш тўғрисидаги фикрларини ҳам мустақилликка интилиш йўлидаги ҳаракат, деб баҳолаш мумкин.

Миллий манфаатларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган барча ҳаракатларга буржуа миллатчилиги, деган сиёсий тамға ёпиштиридди. Натижада, 20—30 йилларда бу йўлда кураш олиб борган ўн минглаб миллатпарвар кишилар қатағон қилинди ва йўқ қилиб юборилди.

Совет тузумининг кейинги даврларида миллий манфаатларни ҳимоя қилиш, миллий маданият ва тилларни таҳрир этишга, ўлканинг бойлиқларини талон-тарож қилинишига йўл бермаслик билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар ҳам мустақилликка эришиш йўлида олиб борилган курашларнинг таркибий қисми эди.

1984—1991 йилларда миллий мустақилликка эришиш йўлидаги курашлар янги босқичга кўтарилди. Демократия ва ошкоралик борасидаги дастлабки имкониятлар натижасида шаклланган соғлом кучлар бу курашда фаол иштирок эта бошладилар.

1991 йилнинг 19—21 август кунлари Москвада фавқулодда ҳолат бўйича давлат комитети уюштирган исён тоталитар тузумнинг чириб бўлган заминини мустаҳкамлашга қаратилган эди. Агарда мазкур комитет ғалаба қилганида мустақиллик йўлида жонланиб бораётган ҳаракатлар катта зарбага учраши ва конга ботирилиши турган гап эди.

Фавқулодда давлат комитетининг исёни бостирил-

ганидан кейин совет тоталитар тузуми барбод бўлиши учун янги шароит яратилди. Лекин, собиқ иттифокчи республикаларни иқтисодий ва сиёсий қарамлик ҳолатида ушлаб туриш учун бўлган ҳаракатлар собиқ «марказда» хануз кучли эди. Шу сабабли собиқ иттифокчи республикалар ўз мустақиллигини эълон қилиши кун тартибидаги муҳим вазифа бўлиб қолди.

Ўзбекистан, собиқ иттифокчи республикалар ичида биринчилардан бўлиб, ўз мустақиллигини эълон қилди.

Беловеж Пушъасида Россия, Украина, Белоруссия раҳбарлари қабул қилган қарор бу жараёни тезлаштиришга олиб келган бир омилдир.

Собиқ Иттифок таркибидаги республикалар, хусусан, Ўзбекистон эришган мустақиллик мустамлакачилик асоратига тушиб қолган халқларнинг узоқ йиллар давомида олиб борган қураши оқибатидир.

3. МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН РИВОЖИНИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ЖИХАТЛАРИ

1991 йилнинг 31 августидан эътиборан, она-Ватанимиз кўхна тарихи солномасида янги саҳифа — Ўзбекистоннинг миллий давлат мустақиллиги даври бошланди. Диёримизда қарийб бир ярим аср давомида ҳукм сурган мустамлакачилик, мустабидчилик тузумлари барҳам топди. Халқимизнинг азалий орзу-умидларига эришиши, армонларини ушалишининг дебочаси бўлмиш ушбу тақдирломон вазиятда жамиятимиз олдида қатор мураккаб масалалар, муаммолар қўндаланг бўлди. Мустақиллик нима ўзи, биз, эндиликда, қайси йўддан ва қайсига қараб юрамиз, кечаги куннинг узоқ ҳамда яқин ўтмишидан нималарни ўзимиз билан келажак учун оламиз ва уларнинг нималаридан воз кечамиз каби саволлар бутун ижтимоий онгимизни қамраб олди. Иқтисодиётдан сиёсатгача, моддийликдан маънавиятгача, ижтимоийликдан инсон шахсигача, давлатчиликдан фуқароликкача, узоқ тарихимиздан ҳозирги кунимиз ва эртанги тақдиримизгача тааллуқли бўлган барча жабҳалар, воқеа, ҳодиса ҳамда нарсаларни ақл-заковатнинг ҳолис тарозисига қўйиш зарурати туғилди.

Мазкур ҳолатни чуқур англаган мамлакатимиз йўл-бошчиси — Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов, истиклолигимизнинг илк боскичидаёқ, бутун жамият аҳлига қарата: маънавиятсиз ҳеч қандай тараққиёт йўқ ва унинг бўлиши ҳам мумкин эмас! — деб хитоб қилди. Ушбу пурҳикмат хитоб ёш узбек миллий давлати расмий сиёсатининг ўзига хос даракчиси сифатида намоён бўлди.

Мустақиллик мустабид шўролар мамлакатининг, унинг танҳо ҳукмрон мафқураси томонидан қизиб берилган «темир йўллари» бўйлаб ҳаракат қилувчи «поездидан» ўз «вагонимизни» ажратиб олишдангина иборат жараён эмасди. У, авваламбор, мазкур «вагон» ичида ўрнатилган ғайриинсоний тартиботларга барҳам беришга ҳамда унга эркинлик негизидаги ўзиюрарлик табиатини ато этишга қаратилган эди. Бунинг учун шўролар тузумидан мерос бўлиб ўтган маънавий инқироздан халос бўлиш чораларини кўроқ керак бўлди.

Сиёсий жихатдан эълон қилинган мустақиллигимизни ҳаётий воқеликка айлантиришнинг тубида ётган муаммоларнинг жиддийлигига мамлакатимиз фуқароларининг диққат-этиборини қаратиб, давлатимиз раҳбари қуйидаги фикрни алоҳида таъкидлади: «Марказлаштирилган тартибда режалаштириш ва бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик услубидан бозор иқтисодиётига ўтиш — бу мавжуд ҳўжалик юритиш усулини янгилаш ёки такомиллаштириш эмас, балки тамоман янгича ҳўжалик юритиш тизимини жорий этишдир. Бу бир сифат ҳолатидан иккинчисига ўтишдир. Бу одамлар учун муғлақо янги ҳаёт фалсафасидир».¹

Мустақиллик, уни мустаҳкамлаш, юртимизда ижтимоий адолатга асосланган инсоний жамият қуриш вазифаси билан боғлиқ тарзда олдимизда қўндаланг бўлган муаммоларни таҳлил этар эканмиз, дастлабки даврда, ҳаётимиздаги салбий иллатларнинг сабабларини, кўпроқ, иккинчи даражали, ҳосилавий тусдаги, ўткинчи, жузъий ҳодисалардан ахтариш билан машғул бўлдик, қарийб чоракам бир аср давомида илдиз отган

¹ *Ислам Каримов*. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1996. 315-бет.

номаъкулчиликларни бир зумда ҳал этишни хоҳиш-истак қилдик.

Бундай ҳатти-ҳаракатлар замирида, бошқа сабаблар билан бир қаторда, ҷамиятимиздаги умумий фалсафий маданият даражасининг пастлиги ҳам ётарди. Зеро, шўролар истибдодий тузуми фалсафани асосан ўз расмий сиёсатининг «дастёрига», маддоҳига айлантирган, ундаги илмийлик, ҳолислик, ижодий тафаккурнинг тимсолилик ҳислатларини сиқиб чиқарган эди.

Бирон-бир соғлом ҷамиятни соғлом маънавиятсиз, унинг муҳим, ўзагий тусдаги таркибий қисми — соғлом фалеафасиз тасаввур этиш асло мумкин эмас. Чунки, инсон, ҷамият ҳаёти муаммолари ақл, тафаккур томонидан теран таҳлил қилинмас, пухта қамраб олинмас экан, ижтимоий жараёнлар ҳали одамлар измига бўйсунмаган бўлади, демакки, уларнинг кишилар манфаатларига хизмат қилаётганлигига ҳеч қандай жиддий кафолат йўқ.

Хилма-хил, ранг-баранг оламнинг табиий-тарихий жараёнларидаги умумийликни, ўзаро алоқадорликни, қонуниятларни кашф этмай, бутун инсоният, жумладан муайян ҷамият, халқ, миллат, шахе ҳаётига дахлдор масалаларни ҳал этиш мумкин эмас. Маълумки, фақат фалсафагина ҷамиятга, кишиларга якка-дуikka нарса, воқеа ва ҳодисалар тизими тубида ётган умумийликни, тасодифийликлар ортидаги қонунийликни кўра билиш, булар негизида уларга ўз турмушларини англаш, уни ижтимоий-сиёсий бошқариш, йўналтириш имкониятини беради.

Бошқача қилиб айтганда, фалсафа ҳаётнинг ички мантиқидан келиб чиқиб, унинг ўзи яратган имкониятларига таяниш орқали ушбу ҳаётнинг ўзини муайян тарзда, яъни фалсафий тушунчалар, тасаввурлар, таълимотлар тимсолида ифода қилишдан иборатдир. Бу маънода, ҳар қандай фалсафа унинг ўзига жон ато қилган ҳаётини шароитлардан яхши ҳам, ёмон ҳам эмас. Фалсафанинг қандай бўлишлиги мазкур ҷамиятдаги унга бўлган таъсирчан эҳтиёжлар туси билан белгиланади. Фалсафа ҷамиятдаги етакчи, устивор эҳтиёжлар, манфаатлар, ниятларнинг қай тусдалиги, уларнинг қайси ёки қандай мақсадлар томон йўналганлигининг

ўзига хос кўзгусидир. Жамиятнинг соғлом фалсафага нисбатан теран анланган эҳтиёжи унинг чинакам инсоний максадларни кўзлаётганлигидан дарак берувчи ҳолатдир ва аксинча.

Мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар сиёсати, унинг замирида юз бераётган туб ўзгаришларнинг муайян фалсафага асосланганлиги бизда жамиятимиз кўзлаётган олийжаноб ниятларга муносиб ва монанд теран фалсафага чуқур ижтимоий эҳтиёжнинг шаклланаётганидан бир нишонadır.

4. ИСЛОҲОТЛАРНИНГ ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар куйидаги фалсафий асосларга таянади:

а) миллий маънавият ва ижодий гафаккур — жамият ижтимоий янгиланишининг бош омиллари.

Мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий ривожига эҳтиёжлари жамиятда миллий маънавиятни, мамлакатнинг ҳар бир фуқаросида ижодий фикр қила олиш қобилиятини шакллантириш вазифасини кун тартибига қўйди. Маълумки, шўролар тузуми даврида жамият ҳаётининг муҳим тамойили, деб эътироф этилган, халқлар дўстлиги аталмиш, аслида сохта байналмилалчиликдан нарига ўтмаган ақида миллий маънавиятни, унинг ижобийлигини инкор этарди. Маънавиятга эса, қўпол моддиюнчилик фалсафаси нуктаи назаридан келиб чиқилиб, иккиламчи, яъни амалий жихатдан иккинчи даражали ҳодиса, деб қаралди.

Эндиликда бундай қусурларга барҳам берилмоқда. Чунончи, мустақил Ўзбекистоннинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ривожига маънавият, унинг миллийлиги билан узвий боғлиқликда тасаввур қилинмоқда. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, агар истибдодий тузум даврида маънавият моддий, иқтисодий ривожланишнинг ҳосиласи, натижаси, деб қаралган бўлса, бугунга келиб, биз, маънавиятни иқтисодий раванакнинг нафақат ҳосиласи, балки, унинг дастлабки шарти сифатида ҳам идрок этмоқдамиз. Зеро, бирон-бир бинони қурмоқчи бўлган киши, авваламбор, унинг лойиҳасини (ғоясини) пишириб олади. Оддий қулба қуришга им-

конияти бор оқил киши, ҳеч қачон, қошона қураман, деб чиранмайди.

Бундан ташқари, маънавий имкониятлар даражаси қанчалик юқори бўлса, амалга оширилажак ишларнинг кўлами шунчалик кенг ва уларнинг самараси ҳам юксак бўлади. Маънавият «дарахти» қанчалик чуқур «илдиз» отган бўлса, мазкур дарахт шунчалик бақувват ва, демакки, «серҳосил» бўлади. Ахир, - ҳаётимиздаги кўплаб ғам-ғуссалар, келишмовчиликлар, салбий иллатлар, риёкорликлар, умуминсоний ахлоқ меъёрларининг бузилиши ва ҳоказоларнинг тубида айна дунёқарашимиздаги қусурларнинг ҳам ётганлигини кўрмаслик мумкин эмас.

Шу боисдан ҳам, мамлакатимиз йўлбошчиси, истиқлолга эришган дастлабки кунлардаёқ, кўзланаётган олийжаноб эзгу ниятларга эришишимизнинг асосий шarti — Ватанимиз фуқаролари дунёқарашини тубдан ўзгартиришда, уни мутелик, боқимандалик қайфиятлари каби нуқсонлардан холи этишда эканлигини алоҳида таъкидлади. Зеро, **«Бозор муносабатларига ўтишнинг ўз йўлини танлаб олиш аҳолининг тафаккур ва миллий-тарихий турмуш тарзини, халқ анъаналари ва урф-одатларини ҳар томонлама эътиборга олишга ҳал қилувчи даражада боғлиқдир».**¹ Кўриниб турганидек, инсон ҳаётини унга муносиб тарзда ташкил этиш ҳал қилувчи даражада маънавиятга, унинг салоҳиятига боғлиқ. Юқорида келтирилган фикрлар маънавиятнинг инсонга сувдек, ҳаводек зарурлигини ҳамда маданиятнинг миллий ўзига ҳослигини тиклашга алоҳида эътибор берилиши лозим эканини кўрсатади. Маънавият, айна пайтда, турли халқлар ва мамлакатлар кишиларини қон-қардош қилади.

Она диёримиз — мустақил Ўзбекистонда қад кўтарётган фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат муҳташам биносини барпо этишга қаратилган тақдиршумул ислохотлар, жумладан, уларнинг муҳим омили — мамлакат фуқаролари онги, дунёқарашдаги ўзгаришлар фалсафаси давлатимиз раҳбари И. А. Каримовнинг асарлари, маърузалари, нутқлари ва бошқа

¹ *Целом Каримов.* Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд, Т., «Ўзбекистон» 1996, 293-бет.

чиқишларида¹ изчил баён этилган. Уларнинг ҳам ибтидоси, ҳам интихосини айтиш милол маънавият, ижодий тафаккур масалалари ташкил этган.

Мазкур масалаларни биз учун ўта долзарб муаммоларга айлантирган яна бир ҳолат бор. У ҳам бўлса — биз мустиқилликка жамиятни маънавий инкироз камраб олган, бой маданият меросимиз, урф-одатларимиз, азалий қадриятларимиз, жумладан, она тилимиз, топталган, оёқ-ости қилинган бир пайтда эришганлигимиздир.

Ушбу эҳтиёжни қондиришга даъват этилган маънавият замонавийликнинг юксак руҳи билан чуқур суғорилган ва миллийлигимиз, тилимиз, динимиз, урфодатларимиз, қадимий анъаналаримизга таянган бўлмоғи зарур. Шундай маънавиятгина халқимиз, миллатиМиз, мамлакатимизни илғор жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олишига имкон яратади.

Зотан, маънавият, тафаккур деганда, авваламбор, қуйидагиларни назарда тутамиз:

— ҳар бир инсонни ўз шахсий иқтидори, истеъдоди, қобилияти, ижодий имкониятларини мумкин қадар тўла ишга солиш, намоён қилиш, ривожлантиришга ундовчи меҳнат, ишлаб чиқариш маданиятини;

— бозор муносабатларининг, рақобатчиликка асосланган, мураккаб шароитларида тўғри йўл тутишнинг иқтисодий маданиятини;

— моддий ва маънавий истеъмол юксак даражасининг муҳим кўрсаткичи — турмуш маданиятини;

— меҳнат жамоалари, аҳоли истиқомат қиладиган жойларда, кишилар ўртасида таркиб топадиган, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, ҳамдардлик ҳамда инсонга ҳурмат қаби, муҳим фазилатларни тақозо этувчи, инсоний муносабатлар маданиятини;

— ҳамма соҳада эзгуликни қарор топтирувчи ахлоқий маданиятни;

— ҳар бир киши томонидан ўз ҳуқуқи ҳамда мажбу-

¹ *Ислом Қаримов*. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий иетиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд; Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд; Ватан саждагоҳ қаби муқалласдир. 3-жилд; Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд; Т., «Ўзбекистон», 1996; Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1997.

рийтларини пухта билишни, уларни ўзи ва бошқалар фаровонлиги йўлида амалда қўллай олишни урдасидан чиқишнинг жиддий омили — сиёсий маданият ва ҳоказоларни.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, маънавият, тафаккур жамиятда ўз вазифаларини бажаришлари учун уларнинг ички имкониятлари етарли эмас. Улар иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий соҳаларнинг тегишли йўналишлари билан омўхта бўлиб кетгандагина кўзланган максадларга эришишнинг бекиёс воситаларига айлана оладилар.

Мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар сиёсатининг моҳияти, унинг ҳаёт мантиғи ақли расолик мафкураси талабларини ҳар томонлама ҳисобга олган теран фалсафага қай даражада таянганлиги билан белгиланади. Айни шундай фалсафага таяниб, мамлакатимизда юз бераётган туб ислохий ўзгаришларнинг асосий тамойиллари ва устувор йўналишлари аниқланган ва аниқланмокда;

б) туб ислохотларнинг асосий тамойиллари ва устувор йўналишлари.

Ўзбекистонда жамиятни туб ислох қилишнинг асосий тамойиллари мамлакат Президентга И. А. Каримов томонидан олға сурилган бешта фалсафий-сиёсий қоида тимсолида ифода этилган¹. Уларнинг моҳияти қуйидагича:

Биринчидан, иқтисодий ислохотлар сиёсий-мафкуравий майллар манфаатига бўйсундирилмаслиги керак. Яъни, иқтисод сиёсат учун эмас, балки, сиёсат иқтисод учундир. Иқтисоднинг сиёсатдан устунлиги ҳақидаги фикрнинг маъноси мана шунда. Бундан ташқари, иқтисод мафкуранинг синаш майдонига айланмаслиги, ўзининг ички қонуниятлари асосида, эркин ривожланмоғи даркор. Бу ҳам ички, ҳам ташқи иқтисодий муносабатларга бирдай тааллуқлидир.

Бу ерда гап, умуман, мафкурасизлик, уни тамомила инкор этиш тўғрисида кетаётгани йўқ, балки, иқтисодиётни фақат ўзининг «ҳақлигини» исботлаш воситасига айлантиришга қаратилган мафкурабозлик

¹ Целом Каримов. Асарлар тешами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1996, 300—301-бетлар.

хуружлари хусусида бормокца. Соғлом мафкура — иктисод эркинлиги мафкурасидир. Соғлом сиёсат иктисодий раванакнинг мутлақ ҳукмдори бўлишликка эмас, балки, унинг самарали омили бўлишга даъват этилган.

Иккинчидан, ислохотларнинг бош раҳнамоси давлат бўлмоғи лозим. Давлатнинг ислохотлар бош йўналишларини белгилашдаги, туб ўзгаришлар сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга оширишдаги фаолиятининг сусайиши жамиятда бош-бошдокликка, янгиликлардан манфаатдор бўлмаган аксилислохотчиларнинг бузғунчилик сазйи ҳаракатларининг кучайишига олиб келади. Бундай ҳол одамларда ижтимоий янгилинишга нисбатан ишончсизлик руҳини уйғотади, кишиларни ҳаёт кийинчиликлари олдида ҳимоясиз қилиб қўяди, уларнинг бошига қўплаб мусибатлар тушишига сабабчи бўлади. Давлат ҳокимияти идоралари кучи ижобий йўналишининг демократик табиати уларнинг фуқаролик жамияти билан ўзаро мувозанати орқали бошқариб турилади.

Учинчидан, жамиятда қонунларга риоя этишнинг устуворлик даражаси таъминланмоғи даркор. Кишиларда мустабидчилик даврида шакланган, қонунларга беписандлик билан қараш каби кайфиятларга барҳам бериш, уларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, фуқароларда, мансабдор шахсларда Конституция, қонунларга ҳурмат, уларга сўзсиз итоат этиш фазилатларини илдиз орттириш.

Тўртинчидан, аҳолининг нуфусий (демографик) таркибини, хусусан унинг эҳтиёжманд қатламларини аниқ ҳисобга олувчи кучли, самарали ижтимоий муҳофаза сиёсатини амалга ошириш. Бу сиёсат бозор иктисодиётига ўтиш даврида жамиятни эҳтимолий ларзалардан, портлашлардан сақлайди, умуммиллий барқарорликни таъминлайди.

Бешинчидан, бир ижтимоий тузумдан иккинчисига, жумладан, бозор иктисодиётига ўтиш «инқилобий тўнтаришларсиз», тадрижийлик йўли билан, босқичма-босқич юз беради. Мазкур тамойил халқимизнинг тарихан таркиб топган ҳаёт тарзи, анъаналари ва удумларига тамомила мосдир.

Ижтимоий тараққиётнинг тарихий, миллий анъаналарига, жаҳон илғор тажрибасига, яқин ўтмиш сабоқларига асосланган ҳолда, ўз йўлини танлаган мустақил Ўзбекистон мазкур тамойилларга таяниб, туб ислохотлар кўлами, уларнинг босқичма-босқич амалга ошириладиган устувор йўналишларини муайян фалсафий ёндашувлар негизида белгилади ва худди шу йўсинда уларни қадам-бақадам аниқлаштириб бормоқда.

Бунга Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг қатор асарлари, хусусан, унинг: «Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли»; «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли»; «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида»¹ ҳамда «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли асарларини ўрганиш асосида тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг мустақил мамлакатимизда янги жамият, давлат ва ҳўжалик қурилишининг назарияси, сиёсати ҳамда амалиётига дахлдор қоидалари жаҳон жамоатчилиги, хориждаги етакчи иқтисодчилар, сиёсатшунослар диққатини ўзига тортди, уларнинг юксак ижобий баҳоси, эътирофига сазовор бўлди.

Ижтимоий ҳаёт ривожини таъминлашга қаратилган тадбирларни амалга оширишга фалсафий ёндашув кўзланаётган асосий мақсадни, унга етиш йўллари, тегишли вазифаларни, миллион-миллион кишилар ҳамда ҳар бир инсон шахси саъйи ҳаракатлари муштараклиги, уйғунлашувига эришиш омилларини, тараққиётга элтувчи жараённинг ҳаракатлантирувчи кучларини, уларнинг самарали манбаларини пухта аниқлашни тақозо қилади. Мана шундан келиб чиқиб, мустақил Ўзбекистонда юз бераётган барча ислохий ўзгаришлардан кўзланаётган мақсад — мамлакат аҳолиси, ҳар бир фуқаро, оила учун ин-

¹ *Ушбу ишлар Ислам Каримовнинг кўп жылдги асарлари тўпламидан тегишли тарзда урин олган: Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1996, 364-бет.; Ватан саждағох каби муқаддасдир. 3-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1996, 366-бет.*

сонга муносиб ҳаёт ва фаолият шароитларини яратиш эканлиги эълон қилинган.

Ушбу мақсадга эришишнинг фалсафий асосланган йўллари куйидагилардан иборат:

- халқнинг маънавий етуқлигини, ахлокий баркамоллигини таъминлаш, унинг онгидаги ақидапарастлик майлларига барҳам бериш, иқтисодий ҳаётни чуқур ҳар томонлама ислоҳ қилиш, мулкчиликнинг хилма-хиллигини жорий этиш;

- ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларини қарор топтириш;

- ислохотларнинг ҳуқуқий негизларини яратиш;

- ижтимоий-сиёсий барқарорликни, фуқаролар осойишталиги, умуммиллий тотувликни таъминлаш;

- кучли фуқаролик жамияти ҳамда давлат бошқарувининг унга монанд тизимини барпо этиш;

- иқтисодиётни бошқаришнинг бозор муносабатлари талаблари табиатига мўъноси янги ташкилотлари, муассасаларини вужудга келтириш, унинг маъмурий-бўйруқ-бозлик тизимини барҳам топтириш ва ҳоказолар.

Табиийки, ушбу вазифалар бирин-кетин, галма-гал тарзда амалга оширилмайди. Шу билан бирга, ҳамма қўзланган вазифаларни бирваракайига ҳам адо этиб бўлмайди.

Шу боис устувор вазифаларни, яъни тараққиёт замирининг асосий, етакчи халқаларини, аниқламоқ лозим. Иш шундай ташкил этилмоғи лозимки, бунда бир-бирига ўзаро таъсир этувчи ижтимоий ҳодисалардан қайси бири бошқасига фаол таъсир этиш кучига эга бўлган ҳолда, барибир, пировард натижада, унинг ҳосилавий, натижавий мақомга эга эканлиги аниқ ҳисобга олинган бўлсин. Зеро, ҳаётда, барча муносабатларда мутлақ бирламчи ёки мутлақ иккиламчи деган нарса ва ҳодисаларнинг ўзи йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Нарса ва ҳодисалар, ҳоҳ табиатда, ҳоҳ жамиятда бўлсин, бир-бирларига таъсир этадилар, ўзаро ўрин алмашиб турадилар.

Масалага ҳудди мана шундай тарзда, фалсафий ёндашувнинг намунаси сифатида, куйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин. Фақат иқтисодий турмуш тарзига асосланибгина унга мўъноси келадиган давлат тузу-

мини, кучли сиёсий тузилмани барпо этиш мумкинлигини ҳеч инкор этиб бўлмайди. Бирок, бу — даставвал ҳамма иқтисодий ўзгаришлар амалга оширилади ва ундан кейингина тегишли давлат тизими вужудга келтирилади, дегани эмас. Унда давлатнинг бош ислохотчилиги қаёққа қолади? Ҳамма гап шундаки, бу ўринда иқтисоднинг жамият учун пайдор аҳамияти пайқалган, мазкур соҳадаги ўзгаришларнинг бошқа соҳаларга нисбатан тақдиршумул таъсири тушунилган. Бирок, иқтисод ўзининг ушбу аҳамият ва таъсирини ўз-ўзидан, унга ташқаридан бўладиган турткисиз амалга оширолмайди. Бунинг учун давлатнинг, жамиятнинг йўналтирувчи саъйи ҳаракатлари, тегишли сиёсати талаб этилади. Кучли фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш бизнинг пировард мақсадимиз бўлсада, аммо, уларнинг ўзини вужудга келтириш ҳам айна ижтимоий йўналтирилган, барқарор бозор иқтисодиётини яратиш билан уйғун тарзда амалга ошириладиган вазифадир. Шу сабабли ҳам мустақилликнинг, истисносиз, ҳамма йиллари биз учун айна ёш демократик давлатчиликни фаол қуриш, унинг сиёсатини ишлаб чиқиш, амалга ошириш даври бўлди. Бундан ташқари, И. А. Каримов таъкидлаганидек: «Ўзини ўзи бошқариш вужудга келмаган, эркин рақобат бўлмаган, ташқи алоқалар чекланган бир шароитда талаб ва таклиф таъсирида давлатнинг иқтисодиётни бошқаришдан воз кечиши тангликнинг чуқурлашишига ва пулнинг кадрсизланиши кучайишига туртки бўлади»¹.

Умумий мақсадни тўлиқ англамасдан ислохотларнинг йўналишини белгилаш ва уни самарали амалга ошириш сира мумкин эмас. Айна пайтда, пировард мақсадга олиб боровчи чора-тадбирлар мазкур йўлнинг ҳар бир босқичида ўз мазмуний ифодасини топмоғи зарур. Ушбу ҳолат ўтиш даврида давлат ҳокимияти идоралари тизимининг йўналтирувчилик фаолияти аҳамиятини нақадар муҳим масалага айлантириб қўяётганини кўриш қийин эмас.

Мустақил Ўзбекистонда амалга оширилган исло-

¹ *Ислом Каримов*. Асарлар тўплами. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд, Т., «Ўзбекистан», 1996, 180-бст.

хотларнинг дастлабки босқичида иккита тақдиршумул вазифани бирданига ҳал қилишга тўғри келди. Улар, бир томондан, бизга мустабид тузумдан мерос бўлиб ўтган маъмурий-буйруқбозлик тизими асоратларини енгиш, у келтириб чиқарган тангликка барҳам бериш, иктисодиётни барқарорлаштириш ва, иккинчи томондан, республиканинг ўзига хос шароитлари ҳамда хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, бозор муносабатларига ўтишнинг ҳуқуқий негизларини шакллантиришдан иборат бўлди. Мамлакатнинг Асосий Қонуни — мустақил Ўзбекистон Конституцияси ва бошқа қатор қонунлар қабул қилинди. Улар иктисодиётда, жумладан кишлоқ ҳўжалигида, давлат ҳокимияти ва бошқаруви тизимида, нархларни эркинлаштириш, бозор инфратузилмасини шакллантириш, ташқи иктисодий фаолият, ижтимоий қафолатларни ишончли таъминлаш, халқни маънавий-руҳий тикланиши, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаш соҳаларида туб ўзгаришларни амалга оширишнинг қонуний тағ-заминини ташкил этдилар.

Ислохотларнинг дастлабки босқичида эришилган натижалар уларнинг янги босқичи устувор йўналишлари ҳамда вазифаларини аниқлаш имкониятини берди. Мулкнинг аксарият қисмини давлат тасарруфидан чиқариш, уни хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш, макроиктисодиётни барқарорлаштиришга эришиш, миллий пулимиз — сўмнинг кадрини ошириш, иктисодиётда, хусусан кишлоқда, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ижтимоий қафолатларнинг ишончли тизимини таъминлай олишга кодир фукаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатни куриш мазкур устувор йўналиш ҳамда вазифалар жумласига киради.

Кўзланаётган мақсадга эришиш ва унга олиб боровчи йўлдаги амалий вазифаларни адо этишга қаратилган саъйи ҳаракатларнинг муваффақиятини таъминловчи манбалар хусусига келсак, уларни куйидагилар ташкил қиладилар:

Биринчидан, кишиларнинг сермахсул меҳнат қилишларини моддий ва маънавий рағбатлантиришнинг таъсирчан, бақувват тизимини шакллантириш, ҳар бир

кишининг самарали меҳнат қилишдан шахсий манфаатдор бўлишини таъминлашнинг ижтимоий кафолатларини яратиш. Бу — ҳар бир фуқаронинг мулкка эгалик ҳуқуқи, иқтисодий фаолиятда тўла эркин, яъни бозор муносабатларининг тўлақонли соҳиби бўлиши демакдир.

Иккинчидан, аҳолининг юқори даражадаги замонавий саводхонлигига, юксак маданиятли бўлишига эришиш. Чунки, фақат юқори савияли, маълумотли, маданиятли ва касбий тайёргарлиги жихатидан етук бўлган фуқаровий шахсгина иқтисодий эркин, демократия ҳақида маънавий ўзгаришларнинг ишончли таянчи бўла олиши мумкин.

в) фуқаролик жамиятини қарор топтириш ва демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш — Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашнинг ҳал қилувчи шарт.

Демократия ҳозирги замон жаҳон ижтимоий тараққиётининг бош тамойили сифатида ўзини тобора яққол намойён қилмоқда. Унинг ижтимоий ва миллий раванакни, мамлакатлар, халқлар, давлатлар мустақиллигини таъминлаш, мустаҳкамлаш, улар ўртасидаги ўзаро манфаатли муносабатларни вужудга келтиришдаги беқиёс аҳамияти фуқаролик жамиятини қарор топтириш, ривожлантириш масаласини давримиз илғор ижтимоий-сиёсий фикрининг долзарб мавзусига айлантирди. Зеро, фуқаролик жамиятисиз демократиянинг бўлиши мумкин эмас, усиз эса демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиб бўлмайди.

Мустақил Ўзбекистон демократияни ўз тараққиётининг бош йўли сифатида танлади. Демакки, фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатни қуриш — бизнинг истикболдаги вазифамиздир. И. А. Каримов, ушбунини назарда тутиб, айтганидек: **«Биз фуқаролик жамиятини қуришга интиломдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир»¹.**

¹ *Ислом Каримов*. Асарлар тўплами. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1996, 11-бет.

Фуқаролик жамияти тушунчасининг хилма-хил талкинлари мавжуд. Аммо, мазкур ижтимоий ҳодисанинг бугунги кунда тушунилишини куйидаги жиҳатларда кўришимиз мумкин. Яъни у:

- давлат ҳокимияти тизимининг ижтимоий негизи;
- жамият аъзолари ижтимоий фаоллигини шакллантириш, таъминлаш макони;
- жамиятни демократиялашнинг ижтимоий замини;
- давлат ҳокимияти идоралари тизими ваколатлари, таъсир доирасини оқилона чегаралаш ва унинг устидан жамоатчилик назоратини йўлга қўйиш воситаси;
- кишилар ўртасидаги иқтисодий, ижтимоий, маънавий муносабатларнинг сиёсийлашмаган томонлари;
- "сиёсий тизим, давлат ҳокимияти шаклланишининг дастлабки негизи.

«Давлат» ва «фуқаролик жамияти» тушунчалари ўзларининг ижтимоий воқеликдаги ўринлари, ўзаро муносабатларининг инъикоси сифатида фақат ажралмас бирликда намоён бўладилар. Мазкур тушунчаларнинг ўртасида муайян зидлик, қарама-қаршилик мавжуд бўлса-да, бироқ, ушбу зиддиятлар, қарама-қаршиликларни мутлақлаштириш ёки уларни бир-бирлари билан айнанлаштириш асло мумкин эмас. Зеро, ушбу тушунчалар ўзаро айриликда ёки бир-бирлари билан айнанлаштирилганида маъносиз бўлиб қоладилар. Чунки, фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат яхлит, бир бутун ижтимоий тананинг узвий, бир-бири билан боғлиқ қутбларини ташкил этадилар. «Фуқаролик жамияти» ва «давлат» ҳодисалари ҳамда тушунчаларини фарқлаш ҳозирги замон ижтимоий тараққиётининг мураккаблашганлиги, унинг тегишли тарздаги фикрий таҳлилининг маҳсулидир.

Демократиянинг ижтимоий тараққиёт тақдири учун аҳамияти «фуқаролик жамияти» ва «давлатнинг» ўзаро муносабатлари муаммосини ҳар томонлама тадқиқ этишни ўта долзарб вазифа сифатида олға сурмокда. Зеро, жамиятнинг қандай бўлишлиги билан, охир-оқибатда, давлатнинг қандай бўлишлиги белгиланади. Фуқаролик жамиятининг, халқнинг англаган, шаклланган эҳтиёжлари, манфаатлари давлат ҳокимияти тизи-

ми идораларининг хохиш-иродаси, вазифаси, мажбуриятларини аниқлаб беради. Фукаролик жамиятининг ривож, халқнинг ижтимоий фаоллиги даражаси давлат ҳокимияти, унинг фаолияти мазмунига демократия руҳ бағишлайди. Айни пайтда, чинакам демократик давлат фукаролик жамияти ҳаётига самарали ижобий таъсир кўрсатади. Хилма-хил негизлар, мақсадлар, қизиқишлар, интилишлар асосида тузиладиган турли-туман жамоат ташкилотлари, уюшмалари, жумладан сиёсий партия ҳамда ҳаракатлар, фукаролик жамияти аъзоларининг ижтимоий фаоллигини таъминловчи воқитлар бўлиб, улар, шунингдек, давлат ҳокимияти тизими идораларидаги мансабларни демократик сайлов йўли билан эгаллашга даъвогарларни танлаш, уларни халқ олдида ҳисоб беришга ундовчи муҳим омилдирлар. Сиёсий партия ва ҳаракатлар «бир оёқлари» билан халқ — фукаролик жамияти ичида турсалар, «иккинчи оёқлари» билан ўзларининг давлат ҳокимияти идораларига сайланган ёки улардаги лавозимларга тайинланган вакиллари тимсолида сиёсий тизим таркибига қирадилар. Шу боис улар, И. А. Каримов таъкидлаганидек¹, халқ билан сиёсий тизимнинг етакчи бўғини — давлат ҳокимияти идораларини боғлаб турувчи муҳим халқа вазифасини ўтайдилар.

Юртимизда шаклланаётган фукаролик жамияти муайян ижтимоий макон бўлиб, у шаҳе манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари мумкин қадар тўла даражада рўёбга чиқишига имконият, шарт-шароитлар яратади. Унга монанд тарзда қурилажак демократик ҳуқуқий давлатда қонун устувор бўлиб, мазкур ҳолат инсоннинг ўз-ўзини қамол топтиришига хизмат қиладди. Бундай жамиятдаги давлат қонунлари инсон ва фукаро ҳуқуқларини асло қамситмаслиги, аксинча, уларнинг ҳаётда амалий қарор топишига қўмақлашмоғи лозим.

Ўтиш даврининг мураккаб шароитларида аҳоли турли қатламларининг манфаатларини ифода этишни ўз зиммасига олган қўппартиялилиқ тизими ҳамда жа-

¹ Қаранг: *Ислам Каримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсагасида: ҳавфеизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари*. Т., «Ўзбекистон», 1997, 175-бет.

моат ташкилотларининг вужудга келиши алоҳида муҳим аҳамият касб этмокда. Ўзбекистонда фуқароларнинг сиёсий ҳаётда иштирок этиши тобора кучайиб бормокда. Мазкур жараёндан манфаатдор бўлган давлат ҳокимияти сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотлари фаолиятини сусайтирувчи ғовларни бартараф қилишга ҳаракат қилмокда. Зеро, бусиз жамиятдаги вакиллик демократиясини сира ҳам тасаввур этиб бўлмайди.

Сиёсий партиялар, жамоат ташкилотларининг фаолияти, унинг самараси фуқароларнинг ўз ҳаётларига дахлдор муаммоларга жонли қизиқиш билан қарашларига, уларнинг у ёки бу сиёсий партия ёки ҳаракатда фаол иштирок этишларига боғлиқ. Фуқароларнинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий ҳуқуқларини ҳаётда қарор топиши уларнинг сиёсий фаолликлари, бунинг камрови ва даражасидан бевосита келиб чиқадиган нарсадир.

Масаланинг ўта мураккаблигини куйидаги фалсафий мушоҳада орқали ҳам сезиш мумкин. Жамиятни тегишли тарзда сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий янгилаш, ўзининг моҳият эътибори билан, асосан, мулкчилик муносабатларини ислоҳ қилиш негизидagina амалга оширилади. Айни пайтда, жамиятда сиёсий институтларни, жумладан сиёсий партияларни, шакллантирмасдан, ундаги ижтимоий муносабатларнинг демократиялашувига эришмасдан уни иқтисодий ислоҳ қилиш ва янгилаш жараёнини муваффақиятли давом эттиришнинг сира иложи йўқ. Иқтисодий ўзгаришларсиз, яъни бозор муносабатларисиз, демократия бўлмайди ва тегишли йўналишдаги демократик ривожсиз кўзланаётган иқтисодий ислохотларнинг рўёбга чиқиши амри маҳол бўлиб қолади. Ушбу муаммоларни англамасдан, уларни ҳал этиш йўлида юксак фуқаролик фаоллигини намоён этмасдан кўзланган мақсадларга етишиб бўлмайди. Масаланинг муҳим фалсафий жиҳати худди шундан иборат.

Ўз навбатида, умуминсоний тамойиллар ва меъёрларни, бутун илғор дунёда чуқур иддиз отган демократик кадриятларни ўрганмасдан, улардан ижодий фойдаланмасдан юртимизда самарали фаолият кўрса-

тишга кодир сиёсий институтларни, демакки, фукаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат асосларини шакллантириб бўлмайди.

Мустақил Ўзбекистонда ушбу муаммоларни ҳал этишга қаратилган чора-тадбирлар изчил кўриб борилмокца. Зотан, фукаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат — Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашнинг ҳал қилувчи шартидир. Мазкур йўналишдаги истикболимизни таъминлаш учун зарур бўлган барча асосларга эгамиз.

5. МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТИ ИСЛОҲОТЧИЛИК СИЁСАТИНИНГ БОШ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ ФАЛСАФАСИ

Демократиянинг бутун ижтимоий ривожимизнинг асосий йўли сифатида эътироф этилиши, эркин инсоний йўналтирилган бозор муносабатларини шакллантириш, юсак маънавий маданиятга эришиш, миллий ҳавфсизлигимизни таъминлаш мақсадлари — мустақил Ўзбекистон давлати ислохотчилик сиёсатининг бош тамойилларини ташкил қилади. Мазкур тамойилларга таянган ислохотлар йўлининг асосий йўналишлари доирасида қуйидаги натижаларга эришилди ва вазифаларни бажариш кўзда тутилади:

а) сиёсий соҳада. Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг сиёсий тизимида тақдиршумул ўзгаришлар рўй берди. Миллий давлатчилигимизнинг ҳуқуқий пойдевори яратилди. Жаҳондаги энг демократик сиёсий тузумнинг муҳим тармоғи — давлат ҳокимияти вакиллик тизими вужудга келди. Мамлакат парламенти — Олий Мажлис, давлат ҳокимияти маҳаллий вакиллик идораларига илк бор кўппартиялилик асосидаги сайловлар ўтказилди. Давлат ҳокимияти бўлининининг конституциявий тамойиллари асосида унинг ижроия ва суд тармоқлари қарор топди.

Ўзбекистонда барпо этилаётган давлатнинг, авваламбор, ушбу борада умумжаҳон цивилизацияси эришган ютуқларга, дунёнинг илғор халқлари тажрибалари

ва, айни пайтда, Шарқ демократияси, миллий меросимиз анъаналарига асосланиши муҳимдир.

Одамларнинг тафаккури, маданий савияси уларнинг ижтимоий фаоллиги ва сиёсий ўзгаришлар даражасининг ўзаро мутаносиблиги жамиятни демократиялаштиришнинг жиддий шартидир. Бу мутаносибликнинг бузилиши чалкашлик ва хатарли оқибатларга олиб келади.

Башариятнинг тарихий тажрибаси шундан яққол далолат берадики, демократия ҳеч қачон ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Унга фақат тинимсиз меҳнат, аччиқ тажрибалар, оғир синов, мардона курашлар орқалигина етишиш мумкин.

Ўзбекистонда шаклланётган демократия халқимизнинг миллий маданияти хусусиятларини ўзида мужассам этмоғи даркор. Янги тарихий вазиятда анъанавий бошқарувнинг ўтмивдимизда синалган шакли — ҳожимликлар тикланди.

Чинакам миллий раўнаққа биз фақат давлат ҳокимияти билан фуқаролик жамияти ваколатларини ўзаро оқилона мувозанатлашуви орқали эришамиз. Фуқаролик жамиятида давлат ҳокимияти асосан умуммиллий манфаатларни ифода этади, бутун мамлакат ижтимоий тараққиётининг истикболини белгилайди, унга эришишга қаратилган чора-тадбирларнинг амалга оширилишини таъминлайди. Қонун*чилик, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, негизий (фундаментал) илм-фан, муҳофаа, давлат хавфсизлиги, ташки сиёсат, пул-молия, солиқ тизими соҳалари шулар сирасига киради.

Замонавий давлат, жамият куришнинг мазкур йўлини таъминлашга қаратилган қонунлар мажмуасини яратиш устувор вазифа ҳисобланади. Кишилар ўртасидаги ижтимоий, сиёсий ва миллатлараро тенгликни таъминлашга хизмат қилувчи, барча даражалардаги давлат ҳокимияти идораларининг уларга бевосита дахлдор ваколатларини аниқлаб берувчи, давлат ҳокимияти ва бошқаруви тизими вазифаларини босқичма-босқич марказдан қуйига — уларнинг вилоят, шаҳар, туман бўғинлари ҳамда маҳаллий ўзини-ўзи бошқарув даражаларига ўтишига ҳуқуқий замин бўлиб хизмат

қилиш мазкур қонунлар мажмуасининг зиммасига тушади.

Таълим, кадрлар тайёрлаш соҳаларини ислоҳ қилиш вазифаси бутун ижтимоий тараққиётимизни ривожлантиришнинг муҳим зарурий шартига айланди. Зеро, давр замонавий илғор технологияларда ишлай оладиган, бозор муносабатлари қонуниятларига монанд тарзда фикр қила биладиган етук мутахассисларни тайёрлашни тақозо этмоқда. Ушбу эҳтиёжга жавобан, Олий Мажлиснинг IX сессияси, 1997 йилда, И. А. Каримов ташаббуси билан, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни, «Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунини қабул қилди. Энди, ҳамма гап уларни ҳаётга татбиқ этишда.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари масаласи мустақил Ўзбекистон ривожини таъминлашнинг жиддий аҳамиятга молик жиҳатини ташкил этмоқда. Зотан, жамиятдаги иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал этиш, охир оқибатда, инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликларининг жиддий кафолатини яратишга қаратилгандир.

Мустақил Ўзбекистонда инсон шахси эркинлиги, унинг ҳуқуқлари муҳофазаси бутун бир қонунлар тизими билан таъмин қилинган. Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили, Инсон ҳуқуқлари республика миллий маркази, Олий Мажлиснинг Амалдаги қонунчилик мониторинги институти каби муассасаларнинг ташкил этилиши ҳам шулар жумласига киради. Албатта, И. А. Каримов айтганидек: **«Ҳокимият тузилмаларининг демократик мазмуни қўп жиҳатдан давлатни бошқаришда фуқароларнинг иштирок этиш масаласи қанчалик ҳал қилинганлиги билан белгиланиши маълум. Ўзбекистонда ушбу ҳуқуқнинг амал қилиши учун қонун асослари яратилган»**¹. Бирок, мамлакатимиз йўлбошчисининг фикрича, ҳали жамият ва фуқаролар давлатни бошқаришда иштирок этиш, ўзларининг қандай бошқарилаётганликлари тўғрисида ахборот олиш ҳуқуқини англашига ҳамда мазкур ҳуқуқдан амалий ҳаётда

¹ Нелом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида ҳавфеизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 173-бет.

фойдалана оладиган бўлишларига эришмоқ зарур. Шундагина давлат ҳокимияти идоралари, улардаги мансабдор шахслар жамият ва фукаролар оддидаги ўз масъулиятларини ҳис этадиган бўладилар.

Бунинг учун фукароларнинг сиёсий фаоллигини ошириш талаб этилади. Бу эса, ўз навбатида, мамлакат аҳолиси, ҳар бир киши тафаккурини чуқур ўзгартиришни, уларнинг маънавий, жумладан ҳуқуқий маданияти даражасини юксак савияда бўлишини таъминлашни ўта жиддий ҳаётий заруратга айлантормоқца. Шу боис, Олий Мажлиснинг IX сессияси «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий *дастури»ни қабул қилди. Уни рўёбга чиқаришга қаратилган жиддий чора-тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилмоқда.

Инсон манфаатлари шахе ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларда устивор бўлиши керак. Давлат ҳокимияти тизимининг учала — конун чиқарувчи, ижроия ва суд тармоклари ўз фаолиятларини инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиш билан боғламоклари муҳим аҳамият касб этади. Бу ўринда республикада фаолият кўрсатаётган Конституциявий, Олий ва Олий ҳўжалик судларининг ўрни алоҳидадир.

Республика парламенти — Олий Мажлис собиқ Олий Кенгашдан ўзининг бутун мазмун-моҳияти билан тубдан фарқ қилади.

Бу нималарда ўз ифодасини топпмоқда?

Авваламбор, Олий Мажлис депутатлари кўппартиялилик тамойили асосида сайландилар. Кўппартиялилик тамойили, эндиликда, парламентчилик ишига ҳам жорий этилди ва у тобора такомйллашиб бормоқда. 1994 йилнинг 25 декабрида давлат ҳокимияти вакиллик идораларига, жумладан Олий Мажлисга, ўтказилган сайловларда синфий ёндашув, нодемократик тамойил сифатида, барҳам топтирилди. Ваҳолаьки, авваллари, Олий Кенгаш ва бошқа даражалардягй давлат ҳокимияти вакиллик идораларига сайловларда уларга сайланажак депутатларнинг қанчаси иш^йлардан, колхозчилардан, зиёлилардан, аёллардан/ешлардан, қайси миллат вакиллари ва хоказолардан бўлишлиги олдиндан белгилаб қуйилар ҳамда бундай «режа» изчил

амалга ошириларди. Ўзбекистон мустақиллиги шароитида ўтган илк сайловларда депутатлар турли партия ва сиёсий кучларнинг вакилларида иборат номзодлар орасидан, муқобиллик асосида, сайландилар.

Бугунги кунда, мустақиллигимиз туфайли, Ўзбекистон Олий Мажлиси катор нуфузли халқаро ташкилотларга аъзо бўлди. У мамлакат ижтимоий ҳаётида муҳим аҳамият касб этиб, самарали фаолият кўрсатмоқца, мустақил мамлакатимиз, унинг фуқаролари, ҳар бири мизнинг тақдиримизга дахлдор қонун ва ҳужжатларни қабул қилмоқда.

Мустақил Ўзбекистонда давлат ҳокимияти ва бошқарувининг президентлик тизими жорий этилди ва у муваффақиятли фаолият кўрсатиб, ижтимоий-сиёсий онгимизда чуқур илдиз отди. Республиканинг биринчи Президенти И. А. Каримовнинг серқирра, самарали, фидокорона назарий, сиёсий, амалий фаолияти уни жаҳоннинг машҳур давлат арбоблари каторига олиб чиқди, давлат ҳокимияти тизими президентлик идораси нуфузини, мамлакатимиз фуқаролари нигоҳида, бекиёс ошириб юборди.

Конституциямизга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти, айна вақтда, Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади.¹

Бугунги кунда республика Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси Конституцион, Олий, Олий ҳўжалик судлари, вазирликлар, ҳокимликлар, сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларининг ўзаро ҳамжиҳатликда, мувофиқлашган фаолият кўрсатишининг самарали тизими йўлга қўйилмоқда. Бундай фаолиятнинг янги-янги шакллари қарор топмоқца;

б) иқтисодий соҳада. Ўз мустақиллигининг дастлабки кунлариданок бозор муносабатларига ўтишни иқтисодий соҳани демократиялаштиришнинг бирдан-бир имконий йўли, деб ҳисоблаган Ўзбекистон давлати собиқ иттифокдан қабул қилиб рлган меросни чуқур таҳлил қилди. У ҳам бўлса — хом ашё ишлаб чиқаришга

¹ Қаранг: *Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси*. Т., «Ўзбекистон», 1994, 54-бет.

мослаштирилган, марказдан туриб, маъмурий-буйруқ-бозлик усуллари асосида бошқариладиган, ўша кунларга келиб асосан бузилган ҳўжалик тизимини тубдан янгилаш эди.

Мазкур ҳол жиддий, пухта ўйланган сиёсий йўлни ишлаб чиқишни тақозо этди. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳуқуқий негизларини яратиш ушбу сиёсий йўлнинг дастлабки босқичи бўлди. Аҳолини, хусусан унинг ночор қатламларини, ижтимоий муҳофаза қилишнинг таъсирчан чоралари кўриди.

Мулкий муносабатларни ислоҳ қилишга, яъни уни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, ишбилармонлик, тадбиркорликни йўлга қўйишга қаратилган қонунлар мажмуаси қабул қилинди. Собиқ шўролар тузумини инкирозга олиб келган асосий омиллардан бирини — мулкчиликнинг социалистик аталмиш, аслида, мулкни одамлардан бегоналаштирган амалиёти ташкил этган эди. У, дарҳақиқат, ҳеч кимники, яъни ҳўжасиз мулк эди. Мулкчиликдаги айни шу ҳолат кишиларнинг меҳнатга муносабатини совутди, одамларни боқимандалик кайфиятига мўбталo қилди, ижтимоий-сиёсий ҳаётга нисбатан лоқайд қилиб қўйди. Чунки, нимани, қанча ишлаб чиқариш, уни кимга ва қандай нарҳга сотиш, кишиларни амалда мулкка эғалик ҳуқуқидан маҳрум этилганликлари сабабли, уларнинг ихтиёрида эмасди.

Мулкий муносабатлардаги бундай амалиёт одамлар ўртасидаги бетайинликни келтириб чиқарди. Мулкий бегоналашув инсоний муносабатлардаги бегоналашувга олиб келди, ҳалқ авомга, оломонга айланди. Собиқ Иттифок сиёсий тизими манзили номаълум, бетайин оломоннинг охлоқратик ҳилдаги давлат ҳокимияти эди. У барчани «бахтиёр» қилишни ўз зиммасига «олганди». Авомга, оломонга айланган Мамлакат аҳолиси эса ўзининг бутун хоҳиш-иродасини унинг мутлақ ихтиёрига буткул топшириб қўйганди. Ундан факат бир нарса — «чурқ этмаслик» талаб қилинади. Авом эса, «чурқ этишнинг» қанчалик қимматга тушишини яхши тасаввур қиларди.

Мустақил Ўзбекистон давлати иқтисодиётни маъмурий-буйруқбозлик асосида бошқариш усули негизи-

да қурилган тизимга барҳам бермоқца. Назорат-тафтиш идоралари кескин камайтирилмоқда. Уларнинг ўрнида бозор муносабатлари моҳиятига мое тузилмалар — ҳиссадорлик компаниялари, уюшмалар, концернлар ва ҳоказолар ташкил этилмоқда. Бозор инфратузилмасининг бошқа муассасалари ҳам қарор тодди. Маълум муддатга қадар, махсус маблағ ажратиш йўли билан, асосий озиқ-овқат маҳсулотлари нарҳини чеклаб туриш мақсадида, давлат корхоналарига молиявий ёрдам кўрсатилди.

Шулар билан бир вақтнинг ўзида мулкый муносабатларни чуқур ислоҳ қилиш ишлари амалга оширилди. Унинг тегишли соҳалар бўйича устувор йўналишлари белгиланди. 1994 йилнинг 1 августидан миллий валюта — сўм жорий этилди ва у муомалага киритилди.

Ташки иқтисодий фаолиятни йўлга қўйиш бўйича жиддий тадбирлар кўрилди, четдан мол келтириш, уни ўзимизда ишлаб чиқаришни ташкил этиш орқали, камайтирилди. Четга маҳсулот чиқариш имкониятини ишга солган корхоналарни рағбатлантириш чоралари амалга оширилди.

Иқтисодий соҳада эришилган ютуқлар Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари ичида Ўзбекистоннинг алоҳида нуфузини вужудга келтирди. Юртимиз ижтимоий барқарорлик, мустаҳкам тинчлик ва мафтункор осойишталик диёрига айланди.

1994 йилнинг ижобий яқунлари макроиқтисодий барқарорликка эришиш сиёсатини амалга ошириш ишларини дадил бошлаб юбориш имкониятини берди. 1996 йилдаёқ мазкур сиёсат ўз меvasини берди. Мустақил мамлакатимиз макроиқтисодий барқарорликдан юксалиш томон бурилиш ясади. Нефть ва дон мустақиллиги қўлга киритилмоқда, бошқа қўплаб эҳтиёж молларини четдан олиб келиш кескин камайтирилди. Хорижий сармояларни мамлакатимиз иқтисодиётига жалб этиш учун кенг имконият ва шарт-шароитлар яратилди.

Иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида бутун моддий ишлаб чиқариш, хусусан қишлоқ хўжалиги тизимида мулкчиликнинг янги шакллари чинакамига қарор топтиришнинг таъсирчан тадбирлари кўрил-

моқца. Мазкур жараённинг қонуний негизларини тақомиллаштириш зарурати ўта долзарб вазифа сифатида ўзини тобора яққол намоён қилмоқца.

Маълумки, Ўзбекистон — қишлоқ ҳўжалиги мамлакати. Аҳолининг аксарият қиеми қишлоқца истиқомат қилади. Қишлоқца чуқур таркибий ўзгаришларни амалга оширмасдан, бу ерда банд бўлмаган ишчи кучини жиддий қамайтирмасдан, махсулотларни қайта ишлаш, уларни тайёр ҳолга келтирадиган саноат қорхоналарини бу ерга яқинлаштирмасдан, ернинг эгасини топиб, унга топширмасдан мамлакат халқ ҳўжалигининг ушбу етакчи тармоғида тўпланиб қолган ўткир иқтисодий, ижтимоий, маънавий-сиёсий аҳамиятга молик муаммоларни жойидан силжитиш асло мумкин эмас.

Мустақил Ўзбекистон — қатта имқониятлар, улкан салоҳият мамлакати. Аждодларимизнинг бой маданий мероси, ҳозирги замон цивилизацияси ютуқларини ўзида мужассамлаштирган ақл-зақоват салоҳияти буларнинг муҳим жиҳатларини ташқил этади. Пахта етиштириш бўйича жаҳонда тўртинчи, унинг толасини экспорт қилиш бўйича эса иккинчи ўриндамиз. Олтин захиралар бўйича дунёда бешинчи, уни қазиб чиқариш бўйича эса еттинчи ўриндамиз. Яна бошқа қўплаб стратегик материаллар, жумладан мис, уран ва бошқа нодир металлар тўғрисида ҳам шундай манзарани яққол тасаввур этиш мумкин.

Эндиликда, ҳамма гап ушбу имқониятлардан самарали фойдалана билишдадир. Мустақиллик шарофати билан амалга оширилаётган ҳамда бундан мамлакатнинг ҳар бир фуқаросини шахсан манфаатдор қилишга даъват этилган ислохотлар аллақачон пишиб етилган имқониятларимизни зудлик билан ишга солинишининг жиддий гарови, қафолатидирлар.

Шунга қарамай, мустақил Ўзбекистон, мамлакат Президентга И. А. Қаримов уқгирганидек, истиклол йиллари давомида шу даражада юқсалдики, энди унинг жаҳон бозорига интеграциялашуви (уйғунлашуви) тўғрисида бемалол гапириш мумкин.¹

¹ Қаранг: *Целом Қаримов*. Ўзбекистон сузиб юрадиган музтоғ эмас. «Халқ сўзи» газетаси, 1997 йил, 12 ноябрь.

Шубхасиз, ўзини мустақил ҳисоблаган, жаҳон ҳўжалик тизимида ўзига муносиб ўринни эгаллашга ҳаракат қилаётган ҳар қандай мамлакатнинг кўйидаги саволларга амалий жавоб топа биладиган бўлиши табиийдир:

— мамлакат иқтисодиёти ривожини таъминлай оладиган устувор соҳа ва тармокдар нималардан иборат?

— жаҳон бозорида харидоргир маҳсулотларни қандай қилиб ва нима ҳисобидан ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин?

Бу саволларга жавоб топмасдан, жаҳон иқтисодий ҳамжамиятида нуфузли ўринни эгалламасдан мамлакат ривожини, халқ фаровонлигини таъминлаб бўлмайди. Дунёда биз танҳо юрт, яккаю-ягона халқ эмасмиз. Иқтисодий мустақилликни қанчалик қўлга киритмайлик, ўзимиз учун зарур барча нарсаларни фақат ўзимиз ишлаб чиқара олишимиз мумкин эмас. Бошқа мамлакатлар ҳам шундай шароитда яшашади. Шунинг учун ҳам жаҳон бозори, халқаро меҳнат тақсимоти бор. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари билан «тент тилда» гапира олишни йўлга қўйиш улар билан худди шундай тенг даражада ривожланган бўлишликни тақозо этади. Акс ҳолда, мамлакат мустақиллиги асосланмаган, мустаҳкамланмаган, демакки, истиқболсиз бўлади ёки, бошқача айтганда, у, расман мустақил бўлган ҳолда, бошқа ривожланган мамлакатларга иқтисодий, демакки, сиёсий жиҳатдан ҳам, қарамлигича қолаверади. Биз, ўтмишимиз сабоқлари, мавжуд ноёб имкониятларимиз ва нури истиқболимиз манфаатларидан келиб чиқиб, бунга асло йўл қўя олмаймиз;

в) ижтимоий соҳада. Одамнинг ўз табиатига қўра ижтимоий ходиса эканлиги тўғрисидаги фалсафий таълимот мустақил Ўзбекистон давлати бутун ички ва ташқи сиёсатининг назарий-услубий негизини ташкил этади. Бу — одам фақат жамиятда шаклланади, ривож топади, унинг барча муҳим хусусиятларини ўзида муҷассамлаштиради, деган маънони билдиради.

Одамни ўзгартириш, уни камол топтириш учун жамиятни, ундаги иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатларни тегишли тарзда, яъни инсонийлик

негизиди, ўзгартирмоқ зарур. Модомики, одам жамиятнинг маҳсули экан, демак, жамият шундай асосларга қурилмоғи лозимки, унинг шароитида яшаётган ҳар бир кишининг асл одам, чинакам инсон, етук шахс бўлиб шаклланиши ва камол топишидан ўзга иложи қолмасин. Аммо, мазкур вазифани бирданига, яъни даб-дурустан, тегишли, моддий, маънавий, сиёсий тағ-заминсиз адо этиб бўлмайди. Жамият тараққиётининг муайян муаммолари, мавжуд имкониятлардан келиб чиққан ҳолда, ҳал этила борилад экан, ушбу пировард мақсадни сира ҳам ёддан чиқармаслик муҳимдир.

Жамиятнинг пировард мақсади — заминимизда яшаётган одамларнинг инсонга муносиб турмуш кечиришларини истикболда таъминлашга қаратилган бўлсада, айти пайтда, мамлакатимиз аҳолиси муайян катламлари моддий аҳволининг ёмонлашувига йўл қўймаслик, уларни ижтимоий ҳимоялаш чораларини қўриш ҳам ўтиш даврида катта аҳамиятга эга.

Мана шулардан келиб чиқиб, мустақил Ўзбекистон давлати ўзининг аниқ мўлжалланган ижтимоий ҳимоя сиёсатининг асосий йўналишларини белгилади. Улар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, ижтимоий ҳимоя, авваламбор, барча учун имкониятлар тенглигини таъминлашдир. Токи ҳар бир фуқаро иқтисодий фаолият, меҳнат қилиш, касб-корни эркин танлаш, ўз оиласини боқиш, маълумот олиш, тиббий хизматдан фойдаланишда бошқалар билан тенг ҳуқуқларга эга бўлсин. Ижтимоий муҳофаза — хайр-эхсон, ташқаридан бериладиган мадад эмас, балки, ҳар бир кишига самарали меҳнат қилиш, ўз ҳаётий эҳтиёжларини ўзи қондира олиши имкониятларини яратиш, бунинг учун зарур бўлган моддий ва маънавий рағбатлантириш ижтимоий кафолатларининг таъсирчан тизимини вужудга келтириш демакдир: Шу сабабдан, қучли ижтимоий сиёсат, биринчи галда, меҳнатнинг қадрини ошириш, уни шахс манфаатларини қондириш, унинг ҳар томонлама уйғун камол топишининг, ўз ижодий қобилиятларини шакллантириш, ривожлантириш ва намоён этишининг ҳал қилувчи воситасига айлантиришга ҳамда бунинг учун зарур шарт-

шароитларни яратишга қаратилган бўлмоғи керак. Мазкур чора, айти пайтда, жамият фаровонлигини таъминлашнинг ҳам ягона йўли ва муқим, барқарор манбаидир.

Иккинчидан, мамлакат ҳар бир фуқаросининг мулк соҳиби бўлишини таъминлаш юқоридаги мақсадга эришиш имкониятини беради. Мулк эгасигина сермахсул, фидокорона меҳнат қила олиши мумкин.

Учинчидан, мустабид жамият кишиларни мулкка эгалик қилишнинг ҳам хусусий, ҳам жамоавий шаклларида маҳрум қилиши натижасида авомга, оломонга айланган аҳолини фақат мулкдорлар синфини вужудга келтириш орқалигина халқ сифатида қайта шаклланишига эришиш мумкин. Иқтисодий манфаатлар негизидан таркиб топган мулкдорларгина фуқаролик жамиятининг тайинли ижтимоий негизини, демократик ҳуқуқий давлатнинг «умуртқа суягини», унинг мустаҳкам таянчини ташкил эта олади.

Фақат туб, биринчи галда иқтисодий, манфаатдорлик асосида шаклланган ижтимоий гуруҳлар, табақалар, ташкилотлар, муассасалар ва уларнинг фаол иштирокларида тузилган давлат ҳокимияти идоралари, қолаверса, бутун сиёсий тизим фуқаролар учун ўзига хос таянч бўлиб хизмат қиладиган ёки шундай бўлишга даъват этилган бўлади. Ваҳоланки, киши жамиятда яшар экан, у муайян таянчга эҳтиёж ҳис этади. Ҳамма гап ушбу таянчнинг қандай эканлигида. Мабодо, жамиятда киши соғлом негизларда қурилган таянчни топа олмас экан, унинг носоғлом таянчларга кўз тикиши, уларнинг «хизматидан» фойдаланишдан бошқа иложи қолмайди. Демакки, жамият, кишилар бундан англашлари ва ўзлари учун соғлом таянч тизимларини шакллантиришни уддасидан чиқишнинг барча зарур чораларини қўймоқлари лозим. Мустақил Ўзбекистонда шундай муҳитни қарор топтириш мақсадида амалга оширилаётган саъйи ҳаракатлар давлат ижтимоий қарорлар сиёсатининг муҳим қирраси, ҳатто, унинг бош мазмунини ташкил этмоқда.

Тўртинчидан, шундан келиб чиқиб, аҳолининг муҳтож қисмлари — қўп болали оилалар, ёшлар, ногиронлар, нафақахўрлар, меҳнат ва уруш фахрийлари, вақ-

тинча ишсиз қолганлар ва бошқа эҳтиёжмандларни қўллаб-қувватлаш давлатимиз ижтимоий сиёсатининг муҳим йўналиши бўлиб қолаверади.

Бешинчидан, соғлиқни сақлаш, таълим, маданият, санъат, илм-фаннинг бозор муносабатларига ўтиш даврида тушиб қоладиган мушкул ахволини яхшилаш ҳам мазкур йўналишдаги сиёсатнинг узвий таркибий қисмидир.

Айни кучли ижтимоий ҳимоя давлат сиёсатини изчил амалга ошириш, пировард натижада, кишилардаги боқимандалик кайфиятларининг пайини қирқади, фуқароларни сермахсул меҳнат қилишга ундайди, уларнинг ижтимоий фаоллигини оширади, давлат қудратини, унинг мустақиллигини мустаҳкамлайди, жамият аъзолари турмушининг фаровонлигини таъминлайди;

г) маънавий соҳада. Мустақил Ўзбекистон давлатининг маънавият соҳасидаги сиёсати мазкур жабҳанинг мамлакатимизда қўзланаётган барча инсоний мақсадларга эришишнинг, унинг бозор иқтисодиётига таянувчи демократик жамиятга маърифатли йўл билан киришнинг руҳий асоси ҳамда жамиятдаги ижтимоий кафолатларни мустаҳкамлашни халқимизнинг маданий савияси ривожига узвий боғлиқ эканлигини эътироф этиш билан тавсифланади.

Ушбу йўналишда амалга оширилаётган ва рўёбга чиқарилажак саъйи ҳаракатларнинг моҳияти, мазмуни ҳамда аҳамиятини таъкидлаб, И. А. Каримов томонидан айтилган фикрларнинг ўзагини куйидаги фалсафий қоидалар ташкил этади: ислохотлар, хусусан кишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш, бутун ҳаётимизни ўзгартиради; одамлар тафакқурини эса фақат турмуш, ҳаёт тарзигина ўзгартира олади; турмуш, ҳаёт тарзи онгни белгилайди; одамларнинг турмушини, ҳаёт тарзини қанчалик кўп ўзгартирсак, эски тузум асоратларини қай даражада барҳам топтирсак, кишиларнинг тафаккур тарзи ҳам шунча тез ўзгаради¹.

Ушбу фикрлар билан танишган киши, гўёки, бир «гирдобга», зиддиятлар оламига тушиб қолгандек бўла-

¹ Қаранг: *Ислом Каримов*. «Халқ сўзи» газетаси, 1997 йил, 8 октябрь; 12 ноябрь сонлари.

ди. Аслида, бу фикрда ҳеч қандай жўн зиддият йўқ. Аммо, мураккаб ҳаётий воқеликни ўзида акс эттирган диалектик-мантикий зиддият мавжуд. Бу ҳол, жонли ҳаёт фалсафаси нуқтаи назаридан қараганда, мутлақо табиийдир.

Дарҳақиқат, пировард натижада, турмуш онгни белгилайди. Бироқ, турмушнинг ўзи қотиб қолган, ҳеч ўзгармайдиган ҳодиса эмас. Уни одамлар ўз амалий фаолиятлари орқали ўзгартирадилар. Жамиятнинг илк босқичларидан тортиб то шу кунгача, оддий кетмон, болтадан тортиб то мураккаб замонавий техника қурилмаларигача бўлган тараққиёт айна одамлар томонидан амалга оширилган саъйи ҳаракатлар маҳсулидир. Лекин, инсон саъйи ҳаракатлари, ўзининг мумтоз шаклида, ақл-заковат заминида, унга таянган ҳолда юз беради. Ҳамма гап шундаки, замонанинг моддий-маънавий имкониятлари салоҳияти, эҳтиёжларининг таъсирчанлиги ушбу ақл-заковатнинг қўлами ва даражасини белгилайди.

Бошқача қилиб айтганда, жамият тараққиётининг қуйи босқичларида инсон ақл-заковати, тафаккури, уларга мутаносиб, яъни ушбу босқичларга яраша бўлади. Унинг юқори босқичларида эса тобора юксаклашиб бораверади. Айна пайтда, жамият тараққиёти барча босқичларининг тубида инсон ақл-заковати, тафаккури, маънавий оламининг тегишли даражалари ҳам ётади.

Ижтимоий турмуш билан ижтимоий онг бир-бирлари билан ўзаро таъсир доирасида бўладилар. Уларнинг бир-бирларига нисбатан ҳал қилувчилик даражасидаги таъсирлари ҳам ўзаро ўрин алмашиб туради. Бамисоли Қуёш ва Ойнинг бир кечаю-кундуз давомида ўрин алмашишлари каби. Бироқ, беғубор тунда тўлиб чиққан Ой, у қанчалик мафтункор бўлмасин, барибир, ўзида Қуёш нуруни акс эттиради, унинг тизими қонуниятлари доирасида ҳаракат қилади. Ушбу маънода, маънавият, онг, тафаккур ҳам, улар қанчалик муҳим бўлмасинлар, охир-оқибатда, ўзларида инсонлар, жамият турмушини, ҳаёт тарзини акс эттирадилар, уларнинг ҳал қилувчилик таъсири остида яшайдилар ва ўзларининг сарчашмалари фаолиятига тақдиршумул

таъсир ҳам ўтказадилар. Мазкур таъсирнинг даражаси, унинг кўламининг ўзи, айти пайтда, пойдор аҳамиятга молик ҳал қилувчи омил — ҳаёт тақозоси, турмуш талаби билан белгиланади.

Демак, мустақил Ўзбекистоннинг бугунги шароитида амалга оширилаётган ислохотлар дастурлари мажмуи — юртимизнинг имкониятлари, эҳтиёжларини чуқур англашдан келиб чиқиб, бутун ҳаётимизни тубдан ўзгартиришга қаратилган амалий саъйи ҳаракатларнинг маънавий-рухий, ғоявий ифодасидирлар. Уларнинг рўёбга чиқишлари натижасида юз берадиган ўзгаришлар маънавиятимизни янада юксакликка парвоз қилиши учун замин бўлиб хизмат қилади. Буидай жараён, моҳиятан, узлуксиздир ва, инсоният мавжуд экан, шундайлигича қолади.

Бу ерда яна шундай қонуният бор. У ҳам бўлса, шуки — жамият ўз тараққиётининг қуйи босқичидан унинг юқори босқичлари томон юксалиб борар экан, кишилар турмушининг ҳал этилишга дахлдор муаммоларининг кўлами кенгайиб, уларни бартараф этиш бўйича бажарадиган ишлар, адо этиладиган вазифалар ҳам тобора мураккаблашиб бораверади. Бундан шу нарса келиб чиқадики, маънавий ривожнинг аввалги босқичи даражаси билан янги ҳаётий масалаларни ҳал этиб бўлмайди, яъни ўзгаришлар, вазифалар кўлами қанчалик кенг ва улар қай даражада мураккаб бўлсалар, маънавий, тафаккурий, ақлзаковатий раванқнинг ҳам бунга мутаносиб бўлмоғи талаб қилинади.

Бундан ташқари, маънавият, онг, тафаккур, ақлзаковат ҳамиша турмушдаги ўзгаришларга эргашиб, яъни фақат уларнинг ортидан юрмайдилар. Маънавиятга келажакни, истиқболни илгарилаб ақс эттириш — ижодий инъикос хусусияти ҳосдир. Бу ерда бамисоли бир тоғнинг чўққисига чиққанингиздан сўнг ундан анча узокликда бўлган, яна ҳам улуғворрок, бошқа тоғнинг қиёфаси кўринганидек ҳолат юз беради. «Уچار гилам», «Ойнаи жаҳон» тўғрисидаги қадимий афсоналар ҳозирги самолёт ва телевизорларнинг ўзига хос башорати эмасмиди? Шу боисдан ҳам маънавият, унинг турли-туман шаклларининг фақат ўтмиш билан

ўралашиб қолмасликлари, хатго, шу куннинг муаммолари билан ҳам меъёрида шуғулланиб, кўпроқ, истикболга йўналган бўлишлари ўта муҳимдир. Жамият эса маънавият аҳли учун бундай фаолиятнинг зарур шароитларини яратиб бермоғи даркор.

Юқоридагилардан қуйидаги муҳим хулоса келиб чиқади: маънавият ҳаётимизда қанчалик жиддий аҳамият касб этмасин, уни биз қанчалик фаол тарғиб қилмайлик, барибир, одамлар фақат шунинг ўзидангина юксак ақл-заковат, ижодий тафаккур сохиби бўлиб қолмайдилар. Бутун инсоният тарихи бундан ёрқин далолат бермоқда. Қадимий даврлардан бошлаб қанчадан-қанча доно фикрлар, қимматли таълимотлар яратилган бўлишига қарамай улар ханузгача тўла-тўқис рўёбга чиқа олмаётирлар... Демак, гап у ёки бу доно фикр, қимматли таълимотнинг фақат мавжудлигидагина эмас. Уларни рўёбга чиқарувчи шарт-шароитларнинг жамиятда мухайё эканлиги ҳам бу ерда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Бизнинг воқелигимиз хусусида айтадиган бўлсак, у ҳолда, шуни алоҳида эътиборга олмақ зарур: кишилар жамиятда шундай бир ижтимоий вазиятга қўйилмоқлари лозим-ки, уларнинг ақли, доно, заковатли бўлишдан бошқа ҳеч қандай иложлари қолмасин. Бунинг, ҳозирча, иқтисодий соҳада бозор муносабатларини, сиёсий ҳаётда эса демократияни қарор топтиришдан ўзга йўли йўқ. Кўриниб турибдики, бу ердаги ҳар иккала ҳолатда ҳам одамлар турмушининг фаровонлиги, эркинликлари даражаси уларнинг ўзларигагина боғлиқ. Бозор ҳам, демократия ҳам одамлардаги маънавий маданиятнинг юксак савияда бўлишлигини ҳаёт тақозосининг ўзига айлантириб қўймоқца.

Мустақил Ўзбекистонда, мамлакат Президенти И. А. Каримов раҳбарлигида, амалга оширилаётган сиёсат маънавиятнинг ижтимоий тараққиётдаги ўрни ва аҳамиятини айни мана шу мазмунда тушунишга асосланган фалсафий қоидалар негизида қурилган.

Мамлакатимиз йўлбошчисининг фикрича: **«Халқнинг маънавияти ва маданияти, унинг ҳақиқий тарихи ва ўзига хослиги қайта тикланаётганлиги жамиятимизни янгилаш ва тараққий эттириш йўлида муваффақиятли**

равишда олға силжитишда хал килувчи, таъбир жоиз бўлса, белгаловчи аҳамиятга эгадир»¹.

Шу билан бирга, айни мустақиллик йилларида маънавий соҳада ўз ифодасини топган аниқ-равшан ютуқларни жамиятни янгилаш жараёни илк босқичининг улкан муваффақияти, деб ҳисобламоқ керак.

Истикболимиз учун сабоқ бўлиб хизмат қиладиган ушбу муваффақиятнинг асосий жиҳатлари нималардан иборат?

Биринчидан, бозор муносабатларига асосланган демократик жамиятни фақат ва фақат юксак маънавият, ахлокийлик ҳамда ватанпарварлик негизларида қилинадиган ҳаракатлар орқали барпо этиш мумкин.

Иккинчидан, бундай жамиятга шарқона, исломий турмуш фалсафасининг юксак ғоялари, халқимизнинг тарихий анъаналари ва ақл-заковати мое бўлиб туш-моқда.

Учинчидан, янги жамият куриш йўлида халқимиз дунёқарашида туб сифатий ўзгаришлар содир бўлмоқда, унинг ҳаётий мақсадлари сайқаллашмоқда ва, энг муҳими, мазкур силжишлар ҳозирги замон жаҳон ижтимоий тараққиётининг бош, етакчи тамойилларига монанд равишда юз бермоқда.

Тўртинчидан, мамлакатимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, жамиятни ислоҳ қилиш жараёнида халқимиз руҳиятининг бениҳоя бардошлилиги исботланмоқда. Бу туфайли эса юртимизда истиқомат қилаётган халқларнинг фалсафий, маънавий меросига таяниб, турли маданиятларнинг ўзаро алоқаси, баҳамжихатлиги ва уларнинг бир-биридан баҳраманд бўлиш имкониятларини очдик.

Бешинчидан, ёш авлодни ҳур ва демократах Ўзбекистонга муносиб кишилар қилиб вояга етказиш маънавият соҳасидаги фаолиятимизнинг асосий йўналиши бўлиб қолаверади.

Олтинчидан, турмушимизнинг барча соҳаларини ислоҳ қилиш билан халқнинг маънавиятини, руҳиятини янгилашнинг яхлитлиги қондаси батамом тўғри

¹ *Ислам Қаримов.* Асарлар тўплами. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. 3-жидц, Т., «Ўзбекистон», 1996, 274-бет.

эканлигини ҳаётнинг ўзи тасдиқлади. Бошқача айтганда, фақат маънавий соғлом жамиятгина кучли, кучли жамият эса ислохотларта тайёр ва бардошли бўлади.

Еттинчидан, жамиятимизда, умумбашарий кадриятларни ўрганишга интилиш кучайиб бораётган бир пайтда Шарқ фалсафасига ҳам эътибор ортмоқда. Шарқ фалсафасининг инсонпарварлик ғоялари давлат сиёсатига, таълим-тарбия ишларига бевосита таъсир кўрсатмоқда.

Саккизинчидан, аждодларимиз эътикод қилиб келган ислом динининг инсон ва унинг ҳаётдаги аҳамиятини эъозлаш давлатимизнинг дунёвий ривожланиши йўлидан одимлаши билан уйғунлашиб кетмоқда.

Тўққизинчидан, мамлакатимизда ҳукм сураётган миллатлараро тотувлик муҳим маънавий-ахлоқий муваффақиятимиздир.

Унинчидан, биз тарихимиз, маънавиятимиз, маданиятимизни ўзимиз, дунё ва, энг асосийси, келажагимиз учун тикламоқдамиз, уни ҳар томонлама ривожланиши хусусида қайғурмоқдамиз. Зеро, юксак маънавият, биз учун эзгуликка, инсонийликка, нури истикболга, Ўзбекистоннинг буюк келажагига элтувчи яккаю-ягона, бирдан-бир тўғри йўдир.

Лўнда қилиб айтганда, мустақиллик йиллари мобайнида босиб ўтган йўлимиз бизни, инсонийлик руҳи билан суғорилган, бозор муносабатларига асосланган фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатни фақат илғор маънавиятнинг мустаҳкам пойдевори негизида қуриш мумкинлиги ҳақидаги ҳулосага олиб келди. Зеро, И. А. Каримовнинг мутлақо ҳақли равишда уқтиришича: **«Фақат билимли, маърифатли жамиятгина демократик тараққиётнинг барча афзалликларини кадрлай олишини ва, аксинча, билими кам, оми одамлар авторитаризмни ва тоталитар гузумни маъқул қўришини ҳаётнинг ўзи ишонарли тарзда исботламоқда»**¹.

Шу боис ҳам бизнинг жамиятимиз ўз келажагини

¹ *Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида¹ хавфсизликка гаҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 150-бст.*

фақат фуқаролар онгида мустаҳкам ришта отган юксак маънавий кадриятлар орқалигина тасаввур қилмоқца. Агар мустақиллик ақд доирамизни кенгайтирган бўлса, ўз навбатида, ақл-заковат, маънавиятимиз мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ишига тўла сафарбар этилгандир.

Ҳаёт ўз-ўзидан кишиларни бахт-саодатли қилиш даражасига кўтарила олмайди. Бунинг учун одамлардан тегишли йўналишдаги саъйи ҳаракатларни амалга ошириш талаб этилади. Ҳар қандай эзгу, одийжаноб мақсадга етишишнинг бирдан-бир йўли — «ақлни пешлаб» иш кўришдир. «Ақлни пешлаб» иш кўришнинг индаллосини айти фалсафий саводхонлик, маданият ташкил қилади. Зеро, биз қуришга бел боғлаган ва барпо этаётган жамият, бу — иқтисоддан тортиб, то маънавиятгача бўлган соҳаларда демократик тартиботларни қарор топтиришдан иборат. Демократия эса, ўз навбатида, бу — кишилар, ижтимоий гуруҳлар, табақалар, халқлар, миллатлар, давлатлар ўртасидаги муросамдорадан бошқа нарса эмас. Бунга фақат ақлли кишилар, маънавияти юксак ижтимоий бирликлар, давлатлар, мамлакатларгина кодирдирлар. Бундан шундай хулоса келиб чиқади; демократияни фақат жамият аъзолари — фуқароларнинг юксак маънавияти негизидагина қуриш мумкин. Фақат шу тахлитдаги чинакам демократия орқали минтакавий ҳарбий можаролар ва фуқаролар урушлари диний экстремизм ва фундаментализм, буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик, этник ва миллатлараро зиддиятлар, коррупция ва жиноятчиликнинг бошқа кўринишлари, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик иллатларининг барҳам топиши, экологик муаммоларнинг ҳал этилиши, умуминсоний ҳамда миллий хавфсизлик таъминланишига эришишнинг мустаҳкам замини яратилган бўлади.

Бир зум фикран тасаввур қилайлик: жамият, гўёки, бу — бир кемадаги кишилар бирлигидан ташкил топган. «Кемага тушганнинг жони бир», — дейди халқимиз. Агар кемани (кемани уларнинг ўзлари, имкониятларидан келиб чиқиб, қурганлар) жамиятнинг бир рамзий кўриниши, деб билсак, у ҳолда унда эзгу

олийжаноб мақсад томон кетаётган йўловчиларни «жамият аъзоларига», кемани қаракатга келтираётган кучни — «иктисодиётга», кема сардорини — «маънавиятга» қиёслаш мумкин. Мабодо, маънавиятнинг турли, — диний-асотирий, илмий, бадий, ахлокий, сиёсий, ҳуқукий ва ҳоказо кўринишлари кемадаги йўловчилар хоҳиш-иродасини мужассам ифодаловчи кема «сардори»нинг «танасини» ташкил этсалар, фалсафа — ушбу «танадаги» «бош мия, марказий нерв тизимидир». Албатта, серқирра ижтимоий ҳодиса — маънавиятнинг муайян кўринишларидан ҳар бирининг ўрни алоҳида, уларнинг биттаси бошқасининг ўрнини боса олмайди. Маънавиятнинг ҳар бир кўриниши, шаклининг инсон, жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини фақат фалсафий таҳлил кучига таяниш асосидагина тўла аниклаш мумкин.

Мана шулардан нима учун мустақил Ўзбекистонда маънавиятга, ижодий тафакқўрга катта эътибор берилаётганининг сабабини билиш қийин эмас.

Ахир, мустақилликка эришгунимизга қадар ҳаётимизга мулкчиликнинг хилма-хиллиги, кўппартиялилик, давлат ҳокимияти тизимини уч тармоққа бўлиниши, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш институтлари, маънавий меросимизга, диний қадриятларимизга нисбатан янгича ёндашувлар каби кўплаб «ақд бовар қилмайдиган» ҳодисалар кириб келишини тасаввур қила олармидик? Булар биздан бугун ушбу ва бошқа жараёнларни янада ривож топтиришни талаб қилмоқда. Бунинг учун янгидан-янги маънавий парвозлар, руҳиятнинг тинимсиз меҳнати зарур. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, мустақил Ўзбекистоннинг келажаги халқимизнинг маънавий қудратига, миллий онгининг ижодий-яратувчанлик кучига боғлиқ. Мазкур келажакни барпо этиш ишига эса чинакам инсоний жамиятда яшашни истаган ҳар бир фукаро хисса қўшмоғи зарур. Буни теран англаш барчамизнинг маънавий бурчимиздир.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3

I б ў л и м. Фалсафа, унинг жамият ҳаётида, инсон маънавий камолотида тутган ўрни

^У)Дунёқараш тушунчаси, унинг моҳияти, структураси ва ўзига хос хусусиятлари.	8
2. Дунёқарашнинг тарихий шакллари.	11
3. Фалсафанинг баҳс мавзуси ва унинг муаммолари.	18
4. Фалсафанинг жамият ҳаётидаги роли ва асосий вазифалари.	26
5. Фалсафага синфий ёндашиш ва унинг чекланганлиги . . .	30

II б ў л и м. Фалсафий қарашлар ривожланишининг босқичлари, уларнинг тарихий шакллари

1. Қадимги Ҳиндистон, Хитой, Юнонистондаги фалсафий таълимотлар.	47
2. Қадимги Туронда диний-фалсафий фикрларнинг вужудга келиши ва ривожланиши.	54
3. Ўрта асрда Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ижтимоий-фалсафий, диний фикрлар ривожланиши . . .	63
4. Амир Темур ва темурийлар даврида ижтимоий-фалсафий, сиёсий тафаккур таракқиёти.	101
5. Ўрта аср ва Уйғониш даврида Ғарбий Оврўпада шакланган ва ривожланган фалсафий таълимотлар.	125
6. Оврўпада Янги давр фалсафаси.	127
7. Туркистонда XIX аср охири, XX аср бошларида ижтимоий-фалсафий фикрлар таракқиёти.	134
8. Ҳозирги даврнинг асосий фалсафий таълимотлари (XX аср).	143

III б ў л и м. Борлиқ ҳақидаги фалсафий таълимотлар

1. Борлиқ муаммосининг фалсафий мазмуни. Борлиқ категория!	162
2. Борлиқнинг асосий шакллари.	167
3. Фалсафада субстанция муаммоси.	177
4. Материя ва унинг мавжудлик шакллари.	178

(III б ў л и м. Умумий алоқадорлик, боғлиқлик ва ривожланишнинг фалсафий муаммолари

1. Умумий боғланиш, алоқадорлик ва ривожланиш ҳақидаги фалсафий қарашлар.	188
2. Диалектика ва унинг муқобиллари.	194
3. Умумий боғланиш ва алоқадорликнинг шакллари.	199
4. Тараққиётнинг моҳияти, босқичлари, сабаблари ва йўналиши.	216

V б ў л и м. Табиатни фалсафий тушуниш

VI б ў л и м. Жамиятни фалсафий тушунишнинг асосий жиҳатлари

1. Жамият борлиғи, унга дин ва фан нуқтаи назаридан ёндашишнинг ўзига хос жиҳатлари.	247
2. Жамиятга фалсафий қарашнинг асосий усуллари, тамойиллари ва тушунчалари.	252
3. Жамият ҳаётининг асосий соҳалари.	255
4. Жамиятнинг таркибий тузилиши: оила, ижтимоий табақалар ва тарихий-этник бирликлар.	265
5. Тарихий жараён, унинг маъноси, мақсади ва йўналганлиги.	268
6. Фалсафада инсон муаммоси.	272
7. Жамият ва шахс.	283
8. Маданият ва цивилизация.	301
9. Қадриятлар, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни	322
10. Ҳозирги даврнинг глобал муаммолари.	338

VII б ў л и м. Фалсафада онг муаммоси

1. Онгнинг моҳияти.	356
2. Онг генезиси. Инъикос шаклларнинг ривожланиб бориши.	357
3. Онг — рухий инъикоснинг юксак шакли.	361
4. Онгнинг пайдо бўлишида меҳнат ва нуткнинг роли	364
5. Онг ва ахборот. Онг ва белгилар системаси.	368
6. Онг ва ўз-ўзини англаш.	373
7. Онг — ижтимоий ходиса.	377
8. Онг ва ижод.	381

VIII б ў л и м. Амалиёт — инсоннинг дунёга ўзига хос муносабати усули

1. Фалсафада амалиёт муаммоси.	387
2. Амалий фаолиятнинг тузилиши ва унинг асосий шакллари	393
3. Амалиёт — инсон ҳаётий фаолияти барча шаклларининг негизидир.	396

IX бўлим. Билиш жараёни ва унинг моҳияти

1. Билиш жараёнини таҳлил этишнинг фалсафий йўллари	401
2. Билишнинг субъекта ва объекти. Билишнинг турлари . .	405
3. Билишнинг асосий босқичлари. Ҳиссий ва мантикий билишнинг бирлиги.	410
4. Ҳақиқат тўғрисидаги фалсафий таълимот. Амалиёт — ҳақиқатнинг асосий мезони.	413
5. Илмий билиш ва унинг усуллари.	417
6. Илмий билишнинг асосий шакллари.	428
7. Ижтимоий билиш.	433

X бўлим. Мустақилликнинг ижтимоий, фалсафий муаммолари

1. Мустақиллик — жамият тараққиётининг муқим омили .	446
2. Миллий-озодлик ҳаракатлари кучайиши ва совет тоталитар тузумининг барбод бўлиши.	455
3. Мустақил Ўзбекистон ривожининг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари.	458
4. Ислохотларнинг фалсафий асослари.	461
5. Мустақил Ўзбекистон даатати ислохотчилик сиёсатининг бош тамойиллари ва асосий йўналишлари фалсафаси.	474